MINITIN ANA KA TENIUA NI BOWI
N

ANA KATEBWI MA TENIUA NI MANEABA NI MAUNGATABU KIRIBATI

08 - 14EBERI 2025

MANEABA NI MAUNGATABU **AMBO, TARAWA**

REPUBLIC OF KIRIBATI

KAAIN TE KA TENIUA NI BOWI N TE KATEBWI MA TENIUA N MANEABA NI MAUNGATABU KIRIBATI

Hon.Willie Tokataake	Hon. Speaker
Hon. Ruta Babo Nemta	Deputy Speaker

Cabinet Members

H.E Taneti Maamau	H.E Te Beretitenti
Hon.Dr. Teuea Toatu	Vice President/Minister of Finance & Economics Development
Hon.Alexander Teabo	Minister of Communication, Transport Development
Hon. Bootii Nauan	Minister of Health and Medical Services
Hon. Ribanataake Tiwau	Minister of Fisheries & Marine Resources Development
Hon. Harry Tekaiti	Minister of Culture and Internal Affairs
Hon. Tokaibure Rabaua	Minister of Environment Land Agricultural Development
Hon. Tekeeua Tarati	Minister of Infrastructure Sustainable Energy
Hon. Auria Kitina	Minister of Employment and Human Resources
Hon. Tangariki Reete	Minister of Tourism Commerce Industry and Co-operative Development
Hon. Mikarite Temari	Minister of Line & Phoenix Islands Development
Hon. Ruateki Tekaiara	Minister of Education
Hon. Martin Moreti	Minister of Justice
Hon. Ruth Cross Kwansing	Minister of Women, Youth and Sports

TAAN TEI AIKA A RINE

Mr. Pinto Katia	-	Makin
Mr. Tinian Reiher	-	Butaritari
Mr. Moannata Ientaake	-	Marakei
Ms. Lavinia Jacob Teem	-	Abaiang
Mr. Betero Atanibora	-	Abaiang
Ms. Tessie Eria Lambourne	-	Abemama
Mr. Tebuai Uaai	-	South Tarawa
Mr. Birimaka Tekanene	-	South Tarawa
Mr. Tonganibeia Buraieta	-	North Tarawa
Mr. Terieta Mwemwenikeaki	-	North Tarawa
Mr. Choy Freedy	-	Betio
Mr. Dr Tinte Itinteang	-	Betio
Mr. Koraubati Remuera	-	Maiana
Ms. Ruuta Babo Nemta	-	Maiana
Mr. Banuera Berina	-	Kuria
Mr. Ieremia Tabai	-	Nonouti
Mr. Dennis Waysang Kumkee	-	Nonouti
Mr. Taberannang Timeon	-	Tabiteuea North
Mr. Riteta Iorome	-	Onotoa
Mr. England Iuta	-	Beru
Mr. Niiti Itaaka	-	Arorae
Mr. Teriba Tabee	-	Kiritimati & Kanton
Mr. Jacob Teem	-	Kiritimati & Kanton
Mr. Bautaake Beia	-	Teraina
Mr. Matanga Aran	-	Tabuaeran
Mr. Kaotitaake Kokoria	-	Tabuaeran
Mr. Tibanga Taratai	-	Banaba
Mr. Iakoba Jacob Karutaake	-	Rabi

SELECT COMMITTEES

Te Komete ibukin Kamatebwaian Anga ni Karekemwane ibukin Katabun te Kauntira

Hon. Tonganibeia Buraieta Koakoa (Chairman)
Hon. Moannata Ientaake
Hon. Choy Freddy
Hon. Iakoba Jacob Karutake

Te Komete ibukin Kamatebai iaon Karababaan waaki ni Karaobwai aika uarereke

Hon. Dennis Waysang (Chairman)
Hon. Tinian Reiher
Hon. Matanga Aran
Hon. Tibanga Taratai
Hon. Ruta Teretia Babo

Te Komete ibukin Kamatebwaian angaa aika na karaka te mwane ni buoka nakon te Kuakua ao Katoki Aoraki ibukin Kamarurungakia kain Kiribati.

Hon. Dr Tinte Itinteang (Chairman)
Hon.Betero Atanibora
Hon Niiti Itaka
Hon. Tawaria Komwenga

STANDING COMMITTEE

Members of the Business Committee

Hon Tauanei Marea (Chairman)
Hon Tebuai Uaai
Hon Koraubati Remuera
Hon Riteta Iorome
Hon Pinto Katia

Members of the Public Account Committee

Hon Tarakabu Tofinga (Chaiman)
Hon Bautaake Beia
Hon England Iuta

Te tataro iroun Hon. Ruateki Tekaiara.

Kiraka: Manga rinanoan ana Kanoa te Tautaeka mairoun te Beretitenti ae karineaki.

MANGA RINANOAN ANA KANOA TE TAUTAEKA

Tibiika: Te Beretitenti.

H. E. Taneti Mamau: Te Tibiika ao imwain ae I manag kanakoa rinanoan riki ara Order of Government Business ke Kaetieti ibukin waakin ara bowi inanon nikiran te kauoua ni wiiki aei ao e moa man te wiki ae na roko.

Ao I a reitaki ma te Kauoman ni Beretitenti, kain te Kabineti ao ai boni ngaira ni kabane n anga te bwana ni kamauri moa nakoim ara Tibiika ae ko karineaki n reitaki ma am bureitiman, kain am Taibora ae i moa ao kain te Parliament. Te Leader n te Kaitara ao Taan tei ni kabane, ao bon kain ara itera aei. Te Kauoman ni Beretitenti, Minitita ao ai bon taan ongora ao kain Kiribati ni kabane n taabo ake a mena iai. N aran ara Uea ae Iesu Kristo ao kam na bane moa ni mauri!

Ao e rabwa tibwangau n te ingabong aei are N na manga kanakoa man ana itera te Tautaeka are kanoan ara kaetieti ni waakin ara bowi are e a tia ni manga oneaki ni kaineti ma te wiiki aei aon reitaki man te Moanibong nakon te wiki ae na roko.

Ao te bong aei ngkanne are 8 Eberi - iai 3 kaoti akana a riki bwa kanoan te Ota bebwa n te bong aei.

Te moan kaoti. Te kaoti ibukin rinanoan ao butimwaean ana ribooti te PAC ibukin ana akaunti te Kiribati Housing Corporation ibukin ririki aika 2019 nakon 2022.

Te kauoua ni kaoti. Te kaoti ibukin rinanoan ao butimwaean ana ribooti te PAC ibukin ana akaunti te Air Kiribati Ltd ibukin ririki aika 2014 nakon 2022.

Ao te kateniua ni kaoti. Te kaoti ibukin bitakin te Tua ni kaetieti ae nambwa 64.

Katenibong 9 Eberi - aia bong taan mwakuri.

Kaabong 10 Eberi - Iai Biira aikana 3. I) Moan warekan te Biira ibukin te onono nakon Tuan te rabwata ae te *Public Service Commission* 2025. (1st Reading).

2) Moan warekan te Biira ibukin te onono nakon te Tua ibukin ana Kambwana te Tautaeka 2025. (1st Reading).

3) Moan warekan te Biira ibukin Tuan te Kamanging 2025.

E a bane ngkanne kanoan te bong ane te Kaabon 10 n Eberi.

Kanimabong 11 Eberi - Aia bong Taan Tei.

Moanibong 14 Eberi - iai te Biira ane e oti bwa kanoan te bong anne n reitaki ma teuana te kaoti.

Ao te Biira anne, moan warekan te Biira ibukin te onono nakon te Tua ibukin te Valued Added Tax 2025. (1st Reading).

Te kaoti ane e oti anne. Te kaoti ibukin motirawan te Auti ke te Adjournment motions. Ao ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti, ti a nakon ara bwai ngkanne are imwina.

Kiraka: Taiboranakin te bebwa. Mairoun te Minitita n te Botakin Akawa ao Kaubwain ara Marawa iaon ana Annual report te Botakin Akawa ao Kaubwain Marawa ibukin te ririki 2024. Bebwa No. 4/25.

TITIRAKI AO KAEKAIA

Tibiika: Ko rabwa te Kiraka, ti a nakon ara titiraki ngkanne. Imwain ae ti na nakon ara titiraki ao I ti kan kauringkami kain te Maneaba ni Maungatabu bwa ngkana kam kainanoa te bwai ni marooro. Iai ngkai ami taibora ni marooro akana a tauraoi, teuana man te itera aio ao teuana are n te itera arei.

Ngkana arona bwa kam tangira ara kam na karieta riki ami bebwa bwa e aonga n ae eti raoi ngkami ngkana kam wareki ami bwai. Iai teuana are n te itera aio ao teuana are n te itera arei. Ngaia are I ti kauring n te aro are kam na kainanoia ao kam a weweteia naba ara koraki akana a tauraoi n ibuobuoki.

Ao ti a nakon ara titiraki ngkanne. Ara titiraki are nambana 102, ao e na tabekaki iroun te Tia tei temanna ae karineaki mai Beru; ae Hon. Tawaria Komwenga. Te Tia tei.

TIIM ARE TABE MA KARAOAN ONOBWAI NAKON BOOTI ARAMANIM AO FIBERGLASS IAON ABA

Hon. Tawaria Komwenga: Ko rabwa *Honorable Speaker*. Ao imwain ae I anga au marooro ke te moan titiraki n te moan ingabong aio. Ao I a reitai ma tariu ao kain Beru ni kamauriko te Tibiika, kain am Taibora, te Beretitenti, te Kauoman, te Leader n te Kaitara, ao ai bon ngaira Taan tei n tamaroan te ingabong aio. Kam na bane ni mauri!

Ao I kukurei n tabeka au titiraki ae nambwana 102 iaon te Ota bebwa ae kangai taekana. *Iai ngkoa ana tiim te Botaki n akawa ae e kakawari aonnaba ibukin karaoan taian onobwai nakon taian booti aramanium ao te fiberglass. Ti na bubutia te Minitita are tabena bwa n ningai manga kawaran Beru iroun te tiim aio.* Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao e na kaekaki am titiraki aio iroun te Minitita man te Botaki ni mwakuri ibukin te Akawa ao Kaubwain ara marawa ae Hon. Ribanataake Tiwau. Te Minitita.

Hon. Ribanataake Tiwau: Ko rabwa *Honorable Speaker.* E koaua I a karabwa tabekan te titiraki n te ingabong aio, ao ti a reiti bwana ni kamauri ni moa mairoum te Tibiika n reitaki ma raou n Tia tei temanna ao kain ara abamwakoro. Ni moa mairoum te Tibiika ao te Beretitenti, te Kauoman ao ngaira ni kabane are ti a mena iaan am auti ae mimitong aio n reitaki ma kain te *Secretariat.* N ana tangira ma ana akoi Uean te maeu, ao ti na bane ni mauri!

E rabwa ao aio kaekan te titiraki. *Te Tibiika ae rine, I kukurei ni kaongoko te Tia tei ae rine temanna mai Beru bwa e tauraoi moa ni ibuobuoki au tiim iaon karaoan te fiberglass boat ao a tauraoi ni mwananga n te moan wanikiba n te moan mwawa n te kiba nako Beru.* Ko rabwa *Honorable Speaker.*

Tibiika: Ko rabwa te Minitita te Tia tei buokan am titiraki te moantai.

Hon. Tawaria Komwenga: Ko rabwa te Tibiika ao I karabwa te Minitita n te Tabo n Akawa n ana taeka. Ao n otau n ana kaeka ao te moan tiim moa aio ti ibukin te *fiberglass*. Ngkana e eti otau anne ao te naan aramanium ma anne naba ibuakona ke ti te *fiberglass.* Kabwara au bure.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Ribanataake Tiwau: E rabwa buokan te titiraki *Honorable Speaker* ao e koaua ane e teretere n te kaeka ane e na mwananga moa taan mwakuri iaon karaoan te naan *fiberglass boat.* E reke aio *Honorable Speaker* iaan are a bane moa n tauraoi ngkai bwaai aikai inanon baira.

Iai tabeua bwaai akana a uarokoia riki iaon taian booti are te aramanium iaon aia kaeti ma aia raa riki ane a tangingai rokoia.

Ma tao ngkana tera, ti a ongora irouia ara koraki ma ngkana arona bwa a tia ni bane n reke bwain te aramanium irouia, tao ti a kona ngkanne ni manga tara ao man raonia ngkanne kain te tiim ane te *fiberglass* n raonaki irouia taan karaoa te booti ae te aramanium. Au kantaninga bwa e na ibuobuoki moa anne *Honorable Speaker*. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita. Te Tia tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon. Tawaria Komwenga: E rabwa te Tibiika ao e rabwa te Minitita n te Akawa. N otara ngkai ngaia e na mwananga moa te fiberglass ao n te tai are a tia iai aia babaronga ao a manga mwananga te aramanium.

E rabwa ana koaua iaan te titiraki aio te Tia babaire. Ngkai iaon Beru iai 6 te fiber glass ae e uruaki ngkai ao iai 5 te naan aramanim. Aikai te naan booti ae kanga te naan moan tibwatibwa are kanga te moan tibwa ngkoa.

Man te tai aio ao kanga a rotaki, ngaia are e rabwa te Minitita n te tabo n Akawa ngkai e aera. Reitan te titiraki, e kakawaki ngkai e a roko te tiim aio. E kona naba n nora riain are a kabwakaki naba te naan boera ao karaoan te aiti bwaoki n te tabo n Akawa. Kanga te bubuti ngkana e angaraoi. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, ao I taku bwa kanga bon te titiraki teuana anne ane kabwakan te naan boera ma tao ko manga bon kakaea angan karinan am mena anne. Te Minitita.

Hon. Ribanataake Tiwau: E rabwa buokan te titiraki. Ao e koaua tao ti na karaua ni kabwarabwara bwa e aera ngkai a na mwananga moa taan mwakuri iaon te *fiberglass*. E rang n bebete aron te *fiberglass* bwa are a mwananga naba ma aia bwai aika a rang n uarereke. Ngaia are iai moa aika a na moan mwananga. Mwanangaia taan *repair* ke taan karaoa te booti are te aramanim e aroaro riki bwa are a rawata bwaai aika a na airi ma ngaia te naan kaeti ao terana riki, aia bwai n tomatoma ngaia are kanga e na waekoa riki mwanangaia te koraki akana a repair te fiber glass ao a na kona ngkanne ni manga rimwi nakana taan karaoa te aramanim iaan are a na mwananga ngkanne ma bwaai aika a tinebu. Aki kona n toka n te wanikiba bwa ti tokan bwaai aikai n te kaibuke.

Ngaia are ni banen ao n tauraoin raoi bwaai aikai ao a mwananga ngaia ngkanne te full team ni kawara Beru ao n reitaki ma abamwakoro ake tabeua.

E koaua te titiraki are teuana ngkanne are te boera. Kanga ni bon angin te tai ao a bon airiri ara koraki n tiim aikai, ma n te tai moa aio ai manga bon tao ti a noria. Ngkana ti a manga bon marooro ma te Tia tei iaon are ana tabeka are teuana are te boera. Au kantaninga bwa e na ibuobuoki moa anne te Tia babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita, kabanean buokan am titiraki te Tia tei ae ko karineaki.

Hon. Tawaria Komwenga: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Minitita n te Akawa bwa e koaua ae ti kakaitau ana tiim, bwa I taku bwa ana tiim ae iaon buokan te naan booti. Bon teuana te ibuobuoki ae rang n kainanoaki iaon aba riki te naan booti. E bon ata kakawakin te booti ao te karikirake.

Ngaia ti karabwa te Minitita ma kain ana tiim. I kakoaua ngkai bwa iai te naan booti ake a tia n roko. I taku bwa a bane ngkai kanga te

bubuti n te kaoti aio kanga ti katamaroan riki te naan booti ake kanga te moan tibwa.

Ao iaon tao FAD kanga otara naba are e bon tia ni kaman roko i Beru ma ai ti kabwakakia.

Tibiika: Te Tia tei ti are iaon are teuana I a bubutiko, bwa tiaki kanoan am titiraki anne taiaoka.

Hon. Tawaria Komwenga: E rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Ribanataake Tiwau: Akea te kanganga ao ko rabwa te Tia babaire ao e rabwa buokan riki te titiraki. Eng are iaon iterana are teuana tao ti a marooro ma ngaia, ma I taku bwa e a mataata aron kakawaki kanga taian mwananga n ara tiim.

E a tia n teke are e na mwananga moa te *fiberglass* ao te aramanium imwina ao e koaua are iaon are teuana, ti a iraorao iai ma te Tia tei ae rine iaon kainanoana are teuana. Ao e rabwa riki *Honorable Speaker* au kantaninga bwa a na ibuobuoki moa kaekan ana titiraki aikai. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ao e a bon bane buokan te titiraki anne, ti a nako nakon ara titiraki are imwina ae nambwana 101. Aio are e na bon tabekaki naba mairoun te Tia tei temanna ae karineaki mai Beru ae Hon. England Iuta. Te Tia tei.

ANA KAINIBAIRE TE TAUTAEKA NI KATAMAROA NAKOIA AORAKI MA ANA TAAN MWAKURI

Hon. England Iuta: Ko rabwa te Tibiika ao tao e kakawaki bwa e a tabwanin ngkanne ana kamauri Beru. E a tia ni mwemwe iterana are teuana, I a kabwaninna ngkanne. Ti a bon kabwanina ana kamaure Temarewe mairoura ngaira Taan tei ake ti mangori mai abara ae Beru, nakoim te Tibiika ae ko moan karineaki ma kain am Taibora n ibuobuoki mai moa. Te Beretitenti, te Kauoman, Minitita, te Leader n te Kaitara ao Taan tei ake raora ao ake tiaki raora inanon te Maneaba ni Maungatabu n te ingabong aio. Kam na bane ni mauri!

Ao aio ngkanne taekan au titiraki. *E kona te Minitita are tabena ni kamataata bwa tera ana kantaninga te Tautaeka ni katamaroa inanon te aua (4) n ririki ae imwaira n te aro n tararua nakoia Aoraki ao ni bon katamaroa naba tararuan aroia ana taan mwakuri ni kabotauaki ma ae e wakinaki ngkai.?*

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao e na kaekaki am titiraki anne iroun te Minitita man te Botaki ni mwakuri ibukin Tararuan te Mauri ao Katoki Aoraki ae Hon. Booti Nauan. Te Minitita.

Hon. Booti Nauan: Ko rabwa te Tibiika. Ao ngkai bon moan au tai ni marooro n am Auti ae mimitong aio te Tibiika, ao I a kan rereitaki n

taainako ma au Botaki ni Unimwane i Tabiteuea Maiaki ae te Ueanikai, Kauntira ni kabane, te Meia ao te Kauntira ao ai kain Tabiteuea Maiaki ni kabane mai Taku nako Tewai.

Ao tao I a reitai naba te Tia babaire n te bong aio ma kain Butaritari, I a tibwa oki mai Butaritari n te bong aei. I kamauriko te Tibiika ao I kamaurira ni kabane. Kam na bane ni mauri!

Ao aio kaekan ana titiraki te Tia tei ae karineaki temanna mai Beru: *I kukurei ni kaongoa te Maneaba aio ae iai ana Kainibaire te Tautaeka ibukin katamaroa nakon au Botaki ni mwakuri aika a tia ni kaweneaki ibukin 4 te ririki ae imwaira aio. Ibuakon aikai ao iai ake ana baiti mwakuriaia ke a short term ao iai ake a na maan mwakuriaia ke a long term.* Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita, moan buokan am titiraki te Tia tei ae ko karineaki.

Hon. England Iuta: Te Tibiika, I kabwara bure bwa aio bon au titiraki n ae nako. E aki kaekaki ma e toka n te koroboki. E aki reke taina ngkai I kaokia ao I bon noria naba ae uaitera ma are e a tia ni butimwaeaki n arona aio, ngaia tao N na bon kanakoa moa iterana are teuana.

I a butia te Minitita ngkanne bwa tera kanga ana Kainibaire moa bon nakoia Aoraki. Tera aron te katamaroa ae e na wakinaki ngkai taiaoka.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Booti Nauan: E koaua te Tia babaire kanga bon aekan naba kaekan are kanga e tabekia naba ngkoa te Tia tei mai Kiritimati, ngkana I kaeka ao n tokina ane ko na manga taona am *mic* ao e manga taka uraura ma N na kataia ni kauarerekea.

E koaua aia kanganga Aoraki ke ana kanganga te Botaki ni Kuakua ngkai, e a bon taona mwaina.

I taku bwa anne teuana kakateken au Botaki ni mwakuri ae te Botaki ni Kuakua, a nang mwaiti ana kanganga.

Ao a nang kanga ngkanne I bae n reitaki ma au taan rabakau ngkai bwa ti na prioritize bwa angara aika a kakawaki riki ao angara aika tao tiaki a kakawaki ma a kona n tataninga naba.

Ti tarai naba anga aika a na baiti ao iai naba itera a na abwabwaki aron karaoaia.

Eng te bwai teuana moa ngkai ae e rang n kakawaki te Tia babaire kakoauana bwa e na aki tatare te bwai n Aoraki. Anne teuana kanga te moanibwai moa ae moan te kakawaki.

Te kauoua, a na mwengaraoi Aoraki tiaki ti iaon Tarawa Teinainano ao tiaki ti Betio ma a na mwengaraoi naba iaonnaba ao e a rerena nako aron taran anne.

A na amwarake raoi., a na bubutimwaeaki ma te moangare. A na tatauraoi baoia. Kanga aekaki nako akanne.

Ma ngkai e mwemwe te titiraki aio bwa tera raoi au babaire ibukia Aoraki. E kakawaki moa bwa e na aki tatare te bwai n Aoraki. E rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita. Buokan am titiraki te kauoua n tai te Tia tei ae ko karineaki.

Hon. England Iuta: Ko rabwa te Tibiika, I a bubuti ngkanne are tabekan au kauoua n titiraki. E rabwa arei are ibukia Aoraki. Ao ibukia ngkanne taan mwakuri, kanga I ongo te mani ngongo irouia taan mwakuri bwa e rawata aron kainanoan aron katamaroa.

Iai riki aia itera n arauenti mairouia nake mai ieta Taokita. Ao tao irouia Neeti, kaetietan riki aia *overtime* ma kauarerekean te *day off.* A bon tangira ae kanga rabwatan te mwane, ao irarikin naba anne bon aron karikirakean aroia bwa a na toa naba ma ai ani mwakuri ao aroia n reireiaki. I kona ni butiko te Minitita bwa terana ana kaeka nakon anne taiaoka.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Booti Nauan: E koaua e rabwa buokan te titiraki te Tia babaire ao e nang tamaroa.

Ao e koaua aio naba teuana te kanganga ngkana ti a manga taraia Aoraki, iai taan mwakuri. Iai bwaai ni mwakuri. Ngaia are ibukia taan mwakuri, eng te bwai moa ae rang n kakawaki ti na kakoaua bwa e nang toki te birinako irouia ara taan mwakuri.

Riki bon ara taan mwakuri ae a rang n bubura kaei aia bebwa. Ti tia ni kareireia ao a tia n reke aia *experience* iroura n te tai ae maan, ao a manga biri nako ao ti a manga ientaka ni kakaei onean mwia ao a roko aomata aika bon bwaai tabeua. A bon konabwai ma are a manga taetae n Imatang ao a manga raa.

Ngaia te bwai teuana naba ngkai ae ti mwakuria, kanga ti na kataia ni kakae ara anga ao ti na mwakuria ngkai aron tauaia te koraki aikai bwa a na aki birinako.

Bwa aba aika irarikira ane a moantaai naba irakei aia *package* aia taan mwakuri ake a na kona ni katikia te koraki aikai bwa a na manga mwaing n aron Nauru ao Tuvalu.

Anne te bwai ngkai ae I mwakuria ma au Tia Koroboki ao au taan

rabakau bwa a na aki ara taokita aika *specialist ao consultant.*

Ibukin ngkanne te mwane are tao ibukin aia tangitang tabeman taan mwakuri ane aki bwabwaka. Bon te moanibwai moa ae ti karaoia moa ma te Tia koroboki te Tibiika ngkai e roko, kamatoan ara itera bwa auataim ke taian *extra shift* ke bwaai ma mwaane ni kabane ake a na riai ni bwaka nakoia taan mwakuri, a na riai n iai aia *supporting document* ae e matoatoa.

Ao ngkai te bwai ae ti a karaoia moa ngkai, ane ti a *roll out* n te *figure print.*

Ane e *claim* imwina ana *overtime* ao ana raa riki ao ana raa riki ao akea *supporting documents* iai, *no.* Ti na mangta *calculate* ao ti na *computer* ana tai te tia mwakuri bwa iraua raoi ana aoa are e a tia ni *miss out* n te bong teuana ma te bong teuana ao e na manga *deducted* iai ana *leave.*

Ngkana e a tia n *deducted and leave* ao tao e na manga roko are e na manga tarau n ana *leave.*

Ma e ngae ngke ti taekina anne te Tia babaire ao I boni kamatoa naba bwanau nakoia kain au tiim, bwa imwain ae a kateirakeia aomata n aoataim, ana riai moa ni kakoaua bwa a na bon kona ni kabwaka te aoataim.

Teuana ngkai ae ti noria te Tia babaire, aki taun mwaitia ara neeti.

Ao aio bon te kanganga naba teuana ae e rang n bubura kaei. Iai te kanganga are e reke aio bwa angia ara neeti a manga bane ni kan nako ni mwakuri n te *Aged Care* ao te koro irikomaeu.

Ao te bwai ngkanne are a karaoia, anaa aia *leave* ao aia *leave without pay* ao aki *resign.* Ngke ti nang kanakoia ao e a manga tuangira te *PSC* bwa a na riai moa ni *proper* aron kitanakin te mwakuri irouia te koraki aikai.

Ngaia ti tabe n iraorao ma te Tautaeka ngkai ao te Kabineti ma te PSO bwa ane e na kitana ana mwakuri, e na riai n *resign* n te aro bwa ti na kona ni kanoai *vacancies.*

Te kanganga ngkai teuana ae ti kaitara ma ngaia, katean waen raoi ngkai ara Kura n Neeti. Ara Kura n Neeti n aron are ti ataia, kanga ngaia te tabo are kanga ti ribanaia iai ara koraki ake a nang kona n tauraoi ni bonomwi ao e na tau mwaitin ara neeti ibukin mwaitin te botannaomata.

Te kanganga irouia ara neeti aikai bwa are n taai aika nako ao anaki nakon te KIT. Ao n taai aikai ti a manga kaokia.

Ngkai ngkai a oki ao ana karikirake Aoterira ma Nu Tiran are kanga a karikirakea ibukia aomata aikai n aia *classroom* ao aia *computer Lab,* are a bon bane n tiku n te KIT ao a

okirikaki ngkai te koraki aikai ni kaea te tabo ae e a bon aki raoiroi.

Ao anne ngkai teuana tabera ae e rang n takabubura kaei ma au Tia Koroboki au kain au tiim, bwa ti nang manga *renovate* taian *infrastructure* tabeua ao ti na *develop* aia *lab* ma tera riki ao ni kaboi aia mitin bwa e aonga n ae e nakoraoi n aron are e taekinna naba te Tia tei.

Ma e aoria te Tia babaire bwa are aikai katamaroa aika ti tabe ni mwakurii.

Ma n aron are I taku ao e kakawaki moa bwa e na aki tatare te bwai n Aoraki, ao te kauoua bwa e kakawaki bwa e na teimatoa te marurung ao maeuia kain Kiribati n anga aika mwaiti. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita , kabanean buokan am titiraki te Tia tei ae ko karineaki.

Hon. England Iuta: Ko rabwa te Tibiika ao I rang n kaitau n ana kaeka te Minitita aio ibukia riki ana taan mwakuri.

Akanne baika a uarereke ma e rang n mwaiti ma N na kauarerekea N na kataia ni kotei tabeua riki ibukia Aoraki.

I nanokawaki bwa tao te Onaorakiare i Betio e na kanga ngkanne aron ana roki, ae bon aki tamaroa aron te roki are i Nawerewere ngkai n aron tararuakina ae bwaka te mataroa teuana ao e tuai mani karaoaki.

Okia nako aonnaba e baenikai ao teuana riki n taabo ni korokoro bon kainanoa uoman *caretaker* ma are ti temanna ngkai. Aikai ibuakon aika mwaiti, tera ana taratara riki te Minitita ae karineaki ngkana e kona ni buoki itera aikai nakoia Aoraki. E rarabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, te Minitita riki.

Hon. Booti Nauan: E nang rarabwa buokan te titiraki te Tia babaire, ao e koaua I bon rang n kakoaua te itera anne.

Ngkai n au marooro ma te World bank ngke I naka ni kaea te marooro i Biti ao I tuangia te kanganga ae bon ngaia ae e mwaneweia te Tia tei ae karineaki mai Beru, ao tao e bon noria te Tia tei ae karineaki mai Beru bwa are e bon rang n maan naba n te O n aoraki.

Ao ngai I noria naba ngke I a rin naba n te O n aoraki bwa I rang n maan naba bwa 4 au namwakaina. Ao e bon eti bwa I noori kanganga aikai.

A bwaka mataroan rooki, ao ai bon booi tabeua boia rooki. E biribiri te kamea, te kiri rara. E kateaki raina inanon ana kambwaun te O n Aoraki ao a kaukau ao a tangitang katamwa.

Ma eng, aikai kanga karikirake ae a bon kainanoa te onobwai. Ao ae ti tabe ngkai n taran anne ngkai bwa tera aron kibaran mwakuriana.

Ao I kamataata nakon te *World Bank team* arei ao I kangai; kanga akea nanon ae a rang n mwaiti ara *clinics* iaon aba. Kam katei Kiriniki ao ara Tina ni Kamwengaraoi are Nawerewere ao Betio, e a bon anaa arona.

Iai naba ngkai teuana are tao a na bon kakoaua Taan tei are a na bon bae ni manga tangitang aia koraki, tao riki tariu mai Tarawa Ieta akana a kaan ao mai Betio.

Te *caretaker* iaon te *Policy.* Bwa I kakoaua ngai ngke I roko i Nawerewere ngke I rin n te O n aoraki, bwa te Onaorakiare .i Nawerewere n rokou e riki bwa kanga ai te tabo ni kabane.

Kanga iroura ngaira Katorika are te bwaka te Kiritimati ke tera, are e wene iaan te bwaranta ao ane rabinobino uoman te kai ni wene ao te neeti e rakarakaia Aoraki.

E reke aio te Tia babaire ibukina bwa e a bwara ni kaue te O n aoraki.

E roko bwa temanna te Aoraki ao ana *care taker* tao te tangana ao uoman natia. E roko temanna ao tao tera. E na riai n ti temanna te *caretaker.* Ngaia are ti a kamatoatoa aio.

Ao I bon rang n teimatoa ni kamatoatoa ao I tuangia kain au Botaki ni mwakuri bwa a na kamatoatoa aio. Bwa I kangai; ngkana ti aki kamatoatoa ao ae a nang ubara ara Onaoraki ae Betio. Ngkana e manga uki naba are i Betio ao a nang bourerei ao a raraoi bwaina ao ti tebo manga aekakin naba aio. E aki reke te eti.

Ngaia are ngkai ti a boni kamatoa ngkai, ngaia ae I a kareketai naba ni marooro ngkai.

Aonga au taan rabakau ngkai ngkai a ongora n te rerio, au *security firm* are ti *hire* ngkai bwa e tara Nawerewere, ti temanna te *care taker* akea riki iaona. Ao te *visiting hours*, e na *restricted* nakon te *visiting hours.* Bwa are ngke e a mwaiti te aomata, e a mwaiti te tia nakotari, e a mwaiti te tia mim, e a mwaiti te tia tebotebo. Kanga ai bon te bwai teuana.

Ataei aika a biribiri, e boo te ikaraba.

Ngke I roko te Tia babaire N na bon kaotia ma te koaua, I mena n te *private ward,* a biriaitua ataei ao a ikaraba itinanikun te O n aoraki. Ao I a tuanga te neeti are e roko n tuoai; neiko kan tuangai antai ataei aika a biribiri i tinanikun te mena ae e a boo te ikakino aio.

Natia Aoraki. Ao I tanrikangai, I taraia ao a biriaitua ao e boo te ikaraba ao uoman Unaine a kakariki

ao a uati ao a katinei aia bwai n oon te O n aoraki. E a bon aki reke te eti.

Ngaia are e rang n rarabwa te tabeka aio, ao e koaua e reke au tai ni mwanewei katamaroa aikai ao e rang n rabwa te titiraki aio ai aron e kaungai riki nanona n nako ni katamaroa Nawerewere.

Bon ara O n aoraki ni kabane te Tia babaire mai Makin nako Arorae, ao ti bon riai ni katararaoia.

Ngaira ake ti nang n tatara te Onaoraki are i Nawerewere bwa ara tabo tao n raa. Ti aki ataia bwa tera ae kam a rangi n tatangira iai Nawerewere. E biri te ataei, ko wene iaan te kai ni wene. Tiaki te bwai ae raoiroi.

Ao te bwai ae e rang n kakawaki te Tia babaire n aron ae a tuangai taan rabakau. Aron te *control of the infecftion.*

E rang n kanganga ae ti na *control* te *infection* ma te *transmission of te man n aoraki.* Ngkana te *care taker* ke Aoraki ake a mena n te O n aoraki, a kairaki ataei aika a uarereke ao aomata aika a marurung.

Ngaia are ngke e marurung te Aoraki arei, e otinako ao nakekei a manga *infected* ao a reke irouia te Aoraki. A manga moan oki naba tao te namwakaina are imwina, ao a manga kairia aika marurung aia *caretaker.* A manga kaorakia ao a manga nako, a manga oki. E a bon *cycle* te bwai aio. Ngaia are e rarabwa ana tabeka te Tia tei ae karineaki mai Beru.

Ao e koaua tao I a kaeketai naba ngkai nakoia Taan tei ni kabane, ti a ibuobuoki.

Iai tabeman ane a na roko nakoimi ami *caretaker.*

Nao ngaia te kanganga te Minitita aio, ngaia kanga e a bon tataboro koro ira. E a kabua te roko n te O n aoraki.

Ao bwa ko na aera n te O n aoraki. Ko ti roko n te O n aoraki ngkana ko Aoraki. Ko roko n te O n aoraki ngkana te *care taker* ngkoe. Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita I taku bwa e a roko te rongorongo irouia ara koraki. Ko rang n rarabwa te Minitita n am kaeka.

Ara titiraki are imwina ngkanne, bon te titiraki are nambana 105. Ao aio are e na tabekaki mairoun te Tia tei temanna ae karineaki mai Abaiang ae Hon. Betero Atanibora. Te Tia tei.

WENE NI MAAN AKI BWAKAN AIA MWANE ATAEI AKE A SCHOLARSHIP I BITI

Hon. Betero Atanibora: Ko rabwa te Tibiika. N te ingabong aei ao bon te

bwana moa ni kamauri nakoim, nakon ara Beretitenti, te Kauoman, Minititia ao ai bon ngaira ni kabane. Kam bane moa ni mauri!

N na bubuti nakon te Minititia n te Botaki n reirei bwa bukin tera ngkai e wene nako ni karokoa ae a namwakaina tabun aki bwakan aia mwane ataei ake a Scholarship nako Biti?

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao e na kaekaki am titiraki aio iroun te Minititia man te Botaki n reirei ae te Hon. Ruateki Tekaiara. Te Minititia.

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa te Tibiika. I kaitaua te Tia tei ae rine mai Abaiang n ana titiraki. *I kukurei n taekinna nakon te Maneaba aei bwa bon angina ataei a bwaka aia mwane n te tai ae riai. Iai ngkanne tabeman ae e a bon maan karaoan ao kabwakan aia mwane ibukin kanganga ae a bon riaon aika a bon aki kantaningaki man riaon ana konaa au Botaki ni mwakuri.* Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki te moantai.

Hon. Betero Atanibora: E rabwa te Minititia n ana kaeka, ao I kani buoka au titiraki te Tibiika ae ko karineaki nakon te Minititia ae karineaki n te Botaki n reirei. Ao e koaua ao I karabwa n ana kaeka are kanga bon kabanean ana kaeka are e a bon riaon naba ana konaa ana tabo ni mwakuri.

E a bon riaon naba ana konaa ana tabo ni mwakuri taian kanganga ake a reke akekei.

Te kanganga raoi te Tibiika, are iai baike tao kanganga ae te *communication* imarenaia ataei nakon te Botaki ni mwakuri riki te Botaki n reirei.

Neiere te *Scholarship officer* arei e aki kakaeka ana *email.* E aki kona ni kakaeka ana *email* ni karokoa a bono bwata ngaroia ataei.

Te kauoua, ana kauoman n Tia koroboki, ti a bon kua n angania araia ataei ake a reke arei. Ngaia are ngke e a reke are tao ko a kaitibo ma ngaia n te tabo are kanga a mena iai ke a roko i Biti, ao ko a un ao e a reke ae e a bwaka aia mwane ataei.

Ao kanga anne e aki riai n reke anne.

Ngaia N na butia te Minititia bwa ngai irou e aki riaon te kanganga aio bwa e boni kona ni kibaria ana tia mwakuri ma are e bon aki kani kaekai ana meeri. E bon aki kan n noori ana *email* aikekei.

Ao iraua am meeri, e ngae ko manga *email* ngkoe ae te Tia tei naba e aki naba kani kaeka. Ngaia are bon anne te bwai teuana ae e kananokawai. Ngaia are N na butia te Minititia ao e rabwa ngkai e

admin are kanga e a riaon ana konaa ana tab oni mwakuri.

Ma kanga bon tiaki raoi ae e riaon ana konaa bwa are ko a bon tia ni ibuobuoki ma ana tabo ni mwakuri.

Tibiika: E rabwa te Tia tei, te Minitita.

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tibiika ni buokan ana titiraki. Ao eng are ti nanonna n are e riaon ara konaa, tao akea aia akaunti ataei bwa tao a bon aki karinna ikai ke tao te baere aki tabe ma te rongorongo ae a tuangaki are a na kaman karaoi aia akaunti ke tao aki. Anne ngkanne teuana ae I nanona.

Teuana naba are iaon te mitin n te *Finance* are e maeu te bwai aio n te mitin n te *power* ao te *internet* ngaia are e riaon ngkanne ara konaa.

Ma ti kakoaua naba ae iai naba aika bon aia kairua ara koraki. Ao anne ngkanne ae ti kataia ni katamaroa aron rekerekera irouia ara koraki.

Ti karautaeka n aron aki kaekan te meeri iroun ara *Scholarship officers*, tao ti a marooro ma neiere e taekinaki ikai bwa tera ana waaki ae e aki kakaekai ana meeri. Ti a ongora ngkanne irouna bwa tera bukina. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita, te Tia tei riki buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon. Betero Atanibora: Te Tibiika ao e koaua bon te titiraki naba aio are tao e bon kaineti nakon temanna ataein au abamwakoro are e reke nakoina iaon Biti.

Ao I karabwa ana tiim te Minitita n rokoia i Biti, bwa e a reke buokana.

Ma e a tibwa reke buokana inanon te maan ae 26 ni Maati.

Ngkanne te bwai ae tao e boni kakoaua te Minitita ai tibwa bon te wiki ae nako tao bon iai kanako mwane naba ana taan mwakuri ibukin te DW ibukin buokan temanna te tei. Aio te tei ae ataein Kiritimati ae tao e reitaki ana karo nakoiu ao I kataia ni buokia ma tao I aki mwanewea aran te tei aio.

Ao e koaua te tei aio e anako n anaa ana mwane n te Kiribati *High Commission* ao e a totokoaki bwa e aki mataata tao te *DW* are e roko irouia kain te Kiribati *High Com*.

Ma e ngae ngke e aki mataata te *DW* are roko irouia kain te Kiribati *High Com*, ma tataetaeia nakon te tei e aki raoiroi. Anne aron kaongoakiu iroun te tei aio. Ao e koaua a bon rang n desperate ataei bwa are ai uoua namwakaina tabun n aki reke aia mwane.

Tibiika: Taiaoka te Tia tei I a butiko ti kanakoa buokan am

titiraki taiaoka. Te bwai ae e mataata anne, I a butiko.

Hon. Betero Atanibora: Ngaia N na kanakoa au titiraki. Ngkanne N na ti titiraki nakon te Minitita I kangai. E kona aio n aki manga riki bwa e kananokawaki are ti kawaraki irouia ana karo te tei ao irabong imwina ao e a tibwa reke buokan te tei aio. E a tibwa buokaki te tei n te Kabong ae nako aio. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao te Minitita.

Hon. Ruateki Tekaiara: E rabwa te Tia tei ma buokan ana titiraki. Eng e tia n reke au tai nako ikekei ao I meeting ma ataei, ao I kabwaka bwanau nakoia ataei ni kangai. E na aki manga oki n riki te kanganga ae e riki ngkai nakon te ririki ae boou.

Ao ti kakoaua naba ngkai bwa iai ngkai ara katamaroa nakon ara bwaka mwane. Are ngkai ti kabwaka ni katoa namwakaina, tao ti nang kabwaka ni katoa 2 namwakaina e aonga ni bon reke aia tai ara koraki ni mwakuri ma te tai. Kanga e aki tau teuana namwakaina ngaia are ti nang kabwaka n teuana ke uoua namwakaina. Ti na kataia ni katamaroa anne ma ti tabe ni mwakuria ngkai.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita, te Tia tei.

Hon. Betero Atanibora: Ko rabwa te Tibiika, ao e koaua are e a rang n rawata kanga kani kabwarabwaran raoi te mena aio bwa are bon ara kantaninga a bon ongora ataei ma ti a katokitokaki naba. Ma ti a karabwa te Minitita n ana kaeka ao I a bubuti bwa aio ngkai kanga ti bon taraia ngaira e aki iraorao. Bwa are ngkai e mwaiti ataei naba aikana tao iraman akana a tuai naba ngkanne bwaka aia mwane ao tao a tuai kona n reitaki ma Taan tei are a kona n reitaki ma ngaia.

Ngaia are ti na butia ake bon katabeaia aio riki are bon tabena aio. Antai are tabena aio are ngaia e aki kakaeka ana meeri ae ngaia ae e karika te kanganga.

Bwa ngke arona bwa e a kaman kakaeka ana meeri ao e aki riki anne. Ma ti a bubuti bwa e kona te Minitita ni bon matoatoa nakoia ana taan mwakuri. N te aro bwa a kawa naba ataei.

Ngke ti taetae ma ngaia ao a bon tang ao ti kakoaua ngkai, ngai akea naba au *laptop* ni mwakuri bwa are I anga nako bwa anne korakoran naba ae ko nanoangaia naba ataei.

Ngaia are N na butia te Minitita aio, e kona ni bon karaoa naba anne nakoia ana taan mwakuri bwa e aki koaua ngkana ko nang aki kakaeka am meeri.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ae ko karineaki, te Minitita.

Hon. Ruateki Tekaiara: E rabwa te Tia tei ao ti nora ana kantaninga ibukia ataei bon ibukia ara ataei ni kabane.

E koaua, te katamaroa aio ao ti na kataia bwa e na aki manga oki n riki kanganga aika a tia n noraki ngkai n aia reitaki taan mwakuri ao aia bwai ataei.

Ti a kaungaia naba ara koraki bwa are bon iai ara rabwata are i Biti te High Com a riai n reitaki n taainako. Ngkana iai aia kanganga e bon ataia te High Com ao a waekoa naba n reitaki ma te High Com. Ngkana arona bwa e aki naba ongo te High Com irouia bwa tera ao ngkanne a kona n reitaki nakoira ke nakoia ana koraki.

I tia naba n anga au email address nakoia ataei ma au tarebon nambwa ngkana arona bwa aki rereke *official*, kam a tareboniai ao kam a meeri nakoiu n au meeri aei. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ao e a bon bane buokan te titiraki anne. Ti a nako ngkanne nakon ara titiraki are imwina nambwana 104, ao aio are e na tabekaki mairoun te Tia tei ae karineaki temanna mai Onotoa ae te Hon. Riteta Iorome. Te Tia tei.

RONGORONGON KARAOAN TE KIRINIKI ARE I TANAEANG ONOTOA

Hon. Riteta Iorome: Imwain ae N na waaki teuae *Honorable Speaker,* ao I a bon reitai ma te Beretitenti ao kain te Nati n Onotoa ni kamauriko te *Honorable Speaker* ao kain am aobiti. Minitita ao kain ami aobiti, te Leader n te Kaitara ao ngaira ni kabane Taan tei ao ai bon taan ongora. N aran ara Uea are Iesu Kristo ao kam na bane ni mauri!

Ao aio ngkanne au titiraki nambwana 104 iaon te Ota bebwa. *E na butiaki te Minitita are tabena ni kaotia bwa e a bwaka iaa rongorongon karaoan te Kiriniki ae i Tanaeang?* Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita n te O n aoraki.

Hon. Booti Nauan: Te Tibiika ae ko rine, ni kaineti ma karaoan babaronga aika ti a tia ni waakini ao e na iai te onobwai nakon *clinics tabeua iaon Onotoa.*

Ma e tuai roko te rongorongo ke te bubuti iangoan katean te kiriniki e boou i Tanaeang n te tai aio. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki te moantai.

Hon. Riteta Iorome: Ao e rabwa te Minitita ae karineaki *Honorable Speaker* ao I riki n tabeka te titiraki aio teuae *Honorable Speaker,* ibukina bwa I bon reitaki ma kain te kawa aio ao a taku bwa e a tia n tabekaki inanon te Auti n tei tao iroun te Tia tei n taai aika nako.

Ao ti te kanganga n te tai arei bwa e aki tauraoi te aba (te land).

Ngkanne ti na manga bubutia ae karineaki ma ana tabo ni mwakuri, ngkana e kona ni manga raa tao e aki reke te rongorongo aio irouia. E kona ni manga rinanoa aio bwa bon te bubuti nakon ana tabo ni mwakuri. E a kona n reke aio bwa kanga e na karinna bwa kanoan ana babaronga ibukin manga karaoan Kiriniki inanon taai aika imwaira. Bwa ngkai te *lands,* ke te tabo e a tauraoi. E rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, te Minititа.

Hon. Booti Nauan: Ao e koaua e rabwa buokan te titiraki te Tia babaire. Ao tao I kan katamaroa n reita riki au kaeka are te moan ao tao e na kaeka naba raoi buokan ana titiraki. Bwa bon iai kanga te bubuti ae e a tia naba n roko ma e tuai raoi tauaki mwina. Ma iai ae e a tia n roko ngkoa kanga iroun teuare e mena imwaiu.

Ao anne ngkanne ngkai ae ngaia ae a tabe ngkai ni mwakuria ara *staff.*

Ma are ti waaki iaona ngkai, are ngaia are e kaineti ma te *cap.* Ao tao inanon te ririki ae boou aio inanon waakirakera inanon te ririki aio ao e na kona n iai ngkanne taekan buokan ane e tabekiarake te Tia tei ae karineaki mai Onotoa. E rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Minititа, te Tia tei riki buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon. Riteta Iorome: Ai rarabwara te Minititа ae karineaki teuae *Honorable Speaker* ao e koaua are e a tauraoi te aba. Ti a manga butia ngkanne te Minititа ae rine bwa kanga tera ngkai e a tauraoi te aba tera ana iango ngkana a kona ni mwananga ana taan rabakau n nako n reitaki ma kain te kawa aio e aonga ae e waekoa naba te mwakuri ao boraoi ma te kantaninga te Minititа. Ko rabwa ao I toki ikanne *Honorable Speaker.*

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, te Minititа.

Hon. Booti Nauan: E rabwa buokan te titiraki te Tia babaire, ao e nang kakaongora aio. Ao aio teuana te itera ae kanga ti bon rang n kainanoia man ara itera ngaira man te Botaki ni Kuakua.

Bwa are angina ngkai tabeua katean Kiriniki, a nang mwarara ibukina bwa e te tei aron katian aon tano.

Ma ngkai ti aongo ngkai ae ngaia e a tia aontano iaon Onotoa, ao a bon ongo kain au Botaki ni mwakuri. Tao ti na manga moan karaoa ara bebwa te Tia babaire ao ara babaire, ma ti nang aera n tataningai aba akana a tuai tia aontano iai. Ao are e a tia am aontano, ti a karautaeka moa ngkoe bwa e a tano. E eti anne.

Ti a manga tara anne te Tia babaire ao e rabwa buokan te titiraki te Tia babaire. Ao e na aki raraoma te Tia

tei ae karineaki mai Onotoa bwa ngkai ti a karina aio ao a bon ongora ngkai au tia Koroboki ao kain au Botaki ni mwakuri bwa ti a manga tara te itera aei. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei kabanean buokan am titiraki.

Hon. Riteta Iorome: Teuae *Honorable Speaker,* kanga I taku bwa e rangi n rarabwa are e a tia n raa.

Ma ai bon te katekeraoi nakon te Minitita ma kain ana tabo ni mwakuri. Ao ko rabwa ao I a toki ikanne.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, iai kaekana iroum te Minitita.

Hon. Booti Nauan: E rabwa buokan te titiraki te Tia babaire, tao I a kareketai naba bwa e aoria n ongo te Tia tei ao a ongo naba kain Onotoa. Bwa iai ana Kiriniki ake ngkai n aron are I taku; ti na karaoa te onobwai nako iai ao ti na karekei riki bwaina tabeua aika a tamaroa bwa e aonga n ae ura taurana ao iai ana star link. Te neeti e a kona naba n *facebook.* i Tabuaeran kiriniki ao Tabuarorae Kiriniki ao Otoae.

Anne ngkanne are e na karaoaki man te *GEF* ane a tia n reke naba mwanen naba aio. Ao ngkanne are nikirana ngkanne Buraitan te *Health Center* are bon ana tabo te *MA* ao te Katana kiriniki. A bane n iai aran ana Kiriniki te Tia tei ae karineaki bwa e aonga n ae e manga reke bwa aia rongorongo kain Onotoa.

Ko na aki raraoma ti na katamaroai naba aia kiriniki n aron are e waaki naba ngkai te katamaroa n aban Kiribati tabeua n aron Marakei are ti a tibwa oki mai iai n nora aron te katamaroa ae e rang n tikiraoi. Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ao ngkai e a bon bane buokan te titiraki anne, ti nang nakon ara titiraki ngkanne are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei temanna ae karineaki mai Marakei ae Hon. Moannata Ientaake. Te Tia tei.

KARAOAKIN TAIAN RAWA N RORORAKE IBUKIA BOOTI MA SPEED BOAT IAON MARAKEI

Hon. Moannata Ientaake: Ko bati n rabwa te Tibiika ao I a rimoa n anga au kamauri n reitai ma tariu ao bon kain Marakei ni kabane n anganiko te kamauri te Tibiika, te Beretitenti, te Kauoman, Minitita, te Leader n te Kaitara ao ngaira Taan tei ni kabane ao ake a ongora n te moan ingabong aei. Kam na bane moa ni mauri!

Ao e kangai taekan au titiraki. *E kona te Tautaeka ni kaotia bwa n ningai te tai are e na tia iai ni karaoaki taian rawa n rororake ibukia booti ao speed boat are Koubabati iaon Rawannawi ao teuana riki Rawan kaawa n aron are i Raweai, rawan te kawa ae*

Tekarakan, Bainuna ma Norauea ao Tekuanga ma Antaai?

Ao N na kan bubutia naba bwa I a tia naba n tabekia naba aikai n Aokati 2020 ao Aokati 2023 n au moan teem.

I a bon tabekia riki bwa te bubuti ae mangori ngai ma tariu ae te Minitita bwa tera ngke e a manga mwakuriaki abara ae Marakei taiaoka?

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao e na kaekaki am titiraki iroun te Minitita ibukin Rongorongo, Itoman ao Mwamwananga ae Hon. Alexander Teabo. Te Minitita.

Hon. Alexander Teabo: Ko rabwa te Tibiika, ao e kakawaki ngkai ti a tibwa mai abara ae Butaritari ao ti uota naba bwanaia ni kamauri ngai ma tariu are te Tia tei. Bwanaia ni kamauri kain Butaritari ao bwanaia ni kaitau nakon te Tautaeka n aron ana Botaki ni mwakuri ae te Kuakua are a tia n bane n tuoaki ao a tabe ni marurung n te tai aei.

Ao aei ana kaeka ana titiraki te Tia tei ae karineaki mai Marakei. *Ti karautaeka n te mwarara nakon karaoakin taian rawa. Ao aio e irekereke ma akean bwaai ni mwakuri aika a kainanoaki.*

Ma ti kukurei n taekinna bwa a waaki ngkai babaronga ibukin karekean bwaai ni mwakuri aika a na kona n ibuobuoki nakon karaoan taian rawa.

Au Botaki ni mwakuri e a tia ni kawenei ana Kainibaire are e na ibuobuoki nakon tobwan kanganga iaon taian rawa ni booti iaon abamwakoron Kiribati. Ni kaineti ma te Kainibaire aio ao e na wakinaki moa taian mwakuri ni katamaroa nakon raawa n roro ake a tia ni kinaki iaan te Tua n aron te rawa are i Rawannawi i Marakei.

E na kona ni manga taraki raawa ake imwina ni taubobongan te mwakuri. Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita, moan buokan am titiraki te Tia tei ae ko karineaki.

Hon. Moannata Ientaake: I a bon rimoa n anga au karabwarabwa ae moan te abwabwaki nakon te Minitita ae karineaki ma ana Botaki ni mwakuri ake a tia n reke kaekan au titiraki aio irouia.

Ngaia are I a bon kan tabekia riki bwa te titiraki ngkai kanga a mena i Marakei, ao I ataia ae I a tia reitaki naba ma ngaia ma te Minitita ae temanna ibukin te ibuobuoki. E na kona ni karaoaki raawa ake nikirana irarikin Rawannawi.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, te Minitita riki kaekana.

Hon. Ruateki Tekaiara: E raoiroi are ti a bon tia ni marooro ma te Tia tei aei ma raou ni Minitita. Au kantaninga bwa e a tia ni mwemwe kaekan aei irou te Tia babaire. Ao e

kakawaki are tao ti na bon kamena te kanganga aio te Tia babaire iaon riki karaoan raawa.

Ao e koaua n aron ae I boni katerea n te titiraki, e bon rang n raa bwa ti taraia ngkai ao bon anne te kanganga bwa bon akea te bwai ni mwakuri n te Botaki ni mwakuri are kanga bon katabeana te rawa n roro. Anne raoi bon te kanganga ngaia are ngkanne ti a kataia n raa. Ao ngkanne tao ti angana riki ae ti kona ni ibuobuoki ma rabwata akana iai aia bwai ni mwakuri tao n aron tao te MISE ao te Atinimarawa are bon ngaia are e na riai ni kakaraoa tera iaon te naan rawa.

Ao n aron are I taekinna, iai ara babaronga ngkanne ngaira ae ti a bon tangiria bwa e a bon taraki te itera aei bwa ngkai ngkana iai titiraki n arona ao ti bon riai ni kabobonga ngaira kain te MICT. E riai n iai iroura te aekaki aei ao iai ara kaninganinga ma ara rabwata ae te KPA.

Iai ara kambwana naba are e kona n ibuobuoki aron te itera aio.

Ma e na aki raraoma te Tia tei. Are ti ataia bwa iai te bwai ni mwakuri arei ao ti a tia naba n toma ma ana koraki n te *MISE*. E a bon tia n roko naba te bubuti nakoia kain te *MISE* iaon aei, ao n aron otau ngkai e tuai nako aia bwai ni mwakuri mai Marakei. Ma ti a katikua inanon baia bwa tera taekana irouia.

Ma otau ngkai n aron ae e a tia ni bon noria te Tia tei ao I taku bwa iai te kakamwakuri ae e a tia ni karaoaki iaon aei. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita , te Tia tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon. Moannata Ientaake: Ao I a bon karabwa te Minitita ao kai akea riki buokan te titiraki. I a karabwa n aron te reitaki are e a tia ni maroroakinna ao moara riki ngkai iai te iango ni katikiraoi nakon ara rawa aikai nakon taai aika imwaira. Ko bati n rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao ngkai e a bon bane kanoan te titiraki anne, ti a nang nakon ara titiraki are imwina.

Te titiraki are imwina bon te titiraki are nambwana 60. Ao aio are e na tabekaki iroun te Tia tei temanna ae karineaki mai Tarawa Teinainano ae Hon. Birimwaka Tekanene. Te Tia tei.

TE KAINIBAIRE IBUKIN KABWAKAKIN AIA ARAUENTI TE NATI NI KIRIBATI IBUKIN TE TARARUA N TAIN TE COVID-19

Hon. Birimwaka Tekanene: Ko rabwa *Honorable Speaker.* Ao imwain ae N na waaki, ai bon te bwana moa ni kamauri ni moa mairoum te Tibiika, te Beretitenti, kain am Kabineti, te Leader n te

Kaitara, ao ai boni ngaira kain Taan tei ni kabane ao taan ongora. Bwanan Tarawa Teinainano ao I a kamauri ngkami n tamaroan te ingabong aio. Kam na bane moa ni mauri!

Honorable Speaker, I a kukurei n tabekarake au titiraki ae nambwana 60 iaon te Ota bebwa ae kangai taekana. *I a butia te Minititа are tabena bwa tera ngkai te Kainibaire ibukia te Nati ni Kiribati ake a buoka te tararua n tain te Kainin ibukin covid-19, ao a tuai mani bwaka aia arauenti?* Ko rabwa *Honorable Speaker.*

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao e na kaekaki am titiraki anne iroun te Minititа n te Botaki ni mwakuri ibukin Tararuan te Mauri ao Katoki Aoraki ae Hon. Booti Nauan. Te Minititа.

Hon. Booti Nauan: Ni kaineti ma te Kainibaire ke te *policy* are e wene ngkai ibukin covid-19 arauenti ao I kona n taekinna bwa e a tia ni karaoaki te bwaka mwane nakoia taan mwakuri ake a ibuobuoki inanon tain te kainin n te covid-19. Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Minititа, te Tia tei buokan am titiraki te moantai.

Hon. Birimwaka Tekanene: Ko rabwa *Honorable Speaker,* ao ko rabwa riki te Minititа n am kaeka.

Buokan te titiraki *Honorable Speaker.* N na karautaeka te Minititа, a tuai bwaka aia arauenti taan mwakuri ngke a buoka te *covid-19.*

I marooro ma te bureitiman ae te *Junior* ao e tuangai bwa e tuai bwaka ana arauenti.

I marooro ma te bureitiman ae te Senior ao e tuangai bwa e a tia n reke ana arauenti ma e tuai n reke aia arauenti bureitiman ake mai inano.

Moan te aoa naba aio imwain ae n na tabeka au titiraki ao I *message* ae e tuangai bwa e tuai bwaka ana arauenti natina. Ao e kamatoa nakoiu bon te tai naba aio te Minititа bwa e tuai ni bwaka ana arauenti natina temanna.

Buokan te titiraki. E na bwaka n ningai aia arauenti te nati ni Kiribati ake a tuai man bwaka aia arauenti. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, te Minititа.

Hon. Booti Nauan: Ao e koaua e rabwa buokan te titiraki te Tia babaire. N aron are I taekinna n au kaeka a na bon riai n tia ni bwaka iaan te babaire are ti mena inanona ngkekei ni karokoa ngkai.

E kona ni bae bwakana ngkana arona bwa tao e rimwi aia *claim* ao e kona naba ni bae bwakana ngkana arona bwa akea kakoaua. Iai

bebwa are a na riai n riki bwa taian supporting document ngkekei ao ngkai.

Ma e ngae ngke e tei te arauenti aio ma e na bon riai naba n rinanon kabwakana e na riai naba n rinanon te *Financial regulations* ke aron kabwaka mwane nakon temanna ma temanna.

Ngaia are e na aki rimwi. E na iai te kakoaua man ana Botaki ni mwakuri, bebwana, *supporting document* ao tera riki.

Ma ngkana arona ngkanne bwa e reke anne, bwa ti taan mwakuri ae e nanonaki ikai.

Ngkana ko mwakuri n te *private sector,* ngkanne bon taben te *owner.*

Ma n aron ae ti ongo ni buokan ana titiraki te Tia babaire te Tia tei ae karineaki mai Tarawa Teinainano, ao ti nanokawaki n ongo bwa ngaia bureitiman a tuai bwaka aia bwai tabeman.

Ma I taku bwa te kanganga ngkana arona bwa e rekereke ma aron iremwen aia *claim* ao tao e rekereke ma aki taun kakoaua ke bebwa ni kakoaua akana a na riai n *support* aron te bwaka mwane ao tao e kona n reke ngkanne anne.

Ma e aoria bwa ti a manga bon ongora ao e rang n rarabwa ngkai e reitaki te Tia tei ma taan mwakuri n te Tautaeka aikai, n ae a ongo naba ngkai ao a kona ni bon reitaki ma aia Ikotaki ni bureitiman ao a na reitaki te Ikotaki ni bureitiman ma aia *Mother Ministry* ao ngkanne a kanakoa naba te *payment* ao te *Finance* e a kabwaka naba.

Tao ti ngaia moa anne kaekan buokan te titiraki te Tia babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita, te Tia tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon. Birimwaka Tekanene: Ko rabwa te Tibiika ao ko rabwa riki te Minitita ni kaekan boon te titiraki.

Ao e kakawaki te tai aio bwa I a tei, ao e a winai naba tariu raou n Tia tei ae irarikiu aei ni kaotia naba nakon te Minitita bwa ngaia e rawata naba te kanganga iaon Kiritimati. E tuai bwaka naba te arauenti nakoia.

Ngkana te bebwa te Minitita ke tao te *claims* ke te *documenations* ke tao te naan raana. Tao e na rang ni mena anne bwa e a bon rang n maan te tai te Minitita. Ao kaongoakiu a tia, a bane ni bobonga aroia ma e bon tuai kanakoaki te bwakabwai.

I kaongoaki naba bwa tabeman a manga nako aia *payment* nakoia tabeman ao aikoa kona n reke irouia te Tia babaire.

Ti na bubuti te Minitita am ibuobuoki ngkana arona bwa e kona ni moantai ni kibaraki aio. Tao ai tiaki 2024, 2023 covid-19. Nanona n 20, e a rang n maan ma e a bongata te tai te Tia babaire. Ti a bubutiko ao ti a tataua waem ngkana arona bwa e kona ni kibaraki te itera aio. E rabwa *Honorable Speaker*.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, te Minitita.

Hon. Booti Nauan: E rabwa ao e koaua ngkai e a manga karinna te Tia tei mai Kiritimati. Ma I taku moa bwa te bwai ae kakawaki bwa imwain kabwakan te naan arauenti aonga n ae e reke naba bwa ara rongorongo. Ao e bon roko te *list* mani Botaki ni mwakuri aika a kakaokoro. Te Botaki ni mwakuri aika a kakaokoro, te Botaki ni Kuakua, te Ikotaki ni bureitiman, te Immigration, te Customs, ao a karokoa aia *list*. Ao ngkanne e attach ma aron te bebwa are e uotakirake ibukin rinanoan te arauenti aio.

Ngaia are kanga te kantaningaki n ae I kataia n taekinna aio te Tia babaire bwa a na riai ni bane n tia ni bwaka.

Ngaia are bon iai te Kainibaire iaon kabwakan te bwai aio ao tao ngkana arona bwa e na bitaki. Manga iai naba aron bitakin te Kainibaire aio.

Kanga ibukin te rongorongo te Tia babaire, ti rang n teimatoa n nanokawaki ngkai ti ongo ae iai tabeman akana a tuai ni bane ni bwaka aia arauenti.

Ma I taku bwa te bwai aio, te bwai ae kanga e nang tae nangaina. Bwa are ngke e barongaki te bwakamwane ao e karaoaki te *list, e approve te list.*

Ao ngkanne e a kaokaki naba nakoia *Ministry ao ngkanne Ministry* a tuangia aia *staff* bwa a nang karaoa aia *application* n aron ae te Kainibaire.

Ngaia are I taku bwa I kangai; ngkana arona bwa iai te kanganga ao tao e a kan rekereke ma aron kakoauan raoi riki aia *claims* nakai.

Ao te bwai ae e boni bae, tao e na bon bae moa ibon iroun aia rabwata. *For example;* te *Immigration. Te Police* tao bon ngaia moa ae a na *certify* riki ao a na *clear* aia *list* imwain are e a manga nakon tao te *Mother Ministry* ao te *Finance*. Ko rarabwa te Tia babaire anne kanga buokan te titiraki. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita, kabanean buokan am titiraki te Tia tei ae ko karineaki.

Hon. Birimwaka Tekanene: Ko rabwa *Honorable Speaker* ao ko rabwa riki te Minitita n iangoan te itera aio bwa e na karaoaki.

Ti buokan ao kabanean buokan te titiraki. E tauraoi te Tautaeka ni manga rinanon ana *policy* anne ao ni *make sure* bwa a na bwaka aia mwane te koraki aikai. Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao te Minitita e nakoim.

Hon. Booti Nauan: I taku bwa te bwai ae kakawaki te Tia babaire, ti aki moa kona ni kangai. Ti nang karaoa ara babaire bwa ti nang manga bita ara *policy*.

Ma I taku bwa te bwai ae e rang n kakawaki te Tia babaire bwa are e a mwemwe aio ao ti na bon iraorao n aron ana iango ngkai te *police,* e na bon iraorao ma te koraki ake a teimatoa n tangitang n ana Botaki ni mwakuri bwa e aera ngke a rimwi.

Ao ngkana arona bwa e rimwi bwa bon te koaua bwa e rimwi, tao manga bon iai ngkanne ana babaire te *Mother Ministry* are e na baireia. Tao aera tao *Senior officers* tao a manga rang n raa, aia *account within* aia mena tao aera a kona n okiraki ngkanne. Ma e na kakaeaki raoi bukina raoi.

Ma imwain are ti kibara are ti nang bita te babaire, ao tao ti na bon rinanon moa tangitang akana tabeua akanne bwa a kanga n reke ae tao te naan *Junior police* aki rin aia arauenti ao a boni kawa naba ngaia. Ti na kakaea raoi rongorongona man te Ikotaki ni bureitiman. Akana a mena iaon Kiritimati naba. A na bon rekereke iai naba ma bureitiman, te *Immigration* ao te *Customs* ao kain te O n aoraki. E na rinanoaki naba tarakina.

Ma ibukin ana rongorongo naba te Tia babaire ao te tia buoka te titiraki.

Ngai au Botaki ni mwakuri iai ae a tia naba ni kabwakaki aia arauenti ngkana I kona n anga ngkai te rekooti ae I anganaki, 721.

Aio ae e rekereke ma neeti, *health inspectors,* ao antai riki akana a bane ni mwakuri n te tai arei ngke e *lock down.*

Ngaia are tao N na ti bubuti riki bwa imwain ae ti rinanon riki manga te babaire aio ao e na rang n ibuobuoki te Tia babaire ngkana bon iai nakana a bon teimatoa n tuai bwaka aia arauenti iaan te Kainibaire ae ngkai. A na bon karoko moa nakon aia *Mother Ministry* bwa a na bon ongora raoi bwa terana ae e riki.

Akea uana ao bon iai raoi bukina, tao a bon aki tei ke e kanga. Ma ti na iraorao moa iaon aio ao ti a *note* ane rinanoan te babaire.

Ma imwain ae ti rinanon ara babaire, ti a kaungai moa nanoia ara taan mwakuri ni kabane ao tao a boni bane naba n ongo.

Ngkami ake akana kam irekereke ma aio, ngkana nkgoe te *Immigration officer,* moantai reitaki ma am *Mother Ministry. Te Customs,* kain te O n aoraki. Bureitiman e aonga n ae e tae nangina naba aio. Ko rarabwa te Tia babaire ao are ieta.

Tibiika: Ko rabwa te Minititia. Ti a nakon titiraki. E a bon bane buokan ara titiraki arei ao ti a nakon ara titiraki are imwina are nambwana 108, ao aio e na tabekaki iroun te Tia tei temanna ae karineaki mai Beru ae Hon. England Iuta. Te Tia tei.

KABWAKAN AIA BWAKABWAI TAAN ONOMWI N TE KAUNTIRA AKE A TUAI MANI BWAKA NI KAROKOA NGKAI

Hon. England Iuta: Ko rabwa te Tibiika ao anne taekan au titiraki. *E kona te Tautaeka ni kakaea buokaia taan onomwi are e karaoaki ibon imarenaia taan mwakuri man te Kauntira ni Beru are e baireaki bwa a na kamotirawaia raoia ni mwakuri ake man te Tautaeka ao e tuai man reke aia bwakabwai ni karokoa ngkai?*

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, e na kaekaki am titiraki aio iroun te Minititа ibukin te Botaki ni mwakuri ibukin Katein Abara ao Tautaeka Inanoa ae Hon. Harry Tekaiti. Te Minititа.

Hon. Harry Tekaiti: Ko rabwa Tibiika. Ao tao imwain ae I kaeka, ao tao e bon riai mairou bwa N na anga naba taeka ni kamauri n te ingabong aio. I a reitai ma kain au abamwakoro ae Tarawa Ieta, n reitaki ma te Botaki ni mwakuri are I tai ibukina ni kamauri ngkami ni kabane. Kam na bane ni mauri!

Te Tibiika e tauraoi au Botaki ni mwakuri ni waekoa ni karekea buokan te tia mwakuri aio. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minititа, te Tia tei buokan am titiraki te moantai.

Hon. England Iuta: Ko rabwa te Tibiika, ao I kaitaua te Minititа n ana kaeka. Ma ngai au titiraki taan mwakuri ao ti tebo ma ana kaeka te Minititа te tia mwakuri. Kanga anne ai uoua te tai. Bwa temanna e mwakuri n te MWYSSA e a bon aki eti taekana ni uaa ngkai, e a kaan iraua te ririki ngkai.

N na bon uringa ngkoa te Minititа n te MWYSSA ni kawai n onea mwin aia SWO ao e aki roko n te reke boona ni uaa ngkai.

Temanna ngkanne e kaineti nakon te MCIA n 2023, e kateirakeaki bwa e na onea mwin ana tia mwane te Kauntira. Bon akea naba boona ni uaa ngkai.

Tibiika: Te Minititа

Hon. Harry Tekaiti: I kaitaua te Tia tei mai Beru ni buokan ana titiraki ao tao e koaua tao I a bon kabwara bure bwa I a ti taekina naba are te tia mwakuri bwa kanga I bon katerea

bwa are eti are e kabwarabwara are ibukina ngke tao e bon kaineti nakoiu te titiraki ao tao I taku ngai ngkanne bwa bon te tia mwakuri n te MCIA.

Eng ao I kukurei n taekinna nakon te Tia tei, ao tao imwain ae I kanakoa riki aio. Ao au kantaninga bwa e bon ongo te Minitita n te MWYSSA n aron are e bon taekina ngkanne tao irekereken buokan ana titiraki te Tia tei.

Ma e kakawaki are e mwemwe nakoiu n te tai aio bwa tao e koaua ao I kaitauia kain au tabo ni mwakuri bwa a tia ni kibara aio n irekereke ma te MCIA ao ngaia are N na manga bon reitia ni kabwarabwara bwa n te tai aio ao e a reke buokan te tia mwakuri are tao e bonomwi ibukin te *charge allowance* ao iai naba ana *outstanding* ibukin te bwakabwai are I taku bwa e nang kanakoaki n te bwakabwai ae imwaira aio.

Ao ibukin ana *charge allowance* e a tia n roko te *DW* n ana abamwakoro te Tia tei.

Ngkai au kantaninga bwa e a kukurei ngkai te tia mwakuri aio bwa e a tia ni babarongan bwaai ma te method ao I kukurei n taekinna bwa e a reke ngkai ana *charge allowance.* Ao kaongoakiu irouia au koraki ao manga te bwakabwai ae na roko ao e na aki kubanako ngkana e manga raka ana bwakabwai bwa e manga rin naba ibuakon te *outstanding* anne n ana bwakabwai. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita, te Tia tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon. England Iuta: Ko rabwa te Tibiika ao ngaia anne are I kaineta iai au titiraki nakon te Tautaeka, bwa ngkana e reke ana bwakabwai neiei. Ao e aki reke ana bwakabwai neiere n ririki aika nako are e kamotirawa temanna te tia mwakuri.

Ao ti rang n kaitau n ana taeka te Minitita ae e nang reke ana bwakabwai neiei are e kamotirawa ngkoa ana tia mwane te Kauntira.

Tao bon te babaire mai Beru bwa tao tera bukina, I aki ataia. Ma tao te koaua a tia n reitaki ma Tarawa. Ao ngke e aki bwabwaka aia bwakabwai, I bon ti kan bubuti. Ma ko rabwa te Minitita ti a kantaninga anne ao ti a manga butia ngkanne te MWYSSA bwa e aera ngke e tuai man reke ana bwakabwai neierei ao ngkai e a reirei n te KTC. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei. Te Minitita.

Hon. Harry Tekaiti: Ko rabwa ao tao e koaua bwa tao I kukurei ni kabwarabwarai bwaai tabeua nakon te Tia tei. Tao au kantaninga bwa bon te aekaki naba ae e reke nakont e MWYSSA bwa tao n tabetai tao bon

iai baika tao te naan *supporting documents* tao a *misplace* n taabo tabeua.

Ma e koaua anne bon ara kanganga, ao n aekakin ae e reke nakoira n te tai aio. E misplace naba ao e a manga tibwa kakaeaki ao a reke ngkai e kakaeaki.

Au kantaninga bwa te MWYSSA bwa are ko bon aki. Tao ngke iai am titiraki ae kaineti au kantaninga ngkana e kona ni ibuobuoki te MWYSSA n te tai aio.

Ma ngai irou n aron are I kaeka am titiraki n te tai aio, I taku bwa e a toki te kanganga n anne ao au kantaninga bwa tao ngkana e manga bon reke ana tai te Minitita n te MWYSSA, au kantaninga naba bwa kanga tiaki ana kantaninga te Tautaeka aio bwa e na aonikaia te koraki n aki kabwakai aia bwai.

Ma I taku bwa bon iai angan bwaka mwane ni kabane ao e na rinanon naba bwakamwane ma reken te naan supporting document akana a irekereke ma te naan *claims* akanne. Au kantaninga bwa e ibuobuoki anne te Tia tei.

Tao I a bon kawenea naba bwa te bwana ni karautaeka nakon tao taan mwakuri ake a rang n taonaki n te rawawata n iremwen aio.

E koaua bon aikai kanganga ao kanga ti na keiaki naba ma ara koraki tao ni kabirimwakai aron te reitaki ao karokoan raoi bwaai n aroia ao tao n te tabo are e na bon tangiraki iai.

I taku bwa anne ae ti noria bwa katamaroa ao ti na riai naba ni kibari ao ni kabaiti tao kanoan waaki rake aika imwaira te Tia tei. Ko rabwa.

<u>Tibiika</u>: Ko rabwa te Minitita, kabanean buokan am titiraki te Tia tei ae ko karineaki.

<u>Hon. England Iuta</u>: Eng ko rabwa te Minitita, eng I bon tabon ria ma te Minitita ni kawai. Tao ngkana I marooro ma te Minitita ae boou n te MWYSSA ao n na manga karaua ni kabwarabwarai baika a riki.

Ma te babaire bon te Kauntira ae e kateirake bwa temanna e onea mwin ana tia mwakuri are e onomwi n tia mwane. Ao ngkanne neierei akea ana bwakabwai bwa e bwakabwaina neiere e onea mwina. Ao neiere e kantaninga ana bwakabwai mai ikai, akea. I nikira bebwana n Aokati imwin te rinerine iroun ami HRO.

I karina au titiraki n 10 tabun Maati ao e roko te DW i Beru n 25 Maati. Ao tao a iororo taia.

Ao aikanne ai kabwakaia taan mwakuri ma a ibuobuoki am taan mwakuri ma n taai akekei taan mwakuri a kaini taningaia tao n arona te Tibiika.

Ti a bubuti e kanga n reke ngkai e aera e na aki reke ae e nako. I a katikua nakon te Tautaeka are ko kakaeka ibukin te Tautaeka, I a manga okira te Minitita n te MWYSSA ni karababa nako. E rarabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, kabanean buokan ngkanne te titiraki. I a kanakoa nakoim te Minitita n te MCIA.

I nora nanon raou ni Minitita ma are e kakawaki bwa are tao aio tao I bon tararuai moa Kauntira n te tai aio. Ma e aoria ngkai I marooro ma te Minitita ao ti na kaai ngkanne ni manga raa.

Kanga n otau ao e ti kaineti nakon au tab oni mwakuri, ma ngaia iai rekerekena bwa iai kain te MWYSSA. Ma are e koaua kain te MWYSSA akana bon mwakuri naba n te Kauntira ni Beru are bon te Kauntira are e bon mena naba iaan ara Botaki ni mwakuri te Tibiika.

Ao n aron otau are e a tia n itiaki are taan mwakuri n te Kauntira, are tao te tia mwane ke tera. I taku bwa akea ngkanne te kanganga n anne, ma tao n aron are te *briefing note* ae I anganaki ngkai e a itiaki tarau akanne.

Ma tao ai bon ti ngkanne are kanga ko kantaninga ma te MWYSSA, I a kai iraorao ngkanne ma te Minitita bwa tabeu naba bwa N na reitaki ma ngaia bwa ti na manga nora ngkanne tinetine akana nikirana bwa e aonga ni kabaitiaki ni manga kaitiakaki.

Ao n aron are I taekinna riki ngkai bon te *claim,* ao bon taben te Tautaeka bwa e na kaitiakia ngkana etiruru raoi bwaai ni kabane ao e a nako naba n angaraoina ao n taina ae waekoa. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita, ae e a bon bane buokan te titiraki anne. Ti nang manga nakon ara titiraki are imwina ae nambwana 107, ao e na tabekaki iroun temanna te Tia tei ae karineaki mai Abaiang ae Hon. Betero Atanibora. Te Tia tei ae ko karineaki**.**

RINANOAN ANA KAINIBAIRE TE TAUTAEKA IBUKIA AORAKI AKE A TIKU I BITI IBUKIN AIA KAMARURUNGAIA

Hon. Betero Atanibora: Ko rabwa *Honorable Speaker. N na bubuti nakon te Minitita n te Onaoraki bwa e na rinanon riki ana babaire ibukia Aoraki ake a transits ake a tiku i Biti ibukin aia treatment.*

I kaongoaki n rokon ara tiim i Biti bwa a na kamwaingaki nakon taian apartment ake e a tia ni karekea Tautaeka ao a tuangaki bwa a na mwaing nako iai bwa a na kaina.

N na butia te Minitita ae ko rine, ko kona n nora riain ae bon riai taian dialysis ake aoraki n aki mwaing ao ni bon tiku n aia auti are a mena iai

n aron ae kam bon moan kaungaia bwa a na kakaei aia auti n te moantai. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao ngkanne e na kaekaki am titiraki aio iroun te Minitita ibukin te Botaki ni mwakuri ibukin Tararuan te Mauri ao Katoki Aoraki ae Hon. Booti Nauan. Te Minitita.

Hon. Booti Nauan: *E tauraoi au Botaki ni mwakuri ni manga rinanoa te babaire ibukia Aoraki ake a dialysis i Biti.* Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita, te Tia tei are am titiraki te titiraki buokan am titiraki te moantai.

Hon. Betero Atanibora: E rabwa te Tibiika ae ko karineaki. E nang abwabwaki au titiraki ao boona e nang uarereke, ma N na bubuti nakon te Minitita ae karineaki. Bwa tera raoi ae e kananona n are e tauraoi ni manga rinanoa ana babaire iai. Bwa te aekaki n taeka aikai ae kanga ko aki kona n ataia bwa tao te naan raa aikai, ngaia ae ti na bubuti bwa ti a taetae moa ngkai ibukia Aoraki.

Ngaia N na butia raoi te Minitita, tera am babaire raoi ibukia Aoraki aikai bwa Aoraki aikai ti 8 mwaitia. Ao ibukin am rongorongo e mate temanna n uoua te wiki ae e nako ao koraki aikai ti tebo ma a boni kaan naba nakon ruanimateia.

Ao kamwaingakia man aia auti are a bon kaungaki ngkoa bwa a na kakaea aia auti n te moantai. A bon tuangaki man te O n aoraki anne bon tuangakakia iroun te O n aoraki. Kakaei ami auti.

Ao ngke e a reke aia auti, ao ngkai akea kain auti akekei. Akea kain te apartment akekei are e kaboa te Tautaeka ao akea naba kain are teuana.

Ngkanne a manga demand te koraki ake a bon kaman mena n auti aikekei ao a rekereke iai taan dialysis.

Te kanganga te Tibiika, aikoa kona n tamwarake bwa are a bon rang n rietata.

Ngaia are N na butia te Minitita, kanga I aki rang n kabwabwaki ni boutokan au titiraki ikai ibukina are au kantaningaki ngkai a bon ongora nake a rang n nanona aio taiaoka.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, te Minitita.

Hon. Booti Nauan: E koaua te Tia babaire e rabwa buokan te titiraki. Ao e koaua ti aki raroa ma te titiraki aio te Tia babaire. Aron ae a bon rotaki nanora ngaia bon te koaua ni koaua ti bon nanokawaki n itera aikai.

Ao e koaua ngkai e mwemwe aio mairoun temanna te Tia tei ae karineaki, ao au Botaki ni mwakuri ti bon tabe naba ngkai n rinanon te

babaire iaoia Aoraki. Ao e na aki raraoma te Tia babaire te tia tabeka te titiraki bwa ti aki ientakaia ao tao ti na kamwinibaeia aoraki.

Ngkai n ara babaire aio ngkai ae ti karaoia, ti na kamoanibwaia taian Aoraki. Ao e eti ane e taekinna temanna.

Ara *apartment* tabeua akana ti na karaoa te boraraoi ma ngaia ibukin te *long term rental,* a bura uatao.

Ao tao aikai itera tabeua aika ti na taraia. Ngaia are e na aki raraoma te tia tabeka te titiraki ao a na aki raraoma Aoraki, bwa iai te babaire are aongkoa aio ao arei. Ma are ngkanne are ti a taua moa te babaire akanne bwa ti na karaua raoi ni karabinoa raoi. Bwa tera raoi uakauean te kanganga.

Ao ti na ringa uaakauean te kanganga n te aro bwa a na moanibwai ara Aoraki. Ao ngkai ti a taetae naba ngkai ao I a bon reita naba bwanau ma ara Tautaeka nakoia Aoraki akana a mena ngkai i Biti. A na aki raraoma ao iai ara babaronga ae ti karaoi. E rabwa te Tia babaire anne. I a taua mauriu nakon manga buokan ana titiraki tariu are imwina. Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita, kauouan buokan am titiraki te Tia tei ae ko karineaki.

Hon. Betero Atanibora: E rabwa te Minitita ae moan te karineaki ma kanga taran ae e a torobaki teutana te nano, bwa are e taua moa tao te babaire are e a tia ni karokoaki irouia Aoraki n te tai ae nako. A bon roko te meeri irouia ao ngke e roko irouia ao a bon aki rau.

Ao ngkana ko aki rau ao ko bon rotaki naba. Ngaia are tao ti nanokawaki n taekinna ni buan temanna are e a tia ni kabuanibwai kain Kiritimati, e a tia ni mate uoua te wiiki n nako temanna naba te Aoraki aio.

Ma ti karabwarabwa iroun te Minitita n aron tobwan aio. Ao e koaua irou e bon kainanoa naba ae e na bon mwananga te Minitita nako ikekei ni kabaranti rongorongo.

Ni kabaranti rongorongo bwa e aonga n ae bon kona ni katinea are te kabanea ni babaire ae moan te tamaroa nakoia Aoraki bwa are Aoraki ara botannaomata ake kanga a mena i Biti.

E koaua ao n te wiiki ae nako ao I boni marooro naba ma te Minitita kanga ni *bilateral* ma ngaia ni kaota ae ngke e a bwaka aia arauenti Aoraki aikai ao e a *deduct*. Ngaia are N na bubuti ngkanne nakon te Minitita, e a tia n oki are kakoroan aia arauenti Aoraki aikai. E rabwa.

Tibiika: Te Minitita Minitita

Hon. Booti Nauan: E koaua e rabwa buokan te titiraki te Tia babaire.

N aron are I taekinna, a na tiku moa n arona n te tai aio. Ni bwaai ake a riki ngkai ao a na riai naba n akea te bitaki. Ngkana arona bwa iai te bitaki ae tao a tuai oki, ane I a tia naba n reitaki ma kain au Botaki ni mwakuri bwa a na riai ni manga karokoa ni mwaitina aia arauenti.

Ma e koaua te Tia babaire, tao e eti are e taekinna te Tia tei ae karineaki mai Tarawa Teinainano. Bwa kanga I boni mena n te rotongitong bwa are I bon boou naba. Ao I kataia n reitaki ma au Botaki ni mwakuri ma au tia rabakau, ao kanga aki raoi kababanei rongorongo ibukin rongorongoia naka *dialysis* aikai.

Ae I a tibwa ataia ae bon ara *policy* are ngkai ti tabe n *review* ae bon tobwaia nakai. Ma are a mena inanona ngkai, kanga ara *policy* ngkoa n 2020.

Ngaia are ngkana e na bitaki te *policy* ao ti na riai ni manga karaoia ngkanne ni kangaraoia ma aron aei. Bwa are ngaia e a tuai bitaki.

Ngaia are a na aki raraoma moa Aoraki ao ti na bae moa n rinanon aio, ao a na akea te bitaki tao ni karokoa te tai are ti na manga uota kanga te babaire iaona ao te bebwa iaona bwa tera.

Ao anne ngkanne are ti kona ni kamatoai bitaki.

E koaua ae ngai I tataekinna bwa are 2 ara apartment. Kabwara au bure ngkana I mwanewea aran temanna te I-Kiribati are e a maan naba ni mwakuri i Kiribati neie Karibwaiti, ngaia ane ti rental ana *apartment* ao iai teuana naba.

Ngai I aki ataia ao I tuai naba man nonora ana *apartment* Karibwaiti. E rawata rokou i Biti te *afphos apartment* akea naba au atatai iai. I a titiku naba bwa are ngkana I roko, te rarau. Te rarau, ao I manga nako ao I toki iaa.

Ngaia ae kanga I aki rang n atai araia.

Ma eng, I manikangare te Tia babaire ma te bwai ae e kakawaki tao ti na bon noria raoi naba.

Ngaia I mimi ae a tamwarake. Tao ngkana ko a bon *dialysis* ao ko a bon kainano tera.

Ma e aoria ti a tarai moa aikai itera aikai te Tia babaire ao tao I a taekinna naba ikai.

Bwa inanon te namwakaina aei te Tia babaire, ao e nang roko ara *dialysis clinics container dialysis clinic 2.*

Ao ngkai au Botaki ni mwakuri ae ti a ibekibeki ngkai. Ngaia tao e reke naba au tai aio bwa I a kaongoia kain au Botaki ni mwakuri bwa ti

na kabaitia ni karaoia ao n iraorao ma tariu ae te MISE. Ngkana iai nako tao ana tiabora aika a mwaiti ma ana *bachoe* ma ana bwai ni ka-*level* aontano. Ti a kibara nnena bwa e reke naba nnena.

Raon ae ti kona ni kateia ao a mwakuri Neeti aika a bwakuaku, Taokita, ao kai ti a kaokia naba ara Aoraki. $10te mirion tabun ae ti kabanea ibukia ara Aoraki ake a bwai n Aoraki i Biti.

Ngaia antai ae e na ataia bwa are bon antai. E koaua ae e taku te Tia tei ae karineaki, e bon kananokawaki.

Ngkana ko aki ataia bwa ko na mate ke ko na maeu ke e kangara arona. Iai are e a bon tibwa manga mate.

Ngaia are e bon kakawaki naba ae a nang oki n nakomai e aoria ni boni mena irarikia ana utu, a bwai n Aoraki ao a *dialysis* ao akea riki aia kanganga.

Ma e na aki raraoma te Tia tei. Anne kanga buokan te titiraki te Tia babaire. Ti a manga bae moa ni karaoa moa ara babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita. Te Tia tei iai mai iroum kabanean buokan am titiraki.

Hon. Betero Atanibora: Ko rabwa te Tibiika ao I karabwa riki te Minitita n ana kaeka ae moan te tamaroa nakon te titiraki aio.

Ao I taku bwa a bon rauaki iai Aoraki ake a tia ni mwiokoira ao katabeaira bwa ti na bwanania ao ni wiinia inanon te Auti ni Maungatabu n te tai aei.

Ao e koaua ngkanne tao aio N na butia te Minitita bwa ngkana e bon irekereke ma te titiraki bwa are taekan te *referral.* Ma are N na bubutia ngkana arona bwa e na aki irekereke iai ao I a butia bwa e na kariaia ae tao I boni bilateral raoi ma ngaia tao bon imwin te Auti. Tao bon mwin te *lunch* ngkai bwa I tangiria naba ao tao I tekateka ma ana taan mwakuri, bwa kanga e bon katangi nano teutana ana babaire are ko a nako ni mena ikekei ao akea am mwane ae ko anganaki.

Ko a nako ni mena i Biti ao ngaia e *approve* am bwai n Aoraki *ma akea* boon am accommodation ao akea am mwane n tiku ikekei ao ai antai ngkanne ae ko nang maeu irouna.

Ngaia kanga bon anne kanga te aekaki ni babaire teuana ae kanga e katangi nano n te babaire irouia ara *referral doctors* aikai. E rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Booti Nauan: Eng e koaua e rarabwa ma tao I a manga bon reitaki riki ma te Tia tei ae karineaki mai Abaiang iaon aio. Bwa are e bon eti e boou aio. Ngkana ko bon taraia ao e koaua tao I a kareketai naba te Tia babaire n ti kaungai nanoia riki ara Aoraki aika i Biti. A

na aki karawawatai nanoia ke a teimatoa n ira tuan aia bwai n Aoraki. Kukurei n taai nako ma natia ao aia koraki ao a na aki karawawata nanoia bwa te Aoraki ae te tioka, ngkana ko a manga rangi ni *stress* tao e korakora iroum tera ao e kona ni manga biririake riki iai tiokam.

Ngaia are a na aki kananokawakia ao n raraoma. I a kaman ongo aia bubuti aio n ana tabeka te Tia tei. A na aki raraoma bwa ti rinanona ngaia ae ti tabe n tobwaia.

Ngkana iai akana a rotaki aia arauenti n aron te bitakia are e a tia ni karaoaki, ao ti na manga bubuti bwa e na waekoa n tiku moa n arona bwa ti rinanon babaire aikai.

N aron ane e boou are tao iai are e roko ikekei ao e tuai kariaiakaki ana bwai n Aoraki. Ao N na bon manga marooro ma au taan rabakau iai, bwa antai te Aoraki aio ao e kanga n reke aio, ao I a kona ngkanne raoi ni katena inginibwebweu ma te Tia tei ae karineaki mai Abaianga bwa ti na kabwebwerakea te tangira, te iraorao ao te bobonnano. Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita, e a bon bane buokan te titiraki. Ti nang nakon ara titiraki are imwina are nambwana 110. Ao aio e na bon tabekaki iroun te Tia tei temanna ae karineaki mai Tabiteuea Meang; Hon.Taberannang Timeon. Te Tia tei.

KARIARIAAN TIBWAN TABITEUEA MEANG SOLAR LIGHT

Hon.Taberannang Timeon: Ko rabwa te Tibiika.

Ao imwain ae I tabeka au titiraki ngkai bon te moantai ae I teirake n reken au tai n titiraki n te bowi aio. Ao I a kamauriko moa Tibiika ma kain am Taibora. Te Beretitenti, te Kauoman, Minitita n te Kabineti, te Leader n te Kaitara, ngaira ni kabane ao taan ongora riki man ara abamwakoro. Au abamwakoro ae Tabiteuea Meang, I a reitaki naba ma raou n Tia tei. Ao ti a bane ni kamaurira n tamaroan te bong aei. Kam na bane ni mauri!

Te Tibiika ao aio taekan au titiraki ae nambwana 110. *A tuai man roko tibwan Tabiteuea Meang ibukin mwenga taian solar light. E ngae ngke angina kain te Itera Maiaki a tia n reke aia taura.*

E kona te Minitita are tabena ni kibara te itera aio.

Ngkanne I a butiko te Tibiika, bwa iai ngkanne te katamaroa man te taetae n Imatang bwa e buki kooti. Ma N na ti karina te taeka ane e kangai; *Could the Minister responsible address this problem?* Ko rabwa te Tibiika ngkana akea ana kanganga te Minitita aei ngkana e kaeka bwa I taku bwa e *complete*

raoi ngkanne anne. Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao e na kaekaki ngkanne am titiraki aio iroun te Minitita ibukin Botaki ni mwakuri ibukin Karikirake ao Kateimatoan Korakora; Hon. Tekeeua Tarati. Te Minitita.

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tibiika. Ao ngkai te bong ae boou ao te wiki ae boou ao e riai bwa N na manga kauataoi naba taeka ni kamauri nakoim, kain am aobiti. Te Beretitenti, te Kauoman, te *Leader* n te Kaitara, ao Taan tei ni kabane. I a raonai ma kain au abamwakoro ae Tamana ao kain au tabo ni mwakuri ae te MISE ni kamaurira ni kabane n tamaroan te ingabong aei. Ao n aran ara Uea ao kam na bane ni mauri!

Ao aio ngkanne ana kaeka te Tautaeka nakon ana titiraki te Tia tei ae karineaki temanna mai Tabiteuea Meang. *Honorable Speaker, I nanokawaki ni kaongoa te Tia tei ae karineaki bwa au tabo ni mwakuri e teimatoa ni kakantaninga te kaeka man aobitin Tiaina ibukin karekean riki taura ibukia nikiran abamwakoro aika a tuai reke tibwaia ae teuana mai ibuakoia Tabiteuea Meang.* Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita, te Tia tei ae ko karineaki buokan am titiraki te moantai.

Hon.Taberannang Timeon: Ko rabwa te Tibiika, ao I karabwa te Minitita are e kaeka au titiraki aio.

Buokan au titiraki te Tibiika ae ko karineaki e kangai. Antai ae e tibwatibwai taura aikai te Tibiika, Tiaina ke te Tautaeka nakon abamwakoro akana te Itera Maiaki ae teuana mai ibuakoia ngai au abamwakoro ae e tuai reke tibwana. Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, te Minitita.

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa Tibiika ao e rabwa riki te Tia tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang ni boutokan ana titiraki. Ao e koaua kaekan te titiraki anne ke boutokan te titiraki anne. E karaoaki te tibwatibwa man ara tabo ni mwakuri te MISE nakon aba ake a tia n reke tibwaia aikai. 15 ngkai aba aika a tia n reke tibwaia. Ao n aron are I taekinna n titiraki naba aika a nako, ai bon ti 20. Ai 5 riki are teuana mai ibukona bon aban te Tia tei ae karineaki. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Buokan am titiraki te kauoua n tai te Tia tei.

Hon.Taberannang Timeon: E rang n mataata te Tibiika kaekan au supplementary arei, bwa ngaia bon ana Botaki ni mwakuri te Minitita ae karineaki.

Aki ata aron tein abara te Tibiika nakai, bwa e kangai. Nonouti,

Tabiteuea Meang, Tabiteuea Maiaki. E riaoaki au abamwakoro te Tia babaire ao a rang n tang nanoia kain au abamwakoro bwa bukin tera ngkai e reke aio iroun te Tautaeka aio. E tobwa raoi ngkanne ke e waitebwe ana tobwa. E kona ni kaeka aio te Minitita.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, te Minitita.

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tia babaire ao e koaua kanga e matoatoa kaekan te titiraki anne bwa e na riai n ataki bwa te tibwatibwa a karaoaki.

Ngkana e uringaki te moan te tibwatibwa aio te kauoua n taura te Tia babaire. Ko kakoaua anne te Tibiika.

Te kauoua n tibwatibwa ao n aron au atatai naba inanon te Kabineti bwa aba ake aki reke tibwaia n te moan tibwatibwa, ao ngaia ngkanne are a riki bwa te naan moan tibwatibwa n te naan kauoua n tibwatibwa. Are a kakoroaki tibwaia ngkanne bwa are e aki reke tibwaia n are te moan tibwatibwa ao anganaki ngkanne te naan tibwa are te moan.

Ao e a karaoaki naba ngkanne manga te list anne n aron naba te moan roko n tibwatibwa aika nako, are aongkoa ngkanne a na manga kabanea n tibwatibwa n te kauoua n raun. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita, kabanean buokan am titiraki te Tia tei ae ko karineaki.

Hon.Taberannang Timeon: Ko rabwa te Tibiika ao I karabwa te Minitita are e kaeka au titiraki ma e koaua ae e bon rang n katangi nano aio te Tibiika. Bwa are e riaoaki au abamwakoro nakon te abamwakoro are imwina.

Ao e koaua ae tao bon Tabiteuea Maiaki naba te Tibiika, ma n tokin te tai a bane ni karoo kain Tabiteuea Meang ni karokoa te tai aei.

Eng te tibwatibwa are e taekinna are te moan tibwatibwa, a kaman teenakoaki taura akanne aki bongana.

Ao te tibwatibwa aio ngkanne are e rang n kantaningaki. E roko i Nonouti, e roko are imwina. E rabwa bwa a nang roko tibwara. Ngaia e aki, ti a riaoaki. Ao anne I taku bwa te titiraki ae e aki rang n raoiroi kaekana iroun te Tautaeka bwa e riaon te abamwakoro teuana ae e bon riai n aki karaoaki aio te Tia babaire. Ma a kataia ni kakaea ngkai angan katamaroan aia kaeka nakon te botannaomata. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, te Minitita.

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa riki te Tia tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang, ao I rang n karautaeka n aron te kataunari anne are aongkoa e a mwinibaeaki Tabiteuea Meang. Tiaki te kantaninga anne te Tia babaire.

Ngke e reke naba tibwan Tabiteuea Maiaki a bon karako mwaitin taura. Ngaia are ngke e noraki mwaitin te botannaomata ao e kona n reke tibwan Tabiteuea Maiaki ngkana arona bwa e karaoaki nako Tabiteuea Meang a taku nakanne ao tao e na manga bati riki te kanganga, bwa are iteran te botannaomata e na reke ana taura ao iterana e na aki.

Ngaia are e a karaoaki ngkanne kanga e anganaki ngkanne Tabiteuea Maiaki n aron are e taekinaki are e riaoaki bwa bukin ngkanne are e a karako mwaitin te nikira n te tai arei ngaia are anganaki aba ake a uarereke aia botannaomata n aron teuana Tabiteuea Maiaki. Ko rabwa te Tia babaire.

Ma e ngae n anne te Tia babaire, e tuai toki ara mwakuri te Tia babaire bwa ae ti bon teimatoa naba ngkai n reitaki ma Tiaina ao Tiaina naba e tuai kaaki baina mai iai.

Ana marooro are e anganai e kangai; ngkana e bon toki te buoka n te *project* aei.

Bwa are n aron are I taekinna n taai aika nako ao ana karikirake Tiaina aio e mwakuri nakon mwaitin te *house hold* n te tai arei are a biriakina iai aia karikirake aei.

Ngkanne te kamimi bwa are tao e koaua e a manga rawata te tibwatibwa nakon aba tabeua ngaia are a *short* ngkanne aba are a tuai reke tibwaia.

Ma e tuai toki ana mwakuri Tiaina. E kataia ngkai ni mwakuria ma teuana te province are kanga e reitaki ma Kiribati ao ngkanne ngaia are e na mwakuria. Ane a na mwakuri iaona ngkanne ni karekei tibwaia nakai.

Ngaia are te kantaninga n tokin te tai te Tia babaire, a na bon reke tibwaia aba aikai.

Ngkana arona bwa e a roko te tai are e kangai Tiaina, tao e aki kona n reke iroura ao ngaira ngkanne ti nang kakaea angana ni manga te itera teuana. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ngkai e a boni bane buokan te titiraki anne, ti nang nako ngkanne nakon te titiraki are imwina ae nambwana 117. Aio are e na tabekaki iroun te Tia tei temanna ae karineaki mai Arorae ae Hon. Niiti Itaka. Te Tia tei.

RONGORONGON TE MITIN NI KARAO RAN IBUKIN ARORAE

Hon. Niiti Itaka: Nakon te Tibiika ae ko moan te mwaka, imwain ae N na waaki nako ao N na bon anga naba te kamauri ae e onoti ae e rang n boiarara nkoim te Tibiika ao kain am aobiti. Nakon te Beretitenti, am Kauoman, nakoia Minitita ni kabane ao riki te Leader n te Kaitara, ao ai boni ngaira ni kabane kain Taan tei ao taan ongora. Ni bwanaia kain Arorae ae mwaitorotoro ao kam na bane ni mauri!

Au tabeka ngkanne iaon te Ota bebwa ae 117 ao e kangai taekana. *I kona n titiraki nakon te Minitita are tabena bwa e a bwaka iaa ngkai rongorongo te dissemination machine are I uotiarake n te bowi ae nako.* E rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, e na kaekaki am titiraki iroun te Beretitenti H. E. Taneti Mamau. Te Beretitenti.

H. E. Taneti Mamau: I kukurei ni kaongoa te Tia tei ae rine mai Arorae bwa te mitin ibukin onekakin te ran ae tarika nakon ae mwam, e katautauaki tiana nakon banen te namwakaina ae na roko ke te namwakaina ae ti a mena iai ngkai aei ae Eberi. Ao e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti, moan buokan am titiraki e Tia tei ae ko karineaki.

Hon. Niiti Itaka: E nang n rabwa te Beretitenti n aron ana kaeka. I taku bwa e a bon rang n mataata raoi ao I taku bwa ai akea te ienikuri nako iai bwa e a bon roko. E a roko bwa ai bon te namwakaina ae imwaira aio. Ao I taku bwa a bon ongo naba kain abau, ao I taku bwa e na akea riki te titiraki n aio ao ti rang n karabwa te Beretitenti n aron kaekan te titiraki ae moan te tamaroa aio. Aio e rang n kainanoaki ibukin abara ae Arorae ibukin kangangan te ran ae tarika.

Ao ti ataia bwa ngkana e tia aio ao I taku bwa e rang n bongana nakoia ao I taku bwa a na rang n kukurei naba n ongora imwin kaekan te titiraki aio ae I tabekia nte Auti n tei n te tei aio. Kai ti ngaia anne te Tibiika ae ko rine, ao e rang n rarabwa riki kaekan te titiraki. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, te Beretitenti.

H. E. Taneti Mamau: E rabwa te Tia tei mai Arorae ae karineaki tao e koaua e a rauaki naba naona n te moani kaeka.

Ma tao ibukin kamataatakin riki te botannaomata ke abamwakoro are e a tia n roko te mitin aei n abaia, are bon iai Tuan te Otabwanin ke te *Environmenta* iaon menakin mitin aikai ma aron naba babaire iaoia.

E a tia ni karaoaki te kamatebwai ibukin riki are iaon Onotoa bwa are e aitara ngkoa ma te Katabu, te Katabu are e karaoaki i Onotoa

ao iai te kamatebwai are e karaoaki ao e a tia n toma are i Onotoa. Ma te kantaninga e na bon karaoaki riki kanga te ribooti n otara man te *Environment* ni kaineta ma tuan te *Otabwanin* ke kabonganakin mitin aikai.

Ma n aron are ti taku are ti bon teimatoa ni mwakuri ma aobitin te Otabwanin ao n reitaki ma bon taan mwakuri riki ake kanga ngaia ake a tararua maurin abara ae Kiribati ao mauria ara botannaomata.

I taku bwa a tia ni manga raa, iai te katautau bwa e na mwakuriaki n Eberi ao tao banana ao e na riai ni bane n toma bwa a bon roko mitin aikai. Ti katian te kamatebwai ao a bane naba ni katomaki. Ao e rarabwa otan ao kariaia te Tia tei mai Arorae, bwa ngaia ai bon iaoni kawaina n taubobonga aron kanimwan mitin aikai. Ao e rarabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti ao ngkai e a bon rau nanon te Tia tei ae karineaki ni kaekan ana titiraki ao ti nang nako ngkanne nakon te titiraki are imwina. Te titiraki are imwina bon nambwana 111, e na tabekaki irouin te Tia tei temanna ae karineaki mai Tabiteuea Meang; Hon.Taberannang Timeon. Te Tia tei.

KATAMAROAN TAIN BWABWAKAN AIA MWANE KAARA

Hon.Taberannang Timeon: Ko rabwa te Tibiika ao aio au titiraki taekana ao nambwana 111 ao e kangai. *E kona te Tautaeka ni katamaroa riki tain bwabwakan aia mwane Kaara?*

Tibiika: E na kaekaki am titiraki iroun te Minitita ibukin te Botaki ni mwakuri Ibukia Aine, te Roronrikirake, takakaro ao kamweraoaia aomata ae Hon. Ruth Kwansing. Te Minitita.

Hon. Ruth Kwansing: Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki. Ao imwain ae N na waaki ao ai bon te bwana ni kamauri nakoim ao nakon ara Beretitenti ae karineaki, te Kauoman, te Leader n te Kaitara, Taan tei, taan ongora ni kabane ao ai kain Tarawa Teinainano mai Bairiki nako Tanaea. Bwanan te maeu ao te marurung ao kam na bane ni mauri!

Ao aio kaekana. *Honorable Speaker,* I kaitaua temanna te Tia tei ae rine mai Tabiteuea Meang ao aio ana kaeka te Tautaeka. *I kukurei ni kaongoa te Maneaba aei bwa e teimatoa au tabo ni mwakuri ni mwakuria ao ni katamaroa aron te bwakamwane nakoia Kaara are e kakaraoaki ni katoa namwakaina.*

Tibiika: Ko rabwa te Minitita, moan buokan am titiraki te Tia tei ae ko karineaki.

Hon.Taberannang Timeon: Ko rabwa te Tibiika. Buokan au titiraki e kangai. Ko rabwa te Minitita ae ko karineaki ao tera am katamaroa. Ko kona ni kaoti katamaroa akanne bwa e aonga n ongora te botannaomata taiaoka.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Ruth Kwansing: Ko rabwa te Tia tei ae ko karineaki ao I rang n kaitauko n am titiraki aio ae e kona n reke ara tai kanga ni kabwarabwara tabeua taian katamaroa nakon ana buoka te Tautaeka aio are te mwane ni kara.

Ao e koaua bwa mai moan te ririki aio ao iai te *system* ae boou, e a tia ni karaoaki. E aranaki bwa te *harmonization,* ai aron are a nang bane ni katiteboaki aia tai ni bwakamwane Kaara ao Mwauku.

N aron are ngkana kam kaoka ami ururing nakon te ririki ae nako ao a maenako *payments* aikai.

E koaua e moan nako te *payment* are te mwane ni Kara ao e rimwi te mwane ni *Mwauku* are ngaia are a bon reke naba nakoia Kaara aika a mwaiti. Ae ngaia n te tai aio a tia n *harmonize payment* aikai are a na bwaka n ti teuana te tai bwa e aonga n aki okioki aia tai n rikoa aia bwakamwane.

Te kauoua ngkanne, e na matoa aia tai ni bwakamwane bwa 15 ni katoa namwakaina ibukia Kaara ake iai aia *bank account* ao e boni bwaka n 15. E IB direct aia akaunti. Ao ibukia ake a teimatoa n rikoi *payment* n te *cash payment*, ibukin kain Tarawa Teinainano ao Betio, e bwaka ngkanne n te Moan Kaonobong ibukin 15 n te namwakaina. Ao ibukia abamwakoro e bon ti tebo naba aia tai n receive aia DW man te Finance are e na bon bwaka n 15 n te namwakaina ao e a bon reke aia tai n rikoa aia bwakamwane ni bon angaraoina irouia ke tao man aia *system* taan bwakamwane n te abamwakoro ngkanne.

E kona tao iraua te bong imwina ke e kona naba nib waka nakon te weekend anne. E kakaokoro aron aia babaronga taian abamwakoro aika a kakaokoro. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei ae ko karineaki, buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon.Taberannang Timeon: Ti ota n ana kabwarabwara ae e rang n teretere te Tibiika ae ko karineaki.

Ao buokan te titiraki ngkanne. Eng, 15 n te namwakaina koraki ae e bwaka ngkanne aia mwane kaara.

Te titiraki ngkanne. E kona ni bwaka n te moan wiki n te

namwakaina te Tibiika ae ko karineaki, kioina ngkai te mwane aio e rang n kainanoaki irouia kain aon abamwakoro n reitaki ma Tarawa Teinainano ao Betio, riki irouia ara Kara. E kona n noraki riain aio te Minitita ae ko karineaki. E rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Ruth Kwansing: Ko rabwa ni buokan am titiraki te Tia tei ae ko karineaki, ao e koaua bwa e bon reke te *date* aio imwin ara tai ni *consult* ma te *Ministry of Finance,* bwa ti kataia ni kakaea ara *date* are e na boraoi ao e kona ni karaoaki te *system* ae e na bon matoa ni katoa namwakaina.

Ao e reke te *date* aio iaan are kanga iai aia bubuti kain te *Finance* bwa a kainanoa aia tai teuana te wiiki ibukin aia *processing* ibukin aia *payment.* Are ngaia are e reke iai are bon ara *internal date* bon 5 n te namwakaina, are ngaia are e reke iai aia ibukin aia *processing* ao ibukin katauraoan te *payment* anne.

Irarikin anne ao a kainanoaki naba te tai ibukin te *returns* ao te *reconciliations* are ngaia are ngkai a bane n tia ni barongaki taian *dates* aika a reke bwa ara Kainibaire imarenara n ara *Ministry* ma te *Finance* ao ni kabane naba taian *SWOs* ao taan tia mwane man taian abamwakoro aika kakaokoro.

Ngaia are ti a bubuti boraoin ami iango ma ara *system* aio bwa e aonga n ae e bon teimatoa. Bwa are aio naba tiaki ti te *date* ae e rotaki ke e *effected* iai aia *payment* Kaara bwa bon *payments* naba ni kabane are e a tia naba n *harmonize* n aron te mwane ni Mwauku ao te mwane n aki mwakuri are e bwabwaka *every three months.*

Are ngkai ngkai a bane n tia *log in* ara *date* aikai, ao ti nang kataia ni mwakuri nakon te *date* are e na aki manga bitaki man te tai aio ni karokoa te *future* bwa are aonga ni bane n ata raoi aia *date* are te 15th ni katoa namwakaina. Ao aio naba are e na bon reitinako naba nakon te *payment* ke tao e bon kaineti naba nakon te *system* ae *effect* naba te mwane n aki mwakuri. Ko rabwa te Tia tei.

Tibiika: Buokan am titiraki te kateniua n tai te Tia tei ae ko karineaki.

Hon.Taberannang Timeon: Ko rabwa te Tibiika ao I karabwa riki te Minitita n ana kamataata, ao e koaua ae kanga angin te tai te Tibiika e bwaka moa te mwane irouia Kaara iaon Tarawa Teinainano ma Betio.

A roko Kaara n aobitin te Kauntira ao a tuangaki. Tataningaia nakon te wiki ae na roko bwa ane e a bwaka moa i Betio ao i Tarawa Teinainano.

Aio ngkanne are kanga e aki tangiraoi nakoia Kaara, bwa are te mwane n taai aikai te Tia babaire ti a bane ni katiteuanaki.

E kainanoaki i Betio, e kainanoaki n TUC ao e kainanoaki naba i Tabiteuea Meang, e kainanoaki i Arorae, e kainanoaki n te tai naba arei.

Ngaia are ngkana e kona ni kakaeaki te anga are e na aki rang n ti okoro aron bwakan te mwane aio nakoia ara Kara te Tia babaire. Ao anne kanga aan raoi te bubuti aio ao ti a katikua iroun te Minitita ma ana Botaki ni mwakuri ao te Minitita n te Mwane. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ae ko karineaki, te Minitita.

Hon. Ruth Kwansing: Ko rabwa te Tia tei ae ko karineaki. Eng, ko rabwa n am nonorii naba aio. E boraoi ma nanora, ti rang n kataia ni katiteboa taai ni bwakamwane ma abamwakoro ao bon Tarawa Teinainano.

Ngkana arona bwa tao kanga au ururing nakon te ririki ae nako ae e kona n reke ae e baka moa Tarawa Teinainano ao Betio ao a tuai roko aia *DW* kain te naan abamwakoro.

Ma n te tai aio ara koaua ao bon ara *system* ae boou aio, ao a bane ni bwaka te naan *DWs* n ti teuana te tai. Bon ti tebo ana tai Tarawa Teinainano ao aia tai naba n *receive* aia DW taian Kauntira man taian abamwakoro.

Ao ai bon ara kantaninga ao ai bon ara bubuti naba, ma ara kaunga nano nb nakoia Kauntira n abamwakoro bwa a na bon keiaki naba n katiteboa aia tai ni bwakamwane are e na reke n te tai ae waekoa n ira naba aron ara *system* ae ti kakaraoia naba iaon Tarawa Teinainano. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ao e a boni bane buokan te titiraki anne, ao ti nang nakon ara titiraki are imwina iaon ara Ota bebwa, ae nambwana 116. Ao aio are e na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Arorae; Hon. Niiti Itaka. Te Tia tei.

KARAOAN TE URUAKI NAKON TENAAN ICE MAKER/PLANT IAON ARORAE

Hon. Niiti Itaka: *Honorable Speaker* ae moan te rine. Iaon te Ota bebwa n au titiraki ae 116 ao e kangai taekana. *E kona te Minitita are tabena karaoan e uruaki nakon te naan ice-maker ni Plant ake a ti ani karokoaki nako aonnaba ni karekea te ibuobuoki ibukin kawaekoan katiaia n te aro bwa e na kona ni manga karekea riki te kabwaia nakoia kain te aba n aron teuana ae e mena iaon abau ae Arorae?* Ko rabwa.

Tibiika: E na kaekaki am titiraki anne iroun te Minitita ibukin te

Botaki ni mwakuri ibukin Akawa ao Kaubwai ara marawa ae Hon. Ribanataake Tiwau. Te Minitita.

Hon. Ribanataake Tiwau: Ko rabwa *Honorable Speaker* ao e rabwa tabekakin te titiraki mairoun te Tia tei ae karineaki mai Arorae ao aio kaekana. *Te Tibiika ae ko rine, I a kukurei ni kaongoa te Tia tei mai Arorae bwa te Tautaeka rinanon au tabo ni mwakuri, e tauraoi n ibuobuoki ni mwakuria te kanganga nakon te auti ni kamwaitoro aio.* Ko rabwa *Honorable Speaker.*

Tibiika: Ko rabwa te Minitita , moan buokan am titiraki te Tia tei ae ko karineaki.

Hon. Niiti Itaka: E rabwa kaekan te titiraki mairoun te Minitita ae rine. I riki n tabeka te titiraki aio *Honorable Speaker*, bwa ongorau n abau ae Arorae ao te bwai ni karao aiti aio e a rang n maan. I taku bwa e a riaon teuana te ririki n tuai man tia. Ngaia are anne ngkai bukin tabekakina n te tai aio.

Ngaia are I kan bubuti bwa n ningai, bwa kanga n ningai ae e na kona ni buokaki aron te kanganga aio taiaoka te Minitita. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Ribanataake Tiwau: E rabwa buokan te titiraki *Honorable Speaker,* ao e koaua bon te bwana ni karautaeka iaon te iremwe are e riki nakon ana Auti ni kamwaitoro te Tia tei ae karineaki mai Arorae.

Ao ti kakoaua naba bwa aio kanga te *ice-plant* ke te *Center* ae e rang n mwakuri ibukia kain ana abamwakoro te Tia tei.

E koaua te kanganga ae e riki te Tia babaire n aron are e taekinna te Tia tei ae rine ae ai teuana tabun te ririki. A bon riki man bwaai ni kamwaitoro akana iaona.

Bwa angin bwaai akana a karokoaki ngkoa n te moantai, a kabongana te gas ae kaetin te kamwaitoro. Ao te kanganga n te kaeti aio, iaan tuan te aonnaba are e totokoi kanganga iaon kaeti ake a na urua tera, a tia n riai n aki kabonganaki kaeti aikai. Ngaia are anne teuana baena te Tia babaire bwa e na kainanoa te mwakuri ae korakora.

Ma ti na teimatoa n reitaki ma te Tia tei ae karineaki ni kataia ni kibara aio ngkai ti noria bwa te bwai ae kakawaki ibukin ana abamwakoro te Tia tei ae rine. Ko rabwa *Honorable Speaker.*

Tibiika; Te Tia tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon. Niiti Itaka: Te *Honorable Speaker*, e nang rarabwa te kaeka mairoun te Minitita ae rine. Ti kakoaua bwa e rang n kakawaki te ice-maker ke karaoan te aitiburaoki. E nang bongana nakon abau ae Arorae. E nang mwaiti bonganana

aika a kona ni kamanenaki iai, moara riki bon ibukin kanga karokoraoan te naan ika bwa a na teiman n raoiroi. A na aki waekoa ni buakaka moara riki e bon bongana naba ibukin te mooi mwaitoro ao e a bon ataki bwa abara ae Arorae e korakora naba iai te riringa iai. Ao tiaki aekakin Butaritari ae bwabwaka te karau.

Tibiika: Te Tia tei N na ti bubutiko ko ti kanakoa buokan am titiraki, taiaoka.

Hon. Niiti Itaka: Eng ngaia anne ti te bubuti te Tibiika. Bwa ngkana e kona n anga te ibuobuoki te Minititia ni kona ni kawaekoa n iangoa aron tian ara ice-maker aio bwa e aonga n tauraoi ao mani kamanenaki iaon abau ae Arorae aonga ni mooi ao ni mwaitorotoro nanoia ao n uti kunia ao buraen rabwataia ni kabane aonga n anganaki te kamarurung. Ao e nang rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, te Minititia.

Hon. Ribanataake Tiwau: E koaua e rabwa te Tia tei ae rine, kanga e bon katauaki riki ibukin kawakinan te ika. E koaua ae e kakawaki naba ibukina are teuana ibukin te mooi ae mwaitoro bwa e na mwaitoro nanom iai.

Eng te Tia babaire, ti nora are e taekinna te Tia tei ae rine. E na aki raraoma bwa e korakora naba nanora ni kataia ni kanakoraoi aikai bwa are iai rekerekena ma ara waaki ibukin te iokinibwai. Ae iai te kaibuke tewana ae e nang tauraoi n roko, ao ti tangiri taabo aikai ni kabane bwa a na mwakuri raoi imwain are e waaki te waaki n Anakin ika mai iaonaba.

Ao n aron are e taekinna te Tia tei, ti nora nanona ao ti nora naba nanoia kain ana abamwakoro. Ao katikua inanon baira te Tibiika bwa ti a kibaria ni kataia ni kakaea angana.

I taku bwa angana are I taku arei, e boni bae iaan are akea ngkai *spare parts* iaon aekakin mitin aikai. Bwa are n aron ae I taku; e a katabuakaki ngkai kabonganakin aikai iaan tuan te aonnaba are e tiatianki kaeti ake a na urua te bwai ae e aranaki bwa horzone iaan te aonnaba bwa e a katabui ngkai kaeti bwa a na kabonganaki.

Ara kanganga iaon bwaai aikai bwa a bane ni kabonganai kaeti aikai ao ti na riai ni bane n onei mwia ni kabane.

E rang n bobuaka aron onean mwin aikai, ma e na aki raraoma te Tia tei ae e rine bwa ti na kibari aikai n aron noran kainanona ao kabonganakin te Center ae e rang n maeuraoi aio irouia kain Arorae. Ko rabwa *Honorable Speaker.*

Tibiika: Ko rabwa te Minititia, te Tia tei kabanean buokan am titiraki.

Hon. Niiti Itaka: E rabwa ana kaeka te Minititia, *Honorable Speaker* e aoria ti a taninga are ti a nora mwin te boraraoi are tao kam na kawaekoa ni kibaria ni karaoia ao ti a nora are imwina.

Ko rang n rarabwa riki te Minititia n aron am kaeka. E rabwa ti ngaia anne.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, te Minititia iai kaekan anne iroum.

Hon. Ribanataake Tiwau: E rabwa ao tao ti a kamatoa riki are ti na kawaekoai ni karaoi aikai. Ao ti a reitaki ma te Tia tei ae rine iaon taina are na manga waaki iai ana centre Arorae.

Ao e koaua kanga iai naba tamnei tabeua akana ti kataia ni kataratarai bwa e aonga n nakoraoi riki te waaki. Ao tao te tamnei teuana are e na irekereke kabutan bwaai aikai ma ana waaki te CPPL.

Ao anne tao e a bon tiku bwa kanoan te mwakuri ao ti a uaia n iraorao iai ma te Tia tei ae rine n reitaki ma kain ana abamwakoro. Ko rabwa *Honorable Speaker.*

Tibiika: Ko rabwa te Minititia ao e a boni bane buokan te titiraki anne, ti na nakon ngkanne ara titiraki are imwina nambwana 112. Ao e na tabekaki iroun te Tia tei temanna ae karineaki mai Tabiteuea Meang; Hon.Taberannang Timeon. Te Tia tei.

TIKU N TAINA KATAMAROAN KIEIA ATAEI HOSPITAL

Hon.Taberannang Timeon: Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki. Ao tao ana tai moa Tabiteuea Meang ma Arorae n te ingabong aei.

Eng, N na kanakoa taekan au titiraki ane 112. *E bon tiku n taina katamaroan Kieia Ataei Hospital are e taekinna te Minititia ae karineaki ni bowin te Auti n tei ae nako?*

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao e na kaekaki am titiraki aio iroun te Minititia ibukin te Botaki ni mwakuri ibukin Tararuan te Mauri ao Katoki Aoraki; Hon. Booti Nauan. Te Minititia.

Hon. Booti Nauan: I kukurei n taekinna bwa e a tia ni waaki te mwakuri n onobwai nakon te Onaorakiare i Kieia Ataei iaon Tabiteuea Meang. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki te moantai.

Hon.Taberannang Timeon: Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki ao tao I karabwa te Minititia are e kaeka aio te Tia babaire ao e nang kakukurei ana kaeka te Minititia te Tibiika bwa e a moanaki te katamaroa n te Onaorakiare i Kieia ataei. Ao e nang kakukurei aio te Tibiika, bwa e bon riai naba ni kukurei te Minititia ngkana e tia te O n aoraki ae i Tabiteuea Meang ao

e na uarereke naba ana kanganga Nawerewere ibukin te ibetutu.

Ao e kona ni kabwarabwara te Minititia bwa e a bwaka iaa ngkai te mwakuri n onobwai anne te Tibiika ae ko karineaki.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, te Minititia.

Hon. Booti Nauan: E koaua e rabwa te Tia babaire. E na riai ni waaki ngkai te mwakuri ngkai ngkai ti marooro ao e na n tia ni waaki. A na riai n tia ni bane n roko aia bwai ni mwakuri te *Contractor* are e na karaoia te *Chaina Railway.*

A tia naba ni mwakuri kain au Botaki ni mwakuri ao Intinia ni karaoi aia *survey* ao e a tia ni waaki ngkai te mwakuri.

Kanga anne aron kaongoau ngkai, ane e a waaki.

Tibiika: Ko rabwa te Minititia , buokan am titiraki te kauoua n tai te Tia tei.

Hon.Taberannang Timeon: Ko rabwa te Tibiika ao I karabwa riki te Minititia n ana kamataata, bwa ngaia e a waaki ke e nang waaki.

I taku bwa ngkana ti taetae n Imatang the sooner the better te Tia babaire ngkana e waaki bwa e aonga n toki te kainano ae ti aki toki n tataekinna.

Te Tibiika, ti karabwa naba anne bwa ngaia e na karaoaki man te *Contractor* are te *China Railway.*

Au titiraki ngkanne are imwina. Tera ae e na karaoaki. A na bane n raa, bwa ana kanganga Nawerewere e aki tau ana *accommodation.* Ana kanganga Kieia Ataei, akea kain te *accommodation* ngaia are a bane ni bwaka auti. A na bane ni manga katamaroaki auti akanne te Tibiika man ana onobwai te kambwana aio ngkana e kona ni kamataata raoi te Minititia taiaoka.

Tibiika: Ko rabwa e Tia tei, te Minititia.

Hon. Booti Nauan: E koaua kanga te babaire iai te Tibiika, ti na bon katia Kieia ataei ni kabane.

Ma inanon te tai ao kanga iai moa ae kanga ti kokorokoroia. Ti na karaoi moa itera tabeua, manga te kauoua ni mwakoro e tia arei ti a manga karaoa te kauoua ni mwakoro. Kanga te aekaki anne.

Ma ibukin kaekan ana rongorongo te Tia tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang, ao ti na karaoi onobwai ni kabane nakon katamaroa akana e kainano Kieia Ataei.

Ma ngkai ane ti kataia moa ni karaoia iai *phase 1, iai phase 2*, ma a na bane ni karaoaki. E rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita , te Tia tei riki buokan am titiraki te kateniua n tai.

Hon.Taberannang Timeon: Ko rabwa te Tibiika ao I karabwa te Minitita ae e kamataatai raoi bwa ngaia ni kabane te katamaroa are e na karaoaki.

Au kantaningaki te Tibiika bwa e na bane te katamaroa aio n te tai ae waekoa bwa e aonga ni buoka te kanganga n ibetutu i Nawerewere ao ara kanganga ngaira kain te Itera Maiaki.

Tibiika au kabanea n titiraki nakon te Minitita ae karineaki. Ngkai te katamaroa ae e na rangi ni bubura ao nanona e na tangiria naba taan mwakuri aika a mwaiti. Antai taan mwakuri aikana a na kateirakeaki. Kain te China company aio ke a na karekeaki naba taan mwakuri bon mai iaon te abamwakoro ke iaon Kiribati ae bwanin te Tibiika ae ko rine.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Booti Nauan: E koaua e rarabwa buokan te titiraki te Tia babaire. Kanga bon te kantaninga n aio bwa te *Contractor* ane e na bairea aron aio. Ma ti na iraorao ma ngaia bwa tao e na tara ane e bon kainanoia te *Contractor* bwa antai tao ana intinia, ao ngkanne taian *Labour* ngkanne e kona n anaia mai iaon te abamwakoro are Tabiteuea Meang. A na moanibwai, ma are ti na taraia bwa ngkana e aera. Are e boni kaan Tabiteuea Maiaki, tao ti a manga kanakoaiakia teutana. E na bwakara bwa a rawata naba intinia akana i Tabiteuea Maiaki.

Ao ngke I manikangare te Tia babaire ma e na raraoma te tia tabeka te titiraki bwa e na bon anaki te tia mwakuri mai Tabiteuea Meang. Anne ae kanga ti boraraoi iai ma te *Contractor* bwa e na anaia ana *laborers* mai Tabiteuea Meang. Tao e kona ni iraorao ma bon *Contractor* akana a manga mwakuri ma ngaia n aron nakoa ake e kainanoi ibukin uarokoan te onobwai aio ngkana akea rabakau akanne ke bebwa akanne iaon Tabiteuea Meang.

Ma e na aki raraoma te Tia tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang, a na aki raraoma kain Tabiteuea Meang. ‘A na momoanibwai n taraki.

Aio bon teuana te kabwaia ae a riai n noria kain Tabiteuea Meang bwa e boni bwabwaka nanon te Tautaeka aio irouia. E na katia aia Onaorakiao e na manga karekei naba tibwangaia. A na moanibwai n taua moan te mwakuri n te onobwai aio. Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita. Ara titiraki are imwina bon namwana 113, are e na bon tabekaki naba mairoun te Tia tei ae karineaki temanna mai Tabiteuea Meang ae

Hon.Taberannang Timeon. Te Tia tei.

TE KATAMAROA NAKON TERIKIAI BWA TE TABO N RORORAKE IROUIA KAIBUKE

Hon.Taberannang Timeon: Ko rabwa Tibiika ao kabwara au bure e bono ikeu teutana ma a ribwaribwa au titiraki aikai.

Ma aio taekan ngkanne au titiraki ane 113 nambwana. *E rikirake kabonganan Terikiai i Tabiteuea Meang bwa te tabo n rooro irouia kaibuke ni kawaia nakon ao n okia man te Itera Maiaki.*

E kona te Tautaeka ni katamaroa te rawa n rororake mai Terikiai ao ni katea te uabu ikekei. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao e na kaekaki am titiraki iroun te Minitita n te Botaki ni mwakuri ibukin Rongorongo, Itoman ao Mwamwananga ae Hon. Alexander Teabo. Te Minitita.

Hon. Alexander Teabo: Ko rabwa te Tibiika. Ao aio kaekan ana titiraki te Tia tei ae karineaki. *Au Botaki ni mwakuri e kakoaua kakawakin te rawa n rororake are i Terikiai i Tabiteuea Meang. Ao ibukin aio ao e a kaman tia n rin te mwakuri ni katamaroa nakon te rawa aio n ara workplan.*

Aio naba bon kanoan ana Motinnano te Tautaeka. I kukurei n taekinna bwa te mwakuri ni katamaroa e na wakinaki ao mani mwanenaki iroun te KPA. Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita, te Tia tei buokan am titiraki te moantai.

Hon.Taberannang Timeon: E rabwa te Minitita ae karineaki ni kaekan au titiraki aio te Tibiika ibukia kain abau ae Tabiteuea Meang.

Ao N na butia riki te Minitita bwa ngkana e kona n anganai te tai are e kataratara n aia *workplan* bwa e na wakinaki te mwakuri ni katamaroa i Terikiai i Tabiteuea Meang. Aor te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, te Minitita.

Tibiika: Ko rabwa te Tia babaire ao n aron are I taekinna. E a tia n te *workplan* te Tia babaire, ao e a tia ni kakamwakuri teutana te aba iaon aei te Tia babaire.

I taku bwa e a tia ni karaoaki te mwananga nako n nora te tabo aio te Tia babaire ao n taabo ake e na mwakuri te KPA.

E a tia ni manga waaki te kauoua ni mwananga te Tia babaire. E a tia ni wakinaki mai Butaritari, e na manga karoko naba te aba iai.

Ai te kanganga are ai katean te tamnei are e nang wakinaki.

Ngaia are I taku bwa anne ae ti rinanona te Tia babaire.

Ao n aron ae ti taekinna, I taekinna ae e a tauraoi naba mwanen aio te Tia babaire. Ma ti kabobongan ni kabane tamnei aikai n te Tia babaire n te tai are e na karaoaki aoe a waaki naba anne.

Anne ae ti waaki inanona n te tai aei te Tia babaire. Au kantaninga a bon ongo kain te KPA, ao n aron are I taekinna ae e tabe ni waaki aron karaoakin abamwakoro ake a na bane n mwanenaki iroun te KPA te Tia babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minititа, te Tia tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon.Taberannang Timeon: Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki ao e rabwa naba te Minititа ni manga kaekan au *supplementary* aio.

Ao ti kakoaua bwa Terikiai bon te tabo teuana ae e bati iai te kakamwakuri n te tabo n roro aio.

Teuana anne te tabo ni kamwaitoro e na kabuburaki bwa e na riki bwa mwangan te CPPL. Are nanona bwa e na uotii ika ke n anai ikai mai Tabiteuea Meang nako Tarawa. Ngaia are e rang n kainanoaki ngkanne katamaroan aio.

Kanga ti na bubuti riki bwa e kona ni waekoa riki aio ao riki katean te uabu bwa e na kona ni kabebetea aron karaian taian kaako mai iaon kaibuke ao ni katokaki bwa e aonga ni waekoa naba ni kitana te abamwakoro te kaibuke n te tai teuana ma te tai teuana. E kona ni karaoaki aio taiaoka.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, te Minititа.

Hon. Alexander Teabo: E rabwa buokan te titiraki te Tia babaire, ao e koaua ti karabwa te Tia tei n aron aei ao e rabwa ana titiraki bwa aio are ti ataia bwa e nang korakora kainanoana te Tia babaire ao ti kakoaua ae bon Tabiteuea Meang teuana ara abamwakoro ae e rang n korakora aron kabonganakina, riki ngkai bon te aba ae abwabwaki.

Iai ara O n aoraki iai n aron are e oti n te titiraki are e nako ao bon iai naba ara Reirei iai ae ana Kauarinan te Tautaeka. Ao anne I taku bwa teuana bukina ae e bon rineaki Tabiteuea Meang ao e na aki raraoma te Tia tei.

Anne n aron are I taekinna, aikai a tia n taubobonga inanon ara *plan.* Ao au kantaninga bwa man mwemwen ana titiraki te Tia tei naba aio e na angania au koraki te kona n taraia bwa a riai ni kabirimwakaki itera aikai.

Ma n arona ae I taekinna, ti a tia ni waaki ni manga kauoua ni mwakoro iaon are kanga e a tia ni moanaki n te moantai iaon abamwakoro ake a na karaoaki. E tia ni wakinaki.

Ngkai e a manga waaki te kauoua ni mwakoro ao akea au raraoma, bwa n aron are I taekinna e na tauraoi bwa are iai mwanena ae e tauraoi te Tia babaire.

Ti na kataia ni kabirimwaka ao a bon ongo bwanau kain au Botaki ni mwakuri riki te itera are ngaia ae e tabeaki iaon aei, n reitaki ma kain te Marine are tao ngaia tao iai tabeia n te rawa ane i Terikiai te Tia babaire. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita, te Tia tei kabanean buokan am titiraki.

Hon.Taberannang Timeon: Te Tibiika ae ko karineaki, akea kabanean au titiraki. Ma ai bon te taeka ni karabwarabwa ao ni kakaitau ao ni kaunga nano bwa I taku bwa ai bon te *right choice* te Tibiika ae ko karineaki. Iai te mwakuri ni katamaroa ibukin te rawa aio, ao tao bon ti teuana ni wene ni maan ao ngkana a na *removed* bwa e aonga n rang n waerake tera.

Ngkai n tain te iabuti ao ataei a roko iaon mataniwin te bike kaibuke ake a bwabwaka taboia ngkana a na katamaroaki riki ao te uabu e na tamaroa riki.

Ngaia ae ti na kaunga naba n aio ao ko rabwa te Minitita ma am kaeka ae e rangi n teretere. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao e a bon rau nanon te Tia tei. Iai mairoum te Minitita.

Hon. Alexander Teabo: E rabwa te Tia babaire ao I karabwa te Tia tei ao e koaua akea te kanganga ti na kibara aio.

E koaua n aron ae ti bon ataia ngkai, are bon ngaira taan kabongana tari n taainako ao e nang kakawaki matabaiawa ma raawa n roro. Ao anne te itera ae ti a tia n noria n te tai aei, ao ngaia are au Botaki ni mwakuri a tia n nora aio.

N aron are ti taekinna, iai ae e baronga ngkai ibukin kanakoraoan itera aikai bwa ti na taraia raoi. Ao ara kantaninga ti na ibuobuoki ma raora inanon te Tautaeka are ti katabeaki iaon te itera are te *infrastructure* iaon aei.

Iai project akana a waaki te Tia babaire ao iai ara kambwana akana a waaki te Tia babaire.

N aron are I taekinna, ane iai baronga aika ti karaoi n te tai aei iaan ae ti bon ataia bwa te Maritime Stage ae e rangi ni korakora kainanoan tari ao e riai n strengthen te itera aio te Tia babaire.

Ao anne ae I kani katerea nakon te Tia tei bwa e nanga private iaa ngkanne ara itera aio, ao e na waaki n aron are I tia n taekinna.

Ti na waaki ao antai ae e na ataia ti a manga karokoira iroun te Tia tei iaon te mwakoro are I a tia naba n taekinna. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita, ti a nakon ara titiraki are imwina ae nambwana 119.

Aio ae e na bon tabekaki iroun te Tia tei mai Kuria; Hon. Banuera Berina. Te Tia tei.

BABAENIKAIN AO TATAREN MWANEN TE TAKATAKA IAON KURIA

Hon. Banuera Berina: Ko rabwa *Honorable Speaker,* ao aio au titiraki. *E korakora kainanoia kain Kuria ibukin babaenikain ao tataren mwanen te takataka. N na butia te Minitita are tabena bwa e na kabwarabwara bwa bukin tera e a korakora ngkai te baenikai ni kaineti ma rereken aia mwane taan oroben.* Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao e na kaekaki am titiraki iroun te Kauoman ni Beretitenti ao bon te Minitita ibukin te Botaki ni mwakuri ibukin te Mwane ao babairean te Karikirake ae Hon. Teuea Toatu. Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon. Teuea Toatu: E rabwa ana titiraki te Tia tei ae karineaki mai Kuria ao aio kaekana. *I kukurei n taekinna nakon te Tia tei ae karineaki mai Kuria, bwa e aki tare mwanen te takataka ma bon iai te iremwe n irekereke ma te mwakuri ni kakae ae e wakinaki.* E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Kauoman, moan buokan am titiraki te Tia tei ae ko karineaki.

Hon. Banuera Berina: Ko rabwa te Tibiika ao I kaitaua te Kauoman n ana kaeka. Ao imwain ae I mwaninga, e roko irou ngkai ai bon tibwa ngkai naba aia kanganga kain te Onaorakii Biti ao N na karokoa te rongorongo aio iroun te Minitita are tabena imwain ae I tabekiarake ikai. Bwa te kanganga ngaia e rotaki ara Aoraki iaon Biti.

Iai te kanganga aika a rotaki iai ao ara kantaninga bwa e na kabwaranakoaki aio.

N na buoka te titiraki te Tia babaire iaon ane e aki tatare te mwane ma iai te kakae ae e wakinaki. I kona ni butia te Minitita ke te Kauoman ni Beretitenti ae karineaki, tera te kakae ae e wakinaki.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, te Kauoman ni Beretitenti.

Hon. Teuea Toatu E rabwa buokan te titiraki ao e koaua, ngkana e bon tangira te kakae te Tia tei ae karineaki. E a tia ni wakinaki te kakae iaon taian irekereke ma aron tarakin taian *claims* ake a roko. A bon roko imwain te Kiritimati.

Ae a bon mwaiti aika a bon rang n taona mwaina.

Ao e koaua ae kanga e bon karekea te nano uoua ngaia are ti tuatua iaan te babaire ibukin kawakinan ana mwane te botannaomata bwa e a riai moa n tauaki taian *claims* ake e raka iaon $5,000 ni waerake.

Bwa are ngkana ko nora teuana te wards e a bon nakon naba $30,000/$40,000 ae a bon itenatena naba inanon te namwakaina ae ti teuana. Ngaia are kanga e boni karekea te nano uoua.

Ao e koaua bwa are e a tia ni karaoaki ao ngaia e bon koaua ae bon iai te bae e karaoaki e aki raoiroi.

Ngaia are bon bukin are kanga iremwen te bwakamwane n te tai anne, ti ibukin taian raraoma ae e kanga bon namakinaki bwa ti tebo ma iai te aki mwakuri raoi ngaia are e karaoaki te kakae n aron anne. Ngkana e na kaeka ana titiraki te Tia tei ae karineaki. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Kauoman, te Tia tei.

Hon. Banuera Berina: Ko rabwa te *Honorable Speaker,* ao e a moanna riki n teretere te kaeka.

Te Tia babaire I kan ongora, tera rekereken Kuria ma te kakae aio. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Kauoman.

Hon. Teuea Toatu: Tao akea rekereken Kuria n aron buokan ana titiraki te Tia tei ae karineaki. Ma aio are bon kanga te babaire ae e tieuataake. E karaoaki nakon Kiribati ae bwanin ibukin kanga taian kanamakin aikai are n aron ae I a tia n taekinna. Te ribooti e a tia ni reke ni karaoaki n te abamwakoro teuana ae bon kakoauaki bwa bon iai te mwakuri n takakaro.

Ma tao e na uringa te Tia tei ae karineaki bwa Kuria e bon bwaka ana mwane inanon te namwakaina ae Tianuare ana mwane n takataka ni karokoa Maati. Are I aki ataia bwa tera ae nanonna te Tia tei ae karineaki ngkai e taku bwa e aki bwabwaka mwanen te takataka.

Bwa ngkana tao N na bon rarangai nako n taekin taian mwane aika a bwaka nakon Kuria. Ao ngkana tao e tuai reke iroun te Tia tei ae karineaki.

N 9 Tianuare, e kanakoaki te mwaiti ae $116,000.

N 17 Tianuare, e kanakoaki te mwaiti ae $102,048.00.

N 29 Tianuare, e kanakoaki te mwaiti ae $111,962.00.

N 11 Beberuare, e kanakoaki te mwaiti $102, 939.00.

N 27 Beberuare, e kanakoaki te mwaiti ae $112,817.00 ao

N 12 Maati n te ririki aio naba, e kanakoaki te mwaiti ae $112,847.00.

Ngaia are I aki ataia bwa e ngaa iai ae nanonna te Tia tei ae karineaki bwa e aki bwabwaka mwanen te takataka n abana ae Kuria. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Kauoman, kabanean buokan am titiraki te Tia tei ae ko karineaki.

Hon. Banuera Berina: Ko rabwa te Tia babaire, e ataia te Kauoman ke e aki ae ngkana ko katine iaon Kuria ao e aki bwaka am mwane. Ao mwane akana a roko, kaboan mwin mwane ake aki bwaka. Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Te Kauoman.

Hon. Teuea Toatu: E rabwa ao kai ti aki ata anne. Manga te rongorongo teuana anne. I taku bwa e bon titiraki bwa e aera e aki bwabwaka te mwane.

Ma ngkai e tia ni karaua ni kawenei te mwaiti are e a tia ni kanakoa ao e koaua tao manga iai ana koaua ni manga kaboa ake mai imwaina kai tao ti aki ata ngkanne anne. Bwa are ngkana tera ae e mena, ma aikai 3 te namwakaina ae e bwaka aio are man Tianuare ni karokoa Maati.

Nanona bwain n ningai Okitobwa n te ririki ae nako ane e nanonna te Tia tei.

Ma I taku bwa aio ibukin te mwane ae kanakoaki ibukin mwin taian katine aika a tia ni karaoaki i Kuria. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Kauoman, ao e a boni bane buokan te titiraki anne. Ti nang nakon ngkanne te titiraki are imwina ae nambwana 114. Ao aio e na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki temanna mai Tabiteuea Meang, Hon.Taberannang Timeon. Te Tia tei.

KATEAKIN TE O NI KABWEBWE IBUKIN TE WERE NI KAWAN TABITEUEA MEANG AIKA KABUNA AO TAUMA

Hon.Taberannang Timeon: Ko rabwa te Tibiika n aron ae I taku; tao bon au tai te bong aei. Aio taekan au titiraki ae 114 nambwana.

Iai ngkoa te bubuti ibukin katean te O ni kabwebwe ibukin te Were ni Kawan Tabiteuea Meang aika Kabuna ao Tauma. E a bwaka iaa te bubuti aei taiaoka. Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, e na kaekaki am titiraki iroun te Minitita ibukin Botaki ni mwakuri ibukin Akawa ao Kaubwain ara marawa ae Hon. Ribanataake Tiwau. Te Minitita.

Hon. Ribanataake Tiwau: *Honorable Speaker,* e rabwa tabekan te titiraki mairoun te Tia tei temanna ae karineaki mai Tabiteuea Meang. Ao aio kaekana. *Te Tibiika ae rine, I*

kukurei ni kaongoa te Tia tei ae rine temanna mai Tabiteuea Meang bwa e na mwanenaki katean te O ni kabwebwe mani mwaane ni karikirake ae e mena inanon bain au Botaki ni mwakuri. Au kantaningaki bwa e na ibuobuoki anne. Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita, buokan am titiraki te moantai.

Hon.Taberannang Timeon: Ko rabwa te Tibiika, ao e rabwa riki te Minitita are tabena aio ni kaekan au titiraki .

Buokan au titiraki. E rabwa te Minitita bwa e katerea bwa e a reke mwanena. Ao n ningai ngkanne katean te tabo aio n aron are e nanonaki n te titiraki te Tibiika ae ko karineaki. Ko kona ni buokira te Minitita n aei.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, te Minitita.

Hon. Ribanataake Tiwau: E rabwa buokan te titiraki ao tao e koaua bwa kaekan te titiraki are n ningai. Tao ti a manga bon reitaki ma te Tia tei ae rine, inanon te ririki aio. Ti a karaua raoi ni barongaia bwa n ningai raoi te tai anne.

Ma inanon te ririki aio ae e na riai n tia n tei rabwatana ana O ni kabwebwe te Tia tei. N ningai ao te namwakaina raa? Ti a manga reitaki ma te Tia tei ae rine ni kamatoa raoi bwa te namwakaina raa.

Te kantaninga bwa e na ibuobuoki moa anne *Honorable Speaker.* E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita , te Tia tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon.Taberannang Timeon: E rabwa te Minitita te Tibiika ae ko karineaki. Ao e koaua e ibuobuoki n aron ae taekinna teutana. E aki kaea nanon au titiraki ae kangai tao n ningai. Bwa are ti ataia bwa tiaki ti ngaira ae ti bubuti aei te Tia babaire. N te *session* naba aio ao iai naba abamwakoro aika a tia n tabekarake aia bubuti ibukin te O ni kabwebwe aio.

Ngaia are ngaira naba ti a kaman tabeka naba ara bubuti aio, ao I taku bwa e bon ataia naba te Minitita ae karineaki. Bwa are te kotiwei are imarenan Kabuna ao Tauma, ngaia ngkai are e urua te floor anne ae ngaia ae e *affect* maeun te rakai arei.

Ti na bubutiko te Minitita bwa ko kona n raa, tao tai anganira te tai ma ko taku bwa n te ririki aei.

Ma are I a tabekia ikai tao ko moanna moa mai Tabiteuea Meang ngkana ko uringa te kawa ae Kabuna ao Tauma, a rang n tangira te ibuobuoki aio n te tai ae waekoa

buokan maeuia ni katoa bong. E rabwa te Tibiika ae ko karineaki.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, te Minititа

Hon. Ribanataake Tiwau: E rabwa riki buokan te titiraki. Ao e koaua, I taku bwa are n ningai te tai are ti na waakinna ao iai te naan mwane tabeua akana ti kataia ni kataratara ibukin kabonganan aio.

Ao e kawa n ae tibanako te namwakaina ke te bong ae ti na koteia ao e na manga riki bwa teuana te karongoa ke kaira.

Ma ti karabwaia kain ana kakawaki te Tia tei ae karineaki Kabuna ma Tauma, bwa a irekereke ma te karikirake are *Community-based business.*

Ao iaoni kawaina ni kaukaki ke ni kamatoaki aia Tua iaon tararuan aia bwai aio, ao iai rekereken ngkanne aio ma te karikirake aei.

N aron are ti kabwarabwara n taai aika nako te Tibiika, ti karekerekea aikai ma waaki n tararua mairouia *Communities.*

Ao ngkai e reke teuana ana kawa te Tia tei ae karineaki iaon te waaki aio ao e a kamatoa naba ikanne bwa teuana mai ibuakon aba ake a tia n aera ke tao iai aia *community - based business.* Ngaia aika a na tauraoi naba ni waaki iaon te waaki aio.

Ao tao e koaua tao ti a manga bon iraorao ma te Tia tei ae rine bwa n ningai te tai anne bwa e aonga n ae rau nanona.

Ma ti kamatoa bwa n te ririki aio, ao e na waaki anne.

Bwa I taku inanon namwakaina aika imwaira te Tibiika, ao iai kanga te botaki ni kaukuki iaon kamatoan aia Tua n tararua kain te kawa ae Kabuna ma antai, I taku bwa 3 te kawa iaon ana abamwakoro te Tia tei ae ti tauraoi ni manga mwakuria aia boraraoi te MOU iaon kamatoan aia tua ibukin tararuan kaubwain ana abamwakoro te Tia tei ae te were ao marin riki nanoa aika a bongana.

Au kantaninga bwa e na ibuobuoki moa anne *Honorable Speaker.* E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minititа , kabanean buokan am titiraki te Tia tei ae ko karineaki.

Hon.Taberannang Timeon: Ko rabwa te Tibiika, ao e rabwa te Minititа ae karineaki ni kamataatan riki aio. Ao ti na kaungaia kain ara kawa aikai ao Kabuna teuana, ao Tekaman teuana, ao tao iaa riki anne. E bon ataia mwaitia te Minititа ae karineaki.

Ti na kaunga nanoia bwa a na kateimatoa marurungin aia waaki ibukin butimwaean te karikirake ae moan te tikiraoi aio ibukin mauria

ao maeuia nakon taai ma boong aika a na roko. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, te Minititа.

Hon. Ribanataake Tiwau: E rabwa ao e rang n riki kanga boutoka te iango are a tia ni taekin mai imwaina. Are ungan nanoia kain ana abamwakoro te Tia tei ao n tarakin te bwai ae te *communities* basic management. Bwa anne ngkanne e rang n kakawaki ibukin katauraoara iaon kanganga aika a na riki imwain keraken te kabuebuen ao baikra riki

Ao akanne bwaai aika a kakawaki, Kaungakia te Communities bwa a na tararuai. Ma tera aron bwa e na uana aia tararua aio ti ikarekerekea ngkanne ma aio bwa e aonga n ae a na tararuaia ao e na reke naba teuana aroia aia karekemwane mai iai. Ko rabwa *Honorable Speaker.*

Tibiika: Ko rabwa te Minititа, ti a nakon ara titiraki are imwina nambwana 118. Aio are e na tabekaki iroun te Tia tei mai Arorae; Hon. Niiti Itaka. Te Tia tei.

KAINNANOAN TE ONOBWAI NAKON TE AUTI N TAKATAKA IAON ARORAE

Hon. Niiti Itaka: Iaon te Ota bebwa n au titiraki ae 118 ao e kangai taekana. *Te auti n takataka iaon Arorae e a maan ni wene n akea te onobwai nako iai. I kona ni butia te Minititа are mena te botaki n takataka iaana bwa e a karekea te ibuobuoki nakon te auti n takataka aei bwa e aonga ni mwengaraoi taan Katine ben iaon Arorae?* E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao e na kaekaki am titiraki aio iroun te Minititа ibukin Botaki ni mwakuri ibukin Kaneweaba, Bitineti, Karaobwai ao Boboti ae Hon. Tangariki Reete. Te Minititа.

Hon. Tangariki Reete: Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki ao I karabwa te Tia tei ae karineaki mai Arorae n ana titiraki ibukia ana abamwakoro ao aei ngkanne kaekana. *Te Tibiika ae ko rine, I kani kaongoa te Tia tei mai Arorae bwa a kabaeaki Boboti n takataka iaon abamwakoro nako n reitaki ma Arorae bwa a na kateimatoa te onobwai ao n tararuai raoi aia auti n takataka.* Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minititа, buokan am titiraki te moantai te Tia tei.

Hon. Niiti Itaka: E rabwa ao buokan au titiraki te Tibiika. Ao kanga n otau ao nanona kanga akea tera, kanga bon tabeia kain te Boboti n te abamwakoro ke tabeia karaoan te onobwai. E eti otau anne taiaoka.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, te Minititа.

Hon. Tangariki Reete: Eng, karabwa buokan ana titiraki te Tia tei mai Arorae, ao ngkana e eti otau n ana titiraki. I aki ataia bwa e na bon ti kamataata raoi, bwa ngkana e titiraki ibukia te naan *Copra Corporation Societies* ke Boboti n takataka ake a tia ni katei aia rabwata iaon Arorae. Ao anne ngkanne e kaineti nakoia te kaeka aei, are bon tabeia bwa a na katei aia auti, a na tararuai ao onobwai nako iai a na karaoia. Iaan are bon iai naba te kaniwanga are anganganaki ngkana arona bwa a kateimatoa kawakinan te ben ke ni kabongana aia auti n takataka anne.

Ma ngkana e kaineti ana kaeka nakon ana auti takataka te *Cooperative Society* ngkoa rimoa are bon eti n rabwata te Boboti n te tai aei, ao ngkanne bon te kaeka teuana anne. Ngkana e kukurei te Tia tei ae karineaki mai Arorae, I a iraorao ma ngaia ao I a kakaea raoi rongorongon te *building* anne ao I a kaai ni marooro ma ngaia ngkana arona bwa taben te Boboti n te *KCDL* ke tera raoi aron te ibuobuoki nako iai ngkana e na ibuobuoki nakoina. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita, te Tia tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon. Niiti Itaka: E rabwa te Tibiika te Minitita are e kaeka au titiraki ao I aki rang n koaua raoi bwa te tabo n takataka arei te tabo n takataka rimoa e rangi ni maan ni karokoa te tai aio.

Ao I riki n taekina aio bwa ai aron ae a rang n mwengabuaka taian takataka. E raran te auti n takataka, ngaia are kanga I bon ti kataia bwa antai raoi tabena aio. Ao ngkana tao bon tabeia kain Arorae, e raoiroi bwa e na karaoa aio.

Ao tao N na kauringia naba kain Arorae bwa a na riai ni bon aki tekateka bwa a na riai ni bon karaoa tabeia ngkana arona bwa e kanga.

Ti te kan ongora ao e rabwa am titiraki bwa tao ti na uaia n tekateka ni kakaea raoi te rongorongo bwa antai raoi tebena. Te Boboti n Arorae n aron ae ko taekinna tabena.

E rabwa bwa I a katuka taekan aio ao I a kukurei n aron ana marooro te Minitita are e tabekia are ti na karekea au tai ni marooro ma ngaia ibukin kaotan aio.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, iai kaekan anne mairoum te Minitita.

Hon. Tangariki Reete: Ko rabwa te Tibiika, I taku bwa e a bon rau nanon te Tia tei ao ti a kaai ni marooro iaona n aron are ti a tia ni boraraoi iaona. Ko rabwa.

Tibiika: Ao kai tao e a bon rau nanon te Tia tei ae karineaki ao ti a nakon ara titiraki are imwina are iaon te Ota bebwa nambwana 120. Ao e na

tabekaki irouin te Tia tei ae karineaki mai Kuria; Hon. Banuera Berina. Te Tia tei.

MWAKURI NI KATAMAROA NAKON TE MWANE N AKI MWAKURI

Hon. Banuera Berina: Ko rabwa te Tibiika. Aio au titiraki. *E a tia ngkai Kabineti ni baireia bwa tera ana katamaroa nakon te Mwane n aki mwakuri.* Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: E na kaekaki am titiraki iroun te Minitita ibukin Mwakuri ibukia Aine, Roronrikirake, Takakaro ao Kamweraoaia aomata ae Hon. Ruth Cross Kwansing.

Hon. Ruth Cross Kwansing: *Honorable Speaker,* e rabwa te Tia tei ae rine n ana titiraki ao aio ana kaeka te Tautaeka. *I kukurei n taekinna bwa iai katamaroa aika a mwakuriaki man au Botaki ni mwakuri ibukin te mwane n aki mwakuri.*

Tibiika: Ko rabwa te Minitita, te Tia tei buokan am titiraki te moantai.

Hon. Banuera Berina: Ko rang n rarabwa te Tibiika ao I kaitaua riki te Minitita ae karineaki. E koaua te Tibiika, a ingainga nanora ni kan ataia bwa tera mwakuri ni katamaroa akana a karaoaki. Ao I a butia te Minitita e bia kabwarabwara bwa aonga naba n rau nanoia aomata ake a rereke aia mwane n aki mwakuri. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, te Minitita.

Hon. Ruth Kwansing: I karabwa te Tia tei ae karineaki ibukin ana titiraki bwa tera taian katamaroa iaon te mwane ni buoka aio ae te mwane n aki mwakuri.

E koaua e rang n mwaiti te katamaroa aika a tia ni waaki inanon te ririki ae boou aio, ao n aron e tia ni kabwarabwara nakon te titiraki are mai imwaina ao iai te bitaki nakon te *timing* ao bon te naan *systems* ni katamaroa iaon te mwane n aki mwakuri aio.

N aron are tao kam na ataia man te tai ni bwakamwane ae e a tia n harmonize nakon te 15 n te namwakaina, ao aio e rekereke ma te mwane ni mwauku ao te mwane ni kara.

Ao ngkanne ibukin te mwane n aki mwakuri, aia tai ni bwakamwane e na taraki bon ni katoa kuata ni bon te kabanea ni *weekend* n te namwakaina anne. Ai aron are ti kona ni kantaningaia are e a tia n nako Maati, ao e na manga iai ae e na bwaka n Tun ao manga Tebetembwa ao Ritembwa.

Aikanne a boni kona n ataia bwa e na bon matoa aia tai bwa ai bon banen te namwakaina ke te kabanea ni Kaonobong anne.

Iai naba katamaroa nakon ara *reconciliation process.* Aikai te

naan *systems* imarenan ara Botaki ni mwakuri ao bon te *Finance* ma taan tia mwane mani Kauntira aika kakaokoro ibukin kaokan aia *reconciliation.*

Iai naba ana buoka Aotiteria ae ti rang n karabwarabwa iai ae a kona n reke iai ana buoka nakon ara *division* teuana are e a tei rabwatan ana aobiti. E a reke ara *director health* ae te tia rabakau mai Aotiteria ao iai naba ara *system* ae iai ara katautau bwa e na *procured* inanon te ririki naba aio ae aranaki bwa te *Social Protection Management Information system.* Ao ara kantaninga bwa *once* bwa e reke ke e a roko ara *system* aio ao a na mwaiti naba taian katamaroa nakon te *payment* aio. E koaua a mwaiti riki ma tao anne moa buokan kaekan ana titiraki te Tia tei n te tai aio. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita, te Tia tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon. Banuera Berina: Ko rangi ni rarabwa te Minitita n ana kaeka. Te Tibiika e koaua bon teuana te bwai ae e rang n nanokawaki te Tia babaire n taai aika nako bibitakin tain te bwakamwane. Ao teuana naba te katamaroa te Tibiika ae kainanoaki, aron kaboan mwin aia mwane nake e aki bwaka aia mwane n taina, bwa tao e aki mwaing nakon te abamwakoro are e tangiria bwa e na mwaing nako iai imwain mwaingia.

Ao e kanga aron kaboan mwin aia mwane ae e na kona ni bwaka n te namwakaina arei n aron are aia bubuti bwa e na mwaing te mwane nakon aia abamwakoro are a mena iai, aekaki akanne te Tibiika.

Ma iai riki teuana te Tibiika ae kanga ti bon rang n raran nanoia riki ao tao e a bon tia ni kaeka naba te Minitita aio. Kanga iai ana kawai ni katamaroa ni mwaitin te mwane ae e bwaka ngkai ke akea. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Ruth Kwansing: Ko rabwa te Tia tei ae karineaki, ao I kaitauko naba ngkai ko tabeka naba teuana te *issue* ibukin te *transfer* ibukin te mwane n aki mwakuri n aron are ko mwaneweia ao iai naba te mwainging ao iai naba aika rotaki aia *payment* ibukin karokoan aia mwane n aki mwakuri n te tabo are a tia ni mwaing nako iai.

Ao ti rang n kaungaia te botannaomata bwa iai naba te *system* ae boou are bon iai naba te *form* ae *online* naba te *form* aio.

Are e kona naba ni kanoaki are a na karinna aia *details* ke aia *Id card* ao rongorongon naba te bitaki nakon aia details ibukin te tabo are a na mwaing nako iai bwa e aonga n eti raoi aia tabo ni bwakamwane.

Ao te *form* anne e bon reke naba n ana *facebook page* te *MWYSSA.*

Ao ibukin am titiraki ibukin ana babaire Kabineti iaon tao taekan te *increase*, ao I a ti kaoka riki te uruing nakon te Motinnano aio ae kanga e koaua e aki rang n *clear* bwa tera raoi te katamaroa. Te katamaroa n aron te *increase* ke te katamaroa nakon ana *process.*

Ma n te tai aio ti *focus* moa iaon ara katamaroa iaon ara *process* ibukin te mwane n aki mwakuri ao bon ana mwane ni buoka te Tautaeka n te tai aio. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minititа, te Tia tei kabanean buokan am titiraki.

Hon. Banuera Berina: Ko rabwa te Tibiika ao I kaitaua te Minititа n ana kaeka.

Te Tibiika I ti kan butia te Minititа ae karineaki, e kakoaua bwa angia te botannaomata ngkai a bon ti karabwarabwa n am katamaroa aikai ma a bon ti raan nanoa riki karakakina. Karakakin te mwane aei, iai iroumi atakin aei ae kanga bon te botannaomata a ingainga riki nanoia ni kantaninga karakina irarikin mwakuri ni katamaroa aika ti kakaitau iai aikai. Bon anne raoi te bwai ae e raannanoia te I-Kiribati. Ma kam ata anne? Kam bon ataia ma tao kam a karinna riki imwina tao imwain te karebwaoki, taiaoka te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, te Minititа.

Hon. Ruth Kwansing: Ko rabwa te Tia tei ae ko karineaki ibukin am titiraki n irekereke ma tao te *increase* ke tao karakan te mwane ni buoka aio. Ao e koaua bwa a bon ingainga nanoia ara botannaomata n ikan ongora bwa tera raoi te babaire iaon aio.

Ao I a bubuti bwa e a tiku aio inanon bain ara Kabineti ke ara Tautaeka bwa a na rinanonna ao a na bon *discuss* ao ena bon otinako bwa tera raoi te babaire iai. Ko nang bati n rabwa.

Tibiika: Ao e a boni bane buokan te titiraki anne, ao ngkai n aron ara tai ao e nang boo te tai ni *break* are 12.30pm.

Ai ti 5 riki taian titiraki. Ma N na ti kaurignkami riki Taan tei ao taan kaeka te titiraki, ngkana kam bon kona n are kam a bon kumea naba ami titiraki ngke e nako. Kam tuangaki ao kam a bon kaeka naba. Kam a kanakoa naba buokana ao kam aki riki raa.

Ao tao ngkana kam na kabwarabwara teutana ao kam a kanakoa naba buokana. Kanga n angin te tai ngkai iroumi Taan tei, kam a manga boni karaoa ami *statement* teuana iaon are e bon taekinaki.

Ao N na ti bubutingkami riki bwa e aonga n are e kona riki ni

birimwaka. Ngkai ai bon ti 5 ngkai ao ngke arona bwa tao kam a bon kotekotei naba are kam na bon kanakoi ami titiraki ao I taku bwa e na birimwaka riki.

Kam rabwa Taan tei ao I a kamotirawa te Auti ni karokoa te aoa 2.00pm ni bwakantai.

KATAWANOU

Deputy Madam Speaker: N na kabwara bure Taan tei, tao ti a manga rang n rimoan ara tai. Tao e bure ara tai are ti iria.

Ma te bwana moa ni kamauri nakoimi n te bwakantai aio. Ao I a moana bwanara ni kamauri nakoim ara Beretitenti ae karineaki, te Leader n te Kaitara, te Kauoman, Minitita ni kabane, Taan tei. Bwanau ni kamauri nakoimi ma kain au Taibora mai moa aikai, te *Sergeant at arm* ma kain ara aobiti. Ni bwanan te maeu ao te marurung, kam na bane ni mauri!

Ngkai I taraia ao e aki *quorum* ara Maneaba, I a bubutia Kiraka bwa e a katanga ana bero.

N na kauataoa riki te bwana ni kamauri nakoimi kain Maneabara are kam manga tibwa raonira n te tai aio. Bwanan te maeu ao te marurung, ao kam na bane ni mauri!

TAIAN KAOTI

Deputy Madam Speaker: Ngaia e a tia ni mwemwe bwa e nang nakon taian kaoti aike a wene i matara n ara Ota bebwa n te bwakantai aio. Ao I a kanakoa nakon te Tia tei mai Tabiteuea Meang, are bon te Chairman n te PAC ke te Public Account Committee; Hon. Tarakabu Tofinga. E nakoim.

ANA RIBOOTI TE PAC IAON ANA AKAUNTI TE KIRIBATI HOUSING CORPORATION IBUKIN 2019 NAKON 2022

Hon. Tarakabu Tofinga : Ko rabwa *Madam Speaker.* Ao I rang n kukurei n te tai aio n tabekarake te kaoti iaon ana ribooti te Komete ibukin ana mwane te botannaomata (PAC) ni kaineti ma ana akaunti te Kiribati *Housing Corporation* are e a tia n otetanaki ibukin ririki aika 2019 nakon 2022.

Madam Speaker, ana ribooti te PAC aio, are e a bon tia naba n taiboranaki n am Maneaba aio n 2 Eberi.

Imwain ae I kanakoa taekan te kaoti ao I a kan reitai ma raou ni Komete ke kain te PAC, te Tia tei temanna mai Beru; Hon. England Iuta. Ana Tia tei Teraina Hon. Bautaake Beia, n raonaki ma ara Tia Koroboki ao bon te Oteta Tienera n anga bwanan te kamauri nakoim *Madam Speaker,* ao kain Maneabam aika bane ni karineaki. N te tai aio ao ai kain

Kiribati ake a ongongora ao ni mamataku n te *Live.* Kam na bane ni mauri!

Madam Speaker, aio bon teuana mai ibuakon ana moan ribooti te PAC aika a tabwanin mwakuriaia mai imwain rineakia kain te Komete aio n te bowi ae nako Ritembwa 2024.

Te ribooti n te tai aio ao e oti naba mwin otetanakin ana akaunti te Kiribati Housing Corporation ibukin te 4 n ririki ae mwaneweaki ikai.

Te ribooti e boboto ma mwin te mwakuri n tutuo ke otatanakin ana akaunti te Kiribati Housing Corporation iroun te Oteta Tienera ibukin ririki akana a mwaneweaki 2019 nakon 2022. Ao are e a tia naba n rinanoi te Komete ao ni kaotinakoi ana kukune ao ana iango n ibuobuoki tabeua.

Iai taben te PAC ae kakawaki ibukin kabonganakin ana mwane te botannaomata n ana tabo ni mwakuri nako te botannaomata aika kakaokoro, Kauntira n abamwakoro ao ana kambwana te Tautaeka.

Ao ribootinakira nakon te Maneaba ni Maungatabu ibukin rinanoakin Kukune ma iango n ibuobuoki akanne iroun te Tautaeka.

Mwakuri ni babaronga ibukin te ribooti aio, e moa man rinanoakin mwin te tutuo ke ana mwakuri te Oteta Tienera ibukin ana akaunti te Kiribati Housing Corporation ibukin ririki aika 2019 nakon 2022, ngkai are a uaia iai n tekateka te Oteta Tienera ma te Komete n te PAC n rinanoi kabwaka aika a kuneaki n ana akaunti te Kiribati Housing Corporation ibukin ririki akan 4 akanne.

Ma imwin rinanoakin ana nonori te Oteta Tienera ao a kaoaki iai taan mwakuri n te Kiribati Housing Corporation, te Manatia ma te CEO ao ana Tia mwane (Finance Manager) n te kambwana ibukin te marooro n ukeukeke te inquiry.

Aika a roko man te KHC n te tai aio ni kaea te marooro, bon te Ag CEO, te bonomwi ni Manatia ao te *Ag Finance Manager* ke te bonomwi n tia mwane.

Iai n ana akaunti te Kiribati *Housing Corporation* ibukin ririki aika 4 n aron are e kaotaki n te ribooti.

Ao n te ririki ae 2019 ao e noraki te akaunti bwa iai rakan ana akaunti te Kiribati *Housing Corporation* ao e *qualified* ana akaunti ke e uarereke te kanganga iai.

N 2020, iai naba te raka ao e kakoauaki bwa e *qualified* ana akaunti te Kiribati *Housing Corporation* ke e uarereke te kanganga ae kuneaki n aron mwakurian ana akaunti.

N 2021, ao e kuneaki te kambwana ae te Kiribati *Housing Corporation*

bwa e raka ana akaunti n te tai anne e *address* ke e korakora te kanganga iai.

N 2022 e raka te Kiribati *Housing Corporation* ao ana akaunti ae e *un qualified* ke e rang n nakoraoi ao n tamaroaroa te akaunti ibukin te ririki anne.

Ibukin mataatan te Maneaba ao bon taan ongora *Madam Speaker*, ao I kani kabwarabwara riki teutana tein ana Kukune te Oteta Tienera bwa iai 4 aron tein ana kukune ke ana nonori te Oteta Tienera ngkana e tuoa te akaunti.

Ao n aron are e koaua a tia ni bon ataia kain Maneabam Taan tei aika a karineaki. Bwa te moan iai te kukune ke te nonori ae e *un qualifie*d. Anne are e a rang n nakoraoi iai te akaunti ao e tamaroa aron mwakurian te akaunti ao e kaea nanon te Tua ao ma kaetieti ibukin kawakinan te mwane ao tararuakin te akaunti ke te *book keeping.*

Iai ana kauoua ni kukune te Oteta Tienera are e kona n anga ngkana e kunea te akaunti bwa iai kanganga tabeua, ao aio are te *qualified.*

E tamaroa te akaunti ma iai kanganga tabeua aika a kuneaki.

Te kateniua ngkanne ni kukune, e kona n anganaki te akaunti te taeka ae *adverse.* Anne are e a bon rang n buakaka tararuan ana akaunti te kambwana ke te Botaki ni mwakuri are e *adverse* ana akaunti.

Te kaaua ngkanne ao ai te kabane, bon te *disclaimer.* Ao aio are kaineti ma te akaunti are bon akea ke e aki reke baika a kainanoaki ibukin karaoakin ana mwakuri te Oteta Tienera ao n aki kona ni kakoauaki mwin waare. E aki kona n anga n te aro are e aki kona n anga ana koaua ao ana reke te Oteta Tienera ibukin te akaunti anne.

N aron are e oti ao te Kiribati *Housing Corporation,* e nakoraoi mwakurian ana akaunti n ririki aika 2019 ao 2020 ma kanganga aika a noraki aika a uarereke.

N te ririki ae 2021, ao e bubura ke iai te kanganga ae e korakora n aron kuneakin ana akaunti te Kiribati *Housing Corporation* n aron ara Kainibaire ke ara tutuo n te Kainibaire are e kabongana te Oteta Tienera ngkana e tuoi akaunti.

N tarakin ngkanne 2022 n aron are I a tia n taekinna, e rangi ni nakoraoi ao n tamaroa ana akaunti te Kiribati *Housing Corporation.*

N aron are e katereaki n te ribooti ao iai kukune tabeua are a kakoauaki bwa ngaia oin ana nonori ma ana kukune te Oteta Tienera ibukin ana akaunti Kiribati *Housing Corporation.*

N 2019, ao iai n aron are kanoan te ribooti aio te kukune ibukin ririki akanne 2019. Ao e a tia ni kamauna nakoaki te mwane n tangomwane ae te *Safe* are e mena mwiokoana iroun te Kiribati *Housing Corporation* ao te mwane naba are e anganaki te Kiribati *Housing Corporation* iroun te Tautaeka ibukin te katangomwane ibukin te naan mwenga, kanakoraoan te ran ao ta kai n nako tinaniku.

Te kantaninga n te mwane aio bwa e na raun ao n raka mwanena ao ni kona naba ni manga raka ao ni manga kona n rababa riki ana ibuobuoki nakoia te botannaomata.

N tain te marooro ao e anga te kaeka n aron aia kaeka ao aia kabwarabwara kain te Kiribati *Housing Corporation* ake a kaea te marooro n ukeuke, ao anga aia kaeka are te mwane aio ke te mwane ni katango mwane aio e a tia ni kainaki bwa ai bon ana mwane te kambwana.

Aio e kunea te Komete ao ni katurua naba nakon te Komete bwa e aki riai karaoakin aio, ao riki ngkai akea ana kariaia te Baba n tararua bwa e na karaoaki ao e kuneaki. E na karaiaki ke e nang karikaki te mwane aio bwa ai mwanen te kambwana ao akea naba ae e na kariaia te tia anga te mwane ni buoka aio nakon te Kiribati *Housing Corporation* are bon te Tautaeka.

Anne te Kukune ke tao kukune tabeua ake a kuneaki ibukin te ririki anne.

Ibukin te ririki 2020, ao e koaua ae e na noraki ae iai kainanoakin te Kainibaire ke te bwai ae aranaki bwa te *Ford policy* ke te Kainibaire ibukin te naan mwakuri ni kamangao. N aron anne kabwaranakoana, te *ford policy.* E kainanoaki bwa e na iai ana Kainibaire te Kiribati *Housing Corporation* ao akea n te tai anne.

Anne te kukune teuana, akea iroun te Kiribati *Housing Corporation* te Kainibaire anne. Ao teuana naba bwa iai mwaane aika a kuneaki aika akea kabwarabwarakia ke akea mwia n ana akaunti te Kiribati *Housing Corporation,* ao katinetineaki ke ni karikaki bwa rabwatan te mwane ae te *Suspend account*.

Te kaeka are ti karekea mairoun te kambwana ana Ag CEO/ ao AG FM. Ao n te tai aio man 2020 ni karokoa te tai aio ao e a tauraoi aia *Ford policy* are kanoan te kukune ae e kainanoia te Oteta Tienera ibukin mwakurin te kambwana aio, e a tauraoi. Ai bon ti kamatoakina iroun te Baba n tararua.

Nanona e a kaekaki kanoan kanga te kabwaka ke tao te kanganga n te tai anne n 2020 n te tai aio.

Ao mwaane ake a kuneaki ake a karinaki n ana akaunti n akea raoi kabwarabwarakina, ao e a tabe ni

kiberaki. Bwa angina mwane aikai a kona n roko bwa te naan kabwara tarau n te *loan* tao roon auti ke te naan bwaka roo ke boon aia auti taan maeka ma tao e aki raoi bwarabwara ngkana a karaiaki nakon ana akaunti te Kiribati *Housing Corporation.*

Ma are e tabe ni mwakurii ao e waakina mwakurian aikai te kambwana.

N 2021 ao e noraki bwa iai te ware ae karinaki ae e kania te $300,000. E karinaki ni ware ma kaubwain te kambwana.

Ao iaan ana kukune te Oteta Tienera aio e aki riai ni karinaki bwa kaubwain te kambwana ngkai e aki katauaki bwa e na rin iaan kaubwain te kambwana ngkai e aki katauaki bwa e na rin iaan kaubwain te kambwana.

Ao anne are ti kataia ni kakaea kabwaranakoana ma tao e rekereke ma te naan loan ke te naan raa te *release of harmonization.*

Ai bon akea ara taetae ni Kiribati ae ti nang kabwaranakoa iai n aia teem ke n aia taetae kain akaunti. Ao tao n te itera aio e kabongana te *Housing* n rekereke ma ara *service* tabeua.

N na kaeka te Ag. FM ke te kaeka are ti karekea, ao e koaua te mwaiti aio e bon rang n mwaiti ao ane e tabe ni mwakuriaki kaetakina.

Ngke e moan roko n ana kaeka antai are e karaoa karinakin te ware aei ke te karinimwane aio, ao e taekinna bwa moan rokona ao aio te taneiai mai imwaina.

Ma tao waare aika a uarereke ao aki kuneaki.

Ma ngke e a roko ngkanne n te ririki are 2021, ao iaan kabaitian kainanoan katian ana akaunti te *Kiribati Housing Corporation* iroun te Oteta Tienera bwa e nang riai ni karokoa ana akaunti ao a karini naba ke tao e a karinaki bwa te ware anne.

Ma aio are e a tia ni kaetaki ao ni mwakuriaki ao te kantaninga bwa e na noraki ngkanne kaetakina nakon ririki akana imwina.

N 2022, ao e kakoaua te Komete bon te ririki ae rianako tamaroan iai ana akaunti te *Housing,* ao e kabotoa ao kanga e a uarereke ngkanne ana titiraki te Komete tao iaon riki ana kukune ana itera te Oteta Tienera ke ana akaunti te Kiribati *Housing Corporation.*

E a kabotoa ngkanne ana titiraki te Komete iaon te mwane ni buoka ke te mwane ni ibuobuoki are e rereke mairoun te Tautaeka ae te CSO.

Ao ana kaeka ngkanne te *Housing* ao e teretere bwa e teimatoa kainanoakin te mwane n ibuobuoki aio riki ibukin kakoroan nanon tibwangan te *Housing* ao

katamaroakin ana *service* nakoia ana taan maeka n aron ae e kakoauaki bwa kanoan te marooro are imwina. Ao te Komete e a manga bon titiraki kanoan ke boon te auti ke ana karekemwane te *Housing* n tein ana auti aika ngkai.

Ao e noraki bwa roon auti ae e kabonganaki ngkai n te *Housing* e bon aki tau ni kabotauaki ma bobuaka bwaai ni kateitei ake e kabonganai ibukin te onobwai.

Kanoan naba ngkanne ana kataratara ao I taku bwa n te tai aio, e a tia ni kabonganaki te ware ae boou.

Ma kanoan aia kataratara ngke ti marooro ma ngaia ni moan te ririki aio inanon Beberuare, ao iai aia mwakuri ni katamaroa are a na karaoia bwa a na manga irakea teutana boon aia auti tao iraua te % ma ane e kabonganaki bwa e na kona riki ni bon waaki te *Housing,* ao tao ni uarereke naba ni bon reke ana raka ao ni uarereke naba kainanoan ana ibuobuoki te Tautaeka rinanon te CSO.

Man ana marooro n ukeuke te Komete, ao e teretere bwa te Kiribati *Housing Corporation*, e tamaroa aron kawakainan ana akaunti ao e riai ni kateimatoaki n arona anne.

E kakawaki naba ae kabonganakin ana kukune te Oteta Tienera bwa uarokoan katamaroa nakon ana akaunti te kambwana ibukin taai rake ke taai aika na roko.

Ana iango ni ibuobuoki te Komete ao ana kukune ni kabane te Oteta Tienera, a na riai n rinanoaki iroun te Management ao bon te Baba n tararua ibukin manga kaetakin tauakin wareware ma kaubwain te kambwana.

E riai ni katereaki raoi n ana akaunti te Kiribat*i Housing Corporation* korakorana n aron karekemwane man roon auti, katangomwane ao tabeua riki n raonaki ma ana kabanemwane ibukin tamnein raoi te raka ke akean te raka n te ririki teuana ma teuana.

Tarakin roon auti, te naan *rent* aika a kona ni kaitara aron onobwai aika a na kateimatoa raoiroin ana auti ni maeka te *Housing.*

Te Kiribati *Housing Corporation* ngkai te kambwana ae teimatoa ni kekeiaki ao e kaungaki te Tautaeka ana buoka rinanon te CSO n te mwane ni karikirake n ibuobuoki ake a kona ni buoka iai Kiribati *Housing Corporation* ni katei auti aika a boou man raraoi ibukia taan maeka.

Imwain ae I totoki Madam Speaker, ao I a kan reitaki riki ma raou ni Komete ao ara Tia Koroboki n te PAC n anga ara kakaitau ao ana karabwarabwa te Komete nakon te Oteta Tienera ma kain ara aobiti n aron ana ibuobuoki ao aia boutoka

ae e teimatoa nakon te Komete ni waakinan ana mwakuri.

N reitan te karabwarabwa nakon te Management n te Kiribati Housing Corporation ao bon taan mwakuri ni kabane n aron aia botumwaka ni kakoroi nanon tibwangaia ao ni mwakurian aia akaunti ae noraki tamaroana

Ao ai bon te karabwarabwa nakon te Baba n tararua n te Kiribati *Housing Corporation* n reitakin ana mwakuri te *Management.*

Ko rabwa *Madam Speaker* ao I a kukurei n te bwakantai aei n tabeka te kaoti. Bwa te Maneaba aio e na butimwaea ana ribooti ao ana iango n ibuobuoki te Komete ibukin ana akaunti te Kiribati *Housing Corporation* ibukin ririki aika 2019 nakon 2022. Ko rabwa.

Deputy Madam Speaker: Ko rabwa te Tia tei are bon ana *Chairman* te Komete ibukin ana mwane te botannaomata. Ngkai e a tia ni kawenea ana marooro te *Chairman* ana Tia tei temanna te abamwakoro ae Tabiteuea Meang. Ao n te tai aio e na kaekaki ngkanne iroun te Beretitenti, ao I abutia te Beretitenti ae rine bwa e a butimwaea aio. E nakoim te Beretitenti.

H. E. Taneti Mamau: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua. Imwain ae I butimwaea ke ni kanakoa kaekan ana ribooti ana Komete ibukin ana mwane te botannaomata iaon ana akaunti te *Kiribati Housing Corporation* are e a tia n otetanaki ibukin te ririki 2019 nakon 2022. I a manga kauataoa riki te bwana ni kamauri nakon *Madam Speaker* n reitaki ma kain am Taibora.

Te Leader n te Kaitara ao Taan tei ni kabane, te Kauoman ni Beretitenti ma Minitita ao n reitaki naba ma taan ongora iaon ara tabo ae Kiribati n taabo nako n reitaki ma te Itera Mainiku aoai boni kain naba au Botaki ni mwakuri ae te *Housing* are aia ribooti ngaia are e tabekaki bwa kanoan ana ribooti te Komete n te tai aei.

Te bwana n inga ao ni kamauri nakon ara Uea ao kam na bane ni mauri!

Ao I a karabwa te Tia tei n te PAC ae te Tia tei temanna ae karineaki mai Tabiteuea Meang ma kain ana Komete ana mwane te botannaomata ae te Tia tei mai Beru temanna ae karineaki, ao n reitaki ma te Tia tei mai Teraina temanna n ti ngaia are e karineaki. Ao n reitaki ma aia Tia Koroboki n aia ribooti are a tia ni kaotinakoa.

Ao n aron tabekana ao uotakirakeana nakon matan te Auti ao nako matan Kiribati ao I taku bwa e rang n teretere raoi n aron kabwarabwarakina are e moa man te moantaeka. N te moantaeka ao e kabwaranakoia kanga ana kukune

te Oteta are ngaia ana ribooti are e kawenea imwin ana tutuo ao n reitaki naba ma mwin ana kukune te Oteta Tienera ibukin ana akaunti te *Housing* man ririki akana 2019 nakon 2022 ao a katebenakoi ngkanne kanga kukune ake a kakawaki bwa e na ataia te Auti aei ao n reitaki ma te botannaomata ke Kiribati ae bwanin iaon kanoan akaunti akana 4 te ririki, bwa man 2019, 2020, 2021 ao 2022.

Imwin kanakoan aia Kukune n aron are e a tia n taekini te Tia babaire n te Komete anne te PAC. Ao iai ngkanne manga ana marooro iaontao kanganga tabeua ake e noori te Komete, ake e riai te tab oni mwakuri ae *Housing* n reitaki ma ana *Board* ao bon moara riki te Tautaeka ni kibari ao ni katamaroa n aron are e a tia ni kanakoi bwa ana iango n ibuobuoki akana aua akanne. Tao N na roko ngkanne n akanne.

I a reita naba au kaitau nakon te Oteta Tienera ma kan ana aobiti n aron aia mwakuri korakora n tuoa am akaunti.

Ao ti a kaitau riki bwa tarana n te tai aio ao a moanna riki n uaroko te naan akaunti te Tautaeka.

N te tai aei e a roko n 2019 nakon 2022. Ao anne ti a taraia ao ti taku bwa a moantai riki ke a roko riki akaunti aika a kaan riki ma te ririki ae 2025 are ti a karaoa ara marooro iai.

Ao te kantaninga ngkai a uaakan riki ma te tai ni marooro, ao a kona riki ni bongana ke ni manena baike a na oti bwa kanoan ana iango ni ibuobuoki te Komete nakon ana mwane te Tautaeka n aron are e a tia ni mwanewei te Tia babaire n te Komete aei.

Ao e koaua ti karabwa kanga irian te kaitau, bon nakon te tabo ke te bangke n te aonnaba ae aranaki bwa te Bangken Atia. Are bon aei ana karikirake ke ana katangomwane ae e kanakoa nakon te Tautaeka man kanga rabanen 1990 tabun ni karokoa moa 2007 ke 2008 ngaia are kanga 5 nakon 7 kanga manin te tangomwane aei.

Kanga e a boni maan ma kanoan te ribooti iai, ao e rabwa bwa e a otinako n te tai aei. Ngaia are bon iai naba bon tarakin te kanganga naba n aron are e bon kotekotei te Oteta Tienera n ana ribooti are kanga te naan taua ni mwi n ririki naba akanne, a bon aki rang n mwatai iai te naan bwai ni mwakuri.

Ngaia are e kona n ae tao te *Management* n te *system* teuana, e tuai rang n nakoraoi n aron ae ti a roko iai ngkai. Ngaia are e bon kona ni kaotaki ae e kuri ni kanganga aron kakaeakin te naan rongorongo man te Botaki n auti n aron are kanga e kotekotei te Oteta Tienera

ao e manga kamatoai te Komete iaon ana mwane te botannaomata iaon ana ribooti.

Ma ti bon kaitau nakon te bangke n Atia bwa ngaia ana mwane ni buoka n te ririki are rabanen te 1990 tabun ao e uotaki nakon moan te ririki 2000. Ao tao Tautaeka n taai akanne n ririki akanne bwa are e kawia ma uoua te Tautaeka ae e tararuai ririki akanne.

Bwa iai te Tautaeka n 1990 tabun ao e manga waaki nako nakon te Tautaeka ae boou man 2003 rikaki ni karokoa ae ti a roko ngkai ngaira iai.

Ngaia are angin te tai ti na kona naba n taetae ngkai ao ti na kona n tarai waakin te Tautaeka ake a Tautaeka n taai akanne.

Ma te kantaninga ao e kakawaki akea te Tautaeka ae e na aki tobwa kainanon te botannaomata. A bane Tautaeka n te tai teuana ma te teai teuana n tobwai aia kanganga aia botannaomata n itera naba ake a na kona n tauraoi n te tai anne.

Kainanon Kiribati n te tai anne, inanon te tangomwane ae e rang n materaoi ao e rang n abwabwaki te ibuobuoki mai iai bwa man 1990 tabun ni karokoa te tai aei ao e bon teimatoa naba ana *service* anne n te botaki n auti. Ma e koaua a na oti iai kanganga n te naan tauanimwi, ao tiaki ti te tauanimwi ma bon bibitakin naba te kairiri n ana kambwana te Tautaeka teuana ma teuana. Bitakia naba taan mwakuri inanon te tabo ni mwakuri teuana ma teuana ni kakaeia aroia ni manga taabo tabeua. Ao anne naba e na kona naba kanga ni *contribute* nakon kabwakan te rongorongo kanga kakaeakina ao e aki tomatoma raoi bwa e bon motimoti taekan te rongorongo riki iaon itera n rekereke ma te mwane kawakinan ana bwai te Tautaeka n aron ae e a waaki ngkai te ribooti iaon ana Botaki ni mwakuri te Tautaeka teuana ae te *HOUSING.*

Ti kaitau Madam Speaker n aron aia mwakuri korakora kain te Komete aei n reitaki ma te Oteta Tienera ao aia Tia Koroboki.

I kani kauarerekea naba te mwakuri aron aia ribooti bwa a katebenakoi naba. Aikoa rinanon taran ana ribooti te Oteta Tienera ae e rang n rababa. Ma a katebenakoi naba kanga te naan issues aika a rang n kakawaki, ke boton te naan kanganga ae a noori bwa a riki nakon te Kambwana n Auti man 2019 nakon 2022. Ao anne ae e rang n kakawaki bwa e a kauarerekea naba ara tai ni marooro ni kanga te naan boto n iango ke kanganga ake a tia ni kanakoi.

Ngkana I roko iai ao e bon koaua a rang n kauarereke. Bwa n aron te marooro n te ririki teuana ao e a katebenakoaki naba kanga bon

teuana boton te kanganga n te ririki anne.

Manga te ririki 2020, tera boton te kanganga. Ao akanne a katebenakoi naba bwa bon akanne aika ti taku bwa iroura e kakawaki bwa e na taraia te Auti bwa e na kanakoa ana marooro n aki rang n naba kabanea ana tai iaon kanganga ake a uarereke bwa akanne ai boni kanoan anne.

Ngaia are kanga kaukan au marooro n te tai anne, n reitan te bwana ni kakaitau nakon te Komete ao n reitaki ma ana aobiti te Oteta Tienera ao n reitaki ma te kambwana ae te *Housing* ao ni bon reitaki nakoia ara taan buoka ni bangken Atia are e a tia n anga te ibuobuoki iaon te katangomwane n te Auti.

Bwa are e koaua te katango mwane n te Auti ngke e a kanakoaki ke e a karekeaki te mwane man te bangke ke te tangomwane aei. Tao te tangomwane aei kanga iaon te lending, bwa are bon te Tautaeka ae e tangomwane e aki tangomwane te *Housing.*

Ao te Tautaeka ngkanne e a manga *on lend* nakon ana kambwana te Tautaeka ke ana Corporation teuana.

Ao ngaia n te ribooti imarenan te tangomwane man te Bangke n Atia, e kabaeaki te Tautaeka bwa ngaia ae e tangomwane. Ma are te Tautaeka e a manga kanakoa nakon te Housing iaan ana ibuobuoki te *ADB,* bwa are e tangomwane n taai akanne n aron ae kam ataia. Kanga bon ti angina man te Bangke (ANZ) ke te *Commercial banking* ao n reitaki ma te *DBK.*

Bwa e a tibwa nako riki kanoan te KPF are ko kona ni manga anaa am KPF.

Ma n taai akanne ao ti ataia bwa a bon rang n bubura bakao ni bangke aikai.

Ao ngke e taketenaki te tangomwane n te Housing, e taketenaki nakoia nake a *loan income manage.*

Ao e taketenaki naba kanga te mwenga ibukin katamaroan nnen nimaia te ran ao katamaroan te kai n nako tinaniku ake kanga te naan *basic need* ibukin aia Health, are te *Health and Sanitation project.*

Ngaia are anne ngkanne, ma e rang n rarabwa. E nang rabwa aron reken te mwane aei ngke a taketenaki riki te naan *loan component* ke taan mwakuri ake kanga aki rang n bubura aia bwakabwai bwa aonga naba n rang n koan ni maeuraoi n taran te itiaki ao kauarereke naba te Aoraki nakoia ao bon nakon te botannaomata te Tia babaire.

Ngaia are akanne kanga moanakin te marooro iaon baike e a tia ni waakini te Komete n aron are e korei

n ana ribooti ao e tia naba n taekini te Tia babaire.

Ao ngkana I a nakon ngkanne ana Kukune te Komete. E aoria bwa are e a tia n nako ana kukune te Oteta Tienera, I a nakon ana kukune riki te Komete bwa e kauarerekea kanga aron te marooro n aron are e kakawaki bwa bon akanne riki taben te Komete are e na ribooti ana Kukune nakon te Auti n tei bwa e na ongo te botannaomata ao e na ongo ara Botaki ni mwakuri ke ara kambwana ae te *HOUSING.*

Ao I a kanakoa ana kukune are te moan. Ana kukune are e kunea te Komete, bwa a na riai n rinanoaki iroun te *Management* ao bon te Baba n tararua ibukin manga kaetakin tauakin waare ni kaubwain te kambwana.

Ao e eti bwa e oti n te kukune. Ana kukune te Oteta Tienera ae e kamatoa ngkai te Komete, bwa teuana te bwai ae e boni bwaka. Ao tiaki ti te *Housing* n ana kambwana nako te Tautaeka tau ani mwin ke te taua ni mwi bwa e aera ngke e a rang n bwaka aio te taua ni mwi ao riki ni kawakinan te naan mwane aika tiaki mwaane aika bon uarereke bwa a rang n bubura.

Bwa n aron kanga te rongorongo, iai waare ae aongkoa $1 te mirion tabun e anganaki te *Housing.* Ao ngkana ko tara are ana akaunti te Tautaeka ke te naan *loan* n te tai anne, ao tabeua ribooti aika a kona n reke aongkoa iai ae e aki koro te mirion ao $600,000 ae e anganaki te *Housing* man ana mwane te *ADB* bwa e na kamwakuri te *Housing.*

Ma aikai rongorongo ngkanne ae a kakaeaki kanga koauaia bwa e nga te ware ae eti.

Ao e koaua n aron are kanga I kakina mai moana, iaan te mwamwainging ao e kona n reke kanga aki atakin te ribooti ake a na kona n tiku n te tai teuana ma teuana. A na bon iai, ma tao te bae e mwarara bon te *search* ke te kakae. Ao bon anne teuana te kanganga. Moana riki te *search* iaon baika a maan ao manga ngkana te *system.* E aki rang n *systematic* ke e aki rang n modern bwa are e kona n ae e a tauaki mwina n te boki aika kaokoro bwa e tauaki mwina n te miniti. E tauaki mwina n te akaunti ao e tauaki mwina iroun te Oteta Tienera.

Ko na oki rikaki nakon ririki akanne ni kakae.

Ma are manga iai ara Tua ae kanga e a tia ni bwati. Bwa ngkana rekooti ake kanga 7 te ririki rikaki ake a maan, a kona ni kamwawaki bebwaia man te aobiti.

Ao anne ngkanne naba ae e a rang n karekea te kanganga. Bwa are e nang nakon ngkanne te ururing, tao arei ke tao ko a tia n ongora irouia kain te *Finance* bwa are te

project anne bon te *loan.* Bwa te *loan* mwina ni kabane man te aobiti ni mwane, rongorongo ni kabane man te aobiti nim wane.

Ngkana tao ko na nakon te aobiti nim wane, ai manra akanne bwa man 1990 tabun. Ngaia are iai te kanganga n te rekooti. Ao bon anne ae e katerea te Oteta Tienera.

Ti aki raroa ma are e taekinna te Tia babaire ao te Komete. Ti kaitauia bwa bon aei te kanganga iaon ara tauanimwi.

Bwa are n tabetai aki bua, ma te bwai ae riki tao a *miss file.* Anaki ao tao e a manga naka ni kakaki n te *file* teuana.

Ao ngke e nako man arei ao e aki naba raa, bwa tao e anaki ni *photocopy* ao e a oki ao e nako n nikiraki n te *file* ae kaokoro.

Akanne baika a kona n riki. Ma are ngkai ti a kaitau n taai aikai bwa are a roko riki *system* aika a *fast ao a modern* ao *efficient* riki kanga ara *computer system.*

N te ririki ae te 1990 tabun iai te *computers*. A roko *computer,* a tuai roko *system* aika tao ti kona n aranna bwa *dynamic* ao a rangi ni *modern* n te aro are ko na n *degrade* ni kabane taian *information* man te *government sector ao Corporation sector.*

Ngkai a roko akanne. Ngaia ae ti karabwa bwa e a waaki naba iai te Tautaeka.

Ma tao n ririki aikai e kuri n raa bwa are ririki naba aikai, teuana te *component* iai, bwa are iai te *project* ae bubura are kanga te *Public Sector Management reform* ae bon ana *project* naba te *ADB* n te tai anne.

Ao iai ana *component* aika a kakokoro, ma te *information system* bon ngaia te *component* ae rang n mwarara. Ai tiaki aron ngkai ae e a reke ara *information system* ae te ***Ethmis*** ao kanga e a kataia ngkai n tobwai kanganga ake ana kanganga ngkoa te *Management Information system* are e karokoaki n te tai arei.

Ma ti kaitau bwa e *point out* te Oteta Tienera n ana ribooti ao ngaia ae a uotiarake kain te PAC. Ao ti na aki mimi bwa aikai aekan kukune ae a na okioki.

Ma ti kaitau n aron taekan te mwane are e *on lend* nakon te *Housing* bwa tao $600,000 ke te $1te mirion, e tuai raoi n rangi ni kakoauaki.

Ao e bon oti n ana kukune te Oteta Tienera bwa e aki reke mwin aei.

Ao tao bon iai mwina are n aron are I taku, e a mwaiti naba te mwainging n te *Housing.*

Ai iraman ngkai ana CEO te *Housing.* Ti a taku bwa e nang reke ara CEO ae e a roko ae e nang tiku. E a manga mwaing nako naba ngkai n raabanen te ririki ae nako ae e a mwaing nako.

Ti kaitau bwa e a manga iai temanna ngkai ae e tararua te *Housing* ae kona moa n taratarai imwain reken temanna ae bon te CEO.

Ma akanne kanga e rekereke ma ana Kukune te Oteta Tienera. Ao anene kamatoa ngkai te *Housing b*wa e nang kataia ni kakaea tera.

E a tia ngkai ni katamaroa ana *information system* ibukin kanakoraoana naba. Tiaki ti te ribooti n aron ae e waaki ngkai.

Ma e nang kataia naba ni kanga katamaroa karekean te rongorongo n ririki aika bwakanako, bwa bon anne ngkai te kanganga ngkai ae ti a kataia ngkai ni karokoa raoi. N aron ae kam ataia, e a tia ni waaki te Tautaeka iaon te *Ethmis.* Ae kanga ngkoa ti a taku bwa e a mwengaraoi ngkai te Tautaeka e ngae ngke bon iai katamaroa aika a waaki. Ma te *system* e nang moanna kanga localize, te baere a nang moanna ni bwati kabonganakina ara taan mwakuri ao ara botannaomata.

Ngaia are n aron ana kukune te Komete aei, ao e tangiraki riki katamaroan te tararua iaon aei,tauan mwin te naan rekooti ao ti kakoaua.

Ti kakoaua ao ngkai I tararua te *Housing* n te tai aei, I ang ariki bwanau ni karautaeka a oni bon kabwara bure nakon te botannaomata n aron kabwakan naba te *Housing* n tararuai ana rekooti.

Bwa are bon anne te Aoraki ngkai teuana ma iai te kantaninga bwa ae e a waaki ngkai te naan katamaroa nako iai.

Te kauoua ngkanne, n aron are e riai ni katereaki raoi n ana akaunti te *Kiribati Housing Corporation* korakorana n aron karekemwane man roon auti, katangomwane ao tabeua riki n raonaki ma ana kabanemwane ibukin tamnein raoi te raka ke akean te raka n te ririki teuana ma teuana.

Ao e koaua tao ririki aika e kaineti riki te ribooti nako iai ana kukune te Komete. N aron are ana kukune te Oteta Tienera riki are man 2019 nakon 2021.

Ao n aron ane e oti ane 2019, ao te raka iaon te akaunti e *qualified.* Ao n aron are e kabwarabwara te Tia babaire n te Komete, ao aron ae tao a bon ataia te naan Oteta bwa are bon aei aia taeka ke aia language te naan Oteta, e qualified ke e unqualified ke aki adverse. Aikanne kanga bon ana juacon te *displine* teuana ma teuana.

Ao riki n te auditing bwa qualified, e aki rang n raoiroi. Ma e aki rang n naba buakaka n aron are e kabwaranakoa te Tia babaire.

Ke iai nakoraoina teutana ma bon iai kanganga n aron te ribooti ao kabwaranakoan ao kaotan baika a kakawaki iroun te Oteta, a na iai te naan kakoaua ake te naan *original* ae ko na bon kawenei nako matana.

Ma a kanga n reke am figures aikai ao a ngaa am supporting document bwa are te accounting system kanga iai ana raa. E moanaki man te entry ni kangai, bwa are e entry man te naan *source document.* A na riai n iai am *source document.*

Ao am *source document* anne, ko na kawakini. Ao e rang n kakawaki ngkana ko na bon *serial numbering* bwa e na aki mangaongao bwa are e roko te Oteta ao e a tarai naba.

Ngaia am akaunti aei, ae ko koreia *source* no. 1. Kanga te aekaki anne.

Ngaia are e kunea te Oteta bwa e aki rang n karaoaki aei, ao e kunea naba bwa iai aika a bua. A kona n akea te riititi ke iai aika a bon bua n taai akanne.

Ma are e koaua n aron are I a tia ni kamataata mai imwaina, teuana ae e *contribute* nakon buan te naan rongorongo bon ara *information system* bwa e tuai rang n rokoraoi, ao tao riki n te corporation sector. Bwa ngkai ara corporation sector a boni waaki ni kataraoi aia information system, ma ti kaitau te Tautaeka bwa e a reke ara *information system* ae ti kona ni karekerekea ke ni kairia naba ma aia *information system* ara bitineti ao ana kambwana te Tautaeka.

Ma anne ririki akana 2019 ao 2020, iai te nakoraoi ma bon iai kanganga n aron are e katereaki. Are a kuri n akea bebwa ni kakoaua.

N 2019, tao te key issue ane a bon katerea bwa e aki rang n teretere raoi mwanen te mwane ibukin te tangomwane man te ADB ke te mwane are e *on lend* nakon te *Housing* mairoun te Tautaeka are ibukin te *Safe* ke ibukin te naan ran ao kai n nako tinaniku n auti are ko na kona n tangomwane mai iai. E aki rang n teretere raoi.

Ti kaitau bwa bon iai mai ibuakora Taan tei ao bon iai temanna are e mwakuri ngkoa n te *Safe.*

Ti kaitaua ana Tia tei temanna Beru ae karineaki, ngaia temanna ae e na bon rang n ata riki te rongorongo.

Ao kam na aki rang n mimi ngkana e teirake ao e a bon taekini baika e bon rang n atai, bwa are e bon mena n te *Safe* ao e na nako ni mena n te *Housing.*

Ngaia are e bon rang n kakawaki ao ngkai e a manga tekateka n te PAC. E a rang n atai riki te naan rongorongo, ma are e na ibuobuoki

baikai ngkana e a manga bon anga ana marooro bwa are bon te aomata temanna ae e a tia ni kinaki n ana konabwai ae e rang n tamaroa ibukin riki n irekereke ma te mwane. Ma ngaia are e nang atai.

Ngkanne n 2020 e bon Tamaroa, e nakoraoi ma e aki rang n tamaroa ibukin naba kabwakan ae ana iai te naan *source document* n te naan ritiiti are ko na kairi ma kanoan am ribooti.

Ao anne naba are e karekea n 2020, ao e rabwa bwa e a kanakoi ana anga n ibuobuoki teuana mai ibuakona te naan ***fraud policy.***

Tao akea te fraud ke akea te mwakuri buaka n takakaro buaka n te kambwana ane te *Housing* n aron ae I ataia.

Akea ma are a kona n raa, te *fraud* e bubura bwain nanona ma e kona n iai kanga kabwakan te naan *system* ae a kona ni *contribute* ni kaunga karekean te mwakuri buaka.

Ngaia are e kakawaki bwa e na iai Kainibaire aika a wene. E rabwa.

Ngkanne iai ane imwina n aron te akaunti ibukin 2021, e bon nang kaota nanokawakina te Oteta Tienera bwa e aki rang n raoiroi.

E nako n reke iaan are te ***adverse.*** Ao te *adverse* ngkanne e aki rang n mwaiti baika e biri nako man te Kainibaire n tuan te mwane. Ao anne e rabwa bwa e a tia ni katerea te Oteta Tienera ao e kamatoa naba n ana kukune ae nambwa 2, ana Komete ni mwane te Tautaeka ae riai ni katereaki raoi n ana akaunti ni korakorana n aron karekemwane man roon auti, katangomwane ao tabeua riki aika a kakawaki bwa e na aki karekea te mangaongao.

Kanga nanona te ribooti iaon bwaai aikai n irekereke naba ma aron te tauanimwi ao kawakinan te naan ritiiti ma bebwa ni kakoaua.

Akanne aika kanga ai boni kabwakan ngkai ara *information system* ibukin tararuakin te mwane ao riki a rang n kakawaki aikai.

E bon eti ana *concern* te Oteta Tienera ao te Komete n te mwane bwa are aikai te naan *public fund,* ana mwane te botannaomata.

E ngae ngke ana mwane te Bangken Atia, e karokoaki n te tangomwane ma are akanne a na riai n taraki ao n tararuaki raoi bwa ana mwane te botannaomata. Ngaia are e kakawaki te ribooti.

Ao ti kaitau bwa anne kawaina teuana ae e na ongo te botannaomata bwa e uara aia mwane are e nakon te *Housing.*

E tararuaki raoi ao e raka.

Ti kaitau bwa te tangomwane n te *Housing* man te tai are 1990 tabun ni karokoa te tai aei, e bon maeu

naba ao e teimatoa naba n tamaroa ana raka.

Ma are bon ti ibukin taan tauanimwi ao bebwa ni kakoaua ae aki roko. Aki reke nako matan te Oteta.

Ae anne naba ae a kona ni karekea te raraoma iroun te Oteta Tienera iaan tuan te mwakuri.

Ao ti kaitau bwa n te ririki ngkanne ae kabanean te ririki ane 2022 ao e a kakukurei ana ribooti te Oteta Tienera.

Bwa iai te raka n te akaunti ao te bwai ae e kakukuri riki, e a kanakoa ana *opinion* te Oteta Tienera ae anne e rang n kakawaki te *opinion* anne. Are e *unqualified* ao e a rangi ni nakoraoi ngkanne ana akaunti ao ana tauanimwi ao tobwakin ana bwai te botannaomata iroun te *Housing.*

Ngaia are au taeka ni kaitau ao ni katekeraoia tao te *Ag.CEO* ma ake a tia n tararua n te tai aei ao ai bon taan mwakuri n te *Housing* ni kabane n reitaki ma aia *Board.* Te Tia babaire, Kauoman n Tia babaire ao kain aia *Board* ni kabane, n aron nakoraoi ami ribooti. Bwa are bon moa te tararua bon mairoun te *CEO.*

Bwa are anne ae bon tabena. Tabena n tararua kaubwain te *Housing* ni kabane.

Ao e tia ao e manga nakon te *Board,* ngaia e a bon rawata kanga te naan mwaneka n tutuo n taraia bwa e na manoraoi ana bwai te botannaomata.

Ao ti kaitauia bwa iai rakan tamaroan ana akaunti, tamaroan te tararua bwa are e a roko n 2022 ao e anga ana ribooti te Oteta Tienera bwa e *unqualified.*

Ti kaitau ni moanna man te *qualified,* n 2019, 2020 ao e a ti roko naba n ae e aki rang n raoiroi n 2021 ao e a ti aki raoiroi naba ane 2022.

Ngaia are e rabwa tao akanne kanoan tabera. Tao ngaira are tao ti a manga roko n tobwa Kiribati ao n tobwa te *Housing* n taai akanne.

E roko ara Tautaeka aio n 2016, ao ririki akanne a bwaka inanon ara tai e ngae ngke mwakuriaia a bon rekereke rikaki ma ti a butimwaea te bukinaki n aron tararuakin kambwana n taai akanne bwa iai aika a nakoraoi ririki, iai aika aki ma ara onimaki ao ara bubuti nakoia taan mwakuri bwa a na kabanea aia kekeiaki n tararuai ana bwai te botannaomata.

Bwa are matara ti aki kona n noori, ti matara n tararua te *Public service.* E rabwa ma mwakuriaia e a bon nakon te kambwana teuana, te tabo ni mwakuri teuana.

Ma ti kaitau iroun te *Housing* bwa iai te tamnei ae kaotia ibuakoia aia waaki naba kambwana ake tabeua aika e a tia ni waaki n te kekeiaki ao ngkai e a roko te Tamaroa n te akaunti.

Ara kantaninga bwa n akaunti akana imwina, a na reitanako te tamaroa anne.

Ao ngaia are manga ririki akana imwina, ti a kawenei bwa ara bubuti. Tiaki ti nakon te *Housing* ai bon nakon ni kabane ana kambwana ni kabane te Tautaeka. Tabera ni kabane tobwakin ana mwane te Tautaeka. E moanna n ae uarereke $1.00 ke irabwi tianti ni karokoa irabubua te ngaa ao iraua te mirion. Anne tabera ni kabane.

Ngkana ti tararuaia man ae uarereke, ti a kona naba n tararua naba te mwaiti ae bubura.

Ao man taeka tabeua akanne, ao I a butimwaea riki ana ribooti te Oteta Tienera. Ti a butimwaeia n aron ane e oti n ana ribooti te Komete, ao I bon kaitauia kain te Komete n aia ribooti are e rang n oti ni kotea naba te kanganga. Ao e aki manga tobitianako.

Ngaia are e bebete naba ara mwakuri n te tai aei, ti ang ate bwana ni katekeraoi nakoimi ni kabane riki nakon te Komete aei ma kaina ni kabane ao kain te *Houisng* ma ana *Board of Directors* ao boni ngaira ni kabane.

Ko rabwa *Madam Speaker.* Ti butimwaea te ribooti aei ao e rabwa.

Deputy Madam Speaker: Ko rarabwa te Beretitenti ae ko karineaki. Ngkai e a tia ni butimwaeaki ana ribooti te Komete ibukin ana mwane te botannaomata, ao n te tai aio ti na kanakoa ngkanne te marooro nakon te *floor* nakoimi ni kabane Taan tei ake a kani marooro iaon te *motion* aio.

Ngaia N na angan te Leader n te Kaitara, te Tia tei temanna mai Abemama ae karineaki; Hon. Tessie Eria Lambourne. E nakoim te Tia tei.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika. Ao ti a reiti kamari n tamaroan te bwakantai aei nakoira ngaira aika ti tekateka inanon ana Maneaba ni Maungatabu Kiribati ao taan rabakau man te Tautaeka. Kain te *Housing* ake ngkai ti maroroakina aia ribooti ao ai bon nakoia kain Kiribati are aia mwane ae ngaia ae ti a maroroakina taekana n te tai aei. Ti na bane ni mauri!

Ao ti a rimoa naba ni kakaitau nakon ara Komete te PAC, ana Komete ana mwane te botannaomata ibukin kawenean aia ribooti iaon ana akaunti te *Housing* are ana rabwata naba teuana te I-Kiribati ibukin tabena ae e rang n onoti ibukin aia auti taan mwakuri n te Tautaeka ao n ana kambwana nako te Tautaeka.

Ao ti rang n butimwaea te ribooti te Tibiika, ao ti karabwa te Komete.

Ti karabwa te Oteta Tienera ma ana koraki ao ti bon karabwaia naba kain te *Housing* ibukin katauraoan aia bebwa are ngaia e karaoi iai ana mwakuri te Oteta Tienera ao aia mwakuri kain ara Komete.

Ao I taku bwa e a rang n mataata kanoan te ribooti n aron are e a tia ni kabwarabwara te Tia babaire n ara Komete n te PAC, ao ni kaekana iroun te Beretitenti iaon itera tabeua akana a bon katereteraki n te naan ribooti.

Ao tao tabeua naba ae ti kan maroroakin. E rang n kakawaki naba ae ti na ibuobuoki naba n ara marooro iaon kanoan te ribooti ae moan te kakawaki aei.

Ao te moan moa, tao bon tarakin te naan ririki. Ao ti kakaitau, ti ataia ae iai kanganga ae e a tia n noori te Oteta Tienera n aron tao barongan nako ana bebwa n taekan ana mwane ma butin ana mwane te *Housing.* Ao I taku bwa ngkana ti a tara te kabanea n ririki ao e a tamaroa.

Ao I taku bwa anne ae e rang n kakukurei ao tao te bwai ae ti kan n noria bwa iai te tamaroa ae e a tia ni karaoaki. Ao bwaai ake a tia n taraki n ririki ake mai imwaina, a tia naba ni kakoroaki nanoia.

Teuaa mai ibuakon tao te bwai ae noria te Oteta Tienera, bon barongakin ana bebwa te *Housing* bwa e aki rang n mataata bwa tera raoi kaubwaina. Tera ana karekemwane ao tera ana kabanemwane.

Ngaia tao aei tao iaoni kawaina tao n ana akaunti ake imwina, ao ara kantaninga bwa e na rang n mataata naba ngaira nakoira Taan tei bwa tera aron ana karekemwane ao ana kabanemwane.

Aei e na rang n ibuobuoki naba ni kaotaira ngaira Taan tei bwa e kanga aron butin ana mwane te *Housing* n aron are e karekea ni bon oin korakorana ao tao te buoka are e anganaki iroun te Tautaeka ke rabwata riki tabeua.

Ao tao teuana naba te bwai ae e mwaneweaki n te ribooti aei te Tibiika, kanga taekan te mwane ni katangomwane are e a bon kamaunaki naba taekana.

Ao aei kanga ti tangiria bwa ti kan katuruturua riki ara marooro iaona, bwa n aron are e a tia n taekinna te Beretitenti. Aei bon te katangomwane ae nako mai iaan teuana te karikirake are ana loan te Tautaeka iroun te *ADB.*

Ao aei ngkei ae e a kakabwaraki te *loan* aei n te tai aei.

Te bwai ae ti aki ongo mairoun te Beretitenti, bwa e a tia n anga ana

kariaia te Tautaeka ke e tuai. Bwa are e nang katereteraki bwa e a bon kamaunaki naba ao akea te kariaia nakon te Baba n tararua ke akea na kariaia naba te Baba n tararua ao riki bon akea ana kariaia te Tautaeka ke te Kabineti iaon kamaunan te mwane aei.

Ao tao aei ti teuana ae e aki mataata nakoira ngaira Taan tei bwa tera ae e karaoaki, bwa e nang kakawaki bwa $600,000 te mwane. E rang n bubura kaei, ao ti aki ataia bwa iraua ane e a kamaunaki.

Man te ribooti ao e tara n $600,000 akea matana, e akea rongorongona ao e aki ataki bwa e kanga ao e a nakea. Ao anne e bon tiku naba ngkai bwa te titiraki ao e aki kaekaki tao n ana kaeka te Beretitenti ao tao n te naan ribooti. Ao te kantaninga bwa e na kaekaki n ribooti akana imwina, ma akea n te ribooti are te kabanea n ribooti taekan te mwane aei bwa e a tia ni kaitiakaki taekana.

Ma I taku bwa e rang n kakawaki bwa a na riai n itiaki ni kabane taekan kabonganan ana mwane te botannaomata.

Ao anne teuana ae e na tiku bwa e aki mataata nakoia ngaira Taan tei ae $600,000.

Ao tao akana nikirana are e a tia ni kanakoraoaki n te naan ribooti akana imwina, are karinan te mwane tao n te rabwata ni mwane te *suspend account.*

Ao I taku bwa ti a noria n te ribooti akana imwina bwa ai akea bwa ai bon ti ake a na bon rin iai.

Ao tao aikanne ae tao ti nang kakaitau iai. E rang n kakawaki are ngaira are ti mwiokoaki ao tao kain te *Housing* ke te Minitita are tabena, te Baba n tararua, te Manatia ke te Minitita are tabena, e rang n kakawaki bwa ti na karaoa tibwangara.

Ao ti na kauringa naba tibwangan te Minitita iaan tuan ana kambwana te Tautaeka, te SOE Act. Bwa Minitita ngaia aika tabeia bwa a na ribooti nakoira ngaira kain te Maneaba ni Maungatabu.

Ao kanoan te ribooti anne are a na taraia bwa a na bane n roko inanon bain te Maneaba ni Maungatabu ribooti n taia,

Ao I taku bwa e teimatoa te Tibiika n taainako ni kakauring. Ao ti na bubuti bwa aei tabeia Minitita bwa a na kakauringa ao a na taraia bwa a na mountain roroko.

Bwa mountain tian aia akaunti rabwata ao bon mountain naba tian ana mwakuri te Oteta Tienera.

Ngaia ti na bubuti, ao ti karabwarabwa bwa ti a roko n 2022. Ma I taku bwa n te ririki aei ti nang riai n tara 2023 ma 2024 n aron te

naan ribooti. Bwa ngaia aei ae e kona n reke are anne imwaiu.

Ao I taku bwa e na riai n aki reke aei bwa ngaira ti a bon kariaia naba. Ngaia bon tiaki ngaia bwa are mai imwaina.

Ao te bwai ae e nang kakawaki te Tibiika, e na aiai te *record,* e na iai mwin bwaai ni kabane. Ao ngkana akea mwin bwaai ni kabane, ao e na kakaeaki bwa bukin tera e na akea mwina.

Bukin tera e na akea mwin bwaai aikai ao e na riai ni kakaeaki bwa antai tabena ao antai ae e na riai ni kaetaki te aekaki aei, bwa ti na aki ae ngaira ti na butimwaea naba are a nang maan ao a bitaki aomata.

Bwa te aomata ae tabe iai. Taben te aomata are e tekateka n te kai n tekateka ma te naan bebwa e na riai n aki bua.

Ao ngkana e koro naba taia ae 7 te ririki, ao e na riai ni men ante *Archives* ma ara kantaninga a na karinaki n te *Archives.*

Ngaia are tao aei teuana naba. Ao e eti bwa aei e okioki, ao tao ti na noria naba n te ribooti ane imwina.

Ma e nang kakawaki bwa e na iai, ao tera ae e a karaoaki nakoia ake a kabuai te naan bebwa aikai.

Bwa ngkai ti ataia $600,000 te mwane are ti aki ataia bwa e a ngaa bwa are e aki kaotaki.

Ao aei ngaira Taan tei ti a bon butimwaea naba are e a rang n maan ao akea bebwa akanne. Ke tera ae e a tia ni karaoia te Minitita are tabena, ke te Tautaeka ibukin te itera aei. Aei ana mwane te botannaomata.

Te kauoua, tao teuana naba te bwai ae e rang n kakawaki bwa ti tara ngkai oin taben te *Housing*. Oin tabena bwa e na karekei aia auti taan mwakuri n te Tautaeka ao n ana kambwana nako te Tautaeka.

Anne tabena ae e kateaki iai n te Tua are kateaki iaana.

Ao ngkai ti na taraia, e a bon rang n rawata ana kanganga te *Housing.* Ao I taku bwa e teimatoa e rang n korakora tangitangia taan maeka moa n ana auti ngkai ae a mena iai, bwa aikoa tamaroa.

Ao I taku bwa anne teuana ana kakaewenako nakon te *Housing.*

Ti nora ana kataumwane ibukin ana *maintenance*. Iai $300,000 tabun. Ma ti aki ataia bwa a bane ni kabonganaki ke tao aki, bwa are e aki oti aei n te aekaki n ribooti aei.

Ma e nang kakawaki bwa aei oin ana karekemwane ao e kangai te ribooti. E nang aki tau ara karekemwane n aekakin te naan auti ae te naan E, $19.00 n te

namwakaina booia e aki kona ni kaitarai kanganga are ibukin katamaroan te aeka n auti anne, e a riaon $19.00.

Ma I taku bwa te titiraki, e na riai ni botau mwaitin te mwane ae e kabwaka te tia maeka n te auti ma tamaroan te Auti.

Ngkana e bon buakaka te Auti, ao e riai n aki bwanin te mwane ae e na kabwakaki. Ao tao iai ana iango te *Housing* bwa e na kakerakea tao 50%. Ma are bon inaomatan te *Housing* bwa e na riai ni karaoa ana babaire ae e na kona ni maeu iai.

Ma e na riai n eti ao e n riai aron ana waaki anne. E na fear bwa e na riai moa n tamaroa ana auti ngkana arona bwa e tangiria bwa e na kakerakea boon ana auti.

E na kamwengaraoia moa taan maeka n ana auti bwa e bon rawata te tangitang ni karokoa ngkai. Ngaia ae I taku bwa bon anne ana kanganga te auti.

Tao e aki tau naba mwaitin auti, ao ngkai e a rikirake riki mwaitia taan mwakuri. E a bon aki tau.

Ao ti karabwa Nu Tiran. E nang kakawaki bwa ti na karabwa Nu Tiran bwa are ngaia ae e ibuobuoki n aron katen auti aika a boou e katamaroa anne ke are mai imwaina ao e a rawata riki bwa are e a bura uatao ao aei e nang kakawaki.

Ao ngkai iai naba 2022 ao e boni waaki naba kanoan ana buoka Nu Tiran aei nakon te *Housing.* Ao e rabwa, ma iai naba ana kataumwane te *Housing* bon ibukin naba ana auti aika a boou.

Ao tao anne tao n te ribooti ae na roko ti nang n noria ao tao e nang uarereke te kanganga.

Ma I kan titiraki naba te Tia babaire iaon te bwai ae te SMSO. Ao ti kan titiraki bwa e aki rang n mataata bwa tera ngkai taekan auti ake e mena inanon bain te Tautaeka. Te naan *tie houses.*

Ao aei naba kaubwain naba te *Housing.* Ma tera ngkai, e karekemwane naba ngkai te *Housing* ke e aki. Bwa te kantaninga bwa Minitita ao Taan Koroboki ao antai are anganaki aia auti, akea te mwane ae a na kabwaka man aia bua ma te kantaninga bwa aei e na kabwakaki man te kataumwane.

Ma kanga titebo ma n otau ni warewareu n te ribooti ao ti tebo ma akea taekan aika, ao ti tebo ma tao e aki bwaka te mwane nakon te *Housing* man auti aikai.

Ma I taku bwa e rang n kakawaki anne bwa are aei e a rang n rawata kaubwain te *Housing* ae a mena ngkai inanon baina ngkai ke e a nako mai irouna.

Ma aikai naba kanoan ana karekemwane ao e nang kakawaki bwa e na mataata.

Ao n ara koaua e riai ni boni kabwakaki nakoina boon auti aikai, ao tao ngkana iai te katamaroa ae e aki kabwaka boona ao e na tauaki mani boon auti.

Iai naba ae iaan naba te *CSO* ke te *subsidy* e aki naba rang n mataata are iai naba te naan auti ake e uarereke are e kabwaka te tia mwakuri ma e *subsidize* te Tautaeka.

Ao ti tebo ma are e rang n uarereke aron ana karekemwane n aron ae ti taraia ao e kangai te ribooti, e raka te *Housing.*

Ao ngkana e raka te *Housing* ao e aera e aki katamaroai ana auti. Ao I taku bwa aikanne teuana te kanganga ae e nang kakawaki naba bwa ti na maroroakinna n te tai aei ao ti na kauringia ake tabeia.

Bwa ti ataia bwa bon te kanganga ae nang bubura kaei. Ti karabwaia ake a tia ni buoka te *Housing* n aron Nu Tiran ao tao tera riki kanoan ana iango te *Housing* ni kanakoraoa ke tao ni katei ana auti aika boou ni kanakoraoa ake ngkai ao tao ni manga katamaroai n te aro ae e na manga bubura ana karekemwane mai iai.

Ao tao anne teuana ae ti kan titiraki iaon are te *CSO* ke te *subsidy,* bwa ti ataia bwa e a korea baina ngkai te Tautaeka. Ma tera aekan auti akana a mena iaan ngkai te Tautaeka ae e na aranaki bwa te naan *tie houses.*

E roko iroun te *Housing* te karekemwane aei ke e a bon aki. Ao tera kanga te babaire ibukin buokan te *Housing* bwa e na kakorakoraki n te aro bwa e na kona ni buoka kainanoia taan mwakuri.

Iai naba tao kanoan ana Motinnano te Tautaeka ao ti na kauringa n te tai aei, bwa ibukia taan mwakuri ake akea aia auti. Ao e taku n ana Motinnano bwa e na angania aia *housing allowance* ae $100.00 n te namwakaina.

Ke tao aei naba buokan tao te bwai ae e na riai n ti tebo aroia ara tia mwakuri. Ao ngkai iai ae iai aia auti ao iai ae akea aia auti, ao aongkoa te kantaninga bwa te mwane aei tao e na katiteboa aroia, bwa are akea ana auti ao e na iai ana mwane ae e na anganaki bwa kanga ai te kabomwi. Ao e aki naba mataata bwa tera ngkai tao kanoan aei, bwa are aei ti a roko iaan te marooro n ana akaunti te *Housing* ao ngaia ti kantaningaia bwa aei kanoan nako ana waaki te Tautaeka ni buokia ana tia mwakuri ake e a rawata aia kanganga ma aia Auti n aron ae tao te *Housing allowance.*

Ao aei e rang n kakawaki bwa are e rikirake te mwaiti n aomata ao e uarereke te kaubwai.

Tera angan, tera ana iango te *Housing* iaon aei. Tera ana iango te *Board,* tera ana iango te Tautaeka ibukia ana tia mwakuri.

Tao aikanne kanoan ara marooro ni butimwaean te ribooti aei te Tibiika ao ti rang n karabwarabwa iai.

Ao ti na bubutia te Minitita ke te Beretitenti are e tararua te *Housing* bwa e na taraia bwa a na waekoa n rin ao n otinako ana bebwa ae e kainanoaki bwa e aoria ni moantai riki.

Tao n te bowi ae na roko, antai ae e na ataia tao ti a manga nora kanoan 2023 ao 2024.

Ma ngkai ti rang n kakaitau bwa e a roko n 2022. E nang tamaroa te kekeiaki ao te kantaninga bwa e na kekerake riki inanon te teem aei.

Ao man taeka akanne te Tibiika, ao ti kakaitau riki. Ti karabwaia kain ara Komete n aia mwakuri ao n aia ribooti ma aia Tia Koroboki. Te Beretitenti ma ana Baba n tararua ao taan tararua, *Management* n te *Housing.*

Ao ti na kaungaia kain ara kambwana ae te *Housing;* kekeiaki ao karaoa naba ae e riai. Ngaira ti tauraoi ni boutoka ami waaki ibukin tobwaia taan mwakuri ake a kainanoa aia auti ke katamaroan aia auti. E rabwa ao ti butimwaea te ribooti. E rabwa.

Deputy Madam Speaker: Ngaia N na kanakoa moa nakon te Beretitenti ibukin te *point of order.* E nakoim te Beretitenti.

H. E. Taneti Mamau: E rabwa tao bon ti uoua ae I bon ti kani kanakoi ibukin are kanga iai taekinana ae aongkoa e aki rang n otioti rongorongon te *Housing* ke bwaai aika a riki n te *Housing* n te Auti n tei aei. Ma I taku bwa e a kaman waaki te baere e aranaki bwa te *Statement of Intent* are a kaman taiboranaki n te Auti aei. Are kanga ngkanne e na kamataata nakon te Auti n tei aei, bwa e a kaman roko inanon te Auti n tei te ribooti ae e aranaki bwa te *Statement of Intent* are man ana kambwana nako te Tautaeka ae kanga e kuri katoa Auti kanga rorokon ribooti akanne, ma e a kawa n taku te ongora bwa akea ribooti akanne.

Ao e koaua are iaon bwaai tabeua are bon kanoan te Motinnano. Akanne a na bon tiku nakon taia.

Ao tao I a katokia ikanne bwa tao ti akanne riki aika a tangira riki kanga te kamataata, bwa are e aki rang n teretere te marooro aongkoa ai bon akea atakin ana waaki te *Housing* n te Auti n tei aei.

E a kaman waaki. Te baere e aranaki bwa te SOI ke te Saving of Intent ae e a kaman roroko, ao ana

akauti te *Housing* inanona. E bane n teretere inaona ana akaunti te *Housing.* E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti, ao n te tai aio N na angan ana tai ni marooro te Tia tei temanna ae karineaki mai Betio; Hon. Tinte Itinteang. E nakoim te Tia tei.

Hon. Tinte Itinteang: Ko rabwa *Deputy Madam Speaker.* Ao tao imwain ae I waaki ti a tabeki moa bwana ni kamauri *Deputy Madam Speaker* ni kamauriko, ni kamaura ara Beretitenti, te Kauoman, Minitita , Taan tei ao taan ongora. Kam na bane moa ni mauri!

N na reita au marooro *Deputy Madam Speaker* n anga te kakaitau nakon te Tia babaire n ana Komete te Auti n tei are te PAC n Ikotaki ma raona n Taan tei aika uoman ae kain ana Komete, aia Tia Koroboki ao tao n Ikotaki naba ma taan mwakuri man te *Housing* ake a tia n roko ni kekeiaki ni kakaei te naan bowi ibukin kaotinakon te ribooti are ngaia are ti a maroroakini kanoaia n te tanimaeao n tai aio.

Ti a reiti naba aikai Deputy *Madam Speaker* ni karabwa bwanan te Tautaeka are e a tia n uotiarake ara Beretitenti ae karineaki ni butimwaean te ribooti ae moanbaan te kakawaki aio.

I aki kani kaoki kanoan te naan marooro are a tia n taekinaki Hon. Deputy Speaker. Ma ti iai teuana kanoan au marooro ae ngaia irou ngai e kakawaki, ae I kateirakeai bwa N na marooro teutana iaon te ribooti are e a tia n tabekaki.

Ao kanoan au marooro Hon. *Madam Speaker*, bon kateretereana iroun te Oteta Tienera are ngaia ae e uotiarake te *Chairman n te PAC* n te tanimaeaon tai aio kakawaki karaoan te *policy* iaon te bae e aranaki bwa te *fraud* ao tao ngkana ti rairia n taetae ni Kiribati tao karaoan te Kainibaire ibukin totokoan te naan kanganga ake a riki tao man Anakin ke kamwaingakin te naan mwane n aron ae e aki eti ke n taetae n Imatang te *fraud.*

Ao I taku bwa aio te bwai ae e rang n kakawaki te Hon. Madam Speaker. Bwa ngkai ti ataia n taai aikai ao e a rikirake te *fraud.* Aio te kanganga ngkai e a taona te aonnaba.

Ngkana ti nora te ribooti man te UK are man te ririki ae nako 2024, ao e kaotia te BPC bwa mwaitin ana mwane te UK ae e bane ni katoa bong n rekereke ma te *fraud* e nakon te aekaki ae $3te mirion ni katoa bong aia mwane te botannaomata ae e ananaki man te bure ae te *fraud.*

Ti a manga tara Amerika (USA) ana ribooti te *Federal Trade Commission* are e otinako n te ririki aio ibukin 2024 te ririki ae nako ao

mwaitin aia mwane ana botannaomata Amerika ae e anaki n irekereke ma te kanganga ae te *fraud,* e raka iaon US$12.5 te birion.

Ao e kakoauaki naba n te ribooti anne bwa e raka mwaitin te kanganga aio iaon $25% ngkana e kabotauaki ma te ririki are mai imwaina te ririki 2023.

Ao aio Madam Speaker ngkana ko tarai aba aika irarikira aika bubura kaei Aotiteria, Nu Tiran ao tao bon ngaira naba I-Kiribati, e a bon teretere naba bwa te kanganga te *fraud* bon te mwakuri ngkai ae e tabe n rikirake, e rikirake irouia te botannaomata.

Ngaia are moara riki ngkai e taekinaki ana akaunti ana kambwana te Tautaeka ae te *Housing* ao ti rang n kakaitaua te Oteta Tienera are e tabekia ao e nora kakawakin te Kainibaire ibukin totokoan te kanganga aio bwa e n ariki.

Ao ti kaitaua kaina ana aobiti, ana taan mwakuri te *Housing* are a roko. A tia ni kaeka bwanan te Oteta Tienera n aron are e mwaneweaki n te ribooti bwa e a tia ngkai aia Kainibaire ni wene ao e a tauraoi ibukin totokoan te kanganga aio bwa e na aki manga riki.

Ao I taku bwa aikai kanganga Madam Speaker are a tia ni mwaneweaki irouia taan marooro ake mai imwaiu te Beretitenti ao te Leader n te Kaitara. Bon kakawakin bonganan ao kawakinakin ana mwane te botannaomata.

Ngkai ti ataia bwa te *Housing* n aron are e a tia n taekinaki, e rang n bubura kaei tibwangana ibukin mwengaraoia ana taan mwakuri te Tautaeka tao moara riki ae I marooro iai man ara abamwakoro ae Betio ao Tarawa Teinainano. Taben te *Housing* n aron are e a tia n taekinaki, e rang n kakawaki ibukin mwengaraoia taan mwakuri e aonga n ae a kona raoi n karaoi tabeia are a tia ni mwiokoaki iai iroun te Tautaeka.

Ngaia are te *policy* ae e rang n kakawaki, totokoan te naan kanganga aika a na riki nakon ana mwane te *Housing* aika rekereke ma te aonikai (fraud) moanban te kakawaki *Madam Speaker.*

Ao ngkana ti moantai n tobwaia ma ngkai, ngkai ti ataia bwa te kanganga aei e tabe n ririkirake iaon te aonnaba ao ai bon anne naba teuana tibwangaia ana taan mwakuri te *Housing* ae rang n kakawaki ibukin tikonan ao kawakinan ana mwane te botannaomata rinanon ana kambwana ae te *Housing.*

Mani bwanau aikanne tabeua Madam Deputy Speaker, I taku bwa aio kanoan au marooro teuana ae kakawaki are I tibwaia ibukin

kanoan te ribooti are e a tia n tabekia te Tia babaire.

I a irianna naba ma te kakatekeraoi nakon te *Chairman* ma kain ana Komete ibukin tibwangaia ae e kakawaki ibukin kawakinakin ana mwane te botannaomata. Iriara n taainako te mauri, te raoi ao te tabomoa. Ko rabwa *Hon. Madam Speaker.*

Deputy Madam Speaker: Ko rabwa te Tia tei ae ko karineaki. N te tai aio ao N na angan ngkanne ana tai ni marooro te Tia tei temanna ae karineaki mai Beru ae Hon. England Iuta. E nakoim te Tia tei.

Hon. England Iuta: Ko rabwa te Tibiika. Reitan bwana ni kamauri n te bwakantai aei nakoia kain te Auti ti aonga n ae ti a manga bane ni marurung. N aran ara Uea ae maeu, ao kam nabane ni mauri!

Are e bon uarereke te bae N na taekinna te Tibiika bwa are e a tia n taetae te Tia babaire ao ngai naba bon kain te Komete.

Ma are tao bon iai mwaneweakiu ae kaokoro. Tera rekerekeu ma aron au ururing ma marurungin te Housing.

Eng ma bon iai te naan ribooti akana a na bon reke iaan te ADB, I taku bwa e na kona n ibuobuoki ngkanne iaon te Oteta Tienera, ao bon nakoia kain te Housing bwa a na nora mwaitin aia kataumwane are e baireaki n te tai arei.

Eng iai te takete are a mwiokoaki kain te Housing bwa a na anga te loan n aron are e taekinna te Beretitenti.

Mwaitin te loan are e kabwataki n te tai arei te SDR $7.271 anne iaan ana tautau ngkanne te Bangke n Atia. Anne te mwaiti.

N otau nakon US$12.8 n te tai arei.

Ti taetae ngkai tao n 1998, anne kanga taai ake a karaoaki iai te naan kamatebwai ao e a bae naba ni mwaitina anne ao AU$20.te mirion are e na riai n reke bwa buokan te karikirake are te Safe n arana ae e rang n ataki n taai akekei ae *te Sanitation, ao te Public Health ao te Environment Improvement Sector Project.*

Anne te moan kakatai iaon katamaroan aron te ran ma te kai n nako tari iaon Kiribati n te tai anne ao moara riki te *Environment* bwa e a tabe ni bungiaki ngkanne te *Environmenta* n taai akanne.

Ma n aron te ururing US$600,000 te kataumwane ae e nakon te *Housing.* Nanona te aekaki ae $1.25te mirion ae e na anganaki.

N aron ae I ataia naba anganaki ti iterana bwa are bon iai te Komete n tararua tao a bwebwena te waaki ao boni kaina naba te Beretitenti ae karineaki.

Ngaia kain te Komete anne iaan nakoana ngkoa ae te Tia Koroboki n te Mwane n taai aikanne. Ao ngkanne are e tararuai ma e aki bwanin bwa are e aki bati n roroko ana Komete te *Housing* ao akea te ribooti iaon te moan bwakamwane ao te bwakamwane are e kanakoaki ibukin te loan are te katangomwane nakoia aomata bwa buokan karikirakean aroia aomata bwa a na toa ma aia kai n nako tari ke bwaai aika boraoi ao iai naba te naan tamnei naba ae a bon katauraoi kain te Housing ma tao aia tangke n ran.

E aki koro nanon anne bwa tao angina e kaboa ana *video* iai. E bon koro boon aia video n aia auti, ma are e memere naba te aro n tararua n taai akekeki.

Ngaia are e a bubai naba te bangke ao e a tuatua bwa e nang aera, ao e kariaia te Tautaeka. Are man ana itera te Tautaeka e kariaia bwa e aki raoiroi ana tararua te Housing n te tai arei ni boutoka angin ke ni kawakina raoi te mwane.

Bwa bon te kanganga naba n te tai anne, bwa are ti kataia n uneakinna ma kain te Housing. Are ngke ti kanakoa te mwane mairouia ao ti tuangia bwa kinakin te mwane arei e na riai ni kinaki bwa kabaeakia.

Ao e na kanga n taai akanne e nang moamoa te nano irouia kambwana bwa a na anganaki te buoka te *grant.* Ngaia are mwane are a roko irouia a rinnako naba ibuakon aia mwane.

Ngaia are te bae te kanganga ae e riki bwa tao a bon aki kaotia n aia auti n aia akaunti ae aia tarau te bwai arei nakon te Tautaeka.

Tao ngaia anne te kanganga ae e karika mangaongaon ana mwane te Tautaeka are e kanakoa nakoia n te tai arei bwa e aki oti irouia bwa aia tarau.

A bon ti kaotia naba bwa te buoka ae e roko irouia man te *Safe project* n aki ataia bwa tera raoi kabaeakia. Kanga anne au kanamakin te tai arei.

E aoria bwa aikanne ti kaitiakan te rongorongo ao au kantaninga bwa e na ibuobuoki ngkanne ni kaeta aron anne.

Are tao n otau n aron are e titiraki te Leader n te Kaitara n ti kan titirakina te Tautaeka bwa e a bon tia ni kariaia ke e tuai. Ti tebo bwa e a bwaka taekan aio mairoun te Oteta Tienera man akaunti n ririki akana imwina ngkai ai 2019 ae ti taetae iai.

Nanona ngkanne ngke ti roko 2020 ai akea taekan anne n ana ribooti te Oteta Tienera. Ti tebo ma e a mwaninga taekana te Tautaeka.

Ao e koaua ai ami Tautaeka aio, ao ami Tautaeka ngkekei 2003 e a

maan, e a rangi ni maan ao e bunginako te tai.

Eng ao I taetae ngkai ao e toki te karikirake n 2005. Nanona ai 20 te ririki ngkai e a rang n koro manna. Ao tao e na eti naba au ururing ke a na aki ma aikai buokan te kamataata n aron te tabeaianga ngkana kam titiraki bwa e aera ngkai e a kamaunaki bwa are e a maan n te Housing. E a bon nakon ngkanne te Baba n tararua ae boou n te tai aio, e na manga kaoka ana tarau nakon te Housing bwa tao e a kan bubuti naba ae e nang mwaninga taekana.

E a kani mwaninga nako naba. Bwa are anne ngkanne baika a riki ngkana e na kona ni buoka aron are e taekinna te Beretitenti n ti bubuti ni kona ni kamataata.

Ao anne ngkanne I a kamataata nakon te Auti n te tai aio ni kaoka te ururing ae e a maan.

I ti ataia ae iterana ae e bwaka, e aki bane ni bwaka ni kabane ana mwane te *Housing.* Ao e rabwa, e a toki naba ikanne.

Deputy Madam Speaker: Ko rabwa te Tia tei ao n te tai aio ao N na angan ngkanne te Tia tei temanna ae karineaki mai Kiritimati ao Kanton; ae Hon. Teribwa Tabee. E nakoim te Tia tei.

Hon. Teribwa Tabee: Ko rabwa *Madam Deputy Speaker* ao N na reitinako taian taeka ni kamauri inanon raoiroin te bwakantai aio. Nakon ara Beretitenti, ara Kauoman, Minitita, nakoim Tibiika, taan mwakuri ao boni ngaira ake e teimatoa n anganira te maeu te Atua bwa ti na karaoi tibwangara ibukia ana botannaomata n te tai aio. Te bwana ae e rang n mangori, kam na bane ni mauri!

Ao I karabwa te ribooti, I karabwaia kain te Komete ae a tia ni katauraoa te ribooti are ti anganaki bwa ti na manga *debate* inanon te tai aio.

Ti teimatoa ni karabwaia kain te *Housing* ao tao nake a tia ni katabeaki bwa a na teimatoa n tararua teuana ana kambwana te Tautaeka ae e nang kakawaki ae te *Kiribati Housing Corporation* are e tabe ibukin aia auti taan mwakuri. Ao bon ara karabwarabwa naba nakon te Beretitenti are tao e mena iaana te *portfolio* aio.

Bwa te bae ti noria ao n aron are e taekinaki, ao man ae buakaka nakon ae e raoiroi. I taku bwa anne te tamnei ae ti noria ae e kakukurei. Man te qualified nakon te adverse nakon te unqualified audit. Ao I taku bwa ngaira ake kanga ti mena ke tao iai teutana otara n te mena, kanga iai iroura te kukurei bwa ti noria bwa ngaia e anganaki te *opinion* ae raoiroi n 2021.

Ao ti nora te tamnei bwa e a Tamaroa. Ao tao e ngae n anne ao e

boni kakawaki naba tao okiran te naan *issues* ake a tia n *raise*. Bwa I taku bwa man taian *issues* akanne ao akanne ake a na kona n anganira bwa tera ngaira kain te Auti aio ae ti na kona n *recommend* bwa e na manga reke riki bwa taian katamaroa nakon tao riki ana kambwana te Tautaeka.

Tao e koaua n aron are e tataekinaki tao buan taian records, taian *resource documents*. I taku bwa bon anne te bwai ae e riki n taabo ni kabane.

I taku bwa aio tiaki te bwai ae e nang tibwa riki n taai aikai.

N ongongorau naba n te naan ribooti n taai aika nako ao bon angin te kanganga buan te naan *source documents*.

Ao e koaua ae ngaira iroura kain te akaunti, ngkana ko na kataia ni kiberi bwaai ao ko na bon kibe mai moa. E nga te invoice, e nga te ritiiti, e ngaa te mena bwa a na boni bane n iai bwaai aikai iroum. Bwa man akanne ao ko nang tibwa kona ni karaoa te akaunti.

Bwa ngkana akea bwaai akanne iroum ao ko bon aki kona ni karaoa te akaunti.

Antai ae e nang bon nako naba n tara teuana te bitineti ao e a kangai naba; am raka aio ke am raa aio. E na bon kainanoi moa te naan *source documents*. Ao e koaua ae aio te kanganga ae e tabekaki n te tai aio, ao tiaki tibwa n te tai aio. Ti bon kakoaua bwa bon angina te naan *audit report* ake a roko imatan te Auti n te tai aio ao e okioki te *missing documents.*

Ao I taku bwa anne ae ti na kataia ni fix ngaira Taan tei aikai n te tai aio te *missing resource documents.*

Ti na kanga n *address* anne.

Ao te kauoua ni issue ae ti noria tao n irekereke naba ma te *Housing, te rental.*

Te rental are e kabwakakin te tai aio e a bon aki kona ni match te repair, te maintenance ao tao te extension iaon katean auti aika a boou.

Ao I taku bwa ngaia ae anne teuana te kanganga. Bwa ngkana e aki tau am karekemwane ao ko kanga n *invest* ke n *expand* am bitineti ngkana ti taraia man te *business perspective.*

Ko na kanga ni kataia ni expand am bitineti ngkana am karekemwane e a bon aki tau. Are nanona bwa ngkana e aki tau, ko na kainanoa te buoka mai tinaniku.

Tao irouia taan bitineti, a na nako n *loan* n te bangke. A na bubuti tera.

Ao tao ni kambwanan te Tautaeka akea aia *source* bwa a na ti nako ni bubutia aia *current Ministry.* A na

manga okira te Tautaeka ni bubuti bwa ngaia ae e na kona ni buokia, ao tao te Tautaeka ngaia ae e na kona ni bubuti te *loan* ibukia n aron ae tao e noraki n taai aika nako.

A kona ni bubuti te *loan* nakon tao te *Asian development bank* are ngaia ae a *guarantee* ao e nko te *loan* ma anne ibukin te ibuobuoki.

Are nanona bwa ti na bon kakoaua bwa te *Kiribati Housing Corporation* e na bon teimatoa n *rely* iaon te Tautaeka. Ngkai ti kakoaua bwa e bon aki tau ana karekemwane bwa ana *rental* a bon uarereke.

Ngkana tao e nang manga *increase* te *rental*, antai aika a na rotaki.

A na manga bon rotaki taan mwakuri n te Tautaeka, bwa ngkana e manga kerake aia *rental* e na manga rota aia karekemwane.

Ngkana e a manga *pass on* nakon te Tautaeka. Ti uringa bwa tao bon iai naba n ana speech te Minitita te Kauoman ni Beretitenti n te *budget speech* ae nako ae kanga e rang n kauarerekea ke e rang n *limit* nakoia tao te naan CSOs iaan te koaua are a nang bon kataia n takakaro ma te mwakete. A nang bon noria bwa iraua raoi te mwakete aei, ao tao bon aio naba ae tao e nang roko n ana state te Housing bwa tao e nang bon noria raoi.

Bwa ngkana ko bon rental te auti, iraua raoi ngkana ko rent iroun te *private sector* iroujia nake a *rent out* aia auti, ao iraua ae anganako bwa kam na bon kona naba n nora te kaokoro.

Ngkana kam rent aia auti aomata aika bon aia auti te naan aomata, a rang n bobuaka. A bon rang n *expensive.*

Ma ngkana ko rent n ana auti te Tautaeka ao tao e koaua ae iai riki iroum buokam bwa tao iai te subsidy ae ko anganaki man am rental.

Ngaia are I taku bwa akanne bwa te naan *issues* aika ti a kaitara ma ngaai inanon te tai aio.

Ti na *increase ara rental* nakoia ara taan mwakuri ke ti na teimatoa ngaira te Tautaeka ni buokia ara taan mwakuri.

Ao I taku bwa akanne te Tia babaire ae I tabe n iangoi.

Ngkanne n au taratara ao I kangai; ngkai a bon noori taian auti aika a maeka iai taan mwakuri ao bon te kananokawaki. I bon nanokawaki.

I aki ataia bwa e bwaka iaa autin Kiritimati ake a maeka iai taan mwakuri.

Ngkana tao eaki bwaka iaan ae te *Kiribati Housing Corporation* aio, ma are tao e bwaka naba iaan te *Housing scheme.*

Bwa ngkana ko bon nako n aia tabo ni maeka tabeman ao e a bon karawawata.

E a bon kananokawaki. Ko roko iai ao aia stage aia houses, ngkam ngkana kam bon nako n noria. Tao e a kuri riki n tikiraoi taabo aika I aki kan taekin n te tai aio nakon aia tabo ni maeka ara taan mwakuri. Ao e bon kananokawaki ngaia are I taku bwa ti na bon teimatoa ni kainanoa te ibuobuoki ngaira taan mwakuri ibukin katamaroan te *Housing.*

Ao tao ti nang riai naba ni moanna n taratara bwa tera aron ara taratara nakon taai aika na roko. E nang kanga aron tein ara *Housing* ngkai ti a noria bwa te kanganga naba te *space, te land.*

Ti na teimatoa ni katei ara auti ae aekakia ae kai ngkai ke ti nang moanna n tarai auti aika aekakin tao te naan *apartment.*

Aika tao e mena i tinaniku ao tao e kateaki teuana n te tabo raa ao tao iraua te story ae e mena iai ae a kona ni maeka riki ni maeka iai ara botannaomata. Ao tao e a bebete naba te mena bwa a bane n raa.

Tao kain te *Ministry* teuana; arei ami *apartment.* Ke tao ti taraia irouia are kanga a single are a kaman tibwa otinako man te reirei, kam tuai n iein ao tao kam a mwakuri, aio ami apartment.

Ngkami ake kanga kam a iein, iraman natimi. Kam tau nakon aio.

Ngkami ake a rang n mwaiti natimi tao kam na bon anganaki te tabo aio bwa are e rang n mwaiti natimi.

Tao akanne aekakin taratara ae ti nang riai n taratara inanona. Te eti iaon aia ribooti kain te Komete are ngkai, nakon are ti tarai tao taian kanganga ao e na limit naba.

Ma ti nang taratara bwa tera arora nakon taai aika na roko ni kaineti ma aia kanganga ara botannaomata ibukin te housing issue ae ti a kaitara ma ngaia n te tai aio.

Tao ti aki rang n taratara iaon tao te *Financial report.* Bwa are ti kakoaua bwa te *Financial report* tao e a moanna n tamaroa bwa are e a raoiroi.

Ngaia n te ririki ae 2021 ke are te kabanea n ririki, e *unqualified*. Anne kanga ti ataia bwa e a raoiroi.

Ma ti nang bon tara ngkanne are manga bon te Housing are bon aia auti are bon rabwatan te Auti. Tao anne ngkai ae ti nang riai n *concentrate* iaona bwa are tao te Komete e aki rang ni karaoa ana *audit* iaon te naan auti.

Ao ngke e bon reke naba aia tai tao kain te *audit* aio a na manga bon nako n tuoi nanon auti. A bon raraoi auti aikai ibukia taan mwakuri ke e a bon aki.

Ao I taku bwa tao e na anga naba iteran te karaki are teuana are te *Finance* ao are teuana bon te *physical setting* te naan auti. Bwa are ti a kona ngkanne n *way* aron ara *debate* n te tai aio. Ma e rarabwa bwa tao aikai kanoan iango tabeua aika a uarereke te Tia babaire. Ni kaineti ma bubuan te naan ribooti, ao ngaira ni bon ara *experience*. Ao e koaua are e taekinna te Beretitenti are tao e a mwaingaing te aba ngkai nakon te naan *management information system* aika a boou.

E rawata ara ataei ane a bane n reirei n te KIT ao anaa te program ae e aranaki bwa te MYOB.

Ao n te MYOB system ae ngkai, ko a *scan* am *document.* Am *source document, am PV* ao a *stored* naba inanon am *system* anne. Ao e aki ti *stored* n am *system* e *stored* naba n te *cloud.*

Ngkoa ngkekei e kainanoaki te backup bwa e kawa n ae e a manga bue te auti, e bue te server ke tera. Te bangke e nako ni backup n te tabo teuana bwa iai ana kanganga.

Ngkai ai tiaki te kanganga anne. Anne naba ngaira ara kanganga kain te private sector ngke ti waakina ara mena.

A roko kain te Tax ao a kua ara mena bwa are a mwainging. Ara computer are ti mwakuri ma ngaia te server e uruaki, ma ngkai ti a kunea ke te MYOB ae ngkai, e a kona n stored tenaan financial documents n te cloud. E aki kona ni bua. E bue am computer ke te tabo are ko access iai te internet ke tera, ko a ti manga nako naba ni karina am mena ao aran am kambwana e a manga otinako naba. E manga kaoti naba am document.

Ao document akanne ngkana e roko te audit, e a rang n bebete naba ara mwakuri ngkai ibukin ara vat ma ara raa. Ti a bane naba n ti nako ni boboti ni kabanei n raa.

Ti kanakoi nakon te Excel ao ti a bane naba n print ao akanne.

Ke ngkana e tangiri te Oteta Tienera te naan source document, akea ara kanganga ti nakon ara PV number. Ti a ti manga download naba ao a kaman bane n stored bwaai aikanne.

Ngaia tao aio naba ara ibuobuoki nakon tao te *Kiribati Housing Corporation,* ao tiaki ti te Kiribati *Housing Corporation* bwa tao bon kambwana ni kabane n te Tautaeka.

Ani kataia mwaing nakon te naan technology aika boou. Bwa e ngae ae ngkana tao te staff turn over ae korakora, tao a mwainging ami koraki. A roko akanne a nako, a roko akanne a nako. Ma te system is fear E aki kona ni kamwaingaki bwa e a bon memena naba ikanne.

Nakon taai ake a nako e nako temanna tao te *finance manager,* e manga nako antai.

Bwa are mwina are iroun teuarei ao anga nakanne; akea. Ao ti a roko ngkai ti a kakaei mwia ai akea.

Ae kairira ngkanne nakon te titiraki are imwina ae kangai; ao tera imwina ae ti na karia ngkanne ngkana 2019 ao aikekei iai te kanganga iai ao a kua. Iai te *action* ae ti na *take* mai imwain ara *debate* n te tai aio ke a bon tiku naba n aroia.

Iai te bwai ae ti na manga karaoia nakoia, ti na kakaeia nake tao aera tabeia n te tai arei bwa a na katuaeaki ke a na aera. Tera ngke manga iai riki te action imwina bwa aonga ni bon kona n ataia ara koraki bwa ko na bon *accountable* nakon am mwakuri.

Ko aki nanona bwa tia ni kaboaki man ana mwane te botannaomata ao ko nako ao ko a nako naba n aki raa. Ko na riai n *accountable* nakon am mwakuri are ko a bon tia ni karaoia bwa are e *create.*

Te Tia babaire marooro tabeua aika a memere a na ibuobuoki kea ki. Ara kantaninga bwa a na riki bwa tao manga kanoan te ibuobuoki ngkana a butimwaeaki. Ngkana aki butimwaeaki ti a karau naba nanora ma bon ara bubuti riki tera ana Kainibaire te Tautaeka ibukin auti nakon taai aika na roko n noran te kanganga n te tai aio.

E kona n *consider* tao katean te naan apartment aika a kakaokoro aroia aika e na bon kaineti nakoia ake tao te naan new graduate ake tibwa otinako ae akea buia ao a otinako ni mwakuri, ao nake a tanga ao tao nake a mwaiti natia ke akea. Tera ngke e kona n iangoa anne.

Ao nakoia ara Corporation ke te naan *State-owned Enterprises.* Te *challenge* nakoimi bwa tera ngke kam kona ni waekoa ni mwaing nakon te E-commerce. E aonga n are e mwainging te koraki ma ami *financial report* bwaai ni kabane, aki kona ni mwainging bwa a bane ni kawakinaki nakon ae a rabakau n taai aikai.

I taku bwa ti a ni kabwati aron tuan te naan technologies aika boou ma te naan raana riki. Ao I taku bwa ti nang *capitalize* iaona. Ti nang riai ni mwakuri iaon akanne bwa ngaia akanne ae akanne ae a na anganira te *plat form* are ti nang kona ni kamanenai taian *information* ni kabane ao ni kawakin ao n i *protected.*

Te Tia babaire N nang totoki ikanne. E rarabwa riki te marooro. Kabwara te bure ngkana iai tibanako, ma au kantaninga bwa ara marooro akana a uarereke akanne ao ara ibuobuoki akana a uarereke akanne, a na kona n *contribute* nakon riki

tamwarakean te rikirake ae e tamaroa nakon taai aika na roko. Ko rarabwa ao I a toki naba ikanne.

Hon. Madam Speaker: Ao N na kanakoa nakon te Beretitenti ibukin te *point of order.*

H. E. Taneti Mamau: Ko rabwa tao bon ti teuana. Tao tiaki te *point of order* are e bwaka man au marooro te *system* ae e kabongana te *Housing* ibukin te ongora irouia Taan tei aika a karineaki. Ti a kaman waaki man te MYOB. Anne ngkanne ae ti a waaki iai. Ngkai kanga ti a roko i taberan te naan nii bwa ti nang roko n te *cloud* n aron are kanga e mwamwaneweaki ae I taku bwa teuana te anga ae ti a kona n *store* ngkai ae iaoni kawaina n roko n te nang. Ao e rabwa.

Hon. Madam Speaker: Ko rabwa te Beretitenti ae ko karineaki, ao ngkai I taratara nako ao kanga ai bon akea ae e kani marooro. N nang kanakoa ngkanne te tai nakon te Tia babaire ibukin ana *sum up.* E nakoim.

Hon. Tarakabu Tofinga : Ko aitau *Madam Speaker,* ao I anga bwanan te karabwarabwa ao te kaitau nakoia Taan tei ake a tia n anga aia marooro iaon te kaoti aio ao moara riki nakon ara Beretitenti ae karineaki n ana kaeka ao butimwaeakin te kaoti ibukin ana akaunti te Kiribati *Housing Corporation* n ririki akana a oti ibukin 2019 nakon 2022.

Ao tao n te tai aio iaan tibwangana are e mena iaan ana aobiti te OB tararuakin te kambwana aio.

E rabwa riki te kaeka ao riki butimwaeakin iango n ibuobuoki ake a teretere bwa kanoan te ribooti.

Ao e koaua ti nora nanon te Tautaeka ao e teretere n ana marooro te Beretitenti ni butimwaean te kaoti aio bwa a kakawaki tauakin mwin taian rongorongo ao taian ware riki ibukin kainanoakin bwaai aikai ibukin te naan kakoaua.

Kakoauakin waaki ma mwakuri ake a na kona ni karaoaki n te tai teuana ma teuana ngkana a na kona ni manga tuoaki n okiraki imwina.

I taku bwa anne n aron are a katuruaki ao aio te kanganga teuana ao e kakoaua te Tautaeka bwa e aki toki n riki n rabwatan te Tautaeka aika kakaokoro n reitaki ma ana kambwana mwangan te Tautaeka ao e riai ni katamaroaki.

Ti kaitaua anne ao I taku bwa bon anne te kanganga ae e kunea te Oteta Tienera are ti kona ni katuruturua bwa kanoan ara kukune n te ribooti naba n te tai aio.

Ao ti kukurei n ongo ae ngaia te *Kiribati Housing Corporation,* iai ana waaki ni katamaroa ao ana *information system* ao kabonganakin

te MYOB ae boou n aron are e mwaneweia naba temanna te Tia tei n ana marooro.

Ao e koaua ti kaitaua marooro tabeua, e koaua iai tabeua ae a manga bon riaon kanoan te ribooti. A kuri toutoua nako teuana ma kanoan ara ribooti.

Tao bon te kakaewenako nakon te Minitita, te Beretitenti are e mena iaana te *Housing.* E koaua tao tia manga bon tounako ti aki kona naba ni kaekai moa n te tai aio bwa e a manga riaon riki itera tabeua.

Kanoan te Motinnano, kanoan te Auti, kanga kanoan itera akanne.

Ma I taku iango ni kabane ke marooro ake a kaineti ma kanoan ara ribooti ti rang n butimwaei ibukin katamaroakin ana waaki te *Housing* ao tao itera tabeua akana a teimatoa a kanakoaki bwa kanoan te marooro.

E koaua I kaitaua raou te Komete temanna mai Beru ana ibuobuoki teutana iaon kabwarabwarakin rongorongon te *Safe.*

Ao n are e oti tao ibukin ana rongorongo te Leader n te Kaitara are e mwaneweia bwa tera raoi rongorongon te *Safe.*

Akea te project bwa mwanena e a tia ni karinaki, e a karikaki bwa ai ana mwane ni mwakuri te kambwana. Anne ngkanne, are e kune ate Oteta Tienera ao ti kunea ngaira kain te Komete bwa e aki eti ao kai akea naba ana kariaia iai te Tautaeka are bon ana mwane.

Ao mwanen te *Safe* a biribiri bwa rabwatan te kambwana. Akea te *project* are mwanena ngkoa are e ibuobuoki ni kabwarabwara iai te kambwana. Anne ngkanne kabwarabwaran te mwane anne ao e noraki bwa e na bon riai n okiraki te Tautaeka bwa e na iranaki te mwane aio. E na bon kateimatoaki n arana are te Safe ke tao tera, ma are e a bon riki bwa ai ana waaki te kambwana.

Ao e koaua ti kaitaua te Tia tei temanna n aron are e maroroakina te *fraud policy.*

E koaua te waaki ni mwantiaka ke ni babaka n ikawai iaon te mwane e korakora n aron are kakoauaki n ana kakae ao n ana kukune man aba akana a bubura. Ao e aki ware tianti ma e ware mirion te ware ibukin te mwantiakaia te botannaomata n aba akana a bubura.

Ao tao aio are e noria naba te Oteta Tienera bwa e riai ni katauraoaki, e na iai te Kainibaire ke te *policy* n aron aio.

Ti kaitau bwa te *Housing* e a tauraoi ana policy ao te kantaninga bwa te Baba n tararua inanon te tai ae e aki maan ao e nang kamatoa te Kainibaire ke te policy aio ibukin te fraud policy ibukin mwantiaka ao

mwakuri ni kamangao n irekereke ma te mwane.

Ao ti kaitau ni marooro ni kabane ma iango ake a tia n tabekaki.

E koaua ti a reita riki te kaitau nakon te *Kiribati Housing Corporation* moa mairoun te Baba n tararua, te CEO ao ana taan mwakuri ni kabane n aron aia botumwaka ao kakoraoan tibwangaia.

Ao te kantaninga bwa a ongora ni marooro ake a tia n tabekaki n te tai aio ao n riki bwa te naan kakaewenako nakoia taan mwakuri ibukin katamaroan aia waaki.

E koaua tao n rekereke ma ane tamaroan auti ma tera, e aki moa reke iaan ara ribooti aio ngkai e tara *riki te financial side performance te kambwana.*

Ma e na kona ngkanne n rekereke iaan taben te Oteta. Ao anne naba are e na kona ni mwakuriaki ao ni kona ni ma uotakirakeaki nakon te Maneaba ni Maungatabu aio ao te performance audit ke tera aron ana mwakuri te kambwana n te ribooti aio e boboto iaon tao riki mwakurian ana mwane te kambwana.

E rabwa Madam Speaker ao man marooro akanne ao I a kukurei n tabekia n te tai aio. Bwa te Maneaba ni Maungatabu aio e na rinanoa ao ni butimwaea ana ribooti te Komete ibukin ana mwane te botannaomata ma ana iango ni ibuobuoki ni kabane are e taiboranaki n 2 Eberi 2025, bwa bebwa nambwa 23/25 iaon ana akaunti te kambwana te Tautaeka ae *Kiribati Housing Corporation* ibukin te ririki aika 2019 nakon 2022. E rabwa *Madam Speaker.*

Madam Speaker: Point of order. E nakoim te Tia tei.

Hon. Tessie Eria Lambourne: E rabwa te Tibiika ao kai I kan kaeta otan te Tia babaire n ara Komete iaon kanoan te marooro. Bwa are ngkai e maroroakinaki ana akaunti te te Housing ao ngaia e marooro iaon ana akaunti ma ana karekemwane ao tabena are e irekereke ma nakoan ke tibwangan te *Housing.* Ko rabwa.

Madam Speaker: Te Beretitenti. Ngaia kam rarabwa ao ko rarabwa riki te Tia babaire n te Komete ibukin ana mwane te botannaomata, ana mwane te I-Kiribati.

Ao ngkai n te tai aio, N nang kanakoa te kaotinano nakon te kaoti aio ae e kangai taekana. *Bwa te Maneaba ni Maungatabu aio e na rinanoa ao ni butimwaea ana ribooti te Komete ibukin ana mwane te botannaomata ma ana iango n ibuobuoki ni kabane are e taiboranaki n 2 n Eberi 2025, bwa bebwa nambwa 03/25 iaon ana akaunti ana kambwana te Tautaeka*

ae te Kiribati Housing Corporation ibukin ririki aika 2019 nakon 2022.

Ake a boutoka te kaoti ke a kangai eng ao ake aki ke a kangai tiaki. Ake a boutokaia, ake aki. E nakoia ake a boutokaia ao e boutokaki te kaoti.

Kam rabwa ao ti na nakon ara kaoti ane imwina.

Ti a nakon ara kaoti are imwina are e bon tabekaki naba iroun te Tia babaire n te PAC. E nakoim te Tia tei.

ANA RIBOOTI TE PAC IAON ANA AKAUNTI TE AIR KIRIBATI LTD IBUKIN RIRIKI AIKA 2014 - 2022

Hon. Tarakabu Tofinga : Ko rabwa riki Madam Speaker ao I rang n kukurei ni manga tabekarake riki au kauoua ni kaoti n te bwakantai aio iaon ana ribooti te Komete ibukin ana mwane te botannaomata (PAC) ibukin ana akaunti te Air Kiribati Ltd are e a tia n otetanaki ibukin ririki aika 2014 nakon 2022.

I a manga reitai ma raou ni Komete n te PAC, ara tia Koroboki ao te Oteta Tienera n anga te kamauri nakoim *Madam Speaker,* ao taan ongora ake a reke ongoraia ao matakuia n te bwakantai aio.

Ti a bane riki ni mauri.

Madam Speaker te ribooti n aron naba are I a tia ni kawenea mai imwaina, e boboto ma mwin ana mwakuri n tutuo ke otetanakin ana akaunti te Air Kiribati Ltd iroun te Oteta Tienera ibukin ririki aika 2014 nakon 2022 are e a tia n rinanoi naba te Komete ibukin kaotinakoan ana kukune ao iango n ibuobuoki.

Te mwakuri ni baronga ke mwakurian te baronga ibukin te ribooti *Madam Speaker,* e waakinaki ma te marooro ma ana aobiti te Oteta Tienera iaon te akaunti aio ibukin tarakin ririki aika 8. N te tai aio ao n raonaki ma teuana te *special audit report.*

Ma imwin ara marooro ma te Oteta Tienera ao ti a kaoia kain te kambwana ae te Air Kiribati Ltd. Ao ti kaitau e reke rokon te CEO ma ana tia mwane (Finance Manager) n te Air Kiribati Ltd ibukin te marooro ni ukeuke ke te *enquiry* are kanaon naba ara mwakuri ni katurui raoi ana kukune ao aia itera ibukin ana kukune te Oteta Tienera.

Irarikin kaoakin te CEO ao te FM n te AKL ao te Komete e kaoa naba te Tia babaire ke te *Chairman* n te Baba n tararua ibukin te Air Kiribati Ltd ao n raonaki ma ana aobitia temanna te SOC Mau ke te rabwata are e tararuai ana kambwana te Tautaeka, ao e kaoa naba te tia Koroboki n te Finance are e aki reke rokona n te tai anne ma e roko ana Kauoman n tia korobokin ibukin reitan te marooro n ukeuke.

E nora riaina te Komete bwa e na karababa ana kakao te Komete

nakon te Tia babaire ao nakon ana aobitia te SOEMAU ao bon te tia koroboki n te Finance iaan kainanoan te kakaeka ae tabwanin man ana itera te Tautaeka iaon aia tararua ibukin kaubwain te kambwana ae AKL ao n raonaki naba ma kambwana tabeua ake ti kaoia aia Tia babaire ao Tia Koroboki n taabo ni mwakuri ake a tararuai kambwana aikai.

N tein ana akaunti te Air Kiribati Ltd ibukin ririki aika 8 aikai ao e a ti a ni kunea te Oteta bwa n te ririki ae 2014 ao ruuti te kambwana ma te nonori ae e buakaka te tararua n te akaunti.

N 2015, e ruuti naba te kambwana ao e *adverse* riki te kambwana ke e a buakaka te akaunti.

N 2016, e ruuti ao e disclaimer ana akaunti te Air Kiribati Ltd ke akea bebwa ni kakoaua ao akea naba waare aika a na kakoauaki ibukin ana akaunti te kambwana ibukin te ririki ane 2016, ao aio are e bon rang n buakaka.

N 2017, e ruuti te kambwana ma te nonori e aki qualified. E tamaroa te tararua n te ririki ae 2017.

N 2018, e ruuti te kambwana ao e disclaimer. Akea kakoaua ao e buakaka tararuan ana akaunti te kambwana.

N 2019, e ruuti te kambwana ao e *disclaimer* ana akaunti. Akea kakoauakin ana akaunti te kambwana are e bon rang n buakaka naba te tararua.

N 2020, iai te raka ae e noraki ma e *disclaimer* tararuakin ana akaunti ke ana kukune te Oteta Tienera. Akea bebwa ni kakoaua ke kakoauakin waare are e kakoaua ikai te Oteta bwa e bon buakaka ana akaunti te Air Kiribati n te ririki anne.

N 2021, ao e ruuti te kambwana ma te nonori naba ae e buakaka.

N 2022, e ruuti te kambwana ao te nonori ke ana nonori te Oteta Tienera ao e buakaka ana akaunti te kambwana naba n te ririki anne.

E koaua *Madam Speaker*, I a tia ni kabwarabwara aron ana kukune te Oteta Tienera ke e kanga aron ana kabwarabwara te Oteta Tienera n aron karaoan ara mwakuri n ae e nako, ao I taku bwa e a mataata naba teina irouia Taan tei ao taan ongora n te tai aio n aron are I a tia ni manga kabwarabwara ibukin akaunti n ririki akanne.

N aron are e oti ao ana akaunti te AK, e korakora te kanganga n aron te tararua ae e aki raoiroi ao n aki kaea nanon te Tua ibukin te mwane ao Kainibaire ibukin tauakin mwin akaunti.

N te ribooti are imatami ao a oti iai kanganga ake a kuneaki iroun te Oteta Tienera ibukin ririki akana 9

akanne, ake a kakoauaki bwa a bon maan ao ni bwakanako naba taia n te tai aio.

Man ana iter ate *CEO* ao ana *Finance Manager* ao a butimwaei kukune akanne ni kabane ao bon akea aia kaeka iai n te tai are ti marooro ma ngaia ibukin akaunti akanne iaan ae a bon bwakanako taia ao riki a wareki imwain tauakin te Nakoa iroun te *CEO* ao te *Finance Manager.*

Kanganga tabeua aika e kunei te Oteta Tienera ao are e kakoauai te Komete bwa kanganga aika a bubura ao a okioki n ana akaunti te Air Kiribati n aron are e oti n te ribooti bwa bon akea kakoauakin te naan tarau.

Nanona e rekereke naba ma te ware. Akea kakoaukin waare n ririki akana 2014 ao 2015 ngkai bon akea mwin te kaboware ae e karaoaki n taai akanne.

N 2015, ao akea naba mwin 200 te ticket ni kibakiba ake a tia ni kaboaki nako n te ririki aio.

Nanona a bua *ticket* are 99, tao e aki oti mwin te ware n ana akaunti te Air Kiribati.

Iai riki te mwaiti ae $150,000 ae e kamaunaki ke e *right off* n ana kariaia te Baba n tararua n 2016.

E kunea te Oteta Tienera bwa te ware ae $60,000 man te mwaiti ane e kamaunaki anne, e bon riai n aki kamaunaki.

N 2018, ao kanganga ni kakoaua ao e a kanganga ni kakoauaki kanoan ana akaunti ke ana *financial statement* te *Air* Kiribati iaan korakoran te mangaongao n te akaunti. Ai bon akea irakin aron tuan te akaunti tao a na kairiraki n are e bebete ibukin te *credit* anne.

N 2018 ao akea mwin te miniti n ana bowi te Baba n tararua ibukin te ririki anne ao akea te kona naba ni kakoauai babaire ake a kanakoi te Baba n tararua ao n reke bwa oin aia mwakuri ke a karaoaki nanona iroun te kambwana.

Kaokoron waare ke e ribootinaki n ana karekemwane te kambwana ma buan riititi ao akea te mwakuri ni kaboware ae e kakoauaki bwa ngaia teuana te kanganga ae e okioki n ana akaunti te Air Kiribati Ltd.

Teimatoan kakaokoron te ware iaon booia taan mwakuri ake a oti n aia bebwa ni bwakabwai. Ao akea n te *general, journal, spreadsheet* , ao are e oti iai te *payroll* n te mwaiti ae $600,00 tabun.

Akea mwin bebwa aika a kakawaki ake a kainanoi te Oteta Tienera inanon tain karaoan te akaunti aio n ririki akanne n aron aikai:

i) Te *board minutes* akea naba te *fraud policy.* Akea aia time sheet bwairati ibukin aia arauenti. Akea te fix assets register ke

tauakin mwin kaubwain te kambwana ao akea ana kataumwane te kambwana ae e kariaiakaki ibukin ana mwakuri ibukin ana mwakuri n te ririki teuana ma teuana.

ii) E kakoaua te Komete bwa iai te raka n ana akaunti n te ririki ane 2020, ma aio e kuneaki bwa e reke te raka aio mani karekean te mwane ni ibuobuoki mairoun te Tautaeka ke te *CSO* nakon te kambwana aio n te ririki anne. Ngaia are e oti bwa te raka. Nanona te kantaninga bwa e na bon akea ana raka te Air Kiribati.

iii) Kukune man te *special audit report ke te Oteta* ae onoti ao e raka are e karaoaki n 2021, ao e korakora te kanganga ae noraki riki ni kaboakia taan mwakuri ao taan rabakau mai tinaniku n te mwaiti ae bubura ao ni bon raka ao ni manga raka iaon te kataumwane are e kataumwaneaki.

iv) Iai tabeman taan rabakau aika akea aia *contract* ao a teimato ani kakaboaki man te kambwana.

v) Te Dash 8 iaan te boraraoi n riiti ke te (*lease agreement*) ao akea bebwan te boraraoi ae e kuneaki iroun te Oteta Tienera bwa antai ae e tiaina te riiti ao tao te tai raa.

vi) A mwaiti boon *spare parts* aika a teimatoa n tinetine bwa ana tarau te kambwana ao n rikirake mwaitin te tarau aio ao n rikirake bwa ana kanganga te kambwana n ririki akana imwina ae tao man te ririki 2014 ao a bane n uouotaki nakon ririki aikai ngkai a teimatoa n roko mwaitin aikai *Madam Speaker.*

Man ana itera te *CEO* ao ana *Finance Manager* ao e katerea ae a teimatoa ni mwakuri mwin bobwai ake a bubura mwaitina ke waare ake a bubura ao n riki bwa taian kanganga n akaunti.

Nanona akaunti ake a uouotaki man ririki ake a nako ao n teimatoa n uouotaki ibukin rinanoakin bobwai akanne, ao manga ribootinaia ke kaitiakana n aia akaunti n ririki aikana imwina.

A teimatoa naba n te *CEO* ma ana koraki ni kabanea aia konaa ni mwakurii kanganga ake a oti n ririki ake mai imwaina ao ni kataia ni kaitiaka taekaia ke taekan te naan kanganga akanne n ana ribooti te Oteta Tienera. Ao aio are a kawenea nakon te Komete bwa a na kona n

noraki ibukin aia akaunti are e otanaki n 2023 nakon 2024.

Iai naba Kainibaire ao aia kakamwakuri aika a boou te *CEO* ma ana *Management* ao n reitaki ma te *Board* ni kataia n uarokoa ana akaunti te Air Kiribati Ltd nakon ae e tamaroa riki.

E na teimatoa kainanoakin te ibuobuoki man ana itera te Tautaeka rinanon te CSO ibukin kabutakin te Air Kiribati Ltd ngkai e kakoauaki bwa e tuai roko raoi kantoka n te ware ke te mwaiti ae e na bon raka raoi iai te kambwana ao ni buti iaon waena.

Man ana itera te Tia babaire te Baba n tararua ao e butimwaei iango n ibuobuoki ibukin te Air Kiribati Ltd riki kaungakin te Baba n tararua bwa e na karaoa tibwangana ao ni kona ni katei ana ribooti te Oteta Tienera ibukin ririki ake mai imwaina bwa banna ni kakairi ao manga karaoakin aia ribooti ke kairakin mwakurian ribooti akana imwina.

Man te Kauoman n Tia koroboki ao ana aobitia te SOEMAU ao a na teimatoa ni karaoa aia tutuo nakon ana kambwana te Tautaeka ke ni katamaroa riki aia tutuo nakon ana kambwana te Tautaeka rinanon te *quarterly report* ake a na kona ni karokoaki irouia n aia aobiti n te *Finance.*

Man tarakin ana akaunti AKL ao e korakora te kanganga iai ao aikai ana iango n ibuobuoki te Komete;

i) Karinakin ana kukune te Oteta Tienera bwa teuana kanoan ana katamaroa nakon te Tua ibukin ana kambwana te Tautaeka ke te *SOE Act* are a na kona ni kabaeaki iai kambwana te SOEMAU ao taabo ni mwakuri ake a tararuai kambwana a na rinanoa ao ni mwakuri nakon kukune n aron are e katereaki bwa kanoan ana ribooti te Oteta Tienera.

ii) Moanibwaian ana kukune ni kabane te Oteta Tienera iroun te CEO ma ana taan mwakuri ake iai tibwangaia; te *Management* ao bon te Baba n tararua ibukin manga kaetakin tauakin mwin waare ao kaubwain te kambwana.

iii) Rinanon ana ribooti te Oteta Tienera iroun te Komete n taina ae riai bwa e na kona ni moatani n rinanon kukune ao kanganga ibukin te kambwana n aron ae e noraki ngkai ao e okirikaki te kukune nakon 2014.

iv) Kabonganan ni kabane ana iango ni ibuobuoki ana *recommendations* te Oteta Tienera iaon ana ribooti ae

e onoti (special report 2015/2020) bwa e na reke bwa reirei aika a bubura nakon te CEO ma ana Baba n tararua ibukin tararuan raoi ana waaki ma ana Kainibaire te AKL aika a bubura.

Bwa te Tautaeka aio e bon riai ni katuaa nakoia taan mwakuri ni kawai ake e katereaki n ana ribooti te Oteta Tienera bwa a bane n aki karaoi tabeia man aki akoin kaubwain te I-Kiribati.

Ao te SOEMAU e a bon riai ni kabanea ana tararua ae bubura nakoia ana kambwana nako te Tautaeka ao ni kamatoatoa ana Tua bwa e aonga n noraki aron te bitaki, te rikirake ae e tamaroa ibukin taai aika imwaira.

Ana kabanea n iango n ibuobuoki te Komete, bon karekean ana tai te Komete n ira te marooro. Aio kanga bon ana rongorongo nakon te SOEMAU, ke ana rabwata te Finance are e tararuai kambwana bwa e na karekea ana tai te Komete n te PAC bwa e na ira te *workshop* are e kakaraoia ma ana kambwana te Tautaeka ibukin manga kauringakia riki tabeia kambwana, CEO kain te Baba n tararua ao bon ana itera aobiti ake e tararuai kambwana aikai n aron are e katereaki bwa te iango n ibuobuoki iaon Tua.

Karekean ana tai te Komete n ira te marooro ke te *Workshop* are e kakaraoia te SOEMAU ni katoa ririki ma CEO ao Tia babaire n ana kambwana te Tautaeka bwa reitan tabeia ni kauring kakawaki tibwangaia CEO ao te Tia babaire ibukin waakin te kambwana.

I a reitai riki ma raou ni Komete ao ara Tia Koroboki n te PAC n anga ara kakaitau ma ana karabwarabwa te Komete nakon te Oteta Tienera ma kain ana aobiti n aron aia ibuobuoki ao aia boutoka ae e teimatoa nakon te Komete ni waakinan ana mwakuri.

Reitan te karabwarabwa nakon te CEO, ana *Management* te Air Kiribati Ltd ni butimwaean kanoan te kukune ao nonori, butimwaean kanoan te kukune mairoun te Oteta Tienera ao nanoia ni kani karaoa ae e tamaroa riki ibukin ana akaunti te Air Kiribati Ltd n ririki aika imwaira.

I a raona te kaitau nakon ana aobitia te SOEMAU are e reke rokona n raonaki ma ana Kauoman n tia Koroboki te *Ministry of Finance* n rokoia naba n reita aron te marooro ni ukeuke.

Ko rabwa *Madam Speaker* ao I a kukurei n tabeka te kaoti n aron taekana are e oti n am Ota bebwa n te bwakantai aio ibukin maroroakinana n te bwakantai aio. Ao e rabwa.

Deputy Madam Speaker: Ko rabwa te Tia tei are ana Tia babaire te PAC. Ao n te tai aio ngkai I nora te tai ai ti iraua te miniti ao e a boo 4.00pm.

Ao ti na nakoa ara tai nakon ara *break.* Ti *break* ao ti oki raoi n 4.30pm ao e a kanakoaki naba kaekakina man te Tautaeka.

N te tai aio moa e a motirawa moa te Auti, ao ti a manga okira ikai n 4.30pm. Kam rabwa.

MOTIRAWA NI KATOKI TAKA

Deputy Madam Speaker: Ti a kamaurira riki n te bwakantai aio imwin ara *break.*

Ao n te tai aio ao ti na waaki nakon ana kaeka te Tautaeka are e tabekaki iroun temanna te Tia tei mai Butaritari are bon ara Minitita n te *Communication.* E nakoim te Minitita ae ko karineaki.

Hon. Alexander Teabo: Ko rabwa Deputy Madam Speaker, ao I kukurei ni kaeka te kaoti are e a tia ni mwemwe iaon te kambwana are I a tia ni katabeaki bwa N na tararuaia are te Air Kiribati Ltd te Tia babaire.

Ao I a bon anga moa te kaitau nakon te Tia babaire ma kain te Komete ae te PAC n te tai aei ngkai e kona ni wene te ribooti iaon ana akaunti te Air Kiribati Ltd man te 2014 te Tia babaire te nonori iaona nakon te Maneaba ni Maungatabu aei ni karokoa 2022 te Tia babaire. Ao anne I taku bwa teuana te bwai ae I bon riai ni kaitau iai te Tia babaire, bwa e a reke ana tai te Maneaba ni Maungatabu aei ao kain Kiribati n ongora bwa tera te bwai ae e riki nakon ana akaunti aia kambwana ae te Air Kiribati Ltd te Tia babaire.

Ao e koaua aikai n aron ae e bon ataki n rabwatan te Tautaeka ao ana kambwana aike a kateaki iaan te tua bwa a na karaoi mwakuri ake a na buoka aroia ara botannaomata te Tia babaire.

Ao ake ae kakewea katerean te Air Kiribati Ltd n te tai aei bwa ti nora abara bwa a uaemaenako. A uamaenako, e tangiraki te kibakiba te Tia babaire ke te a*ir service.*

Karaoan taian kibakiba n te aro bwa e na tawe rokoia ara botannaomata riki tao ni kaea riki taabo ake a na riai ni kaei te Tia babaire.

Ao e koaua anne I taku bwa e bon teretere bwa oin katean te Air Kiribati Ltd bwa e na karaoa te mwakuri anne.

Ao e koaua ti rang n karautaeka n aron wenen te ribooti aei te Tia babaire, I ataia bwa e na bon rawata ae e kani marooro iaona te Tia babaire ao ti na bon karautaeka iai te Tia babaire.

Bon ngai temanna ae N na bon rang n nanokawaki n nora te ribooti aei.

I ataia bwa e rang n rawata te kakaewenako are e wene inanon te ribooti aei te Tia babaire, ngkai e kakoauaki bwa e rang n buakaka aron taran te ribooti aei.

Au kantaninga kain au kambwana ae te Air Kiribati Ltd, kain au *Board,* kain au *Management,* taan mwakuri n te Air Kiribati ao bon kain au tabo ni mwakuri ae te MICT. Au kantaninga bwa a tabe n ongora ngkai ao a tia n ongo aron kabwarabwaran aron kabutan aia kambwana ae te Air Kiribati, e ruuti naba n 2014 te Tia babaire.

Ao anne are I taku bwa N na rang n katurua mairouia te Tia babaire.

E koaua e taekinaki bwa e ruuti, ao e bon riai bwa ti na bon kakoaua bwa karaoan te *service* ke te aekaki ni waaki ae te Tia babaire iaon abara ae Kiribati, e rang n bobuaka. E a bon rang n bobuaka ao ti aki kona n iangoia bwa e na karekemwane te Tia babaire.

Ngkana ti na tangiria bwa e na karekemwane, ao ti na kakibarakea te kantoka nakoia ara botannaomata n te aro are e na bon kaea raoi are bon te kabanemwane are e na kakioaki te Tia babaire.

Ma I taku bwa iai naba tiatianakin aekakin itera aikai te Tia babaire n tara naba ana itera te botannaomata. Ao e koaua tao iai naba ana itera te Tautaeka are e na kona n anga tautana te buoka n te aro bwa e na teimatoa te aekaki n *service* aio te Tia babaire.

Ngaia are I taku bwa a na kakoaua Taan tei bwa te kambwana ae te Air Kiribati Ltd, e na bon teimatoa tao n aki rang n kona n taraki bwa e na rang n raka riki ngkai e a bon tabe n uamae abara te Tia babaire.

A bane n uamaenako n te aro are ngkana te kibakiba. Ao aron karaoan te wanikiba e rang n bobuakaka ma taan kabuta te wanikiba aika a rang n bobuaka. Te naan services aika a na karaoaki, te naan safety, bwaai ni kabane iaon te wanikiba aio te Tia babaire moan te buaka ao maeun te botannaomata.

Ngaia are anne te bwai ae I kani kateia n te tamnei aei bwa e aera te I-Kiribati e na kona n reke ae ti na kona n taraia bwa e na rang n kanganga ae na rang n *struggle* riki iaon abara ae Kiribati n aron uaemaenakoa ae e rang n tabe n uamaenako te Tia babaire.

E koaua ngaia anne teuana te kukune are I kataia n noria , bwa n aron are e taekinna te Oteta e ruuti ao e ruuti.

Ngkanne te bwai ae ti bon rang n nanokawaki te Tia babaire, bon aron te kukune are a rawata taian kanganga ake a kuneaki inanon ara kambwana aei te Tia babaire.

Ao e koaua te Tia babaire I taraia te Tia babaire ao akea kakoauan tarau. Akea mwin kaetan waare.

Au kantaninga bwa a ongora ngkai kain au kambwana aikai. Akea te *reconciliation* te Tia babaire. Warebwaian te AKL ibukin te ririki 2014, 2015, akea mwina ke e aki karaoaki ibukin ririki aikai.

Aikai itera aika ti taku te Tia babaire bwa n aro ae ngai I tarataraia ao bon te kanganga ae rang n bubura te Tia babaire man ara itera ao riki ara taan mwakuri te Tia babaire.

Aki koron te karinimwane ke tao te Tia babaire. I a kauarerekea te Tia babaire bwa I ataia ae rawata ae kani marooro n te bwai aei ma I ataia bwa I a tia ni wareka te ribooti aei. I a tia n nora te kanganga ae moan te mwaiti iai te Tia babaire ao baika inanon te kambwana aei te Tia babaire.

Ao e koaua n aron ae I taekinna, e a wene ngkai n te tai aei.

E rabwa bwa e a wene imatan te Auti n tei, man 2014 nakon te ririki ae 2022 ao ti karabwaia kain te PAC bwa e a kaweneaki imatan te Auti n tei n te tai aei te Tia babaire.

Ao tao ti na bon kamena naba ara *system* te Tia babaire. Bwa are e kangai aron te bwai aio.

N aekakin ae a kabaeaki kambwana ni kabane bwa ngkana e toki te *financial year* are tokina ao a na karaoa aia akaunti ao a na riai ni karokoa iroun te Oteta Tienera. A na karokoa iroun te Oteta Tienera imwain ke inanon 6 namwakaina.

Ao e na roko iroun te Oteta Tienera ao te Oteta Tienera e na mwakuria ao e tia ao e karinna n te Auti n tei aei te Tia babaire.

Ngkanne bon te bwai ae e mena n au kantaninga bwa 2014 are ngke e kawenea ana ribooti te Oteta Tienera. E kawenea n ningai ana ribooti te Oteta Tienera ikai.

Ngaia are I taku bwa aikai naba bwaai aika ti na riai n taraia. Ngkana arona bwa ti na kamarurunga naba ara itera aio.

Ngai I karabwa te PAC n te tai aei te Tia babaire ngkai e a kawenea aio bwa au kantaninga ngai bwa bon kawaira ni kabane ibukin tararuan ana mwane te botannaomata ae tuangira te Tua ae Maungatabu ao e tuangira ara tua ni kabane te Tia babaire n tuan te mwane te Tia babaire.

Ao aio tokina ni kabane. Ana mwane Kiribati e na riai n toki ikai n taainako bwa e na kaetaki ikai, e na kauntaekaki ikai te Tia babaire.

Ao antai akana a mwiokoaki bwa ngaia aika a na kawenea ikai. Anne tabeia iaan te Tua ae Maungatabu te Tia babaire.

Ao ngaia ae kanga I bon nanokawaki te Tia babaire are I a roko ngai, I a

tei ngkai ai 2025 n te tai are I a tei ao e a tibwa oti tamnein Air Kiribati man 2014 ikai. E a tibwa oti tamneina aikai irouia Taan tei. Ti a tibwa bane n noria ngkai. Ai aekakin aei ara Air Kiribati.

Nanona e a tia n noria te Oteta Tienera ma n te tai aei e a tibwa wene iroura.

Ao ti na riai ni kaman anga ara iango n ibuobuoki iaon aei te Tia babaire.

Ngaia are akea ae ti na bukinna ma I taku bwa anne bon au reke irou, ae I taku bwa ti na tarai itera naba ni kabane ae ti taku bwa a na kamarurungaki naba.

Ao I aki kani birinako man te bukinaki te Tia babaire, bwa bon oin te kanganga raoi ae I noria n te bwai aei bon aki karaoakin raoi tibwangaia nake a katabeaki n te kambwana.

Ao man aki karaoan raoi tibwangaia kain te *Management ao te Board,* are iai te rabwata are ti mwiokoia are te *Board.*

Ao iai naba te kantaninga irouia Komete ao kain te kambwana aikai. Bon iai tibwangaia nakai aika ti mwiokoia iai ae na riai n tara raoi te kambwana aio te Tia babaire.

Man aki karaoakin tabeia aio te Tia babaire, ao ngaia ae e kona n reke te kanganga aei te Tia babaire.

Tabeua mai ibuakon te kanganga, bwa e kona n ae e tiaki te bua n te mwane ma aki taun naba aia mwakuri korakora nake tabeia, ke tao aki taun aia atatai nakon karaoan tibwangaia te Tia babaire.

Ngkai I bae ni wareware n ana ribooti te Oteta Tienera aio riki te PAC aei te Tia babaire ana kukune ni kabane ao I rang n boraoi n iango ma ngaia ae bon something ke e na rang n bubura te mwakuri ae ti na karaoia te Tia babaire.

Ao te bwai naba ae I kona n ataia bwa e karaua n tara te Air Kiribati Ltd, taan mwakuri iaon te Air Kiribati Ltd inanon taai aikai te Tia babaire. E rawata te bibitaki ao manga iaia aika a rin are kain tinaniku. Aikai aika aera. N tabetai ngkana a manga roko kain tinaniku ao ngkana a tara te *period* are a mena inanona te Tia babaire ao I kona n noria bwa kanga te period ae kanga e korakora naba iai te kanganga te Tia babaire. Ae tao a bon aki kona ni *care ara system* ke tao tera te Tia babaire.

Ngaia are I kangai, aikai itera aika I taku bwa ti kona n taraia ngaira ngkanne man ara itera te bibitaki irouia taan mwakuri naba te Tia babaire.

Riki tao te *CEO* ao riki tao te *Finance Manager.* Ao manga te roko tao nake tao ngaia ae a na uota te raoiroi nakoira ae ti katokaia iaon

ara kambwana aio te Tia babaire ao ti kona ni kakoaua; ngaia.

Are tao aki rang n familiar ma ara *system* ke tao aki rang n raa te Tia babaire. Bwa I a kataia ni kakaea bwa e aera e a bon rang n buakaka aron te reitaki. E rang n buakaka aron kawakinakin taian rongorongo ma bwaai ni kabane te Tia babaire ke aron biriakinakin bwaai n te kambwana aio.

Ma e raoiroi bwa are aikai baika aera, ma I karabwa te Komete ngkai e a tia ni katerea ikai nakoira.

Ao I taku bwa e aera, ma ngkanne I kan tuangia kain te Auti n tei aei bwa te kanganga aika ti a tia n noria ni kabane te Tia babaire ao ti a kaumaki.

Iai kaumaki ae ti karaoi te Tia babaire nakon ara kambwana aei te Tia babaire.

Ao are ti a tia ni karaoi nakon te kambwana aio, te naan miniti te naan raa ni kabane. Bwa are aikai boni kabaeakia iaan te Tua.

A na riai n roko miniti. E aki roko te miniti.

Ngai kanga bon angina ti tebo ma bon te aki kuba. Ao ti na bubutia ara taan mwakuri te Tia babaire aike a mwiokoaki ni baikai ni kabane aika a toka iaon ana bwai te Tautaeka ke te kambwana aei te Tia babaire bwa a na karaoi tibwangaia n aron aikai te Tia babaire.

Ao I rang n wareka te ribooti aei ao I rang n nanokawaki iai te Tia babaire. Ngaia are a riai ni karokoi miniti ni kabane bwa N na karaua n noori ni kabane te Tia babaire. Ao e bon roko, e reke naba au tai.

E nang reke au tai ma kain te Air Kiribati n te tai aei ae ngkai ngke I moan roko ma ngaia. Taoiraua au tai ni bowi kaina ao riki ta *Board* ao kain te *Management* te Tia babaire ao bon kain te Air Kiribati te Tia babaire.

Ma ngkai ae e a wene imatau aei te Tia babaire, aron bwaai aika a tia n riki te Tia babaire ao e rabwa bwa e reke norakina irou ao au kantaninga n te tai aei. Bwa nakekei a tia n reke irouia baikai te Tia babaire, boni karini katua aika a tia ni karaoaki. A tia ni *remove*, a tia n raa ni kabane. Ake a reke n te kanganga a karaoi mwakuri buaka aikai te Tia babaire, a tia naba aroia ni kabane te Tia babaire.

Ao au kantaninga bwa e na noraki te tamaroa riki n ana iango n ibuobuoki te Komete are e tia n anganira. N aron ae e a tia n noria kain ara *Management,* ao a tia n anganna te *assurance* te kambwana aio te Tia babaire. Bwa anne ae ti taku bwa ti tangiria bwa ti na karaoa ae e tamaroa n te tai aei te Tia babaire.

Ao e koaua ae ti rang n nanokawaki n are e a tia n riki ao riki n itera ake e *disclaimer.* Are kaotana ngkanne bwa ngkana e *disclaimer* a na riai n teretere ngkanne kain te kambwana. Ngkana ngkana e *disclaimer* nanona bon akea mwin bwaai ni kabane, e bua ni kabane. Ao anne ae ti rang n nanokawaki iai te Tia babaire.

Ao ara kantaninga bwa e na aki riki anne ngkai. Are n taai aikai ti kona ni kakoaua bwa tao e a kona riki n improve aron tauan mwin taian bwakamwane ma taian raa ni kabane inanon ara Air Kiribati Ltd te Tia babaire.

E koau iai naba te ribooti ae e kaweneaki aekan te *special audit report te Tia babaire.*

Ao anne e koaua, ngke I tabe n tarai tao riki iaon tera are e na boni kona n ibuobuoki tariu are mai imwaiu te Tia babaire.

Ma e koaua anne naba te ribooti ae ti taku bwa e oti naba iai aron te aki naba raoi reitaki. Ao ti kukurei n taekinna bwa te *Dash 8* n aron ae taekinaki, ai bon ara wanikiba.

Ma n aron ae I kaongoaki, e aki rang n korakora naba te reitaki imwin are e aki reitaki raoi te *Board* nakon te Tautaeka iaon te itera aio te Tia babaire.

Ao anne I taku bwa e a tia ni karaoaki kanoan anne. A tia n *remove* te koraki ake a tia ni karaoa te aekaki ni babaire aekakina anne te Tia babaire.

Are na manga bon marooro iaona tariu are ngai ma ngaia iaon te itera iaon te itera aio te Tia babaire.

Ao e koaua te bwai naba ae ti taraia te Tia babaire bwa te bae e rang n kainanoaki iai. Iai ngkai te bwai ae ti aranna bwa te *Good Governance Training* te Tia babaire.

Ao aio teuana te bwai ae ti a kunea n ara itera aio te Tia babaire iaon ara kambwana ae te *Aviation sector* te Tia babaire.

Ao ti kunea bwa ngkana inanon te *Board* te Tia babaire ao iai are ti mwakuri ma ngaia, are nake mai tinaniku te Tia babaire are te naan TA iaon te *aviation* ao a na kona ni buokira iaon te itera aio te Tia babaire.

Ao te *training* ae ti kataia ni karaoia ngkai riki nakoia kain te *Board.* Te bae e rang n kakawaki n aron are I tia n taekinna, rabwata aikai moan te kakawaki bwa ngaia aika a na kabuta te kambwana. A bon riai n ka *train* te koraki aikai.

A riai n ka *trainiaki* raoi bwa tera raoi tibwangaia inanon te kambwana te Tia babaire.

Ao teuana naba are e kataki ni karaoaki bwa kanga angin te tai ao te naan *CEO* te naan Tia Koroboki nakon te *Board.*

Ao te bwai naba ae e kona ni karika te kanganga n te itera aei, bwa are ngkana te CEO te tia Koroboki ao n tabetai e kona n are e a rang n over loaded te Tia babaire.

Ngaia are kanga iai naba te kantaninga are aongkoa a na kateaki te naan Secretariat are aei a na riai ni bon riki bwa te Secretariat inanon te *Board.* Ao te CEO kanga ngaia te advisor are iaon biribirin te kambwana te naan raa te Tia babaire are e ata aron te kambwana ma tera. E nang aki kataboroa ana load are kanga e na taui miniti ao e na raa.

Anne te aekaki naba n taratara ae ti taku bwa ti kona n taraia bwa te taeka ni ibuobuoki nakoira ke advise ake ti bane ni karekei are imwin ara kataia n iangoia bwa tera aron ara kambwana tabeua bwa a na kona n rang karaoa raoi tibwangaia n irekereke riki n taabo akana a rang n *technical* te Tia babaire.

Bwa are e bon eti ae taabo aika a technical ti na rang n tangiria bwa e na karaoa te advise ae a na anganaki kain te Board aikai te Tia babaire.

Ngaia are anne kanga teuana te bae ti waakinna ngkai n te tai aei. Ao a tia ni karaoaki taian kataneiai aikai te Tia babaire. Aikai a karaoaki i Aotiteria. Iai uoman aika a kanakoaki man ara *Board* akana *due* ma te *Aviation* ane tao te Airport Kiribati ao ane tao ara kambwana akana a irekereke ma te Air Kiribati ma tera.

Aikanne aika ti taku bwa te Kainibaire ngkai ane ti waaki inanona te Tia babaire.

Ao e koaua ara kantaninga bwa karaoan naba aio e na kona n rang n *improve* aron tibwangaia kain te *board* aio te Tia babaire.

Ma n aron are kanga bon ara waaki n te tai aei, ao ti a tia ni kataia n iangoia bwa n aron ara *CE0* ma ara *Management* ao ara taan mwakuri te Tia babaire, iai Kainibaire n aron ae a tia ni kataia n tuanga aron te PAC ma ara taan mwakuri ma kain ara *Managaement.* Iai Kainibaire akana a kaweneaki te Tia babaire ibukia taan mwakuri n te tai aei.

Kanganga ma raa ni kabane aika ti a tia n noori n te tai aei te Tia babaire n arona e I taekinna aio, aikai te ribooti n ririki n te tai ae nako te Tia babaire.

Aikai n aron are I taekinna, iai aika n anganaki te rekenikai i aon aikai te Tia babaire. A tia ni karaoaki taian babaire nakoia te Tia babaire.

I ataia bwa e rawata ae e kan taetae iaon aei, ao tao I kona n anga tabeua ma itera akekei bwa e aonga n reke ami tai ni kabane n taetae iaon te kaoti aei ngkai I ataia bwa e nang kakawaki ae ti na ongo mai iroumi.

Ma anne aron tarana irou ao I rang n karautaeka ao ni kabwara bure ao I kani kawenea bwanau nakoia kain au kambwana ae te Air Kiribati bwa a na riai n tara te ribooti aei bwa te ribooti ae e rang n buakaka.

Ao e koaua akea ae kororaoi ma N na bon butia bwa a na riai n ataia bwa te Tautaeka ngkai e wene matana te ribooti ao ti bon nanokawaki n nora aron biribirin aekakin te mwakuri ke te tamnei ae e kaotaki n akoira n te tai aei iaon ara kambwana ae te Air Kiribati Ltd, ao a na riai ni kekeiaki te Tia babaire.

Ngaia ma kain ara *Ministry* ao riki kain te *Board* are ti katabeia n aei a na riai n ongora naba aio bwa aio tiaki te bwai ae na aera te Tia babaire. Ao e koaua a na bon iai babaire aika a na karaoaki iaon itera aikai te Tia babaire are ti a tia ni kataia n taraia ma kain ara tabo ao riki tao ti a bon karekea ara tia ni marooro ma kain te *Board* iaon aei te Tia babaire ke tao te babaire ae ti na karaoia te Tia babaire.

E rabwa te ribooti aei ngkai ti noria e rang n tinebu.

Ti rang n karautaeka nakoia kaina ngkai e tia n noraki te ribooti aei. N aron are I taekinna te Tia babaire ao e koaua ngkai n aron ae I taekinna. Tao ti na bon bane n tarai itera ni kabane bwa are iai tibwangara ni kabane ni kawakina ana mwane te botannaomata.

Ao n aron are I kataia ni katerea ngkai e a wene imatara tamnein Air Kiribati Ltd, e wene man 2014.

Nanona ai tibwa aio ngkai n te tai ae ti maroroakina iai ana akaunti te Air Kiribati Ltd n te tai aei, ae i matara n 2025. Ao ngkanne ti aki maroroakinna iraua te period ke te ririki n nako te Tia babaire. Ao ti kakoaua iaan te Tua ae Maungatabu bwa antai tabeia. Anga rabwata aika kanga ngaia taan tararua raoi ana mwane te botannaomata aike taan kawakina kambwana. N tokin aia *Financial year,* a na submit aia akaunti nakon te Oteta Tienera. Te Oteta Tienera e na otetanna ao e tia ao ribootinna nakon te Auti n tei.

Iai ngkanne aika a na manga kaotinakoa bwa a na *scrutinize* bwa a na kawenea imatan te Auti aei.

Ngkai n te tai aei, I a rang n karabwarabwa ngkai e a wene rabwatan ana akaunti te Air Kiribati Ltd imatan te Auti n tei ao aio ae e na bon rang n korakora aron te mwakuri ni katamaroa ane e na karaoaki ngkai e a bon wene, ao tia a kakoaua bwa bon iai te kanganga ae moan te bubura kaei ao ti rang n karautaeka ngkai e riki aio. Ti na kekeiaki. Ti na keiakina ao ti na angania kain Kiribati te onimaki

bwa ti na kamatoa riki aron taian kabwaka aika a tia n noraki n te tai n ara kambwana ae te Air Kiribati Ltd te Tia babaire.

Ngaia are I kukurei ni butimwaea aio ao I ataia bwa e rawata ae e kan marooro iaon aei. Ma I rang ni kaota nanou ae I rang n raraoma n te ribooti ae e otinako aei te Tia babaire, ao e rang n aki kukurei nanou naba iai te Tia babaire.

Ao bon au kantaninga bwa a ongora bwanara kain ara kambwana ae te Air Kiribati Ltd te Tia babaire. I butimwaea te kaoti aei ao au kantaninga bwa e na teimatoa ni birimwakan aron nonorakin aekaki ni waaki aikai inanon ara Maneaba ni Maungatabu aei n aron are ti kabaeaki iaan te Tua te Tia babaire. Ao I butimwaea te kaoti ei te Tia babaire. E rabwa.

Deputy Madam Speaker: Ko rabwa te Minitita ae ko karineaki. N te tai aio ao N nang kaeinakoa nakoimi ni kabane kain ara Maneaba ni Maungatabu ibukin te marooro, ao I a noria bwa n te aio ao e kani marooro te Minitita n te MISE.

I a kanakoa nakoim te Minitita, Hon. Tekeeua Tarati. E nakoim.

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa *Deputy Madam Speaker* ko anganai naba au tai.

I aki tangiria bwa N na kamana au marooro imwin te Minitita are e a tia n taetae bwa kanga ti na kiribwebwe n ara kakaeka.

Ao tao ngai riki ae kanga I *responsible* n ririki tabeua akana inanon te ribooti. I mena n au tai n tararua te kambwana ae te Air Kiribati.

Ma I a moanna n taeka ni kamauri nakomi ni kabane ngkai ti a roko n te bwakantai aei. Kam na bane ni mauri!

Ao I a moanna ma te kakaitau nakon te Tia babaire n te PAC ma kain ana Komete ake a tia ni keiaki ni karaoa tabeia naba iaan te Tua, n uotarake te ribooti mwin ana ribooti te Oteta Tienera ao ni manga rinanona ao ni kawenea ngkai nakon te Auti ni Maungatabu bwa e nang maroroakinaki.

Ti kakaitau n te tai aei bwa e koaua angin te ribooti n ana ribooti te PAC a kuri n aki rereke taia n totoka n te Auti ni Maungatabu bwa e a onrake naba n ana kanoa te Tautaeka ao n aia kanoa Taan tei.

Ma ti rang n kakaitau bwa e a katauaki te bong aio bwa ana bong te PAC ni kona ni katokai ana ribooti ake a riai ni maroroakinaki bwa e na ongora naba ara botannaomata.

Madam Speaker, N na moana au marooro ma kanoan te ribooti are e taekinaki te taeka ae e ruuti.

E koaua I aki kan tanrikaki bwa n aron ae e ataki ao te ribooti aio e

moa ke ni waaki man 2014, ti aki kani bukibuki. Ma e ti kakawaki bwa ti na marooro iaon te ribooti ae e a tangaina n te tai aei.

Te taeka ae te ruuti *Madam Speaker,* tao e kona n taraki bwa te bwai ae e aki raoiroi.

Ngkana titiraki ara ara kambwana ae te Air Kiribati Ltd, ao e koaua bon te kambwana ae e rang n bobuaka ana *operation.*

Ao ngkana arona bwa ti bon karokoa n ana *market value* te kantoka are e na riai ni bwainaki, ao I taku bwa ngaira kain te Auti ni Maungatabu ti na manga uotarake bwanara n aki kukurei bwa e a manga rang n raka te kantoka.

I taku bwa anne te bae e kakawaki. N na kataia ni kataunara te bwai ae te ruuti ama ana *service* te Air Kiribati *Ltd,* bwa aekakira ana *service* te Air Kiribati Ltd ae bwaina.

Ao e koaua ana kambwana te Tautaeka aki naba rang n taraki bwa ana karekemwane ke a na rang n *profit oriented.*

Bwa tiaki katauaia bwa a na make te profit. Tiaki aroia te naan private sector are ngke a tei, a tei ma aia purpose ae na gain te profit ke a na karekea aia raka.

Ma ana kambwana te Tautaeka te naan *SOEs* oina raoi ngke a kateaki a na *deliver* te *service* ae te *service* anne e rang n kakawaki ibukia ara botannaomata bwa a na kamanena te *service* anne.

Ngkana ti rang n karaka ana kantona te Air Kiribati Ltd ni karokoa bon tein te value n te mwakete. Ao I a butiko, e na aki kona n te I-Kiribati.

N na anga teuana au kabotau. I a tia naba ni taekina aio n taai aika nako ma N na manga kaokia riki.

Ngke ti nako ke kawaira bwa ti na nako Rabi ni karaoa ara marooro ma kain Rabi, ao ti kiba mai Nadi ni karokoa Savusavu. Maanin te kiba anne teuana te aoa. Ao ti toka n te wanikiba ae te Twin Otter bon aekakin raoi ara wanikiba. Akea te kaokoro.

Ao ti kiba teuana te aoa. Ao kantokara n nako ao n oki FJ$900.00 tabun. Are tao katautauana n taai akekei tao AU$700.00. Ao ngkana ko mena n teuana te kawai, AU$300.00 tabun ieta n teuana te kawai.

Ti a tara ngkanne ara Kiribati bwa aekakira te raroa aio iaon Kiribati.

Ngkana ko kiba mai Tarawa nako Nonouti teuana te aoa. Ko na kiba n te wanikiba naba ae te Twin Otter. Kantokam ngkana ko kabwaka ngkai nako Nonouti $100.00 tabun inano.

E kan taboro te kantoka are e bwaina Biti ma ae ti bwainna. Biti e karokoa n te mwakete value. Ma

ngaira e subsidize te Tautaeka ni Kiribati ao e riai n ongo aio Kiribati.

Tao kam na tara ami kambwana bwa e ruuti n aron te ribooti ma te service are e karaoia, e rang n bongana nakoimi.

N taai aika nako Madam Speaker, tao uoua te ririki n nako ao ke iraua ao ti a kaman tataketenna bwa ti na manga moan kamaeua te kibakiba imarenan Kiritimati ma te Aono n Raina, Tabuaeran ao Teraina.

Ao e riki bwa teuana te rongorongo ae okiokiraki ngkai inanon te Auti ni Maungatabu aia kaberoro ma aia bubuti Taan tei ake ai tiaki raora ngkai bwa aikoa oki.

Ao tera ae e riki *Madam Speaker,* ti a karokoa te Air Kiribati Ltd ikekei. Ko ata bwa tera ana operational cost te Air Kiribati Ltd? Moan te high. E rang n uarereke te mwakete iaon Kiritimati, iaon Tabuaeran. E kona ni kiba ti teuana kibana n te wiki nako Tabuaeran ke tao Teraina teuana naba n teuana te wiiki. E kuri aki onnon kain te naan kiba aikai *Madam Speaker.*

Ao booia bwairati, a kakibaki bwairati bwa a na *rotate* bwairati.

Ngkana ko aki nako Kiritimati, iraua aia wiiki a manga oki. A manga nako te koraki, e aki kani boo mwin te naan kabanemwane n aikai.

N te taina naba *Madam Speaker* ao I karaoa au bebwa nakon te Kabineti bwa ti na karokoa te kantoka mwaitin te kantokja iaion Kiribati. Ao tera ae e riki? E a bon rang n kananokawaki. Te kantoka nako abau are Tamana tao e kani $1,000. Te kantoka nakon tao Tabuaeran nako Kiritimati tao $1,000 ke e nako riki.

Aio ngkana ti nang bon karokoa raoi n ana *market value* te kantoka are n te tai aei n aron kabotauaki ma ana *operational cost te Air Kiribati Ltd* ma te Tautaeka e tinetineia. Bwa tera bukina? Bwa e taraki n aron are I taku: ana *status te account verses the service delivery.*

E na kaboraoaki, ko na katinea bwa e ngaa ae e tamaroa. Ko na karokoa n tokin korakoran te Air Kiribati Ltd.

Ngke arona bwa te private sector te Air Kiribati Ltd, akea tukana iai bwa e boni kanoaki te Air Kiribati Ltd

Ma n aron ae kam a tia n noria, iai te naan private sector are a tia ni waakina te airline, ao e aki *sustain* bwa are aki kona ni compete ma ara boo ke ara kantoka ae ngkai ae ti bwaina ngkai. Ngkana a na karokoa ni bon tokin aia kantoka ao ti tao ti teuana te ririki ao tao e na iai kaina ke e na akea. Are a kataia naba n lower aia cost bwa aki kona ni compete ma ae e waakinna te Air Kiribati Ltd.

Ngaia are anne n taainako e na riai n teretere irouia kain Kiribati bwa e

ngae ngke e taraki bwa te loss, ma I taku bwa ti na kukurei kain Kiribati bwa akea te kabuanibwai nakoia kain Kiribati bwa ae kam bon kibakiba naba.

I taku bwa aio a na riai ni kakaitau n taainako.

Ao e koaua ngkanne tao ti a tarai ngkanne kanoan ana ribooti te Oteta Tienera are e tia ni kawenei.

Ao I rang n kakaitau ngkai a kona ni kawenea aio bwa e nang bon kirati ongoraeakinan ana waaki ara kambwana ae te Air Kiribati Ltd.

E taekinaki te Dash 8. E koaua te rongorongo n aron are I a tia ni karekea ao ni kamatoa. Te *Dash 8,* e kaboaki n 2022 imwin are tao e ritinaki mai imwaina.

Te rongorongo mai imwaina bwa e kaboaki ma tao e aki babane raoi boona n te tai arei bwa iai naba are e bon ritinaki. Iterana e ritinaki ao iai iterana are e bwaibwai te Air Kiribati Ltd. Ngaia are e bon teimatoa ni *pay* n aron are e bon oti n te ribooti.

Mani koauana n 2022 ao e a tia ni buy off te Air Kiribati Ltd. E a tia n acquire 100% are e a bon own te Air Kiribati Ltd. E a tiku iroun te Air Kiribati Ltd.

E koaua Madam Speaker a mwaiti ara waaki ae ti kataia ni kauarerekea ana kabanemwane te Air Kiribati Ltd bwa e aonga n ae tao e na roko te playgiven ke tao e na raka. Ma e boni kanganga bwa e na raka te Air Kiribati Ltd, ma e rang ni baiti karaoan te raka *Madam Speaker.*

Are ngkana ko ti tara bwa ti baika uoua ae na karekea te raka. Ko na karaka am revevue ao ko na cut am expense ao ngkanne ko a tibwa kona n raka.

E rang n bebete. Karaka am karekemwane ao kauarerekea am kabanemwane. Ko na kanga ni karaka am karekemwane. Ao are I taku are teuana arei.

Ti na karokoa n tokina te kantoka. Te kabanemwane ti na kauarerekea ma e na mwaiti ana *impact* ke te namakin ae e nang rotaki iai te I-Kiribati ae e na aki kona n ikeike iai te I-Kiribati ae e na aki kona n ikeike iai te I-Kiribati.

E koaua ti a kataia ni kauarerekea ara expense n aron are e ataki. Tao kanoan ara mamarooro n taai aika nako.

Ngke ti moan roko ao a mwaiti taan mwakuri n te Air Kiribati Ltd, aika te naan consultant. E tira rinanin te consultant. Ae tao ngaia mai ibuakona naba akana a noraki ngkai.

Bwa tabeman consultant Madam Speaker, e koaua ae e aki rang n oti n te ribooti aei bwa akea taekan te Embraer.

I katia ni wareware n te ribooti aei ao akea taekan te Embraer, are nakai ngkanne e na *in line* aia mwakuri nakon te Embraer.

Te naan consultant aikai ngke a kateirakeaki, a kateirakeaki ibukin te Embraer. Ma are e koaua e aki oti ikai taekan te Embraer. Ti a katuka anne bwa nakai ngke a kateirakeaki *on purpose* bwa a na riki bwa te naan advisor ibukin kamwakuran ara Internationa Air line.

Ngke ti a roko ao te babaire are e mena imwaira ngke ti nang riai ni waakinna, e na ritinaki te *Embraer* ao iroura akea riaina bwa a na tiku te naan *consultant* bwa a na tiku n te Air Kiribati Ltd ni kakaboaki n te boo ae e rang n mwaiti.

Ao ngkana kam uringa ti a tia ni kamotirawa te Imatang are te CEO. Ti a tia ni kamotirawa te *Chief finance Manager* are te I-Abatera naba.

Ti a tia naba ni kamotirawaia te naan bwairati. Ti noria naba bwa teuana ara kabanemwane ae e rang n bubura, te *Dash 8.*

Ao te *Dash 8,* e kainanoaki iaan te Tua ni kibakiba bwa are ti a roko n te level teuana ae e riaon ara domestic class aikai.

E a roko iaan te class teuana are a tangiraki aomata aia a related nakon te rabakau ni bwairati are a na titiku ikai. Uoman ke teniman bwairati aika a na titiku iaon Tarawa.

Te naan intinia aika a related naba. Tiaki n intinia n aki akaka bwa bon intinia aika related nakon te *Dash 8.* A na tiku naba i Bonriki.

Ko ataia bwa iraua booia Madam Speaker nakai. Temanna n ti ngaia; $100,000 tabun e kan $200,000. Ana operational te Dash 8 naba n te tai arei, ti noria bwa e aki rang n attractive.

E kona n ae e nako n raa, are ti 3 marae iaon Kiribati aika a kona ni butimwaea te Dash 8, Butaritari, Abemama Tabiteuea Meang ao Nikunau.

Ngkana e mwananga naba te *Dash 8* nakon aba aikai e kona naba n akea kaina n tabetai. Ma ana *operational cost* e bon rang n high.

Ao are anne ti a noria e koaua tao bon kanoan te babaire n te tai teuana ma teuana.

Ma n au babaire ma au Board n te tai arei ao ti a noria bwa ti nang kakerikaka te *Dash 8,* ao ti na kamwaita te aeka ni wanikiba a te Twin Otter.

Ngaia ti moan waaki, ao ti waaki ma tewana te Twin Otter ni karokoa ti a roko ngkai n te mwaiti ae ai awaa (4). Tewana ane i Kiritimati ao

teniwaa (3) aika a mwakuri i Bonriki.

Iai teuana riki are mai imwaina ma e tuai mani maeu bwa e tangira te service ae e bubura kaei.

Are ara kantaninga man onean mwin te *Dash 8,* ao te *frequency of flight* ae ti nang kamanena mwaitin te kibakiba.

Ao e na kakaea mwaitin te kibakiba wanikiba aika a mwaiti riki, booia bwairati n te Tiwn Otter n aron ae kam noria. Ai bon ara I-Kiribati akana a kamwakuria.

E a rang n simple aron ana operation te Twin Otter, ao anne bukin ae ti a invest n te bwai ae te Twin Otter.

Bwa ti nora naba te Twin Otter, e a rang n high due nakon ara marae ni wanikiba aika iaon aba.

Kam nori ara marae ni wanikiba aika iaonaba. A rang n rotaki tabeua ao ngkana wanikiba aika ae te *Dash 8* ma tera, e bon tangira te marae ae na rang n bubura kaei. Te infrastructure ae e na rang n tamaroa.

Iraua ma iraua te miiron ae ti na kabanea ibukin ti ana infrastructure te bwai ae te Dash 8.

Ngaia are anne bukina ngke ti a kauarerekea. Ti a karautaeka nakon te *Dash 8,* I taku bwa te Dash 8 ngkai iaoni kawaina ni kaboaki nako.

Ngkana iai te marooro iaon taan kaboa, ao ti a invest ara tai ma ara resource iaon te bwai ae te *Dash 8.*

Ti invest naba iaoia ara bwairati bwa ti nang kataia ni kauarerekea mwaitia bwairati mai I-Abatera are ti ataia bwa nakai a rang n bubura booia ngkana a mwakuri i abara.

Ao te titiraki e aera ngkai akekea ara bwairati.

Ngkana kam uringa, ngke ti moan roko ao ti a invest naba ni mwaitia ara bwairati aika a na train.

E nakon te mwaiti 40tabun ara bwairati aika a train n te tai arei ao e a okioki moa ngkai.

Ao moana ngkai ane a bane ni bwairati iaon ara wanikiba aikai.

Ao anne bukina ae ti a kataia ni birinako man te *Dash 8* ni kataia ni kauarerekea kanga te kabanemwane bwa akanne ara major ni kataia ni cut ana cost te kambwana ae te Air Kiribati Ltd.

E koaua ti aki kona n taetae iaon te Dash 8, iaon te Embraer are kanga e aki toki ni mamarooroakinaki bwa are akea n te ribooti.

Au kantaninga e na manga toka ana ribooti te Embraer ao tao aio naba te issue are e aki toki n tataekinaki n taai aika nako.

Nakanne *Madam Speaker* are I kataia ni buoka tariu aio ni kabwarabwara iaon te bwai te Air Kiribati Ltd.

Ti a tia naba ni karaoi te naan raa are iai ara mena are e manga riki bwa te issue ikai.

E aera kam a kamotirawaia taan mwakuri. E aera a kauarerekeaki taan mwakuri ao arei ao arei.

Madam Speaker, tera ae e riki. A manga bane n restart taan mwakuri.

Ngaia are n taai tabetai ana operational te kambwana e rang n kairiribai ma te politics. Bwa n taai tabetai ngkana ti nang bon run te kambwana ibon irouna bwa e nang bon tei iaon waena. Ma ngaira politician ti kona ni manga tinea te waaki anne.

Ngaia ae I taku bwa ti na bon riai n tara aio imwain bwa ana operational te Air Kiribati Ltd, angin te tai e bon roroko inanon te Auti ni Maungatabu aei.

Ma ae I kan taekinna riki nakoia kain Kiribati, e ngae n te loss ae e taekinaki. Tiaki te kakamaku te loss, I taku bwa te kakamaku ngke a bane n taowae ana wanikiba te Air Kiribati Ltd. E a toki te kibakiba e aera riki. N arona bwa aika irarikira ngkai n te Betebeke. Air Kiribati Ltd ae e lead te Betebeke n te domestic.

Ngkana kam karaoa ami kakae, Tonga ane a serve- naki mairoun te Fiji Airways. Samoa akea ana wanikiba, tao iai ane e a manga moan iangoa kaboana.

Mwatiare te kabanea ni mwaiti ana wanikiba iaon Aono n te Betebeke ae te domestic te Air Kiribati Ltd.

Ao anne e oti ana serious investment te Tautaeka, ao I taku bwa N na kakaitau nakoia kain te Air Kiribati Ltd.

Te naan bwaai akana a mwaneweaki inanona, a kaman kaoti ma rimoa. Tera tao te *mishandling of document* bwa a bua ao aera riki.

Ao I rang n kakaitau nakon te Tia tei temanna mai Kiritimati are e share naba ana nonori, ao e koaua ai tain te *digital wealth* aikai. Ti a riai ni kamanenai, ti a riai ni waerake.

E bibitaki te *finance manager* ke e bitaki te *CEO* ma iai te system ae a kona n ti take over ao a kona ni manga noria n te cloud ke n tera.

Ma are aikai kanoan te tai Madam Speaker, ngaia ngai irou ti na aki rang n kanakoi nanora n te bwai aei.

Bwa aikai kanoan te mwakuri. A kona ni bua bwaai tabeua ke a kona n raa.

Ma ngke arona bwa bon iai bebwa akanne bwa a tauraoi ao tao e na iai bwaai aika a na aki kaoti inanon te

ribooti ae a riki bwa bwaai aika a kananokawaki.

Ao ngai irou, te loss nakon te kambwana tiaki te kanganga. Unless ti a kawaerakea te kantoka, ao I taku bwa kam na noria ngkanne bwa manga te kanganga.

Ngkana arona bwa ti a manga roko ma ara kantoka ae e rang n bubura kaei ao kam na bane n roko Taan tei ni kangai; e aera te kantoka e a roko n arei. Ngaia ae I taku bwa tiaki te kanganga ae ti mena iai bwa te Tautaeka e teimatoa ni waaki.

Tao waaki ni katamaroa iroun tariu ni Minitita aio, ai kanoan te tai ma te bong aika imwaira. Ma ti karabwaia kain te Air Kiribati Ltd, n aron tibwangaia n teimatoa ni karaoa te kibakiba Inanoa.

Man taeka aikai Madam Speaker ao ko rabwa ao I boutoka te kaoti. Ko rabwa.

Deputy Madam Speaker: Ko rabwa te Minitita ae karineaki, ao n te tai aio N na manga angan ngkanne ana tai ni marooro te Leader n te Kaitara. Ana Tia tei Abemama temanna ae karineaki; Hon. Tessie Eria Lambourne. E nakoim te Tia tei.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao ti kaitaua ara Tia babaire n ara Komete n te PAC n aia ribooti ma kain ana Komete. I kaitauia kain ara Komete n aia mwakuri iaon ana akaunti te Air Kiribati Ltd man 2014 ni karokoa 2022.

Ao ti karabwa naba te Minitita are tabena n ana kaeka ao buokana na iroun te Minitita are e a tibwa n taetae . Ma I taku bwa tao e a kaokoro ara iango ma are ana kantaninga te Minitita are e taku bwa ti na aki tabeaianga n te loss, ao tao ngaira e kaokoro. Ti butimwaea ana ribooti te PAC ma e nang kakawaki bwa ti na katuruturu itera tabeua ae a na riki bwa kanoa ara marooro iaon ana akaunti te Air Kiribati Ltd.

Ao N na moanna ni kangai; bwa ti tabeaianga ngkana iai te loss. Bwa te loss n aron tein te ribooti, te ruuti ae e karaoaki ae e aki ataki mwina bwa akea bebwan te naan bwakamwane ma te naan boraraoi ma te naan raa riki.

Ao aei te bwai ae ti nanokawaki iai ma tao e kukurei iai te Tautaeka. Ma ngaira ti aki kukurei iai n aron noran te kanganga aei, buan te naan bebwa aika a rang n kakawaki te Tia babaire. Aei bon te kanganga ae e rang n bubura kaei ao e na riai ni kakaeaki bwa e kanga n reke ao antai aika a irekereke ma ngaia ao a riai n katuaeakaki.

Ao e a tia n taku te Minitita ti nang kabaneia kain ara Board. Ma iaan tuan te kambwana te Tibiika ao te naan director n te naan kambwana n irekereke ao n Ikotaki

ma te Air Kiribati Ltd, a personally liable. Ngaia ae a bukintaeka ni bwaai aika a riki n te kambwana. Ao ngkana iai te kabua te ruuti ke tera, ngaia ae a na kabomwi.

E a tia ni karaoaki n aron aei, bwa bukin aei bon te kanganga ae bubura. Akea bebwa ao ti tebo ma a bon kamwaruaki bebwa aikai.

Nanona kanga bon iai te mwakuri n aki tarabwai ke te mwakuri n aki ako, ao ngaira n ara koaua e a kataki ni rabunaki ni karabaki te naan bebwa.

Ao I taku bwa e rang n mataata kanoan te ribooti ao tao iai, n aron naba ae e noria te Minitita ae e taetae imwaiu. Iai ae e aki rang n katuruturuaki taekan te wanikiba are te *Embraer.*

Ao I taku bwa aei teuana te bwai ae ti a tia ni maroroakinna ikai n te teem ae nako.

Ibukin are iaon te ribooti ae e onoti are e karaoaki te audit report.

E rangi ni teretere iai te kanganga ibukin te Embraer, ma ti a noria ngkai kanga e aki rangi ni katuruturuaki inanon te ribooti aei.

Ti aki ataia bwa tera bukina.

Ma aikai bwaai bwa kabanemwane aika a bubura kaei ae ana kabanemwane te botannaomata. Ao ti na kakauringa, ao I taku bwa e a bon kaan $10 te mirion ngkai te kabanemwane iaon te Dash 8. Ao bukina ngkai ti a kaboa? Bwa are ti urua.

Te moantai ti tuangaki ngaira kain te Maneaba ni Maungatabu, bwa ti tangira boon te wanikiba bwa ti na kaboa.

Ma te mwane arei ngke e anganaki te Tautaeka ao e aki kaboaki bwa e a tangoaki. E a ritinaki.

Anne te moan kairua teuana ae ti noria ae e mwamwanaki iai te Maneaba ni Maungatabu.

Ao te mwaiti ni mwane are e a kabaneaki ni katoa ririki $1te mirion tabun ni katoa ririki, ao tao e nako riki. Manga bon te kabanemwane bon iaon kabutana ikai.

Ma are ti kakabwaka nakon te kambwana are ti tangoia mai irouna, $1tabun te mirion ni katoa ririki.

Ao e reitinako te bwakamwane aei ao tao e a bon kaan $10 tabun te mirion ae e kabaneaki iaon te Dash 8. Ao tera ae e a riki? E a uruaki ngaia are ti a kaboa bwa are ti a urua te wanikiba. E aki kona ni karaoaki.

Ao ngkai e a riki bwa ai te mange ao ti nang kabonakoa bwa tao aia spare part tabeman.

Anne rongorongo te Dash 8. Ti nanokawaki bwa ana mwane te botannaomata.

Teuana naba iaon te *Embraer*. Ao aei ae ti aki toki n uneuneakina taekana ikai, bwa are aei $60te mirion. Ana mwane naba te botannaomata ae e kabonganaki ao ti tebo bwa e a kamaunaki taekan bwa ai akea ngkai inanon te ribooti aei taekan te Embraer.

Ao aei te bwai ae ti na riai n taraia. Ao ti uneakinna ni maroroakinan te ribooti are e onoti iaon te Embraer bwa a bon akea te naan boraraoi ma te kambwana nakon Aotiteria are kanga e a kabuta te Embraer. Ao I taku bwa ngaki ti nang ongora. E a bon aki reke aron ara wanikiba anne ke e a bon aki kiba.

Bon te kanganga teuana ae e bubura kaei.

Ma iaan te ribooti aei ti na riai ni mataata bwa e materaoi te kabanemwane. E a nakea, e anakea te mwane ao e a kanga aron te karekemwane.

N 2022, ti $1,000 tabun te karekemwane man te Embraer ae e oti n ana akaunti te Air Kiribati Ltd, ma ana kabanemwane e nakon $200,000 tabun ibukin ana insurance. Irabubua $200,000 tabun ibukin ana kabanemwane.

Ao aei tao iai riki ane tao aikoa oti imwina.

Ao aei ti rang n tabeaianga iai iaan ana akaunti te Air Kiribati Ltd, aikai bwaai aika ti tabeaianga iai bwa akea mwia.

Ao tera nanon ae akea mwiaa. Ngaira ti nang kanga naba ni karaoa tabera.

E nang kanga ni karaoa tabena te Oteta Tienera ngkai akea te naan bebwa are e na kona ni kakoaua raoi bwa e bon eti.

Iai te bobwai ae e karaoaki n 2022, $7 te mirion ae e kabaneaki ibukin kaboan te wanikiba. Akea naba bebwan te bobwai aei.

Akea te boraraoi, ao aei ai tibwa ngkai ao I taku bwa aei taben te Tautaeka aei bwa e riki n ana tai.

Tera ae e karaoia ma e kangai; tai raraoma kain Kiribati. Tai tabeaianga n te ruuti bwa are bon aron te waaki. Ma a ngaa aia mwane kain Kiribati are a tia ni kabaneaki te Tibiika.

E a ngaa taekana. E aera ngkai ti a kamauna taekana, ti aki bon taekina te koaua.

Ao e aera ngke ti aki taekina taekan te *Embraer* n te ribooti aei. Bukin tera? Ma I taku bwa anne ngaira tabera ngaira kain te Maneaba ni Maungatabu bwa ti na taraia raoi, bwa bukin tera ngkai aika aikoa a kakeaki taekaia iaan tibwangan ara Maneaba ni Maungatabu aei bwa ti na riai n ataia.

Ao anne ti teimatoa n tabeaianga iaon tao te *Embraer* riki. Ao tao e na bon aki babane ara marooro iaon aei, ma e nang kakawaki bwa ti na katerea ae e a tia ni karaoaki te kakae ae e onoti ao bon akea naba te naan bebwa.

Ao ngkai a taku; ai bon akea bebwa. Ti nang kanga ngaira, ti a tibwa roko.

Ao I taku bwa e okioki ara marooro n te ribooti ae e nako, ma aei riki e a bon rang n kananokawaki bwa ai te mwaiti ni mwane ae e bubura kaei ao ti tebo ma ai bon akea mwina.

Ao tabeia te naan *directors.* Taben te Minititia are e mena iaana te kambwana aei bwa e na riai n taraia ana Baba n tararua bwa ngaia ae a na riai n health personally liable iaan ara Tua ae moan te mataata.

Ngaia are tera, aki ti kabaneaki bwa a na bon riai naba ni katuaeaki.

Ao aei aron te tibwanga ae e rang n kakawaki iaan te Baba n tararua ke tibwangan te Baba n tararua ke bon taben te Minititia are tararua te kambwana teuana ma teuana ma ana kambwana te botannaomata bwa e na taraia bwa a karaoa raoi tibwangaia.

Bwa e na riai ni karaoa kanga ukeuke ma rinanoan aia mwakuri kain ana *Board* te Minititia ni katoa uoua te ririki. A kabaeaki naba iaan te Tua te Minititia bwa e na karaoa ana *review* n aia *performance* ke n aia mwakuri ana *director.*

Ao ngkana e aki kakaraoa aei ngaia are e aki kona n ata naba te kanganga are tao e kaitara ma ngaia ana kambwana.

Ke tao bon iai bwaai ae e a bon tangiria naba te Tautaeka bwa tao e na aki rang n ataki taekana. Ao aei ti a manga okira ara uneaki taekan te *Embraer* ao tikuna i Aotiteria bwa tao te boraraoi ma te kambwana are e aki ngkai kiba irouna te *Embraer.*

Aikai bwaai ae ngaira iroura ti riai n tabeianga iai, ao ngaira ti tabeaianga iai.

Ti tara ana waaki te Air Kiribati Ltd, ao ti rang n kakaitau n aia kekeiaki.

Ao e eti teuana naba te kanganga n ana kambwana te Tautaeka bwa are a kairaki iroun te *polictics.* E eti ana taeka te Minititia bwa are e kairaki iroun bwa tera are e tangiria te Tautaeka bwa e na iriria ana botannaomata.

Ma e na riai naba ni mataata bwa iaan tuan te kambwana are e a kabaeaki naba iai e mena iaana te Air Kiribati Ltd, tabeia bwa a na bon waaki iaon te waaki n bitineti n aroia naba bitineti.

A na riai n raka. Ma tera te kanganga.

Ngkana e tangira ae e na karaka ana kantoka te Air Kiribati Ltd, ao te Tautaeka e kauarerekea.

Ma ngke e a kauarerekea ao e aki anganna ni kabane te mwaiti ni mwane are e karokoa iai ana karekemwane te Air Kiribati Ltd n te mwaiti are e tangiria. Ngkana e taku te Minitita bwa $1,000 tabun nako Tamana ao tao ti iraua ngkai ke irabubua te tara. Taben te Tautaeka bwa e na anganna te kaokoro iaan te bwai ae te CSO. Ao anne bukina, taben te Tautaeka.

Ngkana e aki tangiria bwa e na rang n birimwaka ke e na rang n bubura kaei te kantoka. E na kauarerekea ma e na angan te Air Kiribati Ltd te CSO bwa are anne tabena ibukin tobwan kainanon te botannaomata.

Ma ae ti noria naba n te ribooti te Tibiika, aki babane ni bwaka ana CSO te Air Kiribati Ltd mairoun te Tautaeka n te ririki teuana ma teuana.

N tabetai e a kabaneaki n te ririki are imwina. Ma aei naba e nang kakawaki bwa ti na maroroakinna naba iaan taben te Tautaeka ibukin ana kambwana bwa e na bon anganira te inaomata.

Angania te inaomata bwa a na karokoi aia tiati n are a riai ni karokoi iai, ma taben te Tautaeka angania te mwane. Kam taku bwa e a rang n rawata te mwane. Angania te mwane bwa a na kauarerekea, ma angania bwa a na bon kona ni buti iaon te raka.

Ngkai bon anne bon ana kanganga te Air Kiribati Ltd bwa are e a bon ruuti ao e a rang n tiraua tao kaubwaina ae e nang riai n rawata, ao akea. E bane te mwane ae rawata ao akea rabwatan kaubwaina te *Dash 8, te Embraer,* te naan wanikiba.

Ngkai ti bon taui naba bwa ti tuai bane ni karekei n aron are kanoan te kantaninga iroun te Minitita ke te Tautaeka are e nang bane ni kabooio ana wanikiba ana kambwana aei.

Ti rang n kakaitau ao moan te kakawaki. Moan te kakawaki tibwangan te Air Kiribati Ltd, ibukia ara botannaomata.

Ao ti na kaungaia. E rawata te mwakuri buaka ae e a tia n noraki ni kabuan te naan bebwa aika a rang n kakawaki.

Karakan kaboaia aomata ae e na riai n aki roko booia tao n te mwaiti are anganaki. Ao aikai a riai ni bon taraki bwa e na riai n *accountable*.

Bwa ngkana akea te Tibiika, ao akea manenan naba ara marooro n te Maneaba ni Maungatabu aei. Ti a bon ti kakangai naba. Ti nanokawaki bwa ngaia; ao akea mwina.

E na bon teimatoa ni bwainikirinaki kaubwain te botannaomata.

Ao ngaira iroura e eti bwa are e rang n korakora ara tangira.

Man tabetai ti nang taraia bwa ngkana ti a kaunga te aekaki ni mwakuri ae e aki tamaroa, ao e nang kanganga aki kona n rikirake ara kambwana.

Ngaia aei teuana tao kanoan ara marooro ae moan te kakawaki bwa ti na katuruturua ikai.

E eti e aki rangi ni raoiroi ana tararua te Air Kiribati Ltd n aron barongan ana bebwa are a kakaokoro. E korakora te kaokoro imarenan ana ribooti teuana ma teuana.

N tabetai $1te mirion tabun te kaokoro. E rang n raa, nanona e oti bwa e aki raoi karaoaki te mwakuri.

Ao aikai ti riai n taraia ao ti na katabea te Minitita. Are te Minitita ngaia are e ribooti nakoira ngaira kain te Maneaba ni Maungatabu bwa ai bon tabena ana Baba n tararua ao ana Manatia akana a mena n ana kambwana.

Ma e nang kakawaki bwa e na aki manga oki n riki.

Ti aki kona n okirikaki ma e na riai n iai te kabwarabwara

Ngaira e tuai rau nanora n aron te naan buan ke akean te naan bebwa ibukin kabwarabwaran te naan kabanemwane aika a tia ni kabaneaki.

N aron are 2022, $7te mirion akea mwina.

Ma are e a tiku. Iai mwina bwa iai te kabanemwane ae te mwane anne ae kaboan te wanikiba.

Ao tao iaon naba kaubwain te Air Kiribati Ltd, tao e bon raoiroi ae e bon karauaki naba ni katannakoaki te wanikiba teuana ma teuana.

Ngkai ti ataia bwa e aki rinnako ni kaubwain te Air Kiribati Ltd te Embraera bwa ti $12te mirion mwaitin kaubwaina ae te wanikiba. Ae aikai a tia ni kekerikaki ma ti aki kakoaua bwa e a tia n rin are $60 te mirion. Te Dash 8 are iraua te mirion ae I taku bwa aikai a rang n kakawaki bwa a na mataata raoi, bwa e aoria n ae e bon noraki bwa anga kaubwaina are e a tia ni kaboaki. Anga ae e mwakuri ma ngaia, aika tangoaki ao te kabanemwane iaon teuana ma teuana.

Aikanne ara marooro te Tibiika ae ti kakaitau n te kekeiaki. Bwa I taku bwa noran ngkai te mwakuri, e tuai tamaroa. E tai tamaroa, ao ti na bon katikua nakon te Minitita are tabeakina te kambwana. Bwa ara kantaninga bwa ngkana ti nora ana akaunti are imwian te Air Kiribati Ltd, ao e nang iai te tamaroa.

Katamaroaira teutana ao e nang akea manga te ribooti ae ti kan noria ae e kangai; a bua. Akea mwina.

Akea mwin naba ana bowi te *Board.* Aikai kanga e a bon rang n kakamanga ngkana aibon akea mwin ana bowi te *Board* ao e nang kanga ni karaoa tabena te Oteta Tienera.

Ao ngkanne iaon te naan akaunti, ti ataia bwa are iai iaon 2014, ao ti a tara ngkai biribirin te mwakuri iaon te akaunti ao e kona n are ibukin 2014 ao tao e a tibwa otinako n 2016.

Ao ngaia ae ti na teimatoa ni bubuti kawaekoan te naan ribooti bwa e aoria n are e roko ikai ao aei n te tai naba are e aki rang n maan.

Bwa I taku bwa ana akaunti te Air Kiribati Ltd, e rang n mataata bwa ai 9 ana ririki inanon te ruuti naba iaan ana tararuja ara Tautaeka n te tai aei ae ai ana ka-9 naba n ririki ao ti tebo ma e rikirake ni buakaka ana akaunti te Air Kiribati Ltd bwa e aki rikirake n tamaroa.

Ao tao e na tiku anne bwa te kakaewenako ao ti teimatoa ni boutokaia ara kambwana aika e nang kakawaki tibwangaia ibukin te botannaomata ma a na karaoia raoi n tibwangaia ao ngaira ti na tararuaia raoi bwa a na karaoa tabeia, ao ti boutokaia n aron kainanoia are a na kainanoa iai ana ibuobuoki te Maneaba ni Maungatabu.

Man taeka akanne ti kakaitau riki ao ti a bubuti kanakoraoan riki ana akaunti te Air Kiribati Ltd. Ti kaunga kain te Air Kiribati Ltd, te Baba n tararua, te CEO ma ana tiim bwa a na kekeiaki.

Ao ti na butia te Minitita bwa a na angan te Air Kiribati Ltd tao te inaomata bwa e na kakerakea ana kantoka ma ngkoe te Tautaeka angania te mwane e na aki karokoa n ae e a rang ni bobuaka ao aikoa kona n *afford* ara botannaomata.

Ko rabwa ao I a toki ikai ao ti butimwaea ana ribooti te Komete.

Deputy Madam Speaker: Ko rabwa te Tia tei ao te point of order, te Minitita.

Hon. Alexander Teabo: Ko rabwa *Deputy Madam Speaker* ao I karabwa te Leader n te Kaitara te Tia babaire ma iai tabeua ae I kani katerei. Bwa e koaua ae e taekina tao te naan boraraoi n te *Embraer.*

Ma bon iai taian boraraoi aika a bon raa. Bon iai taian boraraoi tiaki n ae akea te boraraoi iaon te *Embraer* a bon bane n iai aika a karaoaki te Tia babaire.

Ma e koaua are bon akea n te ribooti te Tia babaire. Ngaia are e bon aki nako ao are bon iai taan karaoa te ribooti. Ao anne ngaia bukina anne. I taku bwa e nang tauraoi naba ni

marooro iao te *Embraer* te Tia babaire. Ao ngkai akea n te ribooti, ao ti kan katerea bwa bon iai te ribooti. Iai contract aika aera, iai ae ti a tia ni manga bon karaoia te Tia babaire. Inanon au tai ngkai te Tia babaire ao I kani katerea are tao kain te *Board* ke tao tera te Tia babaire ao n te *Dash 8* are e taekinaki arei te Tia babaire.

Ao e koaua n aron ae e bon taekinna te Minitita are mai imwaiu te Tia babaire.

E koaua te *Dash 8* bon iai boona are e bon tia n raa, are e na kaboaki iai ao e a tia n anganaki te Air Kiribati Ltd ao iai te bwai ae e riki iai bwa iai ae e aki rin ibuakon te amount arei te Tia babaire ao e aki koro. Ngaia are e a kona n raa n aron are e taekinaki e riiti. Iai ae e riiti ao iai ae e aera. Ti tebo ma ti a riiti *to own* te bwai aei ao e a koro boona ngkanne n te tai anne te Tia babaire. Anne bukina ao a tia ni kabaneaki te koraki aikai bwa aki okira te Tautaeka. Anne te bwai ae e ataki, ngke e tia n riki arei.

Ao anne ae I a tia ni karekea rongorongona irouia te koraki. Ao a tia ni kamotirawaki taan karaoa te waaki anne te Tia babaire ao kain te *Board* te Tia babaire. E rabwa.

Deputy Madam Speaker: Ko rabwa te Minitita ao I noria bwa e kani marooro te Tia tei mai Beru. E nakoim te Tia tei mai Beru; Hon. England Taomati Iuta. E nakoim te Tia tei.

Hon. England Iuta: Ko rabwa te Tibiika. E kakawaki te marooro man ana itera te Komete ae ti kamataatai bwaai tabeua.

Ma ti bon aki kona n ribootini baika akea taekaia inanon te ribooti.

Ti bon titiraki naba ma are taran ae e bon tuai bwaibwai te Air Kiribati Ltd n te *Embraer.* Ao bon anne ngkai ae e tiku moa tao inanon bain te *Finance* kanga n otara n aron ana kakaeka te *CEO.*

Ngaia ae ti na karau nanoia te rongorongo bwa bon akea te bae e karabaki. Bon akea te ribooti ae e toka.

Akea naba te ribooti nakon te Oteta Tienera ngke e karaoa ana special audit n te tai arei.

Ma tao e koaua ae e mwaiti rekerekeia te koraki ake a tararua inanon taai akekei are kanga kanoan te *special report.* Are e aki taekinaki naba bwa tera rekereken te *Embraer* ibukona aikai, ma bon ti akana bane n toka iaon te ribooti ae bon ti kanoan te naan ribooti ae ti anganingkami ngkai.

Tiaki tabera bwa ti na manga taekini bwaai tabeua ae a raka ae tiaki kanoan ana kukune te Oteta.

Ngaia are anne tao bon oin ara kantaninga bwa e na karaua te

nano. Ti aki nanona ngkai bwa N nang manga kauekea te kauntaeka ma e na karaua te nano nakoia ake a kan noria. Anne bon ti tabera ae ti kabaeaki iai, ngaia ae ti bon ti karaoa arei.

Ti a kaitaua naba te Minitita are iai rotakina teutana n aron are kanga tein te ribooti bwa tao e aki raoiroi.

N aron are e bon taekinna te Tia babaire ngke e kabwarabwara, e bon aki kona ni kakaeak te CEO ao te tia mwane ae ngkai. A bon teirake inanon te ririki 2022, kanga ratokin te ririki. Bon akea te bae ataia. Akea te bae ataia ni baike a riki imwaina ao tao ngaia are e roko iai te ribooti arei bwa tao a kataia ni kaitiakia inanon baike a noori bwa a nang tei uakakaia ngkanne iai are a tekateka n te kai n tekateka ngkai.

Ni bon aron marorora ngai bon au kanamakin ao tao ngkana e kariaiakaki aio bwa N na taekinna.

I nora nanon te *CEO* ae ngkai bwa e mwaiti nanona ni kan raira ana waaki te kambwana ni katamaroa riki.

Ma e kakoauai angabuaka ni kabane ma kabwakan aron te waaki, riki ma ti a bon bukina te Tautaeka bwa tao bon ngaia ae e ririnnako riki n tokobitoa te waaki.

Tai nang karaka te kantoka, tataua te bwaa bwa ae ti na bon raa. Tai tabe ma te bwaa bwa ti na bon tinea boona.

Ma iai ara kantaninga ao e bon karekea naba ana tia mwane ae e boou. Ao n aia taeka ni berita nakoira, a na kataia ni kaitiaka mwin are riki n te tai arei ao a kataia ni katamaroa.

E bon tuai n tia 2023 ao 2024, ma e taku te Oteta bwa e a tia n reke 2023 inanon baina.

E a tia ni mwakuri inanon ana akaunti te kambwana. Baike tao e karaoi te Minitita n ana tai are mai imwaina inanon ana tai n teirake, aikanne ae e bon taekiini naba te CEO. E korakora tabeaiangaia ao bon iai naba aika a tuai rokoraoi.

Ao e bon bubuti naba bwa iai aia mwane ane e bae man te Finance. E tuai mani babane inanon te ririki aio n aron are e a tia ni kataumwaneaki ma ti karokoraoan aia waaki.

E kakoaua naba bwa ena riai ni kaman raka te kantoka, ma ngkai ngkai e a bon toka boon te bwaa akea aia anga.

A katautaua bwa tao man te namwakaina aikai rikaki ao e nang riai naba n raka te kantoka ngkai e a toka boon te bwaa. Ao e aki roko n are e kantaninga ae e na iai te raka ae a na bon namakinna kain Kiribati ao te kantaninga bwa e na uarereke rotakia iai.

Aikanne ana tamnei te tia kairiri ngkai ae e kataia n taekinna nakoira n ti kataia ni kaitiaka aron te kantaninga are e ataia bwa e bon rang n buakaka kanoan akaunti inanon ririki ake mai imwaina.

Ao n ana kekeiaki ao n ana kantaningaki tera ngkana e kona n reke tamaroan aio. Are bon iai inanona ni kan bubuti te CSO bwa e na teimatoa n arona ae bwanin n aki manga taraki iterana teuana ma teuana ma e a bon bwabwaka naba ni bwanin n aron are e a tia ni baireaki ma ngkekei.

Ngkana tao e aki reke ane ao e na bon iai rotakin aia waaki.

E na bon riai n taai tabetai.

Ao aikanne kanoan te ribooti akana a wene akana kan uneakin i tinaniku, ti bon karautaeka. Bon akea moa inanon te audit report aei.

Ngkana kam taekina te *Embraer.* Are bon akea moa inanon te ribooti aei. Ao ara kantaninga bwa e na mataata anne. Kam rabwa.

Deputy Madam Speaker: Ko rabwa te Tia tei ao N nang angan ngkanne ana tai ni marooro te Tia tei ae karineaki mai Teraina; Hon. Bautaake Beia. E nakoim te Tia tei.

Hon. Bautaake Beia: Ao e rarabwa Madam Speaker ao I a reitai riki ma abau ae Teraina ni kamauriko te Tibiika ae ko rine, n reitaki ma te Beretitenti ao te Kauoman. Taan tei ao te Leader n te Kaitara ao boni ngaira ni kabane n te bwakantai aio kam na bane ni mauri!

E uarereke au marooro n te bwakantai aio ma e kakawaki naba ae ti na boutoka naba te kaoti ni kanoan te kaoti n te bwakantai aio.

I a karabwa riki te Tia tei man te PAC mai Tabiteuea Meang, are e a kanakoa ana ribooti n te bwakantai aio ae e rang n tamaroa ibukin katabangakan ana ribooti te Air Kiribati Ltd.

I taku bwa ribooti aikai are e a tia n taekinaki ao e kakawaki ae ti na manga bon kanakoa ara boutoka iaona.

Te ribooti aio ti ataia bwa kanga kanoan ana kukune te Oteta are ngaia te PAC I taku bwa e a bon kateitei iaona.

Are e taekinaki inanon te ribooti are man 2014 nako 2019, ti ataia bwa e a bon ruuti. E ruuti te Air Kiribati Ltd.

Iai tamaroan 2020 bwa iai rakana ma ngaia e a manga disclaimer ai manga akea te naan document ni bwaai akana a kainanoaki ibukin te Oteta.

Ngaia are e bon tamaroa ma e bon buakaka naba bwa akea te naan bwai ni kakoaua.

Man 2021 nakon 2022, ngaia e bon kaotia naba ae e bon ruuti. Ao I

taku bwa e nang kakawaki n te tai aio bwa ti a bon nora te Air Kiribati Ltd bwa e a bon aki nakoraoi ana ribooti ao ai tera ae ti nang maroroakinna inanon te Auti aio. E kakawaki ae e nang bon riai are e taekinna n ae nako ae e na riai ni katenaki.

A nang riai n katenaki irouia taan mwakuri bwa a nang oreaki bwa e aonga n ae e a bon nakoraoi te waaki.

Ngkana arona bwa aio ti a bon tataekinna naba bwa n ae e na roko, ao ngkana akea katenakin aio ao I taku bwa e na bon akea te rikirake nakon ana ribooti ao tararuakin ana mwane te I-Kiribati.

N te tai aio e kakawaki katuaeakakia. I taku bwa e a bon karaoa ana Kainibaire te Tautaeka bwa a nang bon riai ni katuaeakaki koraki aika a bon aki tarabwai. A bon ti nako naba ni mwakuri ao ti aki kona n ataia bwa a bon aki kona ni karaoa te tarabwai nakon ana kambwana te Tautaeka.

I taku bwa te tai aio e kakawaki naba te Tibiika ngkana ti tara ana akaunti te Air Kiribati Ltd, I taku bwa e nang kakawaki bwa ti nang bon bubutia te rabwata ae te Oteta bwa e nang karaoa ana auditing ni katoa 6 namwakaina ke teuana te ririki ae e nang bon *monitor-nna* moa te I-Kiribati bwa e aonga n ae e tamaroa ana ribooti.

Ao I taku bwa tao aio kanoan te ribooti aio e a bon maan n aki otetanaki ao e a tibwa otetanaki ngkai inanon iraua ririki aika a bwakanako.

Ao I taku bwa e nang kakawaki bwa e nang bon roko te Oteta ao e nang bon taraki bwa e na monitor-naki bwa a nang bon taraki kambwana aikai bwa I taku bwa te kambwana aio bon ngaia maeun te I-Kiribati, aron te mwamwananga.

Ao I taku bwa ti kona naba n reitira ngaira kain Teraina ao kain Tabuaeran, ao ti a kona n nora te kanganga. Bwa n taai aika nako ao e kaan 6 namwakaina te Air Kiribati n aki kiba.

Ti a kakauntaekaia ngaira, a roko kain ara koraki. E a kanga aroia Aoraki, e a kanga aron te mwamwananga.

Ngaira naba ngke ti mwananga man te PAC nakomai, e korakora naba taonakin te wanikiba.

Ngai ngke N na nakon au abamwakoro ao e aki rokou i Teraina bwa I a manga oki naba bwa e aki tauraoi te wanikiba.

Tao ngaia aikai kanganga are man aki tararuan raoi te ribooti. E a bon rotaki te akaunti ngaia are tao e a kona are man te akaunti anne. Ti ataia bwa akaunti kabutan te mwane, ao te mwane ngaia are e

kona ni karekei bwaai ake e na kabuta ana waaki te Air Kiribati n aron te bwaa ma bwaai ake e kainanoia te wanikiba.

Ao I taku bwa e nang kakawaki riki iroun te Air Kiribati Ltd, bon tararuakin aia akaunti.

N te tai aio e uarereke au marooro te Tibiika, ma e kakawaki ti na boutoka te kaoti.

Ti a bubutia riki te Tautaeka bwa e kateimatoa ana buoka te Tautaeka rinanon te CSO bwa e aonga n ae e a buoka aron are e kanako ana mwane ni buoka nakon te Air Kiribati Ltd bwa e aonga n ae e kateimatoa aron te kibakiba n te Aono n Mainiku.

I taku bwa n te Aono ni Mainiku bon teuana te abamwakoro ae e tionako. Ngaira kain Tabuaera, Teraina ao Kiritimati e nang kakawaki aio iroura bwa e na kateimatoaki kiban te wanikiba.

E kakawaki naba ae I a karinraa ikai te Tibiika, n ana *service* te Air Kiribati Ltd.

I ataia bwa n te kiba ae nako ao iai au Aoraki ae kuratinaki ao e aki katokaki n te wanikiba, iaan ae e a kebo.

Ngaia ae e kakawaki ao riki ana *service* te I-Kiribati iaon Mainiku, e a manga *service* naki te wanikiba. Ti aki ataia bwa e kona ana *service* teuana te wiki, uoua te wiki, e a kan namwakaina ao e a tibwa kiba.

Ngaia are I a rang n raraomaeakina au Aoraki ae e aki reke naba tokana n te tai aio bwa e na bon riai n toka ma tao e a kebo te wanikiba.

Iaan are e korakora naba te mwananga tao iruwa ake a roko are kain te tiim are a na oki ngaia are tao e aki moanibwaiaki au Aoraki aio. Ma e nang kakawaki are maeun te Aoraki, ngaia are ti a butia te Air Kiribati Ltd katamaroan riki ana *service.*
Ao I taku bwa ti a boutoka te kaoti n te bwakantai aio bwa e nang ibuobuoki nakoia kain ara Aono ni Mainiku.

Ao e rabwa te Tibiika ao I a toki ikai.

Deputy Madam Speaker: Ko rabwa te Tia tei. N te tai N na kanakoa ngkanne te marooro nakon ara Kauoman ni Beretitenti are te Minitita naba n te Botaki ni mwakuri ibukin te Mwane ao Babairean Karikirake. E nakoim te Kauoman ae ko karineaki.

Hon. Teuea Toatu: Ko bati n rabwa te *Deputy Madam Speaker* ngkai ko karekea naba au tai ni marooro n te bwakantai aei.

Ao tao e bon kakawaki ae N na anga naba au marooro bwa n aron ae e ataki bwa te Minitita n te Mwane bon ngaia naba te Minitita n te SOE.

Ma I taku bwa e kakawaki ae ti na anga ara marooro.

Ma imwain ae I waaki ao bon te karabwarabwa moa nakoia kain te PAC, ami Tia babaire ma ana *members* iaon te ribooti ae e a tia ni kawenea imatan te Auti n te bwakantai aei n Ikotaki ma te ribooti naba are iaon te *Kiribati Housing Corporation.*

Ao e koaua ti karabwarabwa nakon ana aobiti te Oteta Tienera iaon aia mwakuri korakora naba ni kaotinakoa taian ribooti aika a rang ni kamimi ao a kakaongora.

Ao tao bon aio *Deputy Madam Speaker* kanga e bon kananokawaki, ao ti aki kona n rabunira ke tao ni karabaira iai bwa are aio are e a bon oti iroun te Oteta Tienera.

Ao tao e koaua ti aki kona ni bukibuki bwa antai ae e karaoa te mena ke tao ti na manga tanrikaki.

Ma I taku bwa e kakawaki bwa iai taian reirei aika a mena n te ribooti aio ao ti riai n *take into account* ibukin kawai rake n taai aika imwaira aio.

Bwa ngkana ko nora te ribooti aio, kanga I aki rang n mwannanoa te raka ke te ruuti ma n aron te ribooti ae e kamenaki, anne e rang n kananokawaki.

Ao ngkana I nora ana ribooti te Oteta Tienera, e a bon moa naba man te *adverse, disclaimer, unqualified, disclaimer, disclaimer, disclaimer, adverse, adverse.* Kanga bon akea tera, tao e koaua ae e taekinaki te disclaimer bwa te kabanea ni buakaka.

Ma irou kanga e karako riki anne. Ma te kabanea ni buakaka iai bon te *adverse.* Bwa te *adverse* e a bon rang n buretata te akaunti aei.

Ngaia are I taku bwa aikai reirei ae ti na riai n take *into account* inanon ara tabo.

Ma tao e koaua bwa tao aikai kanoan taian akaunti aika a tia n nako. Ma I taku bwa n aron are I taekinna, iai reirei aika ti riai n ataia.

Ngai e bon bane naba au tai ni wareka te ribooti, I a bon tibwa warekia n te bwakantai aei. Ao I bon rang n shock n aron te mwane ae e karinaki ao kaokoron booia taan mwakuri are e oti n te *payroll* ma are a bon kaboaki iai.

Akea te *record* n te miniti, akea te *agreement* ae e karaoaki iaon kaboan te wanikiba ao te *right off.*

A manga *right off* kain te *Board,* a baireia naba bwa e nang *right off* te mwaiti are a taku bwa e riai.

Aikai tao e koaua bwa tao ngai ngkai I taetae ngai, ai bon taekani kaunga nano nakoia kain ara SOE aio, bwa I taku bwa e bon rang n kakawaki bwa a na kataia ni kamatebwaia

raoi ao n wareka te Tua ae te *SOE Act.*

Bwa taian babaire ake a na okira moa te Beretitenti ke te Kabineti.

Angin bwaai aika a karaoaki ae ti noria ngkai, ake aranaki bwa te naan *major transaction*s. E a bon karaoia naba te *Board,* ao iaan te Tua e na okira moa te Beretitenti ao te Beretitenti e na *consult* te Kabineti ao e na anga ana *approve* te Beretitenti.

N aekakin tao tarau are irabubua te nga, karaoakin taian mena aika a bon rang n bubura.

Ngaia are aio ae I taku bwa ngaia ae I kangai; te ruuti aio e bon reke te tai ni manga bon nikoira riki ao tao ni manga reitaki riki ma kain te SOE ni kauringia bwa iai tabera ae e nang kakawaki ao ngaia bon tabeia ngke a tia n rineaki bwa kain te *Board ao tao te Management* n te *SOE* bwa a na riai ni karaoa raoi tabeia ni kaineti ma iaan ma te boraraoi n te mwakuri ao irarikina naba iaan te *SOE Act.*

Ngaia are ngkana bon teirakeu aio kanga bon akea kanga bon ti te taeka ni kaunga nano.

Ao N aron are I taekinna, ti aki kan bukibuki bwa antai ae e mena. Ti na butimwaea te ribooti n arona aio.

Tao ti na anaia ma te reirei ae e bubura nakoira ao tao ai bon te reirei naba nakoia kain ara *SOE* bwa a na kataia riki, tao tiaki ti te Air Kiribati Ltd ma ai bon ngaia ni kabane kambwana. Ni bon karaoa tabeia are iaan tuan kamwakurakia ao moamoa riki tao nake taan Tia babaire ake a mena n te Baba n tararua n Ikotaki ma te CEO bwa iai kabaeaia ae a na karaoia iaan te Tua.

Ao e bon eti bwa are kanga I kukurei ni kakoaua ana taeka te Leader n te Kaitara, a na bon riai ni katuaekaki. Ma aio tao N na bon manga tara raoi te Tua bwa I kataia n taraia ngkai ma e aki bane.

Ma kain te *Board* ngkana arona bwa a bon aki karaoa raoi tabeia ao ti aki nanona bwa a na aera.

Iai tabera bwa ti na bon karaoa naba ae e na riai ni karaoaki nakoia.

Ngaia are ai bon te kauring nakoia kain ara SOEs bwa are e koaua bwa are a tei ibukira. Ngaia ae ti katekatekaia n te Baba n tararua ma are iai tabera bwa are iai te onimakinaki ae ti angania. Ma e koaua ngkana aki karaoa te onimakinaki, ao e koaua ti aki nanona bwa tao a na birinako man te bwai anne n akea te bae e na karaoaki nakoia.

Ngaia are e koaua, N na kaoka riki au taeka. Ti na butimwaea te ribooti ae e bon kananokawaki aio, ma tao e koaua ti na taraia bwa tao ai bon taian reirei aika a rang n kakawaki. A na manga kaira aron

ara waaki inanon taairake aika imwaira aio ibukin kabutiraoan riki tao tiaki ti Air Kiribati Ltd, ma ni Ikotaki naba ma ara SOEs ake tabeua.

Man taeka akanne *Deputy Madam Speaker* ao I butimwaea te ribooti. E rabwa.

Deputy Madam Speaker: Ko rabwa te Kauoman ni Beretitenti, N na angan ngkanne n te tai aio te Tia tei mai Makin temanna ae karineaki; Hon. Pinto Katia. E nakoim te Tia tei.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa *Deputy Madam Speaker*. Ao e kakawaki naba tao ti na anga teutana ara nonori naba iaon te ribooti ae e a tia ni maroroakinaki inanon te tai aio.

E koaua iai naba te kaoti naba are imwina, ngaia are N na ti kauarerekei N na aki manga kan okiri akana a tia n taekinaki te *Deputy Madam Speaker.*

Ma bon te kaitau riki nakon te Tia babaire ma kain ana Komete n aron are e a tia ni wene aia ribooti iaon teuana ana kmbb te Tautaeka ae te Air Kiribati Ltd.

E rang n teretere n aron are a bon tia n taekinaki ao a bon tia ni maroroakinaki naba irouia Minitita ao te Kauoman ao antai riki, Taan tei ake a tia ni marooro imwaiu.

Ma I taku bwa te kantaninga ae ti anganaki bwa tera ngkanne ae ti na karaoia nakon te Air Kiribati Ltd.

Ao ti na bon riai moa ni kaitau nakoia kain te Air Kiribati Ltd n aron aia kekeiaki, inanon aia tai ni waaki man 2014 ni karokoa 2022 ni karokoa e a tia ni wene kanoan te ribooti nutibebwa e tai aio.

Ao ti kakoaua te *air line business* bon te *business* ae e rang n kanganga te Tia babaire n aron are e bon tia ni maroroakinaki naba iroun temanna te Minitita.

Ma I taku bwa te bwai ae e rang n kakawaki bwa iai te bwai ae e aranaki bwa te *insurance* ibukin te *climate change.*

I marooro ma kain te *Insurance* n te tai kanga n tain ana mate ke ana kabuanibwai iroun tariu are te Minitita. Ao kanga inanon ara tai ni mamarooro ao a kaoti iango aika I taku e na ibuobuoki teutana nakon te Air Kiribati Ltd inanon te tai aio.

Ti ataia bwa aron te kiba nakon abamwakoro tabeua, akea te kanganga iai.

N arona e ti ataia Abemama, ti kona n noria ae e rang n rawata te kiba nako iai bwa tao e bon rang n tiraua bwatintia ao e tiraua naba tao e kaan naba ke tao tera te Tia babaire.

Ngaira kawarakin ara abamwakoro ae Makin, ao tao Butaritari nnen te karau.

Ao te karau aiai n te taina ae ti a mwananga, ti a toka iaon te wanikiba ao ti nang bon roko i Butaritari ao ti a mimi ngke e a ti kaitarai Tarawa te wanikiba ao e ti tanrikaki te wanikiba ao e tuangira, e buaka Makin.

Ao ti bon taratara Butaritari ti bon noria ma tao iroun te bwairati arei tao iai te nang ni karau ae tao e tei iaon Makin ma tao e aki kona n ruorikaki i Makin.

Ti a okirikaki ao ti a manga bon titiraki. Ao tera te nangi ni karau arei, ao tai taonabara te kabanemwane are e a tia n nako. Boon te bwaa are e a tia ni kabonganaki ma tera.

Ma inanon ara tai ni marooro ma kain te *Insurance* aio, ao e taku. Ko noria iai te *climate finance,* ae ngaia ngkana ko bon kona n *apply* nakon bwaai aikai bwa ngaia tao a rota naba aron biribirin naba am karekemwane.

Ao tao aio ngaia teuana ae ngaia ae ti na kona n noria. Bwa tao ngkana e aki nako Makin bwa tao inanon te tai ae rang n korakora te buaka, a tia ni bwaka kantokaia aomata a tia n toka ao e a manga oki te wanikiba.

Anne teuana te *impact* ae ti noria ngkai iaon *climate change* te Tia babaire.

Kanga aikanne itera tabeua ae I takub a e na rang n ibuobuoki. Ao ti ataia bwa tao e aki reke au tai ni marooro teutana n te Auti n tei iaon te ribooti ae e nako te Tia babaire.

Ma bon teuana naba te bwai ae e kakawaki ae ti na riai kanga ni kateimatoaia ara bitineti ke tao ara kambwana akana a bane ni mena iaan te Tautaeka bwa a na riai ni bane n *insure* bwa iai bonganan te *insurance* te Tia babaire.

Ao tao I a tei ngkai bwa aongkoa tao I a tei kanga tao ni *promote* aia *service* kain te *Insurance.* I taku bwa bon iai bukin bwaai ni kabane te Tia babaire.

Ao ti ataia bwa inanon taai aika nako ao e a tia n urarake ana auti te *Housing,* ao tao e a manga reke bwa ana kabanemwane.

Ao tao ngke arona bwa e *insured* te Auti anne, ao tao e na bon akea te kabanemwane ae e na reke riki te kabomwi te Tia babaire.

Are tao anne ae ngaia ae N na butia kain te Air Kiribati Ltd, bwa tera ngke a kona n nora te itera aio bwa e ngae ngke e riki bwa te kabanemwane ma e nan riki bwa te *investment* n te tai teuana.

Ngaia are ti noria iai te *insurance* ae e karaoaki, ma kanga ti te

insurance ae uarereke te Tia babaire ti aki ataia bwa tao ibukia antai.

Tao ibukia bwairati ke tao ibukin te naan wanikiba ke tao tera te Tia babaire.

Ma iai te taina ae ti nako Tabiteuea Meang aongkoa ti na nako Arorae kain ara Komete n te *Business committee* n te tai ae nako te Tia babaire.

Ti a toka n te wanikiba, e *refuel* ke tao e a manga bwanaki i Tabiteuea Meang ao ti a toka. Ao ti a mimi n te bwai ae e a titi mai inanon te wanikiba.

I a nako n noria, I a katoka baiu ao I arokia te karatin, bwaan te wanikiba.

Ao ti a moanna kanga n nanououa bwa e a moanna ni kakanoa ibukin te wanikiba.
Ao I aki kakaotia ma I a nakon te bwairati, I karaurau n taetae nakoina. I tuanga, ko kona n tuoa moa te bwai are e riki ibuki. E a otinako te bwairati aio ao e a oki n nako buki, e na kanga ngke e nako n aroka boin te bwai arei ao are bon te bwaa.

Ti tuai kitana Tabiteuea Meang ao ti a manga oki. Ngke ti a oki ao ti a kunea bwa ngaia tao e a rang n onrake bwaan te wanikiba. Tao te *pleasure* ieta ke tao te ang ngaia are e a manga kawaerakea te bwaa n te tai arei te Tia babaire.

Ma I taku bwa aikai kabotau ae ti taku bwa ti na noria, bwa ngaira ngke ti toka n te tai arei ao a nako nanora.

Ao te babaire e taku; kam na tiku i Tabiteuea Meang ao te wanikiba e na oki.

Ti aki kan tiku i Tabiteuea Meang n te tai arei kain ara Komete. Ti anga maeura bwa te bwai ae ti tuangaki, ngkana kam a bon toka. Kam a bon toka n oin ami kanganga.

Ngkana arona bwa iai te kabuanibwai nakon te wanikiba, ai bon tioi.

Ti tekeraoi bwa ngke ti oki, ti karabwa teuare e tararuai maeura bwa tao e bon tuai roko ara tai inanon te tai arei.

Ti oki ma te kukurei ao te kimwareirei bwa e aki te roko n reke te wanikiba.

Ma I taku bwa te bwai ae e rang n kakawaki, te *insurance.* Ma I taku bwa e na *insured* ara wanikiba ao tao kaina naba.

Bwa inanon te tai are e riki te kabuanibwai iai ao tao e nang bo tao tera ao e a tauraoi te kabomwi inanon te tai aio.

Ti na teimatoa ni kaungai nanooia ara taan mwakuri n te Air Kiribati Ltd te Tia babaire. Bwa a na

kaungai nanoia ao a nang birinako man te bwai ae e aranaki bwa kanga *think outside of the box.* Ko na iango itinanikun te bwaoki.

Ko nang kikitana am bwaoki arei ao ko nang manga otinako bwa ko na tatara aron am kambwana bwa tera ae ko na karaoai.

E nang rawata aron te karekemwane te Tia babaire.

Teuana mai ibuakona tao a nang riai ni karaoa te bwai ae te *frequent flyer program.* Are ngkoe ngkana e rang n rarawata tokam bwa tao ko nang anganaki tao te *discount* ke tao tera. Kanga n aron kaungakin nanoia ara botannaomata bwa ngaia a nang riai ni kakabongana te kiba.

Ngaira kain Makin ara kaibuke, ti anga naba kanga aekakin aio, ai moara riki nakoia ara *members.*

Ngaia are ngkana ko kan *member* ngkoe ae tiaki kain Makin, ti tauraoi ni butimwaeiko naba inanon te tai aio, bwa e aonga n ae ko toka nako Tamana ke tao ko toka nako Arorae ao e na uarereke naba kantokam te Tia babaire.

Kanga aekakin iango aikai bwa e aonga n ae ti kona kanga n tarai riki kambwana ao ara Air Kiribati Ltd bwa e na kona n riki ni manga maeureirei.

Ti ataia ae e eti ae kuri kanganga aron te bitineti ae te *Airline.*

Ma ti rang n kaitau n aron kekeiaki nakon ake mai imwaina, Minitita ma kain te *Board* ao antai riki.

Ti ataia ae a kataia ni kekeiaki ma tao bon iai kanganga tabeua ake a tia ni kaitarai.

Ao imwain ae N na motirawa ao N na rang n kauarereke te Tia babaire, ao ti ibukin are te ribooti iaon te *Embraer* e bon taekinaki n te *special report; section 7to12, page 19 are kanga iai aki tauraoin te naan bebwa inanon te tai arei.*

Ma e ngae n anne te Tia babaire, ti kaitau.

Ao ti karabwarabwa nakon te Komete n aron aio aia kauoua n ribooti inanon tain te Auti n tei ae e a tibwa waaki ao a karokoi naba inanon te tai. Ngaia are ti rang n kaitau ao ti rang n karabwai ngkami kain te Komete, tera ngke ti a manga noori riki ake tabeua iaoni kawaina.

Mani marooro aikanne *Deputy Madam Speaker*, ao ti rangi ni kakaitau ao ti rang n karabwarabwa. Ao ti na katoka iaora ana bau abara ae Kiribati n taai nako are te Mauri, te Raoi ao te Tabomoa. Ko bati n rabwa *Deputy Madam Speaker.*

<u>Deputy Madam Speaker</u>: Ko rabwa te Tia tei. N na kaeinakoa ngkanne nakon te Tia tei temanna ae karineaki mai Butaritari; ae Hon. Tinian Reiher ibukin ana marooro ao e nakoim te Tia tei.

Hon. Tinian Reiher: Ko rabwa *Madam Deputy Speaker.* E koaua are N na aki okiri te naan marooro, bwa I taku bwa e rang n mataata ake a tia ni maroroakinaki ni kaineti ma ana ribooti te Komete n tararua ibukin ana mwane te botannaomata.

Ao I karabwa moa te Tia babaire n te PAC ao bon te naan Komete ibukin aia keiaki are a tia ni kaotinakoa te ribooti.

Ao tao ti bon bane ni boraoi n te kantaningaki. Eng aio teuana tao te kambwana ae e bon riai ni kakaeaki angan katamaroana. Ma tao bon te bwai ae e a bon track aron buakakan ana waaki te Air Kiribati Ltd.

Ngkana ko karaua n iangoia ao e go back in many years, ao bon te titiraki e a bon reke inanon au iango bwa e aera ngke e a bon aki noraki naba aikai.
Bwa e aoria bwa ai bon kanoan te tai ae e a tia n nako.

Ma iai itera tabeua ae I ti kan tabeki nakon te Minitita are karineaki are bon arou n Tia tei ibukin abara ae Butaritari bwa are e a manga mena ngkai n te *Ministry* are tararua te Air Kiribati Ltd. Ao ti nang kukurei n ongo ana kaeka nakon te ribooti ae a rawata te naan bwai aika a na karaoi ni katamaroa aron ana waaki te Air Kiribati Ltd.

Ma iai kanga tao 2 ke 3 ae I kan kawenea ngkana arona bwa e na kona ni ibuobuoki naba.

Bwa teuana kanga e bon rang n tabetabe au iango iaon te bwai ae kanga kanoan te ribooti ae kangai te Komete. A karautaeka nake ngkai bwa a bon aki kona ni marooro iaon ana akaunti te Air Kiribati Ltd bwa are e riki imwain aia tai.

Ao ngkana arona bwa aio ai aekakin te kaeka, bwa tiaki te kaeka n te tai aio. Kanoan te PAC n taai aika nako ao a otinako naba te naan kaeka ae aekakin naba aikai.

Ao kanga tera raoi ngkanne ae e kona ni karaoaki nakon te kanganga aio. Ao tao e aki nako ao tao a na bon bane ni kabaeaki te naan *Directors* n te *Board* ke te naan *Board* n ana kambwana nako te Tautaeka.

Bwa ngkana a kitana te kambwana arei bwa a manga mwaing nakon tera ke tao a bane aia tai man te kambwana arei, a na bon oki ni kaitiaka aron aia akaunti.

A na bon kateaki bwa boni ngaia aika a na riai ni kaekai te naan titiraki, bwa e bon koaua ae aonikai ngkana arona bwa e rang ni memere aia tararua ao kanga a nang taonaki iai koraki ake a roko n te tai aio.

Ngaia tera ngke arona bwa e kona n noraki are tao irarikin kabaeakia

aikekei a mena iaan te Tua n te tai aio ao tao e kona naba ni karinaki are a na kabaeaki naba.

Bwa ngkana e bane aia tai n aekakin te Tia babaire taon te Air Kiribati Ltd n te tai ae nako ao are mai imwaina. A na bon okirikaki ni kabwarabwarai aron aia akaunti.

Ibukin tera ngkai e aki tauraoi te akaunti. Tera raoi ae e reke inanon te kambwana bwa are bon ti ngaia ae a na kona ni kabwarabwara.

Ao ti kakoaua bwa kateakin tao te CEO n te tai aio ao te *Financial Manager,* ngaia are e kairaki naba inanon ana bowi te PAC. Tao a bon aki kona bwa are bon aomata aika a boou.

Ao ngkai manga bon akea raoi rabwatan te naan *records* bwa e rang n buakaka aron tararuan ana ribooti te kambwana, e a bon kanganga riki bwa a na kaekai.

Ao tera ngke a bon anaki nake mai imwaina ao a kateaki bwa a na bon kabwarabwarai bwa are bon ngaia ae a tararua te kambwana n te tai are a mena iai, are ngaia kanoan te ribooti are e kaotinakoaki iroun te Oteta Tienera ao te PAC.

Kanga teuana anne ae I kani kawenea nakon te Tautaeka ngkana e kona ni kakaeaki angana.

Bwa are aio ngkai te bwai ae riki ae tiaki ti n te tai aio bwa e a mwaiti inanon ririki aika nako are a bitaki kain te *Board.* Ao ngke e bitaki kain te *Board* ao koraki ake a manga roko ake a boou ao tao te *CEO* are e boou, e aki kona n *answerable* nakon te naan bwai akekei.

Ngaia are e a bon aki naba n otinako taian reke aika a tamaroa are ibukin bwaai aika a riki inanon ana waaki te kambwana.

N tain te *Workshop* ae nako *Madam Speaker,* ao ngai temanna ae I rang n titiraki iaon te naan bitaki iaon te *SOE.*

Ao teuana te bwai are I tabekia n tain te *workshop* I kangai; tera bonganan te naan *Statement of Intent* ae ti anganaki. Ao ti kaekaki n te reke ae kangai; bwa *accountability,* e na *transparent* ana waaki te kambwana.

Ao kai a kakaotinakoaki aikai ni katoa tai. Te bowi are e na roko tao e na manga otinako naba te naan S*tatement of Intent,* tao are imwina.

Ao ti a onrake iai. Ma au titiraki bwa e kangai. Ao karaoia ibukin antai? Bwa are ngkai te kaeka ae ti anganaki mairoun naba te Tautaeka kanga ti tebo ma ti anganaki te koaua ae e kangai; aki ata baika a riki inanon te kambwana.

Ao ngkana e aki ataki te bwai ae e riki inanon te kambwana ao ngkanne anne te kanganga ngkai.

Ao tera bonganan ae aongkoa iai te *statement of Intent* are aongkoa te *transparency* ao te *accountability*.

Ngkana te rekooti te akaunti e aki otinako ni katoa ririki. Ao n te titiraki bwa e kangai; ao antai ae e tabeakinna ngkanne inanon te *Ministry*.

Iai te aobitia inanon te *Ministry* ae e tabeakinna ni *follow up* te naan bwai aikai ke akea.

Bwa ngkana tao iai, ao ngaia ngkanne tabena teuana ngkanne are e na riai ngkanne n *chase up* ana mena te kambwana. Tera ae ko karaoia ngkai nakon am *statement of Intent* ae ko anganira aio ao tera te kabanemwane iai tera te karekemwane ae reke mai iai. Tera te tamaroa ae e reke mai iai.

Ao *accountability* ngkanne anne. Ao ngkana e keep on ke e kakaraoaki aio nakon te kambwana, ao e na teimatoa ni kona n otinako ana *record* ae e tamaroa bwa are e *chase up* ni kabane aia mena.

Ngaia are I taku bwa ngkana tao n arona bwa n te tai aio tao akea ae assign te duty ae e na tabeakina te Air Kiribati Ltd n te Ministry ae tao ngaia te current Ministry ae e tararuaia n te tai aio, e aki nako ao tao e kainanoa are tao a manga bon anganaki temanna ae tao e re-a line aia *duty* nake te naan senior *staff* bwa e na iai temanna are e na bon tabeakina te *Air Kiribati Ltd.*

Bwa I riki n taekina aio *Madam Speaker,* bwa ngke ti moan teirake ngaira ngke ti otinako man te reirei ao ti riki bwa te naan *Assistant Secretary*.

Ao ti *assign* nakon te naan mena. Ngai I tararua te *Civil Aviation* ao I tararua te Air Kiribati Ltd inanon au tai, ao ti a bon *keep track* naba n te naan mena ake a waaki inanon.

Aio n ara tai ngkoa ngke ti mena irouia ara Taan Koroboki ngkoa are kanga ti oia nake kanga te naan Imatang n taai akekei. Ao ti *keep track* ibukina bwa a tangira te ribooti n taainako are ti na tuangia ni kangai; ao aio te bwai ae e riki.

Ao ti aki kani kona ni kan bukina raoi te Minitita bwa te Minitita e bon bati tabena e aki kona n ti tararua ti te Air Kiribati Ltd. E rawata kanoan ana *portfolio.*

Ma e na iai n iai ana *staff* are e na kona n tutuanga te Minitita. Aio te bwai ae e riki ngkai te Minitita ao aio te bwai ae e riki. E aki kona n otinako ana akaunti te Air Kiribati Ltd bwa ibukin bwa aio ao aio, n te aro ae e na kona n *take action* te Minitita are e *concern.*

Ngaia are ngkana tao arona bwa akea moa n te tai aio bwa e a bon *allocated naba te duties* nakoia te naan *Snr Staff* ake a mena n te *Ministry*, ao tera ngke arona bwa e noraki are bon iai temanna are assign nakon te Air Kiribati moa ao

temanna e assign nakon tera. Kanga te aekaki aio n te aro are e na kona ni buoka riki te Minitita ma te Tia Koroboki n te *oversight* are e tangiraki are a na *keep track* aia kambwana are e waaki.

Kanga anne teuana ae kanga I kani kawenea. E aoria bwa are bon taian iango aika ngkana iai raoiroia ao ngkana akea. Ma e kakawaki are tao a kona n ibuobuoki ngkana a kona n ibuobuoki.

Te kateniua; bon rineakia kain te *Board.*

Ae ti a roko n te tai n are aongkoa ti nang tamwatamwarake. Ti nang kakaea te tamaroa nakon are ti na kakioa nanon kantaninga te Tautaeka are e na rang n nakoraoi are kanoan te KV-20.

Ao e aki nako ao tao teuana mai ibuakona ngkanne, norakin aron rineakin te naan *directors* n te naan *Board.*

Bwa are ti ataia bwa n te naan kambwana i tinaniku ao riki ni bon aba aika irarikira n aekakin Biti ma iaa. Te naan *directors* ke te *appointment* nakoia te naan *Directors,* e *invited* aia *interest the member of the public.*

E boni kanakoaki bwa tera. Ngaia iai aio te *chairman* n te kambwana ae te Air Kiribati Ltd n aekakin aio. Kam tuoa ami *interest n apply for te position* inanon te *Board.*

Ao tao e aki nako ao e a reke naba te tai are a bon kona n anganaki booia ae bon tamaroa te naan *Directors* n te aro ae a bon kona n tararuaia.

I aki kangai bwa ara *Directors* n te tai aio akea aia konabwai, a bane ni konabwai.

Ma bon iai raraomau teutana bwa ngkana ko noori naba ara kambwana tabeua. Ngaia are tao bon te tia koroboki n te tabo teuana, e *Chairman* n aio, e *director* n arei ao e a manga *director* naba teuana. Ngaia are a bon aki kona n reke raoi aia tai are a na bon kona n raa, ibukina bwa bon iai tabeia are e onoti are taan Koroboki are a kabaeaki iai are a na bon riai ni mena.

Ma ngkana tao e a bon karaoaki are e a bon *tender out* nakoira te koraki, e a *invited* aia *interest* te botannaomata ake bon iai aia konabwai ao iai aia *interest* ni kona ni kaina te *Board* n tararua ibukin tao te kambwana n aekakin te tai aio ngkai ti marooro iaona te Air Kiribati Ltd.

Ao a bon rinanona, *apply* ibukin te *position* are tao tera te *chairman* ke tao te *Director* ke tao tera. Ao e rinanona ngkanne nakon te Minitita *together* ma te Kauoman ni Beretitenti bwa are e men ate *SOE* iaan ana tararua naba.

Ao e karaoaki raoi ae bon te *panel of interview* ao e kaotinakoaki anne ao tao a boni kabaeaki raoi ngkanne.

Ngkai e a reke are kanga a bon rineaki naba, ao bon angina te Tia Koroboki mai ikanne e mena n te tabo aio ao e manga nakon are teuana. E rawata aia kambwana ae a tararuaia ngaia are kanga anne teuana ae ai ngkam ae tao te mii ae te mii roaroa are e a roko naba. Eng ma e aki, bwa inanon te tai are ti maroroakinna iai te *SOE* ao N na bon tabeka aio ngkoa n tain te *Workshop* ma I taku bwa aoria bwa tao tiaki raoi taina n te tai arei ma tera ngke arona bwa e noraki ngkana arona bwa iai tamaroana are a bon *invited* aia *interest* koraki ake are bon iai tao aia *qualification* raoi ao bon iai naba aia interest ni kona n raa. Ao te *commitment* ae e rang n kakawaki are a kona ni bon tararua raoi te kambwana.

Ngaia are anne teuana ae I kan teirake iai ni kan buoka iai tao te katamaroa, ao I aki kangai. A buakaka naba te naan kambwana akana tabeua ma ngkai ti taetae iaon te Air Kiribati Ltd, ao tao iai norakina bwa e na kona ni katamaroa. Tao riki iaon te mwaneka are ti nang moanna n totoua ni waerake ao e aki nako ao tao aio teuana kawaira ae ti na kibarake riki teuana n aron aia waaki ara kambwana ngkana a bon appointed ara directors kanga tiaki man te *civil servant.* Ma a bon kona naba man te *civil servant* ao bon man are *apply* ibukina n *show aia interest* ao n *interview* naki ibukin aia *suitability* nakon te *appointment.*

Kanga ti akanne ae I kan teirake iai ni marooro ao e koaua are ti aki kan tanrikaki, bwa are e bon eti ae ti na riki n atibu ngkana ti nang bwabwaina te tanrikaki.

Ma ti kawenei nanora n raraoma ibukin te bwai ae e a tia n riki ao bon ara bubuti nakon te Tautaeka ao riki tao bon tariu ae te Minitita are ngaia ae e tararua aio. A na bon kamatoaia.

Ao e koaua bwa te taeka ae e kangai; ngkana e a bon roko te tai bwa a nang bon riai ni uebanaki taan mwakuri. Uebania bwa are bon anne te kanganga ae e reke man aki tarabwai.

Bwa are bon kabaeakia bwa a na bon riai n tararua ana bwai te botannaomata, ana bwai te Tautaeka iaan kabaeakia n te Tua.

Ngaia are man taian marooro aikai ao I rang n butimwaea naba ana ribooti te PAC n te tai aio. E rabwa.

Deputy Madam Speaker: Ko bati n rabwa te Tia tei ae ko karineaki, ao n te tai aio ao N na angan ngkanne ana tai te Beretitenti ae karineaki. E nakom te Beretitenti.

H. E. Taneti Mamau; Ko rabwa Madam Speaker, ao I a kan reita te marooro ni kakimomotoa iaan ae a boni bane baike N na taekini naba. A tia n nako irouia Minitita n reitaki ma te Kauoman ni Beretitenti, n reitaki naba ma te Tia tei mai Teraina ao aika a tia n taetae, riki man te Kaitara ao riki n reitaki naba ma te Tia tei mai Butaritari temanna.

Ma I bon ti kan are I taekinna tao e aki rang n tebenako inanon te marooro, kanga e rang n tataekinaki te Dash 8 ao te Embraer. Kanga iai marooro ae a taekinaki.

Ma e ti kakawaki bwa e na ota te I-Kiribati, bwa ngke e karekeaki te Dash 8 kanga e *requirement iaan te business plan.* Are taiboranaki nakon te Kabineti, bwa are ti aki kona n are ti a kiba naba nakon te *International airline.* Kanga ti na karekea te *Dash 8* bwa kanga kakoroan nanon te tua are te *requirement* are tangiraki imwain are ko kaea te *International airline.*

Ngaia are e a karekeaki te *Dash 8* n te tai anne, ao e koaua bwa are e bon aki *applicable* nakon kanga tamnein te akaunti iaona. Ma teuana te *requirement* ae ti aki kona ni waaki ma te *international* n aron te *business plan* are e kaweneaki irouia taan rabakau. Ti na rinanon moa ke ti kataia ni kamanena te *Solomon Airlines* n aron te ururing are e mena ikai.

Ma ti a karekea te Dash 8 are ti taku bwa anne kawaira n tamwarake ao boni karekean ara *international airline* are te *Embraer.*

I kan katerea naba ikanne bwa e aera ngkai e tataekinaki, tao iai te ribooti. E aera ngkai akea te *Embraer* n ana ribooti te Oteta Tienera ao tao ngaia are tao e katerea.

I karabwa te Tia tei mai Beru ao bon te Tia babaire, te Tia tei mai Tabiteuea Meang are te Tia babaire bwa a bon ti rinanon kanoan te *Audit report*. Bwa tao e na uringaki bwa iai ana *report* te Oteta ae e okoro ao e na riai n teretere nakon Kiribati bwa e tabeaianga te Tautaeka aio. Ao tabeaianga ngke kanga e a bati te maningongo ao ti a katea naba te *special.* Ti a karaoa naba te *special Audit*. E kateia te Tautaeka aei bwa e na bon otetana te Air Kiribati Ltd.

Ae ngaia are tao ibukin te ongora bwa e kakawaki ibukin aia ongora Taan tei aika karineaki ao bon Kiribati ibukin te ongora.

Ngaia are e kateaki te special audit ao e nako n otetana te Air Kiribati Ltd bwa e aonga n otinako te ribooti iaon riki tao te *international airline service* are e a kataia ni kawenea te Tautaeka bwa kanga ana karikirake n tobwai kanganga ake ti a taku bwa e a roko te tai are ti nang *apply* iai te *International service* te kiba nako aban tinaniku.

Ao ngaia are tao anne bukin are e aki rin ibuakon te ribooti.

Ma ngkana ko wareware ao iai te taeka ibuakona tao kam bon mataata n ana taeka te Kauoman ni Beretitenti are e manga kaunga. N na kaokia are *read the .. ....* ***alliance***.

Ngkana ko nora te *recommendation* ke ana iango n ibuobuoki te Komete ane e kawenea n iteraniba 14, ao iai te barakaraba ane 7 are Iang n ibuobuoki.

Ao iaon (iv) ao e katereaki ngkanne are te ribooti ae e onoti n 2015 nakon 2020. Ao tera?

E aoria bwa are e aki taekinaki ikanne te *Embraer.* Ao ngkana ko nakon te ribooti anne ao ko ataia bwa anne te ribooti are kateia te Tautaeka n te tai anne bwa e na karaoaki te *special audit* n te Air Kiribati Ltd iaon ana mena te *Embraer.*

Ngaia are ti kataia ni kamena bwa a na kirati te naan babaire. Ao anne naba e kirati ngke e a tia te babaire man te Kabineti bwa e na karekeaki te *Dash 8,* anne e rinanon naba. E a karaoaki naba tuan te *procurement* bwa are anne iterana teuana. E aki oti naba n te marooro.

Bwa ana babaire te Tautaeka ni kaboi wanikiba aikai, a rinanon te tua ni bobwai bwa e aonga n aki raraoma te Kiribati n te baire ao riki Taan tei aika a boou, a riai n ataia bwa bwaai akanne a bon rinanon tuan te bobwai.

Ao e a tia ni kauntaekakin n te Auti n tei aei.

Ao ngkanne tao te kabanea ngkanne. I karabwa te Tia tei mai Butaritari n ana iango n ibuobuoki aika a rang n tikiraoi. Ao anne e na taraki bwa teuana te bwai ae e kuri ti tebo au iango ma te Tia tei mai Butaritari temanna, bwa kanga ti na titiraki bwa ara Tua ngkai. Ngkana te *audit* ao e a rereke bwa ai te kanganga, aki kona ni kakaeak nake a tekateka bwa are ai kateia nake a tia ni kitana te aobiti ke tao a mwaing.

Te titiraki ngkanne bwa iai n ara tua ngkai ae e na bon waaki te Tua n nako ni weteia nake a bon karaoa te mwakuri n te tai anne bwa e a kaea naba nanon are e tangiria te Tia tei mai Butaritari. Ao tao anne ngke I ongongora ao I taku; bon anne ae iangoaki. Ma tao ti na tarai ara Tua ngkanne bwa antai ae e na ataia aei te itera teuana are ko kua n are ko kangai ma iaan te Tua ko na bon oki naba am babaire ake tao kain te *Board,* te *management kam* na kaekai ami babaire bwa e aonga ni kirati raoi nakon Kiribati. Ngkai e aki kona ni kirati.

Ao e eti bwa are e na kanga ni kirati ae ake a tekateka aika boou kain te *Board* ao te *Management* a boou.

Ao a kangai bwa are tao a tara te Tua, kai akea tabera bwa kam na kabaeira bwa ti na kaekai mwin aia mwakuri te koraki ae akea ikai. Ma tera katamaroan anne bwa e a okioki te kanganga. Ao e rabwa bwa e oti bwa kain te itera teuana ae ti taraia bwa e na kirati riki ao e na *accountable* riki ara tua.

Man taeka tabeua akanne ao e rabwa te marooro. E rabwa riki te Tia babaire n te PAC bwa e a tia ni karaoa tabena ae moan te kakawaki ma kain ana Komete. Ao a rabwa naba ake a tia ni kakaeka te Tautaeka are e a bon tia n nako bwanara iroun te Minititа are tabena n reitaki ma te Minititа man te MISE are e ibuobuoki nako iai bwa e a tia ni mena n te kai n tekateka. Ao are I karinna ngkanne tabeua are akea te Minititа are temanna, are bon tabena naba ma e na oti bwa are n ana tai ao kaboan te *Dash 8* e bon kirati bwa e kawa n taku te ongora bwa e aki tabwanin te tamnei bwa iai riki te Minititа temanna ae na riai n ibuobuoki naba iai ma are akea ngkai bwa ai ara Tibiika ae karineaki. Ma I kan ti taekinna bwa a bane ni kirati bwaai ake a tia ni waaki iaona te Tautaeka inanon te bobwai ae ngkai riki te karikirake ae e rang ni kanganga ae te kibakiba ae te kainano ae rang n bubura kaei, ma tiaki te *domestic.* Ma ti a tara naba ikai te kainano irouia ara botannaomata n te kibakiba nako tinaniku. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Deputy Madam Speaker: Ko rarabwa te Beretitenti ao uotiko te Minititа.

Hon. Booti Nauan: Ko na mauri Madam Speaker, te Beretitenti, ana Kauoman, kain ana aobiti, te Leader n te Kaitara ao ai ngaira aikai ni kabane n te bwakantai aei. Kam na bane moa ni mauri!

E koaua iaan mwiokoau are I mwiokoaki iai n te bong aio, ao I kan kauringko te Tibiika bwa e a boo 6.00pm ao bon te Maneaba aio e nang riai moa ni motirawa ngkai. Ko rabwa te Tibiika.

Deputy Madam Speaker: Ao ko rarabwa te Minititа. Ngkai e a tia ni mwemwe te kaoti ibukin te bwara, ao n te tai aio N nang kaeinakoa ngkanne te tai nakon te Tia babaire n te PAC ibukin ana *sum up.* E nakoim.

Hon. Tarakabu Tofinga : Ko rabwa *Madam Speaker* ao e koaua e abwabwaki teutana te marooro iaon te ribooti ae e a tibwa maroroakinaki. Ao irarikin anne ao I karabwaia taan marooro ni kabane ake a tia n anga aia iango ma ia marooro tabeua n ibuobuoki ibukin te ribooti ibukin te Air Kiribati Ltd ibukin ririki akana a mwaneweaki.

Ao ti a kaitaua riki te Minititа are e anga te kakaeka are ana kaeka te Tautaeka n te tai te Minititа ibukin

Rongorongo, Itoman ao Mwamwananga rki butimwaean te kaoti n te tai aei.

E teretere n te kaeka bwa e kainanoaki ana *service* te Air Kiribati Ltd ngkai bon ti ngaia teuana te kambwana ao tarakin ana waaki ma tein te kantoka n te tai aio ae e uarereke e na bon teimatoa ni kekerakina uotana te Air Kiribati Ltd ao tao riki man ara ibuobuoki ma te Tautaeka are e teimatoa n rereke nakoina rinanon te *CSO.* Ti a kataia te Minitita aron butimwaean ana kanganga te Air Kiribati Ltd ao riki inanon te Tautaeka ni kani katamaroa ana waaki ana kambwana te Tautaeka, ao riki man ana itera te Tautaeka ao te kambwana mairoun te *CEO* ma ana *Management,* te Baba n tararua ao taan mwakuri ake a kakawaki tabeia ni kabane ibukin waaki te kambwana.

E koaua e kakoauaki bwa iai te naan waaki are e waakini te Minitita n aron are e maroroakinaki tarakin te kanganga n te tai aio e rekereke naba ma tauakin mwin te ware, kanga bon aron naba te kanganga are e kuneaki ae kanoan naba ara ribooti ibukin te *Housing* are e moan nako te marooro iaona.

Ao tao e koaua tao bon tauakin riki mwin te naan ware, tauakin mwin rongorongo aika a kakawaki ibukin katabwaninan te rongorongo.

Ao e koaua ti kona n nora ae e teimatoa nanon te Tautaeka ni kakaei nikon nako ana mwakuri ma ana kambwana rinanon te Baba n tararua ao riki ni manga tarakin tibwangan te CEO. E koaua ae e a mwaiti tibwangana n te Baba n tararua ao e a manga riki bwa te tia Koroboki ao tao e kanga ao ma taina ao iai tarakin anne.

N aron ana kaeka te Minitita n aio tao n ana kambwana ae te Air Kiribati Ltd ao tao kambwana naba akana tabeua.

E koaua ao tao bon waaki ni kataneiai kakorakoran riki rabakauia ana taan mwakuri te Air Kiribati Ltd ibukin waakinan aia kambwana n aron are e taekinaki te naan *workshop* ao iai reirei are a waakinna nakoia aia taan mwakuri.

Ao I taku bwa aio e nang kakawaki naba ibukin tao riki ana itera te Air Kiribati Ltd ibuki kawakinan ana akaunti ao tauakin mwin ana akaunti te Air Kiribati Ltd n aron ana kukune te ribooti n te tai aio.

Ti kaitaua te Minitita te MISE ao e irekereke naba ma te marooro n te kaoti n te tai aei iaan are e a bon tia naba ni mena iaan tera.

Te Minitita naba n te teem ae nako ke te tai ae nako n te Air Kiribati Ltd, ao I taku bwa e rang n mataata ana ibuobuoki ao te Air Kiribati Ltd e teimatoa n ruuti. Kanga tiaki te kantaninga bwa e na rang n raka

te kambwana aio iaan are e bon rang n boraoi te kantoka ae e teimatoa ni kabonganaki ni kibakiban te Air Kiribati.

Ao e koaua te marooro iaon te *Embraer,* ao I kaitaua raou ni Komete are e a tia ni marooro iaon aio. Eng, ti karautaeka bwa e bon aki rangi ni kan katerea taekan te *Embraer* iaan are ana ribooti te Oteta Tienera ao e rang n uarereke mwamwaneweana.

Ao ngkana ti na rangi ni kabwaranakoa ao e aki tau rongorongona ni kabotauaki ma aio.

Ma rongorongo aio eng, te naan kabanemwane n irekereke ma te Embraer e aki mena iaan te Air Kiribati Ltd.

Nanona kanga akea te kabanemwane ae kanga e irekereke ma te Air Kiribati Ltd, tao e bon rekereke riki ma ana waaki te Tautaeka kanga reitan are e mwaneweia raou ni Komete.

Ao I kaitaua raou are temanna n noran riki kakawaki ana *service* te Air Kiribati Ltd n aia aono are te Itera Mainiku.

Ao e koaua bwa e na riki te ribooti aio bwa tao kanoan ribooti aikai n aron marooro ma te naan kaunganano ao te kakaewenako nakon te kambwana ae te Air Kiribati Ltd, ao riki nakon te Tautaeka ke te *Ministry* n te tabo naba ni mwakuri are e tararuai ma ana kambwana te Tautaeka n aron are ti bon kaoa naba bwa kanoan reitan kanoan te marooro.

E koaua kanga ti kakoaua bwa iai te rabwata are e taui mwia ao e bon riai naba ni kaoaki bwa ti na ongora irouia bwa tera aia mwakuri. A bon karaoi aia mwakuri ibukin ana kambwana te Tautaeka ke a bon kabuti ao aki kainaomataia kambwana ni waaki n aron are e oti bwa kanoan naba te ribooti.

Iai mwanewean te *insurance* bwa kanoan ara ribooti are imwina ibukin te Insurance e a tauraoi naba. I taku bwa e a tia naba n taiboranaki.

Te Air Kiribati Ltd e a tia naba. Iai temanna ana *client* ao ko aki raraoma ngkana iai te raraoma iaan te *insurance* anne. Tao ngaia ae ko bon ataia ngaia are ko bon take a risk n toka n te wanikiba e aoria n reke am kabomwi ngkana iai te kanganga.

Ao ngke taeka ni kukurei n aron noran te naan ibuobuoki nakon ara kambwana ae te Air Kiribati Ltd, tao riki kakaraoakin te kaniwanga n te kibakiba n aekakin are e kakaraoaki i tinaniku n arona re kam karaoia n ami kambwana ni kaibuke.

E koaua iango aika a kakawaki n reitaki ma are e maroroakinna te Tia tei temanna mai Butaritari n norakin tera. Tera aron ae ai bon akea te

kaeka ae e kona n reke mairouia taan mwakuri aika ngkai. Tao a na kona naba ni kabaeaki riki taan mwakuri ao kain te *Board* ao taan mwakuri mai imwaina ibukin kainanoakin aia kabwarabwara n aron waakin te kambwana.

Ao I taku bwa iango riki tabeua aika a kakawaki, kainakin te *Board.* I taku bwa akanne kanoan iango aika a rang n raraoi ao man tamaroa. Tao tiaki ibukin ara kambwana ae te Air Kiribati Ltd, ma bon ana kambwana ni kabane te Tautaeka.

Ti a kaitaua te Beretitenti n aron ana kabwarabwara tabeua n reitan te kamataata ao n rekereke ma te *Dash 8, a*re e karekeaki bwa kanga bon te uaroko. Uarokoan te Air Kiribati Ltd ao e na kona ni kibara riki are iaona.

Ao ti kaitau n anne ngkai e a tia ni waaki ao tao iai te kanganga n te Dash 8. Ma e teimatoa nanon te Air Kiribati Ltd n rangata te mwaneka nakon te International airline, ao I taku bwa anne ane e e teimatoa n noraki n ana wanikiba ane te *Embraer* tao te moan *Embraer* ao te kauowa naba ane iaona.

Ao e koaua e teretere n aron te marooro man ana itera te Tautaeka bwa e korakora nanon te Tautaeka aio ni kani kakirata riki aron ana waaki ana kambwana, ao aio are noraki ni karaoakin te *special audit report.*

Ane e bon tuatua ae e kainanoa karaoakin te *special audit report* te Tautaeka n 2020 are e tia inanon 2021 ibukin tuoakin te kambwana ae te Air Kiribati Ltd. Ao kanga bon akea mweutin te Tautaeka n aron tao tera ae e riki n ana kambwana ke tao antai ae e na buki n taeka. Ma are ni bon tokin te tai bon te Tautaeka.

Ngaia ae ti kakaitau n aron ana marooro te Beretitenti ao te Kauoman ni Beretitenti n aron naba reitan te marooro riki man ana itera te Tautaeka ao e rang n bwarabwara.

Ni bon tokin te tai te Tautaeka e na bukintaeka, ao ti kaitau bwa a butimwaeia. A butimwaea te kanganga ae e noraki n te ribooti ni bon ana akaunti te Air Kiribati Ltd n te tai aio, ao a na riki bwa taian reirei ae e kakawaki ibukin ana kambwana te Tautaeka *Madam Speaker.*

Ao e rabwa ao ti a kaitau *Madam Speaker* n aron butimwaean te ribooti. Tao ti a reita riki te kaitau ao te katekeraoi nakoia ana taan mwakuri te Air Kiribati Ltd, moa mairoun ana Baba n tararua ao ana CEO ao bon taan mwakuri ni kabane n aron aia kekeiaki ibukin uarokoan aia *service* ibukin te kibakiba iaon Kiribati ngkai ti kakoaua bwa bon ti ngaia te kambwana ae e anga te kibakiba ke te *service* aio ao e rang n korakora kainanoana.

Ti na kaungaia bwa a na katamaroa riki aia *service* ao a na kamwaita aia wanikiba ni karokoa are e bon toki te kainano ni kaineti ma te kibakiba ao te kanako kaako.

N angin te tai ngkana ko roko *Madam Speaker,* ao e a katokaki te air cargo bwa e onrake. Ngaia are karekea riki ami wanikiba tao tewana ke uowaa bwa e aoria n toki n te kainano nakoia bwatintia ao te botannaomata.

Mani marooro akanne *Madam Speaker* ao I a kukurei n tabeka te kaoti ae e kangai. Bwa te Maneaba aio e a rinanoa ao ni butimwaea ana ribooti te Komete ibukin ana Mwane te botannaomata ma ana iango n ibuobuoki ni kabane are e taiboranaki n 2 n Eberi bwa bebwa nambwa 02/25 iaon ana akaunti ana kambwana te Tautaeka ao te Air Kiribati Ltd ibukin te ririki aika 2014 nakon 2022. E rabwa.

Deputy Madam Speaker: Ko te Tia babaire n te PAC te Komete ibukin ana Mwane te botannaomata. Ao ngkai n te tai aio ao N nang kanakoa te kaotinano. E nakoim te Tia tei.

Hon. Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika, ti teuana bwa e nang kakawaki kaetan te ongora iaon te marooro iaon te *Embraer* bwa are bon kanoan ana ribooti te Oteta Tienera are iaon tuan te boraraoi ma te kambwana.

Anne e bon mataata n te ribooti ibukin are e a kamatoa te ribooti bwa bon akea ngaia are e a bon aki nano iai.

Ma ti kan kaotia n te rekooti bwa bon iai inanon te ribooti. Ko rabwa.

Deputy Madam Speaker: Ko rabwa te Tia tei ao n te tai aio N nang kanakoa ngkanne te kaotinano nakon ara kaoti ae e kangai taekana. Bwa te Maneaba ni Maungatabu e na rinanoa ao ni butimwaea ana ribooti te Komete ibukin ana mwane te botannaomata ma ana iango n ibuobuoki ni kabane are e taiboranaki n 2 Eberi 2025, bwa bebwa nambwa 02/25 iaon ana akaunti ana kambwana te Tautaeka ae te Air Kiribati Ltd ibukin ririki aika 2014 nakon 2022. Ake a boutoka te kaoti aio ke a kangai eng, ao ake aki ke a kangai ti aki. Ake a boutokaia, ake aki. E nakoia ake a boutokaia ao e boutokaki te kaoti aio.

Ao n te tai aio Taan tei are e a bon tia ni mwemwe te kaoti ibukin te bwara.

N te tai aio ti nang tauraoi ni kabwara ara Auti n te tai aio.

Ma imwain ae ti bwaranako ao ai boni bwanau ni karabwai ngkami ni kabane.

I kani karabwai ngkami ni kabane ni moa mairoun ara Beretitenti, ara Kauoman, Minitita, te Leader n te

Kaitara ao ngkami ni kabane Taan tei ibukin ami *participation* inanon te bwakantai aio. Ao ngkana arona bwa iai bwanau ae e tangi buaka ke tao au babaire ae e aki nakoraoi i matami, I a bubuti kabwarana.

Au katekeraoi nakoimi ni kabane n raonaki mairoun te Tibiika ao te Kiraka ma kain ara aobiti ni kabane, n raonaki naba ma kain Maiana ni kabane. Aia katekeraoi nakoimi n raonaki ma raou n Tia tei.

Bwanara ni katekeraoi ngkami ni kabane n te bwakantai aio, ao ti a manga kaitiboaki nakon te aoa 10.00am ae kakang nakon te ingabong. E a bwara moa ao mani motirawa te Auti. E rabwa.

smso
Community base business
dissemination
Dialysis
Afphos
Ethmis
Displine

Kiraaka : Te tataro.

Tibiika : Ao n te ingabong aio imwain ae ti na waakina ara bowi ao I a butia te Minita n te Justice bwa e a kairira n te tataro n te ingabong aei. Te Minita.

Hon.Martin Moreti : Ko rabwa te Tibiika ao ti a katauraoi nanora ao tia nano teuana n ara tataro n te ingabong aio. N aran te Tama, te nati ao te Tamnei ae raoiroi. Te Atua tamara ti kaitauko ti karabwako ibukin teimatoan te maeu ao te marurung, ae ko a tia n anganiira.

Ti a roki imatam n te ingabong aio ti na butiko bwa kona raoniira nakon ara bowi aio anganiira tamneim ae raoiroi bwa e na kona n anganiira iango aika a tamaroa ao aika a kakawaki ibukia ara botanaomata.

Ti aki kororaoi n taai nako te Atua ao ti na butiko bwa kona raoniira. Ti kaaniko n aikanne n aran natim ae Iesu Kristo ae ara Uea,

Tamara are i Karawa e na roko Ueam e na tauaki am taeka iaon te aba n aron tauana i karawa. Anganiira te bong aei kanara ae ti a tau iai. Ao kabwarai ara bure n aekakia aika ti kabwarai aia bure n arora ngkai ti kabwarai aia bure akana a bure nakoira, ao tai kairira nakon te karirriaki ma kamaeura man te buakaka Aran te Tama ao te Nati ao te Tamnei ae Raoiroi, Amen.

Kiraaka : Taiboranakin taian Beba.

Mai iroun te Kauoman ni Beretitenti ao te Minita n te mwane ao Babairean Karikirake.

A statement of intent Airport Kiribati Authority ibuki nte ririki e moa man 2025 nakon 2027.

Beba No.5/25

Statement of intent te Air Kiribati Limited ibukin ririki aika 2025 nakon 2027

Beba No. 6/25

Statement of intent Broadcasting and Publications Authority ibukin ririki aika 2025 nakon 2027

Beba No.7/25

Statement of intent Bwebweriki Net Limited ibukin te ririki naba ae moa man 2025 nakon 2027

Beba No.8/25

Statement of intent Central Pacific Producers Limited ibuki nte ririki naba ae moa man 2025 nakon 2027

Beba No. 9/25

Statement of intent Development Bank of Kiribati ibukin riki 2025 nakon 2027

Beba No. 10/25

Statement of intent te Kiribati Coconut Development Limited ibukin ririki aika 2025 nakon 2027

Beba No. 11/2025

Ana statement of intent te Kiribati Housing Corporation ibukin ririki 2025 nakon 2027

Beba No. 12/25

Statement of intent te Kiribati Insurance Corporationibuki nte ririki ae 2025 nakon 2027

Beba No.13/25

Ana statement of intent te Kiribati Land Transport Authority ibuki nte ririki ae 2025 nakon 2027

Beba No. 14/25

Ana statement of intent te Kiribati Oil Company Limited ibukin naba te ririki ae 2025 nakon 2027

Beba No. 15/25

Statement of intent Kiribati Port Authority ibukin naba te ririki 2025 nakon 2027

Beba No.16/25

Ana statement of intent te Kiribati Green Energy Solutions Limited ibukin naba te ririki ae 2025 nakon 2027

Beba No. 17/25

Ana statement of intent Plant and Vehicle Unit ibukin naba te ririki 2025 nakon 2027

Beba No. 18/25

A statement of intent te Public Utility Board ibuki nte ririki 2025 nakon 2027

Beba No.19/25

A statement of intent te Kiribati National Shipping Line ibuki nte ririki naba ae 2025 nakon 2027

Beba No.20/25

A statement of intent te Tourism Authority Kiribati ibukin naba te ririki 2025 nakon 2027.

Beba No.21/25

Ana statement of intent te Atinimarawa Company Limited ibukin naba te ririki ae 2025 nakon 2027

Beba No.22/25

Te kaongora nakon te Tia Tei ae rine mai Betio Hon.Choy Freddy.

Tibiika : Te Kauoman ni Beretitenti iai am point of order.

Hon.Dr Teuea Toatu : E bati n rabwa te Tibiika ae karineaki ao tao imwain ae I waaki ao bon te bwana moa ni kamauri nakoira n tamaroan te ingabong aio nakoim te Beretitenti, Minita, te Leader n te Kaitara ao Taan Tei aika a karineaki. Ao ai bon ngaira ni kabane ni Ikotaki ma nakoim te Tibiika ae ko karineaki ma

kain am taibora. Kam na bane ni Mauri.

Eng, te Tibiika tao e kakawaki ibukin te ongora ibuki nte Auti aio bwa are akea rabwatan taian ribooti akanne aika a roko ikai kee. Ma tao I ataia bwa e kanakoaki te meeri. Ma e kakawaki bonganan te kabwarabwara bwa are akea ae roko ikai. Ma ribooti ake taian SOEs are a bon bane n tia n tiainaaki. Ma e rabwa bwa I ti kan draw attention nakon anne te Tibiika ae ko karineaki.

Tibiika : Ko rabwa te Kauoman ni Beretitenti, I taku bwa a bane ngkai n toka iaon au taibora te naan statement of intent aikai. Ngaia aikai, ma are a bane n send nakon ami email ni kabane. Ma aika rabwatana aika iaon au taibora ibukin ae kam kan noria ao iai naba n te Library ao e rabwa te Kauoman ni Beretitenti.

Ti a nakon ara statement te Tia Tei mai Betio Hon.Choy Freddy.

STATEMENT

Hon.Choy Freddy : Ko rabwa Hon.Speaker ao imwain ae N na waaki ao I a manga reita riki te bwana ni kamauri nakoira n te ingabong aio. I a reitai naba ma kain au abamwakoro ae Betio e moa mai irouia unimwane, unaine, te Mayor, te Kauntira ao ai bon kain Betio ni kabane ni kamauriko Hon.Speaker ma kain am aobiti, te Beretitenti ae karineaki, te Kauoman ni Beretitenti, Minita aika kam karineaki, te Leader n te Kaitara ae karineaki ao Taan Tei aika kam karineaki ao bon kain Kiribati are a ongora n te ingabong aio rinanon te rerio ao te livestream. Ni bwanana te maeu ao te marurung ao kam bane ni Mauri.

Au statement n te ingabong aio ai bon te taeka ni karabwarabwa a oni kakaitau nakon te Tautaeka ibukin karekean te dialysis machine are e a naba ni mwaneweia te Minita ngkoananoa. Te dialysis machine aio ae e na tei iaon Tarawa.

Ti karabwa ana Botaki ni Mwakuri te Tautaeka rinanon te botaki n Onaoraki ao bon kakaitau ao ara karabwarabwa nakon te Minita ao ana staff ngkai a kona ni kabitia aron karokoan te bwai n aoraki aio.

Ti karabwa te Tautaeka ni Inria ngkai e kukurei nanona n donate te dialysis machine aio are ngaia ae e nang kabonganaaki. Ti aki ti ngaia anne ma e katautauakaki bwa e na roko te mitiin aio inanon te 17 n Eberi 2025.

Ao e aki ti rokoi te mitiin aio Hon.Speaker, ma e na raonaki naba ma taan rabakau ke taan TA are ana

manga reiakinia Taokita ma Neeti ao taan mwakuria te mitiin aio ni kateimatoa raoiroina ao ibukin kabonganana nakon te botanaomata.

Te katautauakaki bwa e na kateaki te dialysis machine aio irarikin te desalination plant are n te Mackenzie Point i Bikenibeu. Man tein te dialsysis machine aio ao e na katoka ana kabanemwane te Tautaeka ae riaon $10 te mirion ni katoa ririki.

E na rangi ni ibuobuoki te mitiin aio e moarara riki nakoia aoraki are iai rotakin aia kirine. Ao e nang bongana naba ibukia bwa are aikoa nak oni maeka itinaniku, ma a bon tiku irarikia aia utu iaon Tarawateinainano ma Betio ao bon Tarawa ke bon Kiribati. Ao tao man au maroro aio Hon.Speaker ao ti na bane n tekeraoi.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao iai ngkanne 5 te titiraki aika a kimototo ao I a buti ngkami taan titiraki kam kakimototoi ami titiraki. Ao e moan ruberube ana taura bon te Minita n te Onaoraki Hon.Booti Nauan, te Minita te moan titiraki.

Hon.Booti Nauan : E rabwa te Tia Tei ae karineaki mai Betio Hon.Choy Freddy n ana statement aio. Ao e koaua e bon riai n tabeka te statement aio bwa e na kaineti iai kanga buokai ariki kain Betio ao Tarawateinainano.

Ngkanne ti au titiraki te Tia Babaire bwa e kangai. E koaua tao e a tia ni kakoaua te tia tabeka te titiraki are $9 tabun te ngaa ae kabaneaki iaon temanna. E kakoaua bwa $9 tabun te ngaa ae kabane ate Tautaeka ibukin temanna te aoraki, tararuan te aoraki i Biiti ngkai anne ae kabanea te Tautaeka.

Ao te kauoua tao e koaua eng e rabwa bwa e na kakoaua naba te tia tabeka te kaoti bwa uoua te containerize unit ao aio.

Tibiika : Te Minita kabwara te bure are bon ti teuana ngkoa te titiraki.

Hon.Booti Nauan : Ao ta oti au titiraki N na kaoka riki au titiraki te Tia Babaire. E na kakoaua te tia tabeka te titiraki bwa te buoka aio e a tibwa roko n ana tai te Tautaeka aio, ao e kabanea $10 te mirion iai? Ko rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei.

Hon.Choy Freddy : Ko rabwa Hon.Speaker ao I karabwa te Minita ae karineaki ma ana titiraki. Ao I taku bwa I bon rangi ni kakoaua te mwaiti ni mwane anne ao e rabwa.

Tibiika : Te titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Minita n te Aono n

Raina ma Rawaki ngaia te Minita n te Aono n Raina ma Rawaki am titiraki are kanga e kimototo naba e nakoim te Minita.

Hon.Mikarite Temari : Ko aitokamauea te Tibiika ao aio au titiraki nakon ana statement te Tia Tei ae karineaki mai Betio. Ti karabwako bwa ko mwanewea te mitiin ae te kidney dialysis ae angina kain Kiribati a rotaki iai.

Ao e koaua naba am maroro bwa e riiai ni iai iaon Kiribati bwa aonga n aki nako kain Kiribati ake a rootaki iai nako tinanikun Kiribati.

N am maroro ao akea Kiritimati iai I bubutiko ko kakoaua ae riai ni kateaki naba teuana i Kiritimati ibuki ate nati ni Kiribati ake n aonon te Aono n Raina ma Rawaki. Ko rabwa Tibiika.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao te Tia Tei.

Hon.Choy Freddy : Ko rabwa Hon.Speaker ao I karabwa te Minita ae karineaki n ana titiraki ao eng, I bon rangi ni kakoaua naba ae e na riai naba n rin te mitin anne iaon Kiribati.

Tibiika: Ngaia I a bubuti te ngare karaurau riki teutana Taan Tei aika kam karineaki karinea ami Auti n Tei. Ao te tia titiraki are imwin ate Tia Tei temanna ae karineaki mai Marakei Hon.Moannata Ientaake te Tia Tei.

Hon.Moannata Ientaake : Ko bati n rabwa te Tibiika ao I rimoa moa n au kamauri nakoia kain abau ae Marakei ngai ma te Minita n te moaningabong aio ao bon nakoimi ni kabane kam na bane moa ni Mauri.

E koaua au titiraki iraua te mwane ae e a tia ni kabaneaki ma ngke e moan start te dialysis ni karokoa te bong aei?

Tibiika : Te Tia Tei.

Hon.Choy Freddy : E rabwa Hon.Speaker ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki ao au kautautau e bon kaan riaon $10 te mirion ao ngkana e mena ao I a karekea riki au tai n ongora bwa n te botaki n Onaoraki. E rarabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ara tia titiraki are imwin ate Tia Tei temanna ae karineaki mai Nikunau Hon.Tauanei Marea e nakoim te Tia Tei.

Hon.Tauanei Marea : Ko rabwa Hon.Speaker ao I karabwa te Tia Tei temanna mai Betio n ana kaongora ibukin ana rongorongo n te ingabong aio.

Ao aio au titiraki, e na kabouaki kabonganaan te dialysis irouia aoraki ke e na cost sharing e na ibuobuoki ma te Tautaeka, ke e na bon free nakoia kain Kiribati. Ko rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei riki.

Hon.Choy Freddy : E rabwa Hon.Speaker ao e rabwa naba te Tia Tei ae karineaki. I taku bwa anne e a bon tiku iroun te Tautaeka baireana. Ti a bon ongongora irouna. E rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao ngkanne are imwina e na tabekaki iroun temanna te Tia Tei ae karineaki mai Tarawateinainano, Hon.Tebuai Uaai te Tia Tei.

Hon.Tebuai Uaai : Ko rabwa te Tibiika ao aio au titiraki n te ingabong aei nakon te tia tabeka te maroro. Ko kakoaua ae ana rangi ni kukurei kain Kiribati ibukina bwa a nang bon mena aia aoraki irarikia, ko kakoaua anne taiaoka te Tia Tei?

Tibiika : Te Tia Tei.

Hon.Choy Freddy : E rabwa Hon.Speaker ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki ao I taku bwa ti bon bane ni kakoaua bwa ana bane ni kukurei aoraki bwa a bon bane ni mena irarikia aia utu n te tai aio. E rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao ngkanne e a bon koro nimaua te titiraki are e kanakoaki n te tai aio. ao I a karautaeka nakon te Tia Tei are e kan titiraki naba ao e a koro are 5 te titiraki.

Ti nang nakon ngkanne ara bwai are imwina.

Kiraaka : Titiraki ao kaekaia.

TITIRAKI AO KAEKAIA

Tibiika: Te moan titiraki n te ingabong aio are iaon ami Ota Beba te titiraki are e aki notice question without notice are nambwa 1.

Aio are e na tabekaki mai iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tarawateinainano Hon.Tebuai Uaai, te Tia Tei.

KARINAN AIA MWANE TABEMAN INANON TE ACCOUNT TEUANA AE A BON ONIMAKINNA

Hon.Tebuai Uaai : I karabwa te Tibiika ao aio a titiraki n te ingabong aei:-

E kona te Tautaeka n anga te kariaia bwa e na kona ni karinaki ana mwane te kara inanon ana akaunti temanna ae bon onimakinna, N na kaokia riki te Tibiika.

E kona te Tautaeka n anga te kariaia bwa e na kona ni karinaki ana mwane te kara inanon ana akaunti temanna ae e bon onimakinna. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao N na kanakoa nakon te Tautaeka are e na kaeka te titiraki aio, te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : Ko rabwa Hon.Speaker ao ti a reiti bwana ni kamauri n te ingabong aei nakoira ni kabane n reitaki ma ara botanaomata ao ai moarara riki nakon te Tibiika ma kain am taibora n aran ara Uea ao kam na bane ni Mauri.

Ao aei kaekan ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tarawateinainano are akea te notice n aron kabwarabwarana man am taibora, ae kangai ngkanne:-

E kukurei te Tautaeka ni kanakoa ana kariaia ni butimwaea te titiraki ma nanona ao anne are e kantaningaia te Tautaeka bwa te ibuobuoki nakoia te botanaomata. Are iai tabeua katamaroa are ti na tauraoi n reitaki ma te Tia Tei ae karineaki bwa e aonga ni butiraoi are e kantaningaia ibukia ana botanaomata. Ao n reitaki naba ana kantaninga te Tautaeka ibukin naba tararuakin ao kamanoan raoi ana mwane te Tautaeka. Ao e rabwa te Tibiika.

Tibiika : Ko rabwa te Beretitenti am titiraki te moantai te tia tabeka te titiraki.

Hon.Tebuai Uaai : Te Tibiika ae ko karineaki ko rabwa ao man bwanaaia unimwanen ao kain Tarawateinainano aika a bon ongora ao ingainga nako iai te Tia Babaire.

A bon rang karabwarabwa ao a rangi ni kakatonga bwa e butimwaia te Tautaeka ao e kakoauaki bwa aio bon buokaia. Ko rabwa te Tautaeka ao a bon ongo kain Tarawateinainano tao kain Betio naba. Aika ko a butimwaea aia bubuti bwa e na kona ma kona barongaia raoi. Ao anne e ataia naba Tarawateinainano ao e butimwaea am baronga. Ko rabwa te Tautaeka akea au titiraki te Tibiik.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao I a kanakoa nakon te Beretitenti riki.

HE.Taneti Mamau : E koaua ti karabwa te Tia Tei n raun nanona ma ana botanaomata. Ao e kakawaki bwa e na barongaaki raoi bwa iai iterana teuana are ngkai ti noora ana initiative ke tao ana karikinibwai te Tia Tei aei e e rangi ni kakawaki ibuki nte service, ke karaoan te mwakuri ni biriaki ibukia am botanaomata. Ao aei e kona na e ti taraia naba Taan Tei are mai iaon aba.

Antai ae e na ataia ao e na manga kirimwanganganako te service aei ao te ibuobuoki iroura ngaira Taan Tei ake ti bon kan rinnako naba n te aekaki n service ae ana level anne.

Are boaki nakoia te botanaomata ibukin biriakinan ae kakawaki ibukin kainnanoia.

Ngaia are I ti kan katerea te itera anne ao e kakawaki ae ti na tarai iteran ni kabane kai anne ana mwane te botanaomata. Ao e kakawaki kain abara ae ana kaitikaki are n te aro are e waaki ao akea manga te kanganga.

Bwa kanga n angin te tai ao bwakamwane aika a tia ni karaoaki n aekakin are te aobiti naba. Kanga bon ti teuana te tai. Kanga ti aki are e katoa bwakabwai. Ao aei kanga e nang katoa bwakabwai ao tera aron nikoana n aron are iai naba ana iango ni katamaroa te Tia Tei ma ti na kaai n tekateka ma ngaia bwa e aonga ni waekoa ni waaki.

N aron are I taku e boutokaia te Tautaeka ma ti katamaroakin te waaki bwa e na waaki ao e na akea manga te kanganga ae e na manga noraki.

Bwa are tao Tarawateinainano ma Betio a waaki ao antai ae e na ataia kain aon aba a tangiria naba n ikan rin n te aekaki ni waaki anne.

Ngaia are ti a taraia n te tamnei ae bubura. Manga kain te Aono ni Mainiku kanga aekakin anne bwa bon te service ae e rangi ni ibuobuoki nakoia ara kara. Ao riki nakoia naake a bon tangira te aekaki n service aei. E rabwa te Tibiika ao I kaitaua te Tia Tei ae karineaki n ana iango ni ibuobuoki ao ana iango ni katamaroa ni kaineti ma te service aio. Ao e rabwa.

Tibiika : Ko rabwa riki te Beretitenti ao e a rau nanon te Tia Tei ae karineaki ao ti nang waaki nakon ara bwai are imwina. Te titiraki are imwina ngkanne te titiraki are nambwana 121 ao aio are e na tabekaki mai iroun te Tia Tei mai Kuria Hon.Banuera Berina te Tia Tei.

ANA KAWAI TE TAUTAEKA IBUKIN BUOKAIA KAIN KIRIBATI NI BIRIRAKEN BOON KAAKO

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa te Tibiika ao aio au titiraki:-

Iai ana kawai te Tautaeka aio ibukin buokaia kain Kiribati ngkai e kakoauaki biriraken boon taian kaako? Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : E na kaekaaki am titiraki iroun te Minita ibukin te Botaki ni Mwakuri ibukin Kaneweaba, Bitineti, Karaobwai ao Bobooti ae Hon.Tangariki Reete te Minita.

Hon.Tangariki Reete : Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki ao aei ngkanne kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Kuria:-

Te Tibiika ae ko rine I kan kaongoa te Tia Tei ae karineaki mai Kuria bwa iai ana kawai ma ana iango ami Tautaeka n tobwa te kanganga. Ko rabwa.

Tibiika : Buokan am titiraki te moantai te Tia Tei ae ko karineaki.

Hon.Banuera Berina : Ko rabwa te Tibiika I kaitaua te Minita n ana kaeka ae kakukurei.

Ao a kukurei naba iai kain Kiribati ma ti a kan ongora te Tia Babaire tera kawai akanne. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Tangariki Reete : Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki ao I karabwa te Tia Tei ni buokan ana titiraki.

Ao tao n aron ana titiraki are e a manga buokia tera ana anga te Tautaeka.

Tao N na bon ti kairia moa nakon te tai aei nakon rabwatan au Botaki ni Mwakuri ae I mena iai ae e bon mena iaan te naan private sector ao a bon tabe n manga kanga te commerce te trading.

Ma ngaia are n te tai moa aei n aron ae atai ate Tia Tei te ibuobuoki ae e a tia ni kaman barongaia te Tautaeka, ke e a tia ni kaman kateia bwa buokan te itera aei ae te price control ke tianakin boon bwaai. Iaon kaako ake e bon tarai ao a taku bwa te Tautaeka e tarai bwa bon aia kainnano aomata ao e na riai ni iai ae e na ibuobuoki iai. Are e na kona ni karinna ao ana aki roko raoi ni booia ake tao ana nang birirake.

Ma boo ake ana kona n affordable ke ana kona ni kaboaki irouia ara botanaomata. Ngaia anne ngkanne teuana kanga te waaki are e a tia ni kateimatoa au Botaki ni Mwakuri n te tai aei. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao te Tia Tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon.Banuera Berina : Ko rabwa te Tibiika ao e matata ana kaeka te Minita ae karineaki I ti kan butia te Minita bwa anne ae e a kaman waakinaki.

Ma te kanganga ngkai bwa e ngae ngke iai te price control ma boon kaako ae bon birirake naba.

Ngaia are I kan bubuti akea riki ana anga bwa n taraakina te price control e aki mwakuri. Ao kaako ake ti

taneiai bwa a boraoi a bon rangi ni biririake booia ngkai.

Iai riki ana anga te Minita ae karineaki ma ana Botaki ni Mwakuri ibukin buokan te kanganga ae ti rootaki iai ngkai.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao te Minita.

Hon.Tangariki Reete : Ao e rangi n rabwa riki buokan te titiraki ibukin biriraken boon kaako. Ao ibukin aia rongorongo te botanaomata ao e bon rangi ni matata n aron are I taekinna, iaon te price control iaon tianakin boo.

N na bon ti taekinna bwa bon ti 18 te item are e mena ian ara Ministry are e a tia ni kataaki ni kakaeaki te anga.

Ao aei e nang ibuobuoki naba bwa ngkana arona bwa e taraia te Tautaeka bwa iai riki ana anga ni kona n rinnako iai ni katamaroa. E na kona naba ni ibuobuoki n aron tarakin aron bobuakan bwaai ake a tianaki booia n aron te raiti tera, te tioka tera. Aikai raoi bon oin maeuia te botanaomata.

Ngaia are anne kanga I taekinna bwa kanga kaukan au maroro. E bon riai naba ni matata iroun te Tia Tei ae karineaki ao bon irouia Taan Tei.

Bwa bon aron babairean kaako aika otanaki ma aron booia e bon wene inanon bain te private sector.

Ao I taku bwa ngkana e wareware n ana ribooti teuana tao te ADB ke te Asian Development Bank. Ao bobuakan te kaako ti aki ti ngaira ae ti rootaki iai.

Kanga bon te kanganga ae e a tabangaki ao ti iai aba ake a legit n te report anne bwa Kiribati, Tuvalu ao Niue bon ngaia ngkai aika kanga iai rootakia n aron kanganga aika a teimatoa ngkai n riki iaon te aonnaba. N aron tao te buaka ao baikara riki aika a riki akana a teimatoa ni uneakinaki ngkai. Ao ti kakoaua bwa te cost of feeding e na bon bae ni biririake.

Ma au kantaninga bwa te Tautaeka ana iai riki anga akana e na tarai. E ngae ngke iai bwaai ake e a tia ni karaoi ngkai te Tautaeka ana iai riki anga akana e na tarai. E ngae ngke iai bwaai ae e a tia ni karaoi ngkai te Tautaeka ma e na iai riki anga ae e na kona riki ni karaoi n te aro bwa ana kona ni buokaki riki iai ara botanaomata te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao kabanean buokan am titiraki te Tia Tei ae ko karineaki.

Hon.Banuera Berina : Ko rabwa te Tia Babaire ao te Tia Babaire e bon rangi ni korakora te rootaki irouia te botanaomata. N te aro are kanga te mwane n aki mwakuri ao aia mwane kaara e a moanna naba n aki noraki manenana irouia te botanaomata.

Ao bon tein au titiraki te Tia Babaire ae I kan ongora raoi bwa iai ana iango te Tautaeka aio ni kan subsidize kaako riki ake a rangi ma ti aki ti te price control. I kan ongora iai ana iango n ikan buoki boon kaako aikai nakoia taan ota. Bwa e aonga na e aki rangi n rootaki iai ara botanaomata. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao te Minita.

Hon.Tangariki Reete : Ko rabwa te Tibiika ao ngaia I rangi ni karabwa te Tia Tei ae karineaki ni buokan ana titiraki. Ao e rabwa bwa e a bon matata raoi te bwai ae nanonna kee. Bwa nanona e a bon tangira te subsidy mai iroun te Tautaeka kee. Bwa e na kona n anga ana ibuobuoki n te aro bwa e na kona ni control ke e na kona ni kauarerekea riki boon birirakean bobuakan te maeu.

Ma te Tia Babaire te bwai ae e na riai ni matata irouia kain Kiribati n aron ae I a tia n taekinna. Bwa iai kaako aika a tia n taekinaki bwa e bon contribute te Tautaeka nakon aron tianakin boon kaako aikai. N te aro bwa ana aki rangi n roko n aron are e kantaningaaki are tao ana bon rangi n rootaki iai.

Ma n aron ngkanne te subsidy are e taekinna e aoria bwa are a bon wene inanon bain te Kabineti n te tai aei. Tao ti a karaoa ara beba ke baikara riki ae ti kona ni ibuobuoki man ara itera. Ngkana arona bwa e taku te Tautaeka bwa e noora riaina. Bwa ana iai riki itera n tobwa ni kona ni kaei ke ni kona kanga n anga riki te buoka nakon kaako ake tao bon aia kainnano ara botanaomata ni katoa bong are a riai n rin n te tai aei. Ao ngkanne I a tauraoi ni karaoa anne.

Ma te bwai riki ae riai n teretere iroun Kiribati ae bwanin. Bwa bon aron karaoan boon kaako e bon tiku inanon baia te naan private sectors kee. Ao e rangi n teimatoa aro nte reitaki ma private sectors bwa teuana ana kainibaire te Tautaeka ngkai ae e kataia kanga n reita ke ni partnership iai ma te private sector. Bon kakaean angan tobwakin te kanganga ae ti noria ngkai ibukin aron irakin bobuakan te mange iaona bara.

Ao ibukin ami rongorongo ao e rangi n tikiraoi ara reitaki ma te naan private sectors ao au kantaninga bwa ana iai te bwai ae e na kona n riki. Bwa nakon taai aika ana roko.

Ao irarikin anne ngke arona bwa akea ana ibuobuoki te Tautaeka ae e a kaman tia ni put in place n te tai aei ke ni kaman tia ni waaki n aro nte mwane ni kara. Baikara riki ae te naan social benefit ae e angania ana botanaomata. Te roo n te reirei terana riki.

Ngke arona bwa akea te naan buoka aikai ake ana kona ni contribute nakon aron maeun te botanaomata I taku bwa ti aki aei aron bobuaka nte kaako ae ti na kantaningaia.

Aron bobuaka nte maeu e na bon rangi ni high e na bon bane ieta. Ma ibukina bwa te Tautaeka e a bon kaman tia ni put in place ke e a kaman tia ni waakin ana waaki ibukin aron totokoan kanganga aikai. Ao ni ibuobuoki are nanona aikai te naan subsidy naba, te naan buoka nakoia ara botanaomata ao anne ngkanne bukina. Ae I taku bwa e ngae ngke ti ataia bwa iai birirakena ma iai naba aana aika a tia ni kataaki ni buokaki iai te botanaomata n te aro bwa e na buoka naba aron maeuia inanon te bong teuana ma te bong teuana.

Au kantaninga bwa e na ibuobuoki anne e rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao ara titiraki are imwina bon te nambwa ae 126 are e na tabekaki mai iroun te Tia Tei ae karineaki temanna mai Betio Hon.Choy Freddy te Tia Tei.

TATAREN BWAIN AORAKI AO RIKI BWAAI NI KAIKEIKE IAON BETIO

Hon.Choy Freddy : Ko rabwa Hon.Speaker ao I kukurei n tabeka au titiraki ae nambwana 126 iaon te Ota Beba ae kangai taekana:-

I kona n titirakinna te Minita ae karineaki are tabena bwa tera ae karina taretaren bwain aoraki ao riki bwaai ni kaikeike iaon Betio? E rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei e na kaekaaki am titiraki aio iroun te Minita n te Botaki ni Mwakuri ibukin Tararuan te Mauri ao Katoki Aoraki Hon.Booti Nauan te Minita.

Hon.Booti Nauan : E rabwa te Tibiika ao kai bon au moantai ni maroro n am auti ae mimitong aio. Ao I a bon reretai ma am abamwakoro ae Tabiteuea Maiaki. Unimwanen Teueenikai ao kain Tabiteuea Maiaki ni kabane mai Takuu nako Tewai ao ake a mena iai.

N anga au kamauri nakoim te Tibiika ao ngaira aika ti roko n te bong aio ni kabane. Kam na bane moa ni Mauri.

Aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Betio:-

A bon mwaiti kanganga aika ana kona ni karekea tataren bwaai n aoraki. Ma I kukurei n taekinna bwa bon iai bwaai n aoraki ibukin te kaikeike i Betio ao e tabe naba ngkai n okira arona mwaitin te bwai n aoraki iaon Betio. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao buokan am titiraki te moantai te Tia Tei.

Hon.Choy Freddy : E rabwa Hon.Speaker ao e rabwa riki te Minita n ana kaeka. Buokan te titiraki.

Ti bon kakoaua bwa bon aia kanganga utu iaon Betio ibuki nte bwai ni kaikeike e moarara riki te bwakanako n tai ni kateirain ao ni mena ikekei.

Bwa e kakoauaki bwa e bon aki tau naba te bwai ni kaikeike iaon Betio. E kona te Minita ni katerea bwa iraua mwaitin te bwai ni kaikeike ngkai iaon Betio. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Booti Nauan ; Ao e koaua e rabwa buokan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Betio. Ao e koaua ti kakoaua bwa e korakora kainnanon nebulizer ke te bwai n aoraki ibukin te kaikeike.

Ao ngaia iai ngkoa ana bwai ni kaikeike Betio hospital 2 ao manga iai riki ngkai are e a tia ni manga anganaki Betio e na riai ngkai n tauraoi 4 inanon bai nte Onaoraki are i Betio.

Ao iai naba ngkai ara babaire man ara tabo ni mwakuri bwa ti na kataia ni karekei riki ara mitiin riki tabeua, i Betio ibukin buokan te aoraki aio. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao buokan am titiraki te kauoua n tai te Tia Tei.

Hon.Choy Freddy : E rabwa Hon.Speaker ao e rarabwa riki te Minita ae karineaki. Ao buokan riki te titiraki. E kona te Minita ni katoai naba kiriniki iaon Betio n aia bwai naba ni kaikeike? Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Booti Nauan : Ao e koaua e rarabwa ti a kataia ni ibuobuoki iaon anne. E rabwa buokan te titiraki te iango ae tamaroa. Ma are ibukin tao clinics a ti kona ni ibuobuoki ngkanne ngkana a uki. Ao kanga ti bon taketena Betio ibukina are a 24 n aoa.

Are ngkana e bong a oaki reke te kiriniki ao a kona n nako Betio nakon te Betio hospital ao e ibuobuoki. Ma tia taraa naba anne ao e tau mwaitin

ara bwai ni mitiin ao bon te bwai n aoraki ibuki nte kaikeike.

Ti kona naba ni karaoa anne. Ao I taku bwa te bwai naba teuana bwa e reke naba au tai ni maroro iaon te bwai n aoraki aio. Bwa are e na bon riai naba ni karekea aia prescription doctors tao aia kariaia doctors. E na riai ni iai am drug sheet ngkoe are kona roko ni kabongana.

Kanga iaan te kantaninga are ti aki n are kanga te bwai ae ko nang bon tenamokoia n aki akaka. Tao e mena ko kairoa am moko. Kanga e na bon ni iai ana mena te taokita bwa e na kona naba ni ibuobuoki aron babairean am tai Dorset ke am tai n expose nakon te mitiin aio. Tao n arona ao taina ae riai bwa are e ibuobuoki naba ibukin totokoan am attack ao bwaai riki tabeua.

Ma e a oti naba n reke au tai, ao ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao buokan am titiraki te kateniua n tai te Tia Tei ae ko karineaki.

Hon.Choy Freddy : Ko rabwa Hon.Speaker ao I karabwa riki te Minita n ana kaeka.

Buokan te titiraki, e kona te Minita ti kakoaua bwa e bon aki tau te bwai ni kaikeike anne ao iai mitiin aikanne. Ma a manga taretare ranna bwa ti bon kakoaua bwa I a manga roko naba ngkebong n ongora ao e aki tau ranin te bwai ni kaikeike anne. E kona te Minita ngkana e karawata aia bwai ni kaikeike ao e taraia naba bwa e na aki taretare naba ranin te bwai ni kaikeike anne. E rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei te Minita.

Hon.Booti Nauan : E koaua e rarabwa buokan te titiraki te Tia Babaire ao I ataa nanon ao I noora nanon ae tabekia te tia buoka te tia titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Betio.

Ao e koaua ti na kakoaua bwa e na tautiaki ti mwaitin te mitiin ma e na tau bwaana arei.

Ma I taku bwa n te tai naba aio ao e kakawaki bwa ti na riai naba n ataia ngaira nakeke ti bwai n aoraki ke iai te bwai aio iroura, aorakina te kaikeike ma natira aika a kaikeike. Bwa e bon rangi ni kakawaki ae kona kawara te taokita. Ao ngkanne e na kona ni karina aran te taokita iaon ana riiti ma aron am bwai arei ao e na kona ni monitor te bwai n aoraki kee.

Iai tabeman are a bon anaia n aki akaka. Ma ti kona n raa arei akea te kanganga ma ti noora nanon ae te tia tabeka te titiraki ao ti na katauraoa

anne ni Ikotaki ma bwaana. Ko rarabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao kai e a bon bane buokan am titiraki anne ti nang nakon ara titiraki ngkanne are imwina. Ae e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Kuria Hon.Banuera Berina. Te Tia Tei.

TE KATAMAROA NAKON AIA MWANE KAARA

Hon.Banuera Berina : Ko aitau te Tia Babaire ao aio au titiraki:-

E a tia ngkai Kabineti ni baireia bwa tera ana katamaroa nakon aia mwane kaara?

Tibiika : E na kaekaaki am titiraki iroun te Minita n te Botaki ni Mwakuri ibukia Aine, Roronrikirake, Takakaro ao Kamweraoaia Aomata Hon.Ruth Cross Kwansing te Minita.

Hon.Ruth Cross Kwansing : Hon.Speaker e rabwa te Tia Tei ae rine n ana titiraki. Ao I kukurei n taekinna bwa iai katamaroa aika a mwakuriaki man au Botaki ni Mwakuri ibukin te mwane ni Kara.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki te moantai.

Hon.Banuera Berina : Ko rabwa te Tibiika ti na aki kabanetai ma ti na bon kawara naba are bon boto nte iango. Iai ibuakon te mwakuri ni katamaroa te raka nakon aia mwane kaara. Ko rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao te Minita.

Hon.Ruth Cross Kwansing : Ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki ibukin te kan matata iaon am titiraki ae e bon rangi n specific ibukin taekan te raka iaon te mwane ni kara.

Ao n te tai aio e bon tiku te babaire aio inanon bai nte Kabineti. Ko rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon.Banuera Berina ; Ko rabwa te Tia Babaire ao I kan butia te Minita ae karineaki iai tabetaben nanona, n ikan tobwa te kanganga aio e a tia n reitaki ma Kabineti iaon tangiran te raka. Bwa bon aio ae tangiria kaara ao aonga naba n rau nanoia. E na reke te raka nakoia ke e na aki?

Tibiika : Te Minita.

Hon.Ruth Cross Kwansing : Ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki. Ao ngkana I kaoka te ururing nakon ana motinnano te Tautaeka.

Ao e kangai te motinnano aio, e kaineti nakon te katamaroa iaon ana

mwane ni buoka te Tautaeka. Ao kanga e aki naba specific te motinnano aio ni kangai. E na karakaaki kanga e bon ti kaineti nakon te katamaroa.

Ngaia ngkana arona bwa iai ana kataratara te Tautaeka ibukin karakaana ao I taku bwa e na bon waaki moa te kamatebwai iaon aio.

Ao n te tai are e na rinanoaki anne ao e na bon teretere n te tai are e na rinanoaki. Ma n te tai aio te babaire anne bon ana babaire te Kabineti inanon taina ae riai. Ko rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita. Kabanean buokan am titiraki te Tia Tei ae ko karineaki.

Hon.Banuera Berina : Ko rabwa te Tia Babaire e rekereke au titiraki aio ma taekan are mai imwaina are rakan boon te kaako.

Ao aio ae ti anganaki aio ke a tuai raka boon taian kaako. Ao ngkai ti a roko are a biririake boon kaako.

Iai tabeaiangan nanom te Minita ao am Kabineti n taraia bwa e na tobwaaki rakan boon te kaako aio ni karakaan aia mwane kara n aron am taeka ae kona katamaroa.

Anne ae I nanonna ti ataia bwa am taeka kona katamaroa. Ma ti taku bwa e bati te kanganga ngkai. Ngaia are ti kan butiko bwa iai ami anga ngkoe ami Tautaeka n tobwa te kanganga ae biriraken boon kaako ni katamaroa aia mwane kaara ni karaka. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao te Minita.

Hon.Ruth Cross Kwansing : Ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki ibukin buokan am titiraki. Ao e koaua bwa inanon te tai are e na waaki iai te kamatebwai aio ao e na bon noraki tera raoi keraken boon te maeu are a rootaki iai te botanaomata.

Ngaia are ti a katikua inanon taina are e na waakinaki iai te kamatebwai iai. Ma ti kaungaia te botanaomata ake a rootaki n te kanganga aio a oni irekereke ma bitineti ake aki ira kanoan te price control aio.

Bwa ana ribooti taian bitineti aikai aika aki kakaonimaki nakon te price control. Bwa man ribootinakia ao anne ai bon angan kibarakin te kanganga aio. Ko rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao e a bon bane buokan te titiraki anne ti na nakon ara titiraki are imwina are e na tabekaki iroun ae nambwana 125 are mai iroun te Tia Tei are temanna are e karineaki mai Betio Hon.Choy Freddy te Tia Tei.

KAINNANON RIKI TEUANA ANA TABO NI KABWARO MANGE BETIO

Hon.Choy Freddy : Ko rabwa Hon.Speaker ao I kukurei n tabeka au titiraki iaon te Ota Beba ae nambwana 125:-

I kona ni butia te Minita ae karineaki are tabena bwa tera ana anga ni buoka Betio ni kainnanoan riki teuana ana tab oni kabwaro mange ake e aki mka ke te land fue kai e aki tau are e a kabonganaaki ngkai? E rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao e na kaekaaki am titiraki iroun te Minita ibuki nte Botaki ni Mwakuri ibukin Otabwanin, Aaba ao Karikirakean te Ununiki Hon.Tokaibure Rabaua te Minita.

Hon.Tokaibure Rabaua : E rabwa te Tibiika ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Betio:-

Te Tibiika ae ko karineaki I kukurei n taekinna bwa e mwakuriaki ngkai karaoan te kakaae iaon nnen kabuburaan riki taabo ni kabwaro mange iaon Tarawateinainano ma Betio. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao buokan am te moantai te Tia Tei.

Hon.Choy Freddy : Ko rabwa Hon.Speaker ao e rabwa riki te Minita n ana kaeka. Ao e na riai ni kakoaua te Minita bwa ngkai Betio ai bon te aba naba n tobwa ao e a rangi n rawata ao ai kaubwain ngkai Betio ai bon te mange. Ao Kauntira a kainannoa riki teuana aia tab oni mange bwa e a bon aki tau are e a kabonganaaki ngkai.

N na butia te Minita bwa kanga e a nang urgent kainnanoan te tabo ni mange bwa e nang kabwaroaki riki iaa ngkana e aki reke nnen te tabo ni kabwaro mange. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Tokaibure Rabaua : Te Tibiika e rabwa buokan te titiraki. Ao e koaua e a teretere ngkai kain ara tab oni mwakuri a nakonako iaon Betio ngkai ni kakaea te tabo ae e na tauraoi ke e na kona n reke bwa nnen bwa te tab oni kabwaro mange.

Ngaia are ngkana kam ongo kain au tabo ni mwakuri kam a riai nako ni kakaea te tabo iaon Betio, ae e na kona n tauraoi ibukin nnen te mange. Kam rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao buokan am titiraki te kauoua n tai te Tia Tei.

Hon.Choy Freddy : E rabwa Hon.Speaker ao I nang karabwa te Minita ae karineaki ma ana kaeka.

Ao I taku bwa n te ririki ae nako ao e kakoauaki bwa iraua ana tai ni in te tabo ni mange aio. Ao ngkana ein ti te bongina ao e a bon taburorake naba te naan mange imwain te kawai. I taku bwa kam bon bane ni kakoaua.

E aki reke te tabo ae e nang karenakoaki iai. Ti karabwa te Kauntira ngkai e kona ni katauraoa te tabo ae temporary. Ma e a bon aki riai ae ti aki nnena ae nnen te Tenimanraoi ke tao taabo tabeua.

Tibiika : Kanakoa buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Choy Freddy : Kabwara au bure te Tibiika. N na butia te Minita e na mwakuria aio nakon ni ngai? E rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Tokaibure Rabaua : E rabwa te Tibiika ao ngkai I tabe ni kakaeka te Tia Tei ae karineaki. Ao a mwakuria man te wiiki are e nako ao te kantaninga bwa a mwakuria naba n te bong aio. E rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao kabanean buokan am titiraki te Tia Tei te ae ko karineaki.

Hon.Choy Freddy : Ko rabwa Hon.Speaker ao I karabwa te Minita n ana kaeka. Ao I taku bwa a bon ongo Kauntira ana mwakuri te Minita ao ana moti are e a tia n tuangira. Ao tao akea riki boutokaan te titiraki ao e rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao kai e a bon bane buokan anne ao ngkanne ti a nakon ara titiraki are imwina. Ao te titiraki are imwina nambwana 123 e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Kuria Hon.Banuera Berina te Tia Tei.

BWAKA IAA RONGORONGON ANA LIVELIHOOD GRANT ST MICHAEL BERU

Hon.Banuera Berina : Ko rabwa te Tibiika ao aio au titiraki. Ni kaekan au bubuti n ongora rongorongon aia bubuti kain St. Michael ao KUC Oneeke ibukin aia *Livelihood Grant* ao I kaongoaki bwa a tabe moa ni mwakuriaki kabanemwane ibukin te ririki ae nako.

Ana bubuti St. Michael bon bwain 2021. I kona ni bubutia te kabanea n rongorongo iaon ana bubuti St.Michael iaon ana livelihood grant. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao e na kaekaaki am titiraki iroun te Beretitenti HE.Taneti Mamau, te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : Te Tibiika ae ko rine te bubuti man te livelihood project ibukin St. Michael ao KUC Oneeke a teimatoa n tiku inanon bain au aobiti n reitaki ma am bubuti riki tabeua ibukin Kuria ibukin rinanoakia ao e rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Beretitenti ao buokan am titiraki te moantai te Tia Tei.

Hon.Banuera Berina : Ko rabwa te Tibiika. Ao te Tibiika N na ti kamatata bwa iai uoua au titiraki. Bwa aio ibukin St.Michael ao iai ngkanne are e bon kaineti raoi ibukin KUC Oneeke. Bwa a kakaokoro au follow up iaon aikai te Tibiika.

Ngaia N na manga bon bubuti bwa e na manga bon katokaaki au titiraki iaon KUC Oneeke.

Te Tia Babaire, I ka nte Beretitenti ae karineaki bwa e takuk bwa ae tabe n rinanoaki ngkai ana bubuti St.Michael e tabe n rinanoaki ngkai.

E na kakoaua te Beretitenti ae tao ana bubuti St.Michael e rin inanon aia aobiti ni moan 2023. Ao aia bubuti e taraa n ae e na rinanoaki ngkai. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : Ao e rabwa buokan te titiraki are kanga te bwai ae rinanoaki n taai nako bon te moan are te bon te policy ngkoa are ti reitia man te Tautaeka ae nako. A kakaboauaki ni katoa ririki. Bwa are e okoro te kataumwane ni katoa ririki.

Ngaia are n te tai aei e na kaitau Kuria bwa ti a tia kanga ni flex kanga ti a bon kataia. Are a bon rimwiin aia karikirake aia bubuti n ririki aika bwakanako. Ti a kona ni kariaia bwa are tao e koaua e a okioki te mwakuri ke tera.

Ma ibukin are e a manga boou te kataumwane, e riai ni manga boou te naan submissions. Bwa anne ae kakaraoaki ngkoa are ti kataia n reitianako.

N te tai aei ti a kataia ni manga raa. Ma te bwai ae rinanoaki bwa te criteria ae taraaki, e na iai te fairness. Bwa n tabetai e a rangi ni okioki n Ekaretia tabeua ao are ngkai e a manga waerake te *community*. E a tata ngkai te mena ibuki nte *community*.

Ngaia are ti a kataia ni kakabaranti taian raa imarenan Ekaretia aika a kakaokoro ao imarenan naba te naan *community*. Ao ngkai e a manga rin ai manga te Kauntira naba ae a manga rinnako ni bubuti.

Ngaia are e tiraua ao ara aobiti e a kataia n taraia bwa ana riai ngkana e a tata iaon te Ekaretia teuana e kona ni manga taraaki riki bubuti bwa e aonga n ae kanga te ibuobuoki aei are te ibuobuoki are e na kubanako iaaon te aba.

Ma e rarabwa bwa e na teretere iroun te Tia Tei naba. E rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Beretitenti ao buokan am titiraki te kauoua n tai te Tia Tei.

Hon.Banuera Berina : Ko aitau te Tibiika ao I rangi ni kaitaua te Beretitenti bwa e na riai ni kaitau Kuria bwa e na rinanoaki ana bubuti aio. Au kantaninga bwa e na bwaati, te Tibiika N na bubutia te Beretitenti ae karineaki bwa aio bwain 2023 ao I ririmwia naba n te ririki 2023. Ao au kabanea ni meeri n Ritembwa 2023.

Ngaia are bon bwain 2023 I tangiria bwa e na bon bwaka naba mwanen ani 2023 ao ana taeka ana tia mwakuri e na bwaati, e na nako.

Ngaia are I kan butia te Beretitenti bwa bon te koaua ae e na bon nako aia bwai kain St.Michael ao ni ngai. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao te Beretitenti am kaeka.

HE.Taneti Mamau : I karabwa nanon te Tia Tei ni kan buokia ana botanaomata. Are bon titebo naba ma nanora.

Kanga e mwaneweia ae taku bwa iai te tia mwakuri ae taekinna bwa e nab waka ao e na bwaka ningabong. Ma kanga anne akea atakina n au tab oni mwakuri. Ngkana e ibuobuoki bwa e na kaota aron te tia mwakuri bwa are ti kai manga reitaki ma ngaia. Bwa e aera ngkai e kaoki taeka ao e aki kabaitia ni kanakoa aia bwai kain Kuria.

Kanga te kantaninga bwa e a bwarabwara bwa set mai ikanne te boraraoi. E na fair imarenaia naba Ekaretia aika a mwaiti. Ao n reitaki naba ma bubuti ake a roko.

E rabwa ti a kai ongora ao ngkana bon iai ana aomata are e a bon tia n taekina aio. Otau e na riai ni mwakuria ni katia ngkana ngaia anne. Ma I aki ata anne bbwa e kanga ni kanakoa bwanana nakon te Tia Tei ae karineaki. Ao ti a kabwara bure n anne bwa e a manga aki rimwina n taraia bwa e na bwaka. E rabwa te Tibiika.

Tibiika : Ko rabwa te Beretitenti ao kabanean buokan am titiraki te Tia Tei ae ko karineaki.

Hon.Banuera Berina : Ko rabwa te Tibiika ao e rangi n tiraua au reta

iaon aio 2023 ao 2024 ao moan naba 2025. I aki kaota aran te tia mwakuri ma N na forward au reta nakoia am taan tia mwakuri.

Kabanean au titiraki te Tibiika. Bwa I a ongo bwa e karau nano ana kaeka te Beretitenti. I a kan butia ngkanne ibukin KUC Oneeke bwa e aki mena ao I aki tabeka naba au titiraki iaona.

E kona naba n reke buokan KUC Oneeke n ana bubuti man te ririki ae nako. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : Ao tao bon te titiraki teuana anne te Tia Tei ae ko karineaki ma I a bon angan te Beretitenti ngkana e tauraoi ni kaeka are ibukin te KUC Oneeke te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : Ko rabwa te Tibiika I a kaeka bwa are e a tia n oti n au kaeka. Eng, I taku bwa a rinanoaki tao bon iaon kawaia ni kanakoaki kaeka nte bubuti akanne. Ao e rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Beretitenti ao e a bon bane buokan ana titiraki te Tia Tei a oti a nakon ara titiraki are imwina ngkanne ae nambwana 127 ao aio are e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Betio ae Hon.Choy Freddy te Tia Tei.

ANA BABAIRE TE TAUTAEKA IBUKIN NORAN TE IKOIKOTAKI IROUIA RORONRIKIRAKE N TE BWAKANAKO N TAI

Hon.Choy Freddy : Ko rabwa Hon.Speaker ao I kukurei n tabeka au titiraki ae nambwana 127 iaon te Ota Beba ae kangai taekana:-

Tera ana babaire te Tautaeka nakon te roronrikirake kai e a noraki riki rakan te ikoikotaki imwin te bwakanako n tai iaon Betio? Ko rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao e na kaekaaki am titiraki aio iroun te Minita iroun te Minita Ibukia, Aine, Roronrikirake, Takakaro ao Kamweraoaia Aomata Hon.Ruth Cross Kwansing te Minita.

Hon.Ruth Cross Kwansing : Te Tibiika ae ko rine I karabwa te Tia Tei temanna ae rine mai Betio n ana tabeka aio:-

I kukurei ni kaotia nakon te Maneaba aei bwa e tauraoi au tab oni mwakuri n rinanoa aio ma rabwata ake a irekereke ma te tabeka aio.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao te Tia Tei buokan am titiraki te moantai.

Hon.Choy Freddy ; E rabwa Hon.Speaker ao I karabwa riki te Minita ae karineaki n ana kaeka.

I kona ni butia te Minita ae karineaki bwa tera ngke arona bwa a kona ni manga kamena te *curfew* e moarara riki nakoia ataei are iaan ae kanga minor. Are iaan 18 te ririki bwa e na kamatoaki bwa e nang toki te nakonako imwin te aoa 10 n te tairiki. Ko rabwa.

Tibiika ; Ko rabwa te Tia Tei ao te Minita.

Hon.Ruth Cross Kwansing : Ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki ibukin buokan am titiraki ao am katamaroa nakon te waaki ke te kanganga are kam mena inanona i Betio.

Ao e koaua tao n te tai aio kanga I bon anga naba te bwana ni kakaitau nakoia botaki n aro ma Ekaretia ao *Communities* aika a kakaokoro iaon Tarawateinainano ao Betio.

Kanga ti ataia bwa e rangi ni korakora te ibuobuoki ao te ikarekebai iaon aio. Iaan are ti ataia bwa iai *communities* ke mwakoro aika a teimatoa ni bon karaoa aia *curfew* bon irouia ao man ibuobuoki n tararuaia aia roronrikirake.

Ao tao n te tai aio ao ti na mwakuri ma ara NGO *division* ni kakaea angan aio ibuakon ara *curriculum* are e na tauraoi ibukia *communities* iaon Tarawateinainano ma Betio. Ni kaunga riki ao ni kamatoa riki te babaire iaon te rau n te naan communities aikaa kakaokoro. Ko rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao te Tia Tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon.Choy Freddy : Ko rabwa Hon.Speaker ao I karabwa te Minita n ana kaeka. Ma I taku bwa e na riai n teretere iroun te Minita. Bwa e ngae ngke a mwakuri botaki n aro ke te community. Ma I taku bwa ko bon ataa Betio e bon kainnanoa kanga te matoa riki teutana. Bwa kanga a bon bono taninga ataeina.

N na bon kawenea au bubuti bwa bon te oi ni kanganga te kanganga aio. Ao ngkana e aki moantaai ni moanibwaiakaki ao ti na reke nte kanganga bwa ana manga rawata bwaai aika ana kona ni karaoi ataei, imwin te bwakanako n tai ao te ikoikotaki ikai.

Ao I a bubutia te Minita ngkana e kona riki n noora kamatoan aio inanon tao te Bureitiman ngkana e kona riki. E rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao te Minita am kaeka.

Hon.Ruth Cross Kwansing : Ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki ibukin am advice ao am katamaroa nakon aio. Ao e koaua e tauraoi au

Botaki ni Mwakuri te MWYSSA ni ibuobuoki ni karaoa ara kakaae iaon aio a oni kakaea ara anga are ti na kona n tabeka aio, ao man ikarekebai ma Bureitiman ao communities iaon te issue aio. Ko bati n rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao te Tia Tei buokan am titiraki te kabanea n tai.

Hon.Choy Freddy : Ko rabwa Hon.Speaker ao I karabwa riki te Minita.
I taku bwa e bon matata anne ao e a roko au bubuti irouna ao bon iroun te Tautaeka.

Boutokaan te mena I a kukurei naba ni butimwaea are ana mena. E kakawaki naba reken au tai. I a bubutia naba botakin aro iaon Betio, bwa a ibuobuoki naba nakon te kanganga aio. E rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao e titebo ma akea kaekana mai iroun te Minita bwa ko bubuti nakoia kain te aro i Betio ao tao a bon ongo am bubuti te Tia Tei ae ko karineaki.

Ti a nakon ara titiraki are imwina ngkanne iaon ara Ota Beba, are nambwana 131 are e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Hon.Dennis Waysang te Tia Tei.

NORAN RIAIN MANGA KARAOAN TE BONO N TE KAAWA AE AUTUKIA I NONOUTI

Hon.Dennis Waysang : E koaua te Tibiika ao bon te bwana ni kamauri nakoim n te moaningabong aio. Nakon ara Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, Minita, te Leader n te Kaitara, bon ngaira ni kabane ao ake ti ongora a oti mena inanon te Auti aio a oni bwanana ae maeu ao kam na bane moa ni Mauri.

Aio ngkanne au titiraki are N na tabekia n te tai aei are nambwana 131 iaon te Ota Beba ao e kangai taekana:-
E kona te Minita are tabena n noora riain manga karaoan te bono n te kaawa ae Autukia i Nonouti are e a manga uruaki naba ngkai n roota maeuia aroka ao te tarika nakon taian manibwa? E rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao e na kaekaaki am titiraki iroun te Minita n te Botaki ni Mwakuri ibukin Katein Abara ao Tautaeka Inanoa Hon.Harry Tekaiti e nakoim te Minita.

Hon.Harry Tekaiti : Ko rabwa te Tibiika ao I a reiti bwana ni kakamauri nakon te ingabong aio. I a reiti ma kain au abamwakoro ae Tarawateinaieta, n reitaki ma te Botaki ni Mwakuri ae te MCIA ae I a tei ibukina n te tai aio.

Bwanaan te inga ao te kamauri n te ingabong ae tamaroa aio ao kam na bane ni Mauri. Ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae moan baan te rine mai Nonouti:-

Te Tibiika ae ko karineaki I kukurei ni kaongoa te Tia Tei ae karineaki mai Nonouti bwa e tauraoi au Botaki ni Mwakuri ni ikarekebai ma taabo ni mwakuri tabeua n aro nte OB, ma te MISE ibukin rinanon te bubuti aio. ko rabwa.

Tibiika : Buokan am titiraki te moantai te Tia Tei.

Hon.Dennis Waysang : Ko rabwa te Tibiika ao ko aitau te Minita ae ko karineaki n am kaekaeka ae rangi tamaroa ao n tangiraoi.

Ao kanga bon ti buokan te titiraki mai ikai. E kona n reke raoi ae tao am tai are kona koteia bwa ni ngai ae e na mwakuriaki iai. Bwa kanga bon te bubuti bwa e aonga n ae moanaki Nonouti.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao te Minita.

Hon.Harry Tekaiti : E rabwa te Tia Tei ni buokan te titiraki. Ao e koaua are e bubuti ibukin te tai. Ma e koaua are e roko te bubuti aio n aron are I a tia ni kaeka. Ao ti na mwakuria ma e aoria bwa I karautaeka nakon te Tia Tei bwa I aki kona ni kotea raoi taina. Bwa are aio kanga bon kona n technical teutana ao ni iteran naba n aron are I taekinna. Ti aki ti ngai ni karaoia bwa te OB ao te MISE.

Ao tao n tian aikai ao n au kantaninga bwa kai e roko te bubuti ao ti na mwakuria ma I aki kona ngkanne n taekinna bwa nakon ni ngai te Tia Tei. Kabwara riki te bure.

Tibiika : Te Tia Tei.

Hon.Dennis Waysang : Ko rabwa te Minita ae ko karineaki man am kaekaeka ae e rangi n tamaroa. Ao a bon ongo kain Nonouti ao te kaawa are Autukia.

Kanga ti bon ataia e a tia ni karaoaki te bono aio teuana ana tai te MISE n roko ni karaoia ao ngkai e a manga uruaki naba.

Ma kanganga te ngkai ae n ariki bwa ngkana e rinnako taari ao tao e a manga karika te tarika. Ao a manga roota te naan aroka ni kabane ma te nii bwa are kanga a bon kaawa kain te kaawa aio.

Ngaia are ti a bubuti nakon kabanean te bubuti aio. Bwa tera ngke e moantaai n noraki riaina ni kibaria bwa e aonga e moantaai n totokoaki te kanganga imwain ae e na bon riki.

Ao e rabwa ao I a toki ikai te Tibiika ao ko rabwa riki.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao te Minita.

Hon.Harry Tekaiti : Ao I kaitaua te Tia Tei I taku bwa e bon eti anne. Te Tautaeka e a bon tia ni kaman tao te kanganga aio e okioki. Bwa tao ibukina tao te bono n aron are e a tia in kateaki n aron are e a bon tia ni mwaneweia.

Iai te mwakuri ae e a tia ni karaoaki ao tao e koaua n ana urubwai te nao, ke te angibuaka. E a manga karekea te uruaki nakon te bono aio.

Ma eng, bon iai mwakuri ake a tia ni karaoaki ni 2015 are e bon mwanenna ana aobiti te Beretitenti. Ao ni 2022 ao e a manga roko te ribooti. Bwa man ara Kauntira n Nonouti ni kaongoa bwa manga iai naba te uruaki nakon te bono aio.

Ngaia are e koaua e a manga bon kibaria naba te MISE naba ni manga bon kakaeaki mwanena. Ao tao ai te tai aio ai te kateniua n tai ae manga kabuanibwai naba te bono aio.

Ma e koaua ti nang noora te kanganga are ngkana e aki kubaraki ao tao e na urui ngkanne, ke tao e na roota te ran ma tao koraki ake a maeka ni uakaan ma te bono aio.

Ao tao bon te aono ao te kaawa are e a tia ni mwaneweia te Tia Tei. Ma e rabwa n aron are I taekinna ngkai kai e roko te bubuti aio. A bon ongora au Tia Koroboki ma au taan mwakuri, kain au aobiti bwa ti na karekebai ma rabwata akana ana bon kona riki n anga te ibuobuoki. Ko rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao kabanean buokan am titiraki ngkana iai riki mai iroum te Tia Tei ae ko karineaki.

Hon.Dennis Waysang : Ko rabwa te Tibiika ao ko aitau riki te Minita n am kaekaeka. E rabwa e a bon bane bwaninin rongorongon te kaawa aio iroumi.

Kanga bon ti te kakaitau, ao te kakatekeraoi ao tai mwamwaninga taekan ara kaawa aio. Bwa ngkana e roko te kanganga aio iai ao e a bon roko naba n tarika ao a bane naba ni mooi te taoro, ao e rawata te kanganga ae e n ariki. Ao riki te ni i a manga bane ni mate.

E rabwa te Minita ma kain am tabo ni mwakuri ao riki te MISE. Ao ti a bubuti bwa e a bon mena inanon baimi ara bubuti aio. Ngaira ma kain ara kaawa ae Autukia Nonouti. Ao e rabwa te Tibiika ao I a toki ikai.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao e a bon bane aro nte titiraki anne ao ti

nang manga nakon ngkanne ara titiraki are imwina. Are nambwana 129 aio e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Betio Hon.Choy Freddy te Tia Tei.

BABAIRE IBUKIN KARAOAN SEAWALL ARE I TABONTEKATI NAKON TE ONAORAKI ARE RED BEACH

Hon.Choy Freddy : E rabwa Hon.Speaker, ao I kukurei n tabeka au titiraki ae nambwana 129 iaon te Ota Beba:-

I kona ni butia te Minita ae karineaki are tabena iai ngkai ana babaire ibukin karaoan te bono ke te Seawall are i Tabontekatii nakon te Onaoraki are te red beach kai e a korakora te kanaki iai, ao a rootaki maeuia kaaina? Ko rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao e na kaekaaki aio ngkanne am titiraki iroun te Beretitenti HE.Taneti Mamau, te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : I kukurei ni kaongoa te Tia Tei temanna mai Betio ae rine. Bwa e tauraoi au aobiti n rinanon te tabeka aio ma taabo ni mwakuri ake e riai n rekereke iai.

Tabeia ma te itera aio, ibukin karaoan te kamatebwai ao ao te baronga ibukin kamanoan te aba. E rabwa Hon.Speaker.

Tibiika : Te Beretitenti buokan am titiraki te moantai te Tia Tei.

Hon.Choy Freddy : Ko rabwa Hon.Speaker ao I rang karabwa te Beretitenti ae karineaki n ana kaeka.

Ao N na boutoka au titiraki. Are e a bon urgent naba te bwai aio irouia kain Betio. Ao I taku bwa n ana tai ni buti te Beretitenti n ae nako ao e mwaneweia ae e na karaoa naba te bono. Ibukin taabo naba akanne ni moa naba mai iaan Betio Parish ngke e roko ni kaongora.

N na butia te Beretitenti ngkana e kona ni kamatoa aio. E rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : E rabwa te Tia Tei ae karineaki ni buokan ana titiraki. Ao anne bon kanoan te mwakuri. Ngkana tao iai baana, kanga e bae iaan are a rawata taabo ni mwakuri aika a rekereke.

Ngkana ti taekina kanakin mataniwiin te aba ao a rawata bwa ti aki ti ana aobiti te Beretitenti. Ana aobiti te Beretitenti are ti mena iai te mwane ma te ibuobuoki.

Ma aro nte kamatebwai ma tera a mena n taabo aika teniua, bwa iai te MISE, iai te tabo n Akawa ibukin marin te tabo anne bwa e na aki

rangi ni uruaki. Ao iai ngkanne aobitin te enuaromenta.

Ngaia are ake a tia ni kanakoaki bwa kanoan te bubuti ni kaembein. Ao a rimwiaki akanne bon kanoan te mwakuri. Ao e rabwa ngkai e a manga bon kauringa te Tia Tei mai Betio anne ngkanne are a ongora kain te aobiti.

Ao I taku bwa are a tia ni waakina bwa e bon ririmwina naba te Tia Tei aei. Ao I ataia bwa e a bon tia n roko ana bubuti inanon te aobiti.

Ao kaeka ni kangai waakina are kam bon e riai ni kaineti ma ami kainibaire ibukin te ibuobuoki. Bwa are e bon karako te mwane ao te bubuti ni itera aikai e a bon rangi ni n tiraua. N aron are I a bon tia n taekinna n taai aika nako. Ngaia bon te mirion ke e a kaan bubua te mirion ngkana e kan bane Kiribati. Ma te kataumwane e rangi ni uarereke ma ti kataia naba ni kanakoi ake a rangi ni urgent.

Ao roota maeuia te botanaomata. Au kantaninga e ibuobuoki nakon te Tia Tei kaekan buokan ana titiraki. E rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Beretitenti buokan am titiraki te kauoua n tai te Tia Tei.

Hon.Choy Freddy : Ko rabwa Hon.Speaker ao I karabwa te Beretitenti n ana kaeka. Ao N na buoka riki au titiraki. Bwa te riki are ti taekinna are ibukin St.John man Tabontekatii ni kangai are ngaia e a bon rangi ni korakora te kanaki iai.

Ngaia aio are ti bon kakoaua naba are ti ibuobuoki naba n tain te kanganga bwa auti, a bwaka auti. Te kanaki arei e a rinnako ao a bon roota maeuia kaaina. Ao a keiaki ni butiia te disaster are ni bon ana aobiti naba te Beretitenti te OB. Ao anga bon temporary works n aekakin te sand bag.

Tibiika : Te Tia Tei I a butiko ko kona ni kanakoa buokan am titiraki taiaoka.

Hon.Choy Freddy : N na butia te Beretitenti ae karineaki e kona ni buokia kain te aono aio ni mwakuria te temporary moa mwakuri. Ni katauraoi te naan bwai ni mwakuri ikekei. E rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : E rabwa buokan te titiraki ao anne e a bon tauraoi te aobiti. Imwain are e waaki nakon karekean te ibuobuoki ae bubura imwin te kamatebwai.

Ti teimatoa n tauraoi ni ibuobuoki ni karekei te naan sand bags. Ma

ngkana aki tau ake a nako a oti kai manga reitaki ma te Tia Tei ibukin karekean riki ana sand bag. Ao akanne te naan temporary measure.

Ao ti kaitau riki nakoia communities ao te botanaomata bwa a tauraoi naba ni ibuobuoki n noran naba te kanganga aei.

Bwa e aki bebete aron karaoan kanga te bono riki mataniwiin te aba bwa are a rawata rabwata aika a rekereke ma ngaai. Ma ti tauraoi ni ibuobuoki ma te Tia Tei ae karineaki n aro nte naan temporary ma kawai ni katantan aika kanga a tawe moa n te tai aei. Ao e rabwa.

Tibiika : Ao e rabwa te Beretitenti ao kabanean buokan am titiraki te Tia Tei ae ko karineaki.

Hon.Choy Freddy : Ko rabwa Hon.Speaker ao e rarabwa te Beretitenti. Kabanean buokan te titiraki. N na butia te Beretitenti ae karineaki bwa ngkana iai tao ana paco ke ana raa. A buokia kain tea ono aio bwa a bon kainnano ni man power aia seawall aio. E rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : Ao e koaua e rabwa buokan te titiraki. A re e bon karako te paco ao kanga bon te kainibaire are ti kamena ae ti bon angania bwa ana ibuobuoki ma ti bon katauraoi te naan materials.

Ma are ta oni bon angaraoina ao e na kona n reke te ibuobuoki. Ti a kai rereitaki ma te Tia Tei ae karineaki. Ao e rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Beretitenti ao ngkai e a tia aron te titiraki anne ao ti nang manga nakon ara titiraki are imwina. Nambwana 134 ao e na kaekaaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Nonouti ao Hon.Dennis Waysang te Tia Tei.

NORAN RIAIN KARAOAN TE OO NI KARABUUTI IMATANG I NONOUTI NGKAI E A MAAN N AKI KABONGANAAKI

Hon.Dennis Waysang : Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki ao aio ngkanne taekan au titiraki are nambwana 134, iaon te Ota Beba:-

E kona te Minita are tabena aei n noora riain manga karaoan te oo ni karabuuti Imatang i Nonouti ngkai e a rangi ni maan n aki kabonganaaki bwa e uruaki? E rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao e na kaekaaki am titiraki aio iroun te Minita n te Botaki ni Mwakuri ibukin Katein Abara ao Tautaeka Inanoa Hon.Harry Tekaiti, te Minita.

Hon.Harry Tekaiti : *Te Tibiika ae karineaki I kukurei ni kaongoa te Tia Tei ae karineaki temanna mai Nonouti*

ae tauraoi au tab oni mwakuri n rinanoa te karikirake aio ma rabwata ake iai irekereke ma mwakuria nte karikirake aio.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao te Tia Tei buokan am titiraki te moantai.

Hon.Dennis Waysang : E rabwa te Minita n am kaeka ae tamaroa. Ao E koaua ni buokan te titiraki ngkanne ao bon teina naba arei.

Ngkana arona bwa e na kona n reke naba n te tai are e na kona kanga te katautau bwa ni ngai raoi te tai are e na kona ni mwakuriaki iai aio taiaoka.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei, te Minita.

Hon.Harry Tekaiti : E rabwa te Tia Tei ao tao ibukin ana rongorongo te Tia Tei ae karineaki mai Nonouti ao iai ngkai ana moan karikirake Nonouti, ae wene inanon baira. Ae katean ana Maneaba te Kauntira n Nonouti.

Ao e koaua n aron are I taekinna bwa anne e toka bwa ana moan karikirake Nonouti. Ao e a tia ni kawaeraeaki ngkana e tauraoi kanga bon iai te kanganga. Kanga bon iai te kanganga are e rangi ni bobuaka te costing are e moan roko n te moantai.

Ao kanga iai te revise iaona ao ibukin am rongorongo e a roko. N aron are e taekinna am Maneaba. Ao ngkanne ibukin am tai. Ngkanne ngaira ti kona ni ibuobuoki ngkai e aki toka bwa te moan karikirake am karikirake aio.

Ti kona ngkanne ni manga bon karaoa naba kawaina are tao rinanon tao ni katauraoi ani karokoa n te DCC.

Ma I aki kona ngkanne n ataia bwa are n aron are I taekinna e na reke moa mwanen moa te moan karikirake anne, te Maneaba.

Au kantaninga ngkanne bwa ngkana e tia aio ao e a manga tao te kauoua n raaun are imwina e na manga reke ngkana e tia te maneaba ao ngkanne te kauoua n raaun I taku bwa te Police and Prison ngkana arona bwa e roko bwa te moan karikirake.

Ao tao anne moa kaekana ao I aki naba kona n tuangko raoi te tai te Tia Tei. Ko rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao buokan am titiraki te kauoua n tai te Tia Tei.

Hon.Dennis Waysang : E rabwa te titiraki ae karineaki ao e rabwa ana kaekaeka te Minita ae rangi n tamaroa. Ao e koaua e tuai rangi n reke raoi n tain are kona kataunariia bwa e na teke raoi tain karaoan te bubuti aio.

Ti teutana te kamatata. N ara bubuti are ti taekinna te bwai ae e rangi ni uarereke, te Minita kee. Ao kanga ngkai e akin ang safe ngkai te naan bure ngkana a kabureaki. Bwa are a bon rangi maraurau mataroaia, a uruaki ao ngkana arona bwa a manga kabureaki. Ao e na bon teinaki.

Ao tao uoman te Bureitiman ae e na tei ibuki nte bure bwa e na aki birinako.

Bwa kanga n au taratara ao e rangi ni uarereke karaoakina. Ma buokan te titiraki e kona n reke mwanenakina ngkana kam karaoa survey ao te bwai ae e rangi ni uarereke te kataumwane iai.

Ma ngkana e kona ni karaoan te kauoua ni karikirake iaon Nonouti ao e rabwa.

Tibiika : E rabwa te Tia Tei ao te Minita.

Hon.Harry Tekaiti : Ko rabwa ao are taben au aobiti te ibuobuoki ibukin aia karikirake Kauntira.

Ngkanne ti kona ni karaoa te pro doc ao tao ti kona ni ibuobuoki tao ni bon angania rabwata akeke tao kanga n sell out te bwai anne nakoia ara Development Partners aika a takataka iaon Tarawa ikai.

Ao ngkana arona bwa tao antai are kanga e nano iai, ao kai tao e na taraa ni manennanti ngkanne kaekan am bubuti Nonouti.

Ma n are te mwane are inanon baira n te tai aio ibuki nte naan moan karikirake ibukin Kauntira. Are bon iai moa te moan n aron are e a bon tia ni karokoa am Kauntira.

Ao ngkana arona bwa e kona ni manga bitia bwa tao e a moanibwai, are ko tabekia n te tai aio. Ngkanne e kona ni manga toka bwa te moan karikirake n ana babaire am Kauntira. Ko rabwa.
Tibiika : Ko rabwa te Minita ao kabanea buokan am titiraki te Tia Tei ae karineaki.

Hon.Dennis Waysang : Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Minita ae ko karineaki n am kaekaeka ae e rangi ni itiaki. I taku bwa a bon matata ao a ongora kain Nonouti. Ao iai ngkoa teuana au titiraki teuana n te Auti n Tei.

Kabwara au bure ma e a tia nako au tai ma e a tia n toka iaon te Ota Beba ma e aki reke taina. Kanga ibukin katean te Kauntira ae boou are ana aobiti. Ao ti taraia ngkana a kona naba ni karinaki ibuakona tao I a bubuti bwa are bon te renovation ae uarereke kanga e aki rangi ni iangoa.

Ao I taku bwa ko a buokia naba ma ara titiraki are ko kariaia katea nte aobiti ae boou. Bwa are ai bon te rikirake ngkai te bane ni kekerake n taai nako.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao iai mai iroum te Minita.

Hon.Harry Tekaiti : E rabwa I kaitaua nanon te Tia Tei ao I rangi n noora nanona. Ao I taku bwa a rabwa bwa a tibwa roko titiraki aikai. Ao kanga e koaua e rangi n noora te kakammwakuri ibukin ana abamwakoro. Ao e rangi n rabwa bwa ti na kabirimwaka a oni kakaai angaia n te tai ae riai te Tibiika. Ko rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao ara titiraki are imwina ngkanne ara titiraki ae nambwana 130 ao aio are e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Betio Hon.Choy Freddy te Tia Tei.

BWAKA IAA NGKAI KARAOAN TE ONAORAKI ARE E BOOU I BETIO

Hon.Choy Freddy : Ko rabwa Hon.Speaker ao I kukurei n tabeka au titiraki ae nambwana 130 iaon te Ota Beba ae kangai:-

I kan butia te Minita are karineaki are tabena bwa e a bwaka iaa ngkai karaoan te onaoraki are e boou i Betio ao ni ngai ae e na kabonganaaki iai? E rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao e na kaekaaki am titiraki aio iroun te Minita ibukin Botaki ni Mwakuri ibukin Tararua nte Mauri ao Katoki Aoraki Hon.Booti Nauan te Minita.

Hon.Booti Nauan : Ko rabwa te Tibiika ae ko botonimwane. Ao aio ngkanne kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Betio:-

N aron are e kona n noraki ngkai ao e a tia te kateitei ibukin te moan mwakoro n te mwakuri ni karikirake aio. Imwin aio ao ana iai riki te mwakuri iaon katiakin bwain nanon te Onaoraki ae boou aio. Ao te katautau bwa ana kona ni kabonganaaki kateitei ake kanoan mwakoro 1 inanon te kateniua ni kuata n te ririki aio. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao te Tia Tei buokan am titiraki te moantai.

Hon.Choy Freddy : Ko rabwa Hon.Speaker ao I karabwa riki te Minita n ana kaeka ae e rangi n tamaroa.

N na butia te Minita ae karineaki. Tera raoi kabonganakin te Onaoraki anne ana bane ni kabonganaaki irouia kain Kiribati ni kabane ke ti kain Tarawa. E rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Booti Nauan : E na kabonganaaki irouia kain Kiribati ni kabane. Ao e bon koaua ana moanibwai kain Betio. Are a bon mena iaon Betio, ao n aron are e na riai n ataaki ao aio kanga e na menaaki moa ibukia ke ibuki nte kabung ao ataei. Tararuaeaia ataei ngaia e koaua ngkai ti kakoaua bwa te bikoukou aio ao te bung, e a bon bwaranikauee i Tarawateinainano.

Ngaia anne moa ae kanga e na taraaki moa iai ao ana bon moanibwai moa kain Tarawa ma Betio, ao ngkana iai te mawa ma e a kebo are i Nawerewere n aron ae kabonganaaki ngkai. Ti kona ni manga karaaia ngkanne nako Betio. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Buokan am titiraki te kauoua n tai te Tia Tei.

Hon.Choy Freddy : E rabwa Hon.Speaker. Ao e rangi n rarabwa te kaitu nakon te Minita n ana kaeka. Ao ti kakoaua bwa ngkana e nang kaukaki te Onaoraki aio. Ke e nang waakinaki ao ana kainnanoaki taan mwakuri iai. Ti a bubutia te Minita bwa a moanibwaia moa kain Betio. E rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao te Minita.

Hon.Booti Nauan : E koaua e rabwa buokan te titiraki te Tia Babaire. Ao tia katinetine anne ibukin ara kantaninga ma ara iango.

Bwa ti a momoanibwaia kain Betio, ao bon te koaua te Tia Babaire. Bwa are ngaia ngkana a maeka i Betio tei Abemama are i Betio te Tia Babaire, kainnabam te Tibiika, a rawata naba kain Tabiteuea Maiaki akana i Betio e ngae ae kain Betio ma a bon boo naba iai kain Kiribati ae bwanin.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao kabanean buokan am titiraki te Tia Tei ae ko karineaki.

Hon.Choy Freddy : Ko rabwa Hon.Speaker ao I rangi ni karabwa te Minita n ana kaeka.

Ai bon te kakaitau riki ao te karabwarabwa nakon te Minita kai e kona n taekinna bwa iaon kawaina n tia.

I taku bwa akea riki au mena ti te karabwarabwa ao te kakaitau ao kam rabwa.

Tibiika : Te Minita iai riki mai iroum, te Minita.

Hon.Booti Nauan : E rabwa te Tibiika. Te Tibiika tao N nang moanna n aki tataraiko ngkana I taetae, ao kanga ko a babaraaki naba nakon bwatin. Ma nang tatannako,

bwa e titebo ma e a nanako naba nanou ae e nang katoka au mic teuaei. Ao taraia kai ko noria bwa I aki bati n tataraiko mwiina ko taku bwa I riribaiko.

Ma e a tata manawau ngkana e a tibwa kangai baim ao e nang katoka au mic I a rangi n kabwararia. Ma kabwara au bure te Tibiika ao tao e kakawaki anne ma ti na tiku nakon te tai.

E na aki raraoma te Tia Tei ae karineaki mai Betio nang aki tataraiko. Bwa e aera arei ti na moanbwaia Betio ao kona aki raraoma. Ao ai bon ti ara iraorao naba ngkanne nakoia kain Betio.

Are ti na kamatoa te Tua ngkana ti roko ikanne. Temanna te bikoukou temanna ana caretaker, temanna te aoraki ana caretaker ao te security e na rangi ni enforce.

N te aro are ti na uota are ti na kantaningaia bwa one patient one caretaker policy. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao kona bon riai n tataraai bwa are I kan tataraiko. Ti a nakon ara titiraki ngknane are imwina. Are te titiraki are nambwana 135 ao aio ngkanne are e na tabekaki iroun te Te Minita. Ae karineaki mai Nonouti Hon.Dennis Waysang te Tia Tei.

TERA BABAIRE IBUKIN ONOBWAI NAKON MANEABAN TE KAUNTIRA I NONOUTI

Hon.Dennis Waysang : Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki ao aio ngkanne au titiraki are nambwana 135 iaon te Ota Beba:-

E kona te Minita are tabena ni kaongoa te Maneaba aei bwa tera ngkai ana babaire ibukin te onobwai nakon maneaban te Kauntira i Nonouti?

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao e na kaekako naba te Minita are e bon kaekako mai imwaina are te Minita ibukin Botaki ni Mwakuri ibukin Katein Abara ao Tautaeka Inanoa Hon.Harry Tekaiti te Minita.

Hon.Harry Tekaiti : E rabwa te Tibiika ao tao bon au bong ni itamwaomwao ma te Tia Tei aio.

Ao te Tibiika ae ko karineaki I kukurei ni kaongoa te Tia Tei ae karineaki mai Nonouti bwa te beba ni karikirake ibukin Nonouti Maneaba e mena inanon bain te Ministry of Finance and Economic Development ibukin rinanoana ao kabwatakina n te DCC. Ko rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao buokan am titiraki te moantai te Tia Tei ae ko karineaki.

Hon.Dennis Waysang : Ko rabwa te Tibiika ao ko rabwa te Minita ae ko karineaki n am kaeka ae matata raoi ao e ongo naba te Kauntira mai Nonouti.

Ao buokan te titiraki ngkanne. E kona n reke ami ibuobuoki te Minita n tuangira bwa ni ngai te tai ae e na bwaati iai tao mwanenakina ke aron waakinana I a butiko.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Harry Tekaiti : E koaua tao eng n aron are e ataaki ao e koaua ae tauraon mwanenakin bwaai aikai man tao te Finance ao e koaua. Ti a kona ngkanne ni waakina kanakoan am karikirake aio.

Ao kai bon bukina bwa e toka bwa te moan karikirake n te tai aio. Kanga ai te kantaninga ngkanne bwa tia tataninga reken te mwane ao I a manga kaongoko taina ae ti nang waaki iai. Ko rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao te Tia Tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon.Dennis Waysang : Ko rabwa te Tibiika ao ko rabwa te Minita n am kaeka. Ae e a manga rangi ni matata naba ao a bon ongo naba kain Nonouti.

Te Maneaba are Maneaba te Kauntira bon nnera naba ngaira. Bwa ngkami kain te Tautaeka kam roko ikekei. E aera arei kam na bon bane naba ni kakabongana n taai nako bwa te Kauntira nakon te Kauntira, ao te Kauntira nakon te Tautaeka.

Ao te bubuti ngkanne bwa tera ngke e kona ni kabaitiaki. Bwa e a bon rangi ni bongata naba ara Maneaba arei n arona arei ae e a rangi ni maan.

Ao te kauoua ae kanga I a karinnakoa naba. Ti tangiria naba bwa te aekakira ara Maneaba are e na karaoaki.
Te aekakira teina bwa ngaira i Nonouti kain Nonouti a tangira te Maneaba ae kaokoro teina. Bwa are ai te rikirake aio. Kiribati tao ae kanga te motinnano are te 20 n ririki are ana kataratara te KV-20.

Ao ti tangira naba ngaira ara Maneaba ae e kanga e na bon.

Tibiika : Ao kanakoa buokan am titiraki te Tia Tei taiaoka.

Hon.Dennis Waysang : Ti bon ti bubuti ngkana kona n noora aron tein ara Maneaba bwa tera aron te naan material are ana kabonganaaki nako iai bwa e aonga ae e na teimaan. E rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Harry Tekaiti : E rabwa te Tia Tei ao e koaua kanga n aron tein te Maneaba n aron are e a tia te costing iaona ao nanona e a bon tia te design ao te costing iaon te Maneaba aio.

Kanga bon teina e na bon bwai ni imatang te Maneaba aio. Kai ao te kataumwane iaona kanga e a bon rangi. Bwa n aron are I taekinna ngke I kaeka ana titiraki are mai imwaina.

Te moan kataumwane are e roko ke te design are e moan roko ao te costing are e moan roko inanon bain ara aobiti. E bon rang n riao bwa e riaon teuana tabun te mirion.

Ao te kabanea ngkanne manga te revise n te tai aio e a rokoroko n te mwaiti ae $600,055 te ngaa. Are I taku bwa e na bon riai naba tarakin aio.

Ma au kantaninga ngkai e toka bwa te moan karikirake are ana manga bon rereitaki riki ara koraki ke tao te kabanea ngkanne are bon te DCC n aron are I a tia n taekinna te Tibiika. Ko rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao kabanea buokan am titiraki te Tia Tei ae ko karineaki.

Hon.Dennis Waysang : Ko rabwa te Tibiika ao ko rabwa te Minita e matata raoi. Ko rangi n rabwa n am kaekaeka ao e koaua ngkana aro nte kataumwane anne bwa $1 tabun te mirion ao manga 600 tabun te ngaa.

I taku bwa e na bon bae n tei ara Maneaba ae te kara n tamaroa, tao e na mabora kee. Ti karabwako ibukin bwaai ni kabane ma ami taan mwakuri ao I a toki naba ikai te Tibiika.

Are ieta ao ko rabwa te Minita.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao iai mai iroum kai kanga e titebo ma e a bon boo atin anne ao tia nakon ara titiraki are imwina.

Ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang ae nambwana 137 e na tabekaki mai iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tabiteuea Meang Hon.Tarakabu Tofinga te Tia Tei.

KATOAMAUAN REIREI NI BWAAI N REIREI N ARON AE KAKARAOAKI NGKAI NAKOIA PRIMARY SCHOOLS

Hon.Tarakabu Tofinga : Ko rabwa Hon.Speaker imwain ae I kanakoa au titiraki ao I a bon tabeka bwana riki ni kamauri nakoira n te ingabong aio. E moa mai iroum kain am aobiti, kain Maneabam ao kain Kiribati ake

a ongora. Ao kain ara abamwakoro ae Tabiteuea Meang ao bwanaau ma raou n Tia Tei ae karineaki, n arana ae maeu ao ti na bane ni Mauri. E kangai taekan au titiraki are n te Ota Beba nambwana 137:-

A kakaitau ara botanaomata nakon te Tautaeka aio ibukin kateiraoan aia reirei ataei aika a uarereke iaon Kiribati. Te titiraki ao e kona te Botaki n Reirei ni katoamaui reirei aikai ma bwaai n reirei n aron ae kakaraoaki ngkai nakon Primary Schools? Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao e na kaekaaki am titiraki iroun te Minita te Botaki ni Mwakuri ibuki nte Reirei Hon.Ruateki Tekaiara te Minita.

Hon.Ruateki Tekaiara : Te Tibiika, e rabwa te Tia Tei ae karineaki temanna mai Tabiteuea Meang n ana titiraki ao aio kaekana:-

E kukurei au Botaki ni Mwakuri n rinanoa te bubuti aei kai bon iai te Tua ae te Early Childhood Care Education Act 2017 are e katereterei mwakuri ma rabwata ake tabeia. E rabwa.

Tibiika : E rabwa te Minita ao te Tia Tei buokan am titiraki te moantai.

Hon.Tarakabu Tofinga : Ao e rabwa te Minita n ana kaeka riki tarakin te Tua are e kaineti ma reirei ake aia reirei ataei aika a uarereke ikai.

Te titiraki bwa ngkana tao e na rekereke tarakin te Tua aio ma tao oneakin te Tua, aio ao kangaraoakina nakon te bubuti aio ao e na kona n angaraoi iroun te Minita. I a katikua moa irouna.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao te Minita.

Hon.Ruateki Tekaiara : Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia Tei temanna ae karineaki ni buokan ana titiraki.

Eng, are ngkana tao e na manga bon rinanoaki ara Tua aikai te Tua aio ao tao ti na kona ngkanne n anga baira bwa ti na bane ni buokia reirei aika a uarereke. Ngkai bon te Tua aio e mwakuriaki bwa bon tabeia te naan service providers. Karekean bwaai n reirei nakoia ataei aikai. E rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao te Tia Tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon.Tarakabu Tofinga : E rabwa kaekan buokan te titiraki iroun te Minita ao I taku bwa e kakawaki n aron are te Tua ae kabonganaaki ngkai ao I taku bwa service providers. Iai taben te Botaki n Reirei ao iai taben te service providers.

Te titiraki bwa tao e a bon tia te Botaki n Reirei ni karaoa ana maroro

ni iraorao ma te service providers, ni katerei bwa tera tibwangaia ao tera tibwangan te Tautaeka n aron tao waaki nte reirei. Katamaroakin te reirei n aron akanne Hon.Speaker.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao te Minita.

Hon.Ruateki Tekaiara : Eng, e rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia Tei ma reitan buokan ana titiraki.

Ao imwain karaoan te Tua aio ao iai te consultation ae karaoaki nako aon abamwakoro.

Ao ai te naan service providers ibukin karaoan aio are ngaia man tian te consultation aio. Ao e a riki te Tua are ngaia are te rabwata are te *Early Childhood Education Act 2017*. E rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao te Tia Tei kabanean buokan am titiraki.

Hon.Tarakabu Tofinga : Ao e rabwa aitau aron ana kaeka ao katerean aron tao te reitaki, ae *service providers*.

Aio ae karaoaki ni moan barongaan karaoan te Tua. I bubuti bwa n aron te ota ngkai ao a teimatoa ara *service providers* tao n tuai n rangi n raa tao iai kanganga tabeua. Tao e rekereke naba ma au titiraki are imwina. Ti a butia riki te Minita ngkana e bon kona ni manga bon karaoa reitakina. Tao tera tibwangaia ibukin kamwengaraoan ao kanakoraoan aia reirei. Ara ataei aika a uarereke.

Ao ngkana a bon aki konai uotaia tabeua ao e nang anai te botaki n te tai aio. E rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao te Minita am kaeka.

Hon.Ruateki Tekaiara : E rabwa te Tibiika, e rabwa reitan buokan te titiraki.

Ao e koaua are te *preschool* tabera ni kabane ao ngke iai ara iango bwa ti na katea ara *preschool*. Ao bon tabera ngaira ngkoa ngkekei bwa ngaira providers bwa ana bon katea te umwanreirei ao ana bon karekeia taan reirei.

Ma ngkai e a reke n te Tua taan reirei ni kabane tabera ngaira ngkoa ngkekei bwa providers bwa ana bon katea te umwanreirei ao ni karekeia taan reirei.

Ma ngkai e a reke n te Tua, taan reirei ni kabane tabera ngaira te Education n te Tua aio. Bwa tarakia taan reirei ana konabwai. Ana reke aia beba ao ana karaoa naba te kanoa n reirei tabera.

Tabeia ngkanne akekei katean te umwanreirei ao tera riki, ao ake te

korakina. Ma e ngae n anne ngke iai n te Tua tao e koaua e bon roko naba n te tai are e na aera. Kai ti anaa te Preschool bwa ai tia tabenna tao ti nang manga review te act aio.

Bwa ti aonga ni kona n ana tabeia ke n anai tabeia ni kabane bwa tao ti nang tabenna. Ma are e bon nakon bitakin te Tua.

Ma irarikin anne e ngae ngke iai n te Tua bwa ti aki tabera karekean bwaai aikai ma e kukurei au Botaki ni Mwakuri n kona n ti karekei moa aikai.

E ngae ngke akea n te Tua. Ma korakoran ana boutoka te Tautaeka. Ibukin reirei aikai ao aikai bwaai ae e kona ni karekei moa ngkai.

Beba ake a bubura te naan charge, beba ake ana print te naan A4. Ao te color ma te crayons. Akanne moa ngkai ae ti kona ni karekei ma are e a bon aki kona n teimaan moa. E na bon ti kona n reke ao ngkana arona bwa e a manga reke ara kataumwane iai ao ti na kona ni kanakoi.

Ma aikai moa aika ana kona n reke e ngae ngke akea n te Tua ma kukurein nanon te Education. E rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao e a bon boo atin annne ao tia nakon ara titiraki are imwina. Ara titiraki are imwina nambwa 128 ao aio are e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Betio ae Hon.Choy Freddy te Tia Tei.

BWAKA IAA NGKAI TAEKAN BARONGAAN AIA MANEABA UNIMWANE AO UNAINEN BETIO AE NIPPON MANEABA

Hon.Choy Freddy : Ko rabwa Hon.Speaker ao I kukurei n tabeka au titiraki ae nambwana 128 iaon te Ota Beba:-

I kona ni butia te Minita ae karineaki are tabena bwa e a bwaka iaa ngkai taekan ma barongaan aia Maneaba unimwane ao unainen Betio ae Betio Nippon Maneaba? E rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao e na kaekaaki am titiraki aio iroun te Minita ibukin te Botaki ni Mwakuri ibukin Katein Abara ao Tautaeka Inanoa Hon.Harry Tekaiti. Te Minita.

Hon.Harry Tekaiti : Te Tibiika ae ko karineaki. I kan kaongoa te Tia Tei ae rine mai Betio. Bwa e na mwakuria aio au tab oni mwakuri ma taabo ake a kona ni ibuobuoki iaon te kainnano aio. Ko rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita buokan am titiraki te moantai te Tia Tei.

Hon.Choy Freddy : Ko rabwa Hon.Speaker ao e rabwa riki te Minita ae karineaki ma ana kaeka.

Ti kakoaua bwa e tuai man reke Maneabaia unimwane ao unainen Betio man 2019. I a bubutia riki te Minita aio e kona ni kabaitia ara kanganga aio. Ko rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei, te Minita.

Hon.Harry Tekaiti : Ko rabwa ao I kaitaua te Tia Tei. E koaua ti kakoaua ao ti nanokawaki n te bwai are e a tia n riki nakoia ana unimwane ao ana unaine te Tia Tei.

E koaua tao e a bon manrea naba te kanganga aio. Ma I kakaitau ngkai e a roko inanon bain ara aobiti. Tao e koaua tao bon iai te reitaki are e a tia ni karaoaki nakon ana Kiraaka te Tia Tei ae karineaki ibukin kanga iai te naan kainibaire ake a tangiraki bwa ana karokoa n ara aobiti. Bwa ti na kona ni ibuobuoki ibukin te bubuti aio.

Ma tao au kantaninga bwa are e a bon tia n atai ate Kiraaka ni BTC. Ao au kantaninga bwa rokon aikai ao tia waakina naba mwakuriana ni karokoa tao te MELAD ke bon te Lands are e bon tabe ma aban te aba. Ko rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao buoan am titiraki te kauoua n tai te Tia Tei.

Hon.Choy Freddy : Ko rabwa Hon.Speaker ao I rangi ni karabwa te Minita ae karineaki n ana kaeka.

Ao tao ai bon kauataoan riki te bubuti. I a bon tabeka bwanaau ni bubuti bwa Kauntira kam a bia moanibwaia Maneabaia unimwane ao unainen Betio bwa e bon koaua e a bon rangi ni maan. E rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Harry Tekaiti : Ko rabwa ae I taku bwa a bon ongo au koraki n te tai aio. Ao n aron are ti taekinna I a tia n taekinna ti aki au tab oni mwakuri n rinanoa te bubuti aio.

Ma ngaia ae e na toka iaona kanga ni karokoi bubuti aikai nakon rabwata ake ana kainnanoaki ibukin ana bubuti te Tia Tei ae karineaki mai Betio. Ko rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao kabanean buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Choy Freddy : Ko rabwa Hon.Speaker ao e rabwa riki te Minita. Tao ai bon akea Hon.Speaker ma ai bon taeka ni karabwarabwa a oni kakaitau. Ao I a tabeka naba bwanaia unimwane ao unainen Betio ao bon Kauntira ni karabwa te Minita. Ao e rabwa.

Tibiika : E rabwa te Tia Tei, ao tao bon akea naba kaekan anne nakon te Minita ao tao e a bon rau nanona ni kaekan ana titiraki. Ti a nakon ara titiraki are imwina ngkanne iaon ara Ota Beba nambwana 136 e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Nonouti Hon.Dennis Waysang te Tia Tei.

NORAN RIAIN KATEAN TE TABO NI KABOWI I NONOUTI AE NA BON ONOTI IROUNA

Hon.Dennis Waysang : Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki ao aio ngkanne au titiraki are N na tabekia ae nambwana 136 iaon te Ota Beba are e kangai taekana:-

Ao e kona te Minita are tabena n noora riain katean te tabo ni kabowi i Nonouti ae na bon onoti irouna, aobitina ma te Kauntira ngkai e kakoauaki bwa e teimatoa ni kakabonganaaki ibukin te Kauntira ibukin te bowi inanon ririki ma ririki?

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao e na kaekaaki am titiraki iroun te Minita ibukin Katein Abara ao Tautaeka Inanoa. Kabwara au bure e na kaekaaki am titiraki ibukin te Botaki ni Mwakuri ibuki nte Tua Hon.Martin Moreti te Minita.

Hon.Martin Moreti : Ko rabwa te Tia Babaire ao I a kaitaua te Tia Tei temanna ae karineaki mai Nonouti n ana titiraki ao aio kaekana:-

Katean te Auti ni kabowi n abamwakoro nako ake akea n tei iai a bon mena n ana kainibaire ngkai te tabo ni kabowi. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao buokan am titiraki te moantai te Tia Tei.

Hon.Dennis Waysang : Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki. Ao I a rangi ni kaitaua te Minita ae karineaki ni kaekan au titiraki ae e rangi ni matata. Ti buokan te titiraki te bubuti nakoim ngkana arona bwa tera te anga ae ko kona n reitaki iai ma te bowi. N rinanoa te bubuti aio ana bubuti abau ae Nonouti. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita.
Hon.Martin Moreti: E rabwa te Tia Babaire ao e rabwa buokan te titiraki mai iroun te Tia Tei ae karineaki.

Ao I taku bwa I rangi n tauraoi ma te tabo ni bowi ngkana bon te kanganga ae e noraki ngkai iaon Nonouti. Ma tao bon tii bukin te practice ae ngkai ae angiina ngkai Kauntira a bon ibuobuoki nakon te tabo ni kabowi ke tao nakoia taan kabowi n anga aia tabo akana e angaraoi ibukin kanga kaean taian cases ke karaoan tibwangaia taan moti iaon abamwakoro. Ngkana e ibuobuoki aio te Tia Babaire.

Tibiika : Ko rabwa te Minita, ao buokan am titiraki te kauoua te Tia Tei.

Hon.Dennis Waysang: Ko rabwa te Minita ae ko karineaki ao I a kaitaua riki te Minita ni buokan te titiraki n ana kaeka.

Ao e rabwa bwa I a katikua inanon baina bwa e a moanibwaia aio bwa bon te kanganga teuana iaon Nonouti.

Ao e a bane tao ti te kauataoan riki te bubuti ao te kakaitau nakon te Minita ao taan mwakuri ao tia look forward nakon are ara bubuti aio. Bwa tera ngke e tiku inanon baimi ao kam a moanibwaia. E rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao iai kaekan anne mai iroum ngaia te Minita.

Hon.Martin Moreti : E rabwa te Tia Babaire ao e rabwa nanon te Tia Tei n aron are kanga e a tiku inanon baiu, tabekan ana kanganga ke ana bubuti Nonouti n te tai aio.

Ma n aron are kanga I a tia ni mwaneweia teutana te Tia Babaire. I kataia ni kabotau n aekakin tao Makin e anga ana auti teuana e offer nakon te tabo ni bowi bwa e na kona ni used. Abemama I kaongoaki bwa ana Utero ni kawai e aki kamanena e angan naba te bowi bwa e na kabongana.

Aranuka e anganga naba te Maneaba n taai nako. Ao ngkana bon iai kainnanoan ae bon te tabo ni bowi ae onoti ae tangiria Nonouti. Ao ti nang tauraoi ngkanne n reitaki ma te tabo ni kabowi bwa tao ana kakaeaki mwanena n te tai ae waekoa. E rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao kabanean buokan am titiraki te Tia Tei ae karineaki.

Hon.Dennis Waysang : Ao e rabwa te Minita ae ko karineaki e a rangi ni matata raoi ao a bon ongo kain Nonouti.

Ao e aoria bwa tia mwakuria ara tabo teuana ae e na bon onoti ibuki nte tabo ni bowi ao tia reitaki nakoim. E aonga n ae ko buokira te kataumwane ibukina. Kanga bon te kaawa naba ae kanga ti bon kan karinea te bowi n arana ae iaon Kiribati iaon Tarawa. Ao e rabwa te Minita ao ko rabwa riki te Tibiika. Ao I a toki ikai e bati n rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao ngkanne e a bon bane buokan te titiraki anne ao tia nakon ara titiraki are imwina nambwana 138. Ao aio are e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tabiteuea

Meang Hon.Tarakabu Tofinga te Tia Tei.

BUBUTI KARINAN ONOBWAI NAKON PRESCHOOL IAAN ANA KATAUMWANE TE KAUNTIRA

Hon.Tarakabu Tofinga : Ko rabwa te Tibiika ao e kangai taekan te titiraki:-

N na butia te Minita ae karineaki are e tabe ma Katei ao Tautaeka Inanoa ngkana e na angaraoi karinakin onobwai ibukin Preschool iaan ana kataumwane te Kauntira are e na iai naba ana ibuobuoki te Tautaeka nako iai, ke reirei ake e taui mwiia te Kauntira ae te service provider?

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao e na kaekaaki am titiraki aio iroun te Minita ibukin te Botaki ni Mwakuri ibukin Katein Abara ao Tautaeka Inanoa ae Hon.Harry Tekaiti, te Minita.

Hon.Harry Tekaiti : *E koaua te Tibiika e rabwa te Tia Tei ae rine n ana titiraki, ao I a taraa aio ma kain au Botaki ni Mwakuri.* E rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki te moantai.

Hon.Tarakabu Tofinga : E rabwa Hon.Speaker ao e rabwa te Minita ae karineaki n aron ana kaeka ae uarereke ma e rangi ni kaea te kantaninga.

Te kanganga ma Kauntira tabeua bwa e bon uarereke ao e bon aki tau korakoraia ni kaitarai tibwangaia ae te service providers ao riki kainanoan te ibuobuoki ao a kainannoa te ibuobuoki n te itera aio te onobwai mwanen te onobwai. E kakoaua aio te Minita taiaoka.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Harry Tekaiti : E koaua tao bon te bwai ae e rangi n raa e koaua I rangi ni kaitaua moa te Tia Tei ni buokan ana titiraki. Ao e koaua kanga ngirangiraia te naan service provider ibukin karaoan te maintenance. Nakon tao aia tabo n reirei bon te kanganga.

Ao e koaua I bon rangi ni kukurei naba ni katerea mai iroun te Tia Tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang.

I rangi ni kaitaua ana Kauntira kai e kona ni katauraoa. Bon ngaia temanna te service provider ae iai te 12 mwaitin ana Preschool iaon ana abamwakoro te Tia Tei.

Ao e koaua tao n te ririki aio ao I bon kaitau naba nakon am Kauntira te Tia Tei. Bwa e boou aio ao I rangi ni kaitau nakon te Kauntira n Tabiteuea Meang, kai e kona ni karina te kataumwane tao n te ririki aio ke bon ibukin ana Preschools akana e mena inanon bai nte Kauntira n te mwaiti ae $13,400.

Kanga anne te kataumwane ae boou inanon bai nte Kauntira ibukin tao tobwakin ana Preschool ake a mena irouna n te tai aio. Ko rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao te Tia Tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon.Tarakabu Tofinga : Hon.Speaker e rabwa ana kaeka te Minita ao riki katerean tao ana waaki ara Kauntira ni kataia n tobwa te kanganga kamwengaraoaia ana ataei man te roro are uarereke.

Ao n aron are I mwaneweia ao te kataumwane aio e na kona ni koro kanoana ke e na kona n aki kai bon te kataumwane ae boou n ana waaki te Kauntira.

Ngaia are ti tabeka te titiraki aio ngkana e na kona ni iai ana ibuobuoki ana itera te MCIA. Ti a katikua nakon te Minita ma ana koraki bwa ai bon kanoan aia mwakuri riki ni katamaroan te itera aio ao e rabwa.

Tibiika : Ko rabwa ao te Minita.

Hon.Harry Tekaiti : E rabwa ao e koaua akea te kanganga bwa are e a mwemwe bwa te titiraki n te tai aio. Ao tao ti rangi ni karautaeka. Bwa n te tai aio e ti tobwaaki moa maekaia taan mwakuri, te Onaoraki ao taan reirei n te mwane are e katauraoi ate Tautaeka n te tai aio.

Ma e koaua buokan te titiraki ngkanne are kanga e na bon kaineti nakon ara Ministry ae te MCIA.

Tao n te tai moa aio ao akea te kataumwane iai ma e kakawaki bwa ti na manga taraia bwa kanoan te mwakuri nakon taai aika imwaira. Ao ti na kona naba n tobwa are ana reirei n te Kauntira n aron ae ti kaitau, bwa Tabiteuea Meang e a rinnako ngkai n te tai aio. Ao tao e na manga reke bwa tao te beba ae boou nakon te Tautaeka. Bwa tera ngke e kona naba n allocate te mwane teutana ae e na bon kona n tiku inanon baim te MCIA bwa e na kona ngkanne n tibwaia nakoia Kauntira tii bukin ana preschools akana e Kabiri te Kauntira. Ko rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao kabanean buokan am titiraki te Tia Tei ae ko karineaki. Akea buokan am titiraki ao tao e a bon rau nanom ao tia nakon ara titiraki are imwina ngkanne ae nambwana 140. Ao aio are e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Nonouti Hon.Ieremia Tabai te Tia Tei.

ANA MOTINNANO TE BERETITENTI AE TUAI MAN KORO NANOIA INANON TE 4 N RIRIKI

Hon.Ieremia Tabai : Te Tia Babaire ko rabwa ao aio au titiraki:-

N te ririki ae nako ao te Beretitenti e katanoata ana motinnano aika moan te mwaiti ae ti aki kona n tau mwiia. Ti ataia ao e ataia te Beretitenti bwa akea te anga ae kona ni kakoroi nanoia n te aua n ririki aio, are abwakin maeun te Maneaba aio. I kan titiraki bwa tera mai ibuakon ana motinnano ake e na karaoi nanoia inanon te aua n ririki aio?

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao e na kaekaaki am titiraki aio iroun te Beretitenti ae karineaki HE.Taneti Mamau, te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : *Te Tibiika ae ko rine I kukurei ni kaongoa te Tia Tei ae rine ao te Maneaba bwa e korakora nanon ami Tautaeka ni kan mwakuri ao ni kakoroi nanon ana mwakuri ni kabane ana mwioko ni kabane aika a riki bwa kanoan ana motinnano inanon te 4 n ririki ae tia waaki inanona ngkai. Ao ko rabwa te Tibiika.*

Tibiika : Ko rabwa te Beretitenti ao buokan am titiraki te moantai te Tia Tei.

Hon.Ieremia Tabai : Te Tibiika ko bati n rabwa ao ti rangi ni kukurei n ongo te Tia Babaire bwa te Tautaeka aio ke te Beretitenti e na kakoroi nanon mwiin ana motinnano ake e taekin.

Te Tia Babaire I kan titirakinna. Ngkana e kona ni karaoa aio ao bukin tera ti bane ni kakoroi nakon ake mai imwaina te Tia Babaire. Ao boona n taai nako irouna ae ti barongai aia 4 te ririki ao e na baronga naba. Bukin tera e tuai man koro nanon are mai imwaina te Tia Babaire.

Tibiika : Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : E rabwa buokan te titiraki e aki katerea raoi bwa are ai te kateniua n term aei. E aki katerea bwa te term raa ae e kananona. Bwa te moan term 70% nakon 80% ae e a koro nanoia. Man 160 tabun.

Ao n te kauoua n term are e oreaki Kiribati n te aonnaba n te aoraki ae te Covid-19. Anne bukin ae ti a tia n taekinna. Ngaia are ae koro nanoia 20 tabun ibuakon 100 tabun.

Ao n te tai aei ao ai manga 100 tabun naba ao ti kataia ngkanne ni keiaki ni kakoroi nanoia. Ma te bwai ae e na matata te Tia Tei ti aki ara motinnano, bwanaan te botanaomata. Taan Tei ake a roko n te party ae Tobwaan Kiribati Party

anne aia kanoa. Ao ti aki karioi ara motinnano n aki akaka.

Ma bwanaan te botanaomata ao anne ngkanne ti katabeaki ti na bane keiaki ni kakoroi nanoia. Au kantaninga e ibuobuoki nakon te Tia Tei.

Tibiika : Ko rabwa te Beretitenti ao buokan am titiraki te kauoua n tai te Tia Tei.

Hon.Ieremia Tabai : Te Tia Babaire ti kukurei n ongo bwa ti aki ana motinnano aika a koreaki. Bwa ngaia aia motinnano aomata. Ma antai ae ti na bukinna ngkana aki koro bukiia aomata. Ti na bukina teuaio ngkai e a biribirinako te Tia Babaire.

N te Tautaeka are e nako te Tia Babaire ao e rawata te bwai ae tuai koro nanoia ao teuana mai ibuakoia are bon au titiraki iaon kawaina te Tia Babaire. Beyond ana anga ni karekemwane te Tautaeka ae tuai man koro bukin teuana te Tia Babaire.

Te Tia Babaire I kan titiraki bwa bukin tera e tuai man reke bwaunaia ataei are e taekinna te Beretitenti. Bukin tera aia mwane ataei e tuai man reke irarikin aia lunch te Tia Babaire ataein te reirei? Bukin tera e tuai n ritinaki aia taabo taan mwakuri iaon abamwakoro n aron are e taekinna, ao tera riki ao tera riki.

Te Tia Babaire, e na kanga ni kona n taekin te Tia Babaire bwa e na kakoroi nanoia ngkai e aikoa kona ni kakoroi nanon ake mai mwaaina te Tia Babaire, anne au titiraki.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao N na bon ti kauringko riki iaon ae teuaei bwa are ke tao te Beretitenti, ke tao te Minita ke tao te Tia Tei ae karineaki I a butiko te Tia Tei nakon am maroro are imwina. Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : Ao e rabwa buokan te titiraki ao e rabwa tao e taekini are kanaia ataei. Ao n aron are e taekinna naba are teuana. Are kaekaan akanne a tia n rinanoaki, e a tia ni waaki te mwakuri.

Ma are iai manga kaitaraan te iango man taabo ni mwakuri ao rabwata aika tao a rekereke ma aroia a tararuaki ataei n te aonnaba. A manga katei aia tamnei ibukin ibuobuoki ae ngkana e mena a kona n anganaki te iti ke te amwarake are e baranti rinanon te naan kiriniki ke te Onaoraki, nakon are kona karekei kanaia.

Akanne ti nang kukurei bwa are iai rabwata ni ibuobuoki ma are a bane n tia ni mwakuriaki akanne. Ma ngkana a tuai ni koro nanoia ao iai

bukin aron kabwarabwaraakina. Au kantaninga e ibuobuoki nakon te Tia Tei. E rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Beretitenti ao kabanean buokan am titiraki te Tia Tei ae ko karineaki.

Hon.Ieremia Tabai : Te Tia Babaire aio I kan titiraki. Te Tia Babaire teuana ana motinnano te Tautaeka n te 4 n ririki aio. Bwa e na kauarerekea te import tariff te Tia Babaire.

E na kauarerekea te import tariff, bon te koaua bwa e na karaoa anne te Tia Babaire? ao ti na taua mwiin ana karaki te Tia Babaire.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : E rabwa buokan te titiraki are akanne kanoan bwanaan te botanaomata. Rinanon aia Taan Tei. I akia taia bwa a kanga ni kakarioi aia motinnano kain te Kaitara, ke tao aia raanga ni kabwaia. Tao a bon karioi naba ao akea reitakia ma te botanaomata.

Ma ngkana aei aia kawai ana aki tuangira te kawai bwa ngaira te bottom ni waerake, ti anaa nanoia te botanaomata. Ma e teretere iroun te Tia Tei mai Nonouti bwa anne aia kawai, e impose mai ieta rikaaki.

Ngaia are ngkai bon bwanaai te botanaomata ao anne teuana boon kaako. Aika a namakina te kainnano iai tera ana iango te Tautaeka ni ibuobuoki nako iai. Ao te kaeka are ti anga ti na taraa te naan tia ni boo ma aron kanga boon te kaako ke te naan tariff, riki man are e a tia ni maroroakinaki. Ti aki ti akanne ma ti na tarai naba te naan systems, ke bwaai ake a kabonganaaki n trade. N aekan tao te FOB, Free on Boot ke teuana are iaon karinan te insurance ma te freight.

Bwa are akanne aika ana ibuobuoki nakon te botanaomata. Bwa n tabetai te botanaomata aki ataia ma kona buokia ni kaotaia. Ngaia are akanne kanoan aia tabeka te botanaomata ao ti kataia ni kakaea ara anga ni ibuobuoki nakoia. Ao e rabwa au kantaninga bwa e teretere riki nakon te Tia Tei ae karineaki.

Tibiika : E rabwa te Beretitenti ao ngkai e a bon tia aron te titiraki anne ao tia manga nakon ara titiraki are imwina ngkanne ae 139 aio e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tabiteuea Meang Hon.Tarakabu Tofinga, te Tia Tei.

KATARATARA IAON KATEAN AUTI N TAKATAKA IAON ABA AKE ANA KONA NI KABONGANAAKI IBUKIN KAMANTAKIN TAKATAKA

Hon.Tarakabu Tofinga : Ko rabwa te Tibiika ao e koaua aio ai bon

kabanean naba au titiraki ibukin te Auti n Tei aio ao e kangai taekana:-

Iai ngkoa kataratara ibukin Auti n takataka ake a kateaki iaon abamwakoro ao bon Tabiteuea Meang bwa ana kona ni kabonganaaki ibukin mitiin ni kamanti takataka, aika a uaraoi ibukin bwaan te ben ao otan te ben. E teimatoa naba ngkai te kataratara aio? Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao e na kaekaaki am titiraki iroun te Minita ibukin Botaki ni Mwakuri ibukin Kaneweaba, Bitineti, Karaobwai ao Boboti Hon.Tangariki Reete te Minita.

Hon.Tangariki Reete : Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki ao aei ngkanne kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang:-
Te Tibiika ae ko rine I kaitaua te Tia Tei mai Tabiteuea Meang temanna ae karineaki ao I kan kaongoa bwa te karikirake iaon mitiin ao kamanti takataka, aika a uaraoi ke te mini copra mill e teimatoa n tataninga reken mwanena. Ko rabwa.

Tibiika : Moan buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Tarakabu Tofinga : Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki ao e koaua e rabwa te Minita ae rine n aron ana kaeka.

Ao aio e tabe ni kakaea tao mwanena. E koaua e korakora kainnanoaki are te ota are kanan te beeki. Ao irouia kain ara abamwakoro ao n te tai aio a otana kanan aia beeki, ao e bon rikirake n toka boona.

Tao te titiraki bwa tao iai raoraon te Minita ke ana partners ke tao mai itinaniku. Ngkai e a tia ni mamaroroakina te itera aio nakoia ao tao iai tauraoia ke n teimatoa te maroro, buokan te titiraki. E rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei te Minita.

Hon.Tangariki Reete : E rabwa te Tia Tei ae karineaki ibukin buokan ana titiraki ao ni irekereke riki ma tangiran te karikirake aio.

Ao riki bon oin are e tabekia tao bon ibukin kainnanoan kanan te beeki are ngaia ae teimatoa ni kakaraoia ara KCDL.

Ao n aron ngkai ao n aron are I kabwarabwara iaon au kaeka. Nanona te karikirake aei e a bon rangi ni maan aron barongaana.

Bwa e barongaaki man te ririki 2023 ngkana arona bwa eti au ururing iai n aron are e bon titebo ma are I kaeka iai te Tia Tei mai Nikunau.

Ao e a bon bongata ma ngkai I roko ngkai ao iai au kantaninga bwa N na manga revisit. Ao n aron are am taeka are ibukin ara titiraki bwa iai nako ara partners.

I ataia bwa iai te kakammwakuri ae e a tia ni karaoaki iroun te Minita are mai imwaina. E tuai man reke au tai tao ni manga revisit ara partners ake kanga ngaia ae ti na mwakuri ma ngaai. Ma are e na mwakuria ma ngaia KCDL.

Ma au kantaninga bwa ti na manga moan revisit aron te project aei ke tao te karikirake aei. Ao ngkana e reke angana ao tia manga kakaea angana n reitaki iai ma te Kabineti. Ngkana tera raoi ana taratara. Bwa I ataia bwa te karikirake aei e rangi ni bobuaka bwa te aekaki $1 tabun te mirion aron mwanenakina.

Ao ibukin am rongorongo bon iai 5 aba aika a tia n identified ao ibukin am rongorongo ao kanga e aki moa rin iai Tabiteuea Meang.

Ngaia are anne bukina are I a manga taekinna are ti na manga moan taraia bwa tera aro nte kantaninga iai. Imwin tao aro nte kakaae ao kukune aika a tia ni manga kona n rio imwin te karikirake aio. Ao ko rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao te Tia Tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon.Tarakabu Tofinga : Ao e koaua e rabwa te kaeka. E a matata iai aba akana a tia n rineaki ibuki nte karikirake aio ao iai naba te mwane are e a tia kataumwaneana.

Ao e rabwa ao te kantaninga ngkoa are e tia are Tabiteuea Meang te moan tia ana auti n takataka are te copra shed are e bubura ao te kantaninga bwa e na kabonganaaki iterana n te takataka ao teuana te mitin.

Nanona e a tauraoi te auti n takataka ae e na kona ni kabonganaaki. Ao anne naba aia kantaninga ngke e tia aia auti kain Tabiteuea Meang. Aio ao a kantaningaia bwa e na kona aia beeki ni bon kona otan benin abaia. Are aki manga otanna mai Tarawa.

Ao e raoiroi tia katikua bwa bon kanoan te kakaewenako nakon te Minita are kakaeakin mwanena irarikin akana 5 ngkana tao e aki ngkoa rin n ara abamwakoro aio. E a katinetinea ngkai e a tauraoi teuana te facility ibukina are te auti are bubura ibukin te auti n takataka. Ao e rabwa.

Tibiika : Ao e rabwa te Tia Tei ao te Minita.

Hon.Tangariki Reete : Ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang ibukin kanga teimatoan ana iango are e teimatoa kanga ni kakaea angan buokana ibukia ana botanaomata.

Ao e raoiroi bwa e a bon tiku bwa kanga kanoan te mwakuri ao are n aron are I taekinna are bon iai te babaire are e a tia ni wene mai imwaina. Ti a manga bon karaua n taraia man au itera ao are bon taben naba te Kabineti e na manga anga ana babaire iaona bwa tera aron tarakina n te tai aei. Bwa e aoria bwa e a tiku bwa kanoan te mwakuri are ko a tia n taekinna bwa ti a ibuobuoki iai ao ko rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao ngkai e a bane naba e a rau nanom n am titiraki te Tia Tei ae ko karineaki ao tia nakon ngkanne ara titiraki are imwina. Ae te titiraki ae nambwana 141 ao aio are e na tabekaki iroun te Tia Tei mai Nonouti ae Hon.Ieremia Tabai te Tia Tei.

TE KATAUMWANE E BUOKAKI MAN TE MWANE N TANIA

Hon.Ieremia Tabai : Te Tia Babaire ko rabwa ao aio au titiraki:-
Te kataumwane ngkai e buokaki man te mwane n Tania ao n te ririki aio $80 te mirion e na anaaki man te boota ni mwane anne. N te ririki ae nako ao are mai imwaina ao e taku te Beretitenti bwa e na mwakuri korakora iaon anga ni karekemwane ake e taekin ni buokan mwanenakin waaki aika a mwaiti ibukin te botanaomata. I kan titiraki bwa a bwaka iaa ngkai ana waaki ake e a tia n taekini bukin karekean riki te mwane?

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao e na kaekaaki am titiraki iroun te Kauoman ni Beretitenti ae bon te Minita naba ibukin Botaki ni Mwakuri ibukin te Mwane ao Babairean Karikirake ae Hon.Dr Teuea Toatu. Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu : E rabwa te Tibiika ae ko karineaki ao e rabwa ana titiraki te temanna ae karineaki mai Nonouti ao aio kaekana:-

I kukurei ni kaongoa te Tia Tei ae karineaki bwa ae bon waaki te kakamwakuri iaon karababaan ana karekemwane te Tautaeka. E rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki te moantai.

Hon.Ieremia Tabai : E bati n rabwa ao aio riki au titiraki. Au titiraki te Tia Babaire e rangi n specific ao N na emphasize te Tia Babaire. E aki kaeka au titiraki te Kauoman ni Beretitenti.

N na kaoka riki au titiraki te Tia Babaire. I kan titiraki bwa e a bwaka

iaa ngkai ana waaki ake e a tia n taekini bukin karekean riki te mwane. E kona n eti ngkanne otara man ana kaeka aio bwa akea te bwai ae e a tia ni karaoia te Tautaeka aio.

Ma imwin ana karaki ae iraua te ririki ngkai ae ti a taekin eti otara anne.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu : E rabwa buokan te titiraki ao kaekana ae uarereke e aki eti otana anne te Tia Tei ae karineaki.

Bwa e a tia ni waaki n aron ae I taekinna e a waaki ngkai aron te karekemwane. Ao tao ibukin am rongorongo iaon ngkoa teuana ara karekemwane are ara karawa ke tao upper space n arana ni imatang. Ae e a roko ngkai n *advance stage* te maroro iaona.

E a tia te Minita n te Communication ni bon maroro ma ana *counterpart* i Biiti are te Deputy Prime Minister naba ibukin te Tourism. Bwa te Minita n te Tourism bon te Deputy Prime Minister. Ao e rangi ni kakukurei bwa e a moanna n reke te nanoraoi. Are e moanna n reke are a nang bon kaoka ara karawa arei.

Ao tao e koaua te mwaneka are imwina ngkanne bwa tao e nang manga roko irouia te ICAO kee. Ma I taku bwa te bwai ae moan te kakawaki bwa e na riai moa ni iai te boonano imarenara ma Biiti. Bwa ngkana akea te bonnano ao e na bon rangi ni matoatoa aron kaokakina ara karawa anne. Ngaia are I taku bwa e aki eti ao ibukin te ongora e aki eti ae akea te kakammwakuri.

Te kauoua naba kona riai n ataia naba ae ti a tia n rangi ni waaki iai n aron ae ko ataia ngkai. E rawata ara anga ni karekemwane tao ti na taraia bwa are tao ko bon ongongo te taetae ni imatang, are kona start kona pick moa te *low hanging foot*. Bwa aikanne moa ao e kakawaki moa bwa e kona n riing moa ake ko bon *within* are a nang kai reke kee. Taian mena ake ko kona ni kiniki kee.

Ao te bwai moa ae ti a tia ni waaki iai, ti bon taratara moa mai iaon kaubwaira ae ngkai. Ao kaubwaira n aron ae ko bon atai ate Tia Tei ae ko karineaki, te mwane n Tania. Eti bwa te mwane n Tania ngaia ngkai ae kanga bon botora n taai nako, ao anne ara waaki bwa are ngaia ae ti na kakabongana ibukin taai aika ana roko ibukin ara karikirake ao taian raa riki.

Ma te bitaki ngkai ae ti karaoia ngkai bwa are aio iroura te mwane n Tania e titebo ma kanga irarikin te ika. Kanga titebo bwa iroura kanga ti aranna bwa te gold miner. Are ti na

bon karaua raoi ni bon harvest bwa e na manga bon kariki uaa aika bati.

Ao teuana ara mwakuri ngkai ae e na kariki uaa iai. Tia ti a ni biti taian Tua n aron tararuakin ara Mwane n Tania aio. Iaan ae ko bon ataia te Tia Tei ae ko karineaki. Bwa are iaan ami Tautaeka kam a tia ni kaokoroa te fund manager ibukin te *fix income,* ao temanna ibukin te *equal footing.* Ao ti noora te waaki anne bwa e aki rangi n raoiroi.

Bwa are te mwakete n taai nako ti aki te bwai are bwaai aika uoua aikai a kaai n ririkirake. Bwa are a kakaitara bwaai aikai bwa are in a booming market ke tao n uprising market ti bon ataia bwa te equity e bon rangi ni karekemwane. Ao te fix income ke tera e bwaka ao *in a falling market* manga bon te opposite.

Ngaia are ti noora aki etin te babaire aio bwa ko aki angania te naan fund managers aia tai ni ikakiokio ma te mwakete. Bwa ko a bon kabaei naba baia ni kangai tiku ikanne ngkoe bwa anne tibwam kona manga aki ewe mwaake.

E ngae ngkana tao ko bon riai ni kangai nakon te equity ke tao kona riai ni kangai nakon te fix income. Ko aki bwa are ko a tia ni karotiaaki.

Ngaia are I taku bwa te babaire ae aki rangi n eti ao ta oti aranna n taetae ni imatang bwa tao te opportunity cost are te mwane are e na ti riai n reke n te tai arei, ae ti a tukia ibukin taian Tua ake ti kabaei baia taian fund managers.

Bwa anne teuana ao ngkana ti karaua ni karaoia irabwii te mirion ae ti a tia ni loose out man te aekaki ni babaire aei.

Ngaia are I taku bwa n aekakin ae bon okiran ae bon kaubwaira anne teuana ae ko aki rangi n atai ate Tia Tei ae ko karineaki. Ti a tia ni karaoa anne ngkai ae e nang waaki te kauoua.
Ao e nang rawata ae ti kona n taekin ae iaon kawaina naba ngkai taian babaire ibukin ritinakin abara ae n te itera mainiku. Akanne ae ko riai n ataia bwa akanne abara ae a bon rangi ni bongana. Ma ti aki rangi ni kabongana aron kaubwaira anne bwa ti a bon katikui ni karini n akea bonganaia kanga a bon rangi n idle kee.

Ngaia are ngkai e a waaki ngkai te babaire ao tao iaon kawaina n ritinaki taabo akanne bwa e aonga ni uaana karekemwane ibukin te botanaomata.

Ao tao kona uringa naba bwa iai navba ngkai iaon kawaina ao au kakoaua aio bwa are ti na bon maroroakinna n te wiiki ae na roko. Are aron te vat n te tai ae ti a tia ni

manga. Ae te vat ngkai e nang karaoaki iaon te CIF ao ai ti aki ao ti aki FOB.

E koaua bwa are N na bon kabwarabwara aio ngkana I tabeka te Biira aio bwa are e kakaongora te Biira aio. Bwa are iai ngkai te understanding are I taku bwa ngkana ti karaoa anne ao a nang raka boon bwaai.

Ao I taku bwa ngkana kam ongora ngkana I mena te Biira akea te raka ni boo ae e na tau iai.

Bwa are e aki raka te vat e ti raka te basis are N na kabwarabwara riki ma I aki moantaai ni kabwarabwara. Ma anne teuana ara karekemwane ae ti na karekemwane iai. Taian dividend policies. Ti a tia ngkai ni menai taian kambwana a nang bon pay te dividend.

KCDL for foreign state ti a bon anganganna naba ana kain tekateka ae free kee. E free right iaon ana mena bwa bon akea ana kabanemwane iaon ana materials ke ana raw materials e a bon reke naba irouna te takataka. E a riai ngkai ni kabwaka te dividend ni kaoka ana mwane te botanaomata ao ni Ikotaki naba ma taian ana kambwana te Tautaeka.

Ao teuana naba te bwai ae ti noria ngkai ae tao e rekereke naba ma aron kawakinan te mwane. Ara mwane are te state street arei e a bon tiku naba ngkai iaon te bwai are kanga te *interest value deposit* are kanga ti teuana te 1% ke 2%. Te bwai ae ti na karaoia naba ngkai ao e kanga ara iango to maximize te income mai ikanne.

Ti nang invest te bwai anne te treasury bwa anne uoua ana anga ni karekemwane bwa teuana te bakao ao te kauoua te raka iaon te capital value.

Tao e koaua I kona riki ni wareka ma tao e koaua tao uarereken te tai ao I ti kan kaeta te rongorongo bwa e taku bwa akea te kakammwakuri e rangi n rawata te kakammwakuri.

Ao bon anne ko noria n tokin te 4 n ririki aio te Tia Tei ae ko karineaki bwa e na bon bwaka karekemwane aika ana nang kamaeu mata ao n rangi ni kakaongora.

Tibiika : Ko rabwa te Kauoman ni Beretitenti, ao buokan am titiraki te Tia Tei ae ko karineaki.

Hon.Ieremia Tabai : Ko rabwa te Tibiika ao moan te abwabwaki ana karaki te Kauoman ni Beretitenti. Au titiraki iaon bwaai ake e taekin n aia motinnano te Tia Babaire. Ao aia motinnano ae ngaia ae ti taetae iaona. Ao iaon bwaai tabeua ana bon roko taia te Tia Babaire. Ae e a bon

roko taina ni ngureakinaki bwa ngkoananoa te Tia Babaire ke tao ni ngai. Ao e taekinna te Minita rinanon te Tautaeka bwa SOEs a riai ni make loss, ao te dividend ae ana kabwaka ngkana anne ae e na kainnanoia te Tautaeka aia karaki ngkoanano.

Te Tia Babaire, au titiraki riki te Tia Babaire e taekinna te Kauoman ni Beretitenti. Bwa tia ni boo ma te Minita i Biiti. Te Tia Babaire, ma a boo ma ngaia ni ngai ai 6 te ririki ao a nang tibwa boo ma ngaia ngkai te Tia Babaire.

Anne raoi au titiraki bukin tera e a rangi n abwabwaki te tai te Tia Babaire ao akea te bwai ae riki ao a nang tibwa taekinna ngkai bwa e a nang e rawata. Ko kona ni kaongoira bwa tera ae e a karaoia te Tautaeka n 4 tabun ke e a nako ni uaa te bong aio.

Ao e a manga taekinna naba bwa iai te bwai ae karaoia akea te bwai ae a karaoia te Tia Babaire.

Tibiika : Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu: E rabwa buokan te titiraki tao ibukin tera ngkai ti a tibwa maroro ma te Minita n te Tourism ke tao te Deputy Prime Minister bwa te Tourism ao Civil Aviation. Bwa are ngaia anne Biiti e bon rangi ni matoatoa kanga e rangi n tauaninne bwa e rangi n rawa n anganako te bwai aio.

Bwa are e bon noora naba te mabiao ae e reke irouna. Ngaia are kanga e bon matoatoa irouna e nang anganako bwaai aikai. Ngaia are kanga I taku are I a bon tia ni kabwarabwara. Tao n ana kantaninga te Tia Tei ae karineaki, bwaai ake ti taekin a nang bon bane naba n reke n te tai ae waetata.

Ma are e na riai n ataia bwa aba aika a uarereke n aekakin Kiribati abara ae Kiribati, kanga ti aki te aekaki n aba are tao iai ana koora ke tao ana raa. Ti kaubwaina te ika ao anne ngkanne ae ti kataia ni maximize, ao anne n aron are e a tia n taekinna naba te Fisheries e nang kaota ana iango are ana karaoi aia Ikotaki n aron te export nako Tiaina tera riki are e free trade.

Ao karekean taian bukinibwai ni kambwana ni karao ika itinaniku akanne ni kabane. Ma kanga n tabetai tao ti na aki rang *focus* iaon te taetae ni ikawai. Ma ti na taraia bwa n tokin te tai ao man te bottom line bwa te mwane are e reke n te ririki teuana ma teuana.

Bwa ngkana ti noria bwa iai te kekerake ao ti noria bwa iai iango aika a nang karekea riki te mena anne ao I taku bwa anne te bwai ae e rangi ni kakawaki. Ti a tia ni karinna

inanon au moan taetae ngke I moan kaeka ami titiraki. Tera are ti na karaoia aika ana tia ni waakinaki.

Ma tao e koaua bwa tera ae ko nanonna ae tao upper space ae tao e tuai man koro nanona bwa are e bon matoa Biiti. Ao tao tera riki are I taekin. Ma I a tia n taekin bwaai tabeu ae bon taekinaki n te motinnano ae ko aki rangi n noria n te motinnano. Ae ti na maximize are tao e na kabubura ana mena ma te Rerf ao te mwane n Tania.

Ngaia are I taku bwa e kakawaki ma n tokin te tai ao I taku bwa e nang kakawaki bwa e na ataaki bwa tera raoi ae ti karekea n tokin te tai ae ngaia ae e na boutoka aron ana au Tautaeka aio. Iai te kerake ni karekemwane ke akea? Ao iai te kabuanibwai ibukin waakinan bwaai aika ti karaoi n taekinna.

I taku bwa anne ae ti na bon riai n taraia. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Kauoman ni Beretitenti ao kabanean buokan am titiraki te Tia Tei ae ko karineaki.

Hon.Ieremia Tabai : Te Tia Babaire ti kukurei n ongo bwa n tokin te tai ao e na rawata ana mwane Kiribati.

Ao ti noora anne te budget te Tia Babaire ae imwaira. Bwa e na *reflected n te budget*. Au titiraki te Tia Babaire iaon ana motinnano te Tautaeka are e taekinna nakoia aomata te Tia Babaire. Anne au titiraki ao I aki kakoaua te Tia Babaire bwa Biiti ae ngaia ae tuuka te waaki aio.

E bon koaua bwa e tuukia bwa e kona n tuukia? E aki kona n tuukia ma bon akea te bwai ae karaoia. Te Tia Babaire ti taekina te upper space ao te *Bunkering* ae taekinna naba. Akea naba te bwai ae riki naba iai te Tia Babaire.

Bwaai akanne ae e a taekin te Beretitenti ngke e mwananga bwa e aonga n rineaki bwa e aki raraoma bwa ana mwane. Ao ngkai ti ataia ae a ngirangira ni kakaea ana mwane te Tia Babaire.

Tibiika : Kanakoa buokan am titiraki te Tia Tei ae ko karineaki. Te Kauoman ni Beretitenti ae ko karineaki.

Hon.Dr Teuea Toatu : E koaua kanga ti a kuri ni manga mino teutana kai I aki bae n rangi ni kakauongo.

Te *bunkering* ae taekinna tao e koaua e na bon riai ni uringa eti bwa te karekemwane teuana ae ti kona naba n taraia. Ao tao e koaua anne ae taekinaki n te motinnano.

Ma ti na aki rangi ni burebureaki ngkana ti taekina te *Bunkering* ana

karikirake ana karekemwane ti aki naba te bwai ae e rangi ni uarereke. Tao ti kantaningaia tao e na ti karekea tao $5 te mirion.

Ngaia are ti bon focus moa iaon taian karekemwane ake a baiti ao a korakora n aron are I a tia n taekinna n are au moan kaeka.

Ngaia are I taku bwa e bure ae kanga ti nang taekinna bwa akea te bwai ae karaoaki. Ao tao Biiti n aron ae I taekinna e bon rangi ni matoatoa Biiti. Bwa tera e aera ngkai e na taua are e bon taekina arei bwa are e mabiao man te bwai aei.

Bwa ngkana ko bon noora buburan ara karawa. Ao ai buburan naba ara marawa. Ma e bon anganaki Biiti n te moantai iroun te Korone Buritan n te tai arei bwa are bon akea ara infrastructure n te tai arei.

Akea ara *control tower* ae e bobonga raoi arona ao akea riki ara *equipment technology*. Ma are ngkai iaon kawaina n te tai aio are aongkoa ngkana e kawaekoaki nakoira. Ti aki nanona bwa e nang bon tiku naba bwa ti nang bon anga riki te tabo teuana. Tao Australia ke tao antai are e nang taraia ibukira are e kona ni iai riki te babaire iai bwa e na bon kaoka ara mwane ni kaokia nakoira.

Ngkai kanga ti a kekeweaki naba ngkai n te mwaiti ae e kaan mirion ke tao e kaan mirion tabun. Ti anganganaki iroun Biiti. Ma anne *it only a very minute*, *proportion of the* mwaiti are e na bon riai n reke iroura.

Bon te mwaiti ae e nang uarereke are ko taku bwa te mwaiti ae e rangi ni uarereke. Ngaia are e bon eti, ao te bwai ae kakukurei bwa e a marau Biiti. Ao e a kukurei ni kan reitaki ma ngaira ao ni kataia ni karika te boraraoi ae ti nang kaoka ara karawa.

E a bon tia naba n reke naba au tai n dinner ma te Deputy Prime Minister aio. Ao anne I a tia naba ni katikua nakoina. Ao e a bon riai ni iraorao te aba iaona. Ao ngaia e a bon nang totoka te itera anne. E rabwa ngkana e na buokaki aio ana titiraki riki te Tia Tei ae karineaki.

Tibiika : Ko rabwa te Kauoman ni Beretitenti ao ngkanne kai e a bon bane kanoan te titiraki anne ao ti nang nakon ara titiraki are imwina nambwana 143 aio are e na tabekaki iroun te Tia Tei mai Rabi ae Hon.Iakoba Jacob Karutaake te Tia Tei.

TE KAMATEBWAI IAON TE RAN I BANABA

Hon.Iakoba Jacob Karutaake: E rabwa te Tibiika ao imwain ae I kanakoa au titiraki ao tao bon te bwana moa ni kamauri nakoira ni kabane. Riki nakon te Beretitenti ae

rine, ngaira ni kabane Taan Tei, taan ongora n reitaki naba ma taan ongora ake iaon Banaba raora i Banaba, n raonaki naba ma ara aomata ake iaon Rabi. Kam na bane ni Mauri.

Au titiraki ngkanne ae nambwana 143 ae kangai taekana:-

E kona te Tautaeka ni kabwarabwara bwa e a toki iaa te kakae ni kamatebwai iaon te ran are e noraki iaon Banaba n aron are e a bon tia n tabekaki te Parliament n taai aika nako? E rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao e na kaekaaki am titiraki aio iroun te Minita ibukin Botaki ni Mwakuri ibukin Mwakuri,Karikirake ao Kateimatoan Korakora Hon.Tekeeua Tarati te Minita.

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa Hon.Speaker ao imwain ae I kanakoa au kaeka ao e koaua ai manga bon te bong naba ae boou aio irou. Ao I tangiria bwa N na kamaurira ni kabane e nakoim te Tibiika, kain am aobiti, te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, raora ni Minita, te Leader n te Kaitara ao Taan Tei ni kabane. I a raonai ma kain au abamwakoro ae Tamana ao kain au tabo ni mwakuri ae te MISE ni kamaurira n te tawanou ae e nang roroko aei ti na bane ni Mauri.

Ao aio ngkanne au kaeka nakon ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Rabi:-

Hon.Speaker I kan kaongoa te Maneaba aei bwa e a tauraoi ngkai mwanenakin te kakaae ke te kamatebwai iaon te ran iaon Banaba. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao moan buokan am titiraki te Tia Tei ae ko karineaki.

Hon.Iakoba Jacob Karutaake: Ko rarabwa te Tibiika ao bon te karabwarabwa ao te kaitau nakon te Minita ae rine.

Ibuki nte kaeka ae e rangi n tikiraoi. N aron ae teuana bon te rongorongo ae e a tia ni kamatoa ibukin te kataumwane are e a tia n tauraoi ngkai ibukin te kakaae are e na karaoaki iaon te ran iaon Banaba.

Ao bon te karabwarabwa moa nakon te Minita iaon te itera anne. Ao tao bon te titiraki bon buokan te titiraki ao tao nakon ni ngai ae tao e na karaoaki te kakaae aio, taiaoka. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao te Minita.

Hon. Tekeeua Tarati : Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa riki te Tia Tei mai Rabi ni boutokaan ana titiraki. Ao e

koaua bwa te kakaae are e na waaki. Inanon te kauoua ni kuata n te ririki aei. Nanona tao bon inanon namwakaina aika imwaira aikai.

Ao e koaua n aron ae I a kabwabwakia naba ni manga kaotia nakon te Tia Tei. Bwa te kakaae ae e na karaoaki e na karaoaki te kakaae bwa iai te naan potential iaon Banaba. N aron teuana te ran are e reke man te bwangabwanga ke tera arana are e araranaki irouia kain Banaba. E na noraki bwa aekakira te ran anne.

Ngkana arona bwa n aron kaongoakira irouia taan rabakau ao ngkana e a uotaki te ran anne ni waerake ao e a boiboi e aki tau nakon te mooi.

Ngkanne aia assignment ara koraki ana nako n noora te ran anne tera aron aia treatment nako iai.

Te kauoua naba ni kakaae are e na mwananga iai ana nako n identify te naan location. Ao ana taraia bwa mwaitira te water lense n taabo tabeua are tao e na iai te potential bwa ana kona n anaaki raniia. Ana kona n drill n aron ae ataaki.

E bon matoatoa karaoan aei bwa e rangi n rietata Banaba. Iai teuana te site are e tia ni kuneaki n taai aika nako ae 50 te miita rikaaki.

Ma ngkanne aongkoa te mwananga aio iai naba aia bwai n rabakau are ana uotia are ana kataia n identify riki taabo tabeua ngkana tao iai ae a kaan riki e na kataia ngkanne ni kakaea bwa e ngaa te option man aia ribooti n okiia anne ao ana kona ngkanne n noora are imwina, bwa e ngaa ae te option ae ana nako.

Anakin te ran are n te bwangabwanga ke ana kona n tarai taabo tabeua ake e na kona ni kenaki ao anne bon te karikirake teuana ae bubura. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao te Tia Tei riki buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon.Iakoba Jacob Karutaake : E rabwa te Tibiika ao bon te kaitau nakon te Minita ao bon nakon te Tautaeka ibukin kamatoaan te tabeka aio.

Are e noraki bwa kanga e a rin ana kauoua ni kuata. Ao I taku bwa bon anne te rongorongo ae e rangi ni kakukurei. Are ti noria bwa e a karinaki n te kainibaire. Bwa e na karinaki naba inanon te kauoua ni kuata n te ririki aio.

Ao e rangi n rarabwa te Tautaeka I taku bwa bon ti te bubuti riki ngkana e a kona n ae tao bon kateimatoaki ke tao e karimoaaki, te itera aio. Ibukin te kauoua ni kuata. Bwa e

aonga n ae bon tia ni karaoaki raoi te kakaae aio.

Bwa Banaba bon te aba ae bon rorootaki n te ran. N aron ae kam bon ataia ngaia are bon te bubuti ae mangori ao nakon te Tautaeka ao nakon te Minita ngkana e kona ni bon kamatoaaki, ao prioritize te bubuti aio. E rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati : Ko rabwa te Tibiika ao ko rabwa riki te Tia Tei ae karineaki mai Rabi ni boutokaan riki ana titiraki.

Ao e koaua ti na moanibwaia aio n aron are I taekinna e a reke mwanen te kamatebwai aei ao are ana mwananga nakon aia tai are a tia ni baireia.

Ao e koaua ti tei irarikin te Tia Tei mai Rabi ao Banaba n aia kanganga, ae e aki toki n okioki ae te ran.

Bwa I taku bwa e na bon kakoaua naba Banaba bwa e tuai toki ara kakammwakuri iaon raan aikai. Ao e koaua bon te naan desal machine akana iaon Bannaba a kona ni manga down n tabetai, bwa tao te power ke bon rabwata nte mitiin.
Ma ti teimatoa ni kakaraoa aei ao tao e koaua ibukin ana nonori te Tia Tei, ao tao a taraa ngkanne are e na sustainable. E na maan riki bwa e na aki n are e kakai uruaki. Ngaia tao a taraa ngkanne te option are bon te ran are man te underground.

Ao e raoiroi tia manga bon rereitaki iaon aio. Te mwananga are e na waaki ao tera ngkanne mwiin aia kamatebwai are ana oki ma ngaia. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Minita ao kabanean buokan am titiraki te Tia Tei ae ko karineaki.

Hon. Iakoba Jacob Karutaake : Bon te karabwarabwa ao te kaitau nakon te Minita. E rangi n rarabwa te Minita ao te Tautaeka. I taku bwa e noraki bwa kanga e a bon kaekaaki te titiraki arei. E rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao ngkanne e a bon bane buokan am titiraki are imwina ma ai bon ti 5 te miniti. Kanga taraan ae e a kan aki raa arei. E a kan aki kona ni bane am titiraki te Tia Tei ae ko karineaki.

Ao tao e raoiroi riki ae ko a bon karaua ni kabanea am titiraki tao nakon te ingabong. Rimwi ko a ienikuri ao e a bure kaekan am titiraki ao e aki koro nanon. Ao ti a taona am titiraki nakon te ingabong Te Tia Tei ae ko karineaki. Ao ngkai e a boo te tai ao N nang kamotirawa te Auti ni karokoa manga te aoa 2 n

te bwakantaai ao e a motirawa moa te Auti.

KATAWANOU

Deputy Speaker : Kiraaka.

Kiraaka : Te Kaoti.

TE KAOTI

Deputy Speaker : N aron ara bwai are e a tia n taekinna Kiraaka ao ti na nakon taian Kaoti. Imwain ae ti waaki ao manga bon tetere ae boou imwin te katawanou.

Ti anga te bwana ni kamauri nakon aia Beretitenti ae rine, te Kauoman ni Beretitenti, Minita, ara Leader n te Kaitara, Taan Tei ni kabane, taan ongora ni bwanaan Kiribati ao ake a mataku n te live streaming. Bwanaau ni kamauri ngkami ni Ikotaki ma te Tibiika, ao kain ara aobiti kain ara taibora mai moa aikai te Kiraaka. Ao raou n Tia Tei ao kain ara abamwakoro ae Maiana. Ni moa mai Tebikerai nako Bubuti, ao I a kamauri ngkami n te bwakantaai aio kam na bane ni Mauri.

Ngaia ara kaoti are e wene imatara n te bwakantaai aio, te aekaki iroun te Chairman te Tia Babaire n te PAC. Te Tia Tei ae karineaki Hon.Tarakabu Tofinga.

ANA RIBOOTI TE KOMETE IAON ANA AKAUNTI TE KIRIBATI INSURACE CORPORATION IBUKIN TE RIRIKI 2012 NAKON 2020

Hon.Tarakabu Tofinga : E rabwa Madam Speaker ao e koaua n te bwakantaai aio Madam Speaker ao I a bon anga bwanaan te kaitau. Kai I kona ni manga tabekarake ara ribooti te Komete ibukin ana mwane te botanaomata, te Public Account Committee te PAC.

Ao ibukin ana akaunti te Kiribati Insurance Corporationare e a tia n otetanaki ibukin ririki aika 2012 nakon 2020.

Imwain ae I kanakoa bwarabwaran kanoan te ribooti aio. Ao I a bwanana bwanaaia raou n te Komete n te tai aei. Te Tia Tei temanna mai Beru Hon.England Iuta, ana Tia Tei Teraina Hon.Bautaake Beia n raonaki ma ara Tia Koroboki, ao bon te Oteta Tienera are e teimatoa ni kakatoamaua ara Komete aio. Ni kamaurira ni kabane mai iroum Madam Speaker, ao ngaira kain Maneabam ni kabane n te bwakantaai ae tamaroa aei. Ao ai bon kaain Kiribati are e reke ongoraia ao matakuia n te Live. Kam na bane ni Mauri.

Madam Speaker, te ribooti e boboto ma mwiin te mwakuri n tutuo ke otetanakin ana akaunti te Kiribati Insurance Corporationiroun te Oteta

Tienera ibukin ririki akana mwaneweaki 2012 nakon 2020.

Ao are e a tia naba n rinanoi ke n rinanoi ribooti akanne mwiin ana mwakuri te Oteta Tienera te Komete. Ao te PAC a oni kaotinakoa iai ana kukune ao ana iango ni ibuobuoki tabeua.

Mwakurian te ribooti aio ke barongaan te ribooti aio Hon. Madam Speaker e waakinaki ma te maroro. Ti kaai n tekateka n ana aobiti te Oteta Tienera, iaon te akaunti aika a mwaneweaki ibukin 9 ririki aikai.

Mai mwina rinanonakin ana nonori te Oteta Tienera inanon ara kaai ni uaia n tekateka ma ana aobiti te Oteta Tienera te Komete ma te Oteta Tienera. Ao mai ikanne are ti a kaoiia kain te kambwana ae te Kiribati Insurance Corporation. Bon mai iroun ara Manatia te CEO. Ana tia mwane te Finance Manager.

Ao ibukin te maroro ni ukeuke ke katabangakin riki ukeuke n te Inquiry. Are e kaineti ma rinanoan te naan kukune ake a oti bwa kanoan ana kukune te Oteta Tienera.

Ti kukurei ni kaotia bwa n ara kakao aio ao e aki ti roko te CEO. Ma ana tia mwane bwa e roko naba ma ana tiim. Ao e toamau ana tiim ae bwanin are e kaainaki irouia ana Manatia, branch managers ke divisions managers n ana itera ni waaki aika a kakaokoro.

Ao aio e kaota nanon te kambwana aio. N reita aro nte waaki ao te tararua aia tararua nakon aia akaunti kaitiakan ao rongorongo aia akaunti.

Irarikin naba kaoakin te management n te KIC, ke rokon te Management n te Kiribati Insurance Corporation. Te CEO ma ana tiim, ao e ibukin te maroro ni ukeuke. Ao te Komete e kaoa naba te Tia Babaire ke te Chairman n ana baba n tararua te KIC ke te Kiribati Insurance Corporation. Ao raonaki ma temanna ana aobiti ate SOEMAU ke te rabwata are e tabena tararuakin ana kambwana nako te Tautaeka.

Ao ti kaoa naba te Tia Koroboki n te Finance ao e karautaeka n te tai anne bwa a retreat a nako Marakei ao e a kaoti ngkanne ana Kauoman n Tia Koroboki ibukin katabwaninan te waaki ni ukeuke.

E karaoa aio te kakao ke e karababa ana kakao te Komete, nakon te Tia Babaire ao bon te aobiti man ara Botaki ni Mwakuri te mwane ke te Finance te SOEMAU ae te Tia Koroboki iaan kainnanoa nte kakaae ae tabwanin man ana itera te baba n tararua, ao riki ana itera te Tautaeka ibukin itera tabeua ake a noraki bwa kanoan te ribooti.

Tein ana akaunti Kiribati Insurance Corporation ngkanne ibukin ririki aika 9 ake a mwaneweaki. Ao aio aron kabwarabwaraakina.

N 2012 ao e noraki bwa e aki raka te kambwana aio, ke e ruuti. Ma te nonori ke ana nonori te Oteta ao e qualified. E tamaroa te akaunti ma iai tabeua kanganga.

Ibukin 2013 e raka te kambwana aio ma te kukune naba e qualified, ke tabeua e nakorai ma iai tabeua kangangan te account.

2014 e raka, ma te nonori iai mai iroun te Oteta Tienera ae adverse ke e buakaka tararuakin ana account te KIC n te ririki anne.

N 2015 ao e raka naba te kambwana ma te kanganga bwa e imburse tein ana akaunti. Iai te kanganga ae korakora n aron tararuakin ana akaunti.

2016 ao e raka te kambwana aio ao te nonoro iai ao e *qualified* ke e tamaroa tau te account.

N 2017 ao e raka naba te kambwana aio ma te nonori ae qualified ke e raoiroi tau ke e tamaroa tau, ana akaunti te kambwana aio.

N 2018 e raka naba te kambwana aio ao e teimatoa ni qualified ana account ke iai tamaroan tararuan ana account ma kanganga tabeua akana a kuneaki tao ni itera tabeua.

N 2019 e raka naba te kambwana aio ao ni qualified naba ana akaunti ni kateimatoa tamaroan ana akaunti ma kanganga aika a uarereke.

N 2020 e raka naba te kambwana aio ao e qualified naba ana nonori te Oteta Tienera ke iai tabeua kanganga aika a kuneaki n aron kawakinan kamwakuran ana akaunti te Kiribati Insurance Corporation.

N aron are e oti ao ana akaunti te Kiribati Insurance Corporationiai te tamaroa ae noraki iai. N aron ana nonori te Oteta Tienera. Ao e teimatoa te nonori ae te qualified ibukin ririki akana 5.

Ao qualified iai teutana te kanganga iai aika a kuneaki. Ao aio e a tia n teimatoa inanon 5 te ririki n 2016 nakon 2020.

Aio are e kaota aro nte Kiribati Insurance Corporation ni kona ni iri tuan te mwane ao kainibaire ibukin tauakin mwiin account.

Te ribooti are imatami Madam Speaker. Ao a oti iai kanganga tabeua ke kanganga ake a kuneaki iroun te Oteta Tienera ibukin ririki akana 9. Iai tabeua riki aika a kakoauaki bwa a bon bwakanako

taia ao e a okirikaaki nakon 2012 ao n aki kona n reke raoi te kaeka ae e matata iaon kanganga aikai.

Ibukina bwa e a bon maan taia ao e a baireia te Komete bwa e na kabotoa riki ana maroro ni ukeuke. Ma kaain Kiribati Insurance Corporation iaon ririki aika ngkai riki. Are man 2018 nakon 2020.

Kanganga tabeua aika a kuneaki aika a teimatoa n okioki ao n otioti n ana akaunti te Kiribati Insurance Corporation n aron are e kunei, ke e katerei te Oteta Tienera bon aikai.

N 2012 nakon 2017 aikai are a Ikotaki naba bwa kanoan te kukune, ke kanoan te kakaae iaan are a bon bwakanako taia ao ana kona ni memere teutana te kaeka. Ao e koaua tia ikoti naba n teuana kanga ara titiraki ke ribootinakia.

Ao e noraki bwa te tarau irouia koraki ake a tauaki mwiin aia bwai imwin te kabomwi e rangi ni korakora. E rangi ni bubura te tarau aio n aron are e oti n te ribooti kam kona n noria, iraua te mirion kabwara au bure irabubua te ngaa.

Ao aio e aki ti oti ibukin 2012 ma e oti naba ni karokoa ririki akana imwina. Ao e kakoauaki bwa tarau aikai a bon rangi ni bubura mwaitia.

Iai naba ngkanne kanganga tabeua ibukin tauakin kaubwain te kambwana, ma kabonakoakiia n akea te taua ni mwii.

Iai naba kanganga tabeua n rekereke ma tauan mwiin kabomwi tabeua ake aki eti karinakia inanon te account ngkana a mwaneweaki. Ao a teimatoa n okioki man 2012 nakon 2017.

Te kaeka ake ti karekei ni kaineti ma tarau te naan kanganga aika a kuneaki akana a mwaneweaki i eta. Ao ti kaitaua te Kiribati Insurance Corporation bwa e butimwaai kanganga akana a oti ieta ke oti n te ribooti.

Ao angiina naba n aron aia kaekaeka a tia naba ni mwakuriaki ni kaea nanon ana kukune te Oteta Tienera. Ni kaetakia nakon tuan tuoakin mwiin te akaunti.

Ibukin ngkanne 2018 ao n aron are ti a tia ni mwaneweia ao aikai e a katurua riki ikai ana ukeuke te Komete iaan are a bon uakaan riki a oni kona n rangi n raoiroi te kaekaeka e na kona n reke. Teniua ririki aika 2018 nakon 2020.

Te kukune n te ririki aio n 2018 ao e kabotoaki te kukune iaon kukune te Oteta Tienera ma te irekereken te Tia Babaire n te Baba n tararua ma mwakurian ana bwai, n tauan mwiin

akaunti n te kambwana aio, ke te *accounting package* Kiribati Insurance Corporation.

Aio are e kuneaki bwa e kaitaraa aron tibwangan te Tia Babaire ao n aki kaea nanon te Tua ni kateirake ao tuan te bobwai.

Te kaeka n aron are e teretere mai iroun te CEO man te kambwana aio. Ao e oti bwa rineakin te Tia Babaire n te mwakuri aio e boboto ma rabakauna ao mwataiana man iteran te account. Ao karaoakin bwai ni mwakurian te account n aron are e a tia ni karaoia ibukin te Kiribati Insurance Corporation.

E oti naba bwa iai norakin nakoraoin ana akaunti te Kiribati Insurance Corporationman kabonganakin aia bwai ni mwakuri ae kabonganaaki aio.

Man ana itera te Tia Babaire te baba n tararua ibukin ana ni bon ana kaeka n ara tai ni maroro ma ngaia. Ao e katerea are mwakurian ana akaunti te Kiribati Insurance Corporation irouna, bon ana bubuti te Baba n tararua ibukin buokan te waaki ao bon buokan ana waaki te kambwana. Riki ana bwai ni mwakuri ae onoti ao n angaraoi ma waaki nte kambwana.

Te kanganga aio e a tia naba ao e mwaneweaki naba bwa e a tia n roko inanon bain te Leadership Commission ao n akea mwiina ke ruamwiakina. Are nanona bwa e a kona n taraaki bwa e itiaki taekana.

Man ara itera te Tia Koroboki n te Finance ao te officer man te SOEMAU ao e kakoaua bwa te irekereke ake iai tibwangaia n te kambwana, ke ana kambwana te Tautaeka ke kambwana nako. A kona ni karaoi mwakuri tabeua e riai ni katereaki raoi iaan te Tua ao e na kona n reke bwa kanoan te onono nakon te SOE act. Ao ni katereaki bwa te waaki ae e na kona ni kairua, ao ni karinaki bwa kanoan te katmaroa nakon te Tua ibukin ana kambwana te Tautaeka.

Ti na nakon ngkanne te ririki 2019 e koaua e oti n te ribooti bwa iai tabeua tarau aika oti ibukia taan mwakuri.

Ao man ana kaeka te CEO ao tarau aikai n aron are e taekinna bon tao mwaane ni mwamwananga ake a tuai ni kaokaki mwiia irouia tabeman ara taan mwakuri, ao ni kauiaaki ma tain te oteta ao a teimatoa n tinetine.

Ao aikai a teimatoa naba ni kaitiakaki ibkin te ongora.

Iai naba tarau mai irouia te naan client ke tao taan kamanoaki aia bwai koraki. Ao e katerea te CEO n te KIC bwa e a mwakuriaki aio inanon te boraraoi, ao taan

kamanoaki ibukin aron kangaraoan aia bwaka mwane.

Ao n aron are ti maroroakinna naba ngkoananoa. N ana akaunti te Air Kiribati ao te Air Kiribati ngaia teuana te kambwana are e insure iroun te Kiribati Insurance Corporation.

Ao iai naba ana boraraoi ibukin aron kabwakakin ana tarau n te aro are e na kaea nanon te insurance policy.

Ibukinn gkanne 2020 ao e teretere bwa e kainnanoaki kaetakin ke kanganga tabeua, ao e kainnanoaki kaetaekin kaubwain te kambwana.

N aron are I a tia ni mwaneweia ao iai te naan fix asset ao cash flow statement. N te kaeka man te Kiribati Insurance Corporationao e a tia ni kaetaki ao ni kona n noraki ribooti akana imwina.

Karinmwane itinaniku ke te naan foreign investment. Ao e kokoauaki bwa iai ana karinmwane te Kiribati Insurance aika a kakaokoro aron teia itinaniku.

Ao n aron naba tuan te naan karinmwane. Ao te ribooti tabeua iai te naan kaokoro ni ware tabeua. Ma te kaeka ao aio e a tia ni karauaki ni barongaaki ao ni mwakuriaki. Ao te naan kaokoro ni ware aikai ana kona n riki man riki bon boouia. Aika a boou nakon te itera aio tao te insurance te kambwana aio.

Ao ngaia e kona ni iai kanganga tabeua n tauakin mwiin aia ware n aron aia karinmwane itinaniku.

E kainnanoaki naba kaetakin mwiin taian kabomwi aika a onoti. Te naan un-end premiums.

Ao e taekinaki man ana itera te acting Finance Manager. Bwa te kabomwi aio kanga e bon onoti ao e kaokoro arona. Te baere e kokoro taina n teuana te ririki ao ngkana tera arona e a kabwakaaki naba.

Ao aio a tia naba ni karaui ni kaeti nakon aron etin kabanean etin te taua ni mwii.

Raon te maroro ao ti roota naba ana itera te insurance i Kiritimati. Ao e kukurei n taekinna te kambwana ae te Kiribati Insurance Corporation bwa e rangi n nakoraoi mwakurina i Kiritimati.

Ao e a tibwa kaukaki naba aia aobiti ae boou are e kaota iai marurungin te kambwana aio ao n tauraoi ni karababa ana waaki, ke ana mwakuri n te itera mainiku.

E kunea te Komete bwa te Kiribati Insurance Corporationteuana te kambwana ae teimatoa ana baba n tararua ni kabongana ana kukune te

Oteta Tienera, ibukin katamaroakin ana waaki n aron ae nonoraki tamaroan te tararua riki ni iteran te akaunti.

Ibukin kanganga aika a mwaneweaki ao e a kawenei iango ni ibuobuoki te Komete. N aron are a oti inano ikai.

1. Bwa karinakin ana kukune te Oteta Tienera bwa teuana kanoan te katamaroa nakon te Tua ibukin ana kambwana te Tautaeka te SOE act are ena kona ni kabaeaki iai te kambwana, ao SOEMAU bwa ana rinanoi a oni mwakuri.
2. Moanibwaia ana kukune ni kabane te Oteta Tienera iroun te CEO ma ana tiim ao bon te baba n tararua ibukin manga kaetakin tauakin mwiin ware ao kaubwain te kambwana.
3. Te katamaroa nakon te Tua ibukin ana kambwana te Tautaeka, ke te SOE Act are e na kabaeaki iai kain te baba n tararua bwa ana akea rekereken aia waaki ma oin aia mwakuri n te kambwana.
4. Te SOEMAU e na kakorakora riki ana tararua nakoia ana kmbwana te Tautaeka. Kai e kakoauaki bwa e okioki ana kukune te Oteta Tienera ao akea mwakuriana man aia itera kambwana.
5. Bon karekean ana tai te Komete te PAC ni ira buakon te maroro are e kakaraoia te SOEMAU, ni katoa ririki ma te CEO ao te Tia Babaire n ana kambwana te Tautaeka. Bwa reitan tabeia ni kauringa nakoia CEO ao te Tia Babaire ni kakawakin tibwangaia ibukin wakin te kambwana.

Akanne kanoan ana iango ni ibuobuoki te Komete ao kanoan rabwata nte ribooti.

Imwain ae N na katokia ao I a kan kauataoa riki bwanaau are I a reitai iai ma kain ara Komete are te PAC n raonaki ma ara Tia Koroboki, n anga ara kaitau ae moan te takaburinako nakon te Oteta Tienera ma ana aobitia ake a teimatoa n anga aia ibuobuoki, ao aia boutoka ae tamaroa nakon te Komete ni waakinakin ana mwakuri.

Reitan te karabwarabwa nakon te SOE ma ana management n te Kiribati Insurance Corporation, n tauraoia ni butimwaea kanoan te kukune, ao nanoia ni kateimatoa te tamaroa ni mwakurian aia account.

Ti a reita naba te kaitau n aron tibwangan te baba n tararua ni kateimatoa tamaroan ana waaki te Kiribati Insurance Corporation. Ao riki kabonganakin ana kukune te Oteta Tienera inanon karaoakin aia babaire ibuki ana akaunti, te Kiribati Insurance Corporation.

I a raona te kaitau nakon te Kauoman n Tia Koroboki te Ministry of Finance ao ana aobitia te SOEMAU ake a kona n reke rokoia, ni maroro n te maroro ni ukeuke ao n anga aia iango ni ibuobuoki.

Ko rabwa Madam Speaker ao mai ikanne I a kukurei n tabeka te kaoti n aron are e oti n am Ota Beba n te bwakantaai aio ibukin maroroakinana ao e rabwa Madam Speaker.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Babaire n te PAC te Komete ibukin ana mwane te botanaomata. Ao n te tai aio ao N na kaeinakoa kaekana nakon te Tautaeka. E na kaekaaki iroun te Kauoman ni Beretitenti are te Minita naba ibukin te botaki ni mwane ao e nakoim te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu : E rabwa Madam Deputy Speaker ao tao bon te bwana moa ni kamauri nakoira n te bwakantaai aei e moa mai iroun te Beretitenti ae karineaki, Madam Speaker, Deputy, Minita aika a karineaki, te Leader n te Kaitara ao ai bon Taan Tei ni kabane aika kam karineaki ao kam na bane ni Mauri n tamaroan te bwakantaai aei kam na bane ni Mauri.

E koaua I a rimoa ni kakaitau moa nakon te Tia Babaire ma ana Komete ae te PAC n aro nte ribooti ae e a tia ni kaweneaki imatan te Auti aio.

Ao I taku bwa bon te ribooti ae e rangi ni kakaongora ao e rangi n tikiraoi.

Ti a reita naba te bwana ni kakaitau nakon te Oteta Tienera ibukin kain ana tiim n aron aia ribooti are a tia ni karaoia iaon ana rabwata ni kambwana te Tautaeka are te Kiribati Insurance Corporationare cover te ririki aika 2012 nakon 2020.

Ao anne ngkanne are ana ribooti anne are ngaia are e a boboto iaona ana kakaae ke ana maroro n te Public Account Committtee are ngaia ae kaweneaki n te tabo aei.

Ao tao bon te karabwarabwa naba nakoia ara officials kain tao e moamoa riki kain au Ministry kain te SOEMAU. Ao bon au Tia Koroboki ke au Kauoman n Tia Koroboki ake ngaia naba kain naba te maroro iaon te ribooti aio ni kaekai aia titiraki kain te Komete.

Ao e koaua I taku bwa e rangi ni kakukurei te ribooti aio. Bwa n aron ae I taekinna ana ribooti te PAC kanga e bon ramwanei taian ririki aika 2012 nakon 2020.

Ma n aron are e kabwarabwara te Tia Babaire ao bon ae oti naba n te ribooti bon ti ana maroro te Komete

kanga e bon ti boboto riki iaon ririki aika 2018 nakon 2020.

Tao bon bukina are e a tia ni menaaki naba n aron are ti noria n aia ribooti are ngkoananoa. Are bon bukina bwa e bon bongata te tai ma e nang kabwakanako taekan ririki ake mai imwaina. Ao e kanganga manga te okirikaaki bwa are bon angiina naba taan mwakuri n te tai anne akea rabwataia.

Ao tao e koaua e a manga kauringai n ana maroro te Tia Tei ae karineaki mai temanna mai Butaritari. Are kanga e a bon aki koaua bwa ti nang kabongana aio bwa kanga ai tukan te kakaae.

Bwa are e koaua are ngkana e nako te nako ao e na bon tiku te system. Ngaia are kanga e aki rangi oioi ke e aki rangi ni kakukurei te aekaki ni koaua are ti aki kona, ni kaeka aio bwa are akea naake taan mwakuri.

Bwa are ti bon ataia bwa te mwakuri it point concern. Ngaira ngkana ti mwakuri n Tautaeka ti nako iai ake a onea mwiira. Ao ti aki naake a onea mwiira ao ana kangai, akea nakekei bwa a nako. Ana bon tauraoi naba ni kaeka bwa are iai te ribooti, iai te system.

Ngaia are I taku e koaua tao aikai taian katamaroa aika ana noria tao e na moamoa riki nakon te Komete ibukin ana mwane te botanaomata, te PAC. Are I taku bwa ana taraia bwa a nang aki kabonganaaki te itera anne bwa kanga ai tukan te kakaae.

Bwa are bon iai aomata tao e koaua are kanga te Tia Tei mai Butaritari ngkana e kona ni manga karekeaki te anga are anna manga karekeaki ni kaokaki.

Tao e na bitaki tao tuan te SOE Act ke tera, ke tao antai kee. I taku bwa akanne kanoan te katamaroa nakon taai aika ana roko.

Ma te bwai ae ti noria n taian ribooti aikai e bon rangi ni kakukurei aron ana kekeiaki ke te KIC. Inanon te ririki aika 8 te ririki aikai.

Bwa are kanga bon ti teuana te ririki mai iai ae e aki raka. Ao ake nikirana a bon raka naba. Ao e koaua bwa tao iai tungatungana teutana bwa are kanga bon angiina a bon bane naba ni qualified.

Ngkana a qualified nanona kanga e bon eti te account ma tao iai teutana tao iai taian aki bwaai ae tangira te auditor ke aki reke. Ma n ana kukune te oteta bwa bwaai akanne ti aki bwaai aika noble aron etin ke raoiroin te akaunti.

Ngaia are aranaki bwa te qualified. Ao bon ti teuana ngkanne mai ibuakona ae bon address are te ririki

2015 e bon raka ma e bon adverse, are adverse are te kairua are e karaoaki arei ke tao te mistake e a bon rangi ni material, e a bon rangi ni bubura are ngaia e a karaoa ana opinion te oteta are e kangai, te account aio kanga e aki kona n anganna ae e na support bwa are e rangi ni bubura te kairua are e riki, ke akea te bwai are e tangiria n te tai arei are ngaia ae e kona n affect. E aki kona ni form ana opinion are kanga e na bon effect te true and fair of the statement.

Ngaia anne ngkanne. Ao I taku bwa ngkana ti tarai taian ribooti akanne ao ti bon noori bwa kanga bon iai taian kukune aika kanga a bon kuri n tieuataake.

Ae bon tieuataake naba kanga e bon te bwai ae okioki nakoia taian rabwata aika bon ana kambwana nako te Tautaeka ao tao bon taian kambwana naba are a tia n otetanaki iroun te Oteta Tienera.

N aekakin teuana akea ae aranaki n te bwai ae aranaki bwa te asset register. E aki rangi ni maintain kaubwain te kambwana are ngkana e roko ana computer ke e roko ana motokaa ke tao ana kain tekateka. Aki bane n reke recorded ke akea te asset registered are e kawakinaki. Are ngkana e nang karaoaki te warebwai ao bwaai akanne akea rabwataia.

Bwa are kona kataia ni kaboraoa te bwai are inanon baim are e oti inanon te register anne ke tao te boki n taua ni mwii anne.

Kanga anne teuana ao te kauoua naba ae kuneaki naba ae kanga te mena naba ae e nang tieuataake naba. Kanga te tarau nakon te kambwana, ke tao e aranaki n taetae n accounting kanga taian trade debtors.

Aikai are e koaua e na ataaki bwa aio bon ana asset naba te kambwana kee.

Ma are ngkana e ririkirake te asset anne n aki kerikaaki kanga e kona ngkanne ni kabuanibwai te mena iai. Bwa e kona n reke ae aranaki bwa te bad debt. Are e nang kamaunaaki bwa e aki bwabwara taian tarau aikanne.

Ao ti bon noria naba n te ribooti bwa iai aika a mwaiti aika e kaan mirion ae e a tia ni kamaunaaki.

Ao anne ngkanne ngaia anne te kanganga teuana ae kunea naba te ribooti.

Ngkanne bon iai ngkanne ana kukune ngkanne te Oteta Tienera, ke ana oteta te ribooti are ngaia e bon rangi ni boboto naba iai ana maroro te Komete, are iaon rinean te Tia Babaire nakon te baba n tararua kee.

Bwa are n aron ae taekinaki n te ribooti. Te Tia Babaire, aio kanga iai are kanga a noria kain te Komete ao e bon noria naba te Oteta Tienera bwa are iai te *conflict of interest b*wa are e bon Tia Babaire teuaei ao bon ngaia naba ae karaoa naba ana akaunti ke tao ana system te KIC ke te Kiribati Insurance Corporation.

Ao tao ngaia anne. Ao tao te bwai ae na riai ni matata e ti taekinaki bwa aongkoa e ti karaoa ana akaunti te accounting database n te KIC.

Ma ni bon etin ti aki ti teuana te database ae karaoia, bwa teniua te databases. Bwa iai ae bon te account te live database, ao te non-live database.

Nanona bon te mwakuri ae e rangi ni bubura. Ao tao e bon rawata ibuakomi ae kam kina te Tia Babaire, n ana baba n tararua te KIC. Ao teuaei e a bon rangi ni mwatai kee teuaei bon iai naba ana doctorate ana PHD ao bon te computer ae genius irou, n aekakina anne n ana computer genius Kiribati ae ti bon ataia.

Ao e bon booti bwaai ni kabane. E a tia ni kabonganaaki ana service iroun te Education, te Health, te MWYSSA ao bon te Finance.

Ao e koaua ngkai e a tekateka n ana baba n tararua te KIC. Ao tao e koaua kain KIC a manga kareketai ni kabongana rabakauna annne.

Ao are ngaia ngkai ae set up ana system te KIC. Ao tao e koaua ngkana kam kakoaua ngkai te KIC bon teuana te tabo ae e bon rangi n rianako aron butiraoin ana system. Bwa are ko kona n roko e aki reke iraua ao e a tia naba am bwai. Bwa are everything is on tap on the button. E a bon ti karaoaki naba bwaai ni kabane kee.

Ao bukina bwa are anne e kateia te tia mena arei. Ao tao ngkana kam a tia naba n ongo te rongorongo ana insurance company Tuvalu ngaia ae kateia naba kain Kiribati Insurance ngaia aika a bon mena i Funafuti ngaia aika a bon set up ana insurance company Tuvalu ikekei. Iaan ae a kabongana ana system te Tia Babaire ae ngaia ae taekinaki n te ribooti aio.

Ma tao e koaua bwa are rekerekena n aron ae ataaki tao te bwai are aranaki bwa te conflict of interest.

Bwa are e na kanga te Tia Babaire ao te same time e a manga bon set up te system.

Ao e koaua bwa are a kareketai kain te kambwana ngke a manga tangoa ana service e ngae ngke a bon ataia. Kanga I aki kona n argue nakon anne ke tao ni kataia ni kamanoa. Bwa are

e koaua bwa are ngkana iai te conflict of interest ao tao anne e na bae n taraaki.

Ma are kanga I taekina aio bwa are e na riai n taraaki ke ni kabotauaki ma tera te bwai ae e a tia n reke iroun te kambwana ngkai ae teiraoi ni karokoa ngkai.

Ao e kangai aron tein boon te Tia Babaire kai e rineaki bwa kanga tao te consultant are e katea ana system. Boona n teuana te bong $250.00 I taku bwa anne bon standard rate n te marketing.

Ao anne are ti aki te baere e kaboaki ni katoa bong. Ma e ti kaboaki n ti uoua te ririki ae tangoaki iai. Bwa teuana te namwakaina bwa ni 2017 ngkana eti au ururing ao e tangoaki inanon 1 te namwakaina. Iaon te rate ae $250 n te bongina.

Ngkana e koaua bwa ti tara 30 te bong n te namwakaina ao ko kamwaitia ma $250 ao e a bon anganiko naba te rate ae $7,500 n te 30 ni bong arei. Aio ti inanon 2017 are e tangoaki iai. Ma tii bukin teutana te tai ae tangoaki iai ke uoua te tai.

Nanona ti $7,500 ao anne ngkanne. Ngkana ko kabotaua $7,500 ma te bwai ae riki ngkai iroun te insurance ni kabotauaki ma reken ana mwane mai irouia ana client ao taian raa riki ten times ae reke iroun te insurance ke tao e nako riki.

Ao ai manga te kauoua ririki ngkanne ae tangoaki iai n 2018 ae te aekaki ni mwaiti naba anne. Ao ai bon akea naba ngkanne ni karokoa 2024.

Nanona kanga bon ti taai akekei are e tangoaki iai, are aron tangoana n taai akanne ao ni karokoa te tai aio ai bon akea are tao e koaua te system e a bon live. Ao ti na onimakinna bwa e na kona ti kaeti nako ke tao ni fix taian bugs ke taian raa akanne taina.

Ma I taekinna ikai bwa e koaua bwa are ti aki kona ni birinako naba man te koaua, are tao e na bon riai ni iai te marena. Bwa are ngkana ko taua te nakoa ao e na riai ni iai te marena ma aron kabutan te mwakuri.

Ma tao e koaua akanne itera akana ana taraaki. Ma I taekinna ikai bwa te bwai ae karaoia aio e rangi ni uarereke ni kabotauaki ma tera are e a tia n riki, nakon te kambwana ni karokoa te tai aei. Ao ni Ikotaki naba ma are e a oti ngkai matan ara mena bwa ngaia ngkai ae a set up naba ana insurance company Tuvalu i Funafuti.

A bon nako rabwataia nako n set up a oni karokoa ngkai ao kam ataia bwa iai ana insurance company

ngkai Tuvalu are e a buti are e bon kateaki mai iroun te Kiribati Insurance Corporation.

Ao tao e koaua iai riki ngkanne ana kukune tabeua te Oteta Tienera ake e kataia ni maroroakinna te Komete. Are teuana are karinakin ana kukune te Oteta Tienera bwa teuana kanoan te katamaroa nakon tuua ibukia kambwana n Tautaeka ke te SOE Act.

Ao tao e koaua teuana mai ibuakona are kanga te *conflict of interest*. Ao tao ataia Taan Tei aika a karineaki bwa iai te Biira ae na tabekia nakon te ingabong.

Ao teuana bukin te Biira anne katamaroa nakon te itera aikai. Are nanona e a mwanea ana kukune te Oteta aio ao e nan grin ngkai inanon te onono, are nang inanon au Biira iaon te SOE Act nakon te ingabong.

Moanibwaian ana kukune ni kabane te Oteta Tienera iroun te CEO ma ana tiim ao bon te baba n tararua ibukin mang kaetakin tauakin mwiin ware ma kaubwain te kambwana.

Aio ae kanga I a tia n taekinna are e a tia te register. Ao aio I taku bwa e na riai ni kaungaaki. Bwa are I taku bwa te insurance bon teuana naba te mena ae e rangi ni bubura ana asset. Kam ataia bwa are iai naba n aron ae taekinaki n te ribooti. Iai ana aobiti ae e nang tibwa tei naba i Kiritimati.

Iai naba aia motookaa ikekei, iai aia standby generator ae e rangi ni bubura kee. Bwaai akanne bwa are e a noraki n te ribooti. Ao I taku bwa bwa te bwai ae e na riai ni kaman karaoaki te asset register. Ao ibukin tera e karaoaki n te tai arei. Ma anne te bwai teuana ae e na riai ni karaoia taian kambwana nako iaan te Tua, tuan te account.

Te katamaroa nakon te Tua ibukin ana kambwana te Tautaeka ae te SOE act are e kabaeaki iai kain te baba n tararua bwa e na akea rekereken aia waaki ma oin aia mwakuri kambwana.

Ao tao e koaua aio are e bon interest ngke e taekinaki inanon te ribooti aio. Ao e koaua bwa anne ngkanne bwa e rin naba anne inanon te katamaroa are man te Biira are N na tabekia nakon te ingabong.

Ao e kaungaaki naba te SOEMAU bwa e na tararuaia riki e na kakorakora ana tararua nakoia ana kambwana nako te Tautaeka.

I taku bwa anne te bwai ae ti bon kakaraoia n taai nako ao te kabanea ngkanne ae I taku bwa bon te iango ae e rangi ni tikiraoi naba man ana kukune ke ana iango ni katamaroa te Komete. Are karekean ana tai te

Komete ni ira buakon te maroro ke tao ana workshop te SOEMAU, are e kataia ni katoa tai nakoia te naan SOEs are a kaota aron ana role te mena. Ao e moamoa riki kabwarabwaraan, bwa I taekina au maroro ngkoananoa are kakawaki nte bwai ae te SOE Act. Bwa bon angiina taian kambwana aki wawareka te SOE Act.
Ma e rangi n rawata bwaai aika inanona ae a rangi ni kakawaki. Ao bon ngaia ae e na karaoi mena inanon te waaki ni kairiri.

Ao e kawakinan ana bwai te botanaomata. Ngaia are tao e koaua e noria naba ngkai te Komete, bwa e kakawaki naba buokan te workshop. Ao anne ti rangi ni kukurei ni boutokaia ao bon anne ana kaungaia kain te SOEMAU bwa ngkana manga iai aia workshop nakon taai aika imwaira. Ao ana riai naba n aki mwaninga taekaia kain te PAC ke Public Account Committee.

Bwa aio te Komete ae te standing ae e rangi ni bongana bwa e bongana ibuki nte botanaomata ao bon Kiribati.

Bwa ngaia bon matan te Auti n Tei bukin aron tararuakin ana bwai ana mwane te botanaomata. Ngaia are I taku bwa te bwai ae e rangi ni kakawaki e na riai ni boutokaaki n aron aia waaki ni karaoan aia mwakuri.

Ao tao ngaia anne Madam Deputy Speaker bon au kaeka nakon te tai aio. Ao I taku bwa imwain ae I toki N na bon ti taetae teutana N na anga au taetae ni kimarimari nakon te kambwana ae te Kiribati Insurance Corporation.

Bwa I taku bwa kanga bon ti te kambwana teuana ae kanga bon te model.

Bwa bon ti teuana kambwanan te Tautaeka ae tuai man tuanga te Tautaeka teuana te tianti. E tuai n tuanga te Tautaeka ibuki nte SOE ke tao tera. Angiin ana mwane a bon karaoa aia fundraising n taai nako, a nakonako n knock taian doors insure ao arei, a nakon taian kambwana.

Ao anne te aekaki n tamnei ae I aki toki n anganga n au statement tao aia Christmas Party ke tao ni bon tain te workshop. Ao I bon kangai aio teuana te rabwata teuana ae ti na riai ni katea te tamnei ae e na riai ni iraki.

Bwa bon ti ngaia mai ibuakoia kambwana tao e koaua tao ti aki nanona bwa I kabuakakaia kambwana. Ma bon akea teuana tianti ae tia n tuanga te Tautaeka ibukin ana CSO. Angin ana mwane e bon karaoia ibukin aia fundraising. Ao aia fundraising a bon nako nako nakoin taian kambwana ao taian auti.

Ao ngkana ko iangoia ngkai te mwaiti ngkai ae manage e a bon rangi ni bubura te mwaiti aei I taku bwa e birion kee. Ae te kambwana ae e uarereke ao ana total value te asset ae e insure iaaia ngkai e birion ma te mwane. Are e kaotia bwa te kambwana ae e rangi ni kinaaki bwa are ko kanga ni manage te aekaki ni insurance anne ao te mwaiti anne ngkana akea am reinsurance man itinaniku. Ti ngkana iai ao ngaia are e kona n record ni karaoa ae kona insure te aekaki ni mwaiti anne ae e birion.

Ao anne ae e rangi ni kakukurei te kambwana aio bwa e bon kaota raoi te mwakuri raoi.

Ngaia are kanga ti bon taekina bwa iai itera aika ti kabwaka ma I taku bwa bon teuana naba te mena. I taku bwa a bon rangi ni over tao te men ate Tia Babaire.

Ma e koaua tao ti na kataia ni kakaea angan are ngkai bwa e a riki bwa a aia IT expert ae te anga are e na aki raa e na akea te *conflict of interest*.

Ao tao bon te trade off e raoiroi bwa are e kakawaki ae ti mena inanon te Tua. Ao taian babaire iaon te transparency kee ao te accountability. Man taeka aikanne Madam Speaker ao I rangi ni boutoka te kaotia ao tao I a katokia ikai. E rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Kauoman ni Beretitenti ao kai e a bon tia ni kaekaaki te kaoti ae e a tia n tabekaki n te tai aio. Nang kaeinakoa ngkanne nakoimi Taan Tei ibukin ami maroro, ni kaineti ma te kaoti are e tia n tabekaki. Ao N na angan ana tai te Leader n te Kaitara te Tia Tei temanna ae karineaki mai Abemama Hon. Tessie Eria Lambourne e nakoim te Tia Tei.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tia Tei ao tia kauataoi kamauri nakoira ni kabane n tamaroan te bwakantaai aei ti na bane moa ni Mauri.

Ao tia kaitaua naba ara Komete ae te PAC, te Tia Babaire ma kain ara Komete are raona ake uoman. Ibukin aia ribooti aia kateniua n te ribooti ae e a wene imatara. Ara moan bowi imwin rokoia n ara Komete aei.

Ao ae iti rangi nikamoamoa naba ngaira Taan Tei, ibuki nte mwakuri ae ti a tia nakoria ngkai ae e a maonna n rangi ni tiraua ao a moanna n roko te naan akaunti ke teraruan ana mwane te botanaomata, ni uakaan riki ma te ririki ae ti mena inanona ngkai.

Ao ti a kaitaua naba te Oteta Tienera bwa n akea n naba ana mwakuri e aki kona ni karaoa tabena ara Komete ao ai bon kain te rabwata ae

te KIC te Insurance ibukin naba aia mwakuri korakora ni kakaraoan tibwangaia ni karinan aia ribooti iaon aia mwane butin aia rabwata aei, te Corporation inanon ririki akana a mwaneweaki.

Ao tao e a bon rangi ni bwarabwara kanoan te naan ribooti a oti a tia n ongo ana kaeka te Tautaeka rinanon te Kauoman ni Beretitenti ao te Minita are e tararua ngkai te insurance. Ao I taku bwa ti boraoi ni iango n noran tamaroan tao butin ana waaki te rabwata aei. Tao ana kambwana te Tautaeka te SOE ae te Kiribati Insurance Corporation.

Ao tao iaon kanoan moa te ribooti ae te ririki ngkai ae ti taraia. Ao tao e bon et iti teimatoa ngkai n roroko imatara kanoan ribooti n ririki aika a bwakanako. Ai bon 10 tabun te ririki ao aei ti aki ataia bwa e roko mai ia, ke e reke mai ia te mwarara iaon aei.

Bwa iaan te naan Tua ae a kabaeaki iai te insurance ao ana kambwana ni kabane te Tautaeka a riai ni kakarokoi aia account ao te Minita e riai ni kakarokoa nakoira nakon te Maneaba ni Maungatabu. Imwin tokin te ririki ao e na riai n te moan bowi imwin tokin ana ririki te rabwata teuana ma teuana ana kambwana te Tautaeka. Ao e riai n taiboranakin aia ribooti n aron naba butin ana mwane, ke ana financial report.

Ao aei ngkanne ae ngaia ae I taku bwa ti na teimatoa ni kakaturuturua aei. Bwa ti a kakaitau ti a roko n 2020. Ma I taku bwa ngkai n te ririki aei kaan roko ngkai tao te audit ke rinanoan ana akaunti ara kambwana tei Kiribati, 2023 ao tao 2024 ti kantaningaia bwa iaon naba kawaina n otinako ao n otetanaki iroun te Oteta Tienera ma kain ana tiim.

Ma I taku bwai aei e rangi ni kakawaki bwa ti na kakaturuturua. Ti na kaungaia ake iai katabeaia man te naan kambwana ara Minita ake a tararuai kambwana aikai. Bwa ana tarai raoi bwa ana bon roko n taia bwa e aoria n ae ngkana ti taetae ngkai ao tao ti na taetae nakon te ririki ae nako ke te ririki ke are mai imwaina.

Ma ti kakaitau bwa e a rangi n tiraua e a kaan bwii ngkai te ririki ae e rekereke n ana ribooti ara Komete aei.

Ao anne e rinanon te ribooti aika a tiraua n ana aobiti te Oteta Tienera. Ti kakaitau n anne ao ti a manga bon kauataoa riki ara bubuti ibukin katawean aikai.

Ngkanne iaon kanoan tao te naan kukune. Ti noori ake a reke inanon baira aika tao man n rokora inanon te Maneaba ni Maungatabu ao aei. Ao ti noora aron ana waaki ara Komete ae tao te Oteta Tienera.

Ti noori ana ribooti iaon ana akaunti te insurance bwa ti na bon karabwaia kain ara rabwata ke ana kambwana te Tautaeka ae te insurance, bwa e rangi n tamaroa. Ao tao iai ririki aika a tia noraki bwa e aki rangi n tamaroa aron tao tarauan mwiin aia kaubwaia. Ma ngkai ti a noria nakon ririki ake imwina.

Ma te bwai ae e rangi ni kakawaki bwa e na iai te katamaroa ae karaoaki.

Ao e nang matata n ana ribooti te Oteta Tienera ao te Komete bwa te baba n tararua n te kambwana aei e rangi n tatarai ao e nang ririnanon ana iango ni ibuobuoki te Oteta Tienera ao te Komete are ara Komete ao e kakaraoi nanona.

Ao ti a noori bwa tao iai bwaai are a noraki n te ririki teuana a karaoaki nanoia n te ririki are imwina.

Ao aei ngaira ti na rangi ni kukurei n noria n ana mwakuri ana rabwata ana kambwana tei Kiribati teuana ke ana rabwata ke ana Corporation ae te insurance.

Ao ti rangi ni kakaitau n anne. Ao ti kaitau nakon te naan baba n tararua ake a kakaraoi inanon aikai. Ao kain te CEO ma te management.

Iai teuana te bwai are tao mai ibuakon bwaai are e taratarai te Komete, ao bon kamaunaan te naan tarau ao e bon mwaneweia te Kauoman ni Beretitenti. Bwa iai te tarau n 2016 ae kamaunaaki ae kaa nte itera ni mirion. Ao e aki rangi ni bwarabwara aei rongorongo. Ao ti kataia n taraa ana ribooti te Oteta Tienera e aki naba rangi ni bwarabwara bwa ni ngai te tarau aei ao e aera ngke e a kamaunaaki.

Bwa are e aki tau te kakoaua iai ke tao bon iai te kanganga. Ao I taku bwa aei e rangi ni kakawaki n te naan ribooti, bwa e na riai n rangi ni matata.

Bwa e aoria bwa ti ataia ngaira n te mwaiti ni mwane ae e rangi ni buburakaei aei, ao e aera ngkai e a kamaunaaki.

Tao ti aki taraa tao iraua te ngaa ke irabwii te ngaa irabubua tabun te ngaa 400 tabun te ngaa, e a bon kaan 500 te ngaa are te itera ni mirion.

Ao ngaira anne teuana ae e na riai n taraaki bwa e kanga n reke aei. Ao e na riai n aki manga oki n riki te aekaki aei kamaunaan tarau ao tao ngaira taan mwakuri ke antai are ti mwiokoaki ti aki kawain beba aika a rangi ni kakawaki ke tao ti aki ririkoai tarau n taina.

Ngaia are e a rangi ni maan ao aikoa ataaki mwiin te naan tarau aikai. Ao tao anne teuana ae ti na katuruturua naba. Ao tao aei e bon kaineti ni kabane tao ana kambwana nako te Tautaeka ao ana kambwana tei Kiribati bwa e rangi ni kakawaki aei.

Te kantaninga ti aki manga oki n noora te ribooti ae kangai ana kamaunaaki tarau akekei. Ao tao bon iai ae e na bon nang bwarabwara bwa bukin tera, ao tao ngaira ti na ota iai ao ngaia e bon riai ni kamaunaaki.

Ao kanga anne teuana ae ti kan katurua n ara maroro iaon te ribooti aei.

Te kauoua ngkanne n aron naba ae e rangi ni kamatataaki n te ribooti. Kanga bon irekerekeia kain te baba n tararua ma aro nte waaki.

Ao I tkau bwa akea buren ae ngkana iai rabakaum ao kona kabongana ma iai kawaina. Iaan tuan te insurance. Bwa e bon rangi n teretere iaan tuan te insurance mwakorona 5(2) ao e bon rangi n teretere ae kangai. E na riai ni kaota tao rekerekena kain te director n te bwai are e noria bwa e na iai rekerekena iai. Ao e na riai n taekinna ao e na riai ni kamaawa. Man te maroro iaon te waaki anne ke te bwai anne.

Ma ti noria n te ribooti ao akea naba mwiin tao ana babaire te baba n tararua ae e na oti iai ae kangai. Ara Tia Babaire arei ao arei ao ngkana iai imwina ao akea burena, bwa are e bon kona n reke aei, n abara ae uarereke ao e uarereke te rabakau iai ao e na kona n ae e na iai rekerekem ma te rabakau are iai iroum ae kainnanoaki. Ngkana bon ti ngkoe ae ko kona n anga ke ni karaoa anne. Akea burena ma e na riai n ataaki.

E na riai n declared te *conflict of interest* n te Tua naba ibukia taan kairiri n te Leaders Code of Conduct. E nang matata naba iaan mwakoro 9 bwa ngkana iai naba rekerekem ao kona riai naba n taekinna ao kona ni kamwawako.

Ao te naan Director te Tia Babaire ao kain te baba n tararua a reke iaan naba taan tia kairiri, ke te naan Leaders.

Ao I taku bwa aei e rangi ni matata ao aei ao aei ae ti na riai n taraia. Ao ngkai akea mwiin ana maroro te baba n tararua ao ti aki ataia bwa e itiaki taekana ke aki.

Ma I taku bwa aei e na riai n taraaki akea buren are e karaoa te mwakuri kain te baba n tararua ao e na riai n transparent. E na riai n ataaki ao aei teuana ti kan katuruturua bwa ngkana bon iai ao bon taekinna ao kona aki iri ibuakon te maroro anne.

Ma ti kakaitau bwa are ngaia iai te mwakuri are e a tia ni karaoaki iaon anne. Ma ti tangiria bwa e na riai ni katuruaki bwa bon iai iaan tuan te insurance. E a kabaeaki iai kain te baba n tararua. Ao e taraa n ae a tia n aki ira nanon te Tua aei bwa akea mwiina. Ma ngkana tao iai mwiina ma e aki reke iroun te Oteta Tienera, n te tai are a kainnanoaki iai. Ao anne ngkanne te kanganga naba teuana.

Ma ti na kauringia naba ara kambwana bwa ngkana iai aei ae reke e na riai n rin inanon te miniti.

Bwa e aoria ni itiaki raoi aro nte waaki n aron ae e na irekereke ma tao te conflict of interest.

Eng ao tao are e a tia ni mwanewei te Kauoman ni Beretitenti mwaitin te naan mwane. Bwa are bon taetaekinaki naba n te naan ribooti.

Ma I taku bwa te bwai ae e rangi ni kakawaki bwa e na iraki nanon te Tua bwa e na riai ni kaotaki bwa iai te irekereke.

Teuana naba ti kataratara kanoan ana ribooti te insurance. Ao ti noria ae e rangi ni korakora ana kabanemwane te board. Bwa ni 2019 ao ni $55 te ngaa ana kabanemwane te board inanon te ririki anne.

Ao tao aei ngaira e aki taekinna te Oteta Tienera ao e aki taekinna te Komete. Ma tao aei bwaai tabeua naba ae ti na riai naba ni matata, bwa tera te naan kabanemwane aikanne.

I aki ataia ngkana e atai ate Minita bwa tera kabanemwane akanne. Ma te mwaiti ae $55 te ngaa tao ai ti aki ti te mwane ae te sitting allowance bwa tao manga iai riki. Ma are e aki matata bwa tera ae e bane iai te mwane anne.

Ao ngkana ti karaua n taraia ngkana arona bwa iaan aia Tua. Ao n teuana ni katoa 8 te wiiki aia tai ni bowi kain te board. Are nanona bwa tao 6 ke 7 te tai n te ririki.

Ao ngkana ti taratara te mwaiti anne ao titebo ma a kabongana tao $9 te ngaa tao n teuana aia bowi.

Ao aei ngaira tibwangara ao aikai ara titiraki. Bwa tao e aki matata n te ribooti. Ao e riai naba ni kamatataaki anne ngkana arona bwa e a taraa n ae e a rangi ni bubura. Ao tao bon iai kabwarabwarana ma are e aki reke akea n te ribooti kabwarabwara nte mwaiti ni mwane aei.

Teuana naba te bwai ae ti taraia ae tao e nang kakaongora naba n ana ribooti te rabwata aei. Bwa bon ana karekemwane. Kanga ana investment itinaniku ao ti noora iai

$1 ao te iterana te mirion ae kanakoa ibukin kanga te karikirake ae te mortgage tao ibukin ana karikirake itinaniku

Ao teuana naba e kaan tao $5 te mirion ae e anga ibukin kanga aekakin naba te mwane n Tania ae iai naba ana bwaibwai n te mwakete itinaniku ae te equity mai Australia.

Ao aei e rangi n tikiraoi bwa ti noora ana karekemwane ae rereke ae kakabongana man ana karekemwane man ana karinmwane aikai ke ana karikirake aikai. Ao e rangi n rarawata bwa teuana te ririki $117 te ngaa.

Ao aei I taku bwa e bon rangi ni marurung iai ana waaki ara rabwata aei bwa are e bon kakaenako ao ni karaoi naba ana karekemwane.

N aron are e bon kamoamoa iai te Kauoman ni Beretitenti, bwa bon akea naba teuana te tianti ae e a tia n tangiria bwa buokana bwa e a bon aki kainnanoa te ibuobuoki.

Ngaia anne ti kan reita kanga aikai kanga te kakatai ae boou n ririki are ti noria n te ribooti. A tibwa waaki iai ma e taraa n ae teuana naba te anga ae e kona naba ni ibuobuoki n aron aia waaki ara kambwana.

Ao ngkanne ai bon kakawakin tibwangan te rabwata aei ae kateaki iaan te Tua.

Ao e nang kakawaki tibwangana. Ao I taku bwa ti noora kakawakina ao ti na kaungaia ara botanaomata bwa tao bon angina a bon tuai ataa ke n noora kakawakina. Ma I taku bwa ti uringa bwa e kaan $10 te ririki n nako. Ao a urarake te naan titoa n te mwakete are i Bairiki.

Ao ti ongora bwa bon ti teuana mai ibuakon te titoa anne ae iai ana insurance e a tia ni kamanoa. Ao bon ti ngaia ae e reke boon mwiin ana kaako ke bwaai are a urarake n te tai anne.

Ao I taku bwa e rangi n tiraua riki ara bitineti ae a rangi ni kananoanga bwa bon akea naba mwiin aia karikirake. Ao tao aei teuana te katoto ae ti na nang kaungaia, ni kabane bwain am auti, am bitineti ao am raa riki. Bon iaan tuan te insurance ao bon iai kabaeana iaan te Tua bwaai are e na riai kanga ana insurance ke ana karikirake are e na mena iai.

Ao ti noria bwa iai ngkai ae e a manga raka bwa ai te Aviation. Kanga akea n ae ti noria n te Tua bwa e tikiraoi anne bwa iai are ti noria n are te miscellaneous.

Tao teuana naba ae e na riai n taraaki bwa tao e na riai naba n taraia te Tautaeka bwa are ngkai e a rangi ni korakora te kabanemwane ibukin tao te Kuakua. Te health insurance. Ao tao ngkana arona bwa a bane ni karekeaki aia health insurance taan mwakuri n te Tautaeka. Bwa ana tararuaaki bwa ngkana iai te kanganga nakoia ao e aki kona ni karaoaki ke tao ni bwainaorakiaki ikai, e na iai te mwane ae e na kona ni kakibaaki nako tinaniku bwa ana kona nib wain aoraki itinaniku.

Ao tao aei teuana kanoan tao tibwangan te insurance ae e rangi n taraaki ao ngkana te Tautaeka bwa e noora riaina n te tai aei bwa e na rangi buokia ana tia mwakuri. Bwa ana iai kamanoaia ngkana arona bwa a reke n te aoraki ke tao te kabuanibwai. Tao ti aki te aoraki bwa tao te bwai ae riki ae a rootaki aii maeuria ao e na kona n reke te ibuobuoki nako tinaniku. Ae e na kabwakaaki man aia insurance.

Ao tao bon rabwata ni kabane aika a rangi ni kakawaki te insurance ibukin kamanoan maeum, kaubwaim. Ao tao teuana naba e rangi ni kakawaki bwa n angin te tai ao ngkana iai te betinako. Ao nakekei a kamaeuaki e aki okioki aia booti.

Bwa teuana te bwai are a rangi n tatangiria e kona n reke buokan ara booti kaokana iroun te Tautaeka.

Ao tao aei teuana naba ae ti na kaungaia naba ara tia akawa. Bwa booti, am bwai n akawa aikai naba a kona naba ni kamanoaki. Ao ngkana iai te kanganga ao e na kona n reke buokam man te insurance.

Ao aei bon te karabwarabwa riki nakon ara kambwana aei naake a tia ni katabeaki iai mai moana ni karokoa ngkai. Te naan CEO ma kain te baba n tararua te naan Minita. Ao ake a tia ni iai rekerekeia ni ibuobuoki nakon te rabwata aei kam bati n rabwa. Ao ti karabwai ngkami ibukin ami beku ae e rangi n tamaroa ao tein ami account. Ao ti kaungai ngkami bwa kam na kekeiaki ni katamaroa riki nakon are iaona taekan ami ribooti. Ao ti ngaia anne a oti butimwaea te ribooti.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Leader n te Kaitara te Tia Tei ae ko karineaki N nang angan ngkanne ana tai ni maroro te Minita ae karineaki man te Botaki ni Kuakua ae Hon. Booti Nauan e nakoim te Minita.

Hon.Booti Nauan : Ko rabwa te Tia Babaire e na uarereka au maroro iaon te ribooti ae moan te baan te Tamaroa aio. Bwa are e a bon tia n nako ana kaeka te Tautaeka rinanon

ara Kauoman ni Beretitenti ae karineaki.

Ao e koaua te Tia Babaire tina kareketai moa ni karabwarabwa nakon te Tia Babaire ao Komete n te PAC Committee n aron aia bekutata. Bwa e kawenea te koaua te Tia Babaire are e kangai. Bekutataia ana Komete te Auti n Tei aikai, birimwakaia ao biritataia bon ngaia teuana te anga ae e na kawaekoa birimwakan rinanon ana akaunti nako ana kambwana te Tautaeka, ma ana Mwaanga ni mwakuri nako te Tautaeka nakon are ti uneakinna ngkai ao bakatekeia nakeke a tekateka ngkai.

Ngaia angiin te tai te Tia Babaire, e tuai raoi n roko raoi n taina n aron are ti maroro iaon te akaunti ngkai ae bon bwain ngkai.

E bae ao iaon kawaina n roko. Ma I taku bwa aio teuana ngai au katamaroa ae nna tabekia n te tai aio.

Bwa a bane ara tai ni maroroakini bwaai aika a tia ni mate kaaina. Ti a kautia mate iai ke tao tera riki ke tao tera riki. Ai bon tamaroara are ti maroro ao a bon tekateka. Ao a bon mwakuri naba ngkoananoa ngke e bwakantaai.

Ngaia are aio kanga te kakaewenako nakoira te Tia Babaire. Bwa ti nang taraa te anga ae tina kabirimwakai aekaki n rabwata aikai.

Bwa are I bon uouota ana katamaroa te rabwata n aekakin te PAC ao ana komete nako te Auti n Tei. Ao ngai teuana te rabwata ae I mataaiakinna ana mwakuri te PAC.

Bwa tera am anga ngkoe te PAC, ke tera am anga ara Komete aio. Ae e rangi ni birimwaaka am mwakuri are ko kawenea ngkai am bwai teuana. Ao ti nang bon rinanon naba ara tua ni kaetieti n ara Auti n Tei aio.

Bwa terana ara anga ae tina kabirimwakai naba bwaai aikai. Bwa e aonga n are ti bon meretua ao ti bwaebwaeti ao ti bwaebwaeti n aron ae ngkai.

Ao ngkai aron ae ti bwaebwaeti aron bwaai aika tao tia kautia mate n aron ara maroro. Tera riki ao tera riki. Ma ti kukurei te Tia Babaire bwa e nang moanna n roroko ao nna bon kawenea naba ara kakaewenako nakon ara Komete.

Ao N na bon kawenea naba au kakaewenako nakon ara Auti aio.

Bwa ti nang moanbwai bwaai aikai bwa ngkana mwemwe tabeka ae ana kona ni kabirimwaaka ni kabutimwaaka aron ana waaki te Komete ae te PAC. Tina riai ni bane ni boutokaia, bwa e aoria n ae ti bon

bakatekeia raoi aomata ake a bon tekateka ngkai ao tera riki n aron waaki ni kabwaka ake tina maroroakinna.

Te Tia Babaire, kabwaka aika ti noori ngkai ai aron a riki bwa reireiara. E aoria bwa tao ti kona ni kangai, kanoan te Otetemnati ao ngkai e a roko te Nutetemanti.

Te Tia Babaire, iai ana ribooti te Oteta Tienera are e kawenea ngkai ao I tabe ni wareware iai naba.

Ngke e anga ana maroro te Tia Babaire n a te PAC ao e anga ana kaeka te Kauoman ni Beretitenti. Ao e koaua are e a tia ni mwaneweaki iaon te iteraniba 9(22) e nooraki te conflict of interest. I aki kona ni manga kaoka riki anne are e a tia ni maroroakinaki.

Ao n reitaki ma anne are e a tian aba ni maroroakinna te Kauoman ni Beretitenti. Bobuakan, taraan te boo ke boon te service are e kaboaki ibukin te itera aio.

Ma te Tia Babaire, ngai temanna ae kanga I biri ni boutoka ana maroro te Kauoman ni Beretitenti are e kangai. Teuaio bon ngaia temanna ae kinaaki, aron ana konabwa iao ana mwakuri iaon te itera aio.

Ngaia are kanga e bakatekea nanou ae I kangai ao e aera ngkai ti nang manga uneakinna. Ao kai e raoiroi. Ti ngkana iai riki ana kukune te ribooti ae kangai. Ao e kuneaki bwa teuaio ngke a tau ate bwai aio ao aio te bwai teuana ae karaoia. E buakaka, te kauouoa e buakaka, te kateniua e buakaka.

Ma ti aki ibukina bwa bukina bwa e chairman ao eti te conflict of interest ao ti nang taraa aio ao e koaua naba.

Ma ngkana ti ibukin te issue ao te conflict of interest kanga e ngore. Ngai irou taraana kanga e ngore. Ao ngaia ti a rangi ni kamoamoa iai n te bwai ae ti ataia bwa ngaia ana model ara KIC are ikai. E aera mwaane e katieuataakea ao kamwaererea maraen Tuvalu.

Iaan naba ana kairiri ae te Chairman aio ao e uota ana software aio.

Ai kaemaura akanne ma e aoria te Tia Babaire. Bwa are te conflict of interest.

Ao tina karaoa raoi ara kakae iaon te bwai ae te *conflict of interest*. Ao iai naba n ana tua te Atua ae kona tai akraoa aio ngkana bon ngkoe te Iutaia ao ko kanganga.

Ngai irou ngai akea iaan te tua aio. Ti ana tua te atua ae kangai kona tai wene ni bure, kona tai kimoa, kona tai aera riki, kona tai aera riki ao akea ae kangai kona tai conflict of

interest. E aoria te Tia Babaire nna aki kabanea au tai iaon anne bwa e a tia nako te maroro iaon aei.

Ma are anne aron au kabwarabwara iai. Te Tia Babaire ngkana ko nakon te iteraniba 10(22) ao e teke matau n te taeka ae staff debtors ao trade debtors.

Are nanona ai antai te koraki ae Taan Mwakuri ae a tarau n ara kambwana. I rangi ni kan ataia bwa tera ngke e bon taiboranaki araia ikai bwa tina karauia ni mwaneweia.

Te bangke ni kaawa te Tia Babaire ko weteaki nako nukan te Maneaba. Ti a wetea Nei Ruuta kabwara au bure bwa nna merea aram te Tia Babaire.

Neiko ko tuai man kabwaka am tarau ngkoe, kanga tera ngkoe iaon Maiana. E a weteaki Booti wetea Booti kanga tera ngkoe nao iaon Tabiteuea Maiaki, akea te Uea n abara aio kai ko tiaki kakabwara am tarau.

Are ngaia ngkana iai te koraki ae a mwakuri ngkai ao ngai ngkai nna bubutia te baba n tararua ao te CEO ao te Senior Management, ani iangoa bwaran aia tarau te koraki aikanne. Ao ngkana a raw ani kabwara bwa dispute anganiia moa te motirawa bwa ana kamwawaia ao kam na karaoa te investigation.

Bwa antai ae e na ataia ao e na waekoa ni bwara aia tarau. Trade debtors? E aera e a rangi ni mwarara aio. Te mwarara e kona n reke te mwarara te Tia Babaire bon ti mai iroun te aomata are ti karaoa te bwai aei.

Ao tao a karaoa ana bwai ni mwakuri ao ngaia a depreciated iaona ao tao a manga kaboaki nako ao ngaia tao akea te rebwerebwe ma tera. N taorimwiia ana raa ao ana raa riki.

Tina taraa te itera aio bwa ngaia naba teimatoan maeun ara kambwana.

Anne te Tia Babaire, iaon te iteraniba 10(22). Ao ngkana ko raeanako riki ao ko a nakon te iteraniba 13(22). Ao iai teuana te kibu te kateniua ni paragraph bwa are n taekana n taetae ni Kiribati te Barakurabe. Barakurabe 3 ao e kataoki iai kanga aki ongotaekan ara kambwana aio iaan te procurement act.

E bon riai bwa e na iai te procurement act. Bwa e totokoi aikai anga ni corrupt are e kangai bon raoraou teuaei. Tera noo am bwai anne ? kanakomaia am bwai anne bwa nna kabooa.

Ao iai riki tao ana bwai neierei irarikin teuaei ao teuaei ao ibukina bwa raoraou teuaei tia mena.

E na riai ni iraki te tua aio te Tia Babaire. Tao ngaia e na kona ni kareke aron te bwai aei. Ao ngkana ai arona ara kambwana aio ao a nang bon bobwai n akia kaka ni kabwaranikauea te bobwai mai iaan ao tina taraa naba anne te Tia Babaire.

Anne teuana ngai ae I taraia te procurement act. Bwa ngaira naba n ara Ministry ae ti a bora. Karao ate bwai arei. Ao ngaira n ara tab oni mwakuri ae te Onaoraki tina kabooi. Ti nang onea te bwai ae te uruaki aio ae te ward aio. Tina kamena ma ai karaoana ma ai karaoana. Inanon karaoana ao irakin te procurement act arei bwa are ai te tua. Tebongina, uabong, tenibong, abong ao e a tibwa mena.

Ao are e raoiroi te Tia Babaire bwa are ngaia aikai naba kukune. Te Tia Babaire, te bwai ngkanne are e a kaoka nanora, ngkana ti bon karauira ni wareware n te ribooti aio.

Te iteraniba 14(22) ae bon moanaki ana maroro te oteta Tienera ni kangai. I kakoaua te Komete bwa e teimatoa tamaroan ana akaunti te KIC.

Are I taku bwa n te tai aio te Tia Babaire kanga e a bane ni boturumai aron ara raraoma ma ara iango, n aki kukurei ao ni kukurei ao e a boturumwai naba bwa kanga te bwai ae Tamaroa.

Ao e a kairira nakon te boto ni iango are e kangai ko rabwa te insurance. Ko rabwa ana board te insurance. Ko rabwa te Minita are e tabeakina te insurance.

Ao ngkami kambwana are a warekaki ami ribooti ao tia boturumwa ami ribooti n tokin te tai ao tia mama iai. E reke bwa te kakaewenako aio nakoimi.

Bwa e aera ngke e rangi n Tamaroa ana ribooti te insurance ao ngaira e aki Tamaroa ara ribooti.

Iai ara koaua ngaira n te itera maiaki te Tia Babaire ae kangai. Terana ae iai iroum ae akea iroun teuanne. Ao terana ae iai iroun teuare irarikim anne ae akea iroum.

Iai te umwantaninga iroum, iai te kakan rabakau iroum, iai te taninga n nou, iai te kababa, ana synonym nako terana arei te taetae ae te taningaroti ao te tabaua.

Ao ai ana synonym nako akanne, ao teuare irarikim ewenako, e rabwakai, ao e aera riki ao e aera riki.

Ngaia are ngai nna kaina au maroro aio te Tia Babaire. I karabwa te insurance. Ao ngkana e taekinaki te conflict of interest arei. Ngai irou te

bwai ae bebete. Ngai irou akea te bwai ae rangi ni buburakaei. Kai ti a manga noria aki e rangi n tikiraoi ana software teuaio ao ana waaki are e karaoia nakon te insurance.
Ao ti ibukin te conflict of interest ao ti nang aki rineia an kabwara ara bure. Ao tao ti nang rinea ana software neie tao e tabaua aio ana software bwa are e aki koaua bwa are raora ngkoe. Ao n tokin te tai ao e a batetei n akia kaka te akaunti, ao e tikimareuakaki te bwai teuana ao terana.

Akea te rikirake te Tia Babaire ngkana ai aroia anne. Ao ni karokoa are nna manga kaoka riki au maroro te Tia Babaire. Ngke arona bwa bon iai n ana kukune te PAC report aio n reitaki ma te Oteta Tienera. Ae e taakini riki bwaai aika a rangi ni buakaka. Ibukin itera aikai ao ngaira ngkanne tina kona ni kangai, kai e koaua aio are ai bon te super conflict of interest.

Te Tia Babaire, ti aki kona ni kauntaeka ao n tarai, ribooti aika ririki aika nako. Ao ngkana ti tarai ribooti n ririki aika nako, a oni kotokoto iai, ao n aera riki ni meretua. Bwa e titebo ma ko bon kotoiko, bwa are bon ngkoe naba tei Kiribati. Ao ngkana ko a bati n taratara te bwai teuana ao are e taku te taeka. Kona aki noora te aneke are ikekei ma an boora nei aromaeao are e bon bangaki ireben matam. Are e toka iai teuare King Keewe ao e a manga nako ao e a manga oki ao a korokoroia naba n akia kaka.

Ngaia are I a karabwarabwa n te ribooti aio. Ko rabwa te Insurance ao ngkami kambwana, ao baba n tararua ni kambwana akana kam mena n taabo tabeua. A bon abokana ami akaunti ao a kamaraka te kantaninga a kabukubuka te manawa aron warekana. Karikia bwa te kakaewenako aio iroumi.

Bwa e koaua ti ataia bwa e uarereke ana kabanemwane te insurance ma kam bon butimwaea naba aron aio.

Ngkana kam taku bwa kam mena ngkami kain te management akana tabeua. An naako tekateka karaoa ami orientation course n attach ma te KIC tao iraua te bong, I manikangare te Tia Babaire.

Ma I taku bwa n te tai aio te Tia Babaire tina kareketai ni kamoamoa te insurance. Akea tokin te Tamaroa te insurance. Ko rabwa te insurance e reireiaki ma am CEO, ma am senior management am staff ni kabane. Ao n reitaki ma ami baba n tararua. Ao ami Chairman. Ao mai ikai te Tia Babaire ao I a katoka iaora ni kabane n reitaki ma kain te insurance ao ngaira aikai ni kabane are aia bau ara ikawai are a tia taonnako imwaira n reitaki ma ara ikawai aika ti tiku ma ngaai n taai aikai. Are te

Mauri, te Raoia o te Tabomoa n reitaki ma ana bau te teniman n temanna, are te Atua te Tama, te Atua te nati ao te tamnei ae raoiroi ko rabwa te Tibiika ao are ieta.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao nna angan ngkanne te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tarawateinainano Hon.Tebuai Uaai. E nakoim te Tia Tei.

Hon.Tebuai Uaai : Ko rabwa te Tibiika, kai ko anganai bwa N na kona ni kanakoa teutana te maroro iaon ana ribooti ara kambwana ae e a tia n taekinaki arana.

Are e karaoia ara Komete are ti rineia are ti teniman kaaina. Ao N na moana au maroro te Tibiika ao taan ongora te taeka ae kangai te kakaitau, te karabwarabwa, te kamoamoa, e borikaki ao e tabekaki man te nano bwa ibukina bwa e Tamaroa.

Ribooti n taai aika nako te Tia Babaire, ao kanga e korakora te ngurengure. Ao n te tai aio ngkana tao eti ongoraau, ao e Tamaroa te ribooti.

Ao e a kangai te Tia Babaire ko rabwa ao I a reita are e a tia n taekinaki. E rabwa kain te KIC ao e moarara riki te board.

Irarikin anne te Tia Babaire, N na karabwa te rabwata ae ara Komete are ti rineia. Bwa bukin tera te Tia Babaire? Ibukina bwa e karaoa ana ribooti man 2012 ni karokoa 2020 ao e a tabekia ngkai ni kawenea.

Ao te Tia Babaire, katauai bwa N na tanrikaaki ti teutana. Bwa e kangai bwa aio, ai bon ti 6 te ririki ae e a roko. N taai aika nako te Tia Babaire n Tautaeka aika nako. Ao e bon wene ni wene ni wene ni wene.

Ngaia are e rabwa te PAC n te tai aio. Ao au namakin ae abwabwaki te Tia Babaire. Bwa ae e na tamwarakeaki te Tamaroa ao te raoiroi. Ti karabwa nab ate Minita are te Kauoman ni Beretitenti. Ibukin tera te Tia Babaire? Ibukina bwa ngkana e nakoraoi ae ko karaoia aio e raanga nako nakon te rabwata are ko mwiokoaki bwa kona tararuaia.

Te Tia Babaire, ai bon ti nimaua te ririki ao tia taetae raoi inanon te tai aei. Ngaia are N na ti kawenea te kaoriori ao te bubuti nakon te PAC, ao ara Oteta Tienera bwa e a taiaoka ni keiaki. Uarokoi ngkami karokoira n te tai are ngkoananoa, ao ti taetae ngkai.

Te Tia Babaire e taekinaki, ae e kangai bwa e uara ngaia ngai temanna, ae I karaoa ana system. Te Tia Babaire ai rabwara aio I a kakabwaiara ao I tokabeti, ao ni

kangai eke arau I Tuvalu. E bon rangi n eka ao bon aio e na bon rangi ni ururingaki inanon roro ma rooro. Ao ti na kaungaia ara roro bwa e bia naba temanna n riki nab ate aekaki aio. Ae e na katabwena aon te aba teuana bwa e na karaoia ao I aki atonga are te kamwaereere ma kanga atoatonga abau ma ngkoe te Tibiika.

Ao I rangi ni karabwa are ngaia ae bon ongo bwanaara ao are ieta ngkoe. Ao ti taku bwa e rangi ni manena are ko anganaki, e uarereke moan te uarereke ngai irou te Tia Babaire.

Ae ti $250 moan te uarereke n tebongina. Ma atongau I a butiko te Tia Babaire. E tiku inanon roroo ma rooro, kanuangam aei ae ti $250 e bane naba ningabong. Ma te atonga te Tia Babaire ae I taku bwa akea temanna ae e kona ni butimwaia ni kakewea. E tiku inanon rooro ao eke Kiribati.

Te Tia Babaire, ti na taraa te rabwata ae te PAC. N te tai aei ao teniman kaaina. Ao ti noora aia mwakuri te Tia Babaire, bwa a tangira te toamau ngkana eti au namakin.

Bwa aio bon au namakin. N te Tua ae Maungatabu n te kibu 115 ao e karaua raoi ni katurua bwa ti teniman.

Antai ana babaire aio te Tia Babaire, ti aki ngkoe, ti aki ngai, ngai. Ngkana arona bwa e rangi n raoiroi ana mwakuri te PAC. Ao e tangira katoamauakina. Ngaia are bitakin te mwaiti ae teniman tao nakon iraman. Ao anne te Tia Babaire.

Ngaia are N na karekea bwa kanga kabaebaean te tai aio. Bwa e a bia noraki te kibu 115 bwa e aonga ni butireke. E aonga n aki baebae ao e aonga n rangi n nakoraoi. Bwa te mwaiti n rabwata ao te mwaiti ni iango e kabutiraoa te waaki.

Tao n tabetai e kona ni kamangaongao ma n au koaua te Tia Babaire. Ake ti reireinia mai inanon ara maneaba aio, ao bon aomata Taan Tei aika e korakora ngureakinaia. Taan Tei aika a mwakuri korakora ao ko rabwa te PAC ao e a bia noraki aei n taai rake aikai bwa e na katoamauakaki raoi waana. Bwa teniman e aki toamau kabwara au bure ngkana e tao e bure.

Ma irou ngai e aki toamau. A mwaiti aomata ao e kona nakoraoi riki aia waaki. Te Tia Babaire I aki kan kabwabwaki. Ko rabwa te tia uota aran Kiribati ae ko kabura iaon te aba ae ti akia bara. Ao ko rabwa ao I taku bwa a rangi ni karabwarabwa kain te aba arei. Nakoiu ngkai bwa are I uota te bwai ae raoiroi nakoia.

Ko rabwa e na kakabwaiakaki am mwakuri ao te kantaninga bwa tia bia uaiakina aio te roro ae tabe n rikirake ae ibukin atongakiu ao ibukin naba kamoamoakiu. I boutoka te kaoti ao ko rabwa te Tia Babaire.

Madam Speaker : Ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki ao N na angan te Minita n te Linnix ana tai ni maroro Hon.Mikarite Temari e nakoim te Minita.

Hon.Mikarite Temari : Ko aitatarika Madam Speaker n tamaroan te bwakantaai aio ngkai ko anganai bwa N na maroro teutana iaon tikiraoi ao tamaroan ana ribooti te PAC n te bwakantaai aio.

E kakawaki bwa I a tei naba n rabwatana rabwataia te nati ni Kiritimati ke te nati ni Kiribati ake a mena iaon te aono ni mainiku. N anga ara kakaitau naba nakon te rabwata ae te insurance. *Insure to secure* ao anne ana kibunikorati te insurance, insure to secure. Ngaia are e kakawaki bwa ti na kakaitau n tamaroan te ribooti ae anganiira te PAC aei.

Ao tao I a moana au kaitau moa nakoia kain te PAC. Imwain ae ti bon roko raoi n oina bwa ti uara iai ao kam uara iai ngkana e nako te ribooti aio. Ko rauaki iai ke ko aki e uara Kiribati iai.

Ao tao ti na kaitau moa nakon kain te PAC. Ti noria ngkai bwa a toka aia ribooti Komete aika a kateaki.

Ao I rangi ni kakaitau iai bwa e na tiringa te rongorongo are a un kain te Kaitara bwa e rangi n tira te Komete, ao aongkoa ai akea bonganaia ao aongkoa naba a rangi ni kabanemwane. Anne ana taeka te Kaitara. Ao I karabwarabwa ngkai bwa e a reke aia tai man te Tautaeka bwa a nang katokai aia ribooti Komete. Bwa n etina ao tamaroana akea waewaean kateaia Komete bwa a bon bongana ibukin te botanaomata.

Ngaia are e aitau nakoimi Komete, kam rabwa ao iai nab ate Komete ae kam tarataraia bwa e bon eti naba rineakia. Ao I tarataraia nakai a bon kabi ni mamanikangare bwa a bon koto mata a kakaonako. Aki wimakeke ao aio ae tangiria Kiribati.

Taan kairiri aika a rineaki ae aki kararikí. Ngaia are I kamoamoaia nakai ngke a roko iaon Kiritimati. Ao a karaoa raoi tibwangaia ae a bon kakan iaon aia kain tekateka rineakia bwa Komete man te PAC.

I noora tamaroan aia mwakuri ao aki manikangare. Ao I bubutia nako moa Teraina, Tabuaeran bwain rimwi Kiritimati. A kaawa kaain aba moa akekei a kaawa Teraina ma

Tabuaran naako karekea moa ami tai.

Ao moan te kakawaki anne bwa e kanganga te roko. I kakaitauia bwa a roko naba ikanne. Ao I bon tuangia kain Teraina ni kangai kam a beka are a bon roko naake a bon kabi ni wimakiki.

Ma bon anne raoi tamaroan te waaki bwa are ngkana ti rineaki bwa taan rinerine ngaira e aera bwa ti na karariki. E aki raoiroi te karariki.

Bon kakaonakoa are e karaoa te kairua, bwa are ngkana ko kaonakoa ko aki ribaia. Te Tibiika, bwa ko boaia bwa e na karaoa riki ae raoiroi.

Bwa ngaia ana toro te botanaomata e kaboaki n ana mwane te botanaomata. Ngaia are I rangi ni kaitaua kain te PAC aio.

Ao I a manga noori aia ribooti e Tamaroa. I kona ni kangai e tikiraoi riki. Ngaia are tia neboarake nakoia kain te PAC. Ao a tauraoi n aia tai ma aki ataia. Te tai iaon te tai irouia. E tangiraki aia ribooti e toka, e toka.

E ongora Kiribati ma ai kamaeura aei. Ao tao N na boutoka naba are e taku tariu n te Minita n te Health. Ai kamaeura naba are ti a bon noora kanoan ae te ririki ae nako, ti ongora ngkai. I taku bwa taraana ngkai irou are e a moanna n roko are a bon rinnako te roro ae ngkai, ae a smart.

Bon te roro ae ngkai ae ngaia ae taan kabuta Kiribati ae aki kona n tinetinea te waaki. Bwa are e maeureirei aia iango ao a noora bonganaia ibukin te botanaomata.

Ngaia are I rangi ni karabwaia naba ngkai bon ngaia kairake. Rorobuaka matoa ae I noria bwa a bon tataua ma nanoia. E maroaka e a ririneaki iai man aia abamwakoro. A kangkang man aia abamwakoro bwa are a bon noraki bwa aki mamanikangare.

Ngaia are I kaitauia naba aba abaia ake a nako mai iai abaia ake a nako mai iai kain te PAC aikai. Ti a kaitauia naba naake a tia n rineia man aia abamwakoro bwa are e teimatoa onimakinaia.

Aau? Aki mamanikangare. Ngaia are e rabwa karaoan tabeia kain te PAC n te Tamaroa ae tonu raoi ae ti noria ngkai man taian maroro man te Kaitara ao ikai man te Tautaeka. Bwa e Tamaroa mwiin te mwakuri n te ribooti.

Eng, Hon.Speaker I a reita ngkanne au kakaitau nakoia kain te insurance. Bwa I moanna mai irouia kain te Chairman ao kain te Board, te CEO, Manati ani kabane ake a tia ni barongaia bwa e a riai n tei te

insurance I Kiritimati. E riai, auu bwa e na aki tei? E riai n tei. Auu? Kiritimati aban te Tautaeka.

E a riai ni kateaki bwaai ni kabane bwa e aonga ni birimwaaka Kiritimati ao e na karekea te mwane ae korakora nakon Kiribati. Ao e rabwa te insurance. E rabwa nanoia nakai ao a kabaitia, ao e teke aia takete ao ngkana kam a bon noria ngkai ao e a tia ni kaukaki ao moan te Tamaroa n ana ribooti te Kauoman ni Beretitenti. Are e bon e nak oni ira kaungaia ao e noraki bwa e raka riki tamaroana nakon ae I Tarawa.

Ao e bubura riki ara space ae anganaki iroun te Tautaeka. Ngaia are ai bon bwanaau ni kakaitau ni kaitaua moa te Kauoman ni Beretitenti ae te Minita bwa are ngaia ae tararua te te insurance iaan ana Ministry ao rineakia kain ana Board.

E rabwa bwa e a tonu ngkai ao e a tei teuana i Tarawa te insurance te aobiti ao e a tei naba teuana I Kiritimati.

Ngaia are e kakioa te iango are akea ae e na tio ibuki ke e a noraki riki ngkai Kiritimati n te Tautaeka aio bwa e bon riai ni kabaitiaki karikirakeana ibukin te nati ni Kiribati nakon taai aika ana roko.

Ngaia are I a kakaitau bwa e a tei ao n taai nako te insurance e katanoa aare insure to secure.

Ao ti kakoaua naba bwa a moanna n roko kain Kiritimati n insure ni bwaai ni kabane. Bwa e a teimatoa are e taku te Kauoman ni Beretitenti a tekateka iaon aia kain tekateka, ao te kambwana teuana ae e raka arona. Ae e a kakeaia bon irouia. Angina kain te insurance a kakeaia bon irouia. Ma a otinako nakon te botanaomata bwa e aonga n reke aia mwane.

Ao anne ae kainnanoaki ti aki taekaina te aomata ae toka n ana kain tekateka, aongkoa e maeu ana kaombuta ao e aki bwa e Facebook. Ao anne aki tau a riai ni kabaneaki.

Ma ti karabwaia kain te insurance n te ribooti man te Kauoman ni Beretitenti. Ao te kambwana naba aio ae bon ngaia nab ate kambwana teuana ae tuai man tangira ana buoka te Tautaeka. E rabwa ana ribooti te Kauoman ni Beretitenti ai rereira ao ai tamaroara, e maroaka.

Ma te bwai ae kakawaki te Tibiika karaoan te beku ae onimakinam. I taraa ana maroro te Leader ao e mwanewei taian tarau tabeua ae e taku bwa e riai ni kamatataaki.

Tao eti anne ma ngkana e taraa are 20, 2019 ao te ribooti mai iroun te

Oteta Tienera e profit, e ngae ngke iai te kabanemwane.

Ma ti ataa naba te kabanemwane bwa e aki kona ni waaki ngkana e aki approved te bwai aio. Ao ngkana e approved te board ao e waakinaki. Ao n tokin te ririki bwa e kuneaki bwa e profit. E toki ma te kantaninga naba bwa oin te rongorongo, n taai aikai. Kona bwaati riki ni kabanemwane bwa e aonga n reke te raka iroum.

Ngkana ko kabi ni kabanemwane ni kabongana am mwane, ao e aki kona n reke te profit. Nanon ate tarau aio e kabonganaaki wisely to the best. Bwa n tokin te ririki ao e profit ao e rakat e insurance n 2019.

Ngaia are ngai irou e aki rangi n taraaki te tarau are e mwaneweia te Kaitara, bwa aongkoa e na rangi n rawawata iai tei Kiribati. Aongkoa ti na taraia bwa aongkoa e mabubua karaoan tabeia kain te Board ao kain te insurance.

Bwa kai tokin te tai e raka, e tonu. Ao anne naba ana aim ana takete te insurance ngke I maroro ma ngaia. Te Minita ti na riai ni bwaati riki n spend iaon te investment. Bwa ngkana ti kabi ao ti aki tau n ara kain tekateka ao ti na kerikaaki.

Ao ngkana ko a bon taraia ni karokoa ngkai. Ngkana ko taraia man 2016 man are ti moan Tautaeka ao e a bon profit naba insurance, e raka.

Ngaia are ti na kakaitau ao e na aki rangi n taraaki tarau aikai bwa e na kamabubua kanoan te maroro ngkai.

Bwa ngai irou I aki taraia bwa te kanganga. Bwa I taraia bwa te investment, ae au reke ae e a otinako ngkanne are 2018 ao 2019 ao ngaia e bon profit. Nanona taraana a bon bwaati raoi ni kammwakura raoi te insurance kain te Board, te Manati ate CEO ao antai riki, aika mwakoro inanon te insurance.

I kakoaua naba ngkanne bwa a bon committed nakai nakon aia mwakuri raoi. A committed 100%, aki manrerea katabeaia inanon te kambwana ae ana kambwana te Tautaeka ae te insurance.

Te Tibiika, Hon. Madam Speaker N na maroro ngkanne iaon te bwai ae tabetabe naba iai nanou ae titebo ma ana maroro te Minita n te Health te conflict of interest.

Irou e aki bwarabwara raoi ao ngke n arona bwa e bon define probably ikai. N rarangaaki raoiraoi bwa ngaia tao te Chairman e rekereke ma te taeka ae conflict of interest. Ao nanona ngkanne tao ti na kona ni boutoka bitakin te Biira. Ma ngai irou ngkai I taraia e aki riai n taraaki naba.

Bwa ngkana ti taraa te mwakuri aio ngkana ko tarai man 2012 ao e ruuti. Ao ti taraa te insurance e aki rangi ni gain. Ao man te ribooti ngkai ae a kateia i Tuvalu. Nanona e aera nanona teuaio e ti anaaki ni kabonganaaki rabakauna bwa e na rinnako inanon ana system te insurance, bwa e aonga ni butiraoi te insurance ao taraana mai imwaina mai imwaina e aki butiraoi.

E nori ate Minita n te Finance ngkai bwa e Tamaroa ngkana employed teuaio n ana a na tarena bwa e aonga n tieuataake te insurance ae kam a bon noria ngkai e a roko i Tuvalu ao e a tei naba I Kiritimati rabwatana.

I ongo naba bwa iai riki te mena teuana ae e na manga tauraoi naba n anaaki rabakaun te insurance.

Ngaia are I taku bwa ti na aki rangi n taraa te conflict of interest. Ti na aki rangi ni maroroi aikai bwa ngai irou te kabanetai.

Tia taraia ngkanne bwa te bakantang. Ti a taraia bwa te aki nono nakoa. Ngkana ti a rangi n taraa te conflict of interest bwa e a buakaka ikai.

Ngai temanna ae I taraia bwa ngke bon iai te rabwata ae atongaki bwa te Oteta Tienera ae nakai ae bon independent ni karaoa aia kakaae nakon ana kambwana te Tautaeka .

Ao ngke a nako noria bwa e ribooti ao e Tamaroa. Ao tera ngkanne, buakaka te aomata ae e reke bwa te Chairman ao e anga ana tarena are e kainnanoia te insurance, bwa a kan kabongana bwa e Tamaroa ao e tikiraoi.

N ana kabwarabwara te Kauoman ni Beretitenti, tao ti uoua te ririki are e rinnako iai imwina. Bwa e aonga n ae maranako raoi te mwakuri ao imwina e aki.

Ma I taku bwa e bon tikiraoi ae e na continue ni mena ikanne. Bwa e aonga raoi n ae e na bon itiaki raoi ana reirei. Nakoia kain te insurance ao e bon marannako raoi bwa e aonga n teimatoa te Kiribati insurance company bwa e na kamwaekeeke iaon te betebeke ao anne raoi tamaroana.

Ao ti bon kakoaua bwa te conflict of interest kanga I akin aba boraoi ni iango ma ngaia. Bwa are bon akea naba n ara tua ake 10 teuare I karawa. Ngaia are I aki boraoi ma ngaia.

Ma I noora ngkai bonganan te aomata aio bwa bongana ao e rangi ibuobuoki bwa iai rabakauna ae kakawaki. Ao Ti aki manikangareia naba bwa ti riai ni kabongana aia tarena te nati ni Kiribati. Bwa e aonga n ae bon Tautaeka Kiribati tei

Kiribati ni kabuta ana kamabwana ao e bura Kiribati iai.

Te Tibiika ngkana ko noora te maroro ngkai ao e katerea ngkanne bwa te insurance e moanibwaia naba ana kibu ni korati te Fisheries ae kangai. Actions speak louder than words, ke te mwakuri riki e takarua riki nakon te taetae.

Ao aio naba ngkanne ae e bon kakaraoia Tobwaan Kiribati Party. Aki kakabongana te taetae ma a kakabongana te mwakuri. Ao e a taetae mwiin te mwakuri.

Ngaia are I karabwaia kain te insurance I karabwa te bwai ae riki bwa te ribooti aio, bwa e kaotia bwa a kakammwakuri riki nakon ae a taetae. Ao aio raoi are bon buroon raoi Tobwaan Kiribati Party.

Bwa ngkana ti wenewene ao ti kotokoto, ti kaubwarantiko ao akea te bwai ae ti karaoia. Ao bon akea ae e na maeu iai Kiribati. Are bon anuaia kain te Kaitara, anuaia naake aranaki bwa kain Kiribati Moa. Ao ko noria ai bon akekea naba rabwataia inanon te Auti n Tei e a nang roko te kauoua ni wiiki a bon akekea naba.

Ma ngkana a na uota nakomai ao a nakomai nab ani kotokoto. Ngkana ti a manga taraa naaka kain te Leader aikai ti teniman. Ao ngkana I maroro ao bane nab ani manga kaoti ae ataia ae N na kotokotoia n angiin te tai. Bwa are aki kakaoti.

Ao a sitting allowance. Ngaia are e kakawaki ae kanga ti na bon kakaitau naba nakon Tobwaan Kiribati Party. Bwa ai tibwa ngkai ae e a noraki te maeureirei iai.

Ao ti noria naba ngkai kanga kain te Kaitara aikai a moamoanna ni manga iririnako nakoira. Kanga e aki kabuakaka, ngaia ti boutokaia a manga moanna ni karenarena bwa antai ae kubaria ngkoa.

E raoiroi te Tibiika bwa are kanoan te inaomata ni maroro kee. Ngaia raoi anne ao are bon kanoan te Auti n Tei aio e teeruarua ke e karewerewe ke e kangkang. E aoria are e bon inaomatan te Tia Tei. E rabwa. I a motikia ikai ao ngkana iai tibanakon te maroro te Tibiika ao I a kawenea bwa te kabwara bure e rabwa te mauri te raoi ao te tabomoa ao ko rabwa te Tibiika.

Madam Speaker : Ko rabwa te Minita I a ti kauringiira bwa tia kataia ni kabotoa raoi ara maroro iaon terana iaon te kaoti are e a tia n tabekaki. Kona point of order te Tia Tei e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne :, E rabwa. Te Tibiika bon ti kaetan otan te Minita ni kanoan au maroro. Ao

tao N na moanna moa iaon te bwai are I taku bwa uneakina te mwane ibukin te bobwai te write off, ke tarau ake a kamaunaaki ae e aki bwanin rongorongona, ao e a rangi ni matata n au maroro. Tao e a kana ki kakauongo te Minita.

Te kauoua, iaon te conflict of interest bwa e taku bwa e buakaka. Ao e taku bwa akea te tua. Ao N na kauringa bwa mwakoro 5(2) n tuan te Insurance ao mwakoro 9 n te tua ibukia taan kairiri. E rangi ni matata anne kawain ngkana iai te conflict of interest. Ao te kateniua bon ti kaetan naba otana are ti aki ana mwakuri te standing committee n aron te PAC, ae ti uneakinna bwa ti ununeakina te select committee. Ao anne kaokorona ao ti bon rangi ni kakamoamoaia ara Komete are bon ana Komete te Maneaba ni Maungatabu.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao N na nakon ngkanne te tia kan maroro te Tia Tei ae karineaki temanna mai Beru Hon.England Iuta. E nakoim te Tia Tei.

Hon.England Iuta : Ko rabwa te Tibiika ao te bwana ni kamauri nakon te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti ao bon nakoim te Tibiika ma kain am taibora. Minita, mataniwi n te Kaitara ao Taan Tei ni kabane ake a reke ongoraia kam na bane ni Mauri. Ao e bon kakawaki ma ti buoka naba aron ana kamatata te Komete. Ti kaitaua ana kaeka te Kauoman ni Beretitenti. Ao arei ae ti na bon tei n aomata ae te Oteta Tienera iaon ana kukune.

Tabera ngaira kain te Komete bwa ti na katea bukin te kukune anne are e taekinaki bwa e bon bure iaan te tua.

Ao anne e kataia ni kamatata te Kauoman ni Beretitenti, anne ae e a tia ni kaman wene anne inanon te waaki. Ao ngkami ake kam rineaki bwa taan kairiri imwina kataia kakioa nanon anne. Anne kanga otau man ana kaeka te Kauoman ni Beretitenti.

Te kantaninga naba ae na matata are e kakoauaki bwa teuae e taekinaki aio tao irouia tabeman ao a rangi ni un. E koaua bon rabakauna arei ao e na titirakinaki bwa e ataa te bwai ae e na karaoia. Ao anne nab ate titiraki man iterana ae are teuana.

Ao e koaua n rabakauna e nang kakeaa manenan te tua.

E bon aki ataaki te conflict of interest bwa mwiina e na untaba te koaua. Ao mwiina tao n rabakauna arei ao e nang kakeea manenan te tua. Ao I taku bwa e bon kona nab ani karaoia. Ao bon iai naba bwaai aika a teretere aikanne. Ngke arona bwa e bon kaboaki are e kona nab ani

karaoi mwakuri aikanne ao e na boraoi riki nakon are e karaoia ngkai.

Ao e bon teretere bwa $20 tabun te ngaa boona. Itinanikun are roona, a oni karokoa ngkai ao e bon tatangoaki nab ani karokoa ngkai 1 te aoa, 2 te aoa n aron tao teuana te namwakaina.

Ngaia are anne e ti teretere bwa e na kamatataaki bwa e uara anne irouia taan kairiri. Are a onimakinaki bwa kain te baba n tarua ao tera ana taratara ara bwai aei.

E bon riai naba n taraia management. Bwa eti n arona anne ke e kairua. Bwa are ti aki ti te baba n tararua ke te aomata are e bukinaki. Bwa ngaia ae na kabaeaki iai.

Ma taben management ae e na taraia bwa e na eti ma aron waakina ni mwakuri ke e aki. Anne ti ana kantaninga te komete are e kataia ni katereaki ikanne. Are aikanne ana kukune te Oteta Tienera ma rekerekena ngkana a bane ni matata inanon te ribooti. Ao e bon riai ni katereaki anne nakon te botanaomata, ao nakon te Tautaeka ao nakon te maneaba aio.

Ngaia are e tau ti a tia ni karaoa tibwangara n anne. N aki manga titiraki bwa tera ana kantaninga ao tao ti na kaburea te aomata. Are kam bon ataia akea te bwai ae kona n tena ara Komete aio.

Ma ti okira te kantaninga are e bane n taekinaki are e taekinna te Tia Tei mai Butaritari temanna. Ngaira naba ti kaokia ngke ti taonii kantaninga are ti nang aki rinanon ririki ake mwai imwaina. Ao tao anne rekerekena.

Ao a bon riai ni kabaeaki aomata iai. Ao are e takaruaia raora ni Komete are temanna are ngkoananoa. A bon riai ni katuaeakaki te koraki ake a ribooti. Ana bon riai ni katuaeakaki. Bwa ara taratara tao kam warekia riki inanon te ribooti. Kanoan te waaki rake bwa ti nang waakirake ni kakaea n arona anne.

Ngkana tao ti a maeu bwa ti na taetae n te ririki aio ao ti nang kamaeua mai ikai. Bwa ngkana e roko te ririki are imwina ao iri irekerekena ae e aki raoiroi. Ao ara kantaninga ngaira kain te Komete ti nang katanoata ngkana e nang kariaia tao te maneaba ke tao te Tautaeka. N taina tera angana bwa are ti na kataia ni mwemwekia n tokin te tai, n aron ara maroro ma te Tia Kaeti Tua, ni bon te Auti n Tei. E kona n tena ara mwakuri ao e taku te tia kaeti tua bwa bon iai ami iango ni katerea nakon te Tautaeka ao nakon te Auti bwa antai are e na butimwaia. Ao e na kona ni butimwaeaki bwa akea waean ami iango ake kam na kona ni

kawenei bwa e na rinanoaki ao man kariaiakaki.

Ao anne ara kantaninga bwa ti na kawenea bwa akea riki manga te akaunti ae e na oppressed. E nang aki butimwaeaki te akaunti ae e na oppressed. Kanga anne tokin te iango ao naake aki karaoi tabeia bwa a bon nanonna bwa aki karaoi raoi bwa aki tarabwai. Ti bon kakoaua anne bwa e a riki n ririki aika nako ao ngaia ae kaekakina anne. Are e mwainginako raora arei e a na nako n Tia Koroboki n te tabo arei. Ngai I aki kona ni kaekaeka naba.

Ao bon te koaua kaekaeka akanne ao bon te koaua naba ma kambwana aika ti taetae ma ngaai ngkai. Ngaia are ti katinea n arona anne ao ngaira ngkanne iangoana ara Komete inanon taina are ngkana e a tia ara babaire raoi. Anne ti kataia ni kinikinikia inanon te ribooti teuana ma teuana bwa anne te kantaninga. Bwa ana tenaaki Taan Mwakuri.

Ao anne naba ti kataia ni katerea n ara maroro, ma ana kambwana nako te Tautaeka ao iai naba Kauntira tabeua n aron are e taekinna te Minita n te Aono n Raina. Ti kataia naba ni katerea te kantaninga.

Ti nang kataia ni karekea aia iango bwa tera aia iango. Bwa kauntira a uneaki bwa e rawata aia mwane ae bae ruarua, irouia Taan Mwakuri n aron iterana ao akea ae e kona ni kaekai naba. Ao tao bon aikanne kanoan te ribooti bwa a tangiria bwa e na rimwiaki mwiin bwaai akanne. Ma e na kanga aron rimwiakiia? Are bon inanon taina, ao aikai ti na katerei bwa ana iango te Komete ae ti bon tangiria bwa a nang karaoaki raoi n arona anne.

N aron ae kataia n taekinna te Tia Tei mai Butaritari ngkoananoa ao ti rangi ni kaitau iai. Are ngaira ti aki kantanrikaaki. Bwa are bon akea moa te bwai ae ti kona ni karaoia n taina aio.

Ma e koaua are e taku te Beretitenti ma ngke iai n te tua ma kam kaukiira tia waaki rikaaki naba. Ma e na tine te mwakuri teutana bwa are ti nang bon nako ni kineutia raoi ma n ririki akekei.

Ao ti bon karaua naba ni katinea ao ti tarataraia bwa are iai tokira. Bwa tokira te 7 n ririki. Te 7 n ririki ae ti uotira. Ngaia are angiin te tai e nang bane n akea ngkanne te naan rekooti ngkanne akea mwiin bwaai inanon te 7 n ririki. Ao anne ti noori riki koauana n ana iter ate kauntira bon inanon taina. Ao e mena bon iai ana beba te Minita ae ti kateia ma te Tautaeka Inanoa bwa e na uotiarake bwa ti nang bubuti kabwarakin taraau ae a taotira ai ira mirion. Ao e nang akea mwiin bwaai bwa are a

tia n roko n te ririki are 7 te ririki n nako.

Ao aikai aron ana kantaninga te Komete ao ni kaeti riki ma te conflict of interest. I taku bwa e bon kakawaki bwa e na katereaki ae ngaa ae ti na iria. Ti na ira are te bwai are kam taku bwa kam na taraia n arona aio. Bwa mwiina e burebure te iango. Bwa e na burebureaki nab ate iango n aron maroro aika ana mena ikai ngkana kam taku bwa ai akea bonganan aio. Ao e na aki riai n taraaki.

E na iraki are e wene te tua ae ti bae naba iai ngaira Taan Tei n aron ae kam bon bane n ataia ao ti riai naba n taraa anne n aron ae taekinna te Leader n te Kaitara ao bon iai namakinan ni bon tuanga te insurance are e bon onoti, ao ni kaokoro kabaeakina iaan te SOE.

Nanona bon iai tuan te insurance are e kateaki iai, ngke e moan tei ni bobonga rabwatana te Kiribati Insurance. Ae ngaia ae bon taekinna te Kauoman ni Beretitenti, e aki kona ti na katuka anne n arona e irekereke ma te conflict of interest. E na bon riai ni iai, ma tera aron te taratara. Arei bon ti ana taratara te Beretitenti ni karinean temanna ae rabakau.

Ao bon anne naba ara kaekaeka tei teimatoa ni karaki imarenara ti bon kakoaua naba temanna kain Kiribati ae bon e rianako rabakauna. Ae rineana anne ae ti riai n anganna.

Tera aron kamoamoakina bon te bwai teuana ao tera menana iaan te tua ti ara karabwarabwa nakoina. E na bae te tua, ti nang aki taraia n te bwai teuana. Ao bon ti raraomara ngaira ara kantaninga a nang aki kariaiakaki aomata bwa a baka n aki ataia ae iai kabaeakia n te tua. Ao bon ti ara taratara ao ara interpret bwa e na riai ni karineaki te tua ao ana uringa kabaeakim ngkana ko rineaki bwa kain te baba n tararua, bwa rekereken te tua by judiciary ke am legal applications a bon mena naba irarikim n te moantai ni butimwaea iai nakoam, ni kariaia are kona riki bwa kain te baba n tararua.

Ngaia anne ara bubuti ae ti kataia ni waaki inanona ara koaua.

Ti rangi ni kaitau naba bwa kam rangi ni kamoamoa ara mwakuri. Ti kaitaua naba are e taekinna te Tia Tei mai Tarawateinainano. Iai anne ae e a tia ni wene ian te rules of procedure e a tia ni bubuti mwiina n taai nako.

Bwa are tabena ngkai n aekakin te Tua ae Maungatabu. Ti aki roko n anne. Anne ai bon ana bwai te Auti aio.

Kam na karaoi ami mwakuri ao akea tabetabemi ao ngai temanna ae I

rangi ni kaota nanokawaiu bwa I rangi ni bobuaka ni iango ma te waaki ae kam kataia ni katerea. I rangi ni bobuaka ni iango ma ana waaki te aobiti. Ao e koaua ngaira Komete ti atai katabeakira ao ngaira naba Taan Tei iai naba arora ae kaokoro ibukin kaekan.

Ngkai ti kataaki n tuangaki man te aobiti bwa anne ti riai ni mwakuri ma ngaia. Ngkana e aki reke ami mwakuri anne ao e bon roko te Kiraaka n taekinna. Ao tao ami mwane anne aio moa ae kam N na mwakuria moa.

Bwa e nang kanganga manga N na manga uota au bubuti nakon te Tautaeka. I aki ataia bwa tera ate aekaki ni kaekaeka anne. I aki tangira anne mai irouia taan kammwakuri nako mataia Taan Tei bwa aekakina anne.

Ma are e raoiroi bwa kam taekinna ikai. Ti a bubuti rinanoakin anne e kanga aron rinanoakin ara mwakuri. Ti na mwakuri bwa ti na kairiraki ni bwanaia Taan Mwakuri ao nakoara n Tia Tei ake ti karineaki bwa e na kamemereaki. E aki raoiroi te bwai ae kakaraoaki n taai nako n tabetai ma Taan Mwakuri .

Ao I aki ataia bwa e aera kai a bon bubuti taekan te mena aei. Bwa ngkana ana kabaneaki ao ti na iraniia ngkanne. Ao ngkana a bon tuai kataia ao taorikaaki naba. Ti bubuti bwa are kam taku bwa ti na karaoi ara mwakuri. Ao n tabetai ngkana ti na karaoi ara mwakuri bon iai bwaai aika ana riai ni karaoaki nakoira n arora ae Taan Tei. Ti aki nanona bwa ti nang tuangaki bwa ti na taui arora bwa ti ibukin te mwane ae mwaitina arei n te tai teuana ma te tai teuana. Ao anne kanoan te babaire e na katitebooaki.

Ao anne kanoan te babaire ngaia e katiteboaki ni kabane. Nakoimi Minita, nakon te Tibiika, ao anne aron karaoan tibwangara ae iai iaan te tua. Kabwara au bure ngkana tao a tibanako au karaki. Ma I bon taetae naba bon ibukiu ma tao I bobuaka ni iango ma raou ni Komete. E katangi nano karaoi ami mwakuri ti boutokai ngkami.

Anne kanoan irian te mwakuri akea te kanganga ngkana e bure taekinana ikai I a kabwara bure. Ma aikanne ana koaua te Komete ae I kataia ni kamataata. Ao e ti kakawaki kanoan ana taratara ke kanoan ana kukune te Oteta Tienera. Ao I kataia ni karaoia bwa are ngaia a mwiokoaki ngkai n rabwatana ae inaomata. Ai bon mataniwiin ao taningan te botanaomata.

Ngaia are anne mwiokoara ti na mwakuri inanon te ribooti anne. Ma tao iai riki kamatatakina irouia raou ni Komete ao e rabwa.

Madam Speaker : Ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki ao I a manga angan ngkanne te Tia Tei temanna ae karineaki mai Nonouti Hon.Ieremia Tabai te Tia Tei e nakoim.

Hon.Ieremia Tabai : Ko rabwa te Tia Babaire ao I kukurei n reita te maroro iaon te kaoti aio. Iaon ana ribooti te Public Account Committee. Iaon ana akaunti te Insurance.

E a bati te bwai ae taekinaki te Tia Babaire ao n ongongoraau bwa a kukurei aomata. Bwa n aron te ribooti ae te oteta ae taekinaki.

Ao te Tia Babaire imwain anne ao I bon kukurei I bon ti kan taekinna bwa e na taraa are e taekinaki ni page 7 te Tia Babaire.

Ao ikanne e kaotaki ana opinion te oteta. N aron otau te Tia Babaire ao akea teuana ae itiaki ngkana e karaoaki aikai.

Te adverse ao e qualified. Ao inanon taeka aikanne te Tia Babaire kain te Auti. E ngae n anne ao angina bwaai ake a taekin aki rangi n serious n te aro are e na invalidate te account aei te Tia Babaire. Ma ai bon ti te bwai ae katikua te Tia Babaire. Bwa ti tuai man noora te account te Tia Babaire ae clean ke e unqualified te Tia Babaire.

Ao anne n te taina te Tia Babaire ae I taku bwa ti kona n taekinna bwa e a itiaki. Te moan quote anne te Tia Babaire ae I kan taekinna.

E koaua mai ibuakoia te Tia Babaire I bon mimi n te taeka ao te karaki ae e rangi ni bati iaon te taeka ae te conflict of interest. Bwa n otau ao e taekinaki bwa ti na aki tabe iai, te Tia Babaire.

Te Tia Babaire, ai bon te kanganga te aekaki n rongorongo akanne. Bwa anne te bwai ae moan te kakawaki n ara tua te Tia Babaire. Ao ngaia are bukina ngkai te oteta e taekinna bwa aio bwaai ae riki ae e aki kaitara te tua. Te Tia Babaire bon te kangare ngaira te Tia Babaire ae ngkai ti tangiria bwaai aika ana karaoaki raoi ao tabeman, tao ti a mwaninga taekana tao aki rangi ni important.

E important te Tia Babaire ao anne bukina ngkai te oteta e kabanea ana tai n taekinna ni kaotia nakoira bwa iai te bwai ae e aki ira te tua. Ao ngkana tia taekinna bwa e aki bongana te Tia Babaire. Ti aki ataia bwa ti mena iaa te Tia Babaire.

Te Tia Babaire, angiin te naan ribooti aikai n te tai aio ao te ririki ni kangai angiin te rongorongo ae ti ongo ikai te Tia Babaire bwa e a bwakanako taia.

Te Tia Babaire, n aron ara ururing ao otara a riai akaunti ake a tia n taekinaki are beba akanne ni kawakinaki keeps for seven years.

Ao ngkana arona ai te excuse anne bwa ai akea te record ao ti ataia bwa e bon aki raoiroi te waaki te Tia Babaire.

E na akea mwiin bwaai akanne tao uoua ke teniua te ririki ao a bua nab ate Tia Babaire ti bon ataia bwa e aki raoiroi te Tia Babaire.

Ngaia are bon tabeia taan organizations akanne te Tia Babaire. Bwa ana tebe aia record bwa e ngae ngkana e bitaki te CEO ke tao e bitaki te accountant ke antai. Iai te records te Tia Babaire n te system ae e kona ni manga ni provide te answer nako iai.

Ao I taku bwa bon te bwai ae e rangi ni kakawaki bwa are ai te excuse ngkai ae ti ongongo n taai nako ae a maan nako bwa tao iraua. I taku bwa ti na riai ni kabaeia Taan Mwakuri bwa tera ae ana riai ni karaoia ni kaineti ma anne te Tia Babaire.

Te Tia Babaire, aio teuana ae I kan taekinna bwa are ti ataia bwa moan te bongana te insurance. Are bon te bwai naba ae boou bwa are te waaki ni imatang te Tia Babaire. Ao te koraki ake a tia ni kaitara angibuakan te bwai aio ao a tia ni insure aia bwai, ao ana bon kunea bwa e raoiroi te waaki ae te insurance, ae insure aia life. Ao e rawata ngkai te bwai ae karaoaki ae te akawa, e bua I taari am booti, am auti e buee.

Te titiraki ae N na taekinna te Tia Babaire, bwa e raoiroi ana promotion nakon te botanaomata bwa ana kaotia bwa aio te anga teuana ae raoiroi ibukia te Tia Babaire. Ao anne ae I kan taekinna bwa ngai irou ngkana e bati riki te aomata, ae kabongana te waaki aio. Ao e nakoraoi ana mwakuri te insurance ao ana tira riki aomata aika ana buokaki man te waaki te Tia Babaire.

Anne buokan te maroro n te bwakantaai aio ao n aron ae I taekinna ti a tia ni boutoka te kaoti aio, kanga akea bwaai tabeua ma akanne te point te Tia Babaire ae I taku bwa a riai n taekinaki n te tai aio ngkai ti maroroakina taekan ana akaunti te insurance. Ao ko rabwa.

Madam Speaker : Ko rabwa te Tia Tei mai Nonouti ao te point of order iroun te Botaki ni Kuakua. E nakoim te Minita.

Hon.Booti Nauan : E rabwa te maroro te Tia Babaire. I karabwa are e tabekia Nonouti. Ao ngai temanna are I bon moan tabeka au maroro iaon te issue te conflict of interest.

I butimwaea ana kukune te Oteta Tienera. N te conflict of interest, ma personally irou e kabanetai irou. Anne bon au karabwarabwa ao I respect ao I aki taumatoa Taan Tei bwa ana rimwin au personal interpretation ao taratara.

Ngaia are I kangai kanga ngai irou bon au taratara bon irou. Ma are e taku te Oteta Tienera ao ngke iai ana bure teuaei ae e rangi ni buburakaei ae na irekereke ma te conflict of interest ao ngkanne N na kona ni kangai e koaua.

Ngkanne te kauoua are a maan te Tia Babaire. I respect naba ana ribooti te mena ma kanga ti bon nanokawaki ibukina bwa e maan.

Ngaia are kanga I kaunga nanon ara Auti n Tei bwa te Komete aio ti nang riai ni kakaea angana bwa e na birimwaaka. Ae a bane buaka ara tai bwa ngkai ti na kautia mate, ti nang tautauia aomata ae tao a rii ni kaokao ao tao a karuberubei mataia a birinako.

Kanga ti te conflict of interest I respect ae I mena. Ao bon ti au kabwarabwara ngai kanga akea anne kabanetai. Ao I aki taumatoaia Taan Tei bwa ana kangai taan ririmwiai. Ma bon aio bwa are bon aio inaomatau ao akea ae kona ni waeai ngkana I kan taekina aio. Ko rarabwa.

Madam Speaker : Ko rarabwa te Minita ao tao ana bon kanakoa ana maroro te Tia Tei. Ao I a kanakoa nakoim te Tia Tei temanna ae karineaki mai Kiritimati ao Kanton Hon.Teribwa Taabe e nakoim.

Hon.Teribwa Taabe: Ko rarabwa Deputy Madam Speaker ngkai ko anganai au tai. E na bon uarereke naba au maroro ngkai a bon bane angiin te maroro. Ma e kakawaki ae re-emphasize riki tabeua tao te naan issues ao tao ten aa raa te naan way forward ae e rangi ni kakawaki irou.

Ma imwain anne te Tia Babaire ao bon te kamauri riki nakoira inanon te bwakantaai aio. N na teimatoa n anga te kakaitau nakon te Atua are e mwaaka kai e teimatoa n anganiira te ikeike, bwa ti na teimatoa ni kakaitara ni babaire ibukia ara botanaomata aika a ongora.

Bon te bwana ae mangori kam na bane ni mauri. Te kakaitau nakon te Oteta Tienera nakon te Public Account Committee ao bon Taan Mwakuri n te KIC n te management ao e koaua tao te Kauoman ni Beretitenti, ibukin kanoan te ribooti aio.

Ao e koaua ti na aki okiri taian maroro te Tibiika are a tia n taekinaki. Bwa are kanga are a moanna nab ani kabotu ao a okioki naba.

Ma tao te bwai ae kakawaki ti na kataia ni manga re-enforce ao e koaua ae ti a bon roko naba n te stage naba ae ti a botu ni maroro iaon taian ruminate.

I taku bwa aio te point ae kakawaki tao e koaua ti aki tangiria ngaira. Ti roko ngaira tao te koraki aika a boou ti a manga nako naba ni buoka te ken reanimate. Ao tia manga kaai naba man noori ngaia e buakaka nnen aio bwa e a bon rangi ni wene bwa e kangai man kangai kee.

Ti a rangi n tangiria bwa ti na maroro iaon ribooti aika a boou. Ma I taku bwa aio ngkai tao te challenge teuana nakoia kain te PAC ao nakoan te Oteta Tienera.

E rabwa te Oteta Tienera bwa ti noora ana mwakuri ae moan te kakammwakuri ma kain ana tiim. Bwa I taku bwa ngkana ti noori ngkai te naan audit report aika a roko imatara ao a roko ni 20,21. Ti nang karabwa aio bwa aio teuana te creditors ae ti na riai n anganiia te Oteta Tienera ma kain ana tiim.

Bwa I taku bwa mai irouia birimwakan te audit report mai irouia ao bon birimwakan naba aia mwakuri kain te PAC. Ao tao ti aki ti anne bwa bon birimwakan naba te naan Corporation n te naan institutions.

Bwa ngkana a bane naba n roko aia financial report iaan taina ake a bon riai ae tao 6 te namwakaina imwin ke teniua te namwakaina imwin are teniua te namwakaina imwin tokin aia financial year. Ao tao e nang buoka naba ana mwakuri te audit. Ao tao ngaia naba akanne ae ti na rangi ni kaumaki. Ti na riai n rangi ni bubuti bwa tera ngke ngkami kain ana kambwana nako te Tautaeka ni Ikotaki ma te Kiribati Insurance Corporation.

Ngkana tao a tuai n tia ami account, tao bwain 2021,2022,2023 ake ko a karokoi bwa aonga n tia aonga ni karaoa ana kammwakuri iaona te PAC te Oteta Tienera, ao te PAC ao roko iroura. Ao kanga e bon kakukurei are ko debate iaon te bwai ae boou.

Ao I taku bwa ti noora te kanganga teutana are e taekinna kain te Komete. Ao tao e koaua tao e kainnanoaki te kammwakuri ae e na birimwaka ma e a manga bon tineia te kataumwane. Bwa e a manga kakatautauakaki.

I taku bwa aio te Komete ae ngaira Taan Tei ao bon ngaira ni kabane ti nang tangiria bwa e na kakammwakuri. Ti aki tangiria bwa e na slow ana mwakuri ibukin ana kataumwane ke ana raa.

Are I taku bwa aio raoi kanoan matara. Aio matara are ti a tia n rineira bwa ngaia ae e na tuoi ana mwane te botanaomata n aekaki nako.

Ana mwane te Tautaeka ake ni bon te Tautaeka n te naan Ministry. Ana mwane te Tautaeka ake n ana Corporation.

Ngaia are ti na rangi ni bubuti ao ti nanokawaki ngkai ti ongo bwa ngaia tao e na bon birimwaka riki te mwakuri aio. Ma te kanganga ae e a manga tiatianaki. Ao aio moa n otau ae memere te Tia Babaire ao I taku bwa aio te Komete ae e riai n aki tiatianaki.

Ngkai ti noria bwa e nang rawata te backlog e nang rawata te naan outstanding report audit report aika ana riai ni mwakuri ikanne. E aong n ae ti roko n ae na roko ao e rabwa a roko ribooti aika a rangi ni up to date riki, te Tia Babaire.

Ti boutoka te koaua are ti riai ni maroro iaon taian akaunti aika a boou. Ti boutoka naba te koaua are e riai n rangi n supported te Komete aio. E aonga n rangi ni kona ni waekoa n tia ana mwakuri. Ao ti karabwarabwa te Tia Babaire, n aron ana kakammwakuri te KIC.

Ngai temanna ae I noora naba ana kammwakuri te KIC ao ko kona naba n noria n ana investment. Ngkana e kona ni katea ana building teuana I Bairiki. Ti karabwa n aron are e taekinna au Minita ae karineaki man te aono n Raina are e a tei naba mwananga iaon Kiritimati.

Ao ti nang karabwarabwa bwa anne ko bon noora naba aron ana kakammwakuri teuana te kambwana teuana. Bwa ngkana e tei ana building teutana n te tabo teuana ko noora are expansion ao ko noora are investment. Ao te bwai ae ti kukurei riki iai ngaia bon akea ana tango mwane mai iroun te Tautaeka.

Ao tao e koaua e na tei aio bwa te challenge nakoia kambwana ake tabeua ake ana kambwana te Tautaeka. Ngkana e karaoia ni karaoia te insurance ao ngkami e aera bwa ka maki kona ni karaoia.

I taku bwa bwaai tabeua ae ti na riai n taratarai te Tia Babaire bonganan te insurance n aron are e noraki. Ao ti karabwa te insurance bwa e buee ana building te Linnix are i Kiritimati. Ao e rabwa bwa e tekeraoi bwa insured e reke aia mwane.

Anne bonganan teuana te insurance ngkai e a bon roko rabwatan te insurance iaon Kiritimati.

Ara kantaninga bwa kain Kiritimati a nang bon kamenana ana service n te insurance. Ao I uringa naba te Tia

Babaire te Deputy Madam Speaker ao inanon naba karaoan ara kateitei. N ara construction are te KPF are I Kiritimati. Ao temanna te tia mwakuri e a teke naba kanoan matana n te bwai teuana inanon te tai ni mwakuri.

Ao ti biriakina naba arona Nakao kawara te doctor. E na tuoaki matam terana riki. E rabwa, e reke nakoina $10 te ngaa. Ao ngke e aki reke mai iroun te insurance ke tao ti aki insure te koraki akanne iaan work compensation te Tia Babaire ao e na manga rootaki te bitineti.

Ngaia are bon aio nab ate challenge nakoia te naan bitineti. Aio kakawakin ae ko bon bane ni insure am Taan Mwakuri akana iroum. Bwa inanon te tai teuana ao kona bon aki kona n ataia. Bwa iai te kabuanibwai ae e na reke nakon temanna. Ao ngkana ko nang kabooa ae tao irabubua te ngaa ao irabwii te ngaa. Ao te kabowi ao e na manga bon roota aron am waaki.

I uringa naba temanna ara tia mwakuri bon te namwakaina ae nako e a mwakoro naba tabon waena te Tia Babaire. Ao e rabwa bwa ti claim naba iaan naba workman compensation. Are ti a tia naba ni kamena e reke naba boon tabon waena. Ngaia are aikai taian testimony te Tia Babaire aika ti na share inanon te tai aio. Aonga ni kona ni n ongora raora ao n ongora kain Kiribati bwa tera bonganan te insurance.

Ngaira Taan Tei ao kain te public service ao te koraki ae ti mwamwananga ngkai, ngkai ti kakibakibaaki ti insured ke ti aki.

Ao aio te titiraki nakoira, e kamwara ae ti a bon kikibakiba ao ti aki insured. Ao ngkana iai te bwai ae riki nakoira tera ae kona ni karaoia bwa boon mwiin te aomata ko kona ni kabooa. Ao tao mwaitira. Ao tao ti aki ti ngaira Taan Tei n te Tautaeka ti aki ngaira Minita, ao tao te Beretitenti ao te Kauoman ni Beretitenti. Tao bon Taan Mwakuri n taian kambwana akana tabeua a bane ni insured ke aki.

Ao I taku bwa aikai taian challenges inanon te ribooti aio ao I taku bwa ti na manga bon kateia ni kangai ao tera bonganan te insurance. I taku bwa ti nang tarai bwaai aika ti a tia n tauni ma ti nang tarai bwa tera naan lessons aika ti na learn mai iai. Ti aki ti n ana operation te KIC man bon nakoira naba iaan ana kibunikoora are ti na insure to secure, ke ti na kamanoira bwa ti aki aonga n aki rootaki.

Ao I taku bwa anne te mwamwananga n te kaibuke, te betinako terana riki. I taku bwa aikai a bon bane n rootira n te tai teuana

ma teuana. Ao I taku bwa aio ngkanne bonganan te insurance ao I taku bwa I a kateia imatara n te tai aio n te titiraki ae kangai. Ti bon insured ngkai, ngkana iai te bwai ae riki ngkai ti tekateka ngkai ao e a collapsed naba ara building aio. Bwa are ti bon aki kona n ataa kanoan te mwaiei. N aron bwaai akana a riki i Myanmar ke iaa are e roota Thailand. E otau bwa te bwai aio e a bon ruru naba ao a collapsed nab ate naan building ni kabuanibwai te koraki.

I taku bwa aio bon te challenge nakon te Tautaeka bwa are we insured ke ti aki? Ao ngkana iai te bwai ae riki ao tao e mena ao ngaia aio te point ae kakawaki bwa tao e a bon roko te tai ae ti nang riai ni bane ni insured bwaai ni kabane. Ti nanokawaki n ana auti te Kiribati Housing n aron are e taekinaki bwa tao iai aika a buee ni urarake, ma aia bwai naake inanona aki insured a bon bane nab ani bua.

I taku bwa te ribooti aio irarikin are taian katamaroa, ao tao e na bon challenge naba ngaira kain te auti aio.

Tera ara taratara ibukin ara insurance, ao tera ara taratara ibukin aia insurance Taan Mwakuri n te Tautaeka. Tera ara taratara ni mwakuri ibukin aia insurance kain Kiribati ake a mwakuri n te naan kambwana. Ao bon te challenge naba nakoia bon kain Kiribati ni kabane. Tera am taratara n te bwai ae te insurance. Tao e koaua tao te tai aio e a rangi ni kakawaki bwa te insurance, secure am building. Iai te bwai ae riki ma e na kona ni iai te kabomwi ae na reke nakoim.

Irarikin akanne Madam Speaker ao bon te karabwarabwa riki nakon te PAC. Au karabwarabwa riki ae onoti nakon te Oteta Tienera ma kain ana Komete. Bwa I taku bwa ti noora aia kakammwakuri ao ngkai tabe n noori taian ribooti aika a tabe ni mena ao ti noora aia kakammwakuri. Ara bubuti nakoia bwa tera ngke e a kona ni kabirimwakai aia ribooti te Tia Babaire, bwa e aonga nab ani kona ni wene imatan te Auti aio ao n debate aika ana roko ao e nang kaunga aron te maroro. Bwa ti a bon maroro iaon taian ribooti aika tao bwain tao 2023 ao tao 2024.

E rarabwa riki te ongora Kiribati abwara bure tibanakon te maroro ngkana iai ao ti na teimatoa n tataaro. Bwa ti na anganaki te marurung inanon karaoan tibwangara. Mai iroun te Atua are bon ngaira kingin bwaai ni kabane ao ko rarabwa Deputy Speaker.

Madam Speaker : Ko rarabwa te Tia Tei ae ko karineaki ao n te tai aio ao e a bon boo 4 ko kukurei te Minita bwa ti a nak oni break. Ao ti na nak oni break ngkai ti kamotirawa ara

Auti ngkai ao tia manga okira nanon ara Auti aio, 25 te miniti nakon te aoa 5 4:35 kam rabwa ao e a motirawa moa te Auti ngkai.

MOTIRAWA NI KATOKI TAKA

Madam Speaker : Ngaia ao timwain ae ti na waaki nakon reitan ara tetere are mai imwaina ao te Kiraaka e uara ti quorum. Ko a Katanga naba am beero.

Kam rabwa Taan Tei ao n aron are ti maroroakinna n taai aika nako kakawakin te tai bwa ti aonga ni waaki iaon ara bwai ake ti na maroroakini n te tai naba ae waekoa n te tai ae ti teirake raoi iai kakawakin te miniti ma te teekan.

N te tai aio ao N na angan ngkanne te Minita man te MISE Hon. Tekeeua Tarati ao e nakoim te Minita.

Hon.Teekeua Tarati : Ko rabwa Deputy Madam Speaker ngkai ko anganai naba au tai bwa N na maroro teutana iaon ana kaoti te PAC.

Te moanibwai bon te kakaitau nakoia kain te PAC ngkai e a uotakirakeaki aia kateniua n ribooti n te Auti aei. Ti kakoaua bwa are e a reke aia tai n aron are e kanga I taetaekinna n taai aika nako. Are e kuri kanganga rereken aia tai bwa e a bon bane angiin te Auti n ana kano ate Tautaeka ao n aia kanoa Taan Tei.

Ngaia are ti kakaitau bwa are aia tai aei ao e koaua ti aki mwaninga naba taekaia ara Komete ake tabeman ake tao a taku bwa aranaki bwa akea aia ribooti. Are bon iai taina ae bon totoka n aron aio. N te tai aei bon ana tai moa te PAC.

Te kauoua ngkanne Madam Speaker I aki kanaua au kaitau nakoia kain te Board, kain te management nakoia kain KIC ibukin naba aia ribooti ae noraki bwa kanga e rawata kanga te kakamwakuri naba iai. E koaua are aikai bon tabeia naba.

Ao ti kakaitau nakon aia expansion nakon aba tabeua. Ao n aron are e taekinaki tao e a roko i Kiritimati. Ao I tabe n tekateka ao I kangai Kiribati Insurance Company. Ao a ngaa ngkanne aban Kiribati ake tabeua. E na aki riki bwa ti Tarawa ao Kiritimati Insurance Company.

I riki n taekina aio Madam Speaker bwa iai tabeua te naan services ae tao aki rinnako moa n ana services te KIC. Ao ngkana ti tarai ao iai bwaai tabeua n aekakin te social security ke te social insurance. Are aio akea ngkai n ana service te KIC ngkana e kona ni karababa naba ana taratara nakon aikai. I aki manga kan mwanewei ake a tia n taekinaki kanoan ana service. Ma I a taekini

bwaai aika a tuai rinnako n ana service. Iai n taabo tabeua itinainku aika a rinnako aikai bwa kanoan te social security ke te social insurance. Are ana noraki iai aomata ake bon te naan aomata ni kangai ke bon Taan Mwakuri ae a nako ni pay aia insurance ke te unemployment insurance. Are tao n te tai teuana are e a bon ti toki naba am mwakuri. Bwa tao ko kabaneaki ke tao tera bukina. Ao tera bukina ao aomata ake a dependent iaom buum ma natim. A suffer bwa ko aikoa mwakuri.

N tabao tabeua ao iai te aekaki ni insurance aei are ko kona ni kakabwaka naba am insurance ao n te tai are e toki iai am mwakuri ao ko te insurance ngkanne a take over ngkanne ni kakaboko ibukia am utu ake a tiku imwiim imwintaa.

Bwa aio tao ti na taraia iaon Tarawa ao ti na taraia naba kain buuki a mwakuri naba n aron ae ti kona n taraia taanga a bon maeuraoi ma buuia ma natiia. Ao ngke a mwamwakuri ao tao e a ti kabuanibwai naba te mwaane. Are bon ngaia ae kariaaki inanon te mwenga anne n akawa ao n raana riki. Ao a tiku buuna ma natina. Ao ngkana a kona nab ani karinaki nakai bwa are ana kona ni pay aia insurance tao ni katoa ririki ke ta oni katoa namwakaina.

N aroia naba Taan Mwakuri aika aki kakabwaka aia insurance ibukin aia life insurance ke tao ibukin aia kaa aia auti ke aia raa riki. Ao aio kanoan te social security ke te social insurance are nakai ngkanne a kakabwaka te mwane ae tao e na baireaki bwa iraua.

Ao ngkana iai te tai teuana ae tao a ti bwaka naba n aoraki n aki kona ni bwaka aia depend naake a mwakuri are te naan breadwinners ke te naan raa araia are a katan iaaia. Ao a reke ngkanne te aekaki ni mena naba anne.

Teuana naba ae I noria bwa akea iroun te insurance te Tibiika te bwai ae aranaki bwa te medical insurance. Ti nonoria n te naan contract tabeua ngkana ko mwakuri tao riki ana tab oni mwakuri te UN ao iai teuana aia package ae aranaki bwa te medical insurance.

Ae te bwai aei e kabwaka bonganan te bwai aei ngkana ko aoraki ma e aki reke buokam n te tabo teuana tao n ara Onaoraki I Kiribati ko nak oni bwai n aoraki e aki reke buokam, ti karautaeka.

N te tai aio ao e koaua bwa iai ara package n te Onaoraki iai ana program te Tautaeka are e kanakoia aoraki n te tai are te referral. Ma ngkana arona bwa aio naba e nang

selective bwa are e na bon taraaki ma am condition ma aia ribooti taokita.

Ma ngkana arona bwa iai naba am medical insurance ko aki tangira te result. Bwa ko aki tangira te referral bwa are kona produce am beba, bebam mai iroun te taokita bwa e aki kona n treated i Kiribati aorakim. Ao am insurance e aki kona ta oni kakibako tao nako Biiti, ke tao nakon te tabo teuana are e kona ni karaoaki iai aorakim anne.

Ngaia are aio akea naba aio akea naba aio iroun ara insurance. Ao ngkai ti noria bwa e a manga butanako bwa e a nako ni karoko i Tuvalu bwa tera ngke e kona moa n taraa abana ae Kiribati bwa iai aikai irouia.

Ao ngai temanna ae I a tia n enquire aio te medial insurance ao I tangiria bwa N na take au medical insurance. Ao n te tai aei ao akea moa n ana product te KIC n te tai aei.

Ngaia are ti a katikua ikai bwa te katabetabe e koaua tao aki bebete karaoaia ma ti a bubuti bwa tera ngke a kona naba n rinnako n aekakin insurance aikai bwa aonga ni buokaki ara botanaomata.

Ao anne bukina ae I tangiria bwa kain Kiribati ana bane ni boo n aio. N aron are e taekinaki are e a roko i Tarawa ao e a roko iaon aba. Ao tera ngke e roko iaon aba bwa e rangi ni kanganga bwa ai manga te kaoti ae bubura. Ma tera ngke e kona n reke aia maroro ma ana agent te DBK ma rabwata akana a roko i buki, te KPF ao a kona ni mwakuri ma ngaia te ibuobuoki iaon te cost. Are ana kona naba nako n tuangia aomata bwa ai aika a kona ni kawaekoai. Ti ataia bwa aio ngkai tao bon iai ngkai aia customer iaon aba ke akea. Ao ngkana a nako nab ani karoko iaon aba. Bwa tabeman aomata, a kona ngai abau are Tamana e rawata tew aa ae uruaki n te waa bwa are kain abara taan akawa n te waa.

Ao a nako n akawa bwa are karekean maeuia aki akakawa n te booti kain abara. Ma te waa nako taari n akawa ao e kona ni iraua te aoa ao e a tia ni maenako rabwatana.

Ao tao ngke arona bwa tao iai nab ate aekaki ni bwai ae te insurance iaon abara. Ao a nakomai ni karekea ana product aio teuana ao kain te buuki a Nanako ni kakabwaka aia insurance. Bwa n te tai are e uruaki waaia iai ao bon te kananokawai. Bwa ngkana e uruaki waaia kain abara ae Tamana ao bon te kananokawaki bwa kanga bon te lost ae e rangi ni bubura n te mwenga.

Bwa are te waa kanga bon teuana mai ibuakon kanga kaubwaira. Kanga aekan te rebwerebwe ae kanga

tao e bubura riki ana *value* nakon te rebwerebwe.

Bwa are ngaia oin karekean maeura. Ao tera ngke e na kona naba n taraaki aikai bwa ana kona n outreach nakon te botanaomata iaon aba. Bwa a kakaokoro aia *need* ara botanaomata iaon aba. Te rebwerebwe ae e rangi ni kanganga naba rekena. E koaua tao iai aio n aia waaki ma a tuai n insured kain buuki bwa are e rangi ni memere te kaongongo nakoia kain aon aba.

Ao riki kona kanga nako ni pay mai ibuki nako Tarawa nako ni kano ate form ao n raa riki. Tera ngke a kona ni mwakuri ma te naan agency akana a tia n tei ibuki. Ana aomata te DBK ke tao ana aomata te KPF bwa are ti kakoaua bwa aon aba ngkai a bane n toa ma ana agent te DBK ao te KPF.

Akanne kanga au nonori tabeua ni kataia nab ani buoka aron ana waaki te KIC ni kona n tarai naba aba aika irarikira ao tera ngke e kona naba n riki iroura ngaira i Kiribati.

N na aki nang maan au maroro Madam Speaker ma teuana te bwai ae rangi n taetaekinaki ae te conflict of interest.

Ngai temanna ae I kataia ni iangoia bwa tera ana definition te conflict of interest. Bwa aio e bon nakon te naan cases aika a kakaokoro. Iai cases aika a rangi ni matoatoa are a bon notice are a rangi n otara.

Ao iai tabeua are kanga a karaoia tabeman bwa aia bwai ni ibuobuoki. Ao ngkai I ongo te maroro iaon te bwai ae te *conflict of interest* ao e kotokoteaki te aomata. Ao ngaira inanon ara Auti aio kanga ti bon akin aba rangi ni katauaki bwa ti na maroro ibukia tabemn ae akea rabwataia ikai bwa are aki kona n defend aroia ikai bwa tera bukina ngke e karaoaki arei.

Ngaia are I kakawaki bwa N na rinnako n ana kauniwae tao te aomata are e na taekinaki ao N na taetae bwa aongkoa ngai ngaia, n te interest anne.

Bwa ti kona n taraa aio bwa te conflict of interest ke te ibuobuoki. Ko anga am service bwa kona ibuobuoki. Ao tao ngke arona bwa e anaaki teuaio *as a consultant*. Ao tao ana mwaitira te boo are e na tiatina iai te KIC. Bwa ti ataia bwa te naan rabakau aikai aki rangi ni competitive e rangi ni karako ae iai rabakauna iaon te system ke te aekaki ni waaki are e waakinaki nakon te KIC.

Ma I taku bwa N na taraia ni iterana are e kangai bwa aio e karaoaki bwa te ibuobuoki. Bwa ibukina bwa iai rabakauna iai ao e kataia ni buoka te

kambwana are e tararuaia n te tai anne ae te Chairman n te tai anne.

Ngaia ngai irou e na riai n taraaki te itera anne bwa anne te ibuobuoki ae ti rangi ni kakaitau iai. Ao ti na aki aranna naba bwa n tabetai ti arani aikai ao e bure ma te definition bwa tera raoi oin bukina ngke e karaoaki te aekaki ni waaki aei.

Ngaia are I taku bwa aio teuana ae I tataraia bwa kanga irou e aonikai ngkana ti na nang katurua bwa te *conflict of interest* ae kanga e *negative* mwiina.

Ngai irou I taraia bwa te bwai ae e rangi ni positive. Ao I taku bwa e aki boou aei Madam Speaker. Bwa n taabo tabeua ake iai ara board of Directors iai ao iai te naan Lawyers ibuakona ao a kona ni kabeabeanaki man te board. Ko kona n taiaoka n anga am view iaon te keiti ae ti mena inanona n te tai aei.

Ao nakekei n tabetai te naan lawyers anga aia view ao n taai tabetai te board e kona n anga kanuangaia nakai bwa bukina bwa a manga kamanena aia tarena irarikin nakoaia ae te naan directors.

Ao anne bukina ngai Madam Speaker bwa ngai n taai nako ngkana I katei au board n taai aika nako ao iai aomata aika a kakariniia ibuakon au board ae iai ae te Rooia ibuakona, iai ae te accountant ana profession, iai ae tera riki. Bwa n taai tabetai ao nakai a kona ni contribute nakon rikiraken te kambwana are a tararuaia. Ao n tabetai aonikaiaki nakai. Bwa a kona n anga aia advice n rabakauia are ti aki ngaia bwa aia capacity ae ngaia te naan directors. Ma ngaia man aia capacity are iai irouia ao a share nakon te kambwana.

Ao ngkanne I a kataunaara ngkanne te case aio. Bwa tao ngke e anga ana ibuobuoki ao e aranaki bwa e conflict of interest. N te reality bwa ngai teuaei ao N na kangai. E rangi ni uarereke ae kaboaki man au fee ao tao te kakaitau man te KIC. Ao tao ngke ngai ae I kanakoa au fee ae bon as a private consultant ao tao ti aki mwaitina anne ao tao mwaitira ao ko bon atai booia te naan TA a rangi ni bubura.

Ngaia are I taku bwa N na ti kamaraua te aekaki n rongorongo aio ao N na kakaitau nakon teuaio E a tia ni kona n anga ana tarena ae te tarena ae e aki rangi ni competitive I Kiribati.

E rangi ni karako kain Kiribati ke tao bon ti ngaia n te system ae tao e mwakuria ngkai. Ngaia are tao ngke e noora riaina te insurance ao e a rangi n rikirake te insurance. E a rokoroko i Tuvalu n ana system aio bwa e a bwaruaki ikekei. Ao ngkana

tao ti kataunariia tao mwaitira are e kamenanaaki ana consultancy fee i Tuvalu ae mai ikai are e anganna te insurance. I taku bwa e na rangi ni uarereke ae angan te insurance bwa are bon kanga e feel bwa e own nab ate kambwana anne.

Ao ngaia I tatara te bwai aio bwa ti kona n arana te conflict of interest bwa e aonikai. Bwa n taai tabetai ao ko tau ate nakoa ao ko nang aki anga am service. Ngaia I kakabotaua naba nakoia tao tabeman taan karikirake.

Ngaia ko nang aki ana tenta am kambwana ibukina ngke ko mena ikekei ma are bon te process ae kona bon anga bwa e na transparent.

Ngaia are I taku bwa akanne te naan point ae I taku bwa e na kataia n taona nako te rongorongo are te conflict of interest e rangi ni korakora nakon te KIC. Ao e koaua I kabwara bure ngkana arona bwa e boo au iango ma te ribooti ma I karineia taan karaoa te ribooti. Ao riki ana aobiti te Oteta Tienera. Ma aio bon au personal view bon au opinion bon irou.

Kanga ti aikai maroro Madam Speaker ao I rangi ni kakaitau riki n ana kekeiaki te KIC ao I anga naba te taeka ni congratulation nakoina. Ibukin aia kekeiaki ae e rangi n Tamaroa. E koaua e a bon tibwa tia ana building are i Kiritimati ao N na bubuti bwa tera ngke e kona ni katabetabea te iango bwa ana karoko iaon aba.

Ngkana tao e kanganga bwa ana katea aia agency ao kona ni mwakuri rinanon te naan agent ake a kaman tei ngkai te KPF ke te DBK, ke tao a nang bon nak oni karaoa aia consultation ibuki. Bwa e aonga n ae e a bon bwanin raoi araia are Kiribati Insurance Corporationae ti aki ti ibukin Tarawa ao Kiritimati. Ao aio I a bon taekinna bwa I a kakaewenako nakon te KIC. Au kantaninga ana kona n noora kakawakin aio. Ao tao ti aki ngkai ao ma tao n te taina bwa e na katabetabeaki aia kantaninga. Man taeka aikai Madam Speaker ao I rangi ni boutoka te ribooti ae aekakin aio.

Madam Speaker : Ko rabwa te Minita ae ko karineaki ao kai I taraia ao a bon bane taan maroro iaon te kaoti ae tabekaki aio iroun te Chairman ao n te tai aio N nang kaokia nakon te Chairman te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tabiteuea Meang Hon.Tarakabu Tofinga bwa e na sum up ana kaoti aei. E nakoim te Tia Tei ae ko karineaki.

Hon.Tarakabu Tofinga: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua e rabwa maroroakinan te kaoti ae e atibwa tia e a roko n tokina n te tai aio ana kaoti te Komete.

Ti kaitaua te Tautaeka te Kauoman ni Beretitenti, te Minita n te mwane n aron ana kaeka te Tautaeka ao riki bon butimwaean te kaoti aio man ana itera. I a reita nab ate kaitau nakoia Taan Tei ni kabane ake a tian anga bwanaaia aia nonori. Ao I a reita aron te maroro iaon te kaoti are e a tia ni maroroakinaki. Ao e koaua ti reita nanon te Kauoman ni Beretitenti ao ai bon te Tautaeka ao Taan Tei ni kabane ake a tia n anga bwanaia a oni kina ana kekeiaki te KIC ae Tamaroa n are e teretere n ara ribooti.

Ti aki ti ana mwakuri ma ana karikirake aika a bubura ao ana Karin mwane itinaniku ke ana investment te kambwana aio. E noraki mwiina.

I raoniia naba Taan Tei n noora kakawakin ana mwakuri te Kiribati Insurance Corporation ibukin katanoatakin ke katanakin ke kamanoakin am bwai koraki nako. E moa ma am kaa am booti, am rebwerebwe n aron are e a mwaneweaki.

Ao tao bon katanakin naba tao bon marurungim ke tao maeum are ko na kona nab ani karaoa te boraraoi anne ao bon katanakin naba maeum a oni bon anga naba ar akaunga nano nanon ana itera te Komete ibukin tibwangan te Kiribati Insurance Corporation.

Bon ara kaunga nako nakoia ara botanaomata ibukin kabonganakinte service aio ao karaoakin aia boraraoi ma te insurance ibukin kamanoakin aia bwai koraki nako ake a tia ni maroroakinaki.

Ao e koaua e noora kakawakin aio rinanon te naan maroro ake a tia n taekinaki te naan karaki, te naan betinako te naan kabuanibwai ao te ikoaki n aron are anga naba aia maroro iaia Taan Tei.

Te maroro ae tabangaki Madam Speaker, ao e teretere te nano ni kan maroroakini ribooti. Aika bwain ririki riki aika ngkai. E koaua angiin ribooti akana a maroroakinaki n te tai aio ao tao ribooti naba akana n te bong are e nako ana ribooti te Komete aio, bon bwain ririki aika a bwakanako taia. Ao kanga n aron te maroro ao a bon kaunga riki ao a kakan ongora bwain ribooti ake bwain ririki aika tibwa ngkai.

Ao e noora te nano anne te Komete n te tai aio. Ao e butimwaea te kakaewenako aio te Komete. Ao e kan kaotia naba bwa n tein ara mwakuri ae ngkai ao ti bon kona ni kaitiki ribooti aika a teimatoa n tinetine man ana kambwana te Tautaeka.

Iai naba tabeua are ti mwakuri are bwain te Kauntira are ngkai ti a tian aba ni waakini mwakuriaia. Ao

tabeua riki n ana itera te Tautaeka. Kanga tein ara workplan ae ngkai e kona ni karaoa anne bwa ana bane n update te naan ribooti ke ni kaitiakaki ribooti ake bwain kawai inanon te uoua ririki ae ti anganaki n te tai aio.

Ao buokan nab ate rongorongo kantaningaan te naan ribooti ao kaitiakan ribooti ao e kona nab ani kaweneaki tao bon te summary.

Tao te naan summary report iaon aia performance ke mwakurian aia akaunti tao Komete aikanne ao tao akanne ti nang kawenea taiboranakin te summary report ao tao maroroakinaia ni bon tabwaninin raoi te ribooti ke n reken taina. Kai ti kakoaua bwa bon te kanganga tao bon te tai n aron are e mwaneweia temanna te tia maroro te Minita temanna.

E koaua e kainnanoaki te tai are bon ana tai te Auti aio ibukin maroroakianan ana ribooti te Komete. E koaua iai naba maroro tabeua iaon kanoan te kukune n aron are e oti bwa kanoan teuana ana kukune te Oteta Tienera ao bon ana aobiti te oteta.

N norakin te mwakuri ni ibuobuoki mai iroun te Tia Babaire n te tai aio ao ti karautaeka n aron are e mwaneweia te Minita are e a tibwa tia ni maroro. Mwaneweakin te aomata aio ao e koaua are e teretere ni kanoan ana ribooti te Oteta Tienera iaan are nakoana ikai bwa are e Tia Babaire ao kanga ti bon noora angabuakan anne n te tai anne. Ma e a uotaki bwa are iai nakoana ke tibwangana n te rabwata ae te insurance ao I taku bwa anne e angaraoi.

Ao ti kaitaua te maroro bwa e kona n n noori itera aika kakaokoro ao korakoran te ibuobuoki n aron aio ao tarakin te itera aio. Ao riki ana ibuobuoki temanna ae rianako rabakauna ao ana konabwai n aron are e oti n te maroro, ao tao karaoakin te akaunti are e ibuobuoki nakon te insurance, karaoakin ana akaunti ma ti aki ti teuana bwa teniua ana akaunti te kambwana are e karaoi ao are e teimatoa rianakon ke tamaroan ana mwakuri te database aio ke te bwai ni mwakuri are e karaoaki aio. Ao ni kinaaki naba iroun te aba ae irarikira ae Tuvalu ibukin waakinan ana mwakuri te insurance.

Ao I taku bwa akanne maroro aika a kakawaki tarakin itera aika uoua te tua ae tarakin te delivery bwa tera ae karekea ke ae karaoia ao bon itera aika ana kona ni katineaki ae I taku bwa e bon nakon temanna ma temanna n aron are e mwaneweaki ae a bon anga aia koaua iaon te tua ao bon tarakin, te mwakuri are e karaoaki ibukin te kambwana.

E koaua iai te maroro ae bon ana maroro te Kauoman ni Beretitenti. Ao tao e rekereke ma ana kaeka ke ana maroro te Leader n te Kaitara. Ao bon katain riki tibwangaia kambwana tao riki n ai atua ae te SOE Act. Ao riki karokoakin aia ribooti n taina are e kantaningaaki iai n tokin te ririki.
N aron maroro ake ngkoananoa e a tia n roko n te ririki are 2022 ke kanga te latest report man te air Kiribati ao te housing 2022. Ao ngkai ti a manga okirikaaki teutana nakon 2020.

Ao tao bon iai kanganga tabeua n aron karaoakin ana ribooti te kambwana ae te insurance ao tao inanon taina ao ana kona n tekateka ibukin ririki ke tao a toka nab ani karokoa 2024 te naan latest I taku bwa anne are kanoan mwakurian aio.

Iai mwaneweakin naba kamaunakin ware tabeua ke tao te naan mwaiti nim wane ake a tuai man *write off* man te kambwana ae te *insurance* man ana iter ate Leader n te Kaitara.

Eng aikai I taku bwa aikai a teretere ni kanoan ana ribooti te Oteta Tienera. Ana ribooti te Komete e boboto ana ribooti te Oteta Tienera ao ware ao tao bukin kamaunakin ma tera ao I taku bwa are e bon teretere ni kanoan te ribooti. Ao I taku bwa aikai are a bane n tia n reke iai ara katoto n taai aika nako.

E koaua iai tao bon te titiraki tabeua tera rekereke te staff bwa aia staff debtors ke tao aia tarau Taan mwakuri. Ao I taku bwa ti kaeka ni kanoan te naan kukune akanne bwa aikai bon tarau imwin te naan mwamwananga I taku bwa te naan tabeka naba ae tabekaki. Ao te naan trade debtors ao tao aia tarau kambwana ake a insure a kamanoaki aia bwai ma tao e koaua e ririmwi taina ao anne e a tia ni mwakuriaki irouia kain te insurance, n te aro are e na waekoa n roko aia bwaka mwane n taina ke ni kaea nanon te boraraoi.

E koaua e korakora te iango ni ibuobuoki ao ti kaitaua te Tia Tei temanna mai Tarawateinainano n aron norakin katoamauakin ana waaki te PAC. Bwa eng n aron ae ti waaki teniman ara koraki ao e koaua kanga bon iai te iango ni katamaroakin ke katoamauakin te waaki ao I taku bwa anne e na rangi ni ibuobuoki ao ti kaitau n norakin itera aikai.

Ao e koaua maroro tabeua man ara itera are n te Aono ni Mainiku n reitan are e maroroakinna te Minita n te MISE ao te Minita n te Linnix. Ao ngkana arona bwa e aki nako ana waaki te insurance ao ti kaitau bwa iai tarakin te Aono ni mainiku bwa

tera ngkana e kona n raa ni karokoaki riki n aono Kiribati aika irarikina ao te mwakuri rinanon n aron are e taekinaki ana aomata te DBK, ibukia kain abamwakoro.

E koaua I kaitaua raou ni Komete temanna are e reke naba ana tai ni maroro ao e koaua tao bon iai naba maroro tabeua are e bon kamatatai riki itera tabeua ni kanoan te kukune mai iroun te Oteta Tienera ni itera tabeua ake e kaineti ma kanoan te ribooti aio. Riki te irekereke are e taekinaki bwa kanoan te ribooti.

Ao iai naba iango tabeua ngkana a mwaneweaki bwa e teimatoa kanoan ana iango ao kanoana ana mwakuri ni waakinaki te Komete are e na angaraoi tiana ke katiakina irouna ao e na manga tiku nakon te Komete are imwina. Ao tao bon katenakin te naan mwakuri n aki muuti irouia ara Taan mwakuri ni itera ake a kakoauaki bwa mwakuri buaka mai irouia ake a onimakinaki.

E koaua iai teimatoa kakawakin ribooti a riai n teimatoa ni kawakinaki. Bwa iroouia Taan mwakuri a bon bwakanakotaia ana riai ni bon iai te file. Ao e kakawaki kanoan nab ate maroro ngkoananoa aio ao e okioki ao bon te kaunga nano, nakoia ana rabwata ni kabane Tautaeka bitineti, Kauntira ao kambwana. Kambwana kaunti ao te Tautaeka ao ana tab oni mwakuri te Tautaeka , bon kawakinan ribooti aika rongorongo ao ware ma ribooti aika a kakawaki ibukin te kambwana ke taabo aikai.

E koaua ti kaitaua tarakin karababaakin noran mwakuriakin te insurance ao norakin kakawakin ana service. Iai itera tabeua aika a maroroakinaki te travel insurance ao bwai tabeua. Ao ti kakoaua bwa iai boraraoi anne ae tera arora ngaira Taan Tei ngkana ti kibakiba, tarakin itera akanne ao karababakin riki aron te waaki. Te medical insurance ao te social security ao te social insurance ao tao iai naba iterant e naan kamanomano akanne aika ana kona n tarai te rabwata ae te insurance. Ao e koaua aikai bwa maroro aikai ao iango aikai ana kona n riki bwa taian kakaewenako nakon ara rabwata ae te insurance ibukin kaibaran riki akana iaona.

Ao tia bon reita te karabwarabwa nakon maroro ni kabane kinakin aia konabwai ao aia kekeiaki kain ara kambwana ae te Kiribati Insurance Corporationibukin aia akaunti n ririki akana a tia ni maroroakinaki n te tai aio.

Ti a reita te kaitau ao te katekeraoi ao nakoia Taan mwakuri ni kabane n te kambwana aio te Kiribati Insurance Corporation iroun ara baba n tararua te CEO, ao Taan mwakuri ni kabane n aron aia

kekeiaki ibukin kanakoraoakin butin aia kambwana n aron ae kakoauaki n te maroro te ribooti aio Madam Speaker.

Ao e koaua Madam Speaker imwain ae I kabanea au maroro ao e koaua I kan manewea teuana kanoan te ribooti ae bon ririki ae a maan n aron ae ti maroroakini irouia Taan Tei tabeman ao bon man ara itera. Tarakin naba te maroro are ngkoananoa tao iai te point of order are e kanoaki bwa e aera kea ki rin tabeua. Ao I taku bwa bon man tarakin ao riki man ana itera ara komete ti aki kona ni bane ni bundle te naan issues. Ti a ti rikoai naba n aron are e mwanewei te Beretitenti, tarakin aika a kakawaki. Ao tao tarakin te Embraer ao n ara kabwarabwara ngkoananoa ao iai mnwaeweakin te naan boraraoi tabeua, ke tao bwaai tabeua are a kainnanoaki are akea rabwataia ke a kanga. Ma ti aki rangi ni katuruturua iai n aron are tao e aki rangi n tau ke ara kona ni karini kanganga akanne. Ma kanganga akanne e ngae ngke e aki rin n te ribooti ao a rin bwa kanoan te audit report.

Iai mwiia ma ti aki ikoti are a bon bane n tia n taiboranaki n te Auti aio are rongorongon te Embraer, iai naba n ara akaunti are ngkoananoa 2016 ti aki kan roko iai buan te mwane are e kaboaki te Twin Otter e kaan $500 te mirion tabun, are e aki roko ngkoa te Twin Otter. Ti aki kan taekini bwa bwaai aika a nang bon riki bwa kawenean te ribooti.

Ana ribooti te Komete are kanga buokan te wareware ae kanga e kamaeu ngkana ko bon kan Kibera te details ko nang bon nakon te audit report ao e teimatoa n rereke ara iroura. Ao kanga bon ti buokan te maroro Madam Speaker I karautaeka ngkana I a manga birinako.

Ma e tabetabe nanou n te point of order are ngkoananoa are tarakin riki ao e koaua tao katabangakan ana ribooti te Komete ao aio moa ana strategy ke tao ana technic te Komete n te tai aio. Ai bon taraakin te naan information ake a relevant, te information ake a priority n aron te ribooti are ngkoananoa are te Embraer e nakon te kabane maroroakinana. Ngaia are ti a bon katikua bwa ai bon ami bwai ni warekia ana bwai te kambwana n noria ngkai ti kawenea bwa ara kukune.

Ao n aron naba ae ti kawenea ngkai bwa kanoan ara kukune ao ara iango ni ibuobuoki nakon te Tautaeka ao te kambwana ae te Kiribati Insurance Corporation. Ao akanne taeka tabeua Madam Speaker, I karautaeka ngkana I a manga rangi ni kakabwaki ao n reitianako riki ma I taku bwa akanne a kona ni

ibuobuoki ni kamatata aron ana waaki ao tao te Komete n te PAC moa n te tai aio ao ti kaitau n aron te onimakin ae kam a tia n anganiira. Ao I taku bwa akanne ae ti kainnanoi tiriburean itera tabeua itera tabeua bwa kanakoraoan te ribooti rinanon ami Komete.

E rabwa Madam Speaker ao man maroro akanne ao I a kan kaina te maroro ma tabekan te kaoti n aron are e oti n am ota beba n te tai aio bwa te kaoti ae nambwana 16 n aron are e bwarabwara n am ota beba ao e rabwa Madam Speaker.

Madam Speaker : Ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki te Tia Babaire n ana Komete ana te botanaomata ke ana mwane tei Kiribati. Ao n te tai aio ngaia te point of order e nakoim te Tia Tei.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Madam Speaker I ti kan kaeta ana maroro te Tia Babaire n te PAC iaon are kanga e kataia n taekinna ti aki rinanon te naan ribooti. Ma I ti kan kaetia bwa n ara maroro ao tao n au maroro ao I bon taekini kanoan ana maroro te Oteta Tienera.

Ibukin riki are te naan tarau ake a kamaunaaki ao e aki bwanin rongorongona. Ao ti bon rinanon ni kabane ana ribooti te Oteta Tienera ao e aki reke iroura are te rongorongo anne. Ngaia ti kan kaetia mwiina are e na taku te ongora bwa ti a bon taetae ni batere ikai. Ma are ngaira ti rangi ni kakauntaba naba bwa ti nakon naba ana ribooti te Oteta Tienera.

Madam Speaker ; Ko rabwa te Tia Tei ao kai e a bon roko n tokina ana sum up te Tia Babaire n ana mwane te botanaomata ao ngkanne n te tai aio ti nang kanakoa te kaoti nano iaon te kaoti ae kangai taekana. Bwa te Maneaba ni Maungatabu e na rinanoa a oni butimwaea ana ribooti te Komete ibukin ana mwane te botanaomata ma ana iango ni ibuobuoki ni kabane are taiboranaki ni 2 n Eberi 2025 bwa Beba No. 01/25 iaon ana akaunti ana kambwana te Tautaeka ae te Kiribati Insurance Corporationibukin ririki aika 2012 nakon 2020. Ake a boutoka te kaoti aio ke a kangai Eng ao ake aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a boutokaia. Te Kiraaka.

TAIAN BIIRA

Kiraaka : Moan warekan taian Biira.

Madam Deputy Speaker : E rabwa ao iai ngkanne n ami Ota Beba ao iai ngkanne ara Biira are e wene imatara 01 are e wene imatara 01 are e na tabekaki iroun te Tia Babaire kabwara au bure. Kabwara au bure are e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki temanna mai Abaiang

Hon.Betero Atanibora e nakoim te Tia Tei.

GAMING AND LOTTERY AMENDMENT BILL 2025(1ST READING)

Hon.Betero Atanibora : Ko rabwa te kauoman Tibiika ae ko rine, kai bon au moan tai n taetae n te bong aio ao bon bwanaau ni kamauri bon nakoim, nakoia kain am taibora, te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, Minita ao ai bon ngaira Taan Tei ao I a reitai ma kain abau ae Abaiang n raonaki ma raou n Tia Tei ni kabane kam na bane moa ni mauri.

Ao I a kukurei n tabeka au onono iaon te Biira are Takakaro ao Rotari n *tax 2025* ibukin moan warekana.

N te Biira aio e kainnanoa ana kariaia te Auti aio ibukin buutakin te onono are e karaoaki ni 2022. Are e kariaia karinakin taan private business bwa ana kona ni karaoi takakaro ao Rotari ibukin karekean aia karekemwane.

Are e na kona ni kamemerea aron te boutoka ma karikirake ake a kakaraoi botaki nako, n aroia aro botaki riki n rabwata tabeua aika inaomata.

N te Tua aio e bon moan kabwataki n te ririki 1988 n arana ae Takakaro ao Rotari. Bwa ana kariaiakaki takakaro aikai iaon Kiribati.

Te Tua aio e oioi iaon takakaro akanne. E bon ti kaineti ibukin karekemwane ni ibuobuoki ao itera riki tabeua ni kaineti ma anga ni kakakibotu.

E ngae n anne ao n 2022 ao e a manga oneaki te Tua aio ao e bwaati, are nanona ngkanne e nang kona rin iai private business, ke kambwana nako ni karaoi aia karikirake ibukin karekean aia karekemwane.

Te bitaki aio are e kariaia bitineti bwa ana iai kariaiakaia bwa ana kona ni karaoi karikirake aikai ti ngkana e reke irouia te license are e na ira tuan te tax.

Imwin bwaati te Biira ni 2022 ao e kaoti taian titiraki ma nano uoua irouia te botanaomata riki bon irouia taan kairiri inanon Ekaretia aika a kakaokoro ma rabwata riki tabeua n rekereke ma te onono anne.

Ike e na kona ni uoti anua tabeua ake e na ekinakoi anuara ni kiritian ma kateira.

Ngkana arona bwa ana karikaki *private business* bwa a nang karaoi karikirake aikai ao ngkanne kam na ataia bwa ana kaoti aekaki n rabwata n takakaro aika a bubura, n aron te *Casino*. Are e rangi ni bubura are e

na kona ni karaoi mwakuri aika e na ekinakoi ara katei ma anuara ni kiritian.

I kan anga te katoto bwa ni 2023 ao e kauka ana Casino te kambwana ae te Fair Price. Ao aio e bon aki kakeweaki, bwa e bon oti man te kawai. Ao e kona n noraki irouia bwaati ma bao ni mwamwananga ngkana ko buti.

E koaua e aki rangi ni maan ao e a manga kakeaa bwa tao iai bukina ngke e a manga kamauna bwa e na aki noraki irouia te botanaomata.

Mai ikanne are e a karika te nano uoua ae buburakaei irouia te botanaomata.

Irarikin anne ao iai naba ana katanoata are e kanakoa nakoia te nati n ataeinaine. Bwa ana kabaei araia ao kariaiakaki ataeinaine ake a botonaine. I taku bwa bon ti aine akanne ainen Nikunau n te katanoata are e nako, bwa ana ti kona n rin ao ni kaaina te Casino.

Ngaia are I a bubuti n te onono aio I a bubuti ami kariaia ibukin buutakin taian section aikai:-

1. E na buutaki te section are section 6a. Te section aio are e na kabwarabwaraaki iai n te onono 2022 bwa ana kariaiaki botaki ni bitineti bwa ana karaoi karikirake n aron te rotari ao games bwa ana kamaunaaki ni kabane.

Ngkanne nanona bwa ngkana a tia ni kamaunaaki ao ana tiku rabwata ake a tia n tataneiai ni kakaraoi karikirake akanne. Ma ngke e moan tei te Tua anne ni karokoa ngkai n aron botaki, aro, rabwata riki tabeua ao ake aki karaoi karikirake aikai bwa aia karekemwane ma a karaoi aikai bwa buokaia.

Te onono nakon section 18, te Biira aio e na oneaki n te mwakoro 18 iaon te principle act.
Kanoan te taeka ae te registered business n anganaki te license kariaia. E na kanakoaki ao nakon naba te taeka ma bitineti ake a irekereke ma karaoan te takakaro aio.

Te bitaki aio e na manga okira te Biira ngkanne ni moan kabwataki n 1988. Ao e a bon aki kariaiakaki bitineti bwa ana karaoi karikirake aikai.

Teuana naba kakawakin te onono ni 2022 bwa e noora aron kakawakin irakean taian kanuanga n te takakaro, man te ware ae $300,000 nakon $10,000 te ngaa. Bwa e na teimatoa ni bwainaki bwa te tia ni kanuanga n aron ae kakoauaki ngkai, ao e bon kakawaki irouia bwa

ana ira te tia ni kanuanga anne iaan te Tua.

Rabwata aikai inanon aro, botaki n aine, botaki n roronrikirake, botaki riki aika inaomata, ma ti aki bitineti.

Tao e koaua ae I aki raoi n rangi n taraa section 2 n te onono 2022 Hon.Speaker. Kabwara te bure kam change naba n te tai ae e rangi ni waekoa.

I kan kaotia are tao I aki bae n nooria n au onono aio are e riai naba ni buutaki te section anne n aki kariaiakaki bitineti bwa ana karaoi karikirake aikai.
E ngae n anne ao ngkana arona bwa e bwaati te Biira aio ao e na kona ngkanne n anganai au tai bwa N na manga karina au onono nakon te section 2 n tain Kometenakin te Biira.

Hon.Speaker, oin bukin raoi te Biira aio bwa kamanoaia aro, ma botaki ao rabwata riki tabeua ni irekereke naba ma ara katei ni Kiribati. Ma n anua aika ana kona n ekanako anuara ni kiritian, ao anuara ni i Kiribati ae ti kinaaki iai.

Irarikin anne ao e riai n noraki riain aio ao ni karekerekeaki bwa bon akea naba karekean te mwaiti ae am raka ni kanuanga, ae $300 nakon $10 te ngaa ibukia aro ngkai e karaoi takakaro ao e raoiroi ibukia ara botanaomata.

Ngkana arona bwa e aki bitaki te Biira aio ao aikai ngkanne kanganga aika ana tiku ao ana kaoti.

E na keerake te kanganga nakoia utu n aron ae kam bon ataia. Are e nakoia taanga, aki taun am tai te karo irarikin te nati te ti na ao a bon mwengabuakaia te roronrikirake.

E na karao ate kaokoroaki ke e nang classified raoi te botanaomata bwa antai ake a kona n nako nakon taabo n takakaro akanne ao antai ake aki.

E rangi ni memeere kateira tabeua aika moan te kakawaki n aron kakawakiia naati aine, bon tii bukin karekean te karekemwane ao e na kabuua te anua ae raoiroi ao anuara ao rikiara ni i Kiribati.

E na bon aki karekea te economy ae raoiroi bwa e na bwanga te mwane irouia koraki akana a karaoi karikirake aikai. N aron ae ti bon ataia bwa iai kambwana tabeua aika a tuai reke aia akaunti inanon te Bangke.

Ao e na kona n tiku te mwane aio inanon baina ao e rangi ni kararaoma ngkanne anne.

N te tai naba aei ao ti na bon kakoaua ao n taekinna bwa te karikirake aio,

are e bwainaki irouia rabwata n aro tabeua ma rabwata riki aika inaomata. E a bon kaman waakinaki inanon abara i Kiribati.

Kanga e a bon reke teuana bwa kanoan te roro teuana ma te roro teuana. Ibukin te mwaiti ni kanuanga n te Biira are 1988 $300 e nang riai n aki bwainaki ngkai bwa e na kerake nakon te mwaiti ae $10 te ngaa.

Bwa e na kona riki ni boutoka aron rabwata aika inaomata n aron aia waaki nako ao bon buokaia aika a kakaokoro.

N aron botaki n aro, botaki n roronrikirake, botaki n reirei ao a mwaiti riki.

Ai ngaia are I a kawenea inanon te Auti ni Maungatabu aio ni bubuti aia kariaia raou n Tia Tei ake a ti mwiokoaki moa n te tai aio bwa taan karao Tua ngaira. Ibukia kain Kiribati ngkai ao n te roro ae na roko. Ao kam a boutoka au Biira aio ngkana arona bwa kam noora riaina.

Bon tibwangana ma ara mwakuri bwa ti na katani ara katei ma aroaro riki ngkai iai mwiokoara teuana ae kakawaki bwa taan karao Tua ngaira.

Ngaia are I a bubuti ami kariaia ma ami boutoka bwa kam a bia kabwaata te Biira aio, ibukin te onono iaon te Tua iaon te takakaro a te Rotari te ririki 2025.

Ngaia are I a kukurei n tabekarake au Biira aio te onono nakon te Tua ibukin Takakaro ao Rotari are e na warekaki n te moantai. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei n am Biira ao I a kanakoa moa nakon te Tautaeka are e na kaeka te Biira aio bon te Minita ibukin Aaba Inanoa Hon.Harry Tekaiti, te Minita.

Hon.Harry Tekaiti: Ko rabwa Hon.Speaker ao imwain ae N na waakina au maroro ao I a bon kan reiti bwana ani kamauri nakon te Tibiika, te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, kain te Kabineti, te Leader n te Kaitara, Taan Tei ao ai ngaira ni kabane ni Ikotaki ma taan ongora ao riki kain au abamwakoro ae Tarawateinaieta n arana ae tabu ao kam na bane ni Mauri.

I kaitaua te Tia Tei temanna ae karineaki mai Abaiang iaon ana Biira n onono, ae rangi n Tamaroa aio are e a uotia n te tai aio ibukin te onono ibukin te tua ni kaineti ma te Gaming and Lotteries (Amendment) Act 2022.

Te Tia Babaire, I kukurei n taekinna bwa te Tautaeka e boutoka te Biira aio.

Hon.Speaker n aron ae ko ataia ao e karaoaki te onono nakon te gaming and lotteries act n aron are e a bon tia ni kabwarabwara te Tia Tei ae karineaki temanna.

Bwa iai uoua onono bwa teuana e karaoaki 1988 ao iai ae e a bon tibwa karaoaki nab ani bon taai aikai inanon 2022.
E koaua n aron tian bwaatin te tua annne ni 2022, ao e a wain aba te naan kanga kauntaba ke iango n raraoma aika e mwemwe mai iroun te botanaomata. Ao e moamoa riki bon ara Ekaretia iaon abara ae Kiribati.

Man mwemwen raraoma akanne Hon.Speaker ao ibukina bwa te Tautaeka e bon rangi ni karinea ao e moamoa naba n ana waaki te Tautaeka aio, kinakin ao ataakin karineaia ao tibwangaia ara Ekaretia. Ao ai ngaia are e a kaoti naba kanga iai te iango kanga n taraia bwa ngke e tia ni bwaati. Ao tao n aron tao raraoma akanne ao e a reke bwa kanga tinetinean riki teutana tao te Biira aio bwa e na kona ni kamwakuraki ke tao ni plublshed n te tai anne bwa e aonga ni kona ni kamwakuraki.

Ao te onono n te tai aio Hon.Speaker, ae uotia te Tia Tei. E rangi n teretere n aron are e na onea tao te kibu 6 bon ana onono are e uotia n te tai aio. E na one ate kibu ae section 6a ma kanoana ni kabane.

Ao tao anne ae ti taraia bwa ngkana arona bwa ti na ti taraa te itera anne. N taraia n tit e kibu anne, ao te Tautaeka e na bon raraoma naba bwa irouna e na bon aki bita aron te bwai are e kantaningaaki inanon te tai aio.

Ngaia are N na iraorao ma te Tia Tei ae moan baan te rine ngkai ti butimwaia n te tai aio. Ao iai katamaroa naba tao e bon reke taina inanon te kauoua ni wareware.

Ao ngkanne kanga ti kunea bwa iai riki section akana rikaaki. Ao tao bon te section ae e rangi ni kakawaki ae section 18. Ao kibuna 1 ao e bon taekinaki n te tua aio ngkana I kona n taekinna. Bwa N na kaira n te iango n te tai aio bwa te onono ni 2022. Are e a karinaki ao tao N na wareka te kibu anne n aron ae kangai.

Authorized purpose means any other charitable or profitable or any other purpose in support of promoting and development of sport, games, business, or cultural in Kiribati or any other purpose or similar in nature.

Anne te onono are e a karinaki ngkanne bwa are e a kariaiakaki n aron ae e taekinna te Tia Tei ae moan te rine mai Abaiang. Bwa a kariaiakaki bitineti bwa a nang bon kona ngkanne kanga ni waakina, te aekaki n takakaro aikai ao te tua are

1988, e bon katabuakia bwa e na bon ti anganaki tao rabwata ake ana waakina te karikirake aio n akea te raka iai ke ana aki karaoia bwa te waaki ni bitineti.

Ao ni 2022 n aron are I a taekinna ai anne ngkanne are e a karinaki ngkanne bwa te register bitineti ke bitineti akana iai nanoia ibukin te waaki n takakaro aio, ke te karikirake aio aongkoa a nang kariaiakaki.

Ngaia are tao e koaua tao anne teutana are kanga I rangi n ikan reitaki iai ma te Tia Tei. Ao n aron are I a tia n anga ana iango te Tautaeka. Bwa e butimwaea te Biira aio. Ao e koaua are ngkana arona bwa ti butimwaea ae n teina ae te onono ae ngkai. N aron ae uotia ao tao e koaua bwa iai ngkanne te kanganga bwa e bon aki bita nanon te tua iaan are e aki ringaki ngkanne. Are n te authorized purposes.

E rangi n aitau te Tia Tei ae karineaki n ana Biira n onono n te tai aio. Ao e koaua kanga bon te bwai ae e bon angan te Tautaeka. Bwa kanga n aron are e a tia ni kabwaranakoa bukina. I taku bwa ti bon bane n ongora.

Kanga te naan waaki ni karikirake aikai ngkana arona bwa e waaki. Ao n aron are e a tia ni mwaneweia, ao tao e a bon tian aba in maroro ma tao te naan kautun aro ke tao antai ake tao n au kantaninga. E a bon tia ni karaoa ana consultation te Tia Tei. Ao I taku bwa bon anne te raraoma are tao e a uotia n te tai aei.

Eng te Tibiika, tao bon te bwai naba ae e rangi ni kakawaki tao n aron tao kaongoakiu ao e koaua are bon ara iraorao are e koaua tao bon te bwai ae kakawaki taben te Tautaeka.

Bwa e kakawaki imwain are e na bwaati ana onono te Tia Tei. Ao tao e bon kakawaki naba n aron are I a bon tia ni mwaneweia are e bon tuai ni kamwakuraki te tua are e oneaki ni 2022. Ao e rangi ni kakawaki bwa e na moantaai ta oni kamwakuraki bwa e aonga ni kona ni mwakuri ao n notice. Ao ni kona ngkanne ni manga tauraoi bwa ti na onea ngkanne raoi te tua aio. Nakon ana onono are e kantaningaia te Tia Tei iaan bukina are e rangi n turuturu ao e rangi n teretere bwa bon anne ana tabeaianga ara Ekaretia aika moan baan te karineaki iroura.

Ao tao N na kaokia riki Hon.Speaker. Ti rangi n noora riaina ae uotia te Tia Tei n te tai aio. Ibukina bwa te Tautaeka e bon rangi ni korakora reitakira. Ao e aki tangiria bwa e na maenako ao e na raroanako ma rabwata n Ekaretia iaon abara ae Kiribati. Kioina ngke bon ngaia bon raora ni uataboa aron te tibwanga ni kairiri ibukin te botanaomata.

Ao tao man taeka tabeua akanne Hon.Speaker ao I a kukurei n taekinna bwa ti butimwaea te onono n te tai aio. Ko rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao ara tia maroro are imwina ngkanne bon te Leader n te Kaitara Hon.Tessie Eria Lambourne, te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao tia manga kamaurira n te bwakantaai aei ti na bane ni Mauri.

Ao ti rangi ni kukurei naba ni maroro iaon te Biira ae moan te kakawaki aei. Ibukin bitakin te tua ibukin tao te kemboro ke te takakaro n te mwane n aron are e a tia ni kabwarabwara te Tia Tei ae karineaki mai Abaiang are e uotarake te Biira aei.

Ao ti nang karabwa te Tia Tei, n ana Biira ae moan te kakawaki aei. Ao ti karabwa nab ate Tautaeka ibukin butimwaeana n te tai aei.

Ao e koaua te Tibiika ni 2022, ao ti bon uneakina naba taekan te bwai ae ngkai ae nang kamaunaaki n te tai aei. Are te onono are karinakiia bitineti n te waaki ni karikirake n te mwane, n te bingo. Iaon Kiribati ao e bon rangi n rawata te maroro iaon te onono arei. Are e bon butimwaia te Tautaeka n te tai anne.

Ao ngaira n ara maroro ao ti bon totokoa te onono anne. Ae I taku bwa bon angiia Taan Tei ngkai ae a tekateka naba ngkai n te Kabineti bon ngaia naba aika a tekateka n te Kabineti n te ririki anne.

Ao I taku bwa e rangi ni kakawaki bwa ngkana tao a tuai mwaninga, ke tao ngkana a mwaninga ao a bon tia ni kariaia ngkoa te onono n te tai arei.

Ao tao bukina ngkai ae taku te Minita bwa a tibwa ataia ae iai aia kanganga, ao ara Ekaretia n te onono are e karaoaki ni 2022. Ao ai 2025 ao tibwa ataia n te tai aei.

Ao ti nang kaitaua te Tia Tei mai Abaiang. Ao ti uringa ana maroro ae bon iai naba tabeaiangana naba ibukin tao rootakia Ekaretia aia karikirake Ekaretia. Are aron ae kanga a bon ataia. Ma te kamimi ao ngke e boo te kateibai ao e bon boutoka nab ate onono arei.

Ao anne te bwai ae ti taekina te bwai teuana ao ti karaoa te bwai teuana. Ae I taku bwa aei te bwai ae e rangi ni matata n ara maroro bwa ti bon irantangaia ara rabwata ake te naan charity. Ao riki ara Ekaretia are ngaia taan kabongana te tua aei ibukin aia karikirake ae ti aki ibukin te bitineti are e na raka bwa bon ibukin boutokaia ao kaia aia botanaomata.

I taku bwa bon matata bwa e aki bwarabwara, ti nang kan ongora te Minita are e kaeka ke e butimwaea te Biira aei. Bwa tin ang kan ataia bwa tera are e riki n te tai arei e titebo ma aki ma mamaro ao aki ataa nanoia ara Ekaretia. Ao a nang taekinna ao iai teuana are te Biira arei are e uotaki ngkai ao e Kometenaki ao e kabwataki n te bowi are imwina.

Nanona tera ae karaoia te Tautaeka n te tai anne e aki ma mamaroro ma ara Ekaretia. Ngkana a taku bwa a rangi n reitaki ma ara Ekaretia ao e aki oti. Ao e aera ngke aki kaman totokoia n te kauoua ni wareware bwa are e reke aia tai n ongora.

Ao e bon korakora aia tangitang ara Ekaretia iai ao ngaira naba ti bon ongora naba irouia. Ao e bon korakora ngaia are ti ibon uotarake bwanaia ngaira bwa are e bon anne aia kanganga ae a bon uotia nakoira n aron taekan bitakin te tua aei.

Ao iai te Tia Tei n ana iter ate Tautaeka ae N na bon kamoamoa naba n te tai aei. Bwa n te tai arei e bon ninikoria ao e kaitara ana koaua ana Party. Te Tia Tei mai Betio are tao e aki ngkai tekateka ibuakora ma ngaia e bon uneakina bwanaia ana botanaomata.

Ao e kona n noraki aei imwin te maroro n te tai arei. Ao aei ngkai ti karabwa te Tautaeka ngkai e a manga bita ana iango. Bwa are tao n te tai aei e a tibwa ataia ae aki kukurei iai ke tao a rangi n nanokawaki ke a rootaki iai ara botanaomata ao riki kain ara Ekaretia are a kakabongana te tua aei, ibukin aia karikirake.

Ti karabwa te Tautaeka kam bati n rabwa ngkai kam a bita ami iango ao ami koaua.

Ao kam ira ara koaua are ti bon uneakinna n te moantai ibukin uneakinan karinaia taan karikirake n te aekaki ni waaki aei. Bwa ti bon tangiria bwa ana kamanoaki ara Ekaretia ake ngaia ae a rangi ni kakabongana ibukin buokan aia waaki.

Ao ti karabwarabwa n aei ao e bon riai naba n taekinna te Minita bwa a bon rangi ni boutokaia ngkoa. Ao ngkai a manga aki, a boutoka te onono arei ao ngkai a manga tangiria ni boutoka ae e nang manga kamaunaaki.

Ao e nang tikiraoi anne bwa are n tabetai ngkai ti bon noora ae ti bon kairua ao ti na bon riai ni karaoa ae te eti ao te riai ao e roko te Tautaeka bwa ngaia kanga ni bon taraana ao e bon kariaia ara totoko n te tai arei.

Ma tao e bon aki rangi n rereitaki ma Ekaretia ngaia are e aki rangi n reke ana tai n ongora bwanaia ara

Ekaretia n te tai arei ae a kaman nanokawaki ao a kaman tabeaianga n aron te onono aei.

Ngaia are I taku bwa kanga taraan ngkai te onono tao bon iai akana aki oneaki, ao titebo naba ae ti noria ma ae taekinna te Minita. Bwa iai mwakoron naba te tua aei ae e na riai ni kababaneaki raoi. Mwararan ke tao mwammwan nako te onono are 2022 bwa e na bon kamaunaaki matan te bitineti man te waaki aei.

Ana kamaunaaki ao tao anne tao bon kanoan kometenakin te Biira ao e rabwa te Tia Tei ao e bon taraia naba bwa iai naba ana katamaroa riki nakon ana Biira.

Ao aei ti kan katuruaturua ao ti rang kakaitau kai e a manga bitaki ngkai te koaua ao a ongo bwanaia ara Ekaretia are ti bon tatakarua naba bwanaia ikai ngaira are man ara itera.

Ao tao n te tai arei are e aki tabe n ongora te Tautaeka ni bwanaan ana botanaomata. Bwa are ngke e nako mai irouna ao ai bon ngaia naba a bon bane naba n tineia. Ngaia are bon iai ae teimatoa n ana koaua ae bon te ibukin bwanaia ana botanaomata ao ana Ekaretia n te tai arei ao ti rangi ni kamoamoa.

Bwa are aei tibwangara ngaira Taan Tei bwa ti mena ikai bwa ti na taetae ibukia ara botanaomata. Ao ti na bon riai naba raoi n ongora irouia.

Bwa tera te bwai ae a tangiria. Ao e a oti ngkai bwa bon aei raoi te bwai ae a tangiria ara botanaomata.

Teniua te ririki ao eti ao I tatara te tabo are i Teaoraereke bwa are bon ngaia ae e rangi ni matata. E mwakoro aran te Casino, ao ti taku ai tera ngkai ae e nang riki ngkana e a uki te tabo aei bwa are e a kariaiakaki iroun te Tautaeka ae e nang uki taabo ae aekakin aikai.

Ao bon aikanne bwa ae ti kawenei n te tai arei, te tabeaianga. Bwa noran te aekaki ni karikirake aikai n aba aika irarikira. Ao I taku bwa e bon tao ti bon bane n ataia ngkana arona bwa ti ongongora n rongorongon te betebeke ao te aonnaba. Ao ti atai bwaai aika a riki n aron ae karikirake ae ai aron aei. Ao bon iai te kanganga aika a rereke. Ao aei ngaira ti tabeaianga iai bwa ti aki tangiria bwa e na reke iaon Kiribati.

Ma n te tai arei I taku bwa e rangi n turuturu riki ana taratara te Tautaeka iaon teuana ana karekemwane are man te tax, ae kanga te tax ae e na rawata te karekemwane ma te tax. Ao ngaira ti rangi n titiraki bwa nanona e kakawaki riki anne nakon tao rootakin te botanaomata n aron te waaki aei.

Ao te kauoua, a uneakina ngkoa are e na rangi n tiraua aia mwakuri kain Kiribati. Ao bon aikai koaua aika a rangi n Tamaroa ma are ana riai ni katineaki. Ao n te tai arei ngke a uneakini aikanne bwa ngaia aei noran tamaroan karinaia te naan bitineti n te aekaki ni waaki aei. Ao ngaira ti nanokawaki ma are a bon tokanikai n aia kaoti nano bwa are te mwaiti irouia.

Ma I taku bwa te bwai ae e a oti n te bong aei ti na bon riai n rangi ni kakauongo nakon bwanaia ara botanaomata.

Ao e na riai nab ate Tautaeka ni kakauongo nab ate bwana ae ti uotiarake ngaira man ara itera. Bwa ti aki ti ibukin are ti taekinna ikai ao a bon kakeaa naba manenana.

Ao e bon rangi ni matata n aia ma mamaroro ae bon akea naba teuana te bwai ae kam na taekinna ikai ke ni uotiarake ikai bwa e na kona ni bwaati.

Ao aei ti aki aron anuan te kairiri, bwa kona riai n ongora bwa ngkana arona bwa te bwai ae Tamaroa ibukin am botanaomata ao e aera kona aki boutokaia.

Bwa ngkana te bwai ae e aki Tamaroa ibukin am botanaomata ao e aera ngkai kona boutokaia. Ma I taku bwa anne te koaua ae ti riai ni mwakuri iai ngaira Taan Tei. Bwa ti na kamatakiaki tao n te mwairiri inanon te waaki n te bwai ae te party. Bwa ti na bon riai raoi ni karaoa tibwangara ae ngkana ti taku bwa e bon aki Tamaroa ao ti na ninikoria n aron te Tia Tei mai Betio n te tai arei ae ninikoria ao e kangai, I karautaeka bwa aei bwanaia au botanaomata, ae a bon aki kukurei n te onono aei.

Ao anne ti na riai ni kaota te koaua ti na riai n honest. Bwa ti na aki karaoi ara babaire ibukin ae tao te kairiribai. Ma ti riribaia kain te Kaitara bwa a kakaitara ara waaki. Anne e a bon rangi ni matata n aia ma maroro kain te Tautaeka , ao riki Minita tabeman.

Ao I taku bwa e rangi ni kakawaki bwa are e rangi ni kakawaki te Biira ae ngaia ti bon kamoamoa naba nakon te Tia Tei mai Abaiang.

Ti noora nanona n te tai arei ma e aki iranako ana koaua arei. Ao ngkai e rabwa bwa e a karaoa raoi are e bon taekinna n te tai arei ma e boo te kateibai ao e a manga bon karaua ni kakaotia ao ngai naba I boutokaia.

Ao anne te bwai ngaira ae ti taku ngaira bwa e rangi ni kakawaki ngaira tibwangara Taan Tei. Ao ti na aki karika tibwangara aei bwa ara bwai are bwa tia bon bwaibwai naba. Ao tao antai tao kain te Tautaeka tao

e ririba te Leader n te Kaitara ao tao tera ae taekinna te Leader n te Kaitara a bon totokoia naba. Ao I taku bwa ti aki anne tibwangara.

Ao ngaira ti kakaraoia ngaira man ara itera bwa ti taku bwa ngkana e Tamaroa bwa ti bon boutokaia. Bwa ti tekateka ikai bon ibukia ara botanaomata.

Ti aki tekateka ibukira ao ti kangai tia karekea kaia kain te Kaitara. Ao I taku bwa e matata n te tai aei ao ti rangi ni kakaitau iai bwa e kaotia ae kairua te Tautaeka n te tai arei. E a kairua ngke e boutoka te Biira n te tai arei. Bwa e kairua bwa e aki ongora bwanaia ana Ekaretia.

Bwa e kairua bwa e aki roko n ongora irouia ana Ekaretia bwa tera nanoia. Ngkana anne ngaia ti butimwaea aei bwa are ngaira aomata. Ti aki kona ni kororaoi n taai nako. Bwa e rangi ni kakawaki ae ti karaoa tibwangara ma te koaua ao ti na bon taekin koaua. Ao ti na akin aba taetae ni karabaira ke ni kangai. Ti a tibwa ataia ae iai aia kanganga ara Ekaretia ngkai ngaia tia manga boutoka te waaki aei.
Ma I taku bwa n tabetai kona bon kaotia bwa ti bon kairua n te tai arei. Ma are ngkai ti a noora kairuara ao ti a kaetia n te tai aei. E reke te tai bwa are teuana te bowi iraua te namwakaina imarenan moan warekan te Biira. Ao kometenakina ao kauouan warekana. E reke ara tai ao ngkana ti bon aki tabe iai bwa tao bon iai bukina bwa ti kan tabeakini bwanaia ara botanaomata ara Ekaretia ao ngkai e aera ti a manga kan tabeakinia ngkai.

I taku bwa e kakawaki ti kaitaua te Tautaeka ngkai e kona ni manga noora tao kairuan are e a tia noria n te tai arei, ao e a kaetia n te tai aei moan te kakawaki anne.

Ti butimwaia bwa ngaira aomata ae ti aki kororaoi ao ngkana ti a kunea bwa ti a kairua ao ngaia ti riai ni kaetia. Ao ti bon riai ni kangai ti bon kairua. Ao ngkai ti a kaetia. E rabwa te Tia Tei mai Abaiang n ana Biira aei ti ataia bwa moan te kakawaki nakoia kautun ara Ekaretia, tabeman ae ti bon ongora nabam ai irouia bwa a nang kukurei n ongo ae e a toka ana Biira te Tia Tei mai Abaianga iaon aei.

Ti kaitaua te Tautaeka ti kaitaua te Minita are e butimwaia, ti kaitaua te Tautaeka ni butimwaeana ao ngkai e na wene n rau Kiribati bwa e nang aki rinnako te waaki ae katabeaianga ao te waaki ae e na kaiangatoa ara botanaomata, ke te waaki riki ae katabeaianga nakon rootakia ara botanaomata n aron naba are ti bon kawenea n te tai arei te naan kanganga ae ana kona n riki, man bitakin te anua, te katei, ao riki ibukin waaki are tao ana irekereke

ara roronrikirake. Ao tao ana aki raoi rangi ni karineaki n aron te waaki ni karikirake aei.

Ao ti kaotia ti rangi ni kaitau ti na boutoka te Biira aei bon titebo aei ma are ti bon tangiria ni 2022. Ao ti rangi ni kukurei ao ngke tao arona bwa ti uotiarake ao tao e na manga akin aba bwaati. Ao e rabwa bwa e uotiarake te Tia Tei mai Abaianga o e matairiki bwa bon aei raoi te bwai ae kainnanoia ara botanaomata ao riki ara Ekaretia are e a teimatoa n tabeaianga n aron karinan te waaki aei.

Ao tao e koaua iai kanoana tabeua ae ti a manga ibuobuoki tao n taratarai ake ana bon riai raoi ni kababaneaki. E aonga n are e bon mauna raoi matan ke rinnakon te waaki ni bitineti ke te tia karikirake n te waaki ni karikirake ke te waaki ae te takakaro n te mwane ke te gaming ao te lotteries iaon abara ae Kiribati.

Ti boutokaia ara botanaomata ao aei teuana ae I taku bwa ti karaoa ngkai tabeia ae ti kamanoia man te naan kanganga aika ana kona. Ao e rabwa anne ao tao ti kantaninga ngkai bwa te tabo are e nonoraki iai te taeka ae Casino bwa e nang bon mauna nako. Bwa e rereke bwa te tabeaianga aron nonorakin te taeka anne. Ao ti a ongora ao ngaia e a waaki kakaeaia ataeinaine. Ao bon anne te moanibwai ao ana anaaki nanoia taan roko bwa tao a bobotonaine man bobotonimwane.

Ngaia are iai aana teuana ae ngaia ti tabeaianga iai ao ngaia e tabeaianga iai ara tia kairiri n ara Ekaretia aika a kakaokoro. Ao man taeka tabeua aikanne te Tibiika ao I karabwa te Tia Tei ae karineaki mai Abaiang ao ti a karabwa riki nab ate Tautaeka ibukin manga ana kariaia ni manga karenakoa te onono are e karaoaki ni 2022 are e boutokaia n te tai arei. TI butimwaea moan warekan te Biira.

Tibiika : Ko rabwa te Leader n te Kaitara ao ara tia maroro are imwina ngkanne bon te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tarawateinainano Hon.Tebuai Uaai, te Tia Tei.

Hon.Tebuai Uaai : Ko rabwa te Tibiika, ao imwain ae I kanakoa are I riai ni kanakoa iaon te onono ao N na moanna moa ni kangai te Tibiika nakoim. Te Tibiika I bon kina anuam, I kina arom ao I kina naba mwarirom. Te Tibiika, e aki tounako te aba, e aki mimi te aba. Bwa te Tibiika ko ataiko ko a bon manrea.

Te Tibiika, a kautaki mate bwa kanga e karoko nano. Te Tibiika a kautaki mate. Bwa e kangai te taeka e butimwaea te onono n te tai arei ao n te tai aei e bitaki.

Te Tibiika ao N na kaokia taraiko raoi. I kona ni kauta te mate nakoim

te Tibiika. Ao aio kautakina bwa ko taku bwa ti bon kairua, ao ngkoe ko kokoaua?

Taraiko raoi, ngke I High Commissioner tera ae ko taekinna ikai? Ti na kauta te mate te Tibiika ko a tia ni kabwara bure? Ko tuai te Tibiika, tera ngkai ae ko karaoia, tera ngkai ae ko kataia n angan Kiribati te Tibiika.

Te Tibiika, e rangi ni kananokawaki ae moan te kananokawaki bwa te taeka ae kangai bwa te Tautaeka ke ngai I aki rereitaki ma te Ekaretia.

Te Tibiika, e kairua ti bane n rereitaki ma te Ekaretia. I kona ni kabwaranakoa aio te Tibiika ao I karautaeka iai. Bwa ngkana ko taekina aio ao ngaia tao bon ngai ae I aki rereitaki ma te Ekaretia.

Bwa ko aki kona n taetae n taekin bwaai, aika ngaia tao bon anuau ngai ae te Tia Tei mai aon Tarawateinainano.

Te Tibiika, ae ko karineaki ai raoiroira te kaoti ae tabekaki n te tai aei. Bwa tera raoi oina ae tabekaki. Bwa iai te raraoma? I taraiko te Tibiika ao kanga ko aki raraoma.

Ma kanga ko waaningare kanga te waa ni kakaniko. Ma ngke ko raraoma ao ko noora te Biira ai oni kangai e rabwa ao ko aki reianako. Ni karaua kanga ni kikinraaea tera, e bon ongo Kiribati ao kinaaki.

Te Tibiika, ngai ngkana te bwai ngai ae raoiroi ngai ao I aki kona n taekinna bwa e aera. Bwa N na aki manga kauna te botanaomata. Naaka ao aio te anu ate Tibiika ae I taku bwa ngkana e bon raoiroi te bwai ae tabekaki ao ngai n tokin au kan rabakau ke tokin au atongaki bwa I aera. Ao anne I a na ngai te bwai ao I karaua ni iranna ni kawenea nakon te botanaomata, n te aro ae e na kataia ni kauna te botanaomata.

Ngai ae te Tia Tei mai Tarawateinainano. Te Tibiika, ae ko karineaki ti na tatarai te naan anua. Bwa ngkana ko taku ngkoe te Tibiika bwa ko a bon taetae n rangi ni kororaoi, ao katereko, uotiko.

Te Tibiika, N na kauarerekea au maroro bwa aonga n rawata taan maroro aika a kan maroro. Ma N na ti kangai e raoiroi bwa e aki riai ni kautaki te mate. Bwa ngkana e kautaki te mate ao kona bon mate n te tai teuana te Tibiika.

Ngaia are ko aki riai ni kauta te mate te Tibiika, te Tibiika tai ngare, ko aki riai ni ngare bwa ko bon ataa te mwariro aio.

A manga taku, ao N na katurua ti bon riribaaki ngaira kain te Kaitara.

Bwa kona aki riribaaki. Te Tibiika I bon rangi ni koaua ngai I bon rangi n ririba ngai te Kaitara, bwaau? I a katerea, a bon ataia.

Ti aki Kaitara aika tao a boou ngkai ma a bon ataaki mwariroia e a kua te baa ma ai te ngaa ma te ngaa ma te ngaa.

E a kua te aba iai, ngaia are I rangi ni karautaeka ao bon ngai temanna ngai ae N na katerea nakoim. Tarawateinainano bwa ngai I bon rangi n ririba te Kaitara.

I bon koaua n aei te Tibiika. Ao I karabwaia kain Tarawa Teinainano bwa a raonai bwa te Kaitara, e aera te Tibiika, are ngkana a noora te bwai ae raoiroi.

Tibiika : Te Tibiika I a butiko ti oki riki nakon am Biira bwa I a butiko bwa kanga ko a birinako mai iai ma kaokiko nakon te Biira.

Hon.Tebuai Uaai: Ko rabwa te Tibiika a wiingare ao ko noori moan wiia ao I a toki ikai te Tibiika ao I a kabwara ngkana e koaua bwa tao e matoatoa au taeka. Ma e bon riai ni boo matoa bwa e a bora te aba irouia e riai ni boo matoa. I a karautaeka ngkana tao e tinebu ke tao a mwataerieri iai ao are ana bon teirake. E a ura te taura ma I a kabwara bure ma ko a bon ataa ao ko a kinaki bwa te tia unounora ngkoe te koaua. Man aikai te Tibiika ao I boutoka te onono ae tabekia raora n Tia Tei ae moan baan te Tamaroa. I boutoka te onono. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao te tia maroro are imwina ngkanne te Minita ibukin te Kaneweaba Hon.Tangariki Reete. Te Minita.

Hon.Tangariki Reete : Ko rabwa te Tibiika ae moan baan te karineaki kai ko anganai au tai n te tai aei bwa N na anga naba au maroro iaon te onono nakon te Biira n onono are e tabekaki ngkai iaon te gaming and lotteries are tao te onono are e a bon tibwa tia ni karaoaki ke te tua are e a bon tibwa bwainaki inanon 2022 te Tia Babaire.

Te Tibiika, I taku bwa ti na bon riai n anga ara kakaitau, ngaira ake ti boou n te waaki. Riki ngaira ake tao Taan Tei, ake ti a tibwa manga anganaki te mwiokoaki bwa ti na tei ibukia ara botanaomata. Ao tao e aoria ngkana e a tia ni kabwataki tao te onono n te tai arei nakon te tua are e a tia ni bwainaki 1988. Ma n te tai aei tao e a manga noraki riaina ae e na riai tao n taonaki ke tao e na riai ni kanakoaki n te tai aei bwa iai bukina ae riai n aron are e taekinna te Tia Tei ae moan baan te karineaki mai Abaiang, iaan tao kanganga ke tao iaan tabeaianga are e a tia n tabekaki man rabwata n Ekaretia ake bon ngaia ake ti onimakinia ibukin aia

ibuobuoki nakon kabutan te waaki, tararuan te tarau iaon abara ae Kiribati irarikia ara unimwane ma ara unaine nakon te Tautaeka ao ti bon riai n rinanona n te tai aei n aron ana kaeka te Minita n te tai aei.

N ana kaeka are e wiina wiin te Tautaeka ao e a boutokaia moa n te tai aei. E aoria te Tia Babaire N na kaokia e aoria are e a tia nako. E aoria n tia n tabekaki te onono n te tai arei. A tia ni mwaiti karaki aika a karakinaki n te tai arei. Ma iai bukina ngke e butimwaeaki n te tai arei ao bon te bwai teuana ae I kan teirake iai te Tia Babaire. Bwa I bon noora nab ate kanganga n te tai arei ke e tabekaki. Ao i kakoaua bwa a bon kakoaua naba bwa tao bon anne bukina bwa are e bon teuare i karawa e bon raoniira, ao e tabe n anganganiira iango aika a Tamaroa.

Ao aei ngkai n te tai aei te Tautaeka e a noria ao e a kangai tao ti a karaua riki ni iangoia. E aoria ngkana e a tia n tabekaki n te tai ae nako. E aoria ngkana ti a tia ni boutokaia. Te onono are ti taku bwa e na buutaki n te tai aei bwa akea riaina ao tao iai aki angaraoina.

Te Tia Babaire, are e bon kamatata te Minita. Bwa iai bukina ngkai e butimwaeaki bwa aei naba teuana te anga ae ti na kona raoi n taraa ara tua are bon ara tua are e kabwataki n 1988 are e kabonganaaki man te tai anne ni karokoa te tai aei. Ao tera raoi kanoana.

Ngai I tuai ni wareware iai bwa are ti aki ngai te Lawyer ao ti aki ngai tera. Ma are ti a bon ti tatarai naba itera ake a tabekaki bwa onono nakon te Auti aei te Tia Babaire.

Ao ngai naba I taku tao e a bon boo naba taina ao e a tia raoi ni kammwakuraki te tua aei man te tai are e karaoaki iai ni karokoa te tai aei, ke man te tai are e oneaki iai. Ao antai raoi aika a kainetaki n te tua aei.

Bwa n aron te naan maroro aika ti ongora ngkai man te tai arei e kauntaekaaki iai ni karokoa te tai aei. Ao a taku bwa a bon ti rabwata n Ekaretia aika aongkoa a kamwakura te tua aei. Ma aongkoa mwiin te tua aei e karaoaki ibukia rabwata ake kanga aongkoa rabwata ake kanga rabwata ake kanga rabwata n nanoanga ke kanga te naan charity ke tao te naan registered societies.

Ma kanga n aron ae ti kaongoaki ti tuangaki are irouia ake taan rabakau. Bwa tera raoi oin te kantaninga n te tua aei. Ana iai tao te karekemwane iai ana iai te raka e na kona n reke mai iai ke tao tera.

Ngaia are aongkoa a manga taku, kai akea. Bwa kanga bon te kantaninga

n aron kabonganaan te tua aei kanga e bon ti kabonganaaki ibukin kauringaan karikirake ake ana kona n support ke a kona n anga kanga te mwane n nanoanga. Kanga te mwane ni ibuobuoki nakoia naake a kainnanoia.

Ngaia are naake a tangira buokaia ao kanga akea te kantaningaia bwa kanga iai te raka ae e na kona ni karekeaki n aron karikirake ake a mwaneweaki iaon te tua aei te Tia Babaire.

Te Tia Babaire, I rangi ni kakaitau bwa tao e a boo taina ngkai bwa e abwabwaki ara tai bwa imwain te Auti ae na roko. Ti a riai ni manga taraia bwa ngke e uneaki ao ti a manga bon karaua n taraa te tua are 1988. Ngke e karaoaki te onono arei n te tai arei, a bane n rootaki a bane n rootaki kibun tuua bwa ana riai ni kangaraoaki raoi te onono arei ke kanga iai naba kibuna aika a tiku, ake ana riai nab ani kanakoaki n te tai arei bwa e aonga namoraoi ao nakoraoi aron te onono are e tabekaki n te tai arei.

Ngaia are I taku bwa a rabwata kain ara Ekaretia ake a tia ni uota aei. Ao a tia ni kataia n angan tao te Tia Tei ke tao n tabekia nakon te Tautaeka bwa e na riai ni manga taraia. Bwa are bon te tua ae ti karaoia bwa are anne tabera. Bwa ngaira ti bane n rineaki nakon ana auti Kiribati taan karao tua.

Bwa ti aki nanona are ngkana te tua ae ti karaoia bwa e kairua ao ti a bon tiku naba ma ngaia ni karokoa amen. Iai tabera, ao tabera manga katamaroana. Ao tera angana ae ti na karaoia, ao aei ti na manga uotia naba nakon te Maneaba ni Maungatabu aei. Ao ti na manga kataia nab ani kabwaranakoa nakon te Maneaba ni Maungatabu ao nakoia Kiribati ae bwanin bwa tera bukina bwa ti tangiria bwa ti na manga moan rinanon te onono are ti a tia ni karaoia n te tai ae nako.

Tera bukina ngke ti kabwatia, ao tera ngkai bukina kai ti tangiria bwa ti nang manga kanakoa ke ti nang manga aki bwaina. Ao tera riki bwaai aika ti na manga katamaroai ni irekereke ma te tua are bon ngaia te principle act are bwainaki n te 1988.

I taku bwa bon aei bukina te Tia Babaire, ae I teirake iai bwa ngaira ti bon boou. Bwa ngai I bon kangai ai rabwara te babaire bwaai aika ko aki kona ni kantaningai. Bwa ngaira iroura n te tai arei ngke ti ongora ngkana ngaia bwa tao iai aki kukureira tao kain Kiribati. Riki ara Ekaretia tao a raraoma ma ai rabwara te kantaninga ao te iango are e na manga reke iroun te Maneaba ni Maungatabu ke te Tautaeka ke e a manga kangai, uotia

ao ti a butimwaia ma ti na katamaroa.

Ao ngkana iai itera riki are ti na riai ni karinnakoi ao te bwai ae rangi ni kakawaki ti na manga bon reitaki ma rabwata n Ekaretia. Ma ara botanaomata ao ti na kabwarabwarai itera ake ti taku bwa tia riai ni Karin iteran te tua aei ake ana kona ni irekereke ma aron ana waaki te Tautaeka. Ibukin aron te karikirake ke karikirakean arora ake ana kona ni ibuobuoki iai ke ara karekemwane are ana kona ni ibuobuoki iai nakoia kain abara ae Kiribati.

Ti ataia ti bane ni kakoaua ke te lottery ke kabwaranakoan aekakin maroro aikai a bane ni irekereke ma bwaai aika aki raraoi. Te katei, baikara, tao ngkana arona bwa e a roko te bwai aei kanga te naan kauntaeka n taai aika nako, ke tao e na irekereke ma te naan aine are e taekinaki. Tao te naan mwane aika ana roko i abara aika a barekareka, ke tao baikara riki.

Te Tia Babaire, ma ai rabwara te iango ma te kantaninga n te tai aei ke e a manga moan nikiraki ke e a manga moan kaweneaki imatan te Auti aei, ao tera ae ti na kauntaekaia. E aera ngkeke kam kangai ao e aera ngkekei ngke kam kangai. E a tau tia butimwaia ao aei tabera ae kakawaki.

Ti a butimwaia tia bonnanoia ti a katamaroa, nakon are e kantaningaia ara botanaomata ao riki bon ara Earektia te Tia Babaire n aron are te tabeaianga are e aki toki n taetaekinna te Tia Babaire nakoira n tatabemaniira nako.

Ao ti kakaitau ti karabwarabwa ko rabwa te Tia Tei mai Abaing n aron am tabeka. E kakan bwa ti na taetae, e kakan naba bwa are kam na bon taetae ngkami are kam a tia ni boutoka te onono n te tai arei. Ao aei taina manga okiria manga kangai ngaia eti. Bwa are ti aki nanona bwa ngaira ni kabane aika ti bane n tekateka ikai ti ataa kanoan te tua. Ti aki nanona bwa ti wanawana bwa tao iai ara beba tao n te tua ke tera, tiaki.

N tabetai aron ae a reme ara atatai, a reme ara konabwai, ma ngkana ti karauaki raoi ni kamatataaki raoi bwaai aikai nakoira ngkana ti tekateka ma are bon taan rabakau ma e kona n anganiira raoi ni kabwarabwarai ma ti kona ni manga matata. Tera e na taubwiira, bwa ti na aki manga kona ni bita ke ni manga karaoa ara onono nakon te tua teuana ma teuana, ae e a tia ni kabwataki n te Auti aei e riai ni katamaroaki.

Ngai I raroa nako n te iango anne te Tia Babaire, ngai temanna ae I taku bwa ana iai tuua aika ti a tia ni

karaoi aika ti taku bwa aki nakoraoi, aki kona n tobwa raoi ara botanaomata, ke tao e na iai te kanganga ae e na kona riki nakon abara, nakon taai ma roro aika ana roko ibukia ara roronrikirake, ara botanaomata nakon taai aika ana roko, ti riai ni waekoa ni mwakuri. Bwa anne tabera ae ti kabaeaki iaan te tua ae maungatabu ae kakawaki kai ti a tia n anganaki te tibwanga ae ngaira taan kairiri ao ngaira taan karao tua, ibukia kain Kiribati ao ara botanaomata te Tia Babaire.

I taku bwa e na uarereke au maroro ao e aki boo au tai ao I taku bwa te onono aei kanga bon akea oina, kanga e ti kanakoa are e a tia ni kanakoaki te onono iai ni 2022.

Ao n aron are e bon taekinna nab ate tia tabeka te onono. Tao bon iai iterant e tua ke te tua are e bwainaki man 1988 are e tangiria naba bwa e na katamaroa. Ao n aron naba are e taekinna te Minita are tibwangana aei man te Tautaeka are e kabooa. Ao ti na kaai ni iraorao n reitaki ao au kantaninga bwa imwin ara maroro n te tai aei ao e na reke ara tai n okirikaaki nakoia ara botanaomata.

Te Tautaeka e na reke ana tai ni maroro ma te Tia Tei are ngaia ana tabeka te tabeka aei ao n tokin te tai e na otinako ao te kabanea n Tamaroa ao bon ngaia ae ti kantaningaia, tobwakin te kantaninga ao te tua are e a tia karaoaki ae wene imatara n te tai aei. Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki ao I bon rangi ni boutoka moan warekan te onono n te Biira aei. Ko rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao ara tia maroro are imwina ngkanne bon te Beretitenti HE.Taneti Mamau te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau :' Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki ao e koaua I a reita te kaitau nakon te Tia Tei mai Abaiang temanna ae karineaki n ana onono nakon te Biira are iaon te tua ibukin Takakaro ao te Rotari ke te gaming and lottery Bill. Are e a tia ni uotia nako matan te Auti aei ibukin manga taorimwian te onono are karaoaki ni 2022, ni manga buuta te onono are e karaoaki n te tai arei.

Ao e koaua ti karabwa anne bwa tao anne te tabeaianga are e a kaman roko inanon bain te Tautaeka n te tai arei. Ngke uotakirake te Biira n onono iroun ngkoa ana Tia Tei temanna Onotoa are e aikoa kaina te Auti. Ao e bon uotarake ana Biira nakon are e private member. Ma are ti bon kawenea aron inaomatan bwa te Tia Tei ngaia ae e na bon uota ana Biira.

Man te kauoua ni wareware ao ti a karaoa ngkanne te reitaki ni iraorao

ma ngaia. Ao tera are ti reitaki ma ngaia ni iraorao. Bwa are a bwainrang Ekaretia. Ma I rangi ni mimi iroun te Leader n te Kaitara bwa bon akea reitakira ma Ekaretia.

Ao ti bon uotiarake naba bwa bon iai ngkanne ara katamaroa n te kauoua ni wareware are ngaia are ti a katamaroa ngkanne are mwakan te Minita.

Are ngaia are ngkai ko kona n register iai taabo ae e na register te bitineti iai are e tangira te kemboro. Bwa are e koaua are e bure otara bwa ti taku bwa kanga e na buoka kaungakin te karikirake.

Irouia naba are kanga taraan te roro aei ao ti taku bwa e na compliment ke na buokia botaki n aro n aia karikirake anne.

Ngaia are ti karaka te kanuanga n te tai arei are ngaia ara Biira n te tai arei e karaka man $300 ao e a rokoroko ngkanne n $10 te ngaa are I taku bwa a kukurei iai botaki n Ekaretia ke a bwaina te karikirake ae te takakaro ae te bingo bwa kanga aia karekemwane.

Ao ti kakoaua bwa are e bon karako te karekemwane iaon abara ae Kiribati riki nakoia ara Ekaretia.

Ao ngke a roko ngkanne raraoma ao anne ngkanne ti kibaria bwa ti a katamaroa ngkanne n te kauoua ni wareware. Ngaia are I rangi ni mimi bwa ti uotiarake ao I mimi iroun te Leader n te Kaitara bwa e a mwaninga bwaai ake ti karaoi n te tai arei.

Ao e a bon bukinna bwa ti katinanikuia Ekaretia, bon ngke ti moan uotarake te moan wareware ao a roko naba aia bubuti Ekaretia. Ao ngai temanna ae I teimatoa, bwa iraua kaoau imwin bwatin te Biira arei ao I a bon kaoaki ao iai Ekaretia ae a kaoai bwa a kan maroro ni kan ataa raoi ana koaua te Tautaeka, bwa e aera ngke ti a karaoa te onono aei.

Ao tao e rangi n rawata au maroro ao te bwai are a kukurei iai a kukurei ni kangai, e aoria bwa are ti ataia ti a tia kanga ni kainna n ara maroro n te kauoua. Bwa e anganaki te Minita mwakana ae kanga e na katuruaki riki mwakan te Minita are e na bon iai n te tua.

Ma e nang aki bebete are ko a nako naba n register n te Kauntira ao ko anganaki te Kauntira. Anne ti a katamaroa riki, ni buoka ke ni kaea nanon aia tangitang ara Ekaretia. Bwa ti taku ngaira bwa ana boaki naba ni kaungaaki aia waaki n takakaro.

Ma e koaua bwa iai te itera teuana are e a tabekia te Tia Tei n ana onono

are e kamauna iai. Bwa teuana te itera are a kona ni iraraang te roro ae rikirake riki n aia iango i abatera, ake a roko i abara are tao e kaokoro ara iango ma ngaia. Bwa are tao te takakaro ni karikirake ma Ekaretia bon ti te karekemwane ma ngaia e kona ni kirimwanganga riki ngkana a nang kateaki Auti n aine. Ao anne ngkanne a bon rangi n raraoma, are tao e koaua bwa are tao a roko ataeinaine a roko man abamwakoro.

Iai abamwakoro ae a roko ao a titiraki Minita ma Taan Tei e a kanga ngkai a roko ao ngaia are kaninganingakin te onono arei, bwa ngaia a noora te itera are a kona n rinnako iai ni waakin aia bitineti.

Are te bitineti ae a kona ni kabubura aia kanuanga nakoia Ekaretia, n te aro are tao aikai itera ake ti aki noori. E a kona ni bane korakoran ana resources te aomata nak oni iririra te lottery ma te kemboro are aia bwai bitineti are te kanuanga e a kona n riaon $10 te ngaa.

Ao a nang mena bwa are e karako ara botanaomata, ao eti aia point Ekaretia are ai ti anne ara karekemwane. Ao ngkana kam nang anaia mai iroura ao ti aki kona ni compete aika a roko mai itinaniku aika a bubura angan baia.

Ao bon iai temanna te bitineti ae ngaia anne ao e ngae n ae kain Kiribati, ma are bon tei abatera. Ma are e kona ni iango ti aki n aekakin ana iango tei Kiribati.

Bwa e kona ni bon ti iangoa karikirakean kaubwaina n te mwane ma iroura i Kiribati ti aki ti te mwane maeura.

Bwa maeura naba ara onimaki. Ao anne ngkanne are ti a karautaeka nakon Ekaretia ao ti boutoka are e tabekia ngkai. Ma te koaua are e bon tuai ni waaki kamwakuran te Biira aio. E bon tuai bwa are ti na manga bon karaoa ana regulation ao ti na katamaroai tabeua itera.

Ma are e koaua bwa ti a oaki ni manga te onono ao e koaua e tuai mwakuri te tua anne. Ngaia are e rabwa bwa ngkai e a tabekia te Tia Tei ae karineaki bwa e koaua bwa e kona riki ni iai itera. Ae ti aki n rangi n atai riki n noori, ao e kaokoro te taratara irouia naaka a rangi ni iango ni bitineti. Aika kanga ti aki te aekaki ni iango ni Kiribati.

Ao tao I kabwara bure ma iai iango aika aki kina kakawakin ar akatei ma ara onimaki. Ao anne ngkanne te bwai ae e rangi ni kakawaki.

Ma I ti kan kaeti tabeua rongorongo bwa e a katuruturuaki bwa ti aki ongo bwanaia ara Ekaretia. Ti uotiarake iaan te taratara ibukin buokan karikirakean kanga te

kaubwai iaon abara ae Kiribati. Ao kaungakin naba takakaro ae anuaia ara botanaomata.

Ao e koaua iai itera tabeua ao man au ma maroro ma Ekaretia ao te Ekaretia are e bon rangi n raraoma iai e aki toki ni kakaoai. Ao e kakaoai ao kanga ti spend a social ti get together ao a tatabeki aia iango n raraoma ao ngai ngkanne I tabeki. Ao ti a tia ni katamaroa e aki kona ni waaki te mena ni karokoa e anga ana kariaia te Minita.

Are bon mwakana iaan te tua ma ti a katamaroa bwa e aki kona n anga bwa ngkana e na kabaea ana license n te mena e na overwrite iaan te tua bwa te Minita e na ang ate kariaia.

Ma ti rangi ni mimi bwa are bon iai naba ibuakora Taan Tei ae a rangi ni boutoka te bitineti aei. Ae ngaia ti un ae ngaia ae karekea te raraoma ngkai.

E karekea te raraoma ngkana bon iai mai irouia ara Taan Tei ae a bon manga boutokaia bitineti aika aki kamweraoi nakoia ara botanaomata ao riki ara Ekaretia. Ma are aoria n anne bwa are tao inanon waakin te tai ao e na noraki kakawakin ae ngaia ti a manga boutoka, ao e tuai ni waaki kamwakuran te Biira ao e a waerake n ang ate onono aei.

Iaan are tao a bon raraoma Ekaretia, bwa are a raraoma iai tao itera iai bwa are e a korakora te wanawana iai, irouia Rooia are a bubuoka naba te bitineti aei. Bwa are e a korakora te wanawana ao tao a manga uotia bwa te tangitang nakon tao te High Court, ao tao nakon tera ao tao e kona ni manga reketaati tao te Tautaeka.

Ngaia are e rabwa ngkai e noraki manga moantain katamaroan riki buutan te onono arei bwa are ti a kauiaaki bwa are bon iai ana waaki te Tautaeka , are e na onea te tua ni kabane. Ao bon anne ngkoa ara kaeka nakoia ara Ekaretia n te tai arei. E aoria bwa ti a ti kanakoa aei ao iai te katamaroa ae bwanin ao ti a taraa ami concerns ke ami raraoma akanne. Bwa are ngkai kai e a oaki n aei ma tera te mena ti a manga noria bwa are e kakawaki bwanaia Ekaretia.

Ao ti aki ti ara Ekaretia ao bon ara botanaomata naba, riki ibukin bitakin e kona riki n te tua aei bwa manga bitakin maeuia te roronrikirake. Riki bwa are ti aki tataneiai bwa are akea n ara katei, kateakin auti n aine, ke te auti ni kakakibotu. Ma are a roko ngkai a roko i abatera ao a riki naba bwa kain Kiribati.

Ao I karautaeka ngkana I taekina anne ma are a roko aikai ao ti nang

kataia n attach ke ta oni uota ara tua ni kataia riki ni kaitarai naba bitaki aika ti taku bwa ana kona n noori ara katei ao ara onimaki. Ao ti aikanne bwaai aika a rangi ni kakawaki irouia i Kiribati, ao riki kautun ara Ekaretia are bon ngaia are bon anaaki te Biira aei iaan ana kabwarabwara te Tia Tei temanna mai Abaiang.

Ao ti kaitau ao man taeka tabeua akanne ao are e kimototo bwa are e bon boutokaia te Tautaeka ao I karabwa te Minita are e a tia ni uotarake ao e anga ana boutoka te Tautaeka n anne. Ao I ti kan katerei itera tabeua bwa e a tiku te ongora bwa aongkoa te bwai ae ti karaoia n te moan wareware, ao riki n te kauoua ni wareware ngke a mwaiti bwaai aika ti karaoi. Ao ngkana ti okirikaaki nakon te record ao I taku bwa iai kanoan ara katamaroa n te kauoua ni meeting. Are a kukurei iai ao ti a bon reitaki naba ma ngaia n te moan meeting, ao moan warekana ao ti a bon reitaki naba ma ngaia bwa are e korakora aia concern. Ao ngaia are e rawata au tai ae kakaoai bwa N na maroro ma ngaia.

Ma e a reke te ota irouia ma e koaua a bon raraoma naba bwa are te rabakau irouia naba ara rooia n taai aikai e bon korakora. Ti kaitau nakoia, ma are n tabetai tera ngkana a tatara riki kakawakin ao kamanoia ara katei, ao kamanoia naba ara Ekaretia ao anne te bwai ae ti raraoma iai. Bwa are e na kanga ao are te tua e bon toua naba kawaina.

Ngaia are akanne bwaai aika a kakawaki ake ana kaitiakaki man tua ake ti kabwaati ngkai ti na taraia bwa ana mano raoi naba ara katei ao n reitaki ma ara onimaki. Ti boutoka moan warekan te Biira aio teuae te Tia Babaire ae ko karineaki ao e rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Beretitenti ao ara tia maroro are imwina ngkanne bon Tia Tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang Hon.Taberannang Timeon, te Tia Tei.

Taberannang Timeon: Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki e rabwa te tai aio ngkai e kona n reke ara tai aio ngkai e kona n reke ara tai ni maroro iaon te onono ae moan te kakaongora aio. Ngaia are I a moana aio te Tibiika ni karabwa te Tia Tei ae karineaki temanna mai Abaiang, ae noora riaina bwa e na uotarake ana onono aio.

Ao e koaua e a tia ni butimwaia te Tautaeka, ao ngaira naba man ara itera aio te Tibiika ti butimwaia. Te Tibiika aio teuana te tua ae kaotia bwa e na riai n taratara raoi ara botanaomata ao taan kaira te waaki.

Bwa are ti na riai ni kabubura ara taratara nakon taai aika ana roko. Ao aio teuana te bitaki are e tangiraki

bwa ti a roki inanon te waaki ae boou, te gaming ma te lottery ma te casino teuae te Tia Babaire bon waaki aika a kakaraoaki n taabo aika itinaniku. Bwa are ngaira ti a reitaki ma te aonnaba ao teuae te Tibiika.

E oira baau te Beretitenti ae ko karineaki. E oira baeu bwa are ti bon tautaua arora ao ngke arona bwa ti boutoka aio are ti boutoka are mai imwaina n te moantai ao ao akea te kanganga te Tibiika.

Ao ngkai e teimatoa aio ara raraoma kain ara botanaomata, inanon ara Ekaretia aika a kakaokoro. Ao anne te kanikina te Tibiika ae ti riai ni kaman tia ni katamaroa te itera aio. Ao rimwin n ongora n aia raraoma ara botanaomata te Tibiika.

Te bwai ae I teraike iai te Tibiika bwa e koaua bwa n tabetai te Tautaeka e aki kan ongora irouia raona n Tia Tei n te Auti n Tei tataraira bwa ngaira koraki aika taan kamangaongao. A riribaira, ara kantaninga bwa ti aki anne te tab oni kairiribai aio teuae te Tibiika. Ma te tabo n reitaki ibukia ara botanaomata.

Ao teuae te Tibiika bon akea naba temanna n te Auti n Tei aio ae itiaki mai tabon waena ni karokoa taubukin atuna te Tibiika bon tea kea. Ao e bon taekinaki n te boki ae tabu, te aine are kanga e bure ngkoa, ao e kairaki nako matan te tia kamaeu. Ao kan noora neiei e bure n aia bua Iutaia e na riai ni karebanaaki ni karokoa e mate. Tera ae bon taekinna te tia kamaeu ao bon Iesu ao e kangai ko rabwa Retai bon te aomata ngkoa ae ko rangi ni itiaki. Ma are e teirake ngkana te aomata ae e rangi ni itiaki ao bon akea ana bure, ao ke ana teuana te atibu ni karekea neiei.

Angaa bwaretaio ao te koraki ake aongkoa bwa a rangi ni itiaki. E a manga teirake Iesu ao e a manga taku angaa naake a bukiniko. Ao kai akea, ao bwa tera ae riki. Are a touanako temanna imwin temanna.

Bwa are e moanaki naba irouia te koraki ake a taku bwa kabanea n Tamaroa ngaia are a nako, eng ngai naba I aki kuneko ni bure naako ao tai manga karaoa are e aki riai arei.

Ngaia are te Tibiika, I teirake ibukina bwa ti taku bwa aio te Auti n Tei teuana ae ngaira Taan Tei ti riai ni karineira bon iroura, a oni butimwaai ara koaua aika a kakaokoro. Ti aki ibukina bwa ti mena n te party teuana, ao te Party teuana.

Ma are koaua are e kakawaki kanoan te tai, ao tia okitaba bwa ti a oaki n te tai bwa ngke arona bwa ti a kaman kabwaata aio n te moantai ao a oni kabanea arona ao kai e a tia te Tibiika. Ti aki manga rinanon aio ao ngkai n te tai aio ma tia rinanon are katamaroana. Ae tao ana aki kaoaki

ataeinaine ana nanonaki teuae te Tibiika. Bwa ana kaina te casino.

Bwa are e koaua bwa ngkana ko noora te tamnei ao te tabo aei kanga a mena iaon te naan taibora tao a tibwatibwai te naan chips ke tao a kabuta te mooi ke tao a torotorobii waeia taan takakaro, ao tera riki. Bon te mwakuri ae kaitara aron ara koaua ni kiritian te Tia Babaire.

Ngaia anne are e bon rangi n teretere ao n ota bwa aio tabetabeia ara Ekaretia aika a kakaokoro. Ao are e bon oti bwa are a tuangira bwa e a riai n tabekaki aio te onono aio. Ao ti karabwa te Tia Tei mai Abaiang are e a tia ni manga uotiarake n te tai aio.

Ao n aron ae e a tia n taekinna ara Leader teuae te Tibiika, ti boutokaia ti nang boutoka aio ao e rabwa te onono aio bwa ti taku bwa tao e nanonna are e kantaningaia naba ara botanaomata iroura. Are ti riai ni kaman tia ni karaoia teuae te Tibiika.

Ngaia are ti teirake ni kaoti nanona aika a a kukurei ni butimwaean te Tibiika aio teuae te Tibiika. Ao e koaua ngkana ti a manga okiri taai ma bong aika nako te Tibiika, ao are bon arona, bwa tao ti kataunari bwa ngke arona bwa tao a tia aikai n te tai ae nako ao akea te kanganga teuae te Tibiika.

Ma are aki tia ibukina bwa ti totokoia ma ngaia ibukina bwa ti uotakirake n te tai aio. Ngaia are ti karabwa te tai aio teuae te Tibiika bwa ti taku bwa e na manga karokoira bwa ti a katoka iaon waara ae ti teuana ma te Tautaeka , ibukin ara botanaomata ae Kiribati. Ao anne tabera teuae te Tibiika ngkai Taan Tei ao ti riai ni bane boakina te koaua ae ti teuana ibukia ara botanaomata.

Ao ti na aki kekebutu ni kangai, ti aki kona n onimakini ngkami bwa kain te Kaitara. Kanga e karaoa te Tautaeka te Tia Babaire bwa bon kanoan te waaki. Kanoan te Auti n Tei ae inaomata teuae te Tibiika. Bwa are e na bon bae ni iai ae Kaitara ao iai ae e na bon mena n te Tautaeka teuae te Tibiika.

Ao tao e koaua bwa n te tai aio e mwaiti riki n ana iter ate Tautaeka ma are bon arona te Tibiika bwa are e bon bitaki te mwaiti n te tai teuana ao te tai teuana. Antai ae e na ataia ao manga te rinerine ao tao manga ti uoman tao kain te party ae Tobwaan Kiribati. Ao tao aio tao angaun tabun.

Eng, e ngare te Tia Tei mai Abaiang ko kona n nakomai ni kawarira te Tia Tei mai Abaiang bwa are aki am butimwaea nakai n te taina. A tibwa butimwaia ngkai.

Ao ngke arona bwa ti uotarake te onono aio ao tera ae e na riki te Tibiika? Ana aki butimwaia nakai ana kangai te onono man te Kaitara mwiina ti taraaki iroun te botanaomata bwa ti a konaaki.

Bwa ti aki te konaki te Tibiika te bwai ae kona tataraia. Ma kona taraa te koaua. Ao kabwaian te botanaomata bwa ngkana e mena te koaua iroura ke tao n te itera arei ao tao mai nuka, ao tera burena ngkana ti bane ni bwaroakinna te Tia Babaire.

Ma tao ti ibukina bwa tao e koaua n aron are e taekinna ara Leader n te Kaitara ke tao kam ririba ke tao kam riribaai ke tao antai riki. Kam a tannako man tamaroan ara iango ke ara kaoti are ti tabeki n te tai teuana ma te tai teuana.

Ti a tia n rineaki irouia ara botanaomata te Tibiika, man ara abamwakoro aika a kakaokoro bwa ti na taetae ibukia. Ao ti taetae ikai te Tibiika bwa ti aki ibukira ma ti kaota bwanaia ara botanaomata. Ma I kaota bwanaia kain abau ae Tabiteuea Meang ikai.

Ao ngkana ti nang tuk ate Tia Babaire ibukina bwa arei ao arei ao bon moan te kangare anne te Tibiika. Ao te koraki aika a rangi n tutuki te Tia Babaire, aki ti bon kinaia naba teuae te Tia Babaire. Ti atai naba aroia, ma anuaia, ma maeuia ma tera riki te Tibiika. Ao tera are e nang nakomai ikai n tuangira riki bwa ti na kaini wiira.

Ma ti teuana au bubuti teuae te Tibiika nakoim bon nakoim am kain tekateka bwa kona tatara te itera aio te Tibiika. Bwa are bon iai te kamatauninga n tabetai ao ko aki booa ke ni kataia ni buokira man am kain tekateka ao e na reke kanga aki raun ara kantaninga ma nanora. Bwa ai antai temanna te Tia Tei ae na kataia n tuanga temanna ma temanna bwa arei ao arei.

E bon aki riai bwa I taku bwa e n rangi ni karewerewe riki man am kain tekateka ni kangai an karaurau riki bwa arei ao arei ao arei. Ao an bon taraiko ko rangi ni itiaki. Ke tao tera riki bwa kanga ko mama iai teuae te Tibiika. Ngkana tao bon are n aron are I taekinna bwa ai bon antai ae itiaki n te Auti n Tei aei.

Ngai naba temanna ae I aki itiaki ma are te koaua ti na kekeiaki ibukia ara botanaomata ao ibukin bukinara are ti na uaia ni booti nanora ni kakaea te kabanea n Tamaroa ibukia ara botanaomata n te tai teuana ma te tai teuana.

Ao te koaua e aki mena n te tabo ae ti teuana. Bwa ke tao e na mena n te party ae ti teuana. Ao n te tai aio e a oti te koaua are e kangai bwa ngaia te *majority is not always right.* E

kangai mwaitia aomata e aki n taai nako n eti n aekan ae kangai Tobwaan Kiribati, ngaia teningaun tabun aia aomata ao are ai aongkoa ngaira tao ti iraman, ao ai aongkoa e bon mena naba irouia te koaua.

Ao I taku bwa bon anne te bwai ae riki n te bong aei. Bwa ti noria bwa ngaia e bon kona naba ni men ate koaua iroura are ngaira temanna ke uoman, ke teniman are ngaia are kam a noku iai ao ngaia are kam a kangai ti bon ririba naba te Kaitara.

I taku bwa are ti aki te koaua ni koaua ti te taeka ni iraorao e ang. Ngaia are ti na bubutiko te Tibiika bwa are kona kataia naba ni mauboniia aron ara maroro n te Auti n Tei aio ae iraorao ao e karinerine. Ao e bon koaua ae ko bon aki kona n tatangiria te botanaomata are bon iai temanna ae e bon rangi n riribaiko.

Ma tai kaotia ikai I riribaiko ai aron are e nang kaura ana taura bwa are e na manga taetae. Ai te aekaki ni waaki te waaki aio te Tibiika e bon rangi ni kamatauninga ae bon rangi ni kamatauninga.

Ao are ngaia are e rineaki naba irouia ara botanaomata ao ngaira ti aki botanaomata ara aomata. Bwa are ti nang kataia ni meremere ikai te Tia Babaire. Ao e koaua kanga e kakunnainga te aekaki ni waaki anne.

Eng ti na kauarerekea te Tibiika bwa are e koaua ti a tia ni kaoti nanora ibukin te onono ae uotiarake temanna te Tia Tei mai Abaiang. Ao ti kamoamoa te Tia Tei e ngae ngke e a tia n aki mena n temoantai ma e keiaki ibukin bwanaia kain abana ae Abaiang ma ana Ekaretia iaon abana ae Abaiang ao n reitaki ma te Ekaretia iaon Kiribati ni itera aika a kakaokoro. Ao ti boutoka te Tibiika. Ao ti karabwa te Tautaeka ngkai e butimwaea naba aio ao n taekinna bwa iai onono aika a tia ni karaoaki n taai aika nako.

Ma e koaua bwa e aki nakoraoi anne bwa ngke arona bwa a kaman mena n te moantai ao ti aki manga okira aio ngkai. Ngaia are ngke arona bwa e na butimwaeaki ana onono te Tia Tei are mai Onotoa ngkoa are ai ti aki raora ngkai ao tao e a tia teutana. Ao e a katamaroaki riki ngkai te Tibiika.

Are e koaua ko aki kona ni kaoka waen te tai te Tibiika, e a tia nako arei ao ti a manga roko n aei.

E taekinna ara Beretitenti ae karineaki bwa ngaia e a reke ngkai kanga ana katamaroa ni ma maaroro ma tao kautun aron tabeua ao ai rabwara anne, ao tao tera ae tauko te Beretitenti ko a bon aki uotarake aio bwa e aonga ni kona ni katiaaki arona n te mronron aei ae te Auti n Tei ao ti kona ni waakirake ngkanne. Ao akea ngkanne ana tabeka te Tia

Tei temanna ae karineaki mai Abaiang, bwa are e a tia arona.

Ma are waeai te Beretitenti tera ae tauko. Ko a oaki iroun te aomata ao teuaio e rangi ni kabanetai. Ao bon noori taningana ngkai e teirake n nako kanga taningan te kameaanti. Ao tao I a roroko n tokina teuae te Tibiika bwa e a tang au beero ao ngkana iai taribin te maroro ao ti a karautaeka ni kabwara bure iai nakoim te Tibiika ao te Auti n Tei ae moan baan te karineaki aio ao e rabwa. I boutoka te onono aei te Tibiika ao ko rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao iai am point of order ngaia tera am point of order te Tia Tei mai Tarawateinainano.

Hon. Tebuai Uaai: Ko rabwa te Tibiika e uarereke. Bwa e taekinaki bwa e a manga kaura ana taura. Bon ngai ae I taekinna ao ko rabwa bon taekam bwa N na kangai bwa ko a tia n taekina te kewe, iaon abam ae Tabiteuea Meang bwa ko taku bwa ti anga te mwane ae $20,000 te ngaa. Ko rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei e aki rangi mena anne kanga titebo ma ti na bubuti riki nakoimi Taan Tei bwa e aoria I a karautaeka tao e na manga reke am tai te Tia Tei ngkana ti a manga kangai akinna N na butiko. Ao I a bubuti naba ngkami Taan Tei bwa kanga e nang manga reke ami auti aio bwa kanga te auti ni kairiribai.

Ti na riai n aki karaoa te kairiribai ti na riai ni iraorao bwa are ngkami Taan Tei mai abami ae kam karineaki ao I a buti ngkami karinei ngkami bon iroumi ao e a tau tei katorotoro inanon maneabami aio I a buti ngkami Taan Tei. Ao ngkana ti taetae ao ti taetae riki iaon ami Biira. Ngaia ara tia maroro are imwina bon te Minita n te Aono n Raina Hon.Mikarite Temari.

Hon. Mikarite Temari: Ko aitokamauea te Tibiika n te bwakantaai aio. Ko rabwa ngkai ko anganai au tai bwa N na maroro iaon te Biira aio. E a bon tia ni butimwaeaki iroun te Tautaeka a oti kariaia iaan norana naba ae riai.

I kan kataia ni iangoia bwa N na aki maroro ngkana ko a kumekume ngkoe te Leader ko a kumekumea te Tautaeka ae nako.

Ao ko kataia ni kamangorira imataia Ekaretia. Ao e bon eti ngkanne rongorongom man te Tia Tei man TUC. Bwa te tia oto kewe ngkoe ni mwamwana te aba.

Ngaia I riki n teirake iai. Ngkana ko noora te onono arei ao are e kabwarabwara te Beretitenti. Ao e anganaki te Minita mwakana bwa e na taraia bwa e ngaa ae e na anganna

ana license. Bwa kanga te taratara ngkekei ti rangi ni kaukia naba nakoia ake a kan bitineti iai.

Ma a limited mwakaia iaan ana kariaia te Minita. Ao ti bane n tarai itera akanne. Ti kauntaeka te itera anne e na reke bwa te tabo n aine, ti taraia. Ti aki ti birinako mai iai ao N na tuangi ngkami kam a mwanewea te Fair Price.

Bwa e rio ni ngai tabekan te Biira aio. Bwa ngaira naba ti noria ngkekei, ngke ti noria bwa e a karaoa te aekaki ae e aki boraoi ma ana iango te Tautaeka ao e a katokaki. Ko aki mwaneweia bwa antai ae katokia, te Leader ngaira ti katokia. Ti aki tauraoi ni butimwaea te aekaki are e karaoia arei. Bwa e aki boraoi ma are ti kantaningaia.

E a waaki? E aki waaki, e karaoa ana waaki ni karokoa ngkai? E aki. Te Tibiika ngkana ti taraa te onono aio. Te Biira aio man 2022, e mena iaa te onono aio. E aera ko aki oneia man 2023? E aera ko aki oneia inanon 2024? Ao ko a oneia n 2025 bukin tera? e kanga ni mwemwe?

Ma are e mwemwe ngkai ti ongora man te maroro bwa Fair Price e a katei ana tabo ae a menaia ataeinaine. Ae uoua au maroro iaona bwa e kumekumeaki naba abau ae Nikunau. Bwa titebo bwa a nang reke ataeinainen Nikunau bwa a nang kaboaki. Ao anne naba ae I teirake naba n taetae iai.

Ma anne te iango ae eti, bwa ngke e nang waaki ao are e rio. E a noraki bwa e aki raoiroi te bwai are e nang karaoia te Fair Price. Ao anne naba ngaira ae ti ribaia ao e toki e waakinna.

E noraki te maningongo bwa e a tei ana bwai, ao e katokaki. Bwa ti aki anne nanon te Tautaeka. Bwa irantangaia naba ara ataei bwa ana aki riki ni bwabwainikirinaki.

E waaki, e reitanako ngkai ana waaki fair price ni karokoa ngkai, e aki. Bwa ti bon ribaia ngaira te Tautaeka, bwa ti boutoka are e taku te Ekaretia.

Ma te kantaninga ae ngkai ao ae taku naba te Beretitenti. Ngkana ti a kainna n aki angania naake a kan bitineti iai. Ti uara ma te human right n aro nte bitineti. A uara lawyer ngkana a kateira. E toronibwai naba te Tautaeka ke e aki.
Ngaia are ti kataia n taraia e a open ma e na nako iaan ana kariaia te Minita. Ma are ti aki ngaira arei ae ti kantaningaia. Bon ti aki ao bon ti aki. Ti tei irarikia Ekaretia bwa ngaira iai ara aro bwa ngaira kiritian. Ti tei iaona ma e aera ngke ko a kaman aki noria ngke e bwaati 2022 ao ko mena iaan 2023, ko mena iaa 2024.

Ma ibukina bwa ngke a tei are e karaoia Fair Price a oti a bane ni un iai. Ngaia are e a mwemwe iai te Biira aio bwa e na totokoaki, bwa e taku te rongorongo ngkana ko bon ongora naba ngkai n te onono aio. A kaawa te nati ni Kiribati ae te rongorongo aongkoa natia aika a botonaine. Ma e aera e reke aran Nikunau iai.

Ngai naba temanna ae I rootaki iai e aera ko a mwanewea abaia tei Nikunau. E ngaa n am beba bwa iai tei Nikunau ae nakomai ti ainen Nikunau aika a bobotonaine, bwa kam nang riki bwa kameaka bwa kam nang kaboaki. Aio ngai ae I nakomai iai ni kan maroro bwa e kananokawaki te maroro anne.

Ngkana e a reke bwa te rongorongo ngkai bwa ngaia te rongorongo ae kabutinakoa te Fair Price ti ataein Nikunau ae aine aika a bobotonaine kam na nakomai n rinnako ikai.

Ti ataa naba te rongorongo bwa ngkana e a rinnako ikekei e a riki bwa te kaboaki n te mwane, e kameaka ainen Nikunau. Ao anne ae kateirakeai ngkai, ao e kateirakeai naba ana maroro te Leader. Bwa ti bon tei irarikin te Ekaretia ti bon tei.

Ao ngke ti kariaia ngkekei kanga te kantaninga bwa e na open. Are e kan license ma e na nakon naba mwakan naba te Minita ngkanne e ngaa anne. Ma ngke ti a noria ao ae ti bon noria. Ngai temanna ae I roko mai Kiritimati a oti noria ao I a un naba iai. E aera e a waaki te bwai are iti aki anne ae ti kantaningaia.

Te Tautaeka e aki tangira arei bwa ana reke ataei ae te nati ni Kiribati ke te nati n Nikunau bwa ana reke bwa ana nako ikanne, ti aki ngaia anne.

Ao anne, ao anne ngkanne e oti te rongorongo ngkai aio te onono aio bwa a nang aki anganaki aekaki aikanne ao anne ae ti boutokaia. Kanoan te onono ngai n au koaua ngkai I ongora ngkai. Bwa a nang reke ataein Nikunau aika a bobotonaine ao anne ae ti boutokaia ti na totokoia. Ti na totokoa te waaki anne a oti butimwaea te Biira anne.

Ma ngke e moan waakinaki e aera ko aki noria ni buakakana ni 2023, are bon akea te bwai ae riki. Ma are e a riki ngke e a karaoia Fair Price ao e a rio ngkanne aei. Ao ngke e rio, e un te Ekaretia ti bane ni un iai bwa ngaira ti Kiritian a bane ni iai ara aro ni karokoa ngkai.

Ao aio bukina ae ti boutokaia iai ti boutoka te Biira. Bwa ti aki tangiria bwa ana bwainikirinaki ana aki bwainikirinaki te nati ni Kiribati. Ao ai moarara riki e mwaneweaki te nati n Nikunau.

Ngai temanna ae I rangi ni un iai, ao I tangiria bwa e na oti bebana bwa e ngaa te rongorongo ae koreaki ae katanoata bwa ti na katea Fair Price. Ti tangira bebana ngai temanna te nati n Nikunau, bwa I bungiaki i Nikunau I tangiria.

Bwa e na oti ngkai bwa e na tauraoi man ningabong bwa aio te reta ae karaoia Fair Price ti nakomai ataeinainen Nikunau aika kam botonaine, ao kam na riai n nakomai.

E offending e kamaraki nano anne. Bwa e nang reke mwanera ma tarira ma raara bwa a nang nako ikekei. Ma ngaia aio te Tautaeka ae e bon ribaia man te moantai.

Ao ti maroroakinna e bati angana n te Kabineti ti bon ribaa ae e na reke bwa ana kaboaki nako aine ikekei. Ti aki tangira te aekaki ni casino ke n gambling anne. Bwa are e general te taetae ae te gambling.

Ao ti allowed bwa te gambling e generalized. Ma ngkana ti nang roko n aekakina anne a oti totokoia ngaira. Ti totokoia ngaira te Tautaeka ao ngkoe te Leader ko a taetae bwa ti aki karineia aro aika a bati.

Iraua ana tai ni maroro ara Beretitenti ma Ekaretia. Te Beretitenti e bon raoiroi anne ke e kanga. Ma ti taraia n te *type of business* bwa e na *open* te *freedom.*

Ao ae taku aio ngkana ti a totokoia ngkai ao ngkana ti a kateaki kona irantangaira. Ao kona karekeakaira ni kangai kam bon aki kaman taratara ao ai anne ngkanne.

Ngaia are e kakawaki te iango ni karaurau a oti karabwa te onono aio. Bwa te onono ngaira te Tautaeka ae ko kakaewenakoira. Ngkami Minita ake kam tekateka ikai, ao ko a butoa te aomata are e aki reke ngkai n Tia Tei bwa aongkoa ti ngaia ae ninikoria. E kairua, te kairua anne ae kona taekinna ikai, e kairua.

Bwa aera e aki kaman ngure te Ekaretia man 2023 ngkana ko taku bwa ti aki ira nanon te Ekaretia. E aera e aki kaman tabekia kautun aro ni kabane bwa e buakaka ae ti karaoia n 2023 bwa are e bwaati n 2022. E aera e aki ngure te Ekaretia iai. E aera? tuangai kaekaai te Leader.

E aera inanon 2023 akea naba te ngure iai? Ti a roko ngkai ni 2025 e aera e aki otinako kamwaraan ara babaire arei? e aera.

Kan tuangai nanona e bon tamaroa bwa e bon eti ana iango te Beretitenti ae ngaira bwa ti bon ribaa. Bwa ti aki are ae ti kantaningaia iroun Fair Price, ti aki ae bon tiaki.

Ao ngke e karaoia ao e a bon rio naba ngkanne iai. A un Ekaretia ao ngaira naba ti un. Bwa ngaira naba kain te Ekaretia n onimaki ni Kiritian.

Ao ti katokia, e toki, e waaki, e aki. Ao e bure te kantaninga are e kangai, kam a oimwi. Ti aki oimwi ma are e a tia te Tua. Ma ngke a rinnako tabeman ni kan mwaantiaka, n ikan uruaki are e aki kantaningaia kaetan te Tua ao eti ngkanne ae tabekia te Tia Tei mai Abaiang.

Are e a noraki are e reality, e ure are ti a noria ni matara bwa e nang karaoa ae e aki kantaningaia katamaroan te Biira aio. Bwa bon anne.

Ao ngke ti kabineti ao eti ti totokoia, ti a bon kanakoa bwa ti aki tangiria. Ao are manga akea bwaina, e waaki. Kan tuangai e waaki ni karokoa ngkai.

Kaekaai te Leader e a waaki. E aki waaki bwa ti a kaman totokoia naba. Ma te onono ngkai I bon ongora ana onono te Tia Tei ae karineaki mai Abaiang.

Bwa a nang aki karinaki aekakin bitineti aikanne ae ana karekeia naati aine ke te nati ni Kiribati bwa ana reke bwa ana kakaboaki. Ao anne ngkanne ti boutokaia ngaira. E tamaroa te onono aio.

Ma ti a bon kaman boutokaia naba bwa ti ribaia. Ti bon ribaia a oti aki tangiria. Ma ibukina bwa te gambling, e generalized te nauna ni kabuta. Ao e bon eti ae taku te Beretitenti bwa ti na tarataraira naba ae te huma right.

Ngkana I kan bitineti n tera ma tera, ao ngkana ti a totokoia. Ngaia are eti ae taku te Tia Tei mai TUC bwa are te aomata ae bon te tia bwanga ni mwamwana te aba, ae e aki kororaoi ngaia te moan kabuakaka.

Ao ngkai akea ami iango bwa kam nang manga rinnako ni karenarenaira. Bon akea nnemi n reke bwa te tia kairiri, bwa are e na tangira ngko ate botanaomata through ngkana a onimakiniko kain aikai ao ko nang tibwa rinnako ni kauaaba.

Ma ngaira angiina aikai ti bon aki butimwaia. Bwa are ngai naba temanna ae ko bon maai. I bon honest naba ao tao waeai ngkana I bon riribai ngkami. Bwa bon inaomatau naba ngai ao I tatangiria aika a taetaekina te koaua te eti ao te riai.

I aki tatangiria aomata aika a kabuakaka. Bwa are bon oti n ami taeka ti bon bane ni buakaka. Bwa akea ae koro raoi.

Ngaia are am kabuakaka ao ngai temanna ae I aki tatangiria ngkami. Ao e na eti ao tuangai bwa bon ngai temanna ae I ririba te kaitara. Ao I ribaia naba kain Kiribati Moa bwa a kumekume naba.

Ma e aera ti na okira te Biira aio ao e a tonu te Tibiika te Biira aio e rangi n tamaroa. Ao ae ti a tia ni boboraoia, te Kabineti, Tobwaan Kiribati Party ti na boutokaia bwa e kankan ao e tonu inanon ara onimaki ni Kiritian. Bwa te onono aio ana aki bwainikirinaki te nati ni Kiribati.

Ao ai moarara riki bwa ana aki bitaki ana aki kuaai te nati n Nikunau ae a mena iaon Tarawa aika a botonaine. Ana aki kanakomaiakaki te nati n Nikunau mai Nikunau ke mai ia bwa ana rinnako ni Fair Price. Ngai temanna ae N na un iai.

Bwa ngai tei Nikunau. Ngaia are e kateirakeai te iango aio bwa e riai ni buutaki ataei aika botonaine ana rinnako ikekei.

Eng, are e ongora ngkai Kiribati. Are e na reke bwa tangin nanora. I mena n te Kabineti ngai ma tariu are Hon.Ribanataake Tiwau. Ao ti bon aki kan maroro iai bwa ti boutoka te kaoti. Ma e tangi nanora ngke e a mwemwe naba ae te nati n Nikunau, ana ti anaaki aika a botonaine. Ai kawara aika a botonaine te nati Nikunau ae a rangi ni kankan.

Ngaia are e bia tarataraaki riki aro nte maroro, bwa are ngaira te nati Nikunau naba aki kororaoi. Ma ana aki kamangoraki inanon te Biira aio.

Ngaia are ngai temanna ae I teirake ni kaota nanokawakiu naba ao I bon aki kan maroro bwa I boutoka te Biira.

Ngaia are ana matata kain te Ekaretia ni kabane bwa ngaira ti onimaki n te Ekaretia. Ao ti aki totokoia n ae nako. Ao are e a bon rinanoaki te maroro bwa are kauouan warewarena ti a kaman ma maroro ma Ekaretia, ara Beretitenti, ao bon ngaira naba n ara ekaretia aika a kakaokoro.

Bwa ti noria bwa ngke e bon nauna ni kabuta moana. Ao I bon kakoaua bwa e bon raoiroi ni karokoa e a tei te rabwata anne. Ao ngke e tei ana bwai Fair Price ao aio ngkanne e a rio uotaki te Biira anne.

Ao e aera ti na aki bitia ngkanne are e taku te Tia Tei temanna mai Betio te aine ae te Minita n te Commerce bwa are bon taina ao ti na manga noria bwa e buakaka, tao e aki nakoraoi ti a manga mena nakon ae raoiroi.

Ma are tai kakatanga am buu, ao ngai temanna I ririba ae kakatanga ana buu ao e kumeia tabeman ni kamangoria. Te Tautaeka e nene

iaan ana koaua ae bon oioi n te irarikin te Ekaretia. Bwa are bon ngaira riikan ti aki atai ngkami kain te Kaitara kam riikan ke kam tuai. Iai tabeman are kam bon taku bwa ti aki kain te aro ngkami.

Ngaia are tai kakairini inanon ana iango te ekaretia. Bwa are kam bon taetae naba bwa ti aki kain te aro ngkami. Bwa ngaira ti bon taetae bwa ngaira kain te aro.

Ngaia are man au maroro Hon.Speaker ao I bon kamoamoa te Biira bwa e tamaroa. Iaan ana onimaki te ekaretia ae ti moanibwaia n taai nako. Ngaia are ti butimwaea te onono ae e rangi n tamaroa ao I a bubuti riki aki kinikinikan te aba teuana riki ai moarara riki te nati n Nikunau aika a botonaine. Aika a nang rinnako ikekei ao a nang kaboaki ao ngai temanna I mamara ngkanne iai e tangi nanou iai.

Ao e bia manga aki mwaneweaki te nati n Nikunau riki iaon aekakin aikai bwa a nang bon taraaki ngkanne bwa ai bon kameaka, bwa e buakaka ao e kamatauninga. E rabwa ngkana iai bure nte maroro ao I boutoka te Biira ao te onono ngkai n te bwakantaai aei. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao iai am point of order te Leader .

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika bwa ti teniua au point of order bwa ti kaetan ana maroro te Minita ni kaineti kanoan au maroro. Ao te moan moa e taku bwa e kewe kanoan au maroro ao e aki koteia bwa tera ae e kewe iai kanoan au maroro te Tibiika.

Bon anne ana taeka ae taekinna I karautaeka ngkai e taekina te taeka aei ao ko aki kaetia ngke e taekinna. Ao I taku bwa e na riai ni kaeta a oni buuta ana maroro ibukin te maroro ae e aki kabwarabwara bwa e ngaa e kewe. Ma I taku bwa ni kanoan ana maroro ao e a bon kamatoai riki bwaai aika I taekin.

Ao te kauoua, te Tibiika kanga titebo ma e reke irou te kantaninga bwa e a kabukintaekaai te Minita aei ta oni kanoan te maroro tao e rangi ni matauninga. Ao I rangi ni karautaeka bwa are e aki kona n ongora kanoan te maroro a bon bubure naba aomata. Ao tao e taekinna bwa ngaia ngai ae I taekina te Fair Price ao ataeinainen Nikunau ao I rangi ni karautaeka bwa ti aki anne au maroro.

Ngaia are e na kaeta riki ongoraana ao I ti kan kaitiaka anne bwa e bure ana aomata te Minita. Bwa te bwai are I taekinna bwa are kanoan te bwai ae noraki te bwai ae riki i Teaoraereke n te casino, iaon aran te

tabo are e nang kateaki ma I aki taekinna bwa antai.

Ma are ngaia tao bon iai ma tao I ti kan kaeta anne bwa e a bon roko nanona ni taetae.

Tibiika : Am kateniua te Tia Tei.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ao te kateniua te Tibiika bwa are bon kan ongora iroura bwa are aki ngure aro. Ma I taku bwa e rangi ni matata n ara maroro n te tai arei ni kanoan au maroro a oni bon ana maroro te Beretitenti, bwa e bon reitaki ma aro imwin te tai. Are nanona a bon ataia ae a bon ngure te naan aro I ti kan kaeta kanoan au maroro bwa anne au kaeka.

Tibiika : Ko rabwa te Leader n te Kaitara ao ngkanne ti na nakon ara tia maroro are imwina te Tia Tei temanna ae karineaki mai Maiana are bon te Deputy Speaker are Hon.Ruuta Babo Nemta te Tia Tei.

Hon.Ruuta Babo Nemta: Te Tibiika ae ko karineaki imwain ae N na waaki ao I a bon tabeka te bwana ni kamauri nakoim ma kain am taibora, te Beretitenti ae karineaki ma te Kauoman ni Beretitenti, Minita, te Leader n te Kaitara ao ai bon Taan Tei ni kabane, ngkai ai tibwa bon au tai ni maroro mai iaon au taibora aio ao I a tabeka moa te bwana ni kamauri nakoimi, Taan Tei ni kabane, taan ongora bwanaan Kiribati ao ai taan ongora naba ao ai taan mataku naba n te livestream.

Ao i a tabeka te bwana ni kamauri ngai ma raou n Tia Tei mai irouia kain Maiana ni moa mai irouia kain te Bau, ni karokoa te nati ni Maiana mai iaon Tebikerai ni karokoa Bubutei, kam na bane ni Mauri.

Te Tibiika, e rarabwa te Tia Tei ae karineaki mai Abaiang n ana Biira ae tabekia n te tai aio bwa bon te Biira ae moan te Tamaroa. Ti aki ti ibukin Kiribati ngkai ke te roro ae ngkai ma ibukin tei Kiribati ibukin roro ma roro.

E na bon uarereke te bwai ae N na taekinna te Tibiika. Ma N na moana au maroro ma te kantaninga ae kangai, e tannako te tai teuana ma teuana ma kanoana aika a kakaokoro.

Ma aika a riki inanon te tai teuana ma teuana bon kanoan ana kairiri, ao ana katantan tamara are i Karawa. E koaua te Tibiika bwa e taekinaki bwa ni moan kabwatan te Biira aio n 1988 ao I aki ataia bwa I a tia ni bungiaki n te tai anne ke I tuai.

Ao e a manga moan karaoaki nab ani 2022, ao I tuai naba tekateka bwa temanna ana tabonibai Maiana ae mangori. Ma tao e bon nooraba are

bon ana botanaomata are tia bane n tekateka iai ibukina n te tai aio ngaira aika ti a bane n tekateka iai ngkai n te tai aio. Bwa I taku bwa e a koro teniua te tai. E a koro raoi teniua te tai are I taku bwa e a bon roko raoi nikona e a mwanira raoi te Biira aio.

Ao e a mwamira raoi ibukia te nati Kiribati ao e a koro naba mwaitin ara bau are te Mauri, te Raoia o te Tabomoa.

Ngaia are n te tai are e taekinaki bwa e tabekaki n 2022, ao e rangi ni korakora te tabeaianga ao te raraoma.

Ibukin tera n aron ae tia n taekinna ao e tabeaianga tamara are i Karawa. E tabeaianga te Atua irouia ana botanaomata ngaia are tao e bon akin aba kabwataki n te tai arei. N te moan wareware nakon te kauoua ni wareware. Ao e riai ni matata nakoira ao nakoia te nati ni Kiribati bwa ana ongora bwa tao iai ke tao a nang look forward bwa e na tei te casino, ao irarikina ni katoa te tai irarikin Teaoraereke. Ao tao iai aika a rangi n look forward nako iai.

Ma I taku bwa e na matata bwa bon mauria, maurin tei Kiribati ae ngaia ae kabwataki n te tai aio te moan wareware. Te Biira n te moan wareware. An au katautau ao ngkana arona bwa e a kabwataki te Biira aio te Gaming and Lotteries ao imwin te tai ae abwabwaki ao bon akea te kabwaia ae e na reke n te aomata anne.

Ao ti nonoria n te tamnei ao ti nonoria n te tabo are e practice iai te takakaro aio bwa bon akea, tao te kukurei are e reke mai iai,tao te kukurei ae moan te kimototo tao te kukurei are tit e tai arei ao akea naba imwina. Te kukurei ae e aki rangi n teimaan.

Ao tao te mwane are tao ana kabongana ibukia aia utu a kabongana ibukin bwaai aikai. Ngaia are I taku bwa e a mauri te roro ni Kiribati nakon taai aika ana roko bwa ngaia e a kabwataki n te tai aio moan warekan te Biira aio.

Ao I taku bwa te takakaro naba ae te gaming and lotteries I taku bwa te takakaro ae rangi ni kareke, ae kanga aekakin te nicotine ae ngkana ko reke iai ao ko a bon reke naba iai n reke n taai nako. E kanganga bwa kona manga rairaki mai iai. Kona manga tanrikaaki mai iai. Ngaia are I taku bwa e rangi ni kakawaki ao riki ngaira te botanaomata ae te developing country, kanga ngkana arona bwa iai te bwai ae boou ae ti kan kataia. Iai te bwai ae boou ae kanga e karaoaki ikanne ti kan kataia ao ti kan noria bwa ngaira te botanaomata ae ti aki tamwatamwarake ngkai.

Ngaia are n aron ae I taekinna e na uarereke te bwai ae N na taekinna ma I kakaitau ngkai ti kona ni bane n tekateka n te tai aio bwa kanoan te tai aio kanoan te babaire n te bong aio bwa ti na bane n tekateka.

Tao e boo te ikaekaeka nako ikekei ao I aki mena ikai n te tai are e moan warekaki iai ni 2022. Ma I ataia bwa e taratara are ana botanaomata are ngaia ti bane n toro irouna irouia naba n te tai aio. Ngaia are e kanikoraoia raoi ao e a mwamira raoi ngaia are n te tai aio. Ngaia are I taku bwa e a nakoraoi.

Ao I taku bwa teuare ana botanaomata ae ti mena naba n toro ibukia n te tai aei e a kukurei n aron ae e a tia n tabekia te Tia Tei mai Abaiang.

Ngaia are ngke e tabeka ana maroro te Tia Tei ae karineaki mai Abaiang. Ao iai ana bubuti ae kawenea, ao e bubutia aia kariaia Taan Tei aika a tekateka n te Maneaba ni Maungatabu aio. Ngaia are I a kaina au maroro ao n anga au boutoka ma kain Maiana ni kabaneia ma raou n Tia Tei ngkana e kan maroro imwina. Ma I anga bwanara ni boutoka ma kain Maiana ni kabane, ni boutoka te Biira ae moan te Tamaroa aio ao man bwanaau aikai ao I a katekeraoi ngkami ni kabane. Bwanaan Maiana ni katekeraoi ngkami n te tai aio ao ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ara tia maroro are imwina ngkanne bon te Tia Tei temanna ae karineaki mai Nikunau Hon.Tauanei Marea te Tia Tei.

Hon.Tauanei Marea : Ko rabwa Hon.Speaker ao imwain ae I kanakoa au maroro iaon naba te Biira n onono aio ao eng I a reitai ma raou n Tia Tei, kain ara abamwakoro ae Nikunau ni kamauriko, te Tibiika ao kain am taibora, te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, Minita, te Leader n te Kaitara, Taan Tei ni kabane, taan ongora. Ao ai bon kain ara abamwakoro ni kabane. I a kamauri ngkami n te bwakantaai aio ke te tairiki aio kam na bane ni Mauri.

Ao e koaua te Tibiika tao I bon riki n teirake ibukina bwa,

Tibiika : Taiaoka te Tia Tei ti a ti ongora moa te Point of Order iroun te Minita.

Hon.Harry Tekaiti : I kabwara bure nakon te Tia Tei mai Nikunau e koaua are e na bon waakina ana maroro. Ma e kateirakeai katabeau iaan te Ota Beba n te ngaina aio. Ngkai I taraa te tai ao tao e nang bon boo 7 e a tia ni boo 6. I a tabeka kanga te kaoti ibukin te bwara I a kawenea imatam te Tibiika n te tai aio. Ko rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao e a tia ni karaoaki te intervention. Ao ngkanne N na anganiko te Tia Tei are e mena te floor iroum. E bane are iroum ao I a kaokia naba nakon te tia tabeka te Biira. Te Tia Tei.

Hon.Tauanei Marea : Ko rabwa te Tibiika eng tao bon uoua iteran au maroro Hon.Speaker. Ao te moan eng bon kaotan boutokakin te onono aio n te tai aei.

Ao te kauoua e a oti aran Nikunau araia ara ataeinaine. N na okira anne imwin au maroro aio. Ngaia eng te Tibiika eng tao are bon ngaira ae ti boutoka naba kanga te onono n are e nako n 2022.

E ang, ao e koaua are bon ngaira Taan Tei kanga ngaira iai tibwangara inanon te Auti aio. Iai ara koaua ibukin tibwangara iaon karaoakin te Tua. Ao n te tai arei ao bon iai naba ara koaua n te tai are ti boutoka iai te onono n te tai are 2022.

Ao e koaua eng tao I ti kabwaranakoa teutana bwa e aera ngke I boutoka ke tao I boutoka te onono ni 2022 n te tai arei.

Ao e koaua ngke e moan mwemwe te Biira aio ao te bwai ae au taratara iai kanga akea te kanganga ae e n ariki. Te bwai are kanga tao te rongorongo are kanga e roko tao man ana itera taian ekaretia. Are te kanganga teuana are e a kanga aron ara karikirake, ao kanga ara koaua iai akea te kanganga n aia karikirake ekaretia e na bon waaki, e na aki rootaki aron aia karikirake. Ma kanga e ti karinaki te bitineti bwa e nang karaoi naba taian takakaro are aki kona ni karaoi taian ekaretia.

Ao teuana te Rotari ae kanga ti iangoia n te tai arei, are kam bon uringa te Tia Tei are ana onono n te tai arei are e bon mena irarikira.

Ao kanga I maroro ma ngaia ao e taku bwa kanga taian lottery ake kanga a tuai kaoti. Bwa n aron are kam nonoria are e kakaraoaki i Biiti, e kakaraki te letter iai te bwai are te nambwa ao ko a kakaria naba ao ko a lucky naba e a reke te bwai arei. E tuai kakaraoaki ikai.

Ngaia are aongkoa are a nang karaoaki tao irouia bitineti. Ngaia kanga aekakin akanne. Ngaia are kanga ti taku bwa te bwai ae raoiroi. Bwa ti tarai naba itera ta oti taraa te ekaretia tao ti na taraia naba bitineti, ao ti na tarai naba botaki tabeua.

Ngaira iroura kanga iai tamaroan aio bwa tao a nang manga rinnako ngkanne takakaro tabeua ao tao manga karikirake nakoia tao manga ara botaki ni bitineti.
Are ko taku bwa ti aki bwa ti boutokaia naba bitineti. Ngaia are tao anne iterana teuana. Ao e koaua

eng tao inanon te tai are e karaoaki te Biira n onono aio.

Ao tao e koaua itera tabeua ngkanne ae eng tao aikoa riaon are kanga e kantaningaaki n aron ae tao e a mwemwe n taian maroro.

Ma n aron au taratara naba n te Biira ngkai i tarataraia ao eng e bon oti naba kanga bon mai moana raoi are section 3. Ao e bon kaotia bwa taian lottery ni kabane a bane ni illegal bwa e bon tabuaki. Bwa ngkanne a kaukaki ngkanne iai kabwaranakoana ngkanne sections akana iaana akana a kabwaranakoaki.

Eng a bon bane n tabuaki ma e bon kona ni kariaiakaki ngkana arei ao arei iai kabwaranakoana, te charity, te group, te society. Tao e a manga rin te bitineti ao iai naba rinna e na kanga n rinnako. E aki ngkai e a bon rin ngkai bitineti a oti aki te bwai are tao a bon kariaiakaki bitineti bwa ana bon a nang karaoi aia takakaro ma aia raa.

Bwa are ana riai register ao ana riai naba n taraaki raoi. Teuana naba te kibu ae I taku bwa I taraia bwa e rangi ni mano naba iai te waaki aio bwa e na aki roko n are e maroroakinaki. Bwa are ti uringa n te tai are e maroro te aba ao e a bitaki te point bwa titebo ma kanga ai te onono ibukin te casino. Ae ti bon ataia bwa ti aki taekan te casino te onono anne.

Ma e a kaokoro bwa e a mwemwe bwa ai bon taekan te casino. N te kibu ae I noria aio e mena ni 25 kanga iaan te aan Tua. E na iai naba te aan Tua naba n te Biira aio. Ao te aan Tua aio 25k ao iai naba te supervision ae e na karaoia are tabena te Ministry are tabena.

E na kona ni iai te official ae e na nako ni karaoa te tutuo n taabo ke tao n taian takakaro ke Rotari ake ana karaoaki.

E na iai te Tua ae e na karaoaki bon iroun te officer ke iroun te Bureitiman.

Ngaia are kanga akanne I taku bwa I noria n te tai arei ao kanga bon akea te kanganga. Ngaia are anne au boutoka n te tai arei.

Tao e koaua iai bwaai aika a riki are e a taekinaki iai kanga ara abamwakoro ae Nikunau. E koaua te Tibiika, eng tao te bwai ae riki ti bon kubanako. Bwa e a karaoaki naba te recruitment ae eng kanga e karina. Ao kanga e kubanako naba te aba iai kain ara abamwakoro.

Ao e taku te aba bwa tao te nako ni kini uanikai ao tao kanoan naba te koro meat ke tao tera. Ao kanga e a otinako rongorongona bwa are a bon

titiraki kaaro a bon titiraki nakoira ngaira are Taan Tei mai Nikunau. A titiraki bwa tera tao te kateirake anne.

Ao are ti aki ataia ao ngaia are ti kakaea rongorongona. Ao anne bukina are ti karokoa naba iroun te Kabineti irouia raora ni Minita.

Ao ti karokoa rongorongona bwa tera rongorongon te kateirake arei bwa tao man te labour ke tao man te employment kanga a kan ataia kaaro bwa tera te kateirake arei.

Bwa kanga tao a bon kubanako naba iai kaain Nikunau bwa ai bon ti ataeinaine naba aika anaaki 10 tabun te ririki. Kanga e na aki raka iaon 20 tabun te ririki kanga te aekaki anne iai tokina.

Ngaia are kanga a bon titiraki bwa aera ngkanne e karaoaki anne. Ma ngaia n reken te rongorongo anne ao ngaia tao e a kakaeaki imwina rongorongona. E koaua ti kabwara bure are e a reke are te bitineti are te Fair Price are ngaia ae karao ate kateirake. Tao bon anne ana recruitment tao e kateirakeia ana taan mwakuri mai ikekei.

Ngaira ngkanne te titiraki ti akia taia tera aia mwakuri, tera ae ana karaoia tao te tia bobwai ke tera. Ma ngaira ti a manga bon kanga suspicious. Bwa are kanga n taai akanne ao e kaini ana branch te Fair Price are mai nuka i Teaoraereke e a close. Ao are teuana naba te tabo ni bwaa e close naba.

Ao ti bon titiraki bwa e kanga ngke e kaini ana tabo ao e kateirakeia ataeinaine aika a mwaiti ao bon ti teuana ana tabo are e kammwakuri.

Ao eng kanga tao bon au kaeka nakoia karo n te tai arei, I aki ataia. E aoria bwa ti na bon kakaea rongorongona ti na titiraki ma tera bwa are ngkanne tao ngkana bon te mwakuri te tia bobwai tera te ibuobuoki, bon ami ataei are akana ana bon ribooti bwa are ngaia aika ana mwakuri. Ao ti nang kantaningaia bwa tera ae ana tuangira, tera ae ana karaoia ikekei ao tera.

Tao e abwabwaki teutana menana bwa are e a kaminoa riki te iango bwa ngke a roko ti Tarawa ataeinaine aikai a butimwaeaki n te marae, a oaki nakoia aia koraki. Bwa iai aia ruu ni bon ana tabo te fair price. Ngaia are anne are kanga e a karika riki te raraoma.

Bwa are ti aki n are a kateirake ao a mena i Tarawa ao tao a bon mena irouia aia koraki ikai. Aki, ma iai aia ruu ae ana mena iai.

Ao ngkanne kanga tia kakaea reitakira ma ataeinaine, iai tabeman aika a reke reitakira ma ngaia.

Ao kanga iai te ananga ni mena are kanga a tabuaki ni kabongana te tareboon ao tera. Ao tao iai naba katei tuakiia ke tera.

Ao e koaua akanne rongorongona ao tao e a tiku naba ngkanne ikanne ao kanga tao ngaia e a pick up te Cabinet, ao tao ngkana e rekereke ma te onono arei. Ngaia are I bon kabwara bure bwa are kanga ti aki naba anne te kantaninga.

Ao ti a kabwara bure ngkai e a moantaai naba ni iangoa ana lottery te bitineti aio. Ma I taku bwa ni bon te Tua ao e a bon riai moa n register. Ao e na bon apply ao e na approved n aron ae ti ataia n te Tua aio. N te onono arei e na bon iai kawaina ae e na bon riai n approved nakon te Minita. Ma are e aki iraki anne ao tao ngaia e a karekea riki te suspicious ao ngaia are e a come up ngkanne te onono aio.

Ao ngkanne n te tai aio I a boutoka te onono arei bwa e nang aera, bwa ti a karautaeka nakoia bitineti bwa ngaia tao e tuai boo taina irouia bitineti bwa ngaia e kona n ae iai itera tabeua ae a manga karika riki waaki tabeua aika ana riaon te kantaninga.

E aoria man akanne man maroro akanne ao iai teuana ae kanga ti iangoia. Ae tao e na maroro raou aio ma tao e a kan aki reke ana tai ni maroro. Ma ti kataia n tibwaa ara point. Ma I taekinna ikai. Bwa bon teuana naba ngaira ake kanga Taan Tei.

Eng, tera ngke e bon reke te workshop te Tia Babaire n aia Biira raora n Taan Tei. Bwa are anne naba teuana te mena are kanga ti aki rangi well consulted naba. Bwa are kanga ti a bon kakarekerekea naba ongora n aia Biira raora n Taan Tei.

Ao ngke arona bwa tao e bon e reke taina naba inanon taian workshop ao anne naba teuana ae e na kona ni karekea te iango ao e na kona ni karekea te ibuobuoki. Ae kanga e na rababa naba iai aro nte karaki.

Ao e koaua tao kanoan te katamaroa anne tao n taai aika ana roko. Ngkana arona bwa e bon kona naba n rin aia Biira ngaira Taan Tei ibuakon te Bill workshop. Bwa are ana bon kona naba n Taan Tei ni kabwaranakoa aron aia onono.

Ao a kabongana bwa are n tabetai bon Taan Tei bon iai aia rooia are a kabongana. Ao a kona n aki kabongana tao te Council n te Parliament. Ngaia are ai tera angaraoina ti a katikua nakon ana taibora te Tia Babaire.

Ao ai anne naba kanoan ara iango ngaira ngaira ngkanne ake kanga te naan back benchers kee are ti a bon karaoi ara iango ibukin taian Biira.

Ma n te onono ngkai ae tabekia raora n Tia Tei temanna mai Abaiang ao bon ara Tia Babaire n ara Party. Ao ti kataia naba ni maroroakinna ma ngaia. Ti ongora bukin ana onono aio ao I taku bwa ti boutokaia iaan kantaninga ae ti taku bwa e na kona riki ta oti a manga taraa ngkanne te itera are e na mano ara botanaomata. Ao tao taian takakaro aika ana kona ni karekea te ananga ni kabuanibwai, ngaia are ti a boutoka te onono aio n te tai aio.

Ao eng ao tao man maroro akanne ao I a kaota naba au boutoka nakon te onono aio te Tibiika ao ko rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao ngkai n aron are I taekinna I a karautaeka nakoimi Taan Tei are kam kaurai ami taura. Are e a tia ni karaoaki te intervention. Nang kaokia nakon te tia tabeka te Biira te Tia Tei temanna ae karineaki mai Abaiang Hon.Betero Atanibora. Te Tia Tei.

Hon.Betero Atanibora : Ko rabwa te Tibiika n au tai ae ko anganai bwa N na kona n anga au maroro tabeua imwin taian maroro ake a tia n tabekaki imwin uotakirakean moan tabekan au Biira. Bwa e na warekaki te moantai.

I kan reita bwanaau ni karabwarabwa moa nakon te Tautaeka are e a bon tia ni bwananaki iroun te Minita n te MCIA n te tai aei.

Ao e koaua are inanon au maroro ao bon iai kibu tabeua akana I bon mwanewei akana I aki rangi n tarai raoi n te tai arei. Ao kanga I tangira naba te iraorao n onono n te tai ae na roko.

Ma e rabwa te Tautaeka riki te Minita n te MCIA n ana nonoori ma ana taratara ma ana taan mwakuri, ngkai a kona naba ni kariaia bwa e na karinaki naba inanon te kauoua ni wareware ibukin te katamaroa bwa e aonga n ae bon wene raoi.

Bwa e aonga ni wene raoi te Biira aio ao e rau raoi n aki manga kumekumeaki.

Te kauoua, I karabwa naba te Leader n ana boutoka ae e a tia ni kaotia ma kain ana Party n taekinna n te tai aio.

Ma I rangi ni mimi n ana taeka are e taekinna are e taku bwa I taekina te bwai teuana ao I karaoa te bwai teuana.
Akea te division n te tai arei, ao I ataia ao I maroro ao I bubuti bwa ana

aki karinaki botaki ni bitineti ma ana bon katukaki.

Ao I kakoaua bwa are angin te tai ai bon raraou naba Tama ao I a mate n te bwabwauranaki iaon te Biira aio.

Ma are ti bon boou n te tai arei. Ti bon boou n te tai arei ao ti a kakaea angan ae ai antai ae e nang reireiniira aron karaoan te Biira. Bwa ti nang kaman kan oneia naba te tai ke te miniti are e karaoaki arei.

Ma are bon akea otara iai. Ti a kataia ni kakaea angara ni karokoa e rabwa tao tia ikawai riki ti a rabakau riki, ti a kona ni ibuobuoki riki ma ake iai ongoia iaon te Tua ao ni katea rabwatana inanon te tai aio ni kona n deliver nakon te Auti ni Maungatabu.

Ma e koaua bon te titiraki are I a reita naba ana titiraki te Tia Tei mai Kiritimati ao bon te Minita. Ao e aera ngke kam bon noria n te tai arei bwa kam bon totokoia ao e aera kam aki waekoa ni karao ate review ngkana ngaia.

Ao ngkai kam anaia ao kam a katereai bwa e titebo ma I a manga kaitara nanon au Party.

E rangi ni kairua ao e kaokoro te iango anne. Ao e taku ami taeka are manga ami maroro are imwina, iroun ana tia maroro naba kain ami party are imwina. Nakomai meena irarikira. Bwa bukin tera?

Ao are kai I bon reke n au Party aei ao kai N na manga bon otinako naba ma ngaia. Bwa ngke I bon kaembein ao I bon kaembein naba ibuki nte party aio.

Ngaia are I rangi ni kubanako bwa I aki kantaningaia bwa e na reianau te maroro te Tibiika ae ko karineaki. Bwa ngai I kantaningaia ae e nang raoi te raoi bwa are tao iai te kairua n te tai ae e a tia nako, n taraakina are e a bon tia n taraaki iai n ara taratara ngkoa are n te tai arei a oti boutokaia, ae kanga e na reke iai ana karekemwane te Tautaeka.

Ma e koaua e aki rangi n taraaki ana itera te aro a oti a kakaea angan karinana n aron are I maroroakinna n te tai aio.

Ngaia are I bon nanokawaki iai ngkana arona bwa te Biira ae I a karaua raoi ni karaoia ao I a manga takakaronaki. Kanga ni karaoaki bwa I a ororakeaki.

Bwa ti akin gai te bwai n ororakeaki bwa te aomata ngai, ao I a rangi n tinebu.

Ngaia are N na bubuti te Tibiika ae ko karineaki. E kakawaki e koaua bwa bon ngai temanna ae I rangi n

tabeaianga ngke I taetae iai n te tai ae nako.

Ao bon iai te Hansard n anne I bon kakoaua. Ao I bon kaota au tabeaianga nakon te tia tabeka te Biira.

Ngaia are ti bon boou n aron karaoan te Biira n aron are I taekinna. Ngke e a roko te kauoua ni wareware a oti aki ataia bwa tera ae e na karaoaki iai.

Ao ngke e bwaati, ao iai te bwai teuana ae I rangi ni uringa. Bwa ngke ti a roko ni mooi nangkona i Betio n ana tabo te Tama, ao e a kaekaira are e a tuangira ae te Biira are e a tia n ascend e a tia n tiainaaki.

Ao ngaira ti na kanga naba n ataia ae tiainaaki? Bwa ti aki naba ataia ae tiainaaki te Tibiika. N na bon katea baiu imatan teuare i karawa aki weteaki Taan Tei bwa ana tei imatan te Beretitenti bwa e na tiainaia. Bon te Beretitenti n ti ngaia.

Ma tao e koaua bwa e katukaki n library, ti aki katabea naba nanora ni wareware iai. Ma iai are e a bon katabea nanona n nako n anaia a oni kauniia iai mataniwii aro.

Ma e koaua tao bon ngai riki temanna are I bon rangi n okiraki ao anne bukina ae I karaoa aio. I aki karaoa aio ibukina bwa I kairiribai nakon te Tia Tei are e karineaki ngkoa are e aki oki n te tai aio. Ma I karaoa aio iaan irantangaan nanoia mataniwi n aro ngkana a kona n rangi n reitaki riki nakoiu n te tai aio ao n tuangai.

Ao I a bon ataia ao I bon namakinna bwa ngkana I aki uotia, ma e uotia temanna ao I nanokawaki riki iai.

Ao I taku bwa e bon uringa naba te Beretitenti ae I bon taekinna n nakoina N na uotarake buutakin te Biira arei, bwa e na aki uoti ate Tautaeka. Iaan are e bon tia n tuangai te Beretitenti are e na manga oneia te Tautaeka. Ao ngai I a tuanga bwa ngai ae N na karaoa te onono.

Iaan bukina are a kangai Taama, raoraora ngkoe ao e titebo ma ko tei irarikira ke ko aki. Ngaia are ngai e titebo ma I nanokawaki n te aekaki ni karaki anne.

Ao anne bukina are I bon uotai bwa N na riai ni uota te Biira aio. Ao e na riai ni butia ana kariaia te Auti aio bwa e na kabwatia ke e na aki.

Ma e koaua tao bon kanoan taian buraraa n nano te Tibiika. Tao aki babanena n te tai ae nako. Ngaia are ngke ko taetae ao ko a mwaninga taekan itera ake tabeua. Are ngai ngke I taetae n te tai aio ao kanga I aki kaminibaea te itera teuana ao te itera teuana.

Ma I ti bubuti ami kariaia kain te Auti. Ti anne au bubuti. I kataia ni bubuti te inanoi, I kataia ni bubuti te kariaia ae ti teuana. Ma I aki taetae ni kangai ngai ae kain te Tobwaan Kiribati Party, I aki.

Ngaia I bon bubuti ai tera ngke kam noora riain kabwatakin moan wareka nte Biira ae moan te kakawaki aio riki ibukin te bwai ae e na kona n roota maeun ara botanaomata.

Ao e koaua n aron are ti taekinna n 2023 ao anne ti a bon aki kakewea bwa ti bon buti n te kaa ao e a bon oti imatara ti a bon noria. Ao e a manga toka n te Facebook, ao e katokaaki n te Facebook ao tera riki ae kona taekinna bwa e a bon oti.

Ao kanga ko a bon noria naba imatam kaan ae kona nako n riinga.

Uoua te wiiki nako te Tibiika ao I a kaoaki iroun te tia bwaibwai n te Fair Price. Tao e na iraanai e na bribe me ma tao te bwai n takakaro te Tia Tei mai Abaiang.

E aki mamataai te Tia Tei mai Abaiang. E a roko ao e maroro nakoiu ao e kaoti ana mitiin, bwa kanga N na iraana ngkoa ana mitiin. Kanga iai irekereken au Biira ma ana mitiin.

Ao I nanokawaki n taekinna bwa ngaia I tuanga, bwa ko kanga n ataa au Biira aio. Bwa ai mai iaa naba, bwa te Biira aio a ti ataia Taan Tei ao tao Tia Koroboki ao tao antai. Ao ai antai naba ae tuangko bwa kona kanga n ataia. Mai iaa bwa kona ataa te Biira aei.

Ngaia ti a manga kaongoaki bwa ai manga bon kaain naba ara mronron naba n te Auti ni Maungatabu aio ae a kaongoa. Bwa e aera ngkoa ngke a kaongoa ao e aera ngkoa e na manga tuangai.

E na bita ana iango tei Abaiang ae kain te Iennao. E aki kona ni manga bitaki te iango aio. E koaua tao kam bon ngare, I aki kona ni bita au iango ngkana I a tiku iaon au koaua are I taku bwa e bon eti ao e bon riai.

Bwa are n tabetai te Tibiika ngkana ko a nako ni koomonio ao kanga ko raraoma. Ao ngkai ngai kai I karaoa au ibuobuoki I aki raraoma bwa I ataia bwa koomonio raoi. Bwa I a tia ni karaoa ae riai.

Ao tao e koaua e taekinaki kam bon ataia ae kam kairua ao e aera. Ma are bon te bwaka ni Betero ao bon Betero ae taetae aio. E a rangi n angaraoi bwa are I bon tabekia ao bon Betero aio, ngaia.

E tau ngke tao e tabekia ten Tebano ke tao antai. Ma te bwai ae a kamimi bwa ngke arona bwa e aki kauntaekaaki te Biira aio bwa e na

mena ao e na mwaiti riki. Ao te koaua N na kabwara bure nakon te Minita are e bon kabooa aio ao bon ngaia te intervention bwa ngke e bon anga riki te tai nakoia akana a kan maroro. Bwa a mwaiti naba aika a boou Taan Tei aika a boou ana kaoti naba iango aika ana rangi ni boou, bwa are bon bwanaaia naba Taan Tei aika a boou n te tai aio.

Ma e raoiroi bwa are iaan tuan te Auti e na iraki. Ma te bwai aio e bon roota nanou ao e kukurei iai nanou te Tibiika. E aoria ngke e kauntaekaaki e ngae ngke iai angana aika a bati ma I bon kukurei iai.

I kukurei iai bwa I a bon tia naba n rootaki iai. E rawata rootakiu iai, I taku bwa bon mai iroumi ae te Tia Tei ae roko ao e tei imataia Taama ao te Ebikobo ni kaekaaki iaon aei, ti ngai.

Ao I karabwarabwa nakoia Tama tao a open nakoiu. Ti aki tao ibukina bwa aongkoa te Tama mai Betio e na onimakina te Tia Tei mai Abaiang. Ti aki tao ibukina bwa tao bon au Tama are mai Abaiang e na bon riai n onimakinai, ti aki bukina bwa te Tama i TUC e na onimakinai. Ma are I bon kaan ma ngaia bwa are kam bon ataia are I a bon tia ngko ate nakoa.

Ngaia are aki maroa n taetae ma ngaia ao aki naba maroa ni bwauranai. Ao ngke arona bwa tao ngkami ao tao kam a teirake naba n taonnako ngke arona bwa kam kaekaaki n aekakira n te tai arei.

Ngaia are e bane au anga, I ngae ni uota te Hansard kanga ni kaota mwiin au maroro nakoia kee. Ao tokin aia taeka ti bon tangiria bwa kona tabeka te bwai aio. Ngaia are anne I a karaoa nanona.

Ao ngke I a karaoa nanona aio ao I rangi ni mimi n teuana bukin ana taeka tei Tiaina are i Teaoraereke e taku '*e riai ni iraorao te Tautaeka ma kambwana, bitineti ti aki te aro"* mai iaa anne. E a manga bon nako raoi n taetae ma te aomata are e bwebwerake man te aro.

E bure ana aomata ae taetae ma ngaia. Ngaia are I a bon taonnako naba man ana tabo. Ai taonabara ngke tao ngke I bon kewe ni kariaia ngkoe ao tao e na reke au mwane tao $20 te ngaa ke tao iraua eng.

Ma are ibukina bwa te aomata ngai ae I kabi ni kekeweaki ao I kabi ni mwamwanaaki. I aki n are I anganaki te kanre ao I a kariaia naba.

Ngaia are I a rangi ni kubanako ao I taku. Bwa ngaia aio bukin tabekan te Biira n ae nako bwa ngke e bon tia ngkekei. Ao e taekinna e a tia n reke au license man te Kauntira.

N na iraana ana license ma te Kauntira kai e bon aki nako ni kauntaeka ma te Kauntira. Ao are bon ti ukina mai iroun te Minita n te MCIA iaan are te Tua ae ngkai.

Ngaia bon anne naba bukina ae kakorakoraai bwa N na bon riai ni uotarake te Biira aio.

Bwa ngke arona bwa aki eenai, bwa I aki eenaki ngai ao akea ae kona n tuangai te bwai ae I a tia ni kariaia.

Ao anne ae I bon taekinna ma te koaua ngke I tabeka au Biira aio N na uotia ma nanou ae koaua. Ngkana arona bwa e aki butimwaeaki ao are tao ai bon ngaia anne. Bwa are e uotia nanou ae koaua.

Ao e bwara baeu ngkanne bwa are I a tia n tabeka are e tangiria te botanaomata, taan kairiri n aro. Ao I a karabwaia riki taan maroro ni kabane.

E koaua bwa e bon boo atin boutokaan aio. Ao kam bane ni kukurei ni manga karini ami iango inanon te kauoua ni wareware bwa teuana tao e taekinna te Leader n te Kaitara ae e rangi n tikiraoi. Bwa e aonga n ae bon wene raoi te Biira aio n akea te bwai riki teuana ae e na tiku. Ana bon bane ni buutaki ana kababaneaki ake iai rekerekeia nako. Tao e koaua tao ake iai irekerekeia nako ake ti aki noori n aron ae tao e taekinna te Minita n ana maroro. Ao ngkanne e kakawaki karinakiia n te tai aio, ao tao iango ake a boou ake ana kakawaki inanon te onono are e na kaotia iai bwa ana mwengaraoi naba aro n te tai aio.

Bwa ti kakoaua bwa I taku bwa bon ti aro ngkai aika a karaoi aekakin karikirake aikai. Ao a kona ni botiia te botanaomata ao e reke naba aia tai aomata kanga ni kaitibo, a oni kukurei n te kaitibo ao ni kukurei n te kukurei ae raoiroi ae ti aki te kukurei ae kanga e bareka. Ae ko a kaitibo n te casino. Ko a kaitibo n te tabo ae roka nanona ko takakaro.
E taku I a tia n tuangaki ma te tabo ni mwakuri arei bwa N na remove taibora. I a tia ni remove taibora, anne ana taeka te owner arei. Ao ngai I kangai, ma N na iraniko ngkana ko remove taibora. Kanga tera raoi ae kona kabwarabwara nakoiu bwa ko aki kona n tuangai bwa N na buuta te Biira.

E a manga anganai ana passport ko taku bwa tei Tiaina ngai, ngai kain Kiribati. Ao ngai N na iranna ngkana kaain Kiribati ngkoe I aki buutia.

Ma are bon anne mwiokoau ao tibwangau ae te Tia Tei. Ao I karaoia ao e koaua ti karabwa bure nakon te Tia Tei mai Kiritimati are te Minita. E koaua ti aki mwanewea aran

Nikunau n te maroro n te tai arei bwa aongkoa a buakaka ke aera. Ma ti bon kaota nanokawakira iai bwa ti bon bane n ongo.

Ao ti bon bane n aki kukurei iai a oti karabwa naba te Tia Tei mai Nikunau bwa e bon uotarake aio nakon te Kabineti n te tai arei. Ao ti rangi ni un iai, ngke e a karaoa raoi ana kakae te Tia Tei mai Nikunau iai ao ti nang irantangaia are ngke ti a ongo bwa e a karaoaki arei.

E a taekinna te Tia Tei mai Nikunau are e a tibwa tia ni maroro ngke a bae ni iai aia tabo, ao a butimwaeaki te koraki akekei. Ao ti a rangi ni mimi ao ti a rangi ni wonder. Ao ai tera raoi ngkanne. Ao e aki maan imwina ao e a nako naba te curtain arei ao e a mwakoro naba casino.

Ngkanne e aki eti ara irantaanga. Bwa are ti riai n irantaanga bukin maeuia te botanaomata. E koaua I kabwara bure nakon te Tia Tei mai Kiritimati are bon tei Nikunau. Akea kanga mwanewean nanon Nikunau irou ae e rangi ni buakaka. I rangi ni irantangaia n tein te katanoata arei bwa e bon rangi ni kananokawaki.

Ma kona aki naba un bwa n te tairiki are I kaoaki naba iroun tei Tiaina arei ao aine ake a butimwaeai kain Abaiang. Ko kinaia aine aikai kain Abaiang. E na kataia n ana nanou bukin ae te Tia Tei ngai mai Abaiang.

Ao ngai ma N na iraanna ngkana kain Abaiang. Ti aki bwa I kammwakuria kain Abaiang, ao e a rangi ni minotaki atuu ao e ataia bwa ana kantaninga e kangai. Ngkai ae nang bua mirion ma mirion are ana mwane are e taku bwa e na bua.

Ma e bon bua ibukina bwa e aki iango. Bwa ngke e bon reitaki moa ma te Tautaeka ao e na kangai te Tautaeka, taninga are I anga te kariaia.

Ma are e bon aki te roko n anga te kariaia te Minita are mai imwaina. Ao ti a manga karabwa te Minita aio ngkai e roko. E koaua tao e kataia naba ni wewetea naba te Minita aio bwa e na maroro ma ngaia ma e bon teimatoa naba n tiku n ana koaua ara Minita aio ao ti karabwarabwa.

Ao anne ae ti kataia ni katerea bwa akea te bitineti teuana ae e na kona ni ekinakoa te koaua. Bwa are kam bon ataa te koaua. Te koaua ae ai aro nte kaibetia ae ko kataia ni uotia rikaaki i marawa. Ma n tokin te tai e na bon reberake ibuakon te rebenikua. Bwa e na bon noraki te koaua anne.

Ngaia are I karabwarabwa n taian maroro aikai ao I kabwara bure ngkana arona bwa iai tao buakakan au maroro are I a tia n taekinna n te tai aei. Akea au kantaninga bwa e na kona n riki aio.

Ao e koaua ti bane n aki kororaoi n aron are e a tia n taekinna naba mai Tabiteuea Meang n te tai aio. Bon ngaira ti bane ni kabwaka akea ae iai raoiroina ao buakakana a bane n titebo arora ni kabane.

Ngaia are I a kukurei te Tibiika ae ko karineaki n tabeka au Biira aio bwa te Biira n onono nakon te Tua ibukin Takakaro ao Rotari 2025 e na warekaki te moantai. E rabwa.

Tibiika : Ko rabwa iai am point of order te Leader n te Kaitara. Ao I a butiko kanakoa am point of order.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika bwa N na ti karaua nanon te Tia Tei ae karineaki. Bwa are I taekina are e katea baina ao e butimwaea. Ao I taku bwa ngkana e noora mwiin te Hansard are te kauoua ni wareare ao iai te division iai. I ti kan karaua nanona bwa iai te division iai ao I aki taetae ni batere n arei ao I kabwara bure.

Tibiika : Ko rabwa te Leader n te Kaitara ao kai e a tia ni kanakoaki ke e a tia n sum up te tia tabeka te Biira ao I ti kan kaotia bwa bon iai Taan Tei aika a kan taetae e kakawaki naba ae N na atong arami. Te Tia Tei mai Maiana temanna ae Hon.Koraubati Remuera, Te Tia Tei mai Tarawateinaieta Hon.Terieta Mwemwenikeaki, te Tia Tei temanna mai Nonouti Hon.Dennis Waysang, ao te Tia Tei mai Arorae Hon.Niiti Itaaka. Aikai taan kan taetae imwina ao te Minita n te mwamwananga Hon.Alexander Teabo.

E a tia n tabekaki te Biira ao n aron are e a tia n taekinna te tia tabeka te Biira ao N na kanakoa ana kaotinano iai. Ake a buokia ke a kangai eng ao ake aki ke a kangai tiaki.

E nakoia akana a buokia te Biira ao e a bwaati warekana te moantai. Ao ngkai e a bon tia ni karaoaki te intervention ao nang kamotirawa te Auti, ni karokoa te aoa 10 nakon te ingabong. Ao ti a motirawa moa.

Kiraaka: Te tataro

Deputy Speaker: N te ingabong aio e na kaukira n te tataro te Leader n te Kaitara te Tia Tei temanna ae karineaki mai Abemama Hon. Tessie Eria Lambourne e nakoim te Tia Tei.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa Tibiika ao ti a booti nanora n nano teuana naba n ara tataro n te ingabong aei ao ti a tataro.

N aran te Tama ao te Nati ao te Tamnei ae Raoiroi Amen.

Ti neboiko ao ti katituaraoiko ibukin teimatoan am tangira nakoira te maiu ao te marurung ae ko aki toki n anganira inanon te bong ae koraki. Ti karabwako ibukin raonakira ao kawakinakira inanon te tairiki roo te bong ae e a tia nako ao manga karokoara inanon tamaroan te otan te ngaina aei ti butiko te Uea bwa kona karuoa tamnei bwa e na raonira e na buokira inanon karaoan tibwangara ngaira kain te Maneaba ni Maungatabu inanon te ngaina aei bwa tibwangara ae ko a tia n anganira ibukia am botannaomata iaon abara ae Kiribati.

Ti butiko anganira te nano ae itiaki te nano ae iraorao e karinerine ao n tangira inanon karaoan tibwangara n te ngaina aei. Ko na karaoiroira karaoiroa abara ae Kiribati karaoiroa ara Tautaeka ao Taan Mwakuri ao ngaira ni kabane, taan beku ibukin te botannaomata ao karaoiroia naba kain ara abamwakoro ao ma ara utu ni kabane. Ti a kaniko aikai n aran Iesu Kristo ae ara uea Amen.

Ao ti a uaia n aana ana tataro te Atua are ti tia n reireinaki are kangai.

Tamara are ikawara e na tabuaki aram e na roko Ueam e na tauaki am taeka iaon te aba n ai aron tauana i karawa anganira n te bong aei kanara are ti a tau iai ao kabwarai ara bure n ai arora ngkai ti kabwarai aia bure akana a bure nakoira ao tai kairiri nakon te karirakiai ao kamaura man te buakaka Amen.

N aran te Tama ao te Nati ao te Tamnei ae Raoiroi Amen.

Deputy Speaker: Kiraaka

Kiraaka: Te Kaongora

KAONGORA

Deputy Speaker : Ngaia imwain ae na nako ara kaongora n te ingabong aio ao I a rimoa ni kamaurira ngaira ni kabane ni moa mai iroun ara Beretitenti ae karineaki ara Kauoman, te Leader n te Kaitara, Taan Tei ni kabane, taan ongora ni bwanan Kiribati ao taan mataku n te live streaming ao ia bon ngaira ni kabane ake ti a bane n roko n te ingabong aio. Bwanan te maiu ao te

marurung I a tabeka bwanau ma te Tibiika ae karineaki ao kain ara aobiti ao I a ikota naba bwanau ma raou n Tia Tei ao kain ara abamwakoro ae Maiana e moa mai irouia kain te bau ni Maiana ao kain Maiana ni kabane mai Tebikerai nako Bubutei bwanan te maiu ao te marurung ao kam na bane ni mauri n te ingabong aio.

Imwain ae ti na waaki nakon ara Kaongora n te ingabong aio are tabekaki mai iroun temanna te Tia Tei ae karineaki mai Nonouti ao I a kan kauringira bwaai tabeua n aron teuana, ami tarebon kam a taiaoka n switch to silent mode ke te vibrate mode bwa e aonga n ae e aki disturb aron ara waaki inanon ara teretere n te ingabong aio. Te kauoua kauringakira ara Tua inanon ara rules of procedure ara Tua inanon ara Maneaba ni Maungatabu ae mimitong aio I taku bwa e nang okioki te rule ae 41(2) ao 44(4) e okioki 2 te tai inanon ara rules of procedure aron taetaera imarera ngaira ni kabane bwa ti na taetae ma te ikarinerine e na akea te taetae kanga ni kamatauninga imarenara ti anganira te karineaki are ti anganaki irouia ara botannaomata imarenara naba ngaira n tatabemanira nako inanon te Maneaba ni Maungatabu ae mimitong aio.

Ao I taku bwa ti tabeua man bwanau aikai ao I a katekeraoa kanoan ara tetere n te ingabong aio ao ti a nakon ngkanne ara kaongora are e na tabekaki iroun temanna te Tia Tei ae karineaki mai Nonouti Honorable Sir Ieremia Tabai e nakoim te Tia Tei.

TAEKINAN TE KOAUA INANON TE MANEABA NI MAUNGATABU

Hon. Ieremia Tabai: Tibiika Ko rabwa ao aio au kaongora are I a tia ni bubuti bwa N na tabekia n te ingabong aio.

Taekinan te koaua bon moan te kakawaki n ara waaki n Tautaeka n inaomata, ara botannaomata a kantaninga ane bwa ti na karaoia ngkai ngaira Taan Tei ibukia.

Te kaabong te wiiki ae nako2 n Eberi ao te Beretitenti e taekinna bwa I Kaunga bitakin te Tua ae Maungatabu ae nang rineaki man te Auti n Tei aio ao ai ti aki irouia aomata. Te iango aio e taekinaki n ana ribooti University of Queensland.

Ao te kauoua e taekinna bwa n te tai are e mwaing iai kain ngkoa ana koraki ao e taku bwa e iangoaki bitakin naba aron rinean te Beretitenti mai irouia aomata nakoia Taan Tei. I tia ni kororeta nakon te Beretitenti man 4 n Eberi ni bubuti kakoauan ana bukibuki akane, I bubuti naba bwa e na kaeka au reta imwain tokin te auti aio bwa e aonga n reke au tai ni kaeka raoi bukinau.

E tuai n reke ana kaeka ma aio au kaeka man n aron au ururing ao au kaekaei.

I aki kakoaua ana karaki te Beretitenti ae I kaunga bitakin aron rinean te Beretitenti mai irouia aomata nakon te Auti n Tei. Bon ngaia ae wiimatoia n tain karaoan te Tua ae Maungatabu bwa e na rineaki te Beretitenti irouia ao ti aki Taan Tei bon bukina bwa moan te bebete kamaraan atoia ti iraman n bribe nakon kamaranatoia te botannaomata ae irabui tengaa.

E ngae n ane ao ngkana I taku bwa e bure au kaeka ao N na kawenea ana bwai ni kakoaua nakon te auti aio n aron ae I a tia butia n au reta nakoina.

Ana kauoua akea naba kakoauan ana kauoua ni bukibuki akea ara Biira ibukin bitakin te Tua ae Maungatabu iaon rinean te Beretitenti ni kakaean taekan aei are e riki n te tai ane ao aio ae teretere.

E kamotirawaki te auti nakon ae manga baireaki iroun te Tibiika n Te Kaabong imwain taina ae te Kanimabong are bon taian bwa e aonga n aki oti te kaoti are Aki Onimakinan te Tautaeka. Ti aki ota ngkane n ana bukibuki te Beretitenti.

I toki ikanne Tibiika ao ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki n am kaongora ao ngkane n te tai aio are kam ataia 5 te titiraki are e na nako n te tai aei.

Te moan titiraki I angan te Beretitenti ae karineaki H.E Taneti Maamau e nakoim te Beretitenti ae ko karineaki.

H.E Taneti Maamau: E rabwa Madam Speaker Deputy Speaker ao ti a moanna ma te bwana ni inga ao ni kamauri n raoiroin te bong ae tamaroa aei ni moa man am taibora Madam Deputy Speaker kain te Clerk at the table ma raona, te Leader n te Kaitara, Taan Tei ni kabane, te Kauoman Beretitenti ao Minita kain ara itera ao ai bon ara botannaomata ake a teimatoa n ongongora iaon abara ae Kiribati ao n reitaki ma te Aono n Raina ao te itera Mainiku ao ai bon taabo nako.

N aran ara Uea ae Iesu Kristo kam na bane ni mauri.

I karabwa te Tia Tei mai Nonouti temanna ae e a rangi ni maan n te auti n ana maroro are ke ana kaongora are e a tia ni kanakoa ao e rang teretere raoi e anaki iaon 2 bukina akana e taku bwa au taeka n te tai arei ngke I anga au maroro n te Kaabong. Ma I kataia n okirikaki nakon te ururing n ara maroro ngkoa ngke a mwaing naba kain ara itera

ake a rangi ni mwaiti e kan ngaun ao a nako n raonia

Deputy Speaker: Kabwara au bure te Beretitenti ae karineaki

H.E Taneti Maamau: N na kanakoa au mena aei ngkane au titiraki.

Ko kakoaua ke ko aki te Tia Tei ae ko karineaki mai Nonouti ma tao iai au maroro ao au titiraki ni kaeka am maroro n 6 n November 2019 ae I kangai

"Ao ngaia ae ti kangai ngaia nanona bon kaman te kamatebwai ao kanga kamwanean te Tautaeka ae e a kaman wene bwa kanga te kawai ae raba, ao antai ae ti nang bukinna. Ngaia are I a kangai tao e kariaki ao tao bon te Tia Tei mai Nonouti bwa are aikai ana anga ao ana kawai"

Ko kakoaua ae ane au taeka n 6 n November 2019 bwa are e aki boou bwa ti taekinna te ribooti arei ko kakoaua ke ko aki? e rabwa

Deputy Speaker: E rabwa te Beretitenti, Ko rabwa te Beretitenti ae ko karineaki e nakoim te Tia Tei

Hon. Ieremia Tabai: Ko rabwa Tia Babaire I kakoaua te Beretitenti n ana karaki ma e tuai ni kaeka au titiraki bwa e bukinai bwa I kaunga bitakin aron te rinerine. E kona ni bon angan n te Hansard bwa ningai ae I taekina ane ni aron ana karaki n te wiiki ae nako, ao ane Tia Babaire boona.

Akea uringan arei bwa e a maan Tia Babaire ma ke kawenea ikai ma te kakawaki tera ae I taekinna n te tai arei Tia Babaire bwa ana ongora te koraki.

Deputy Speaker : Kabwara au bure are te Statement e taebekaki te kaongora ao ngkana e tia n tabekaki te kaongora e nako te titiraki ao ngkana e nako te titiraki ao e na kaekaki, e aki manga kaekaki ma te titiraki ao I a kanakoa riki te titiraki ngkana riki te titiraki.

Ngaia Te Minita n te Communications e nakoim Hon.Alexander Teabo e nakoim Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: E rabwa te Statement Tia Babaire ao e rabwa Tia Tei au titiraki.

Ko kakoaua are I tabeka te ribooti te Statement iaon te ribooti iaon te bwai ae karaoaki inanon baiu aei are karaoaki 2019 kanga bon te tai are ununeakinaki iai aron kabwakaan te Tautaeka aio ngke akea te mwaiti inanon baina? Ko kakoaua ae e a otinako te ribooti mai tinaniku are tao bon bukina e rangi n rawata te rereitaki ma tinaniku. Ko kakoaua temanna naba ngkoe ae ko nang

rereitaki ma tinaniku iaon te itera aei Tia Babaire.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita ao e nakoim kaekana te Tia Tei Ko rabwa.

Hon. Ieremia Tabai: E a maan te tai bwa iaonga n ata raoi te baere e taekinaki ma are taekin akekei Tia Babaire te kabanea n ururing ao te kabanea n koaua mai iroum akea kairuana Tia Babaire akea au karaki ae I kaunga bitakin rinean te Beretitenti man te botannaomata nakoia Taan Tei akea bon te akea. Aki kona ni bon anganai kakoauana n te tai aio Tia Babaire.

Deputy Speaker: Ngaia Ko rabwa te Tia Tei I a kan kauringira are ngkana I angani ngkana I angani ngkami ami tai n taetae ao kam a tibwa kona n taetae I aki kona n angani ngkami ami tai ni karokoa te tai are I kamaua iai ami mic I a kabwara bure bwa aki ongo bwanami ngkane ami botannaomata.

Ngaia te kateniua n titiraki e nakoim Te Minita n te Health Hon. Bootii Nauan e nakoim Te Minita.

Hon. Bootii Nauan: Ko rabwa te Tibiika ao are au moan tai ni maroro I a bon rereitai ma abau ae Tabiteuea Maiaki te Ueanikai ao kain Tabiteuea Maiaki ni kabane ni kamauriko te Tibiika n tamaroan te ingabong ae moan ban te tamaroa aio, n reitaki ma ara Beretitenti, te Kauoman ao ai ngaira aikai ni kabane kam na bane ni mauri.

E koaua te Tia Babaire ti karabwa te Tia Tei mai Nonouti n ana Statement ae kakubanako ao e kakaongora.

Au titiraki Tia Babaire e kangai, e rabwa te titiraki te Statement.

Terana manenan am statement aio nakon ara Auti n Tei ae nang ni bobuaka ana tai aio, e bongana ibukin te Auti n Tei ao Kiribati ke tao e bon bongana ibukin ti kaitiakan arom Ko rabwa te Tia Babaire.

Deputy Speaker : Ko rabwa Te Minita e nakoim kaekakina te Tia Tei.

Hon. Ieremia Tabai: I a katuka ane nako te ongora bwa e bongana au statement ke e aki ma te baere Tia Babaire n aron are I taekinna kakawakin taekinan te koaua n te Auti n Tei moan te kakawaki ti aki ibukin kaitiakan arau ma ibukin ara waaki n Tautaeka ni inaomata te Tia Babaire.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei ao ara kaaua n titiraki e nakoim ara Kauoman Beretitenti ae karineaki are Te Minita naba ibukin te mwane e nakoim te Kauoman ae ko karineaki.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa Madam Deputy Speaker ao e rabwa te Statement mai iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Nonouti ao akea kona ni kakewea te koaua ae bon kakawaki te aeka n taetae kona taekinna te koaua inanon te Maneaba ni Maungatabu ao nakon te botannaomata.

Ngkana au titiraki nakon te Tia Tei ae karineaki, ko kakoaua ae ko a tia n taekinna te aki koaua nakoia kain Kiribati ae ko aki toki ni kaokiokia bwa e a bane ngkai ana mwane n Tania Kiribati e ngae ngke iraua tuangam kaweneana n te auti aio bwa 1.6 birion ao ko aki toki ni kaokiokia bwa ai akea ana mwane n Tania Kiribati, ko kakoaua ane ae ko a tia n taekinna ane?

Deputy Speaker: Ko rabwa te Kauoman Beretitenti ao I a kainakoa ngkanne nakoim te Tia Tei ae ko karineaki kaekana, Ko rabwa.

Hon. Ieremia Tabai: I bon ngare ma ai manga te aonikai naba te karaki aio Tia Babaire kawenea au karaki bwa tera ae I taekinna nakoia aomata. Au karaki au koaua ao I taekinna n au titiraki Tia Babaire ibukin te RERF ae ko kaeka Tia Babaire ao a taku aomata. Kanga e babae newen te Kauoman ni Beretitenti ni kaekan am titiraki.

Kawenea au karaki anne Tia Babaire bwa ana kaotai bwa antai ae kewe Tia Babaire.

Deputy Speaker: I a kabwara bure te Tia Tei I taku bwa e nang simple ao e nang bebete e rangi n straight forward te titiraki arei e koaua ke e aki.

Ao tao I a kanakoa ngkanne te kabanea n titiraki nakon te Tia Tei ae karineaki man te Aono n Raina Hon. Mikarite Temari e nakoim Te Minita.

Hon. Mikarite Temari: Ko aitau Tibiika ti I kan kaira te iango iaon ana maroro Tia Tei ae karineaki ae tatangiran taekinan te koaua inanon te Maneaba ni Maungatabu.

I kataia ni kauka te rules ao akea ae na matoatoa teaba ti iaon taetaekinan te koaua ma eaoria I a titirakiniko te Tia Tei ae ko karineaki ti a kawenea bwa te kabwara bure nakoim ngkana ti a tia n aki tataekina te koaua imataia te botannaomata ko bia butimwaea ara kabwara bure ti aki manga oki n taetaekina te kewe bwa ti na riai n taetaekinna te koaua ko butimwaea ane ko ko aki?

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita ae ko karineaki ao ngkane I anganiko ngkane kaboana te Tia Tei ae ko karineaki e nakoim.

Hon. Ieremia Tabai: Kabwara au bure I a rang biririmoa.

A bon kaeka kain Kiribati bwa e bure aia bure te koraki aikai ke aki ao n aron te Tia Babaire a riai ni kerikaaki te koraki aikai.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei ao kam rabwa ni kabane kain ara Maneaba ni Maungatabu n te ingabong aio ao I taku bwa te Kaongora ae kautimata n te ingabong aio ao ngkane n te tai aio e nakoim Kiraaka.

Kiraaka: titiraki ao kaekaia.

TITIRAKI AO KAEKAIA

Deputy Speaker: Ko rabwa titiraki ao kaekaia ti a nakon ngkanne ara ota.

Ara moan titiraki iaon ara ota bebwa ae wene n te ingabong aio e na kaukaki iroun temanna te Tia Tei ae karineaki mai Betio Hon. Dr Tinte Itinteang e nakoim te Tia Tei.

BARONGAAN AIA MWANE NI MWANANGA TAAN MWAKURI N TE TAUTAEKA IBUKIN KAEAN BOWI I TINANIKU

Hon. Dr Tinte Itinteang: Ko rabwa Madam Deputy Speaker tao imwain ae ti na kanakoa te moan titiraki n te bong aio Madam Deputy Speaker ao ti a kamaurira moa ti a kamaurira ni kamwaitoroira n tamaroan te moan ingabong aio.

Te kamauri nakon am kain tekateka ma kain am aobiti Deputy Honorable Speaker, ara Beretitenti, te Kauoman, Minita, Taan Tei ao ai taan ongora kam na bane moa ni mauri.

Aio ngkane taekan au titiraki Honorable Deputy Speaker:-

"N na butia Te Minita are tabena ana ibuobuoki ibukin kanakoraoan kabwakan aia mwane ni mwakuri ke Imprest ana Taan Mwakuri te Tautaeka ibukin kaean tabeia itinanikun Kiribati" Ko rabwa

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei e na kaekaki am titiraki iroun te Kauoman Beretitenti are bon ara Minita n te Botaki ni mwakuri ibukin te mwane ao babairean karikirake Hon. Dr. Teuea Toatu e nakoim te Kauoman Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa ana titiraki temanna te Tia Tei ae karineaki mai Betio ao aio kaekana :-

"I kukurei ni kaongoa temanna te Tia Tei ae rine mai Betio bwa e nang nakoraoi ao ni baiti mwakurian te imprest irouia kain au Botaki ni mwakuri. E ngae n ane ao e kona ni iai te iremwe ngkana e rimwi n roko te imprest form iai te tinetine mai

imwaina ke aki tabwanin raoi rongorongo" e rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Kauoman buokan am titiraki te moan tai te Tia Tei.

Hon. Dr Tinte Itinteang: Ko rabwa Honorable Deputy Speaker ao e koaua e rabwa riki ao te kaitau nakon te Kauoman Beretitenti ibukin ana kaeka.

Tao buokan te titiraki bon te bubuti riki nakon te Kauoman Beretitenti ma ana Taan Mwakuri Honorable Deputy Speaker bwa n taai tabetai ao a mwananga Taan Mwakuri ao e aki bwaka aia imprest n aron are e taekinaki tao iai aia tinetine. N na bubuti riki ngkana arona bwa tao iai ana anga riki ni ibuobuoki te Kauoman ni Beretitenti nakoia Taan Mwakuri aikai tao ni kauringia angina te tai ni kauring imwain ae ana mwananga tao ni moan te ririki ke ni katoa ririki. E aonga n ae ake aia tinetine ataia bwa iai aia tinetine imwain ae a mwananga ao imwain ae a karini iai imprest Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei te Kauoman.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa buokan te titiraki ao e koaua bwa are n aron ae I taekinna e kona n reke te iremwe ngkana iai te tinetine ke tao e rimwi n roko te application ibukin te imprest ke tao e aki bwanin raoi rongorongon te impress ane.

Ngaia are kanga I taku bwa e bon tangira naba man itera aika uoua bwa are ngkana ae teuana moa imwain te mwananga ao ian te Tua e a bon tia ni katanoataki e a tia n circulated te policy ane bwa e na riai n roko te bubuti ibukin te imprest 5 working days imwain te mwananga. Bwa are aonga naba n reke aia tai kain au Tabo ni mwakuri ni karaoa te imprest ane ma ngkana arona bwa e aki iraki nanon anne ngkane tao e a bon riai n rau nanon te tia mwananga bwa tao e na bon rimwi n aki roko ana imprest ma e na bon bwaka. Ma tao e aki roko n taina are tao imwain mwananga ma tao e na riai ni bwaka inanon taina bwa are bon bukina bwa e iremwe.

N tabetai ao tao e koaua tao bon angin te tai ngkana iai te tinetine ao ian naba tuan te mwane e na riai moa ni kaitiakaki ane imwain ae ko kona ni manga reke iroum te imprest imwain mwanangam. Ngaia are I taku bwa e koaua ae taekinna te Tia Tei ae karineaki bwa ana riai ni kaman tuangaki taan tia mwananga bwa ana kaongoaki ae iai aia tinetine. Tao e koaua naba ane ma are kanga ni bon arona kona bon riai n ata naba ngkana iai am tinetine kanga ti aki te bae kona kauringaki bwa are ko bon ataia bwa ko tuai

kaoka te mwane are ko riai ni kaokia I taku bwa ko bon riai n ata ane.

Ma e ngae n ane ao I a tia n tuangia kain au tabo ni mwakuri bwa a nang publish ngkai ma are tao ti aki nanona bwa ti nang advertise ke tao ti nang publicize araia nake a tinetine ma I a tia n tuangia bwa ana bane n circulate ni kabane nakoia tao nake a concern aia tinetine tao every month ao iai te report ae ana anganaki nakai bwa aonga n ataia ao tao e koaua tao e na ibuobuoki n te mena.

Ma I taku bwa e bon kakawaki irouia taan tia mwananga bwa n aron ae I taekinna teuana e na riai n roko am application 5 te bong imwain te mwananga working days. Te kauoua e na riai ni bonganga raoi rongorongon mwanangam arei bwa are n tabetai mwanaga iai mwananga aika funded ae a bon mwanenaki mai itinaniku ao ngke e roko te impress bwa ko apply te impress ngkane kain te tabo ni mwane ana bon kangai antai ae mwanena mwanangam aei. Ao ngkana e kangai arei ao ti tangira te Funding Instruction bwa e kabwakaaki am accommodation ke e aki ke tao tera riki am transport ke am raa.

Akane baika nang kakawaki rongorongo ngaia are ngkana akea taian raa rongorongo aikai ngaia are e na bon mwarara iai te mena. Ao te kauoua riki are I taku arei e bon kakawaki ae na bon roko am mena iaon aei.

Ngaia are kanga bon te kaai ni bubuti naba bwa e aonga bon baitin bwaai bon mai iroura ni kauaitera ngkana arona bwa e nakoraoi te application bwa akea tungatungana ke rana riki ae na bon baiti ma ngkana arona bwa iai tao e na bon iraki. Ma tao e koaua n ara itera ti a kataia ngkane ni karaoa are tao e bubuti iai te Tia Tei bwa ti a kataia ni karokoa ara list bwa tao *once a month* ae te *list of outstanding impress* bwa aonga ni kona n reke aia tai taan tia mwananga ni kaitiakia imwain mwanangaia e rabwa.

Deputy Speaker: E rabwa te Kauoman buokan am titiraki te kauoua te Tia Tei.

Hon. Dr Tinte Itinteang: E koaua e rarabwa riki Honorable Deputy Speaker ao e rangi n rarabwa ana kaeka te Kauoman Beretitenti are te kaai ni ikarekebai.

Aio ngkane buokan au titiraki te kauoua n tai. Tao aio ngkane tao ibukia Taan Mwakuri ake a oki ao nang *retire* aia *impress.* N na butia riki te Kauoman ngkana arona bwa iai ana ibuobuoki riki tao ibukin katamaroan te *retirement* n aia *impress* ao moarara riki irouia Taan Mwakuri ake a bua aia boarding pass

ao tao a manga kawari aba ake ai akea te disco stamp iaon aia passport bwa e a kabonganaki te electronic stamp n aron tao aba n aron Singapore ao Hongkong ngkana arona bwa e kona ni ibuobuoki aio te Kauoman ma ana Taan Mwakuri ibukin kabaitian aia *retirement* Taan Mwakuri aikai, Ko rabwa Honorable Deputy Speaker.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei te Kauoman.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E koaua e bati n rabwa buokan te titiraki riki ma tao e koaua ngkane are te *retirement* are ko nang kaokia ao tao e kakaeaki moa am boarding pass.

E koaua ane teuana kanga te kakoaua ae aki toki n tangiria kain te Account ma are ngkana ko *retire* a bon tangiraki am boarding pass ma am itinerary ao tao e moamoa riki te boarding pass bwa te boarding pass bon ngaia ane te kakoaua are bon tia ni mwananga nakon mwanangam are a tia ni kariakaki. Ma tao e koaua ngkana e bua ngkane kanga ni bon arona are I taku bwa ngkana ti a maan ni mwamwananga ao ti a bon riai n ata naba te bae ti na riai ni karaoia.

N aekakiu ngai ngkana I mwananga ao I bae n rawea tamnei au boarding pass n taainako bwa iai te mena bwa e na kona ni misplace. Ngaia e bon kakawaki naba ae ngaira taan tia mwananga ti na bon riai n ataia bwa te bwai ane e nang kainanoaki ao te bae e kakawaki rawea tamneina n taainako ngkana ko nakonako bwa are ngkana e bua ao iai tamneina iroum ao ane ae butimwaeaki te bwai ni kakoaua.

Ma e koaua tera angana ngkane ngkana arona bwa tao e bua te boarding pass bwa are te alternative nakon ane ngkana e a bua am boarding pass ao e nang raibaeaki ngkane am passport. N taraki bwa enga are stamper naki are e na kona ni kakoauaki bwa ko bon tia ni mwananga ma ngkana akea rabwatan te boarding pass.

Ma e koaua ngkane ae taekinna te Tia Tei ae karineaki ae n tabeua ao tao bon angin aba ngkai ai akea te stamper bwa are e a electronic te check out ao te check in. Ngaia are ti scan te mena tao mena ao tao akea te stamper ae na noraki iaon ana page am passport.

Ao tao e koaua ngkane tao itera ngkane tao bon iai naba tao ti na kakaea naba angan ane ngkana e bon mena bwa iai te mwananga ao tao ti kona ngkane n raa tao ti na certify mai iroun te Senior Responsible Officer bwa e na bon ti ke tao antai are tao irouia taan tia mwananga ke Taan Tei, bon te Clerk ke antai are na bon certify. Ma e

koaua ngkane ma ane I taku bwa te kabanea n resort ngkana akea bwaai aikai, akea tamnei am boarding pass ae ko raweia, akea te stamper iaon am passport. Ngkana tao e koaua tao e nang anaki ngkane ana certification te Senior Responsible Officer bwa e na kakoaua bwa ko na mwananga ao tao ngkana e na ibuobuoki n ane e rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Kauoman Tia Tei buokan am titiraki te kabanea n tai.

Hon. Dr Tinte Itinteang: E koaua e rarabwa Honorable Deputy Speaker ai bon akea buokan te titiraki ai bon te kakaitau nakon te Kauoman ao te kakatekeraoi nakoina n tabena ae kakawaki ko rabwa.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei ao N na kanakoa ngkane nakon ara titiraki are imwina.

E na tabekaki iroun temanna ara Tia Tei ae karineaki mai Rabi Hon. Iakoba Jacob Karutake e nakoim te Tia Tei.

TANGIRAN TE KABOMWI NAKON URUAKIN ABAIA KAIN BANABA IAON ABANABA

Hon. Iakoba Jacob Karutake: Ko rarabwa Madam Speaker ao imwain ae I waaki ao bon te bwana moa ni kamauri nakon te Beretitenti ae rine, reitaki ma kain am team Madam Speaker , te Leader n te opposition, Taan Tei, Taan Minita, taan ongora ni kabane kam na bane ni mauri.

Au titiraki ngkane ae nambwana 144 ae kangai taekana :-

"E kona te Tautaeka ni kaongoa te Maneaba aio te Update ibukin te tabeka are te kabomwi te Compensation nakoia taan abaaba iaon Banaba ibukin uruakin abaia imwin te phosphate mining iroun Britian, Australia ao New Zealand" e rarabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei e na kaekaki am titiraki iroun ara Beretitenti ae karineaki H.E Taneti Maamau e nakoim te Beretitenti ae ko karineaki.

H.E Taneti Maamau:

"Te Tibiika ae ko rine e a waaki ngkai te mwakuri ibukin te kariaia ao kinakin Kiribati n ana kabowi te aonnaba ke te International Court of Justice bwa e aonga ni kona n uotakirake ana tangitang Banaba n akea te kangaanga" ao e rabwa.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Beretitenti, te Tia Tei buokan am titiraki te moan tai.

Hon. Iakoba Jacob Karutake: E rarabwa te Beretitenti ibukin kaekan te titiraki ae moan te tikiraoi.

Ao ti kaitau naba nakon te Beretitenti ke te Tautaeka ibukin norakin te itera aio are ti kakoaua bwa e a waaki ngkai te tabeka aio n rinanoaki te rabwata are te International Court of Justice.

Bon te kan kaota ngkane bwa e koaua bwa tao e a bon tia e a kaman tabekaki te tabeka aio n aron ongora bon iroun naba te Tia Tei mai Banaba ngaia are I manga bon ti rimwina naba. Bwa aio kanga te bwai ae tatabekaki naba irouia ara botannaomata taan abaaba irouia ake kain Banaba ake a maeka iaon Rabi.

Buokan te titiraki e kona ti kaotaira te Beretitenti tao tera kanoan te process ke tao te mwakuri are e na karaoaki man te tai aio ni waerake e rarabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei kaekakina riki te Beretitenti ae ko karineaki e nakoim.

H.E Taneti Maamau: E koaua I karabwa buokan te titiraki mai iroun ana Tia Tei Rabi are bon tei Banaba naba ngaia.

Ao e koaua e bon e maan bwa are n te ririki ae nako n aron ae ataki ao tain te rinerine e aki reke au tai nako ni kaea naba te UN ana bowi te UN ibukia taan kairiri n te aonnaba are kakatoa ririki Aokati nakon Tebetembwa. Ma e aki reke au tai ni kaea n te ririki ae nako ngaia are angkoa ti a iangoia bwa n te ririki aei ti nang ngkana ti mwananga ao ti a uota nanon, ti a nako n ongora ngkane imwin are kawenea ara application are aranaki bwa te *declaration* nakon te International Court of Justice.

Kanga te kantaninga ikanne bwa e na uotaki te bebwa ane n te ririki ae imwain ana bowi, nanona e a tia ni wene ngkai inanon baia ma ti a kai ti a follow up ngkane are nakon te Tebetembwa ke Okitobwa n te ririki aei n tain ana bowi te UN. Bwa are e reke ara tai ngkane ni kaitibo ma te koraki aikai tao e na ibuobuoki ane nakon te titiraki bwa ngkana e tia ni kinaki te tangitang aei are e na kariaiakaki moa n te International Court of Justice ao ti a kona ngkane ni manga karaoi kanoan mwin are kanga uotan raoi te tangitang aia tangitang kain Banaba. E a waaki mai ikane naba aron kanga kawenean te tangitang imatan te Court.

Ma kanga ti te kariaia naba moa ngkai bwa e na kona ni waaki ke e na kona n aki bwa are kanga kawain tenan tangitang ae a bon maan ao a bubura kaei karaoaia, tao e na

ibuobuoki ane nakon te Tia Tei e rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Beretitenti buokan am titiraki te kauoua n tai te Tia Tei.

Hon. Iakoba Jacob Karutake: E rarabwa te Beretitenti n te kaeka ao I taku bwa e rang tikiraoi n aron ongorara are iai taian process ke te kawai ane mwakuria ngkai te Tautaeka. Ti nang karabwarabwa nakon te Tautaeka te Beretitenti ibukin biriakinan te Case aio ao n aron naba taekinakina ane kanga iai te tamnei ane a nang mwakuri iaona n te ririki aio ma te rabwata ane te UN.

Ti karabwako te Beretitenti iaon aio ma tao e koaua bwa bon te case ae kanga e bubura ma bon te bubuti ma ngkana tera ngkana e bon kateimatoaki te kantaninga are e na bon uotaki te case aei nakon nnena bwa e na bon noraki mwin te uruaki ake iaon Banaba. Bon ane te bwai ae kanga ti noria bon te uruaki ae nang korakora iaon te aba ae Banaba imwin te keniken ma ti bon tangira ae kanga e na noraki bwa e aonga ni bon noraki te kabomwi ae na raoiroi nakoia kain taan ababa are bon te uruaki ae e a tia noraki mwin te keniken.

Ao tao ngkane kanga bon ti buokan te titiraki tera ngke a bon kateimatoa te reitaki te Tautaeka nakoira n taainako bwa are ngaira raora taan ababa i Rabi. A kan ongongora naba mwin naba te tabeka aio ma ti karabwa te Tautaeka bwa kanga e a wene te tamnei ao bon tauraoi n ongongora n reitaki ibukin kakoroan bukin te kantaninga aei, e rarabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei te Beretitenti ae ko karineaki.

H.E Taneti Maamau: I karabwa buokan ana titiraki ian te bubuti kateimatoan aei bwa e na aki kabwaraki te nano ao ti bon aki bwaran nanoia bwa are a bon nang maan kainanoia kain Banaba. Ma ti kaitau bwa e a bon nang maan naba bwa are ti bon manga karaoa kanga tenan internal process waaki ake ana kamatoatoa riki ara tabeka nakon te International Court of Justice.

Ao ngkai e a roko imatan te International of Justice a ti aki kona debate ti na angan Banaba ao bon te Tia Tei mai Rabi ao te Tia Tei mai Banaba ao bon kain Banaba ni kabane bwa ai tabera ngkane anne ao ti na kataia ni keiakinna inanon ara 4 n ririki aei e na tia te babaire. Ma n aron are I taku te challenge ngkai ke te kakaewenako are imatan te International Court of Justice bwa are ngkana e otinako bwa tera ana babaire ao ti a kona naba ni waaki n are imwina.

Ma e aoria bwa are aikai te moan mwaneka ae ti a waaki ngkai inanona ti a Kukurei bwa e a roko inanon bain te International Court of Justice ao iaon kawaina te bowi inanon Aokati ke Tebetembwa ke Tebetembwa, Okitobwa te ririki aio. Tao ti a kai manga bon reitaki ma Taan Tei ni kakaongoia bwa are e kakawaki te reitaki naba bwa aonga ni bon ata te bwai ae riki.

Ao ngaia I a kaungaia naba bwa are a bon kona n online a kona n access tenan UN Organizations, ke tao tenan aia bowi ma aia raa bwa a kona ngkane ni follow up bwa are bebete naba ngkai te kareke rongorongo n te internet ao e rabwa Deputy Speaker.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Beretitenti e nakoim kabanean buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon. Iakoba Jacob Karutake: E rarabwa te Beretitenti ao e nang kakaongora te kaeka ae I taeka bwa e bon nang karau nano ao ti nang karabwa te Beretitenti ibukin norakin te bubuti aio noria bwa e mwakuriaki. Ma e koaua bwa tao e maan ma ti nang karabwarabwa bwa are e bon abwabwaki te process n arona ae bon ataki ao ai bon ara kaitau nakon te Beretitenti ao te Tautaeka ni butimwaeaki te bubuti aio.

Ao n aron are ma kanga tao ti bon tauraoi naba tao ni butimwaia ngkana iai taian kan reitaki ma taan abaaba ibukin te itera aio ke tao te komete are tao e na kateaki ibukin tao itera aikai ao ti tauraoi naba ni ibuobuoki ngkana iai bwa tao e kainanoaki te ibuobuoki ma ngaia. E rarabwa te Beretitenti ao are ieta e rarabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei te Beretitenti e nakoim.

H.E Taneti Maamau: Ao e rarabwa buokan te titiraki tao ane e na bon roko ti na roko n te state ngkana e tia ni itiaki arei ao ngkana a bane nakoraoi ti na tataro bwa ana bane nakoraoi bwaai ni kabane ao ti a kona ngkane ni waakina te reitaki ma te botannaomata. Bwa I taku bwa bon ane teuana ngkane te kanoa ae e a bubura kaei riki ngkane imwina.

Ane kanoan ngkane te reitaki bwa ti nang kaoti ara kakoaua ke ara high comment nakon te International Court of Justice ao e rarabwa Deputy Speaker.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Beretitenti ae ko karineaki. Te titiraki are imwina are e na tabekaki bon mai iroun naba te Tia Tei mai Rabi Hon. Iakoba Jacob Karutake e nakoim te Tia Tei.

TANGIRAN KARAOAKN TE GEOLOGICAL SUVEY IAON BANABA

Hon. Iakoba Jacob Karutake: E rarabwa Madam Speaker ao au titiraki are imwina ae nambwana 145 ao e kangai taekana :-

"E kona te Tautaeka ni ibuobuoki ni butia taian Donor Countries riki tao China ni karaoa te Geological Survey iaon Banaba. Iaon kaubwaina ma ana value ibukin aia rongorongo taan abaaba" ao e rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei e na kaekaki am titiraki aio iroun Te Minita n te Botaki ni Mwakuri ibukin te akawa ao kaubwain ara marawa Hon.Ribanataake Tiwau e nakoim Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: Ko rabwa Honorable Madam Speaker ao tao imwain ae N na kanakoa te kaeka Madam Speaker N na ti bubuti iaon kaetan teutana te titiraki te kaeka. Bwa e na oneaki mwin Banaba nako Rabi ti iaon ana titiraki ngkana e kariaia te Tia Tei. Ngaia ko rabwa ao aio ngkane kaekan te titiraki :-

"Te Tibiika ae ko karineaki Madam Speaker ae ko karineaki. I kukurei ni kaongoa te Tia Tei mai Rabi bwa ami botaki ni mwakuri ae te Botaki n akawa e tauraoi n rinanoa te bubuti ma rabwata ake a tauraoi n anga te buoka ibukin te kamatebwai aio" Ko rabwa Honorable Deputy Madam Speaker.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita buokan am titiraki te moan tai te Tia Tei.

Hon. Iakoba Jacob Karutake: Ko rarabwa Madam Speaker ao bon te kaitau ao te karabwarabwa nakon Te Minita ae rine ibukin te kaeka ae moan te tikiraoi are e noraki bwa iai te kan ibuobuoki te kan reitaki naba iaon te itera aio. Ti nang karabwa Te Minita ao te Tautaeka ibukin commitment ane ko a tia n taekinna ane tauraoi am Ministry ni buoka te kantaninga aio e nang rarabwa.

Ao ngkane bon buokan tao te titiraki tao ngkana e kona n reke tao ningai te tai are e na waaki te bubuti aio bon man ami itera ngkana tao e kona ngkana e reke rongorongon aio ti nang naba n ongora e rarabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei kaekakina mai iroun Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: Ko rabwa Honorable Deputy Madam Speaker ao e koaua e rabwa buokan te titiraki ao eti e koaua ti na ibuobuoki ni karaoa are kainanoia te Tia Tei mai Rabi ibukin Banaba.

Ma e koaua n taai aika nako Honorable Deputy Speaker a bon

rawata naba taian survey ae a tia ni karaoaki ao teuana te survey ae e a tia ni karaoaki ian ana abamwakoro iaon te abamwakoro ae Banaba. Bon te Survey are karaoaki imarenan te SOPAC ngkoa ao te Tautaeka ni Kiribati aio n 2008. Are kataia ni kamatebwaia bwai iraua nikiran tera arei te Kuano ane iaon Banaba.

Iai are e karaoaki n 2017 ao e na kataia ni manga tara bwa mwaitira tera arei te limestone ke te atibu are e nang high quality ke e nang tamaroa ibukin te kateitei. Aio are e karaoaki naba man te SPC ao iai ngkane are e karaoaki n 2020 are bon karaoia ara Botaki ni mwakuri ma te Atinimarawa iaon taran naba te limestone bwa mwaitira ae na kona.

Tao e koaua e rawata kangaanga ae ti a tia ni boo ma ngaia ian te buakoako are e nang korakora ngkai iaon Banaba ao iai te kantaninga ngkane bwa ngkai e a manga tabekaki aio. Ti na uotarake ngkane te bubuti bwa e nang karokoaki bwaai tabeua aika a kona ni kaitarai kangaanga aikai n te aro bwa ana bane n reke rongorongo ake tabeki te Tia Tei mai Rabi ibukin Banaba ao te tai ti a manga bon reitaki ma te Tia Tei bwa ningai te tai ane. Ko rabwa Honorable Madam Speaker.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon. Iakoba Jacob Karutake: E rarabwa Madam Speaker ao bon te kaitau ibukin rongorongon taian kamatebwai are e a tia n taekinna Te Minita n aron ae taekinna are e taekinna are e a tia ni karaoaki n 2008 SOPAC 2019 ao 2020. Ti nang karabwarabwa bwa are ngaia bon iai tenan kamatebwai ake a tia ni karaoaki.

Ma e koaua bwa tao akea rongorongo aikai naba iroura ma e rarabwa bwa are ti na kaai n reitaki ma te Tautaeka ao ti na tauraoi naba n reitaki n ongora tenan itera ke tao ana waakinaki ma ngkai ni waerake.

Ma bon te bubuti tao ngkana e kona n ae noraki aio ni waerake bwa ngkana tao iai te kamatebwai ae na karaoaki tao ni itera aikai tera ngke tao e karekeaki naba aomatan te Kauntira ke tao bon Rabi Council bwa are kanga te Rabi Council kanga represent nia taan abaaba akana ma bon angia taan abaaba aika a maeka iaon Rabi ma ti nang tauraoi n reitaki ni waerake iaon itera aika kanga ti tatabeki e rarabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei, Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: Ao e rabwa buokan riki te titiraki Honorable Deputy Madam Speaker ao e koaua tao ai bon ara karabwarabwa riki nakon te Tia Tei ae karineaki Tibiika

bwa are e nang korakora ana kakamwakuri ni kaungaia kain ana abamwakoro moarara riki taan taan abaaba ake iaon Rabi ni butimwaai waaki aikai.

Ao ngkai e a tia ni karaoaki aio ti a kukurei n ongora naba bwa a tauraoi naba kain Rabi taan abaaba akana iaon Rabi ni butimwaai nako waaki ake ana waakin te Tautaeka ibukin Banaba. Ao ngkai e a nakoraoi aio Honorable Deputy Madam Speaker ao ti a kukurei ngkane e a kona ngkane ni kabirimwakai riki waaki ake I taku bwa ana riai ni waekoa ni karaoaki ibukin ara abamwakoro ae Banaba. Ao tao e koaua ti a uaia n reitaki ma te Tia Tei iaon te tai ao e koaua ti aki mwaninga naba tao aia Rep aia Rep taan abaaba ake a mena iaon Rabi ngkana arona bwa a nang waaki aikai ao ai bon kanoan ara mwakuri ngkane ma te Tia Tei ae karineaki ian te tai are e na manga waaki iai ngkane aio ao ti a uaia iai ma taan abaaba ake a mena iaon Rabi. Au kantaninga bwa e na ibuobuoki ane Deputy Madam Speaker ao Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita buokan am titiraki te kabanea n tai te Tia Tei.

Hon. Iakoba Jacob Karutake: E rarabwa Madam Speaker ao bon te karabwarabwa ae moan te bati nakon Te Minita ae rine I taku bwa e nang kakukurei te reitaki ao n aron are ti bon taekinna ni bon moan te tai are ti moan roko iai n te auti aio ti nang tauraoi n reitaki ma te Tautaeka. Ao ti kukurei naba ni kaongoa te auti naba aio bwa reitakira naba ma taan abaaba i Rabi.

E mwaiti taian boutoka ae a tia n anga ma te Tautaeka ngaia e nang rarabwa ao ti rang karabwa te tai aio ngkai e kona n taekinaki bwa iai te tamnei ae ti na waaki iai ao ti kukurei n taekinna bwa ti tauraoi ni waaki. Taan abaaba mai Rabi are ngaira ake tao ti a matania n te tai aio ti tauraoi n rereitaki ma te Tautaeka ao e rarabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei. Ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun temanna te Tia Tei ae karineaki mai Nonouti ae Hon. Dennis Waysang Kumkee e nakoim te Tia Tei.

Hon. Dennis Waysang: Ko aitau te Tibiika Madam Speaker ao aio ngkane aio taekan au titiraki are nambwana n te ota bebwa 158 ao e kangai taekana:-

“E kona Te Minita are tabena ni kabwarabwara nakon te Maneaba aio bwa

Deputy Speaker: Kabwara au bure te Tia Tei nambwan am titiraki ae e na nako n te tai aio 132.

TOTOKOAN RINNAKON TAARI MAN TE KOTIWEI ARE IMARENAN KPC TEUAABU MA TE KATORIKA ARE KARIKA TE TARIKA NAKON MWANIBWA I NONOUTI

Hon. Dennis Waysang: 132 Kabwara te bure :-

"E kona Te Minita are tabena ni buoka totokoan te kangaanga ae bon teimatoa n riki inanon ririki ma ririki ibukin rinnakon taari man te Causeway are imarenan KPC Teuaabu ma te Katorika n te Kainga ae Tabontebwa. Are karika te tarika nakon Manibwa n te kaawa ae Teuaabu i Nonouti"

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei e na kaekaki am titiraki iroun Te Minita ibukin katein abara ao Tautaeka inanoa Hon. Harry Tekaiti e nakoim Te Minita.

Hon. Harry Tekaiti : Ko rabwa Madam Speaker e koaua tao imwain ae I kaeka ana titiraki te Tia Tei ae moan baan te rine mai Nonouti temanna tao e bon riai bwa ti na kakamaurira n te ingabong ae tamaroa aio n reitaki ma au abamwakoro ae Tarawa Teinaieta mai Buariki nako Buota n reitaki ma te Botaki ni Mwakuri ae te MCIA. Bwanaia te inga ao te kamauri nakoimi n te ingabong aio kam na bane ni mauri:-

"Te Tibiika ae ko karineaki I kukurei ni kaongoa te Tia Tei ae karineaki temanna mai Nonouti bwa e tauraoi au Tabo ni mwakuri ni ikarebai ma Taabo ni mwakuri tabeua ake a irekereke ibukin rinanoan te bubuti aio" Ko rabwa.

Deputy Speaker : Ko rabwa Te Minita buokan am titiraki te moan tai te Tia Tei.

Hon. Dennis Waysang: E rabwa Te Minita ae ko karineaki n am kaekan au titiraki ae nang tangiraoi tao a bon ongo kain Nonouti.

Ti buokan te titiraki e kona ni moanibwaiaki te kangaanga aio ibukina bwa e a bon nang maan ao kanga bon maiuia te botannaomata te ran. Akea te ran ko mate iai amwarake ko aki mate.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei e nakoim Te Minita kaekana.

Hon. Harry Tekaiti: Kabwara au bure Tibiika ma aingkam e aoria bwa e na manga kaetia am titiraki ma kanga irou te titiraki I a bon tia ni kaeka ngkoananoa ibukina bwa e bon nang kaokoro naba au supplementary ae I anganaki n te tai aio ma te titiraki ae teina n te tai aio.

Ma kanga ngai irou e aoria ma eang. Kanga irou otau e uotia ngkoananoa ma ngkana e bure kanga I a tia ni kaeka ngkoananoa kanga teina te aekaki n titiraki teuana ae a manga mwemwe n te tai aio ibukin tao te uaabu Kotiweei. Kanga ngai irou n otau te titiraki e na mena iaon te uaabu kotiweei, e aoria ko a manga bon tara ane bwa N na kaeka ngkai nakon teuabu kotiweei bwa aio I bon uringnga I bon kaeka ngkoananoa.

Eang ibukin te tarika ao ana kaawa ae tabekia te Tia Tei e aonga n ae e aki okioki ara kaeka e rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita a kai tuoia kain au Kiraaka aika mai moa aikai ma te aobiti ao ti a manga waekoa n reitaki.

Ao ngkana ko kukurei te Tia Tei mai Nonouti ngkana ti a taona moa am titiraki aio ke ko bon namakinna ao ko ataia bwa bon te titiraki ae tuai nako.

Hon. Dennis Waysang: Te Tibiika ko nang rarabwa I namakinna bwa te titiraki ae ngkai tibwa ngkai are ngkoananoa tao e a kan confuse Te Minita bwa ngkoananoa Autikia kanga bon titabo te kangaanga ma Teuaabu bon man ribooti ngke ti tuai naba riki ni karokoa ngkai. Ibukin ami rongorongo bwa ngkai a bibiribiri ni kakaea te mam.

Ngkana e mam iai e kenaki ti teuana te Manibwa e boo te katiki bwaibu ma ngkekei ni karokoa ngkai. Ngaia are ti nang bubuti ngkana arona bwa e kona ni moanibwaiaki moa aio bwa bon maiun te botannaomata e rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei, Te Minita kabwara au bure eang akea te kangaanga ngkana ko taku bwa e na bwakara buokan te Tia Tei.

Hon. Harry Tekaiti: E kakawaki tao I a kabwara bure nakon te Tia Tei tao I a bon reita te kabwara bure bwa tao e koaua ae e a nang mwaiti au kaekaeka nakon ana titiraki ngkoananoa ao manga tei te supplementary are I anganaki n te tai aio.

Ma e aoria bwa I a manga bon kaetia ma au koraki, e aoria eang e rarabwa tao I a e rabwa buokan ana titiraki te Tia Tei ao I rangi n tauraoi I rangi ni kukurei ni butimwaea ana kangaanga ao I taku bwa tao ni irekereke ma rabwata n aron are I a bon tia ni kaeka. E aoria bwa I a tauraoi ni maroro ma rabwata ake a kaineti ma am bubuti aio ao irarikina eang ngkai e a roko inanon baira n te tai aio e rangi ni kakawaki bwa ti na reitaki ao ni buoka am bubuti te Tia Tei ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita eang I a tia ni karekea te rongorongo mai irouia kain au taibora mai moa

au Kiraaka mai moa bwa ngaia te titiraki are e tabekaki ngkoananoa titiraki nambwa 131 ao ae tabekaki ngkai 132. Ngaia are tao e bon ataia te Tia Tei ae e tuai nako ana titiraki aio.

N na kanakoa nakoim te Tia Tei mai Nonouti kabanean buokan am titiraki.

Hon. Dennis Waysang: Ko rabwa Madam Speaker ae ko karineaki ao e koaua ti nang kakaitau nakon Te Minita ngkai iai teutana kanga tao kanga e aranna bwa au titiraki n ae nako ma e keiaki naba n tobwa nanon au titiraki aio ao ti nang kakaitau nakoina. Bwa ti a bon kawenea riki te bubuti bwa are bon aio te kangaanga ae e a bon bongata.

Ai bon te kangaanga iaon Teuaabu ma ti karabwako naba Madam Speaker ao Te Minita ae ko karineaki ma am Taan Mwakuri ngkana kam kona ni moanibwai moa aio Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei Te Minita.

Hon. Harry Tekaiti: Ko rabwa ao kai bon te kakarautaeka riki Madam Speaker ao I rangi nora nanon te Tia Tei e koaua ae na bon nang mwaiti I a nang tao ngkai tao ai ana kaonoua ke ai ana kaitiua n titiraki ae I kaeka ngkai ibukin ana abamwakoro ae Nonouti.

I taku bwa e aki bwara nanona e koaua ai rekereke ma kanga tangiran te mwakuri ibukin kanga tangiran te mwakuri ibukin kamanoan abana bwa e aonga ni kona ni ibuobuoki ibukin karekean te mam ae raoiroi ke te ran ae raoiroi ibukia kain te kaawa ae mwemwe n te tai aio bwa aonga ni kona ni mooi ao n aki reke irouia te fresh water. Ae kanga e na raoiroi ibukin te mooi ao ibukin mauria naba.

Ngaia are ko aki raraoma te Tia Tei I kabwara bure riki ao I rang tauraoi au botaki ni mwakuri ni kibara aio ao ko bati n rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita ti a nakon ara titiraki are imwina ae nambwana 148 iaon ara ota bebwa. Ae na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Hon. Dr Tinte Itinteang e nakoim te Tia Tei.

ANA KAINIBAIRE TE TAUTAEKA IBUKIN BUOKAIA BITINETI AKE A URUAKI AIA BWAI MAN MATEMATEN TE ITI

Hon. Dr Tinte Itinteang: Ko rabwa Honorable Deputy Madam Speaker ao aio taekan au titiraki :-

“N na butia Te Minita are tabena ngkana iai ana kainibaire ibukin buokaia aomata ke bitineti ake a

rotaki aia bwai ni mwakuri ni mamaten te power" Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei e na kaekaki am titiraki aio iroun Te Minita n te Botaki ni mwakuri ibukin Mwakuri karikirake ao kateimatoan korakora Hon. Tekeeua Tarati e nakoim Te Minita.

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao te bong ae boou ao e riai bwa N na manga kanakoa naba taeka ni kamauri nakoim te Tibiika, kain am aobiti, te Beretitenti, te Kauoman, te Leader n te Kaitara, Taan Tei ni kabane. I a raonai ma kain au abamwakoro ae Tamana ao n reitaki ma kain au Tabo ni Mwakuri ae te MISE n anga taeka ni kamauri n te ingabong ae moan te tamaroa aei ao n aran ara Uea ao kam na bane ni mauri.

Aio ngkane au kaeka ana kaeka te Tautaeka nakon ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Betio temanna:-

"Te Tibiika ae ko rine I kaitaua te Tia Tei temanna ae karineaki mai Betio n tabekan te titiraki ae moan te kakawaki aio. Matematen te power e teimatoa n tiku bwa ana kangaanga PUB ao te Tautaeka e moanibwaia ngkai kabirimwakan karekean buoka ma bwaai ake ana buoka katamaroan te itera aio inanon ana karikirake ae te STREP ao rinanon taian maroro ma kautabona mai itinaniku ibukin waaki ni karikirake.

E ngae n ane ao nakoraoin butin te iti e bon kona naba n tiku irouia aomata ao bitineti ma ara motinnano ae matoa bwa rinanon taian karikirake ma waaki ni maroro ma kautabora ao ti na kona ni kakorakora ana konabwai te power ao ni katamaroa tibwatibwan te iti nakoia kain Tarawa te Tibiika" Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita buokan am titiraki te moan tai te Tia Tei.

Hon. Dr Tinte Itinteang: Ko rabwa Honorable Deputy Madam Speaker ao e nang aitau Te Minita n ana kaeka ae nang tangiraoi. Aio ngkane buokan au titiraki.

N na butia Te Minita ngkana e kona a kona n tauraoi ni ibuobuoki kain ana tabo ni mwakuri ae te PUB ngkai ti ataia ngkai ti kakoaua bwa iai ana policy ana kambwana te Tautaeka are te Insurance ibukin te kabomwi nakoia aomata ke bitineti ake a rotaki aia bwai ni mwakuri man mamaten te power. N na bubutia ngkana a tauraoi ana Taan Mwakuri ni ibuobuoki tao ibukin tenan claims ake ana waaki man kangaanga aikai ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei, Te Minita.

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa Deputy Madam Speaker ao e koaua e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki temanna mai Betio ni boutokan ana titiraki ao e koaua ngkana e nang tara are tao te Insurance iaon tenan bwaai ke bwaai ke tenan *apparatus* ake a maiu man te iti tao e koaua I taku bwa tao ane tao bon taben te KIC ngkana arona bwa e a rinnako inanon ana kainibaire. Ma n aron ae ataki ngkai ao te PUB kanga e aki liable nakon aio bwa tao bon bukina.

Are ngkana arona bwa e na uki aio nakon te PUB ao tao e kona n ae mate te power ngkai ao ningabong a bane naba n roko tenan claims ae tao iraua tengaa ao tao n te bong naba are imwina e a kerikaki naba rabwatan te PUB. Ngaia tao bon aio bukina ngke e kateaki n te moan tai te PUB ma te Tua are kanga e na aki liable nakon tenan kangaanga aikai ma n aron are I taekinna e kakawaki naba ana ibuobuoki te botannaomata ngkana a kona naba nora aio. Tao e mate te power ao a tiringa naba aia *powerpoint* bwa e na aki bwa kanga e riki maten te mitin ngkana e mate te power ao e maiu am mitin ao e manga mate riki te maiu te power ngkana kam ataia ngkane bwa te current e rangi ni bubura n te tai ane. E a bon biririake naba te current bwa are moan maiun te power.

Ngaia ane tao te ibuobuoki naba n aron are I mwaneweia n au moan kaeka e kakawaki naba ana ibuobuoki te botannaomata. Ko ataia bwa e mate te power switch off am computer moa taninga are maiu te power ao ea stable ko anganna iraua te miniti ao ko a manga moan kamaeua bwa e aonga n aki rotaki am miitin. Tao riki mitin ake kanga a bubura aia value Ko rabwa Madam Speaker.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita buokan am titiraki te kauoua n tai te Tia Tei.

Hon. Dr Tinte Itinteang: E koaua e rarabwa riki Deputy Madam Speaker ao e koaua tao e nang aitau Te Minita n ana kaeka tao bon ti te bubuti riki Honorable Deputy Speaker tao bon te bubuti tao ibukin te documentation ngkana arona bwa ko na anaa claim ngkana a ti kona ni ibuobuoki ana Taan Mwakuri Te Minita bwa tao a ti verify. Bwa man te tai aio nakon te tai aio n te bong aio e mate aia ao e mate aia power e rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei Te Minita.

Hon. Tekeeua Tarati: Ngaia Ko rabwa te Tibiika ao kanga I a moanna n nangi ni kina raoi ana titiraki bwa tao e koaua tao ana contribution te PUB ni kona tao ibukin te verification

tao tenan claim man tao te tabo teuana tao te Insurance tao ane ae nanonaki are tao a roko Customer ao tao e uruaki ara mitin ao tao a nako ni claim nakon te Insurance ke te tabo are tao e na kabomwi ao a tangira ngkane te verification bwa e na kakoauaki bwa e bon mate te power n te tai ane.

Ao tao ngkane a kona ngkane ni ibuobuoki ara koraki n certify bwa tao man te period arei nakon arei e bon mate te power. Tao ane ngkane a kona ni ibuobuoki iai ara koraki ma tao I taku bwa aio raoi ae nanonna te Tia Tei ao ko rabwa Deputy Madam Speaker.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita te Tia Tei kabanean am titiraki te kabanean buokan am titiraki.

Hon. Dr Tinte Itinteang: Ko rabwa riki Honorable Deputy Speaker ao e nang aitau Te Minita bon aio raoi kaekan raoi te titiraki ao e rarabwa I a toki ikai ao I katekeraoa Te Minita e rarabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei Te Minita e nakoim.

Ao ti na nakon ngkane ara titiraki are imwina. Ti na nakon ara titiraki are imwina iaon ara ota bebwa ae nambwana 151 e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki temanna mai Butaritari Hon. Tinian Reiher e nakoim te Tia Tei.

KATAMAROAN RAAWA NI BOOTI N KAAWA AIKA TANIMAINIKU, TANIMAIAKI AO BIKATI IAON BUTARITARI

Hon. Tinian Reiher: E rabwa Madam Speaker ao e kangai au titiraki n te ingabong aio :-

"E teimatoa kainanoan mwakuri ni katamaroa nakon taian rawa ni boti n akawa aika i Tanimainiku ni kaawa aika Tanimainiku, Tanimaiaki ao Bikati ao te titiraki bwa e a bwaka iaa ana Barge ni keniken te Tautaeka are e kantaningaki bwa e na tia inanon te ririki ae nako" e rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei e na kaekaki am titiraki aio iroun Te Minita n te Botaki ni Mwakuri ibukin te Akawa ao kaubwain ara Marawa Hon.Ribanataake Tiwau e nakoim Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: Ko rabwa Honorable Deputy Madam Speaker ao e koaua aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki temanna mai Butaritari :-

"Te Tibiika ae ko karineaki I kukurei ni kaongoa te Tia Tei temanna mai Butaritari bwa iaon kawaina n reke te Contractor are e na kabae te dredger aio. Ao ni katautauaki bwa e na tia ao n roko te Dredger n te ririki

ae na roko 2026" Ko rabwa Honorable Deputy Madam Speaker.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita buokan am titiraki te moan tai te Tia Tei.

Hon. Tinian Reiher: Ko rabwa Madam Speaker ao buokan te titiraki bwa e koaua eang ti rangi ni kukurei ao ti karabwa Te Minita ae karineaki bwa eang kanga anganira ngkai te kantaninga bwa e na tia inanon te ririki ae na roko. Ao e koaua I taku bwa ane e rangi ni kakukurei bwa are kanga aio teuana te kainano ae e a bon nang ni wene ni maan.

Ao bon au titiraki kanga bon ti te titiraki ni kauring bwa e aonga n ae e aki kua naba aia kainano ara botannaomata bwa are e a bon bongata naba te tai are ti a tia n tatabekia ikai. Ma I karabwa Te Minita ti te bubuti ngkane bwa eang bwa are kanga au titiraki n taai aika nako e kaekaeka ngkoa te Ministry n te men ate Information ao Communications and Transport ao ngkai e manga kaeka te Botaki n Akawa.

Ma e aoria bwa tao bon ane kanoan taian raa te mwakuri bwa tao ibukin ae tao e kaineti ma ana mena te Atinimarawa. Ti au titiraki ngkane bwa I kona ni bubutia Te Minita ae karineaki bwa are iai n aron te rawa ane i Tanimainiku e aki nang kantaninga te barge ae e na keniken iai. I taku bwa a bon roko tenan bwai ni mwakuri ma e kakawaki ngkai iai aia bwai taan karao kawai are iaon Butaritari. E kona n ae tao I a bubutia naba bwa ngkana e reitaki ma Te Minita n te works ao tao a ti kona n ae anaia aia tano ao anaia man te tabo are e kainanoaki ane i Tanimainiku. I kona ni kawenea bwa te bubuti nakon Te Minita ae karineaki.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei e nakoim Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: E rabwa buokan te titiraki Madam Speaker. E koaua e rabwa noran naba kainanoan waaki aio ao e koaua are tao e kainetaki kaekan te titiraki nakoira ian are aikai bwaai ni mwakuri ae ana bwai te Atinimarawa are e katauaki iai te Atinimarawa.

Ao tao iai te babaire bwa ti na ngkana arona bwa a roko bwaai akekei ao iai kanga ara maroro teuana ma Te Minita are n te Communication bwa tera aron ngkane manga taran aio bwa are e koaua ae te kainano aikai ti aki ti iaon ana abamwakoro te Tia Tei ae karineaki. Bwa bon e bon angi te kainano aio bon abamwakoron Kiribati ni kabane ngaia are kanga iai te katautau bwa N na reitaki ma te Communication iaon taran te itera aio bwa e aonga n are e kibaraki riki

te kangaanga. Are bon taben riki te Communication raawa ma taian raa arei tenan port ngaia iai te maroro imarenara ma kain te Communication iaon te itera ane.

Iaon ngkane e koaua are e kakawaki naba menan bwaai ni mwakuri aikai iaon Butaritari ma ngkana tao iai ae e na kona ni ibuobuoki tao e koaua ti a manga bon reitaki ma Te Minita are tabena aio tera angan te ibuobuoki are e kona ni karaoaki ni kaekan tao aia kainano kain Butaritari n te tai aio. Au kantaninga bwa e na ibuobuoki moa ane Honorable Deputy Madam Speaker.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita te Tia Tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon. Tinian Reiher: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua I rangi ni karabwa Te Minita I taku bwa e nangi ni mataata are e taekinna ao are e aoria bwa ti a tataninga te tai ke te ririki ae na roko ao ti kakoaua naba are te kainano aio bon ti aki ti kainanora ngaira kain Butaritari. Ma I bon ti kawenea ibukina bwa bon ara kaawa teuana ae Bikati are e nang tionako ao moan te kangaanga te roko iai bwa are e rangi n orata e nang mena i eta tenan atibu aikekei ao n angin te tai a kabuanibwai tenan booti ngkana a kakioa Bikati n te tairiki riki n te tairiki.

E aoria bwa ti a kawene bwa te bubuti ao eang I karabwara riki Te Minita ae karineaki n aron butimwaean are ti a manga kataia riki ni kauring n te aro ae kona n reke buokaia ara botannaomata ao e rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei e na buokaki kaekakin am titiraki iroun Te Minita n te MISE Hon. Tekeeua Tarati e nakoim Te Minita.

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao I kan ibuobuoki bwa are e koaua e mwaneweaki kanga kabonganakin ana bwai ni mwakuri te kambwana are e karaoa te kawai ngkai i Butaritari ngkana e kona n raa ni ibuobuoki ni kena tao te rawa are e kantaningaki n te kaawa ae Tanimaiaki n aron ongorau n ana supplement titiraki te Tia Tei.

Ma e koaua I taku bwa bon ane te bae e nang kainanoia kain te kambwana aei a rang tangira aia material. Ma e koaua tao e tuai n roko te rongorongo iroun te kambwana aei ma tao e na riai ni karokoaki te rongorongo ti a ibuobuoki ma ngaia. A nang kainanoa aia material ma are eang are aia tano ni mwakuri ibukin karaoan te kawai ma n te kainano naba arei a kona naba n solve kangaanga aika uoua. Arei e tangira te tai ao arei e tangira kenakina.

Ma e koaua are aio ngkane ti aki ataia bwa e tia n rinnako te tabo aio iroun te MELAD ma aia EIA bwa are e na bae ni karaoa ma te EIA bwa I ataia iai tenan side akana a tia n located iroun kain te EIA a tia ni kabwatia. Bwa e na kenaki ikai e na kenaki ikai ngaia tao ti a ibuobuoki ma te Tia Tei ao ti a reitaki ma te MELAD ao e bon ongo Te Minita n te MELAD ngkana e a kona naba n check ma ana koraki a kona n explore te tabo aio bwa ngaia e bon riai ni kenaki bwa e kainanoaki irouia kain te kaawa arei Ko rabwa Madam Speaker.

Deputy Speaker : Ko rabwa Te Minita Tia Tei.

Hon. Tinian Reiher : Ai bon akea riki I rangi ni kakaitau ao I taku bwa I karabwa naba Te Minita are n te MISE bwa eang e butimwaea kanga te bubuti are ngkana a kona ni kabonganaki aia bwai mwakuri kain te karao kawai. Are e kakawaki ngkai e roko ikekei.

Kanga iai aia bwai ni mwakuri teuana ae nang abwabwaki baina e rangi kanga te bako are e rangi ni kona n raa ni kena taabo akeke tao a marawa riki. Ngaia are eang I karabwa ma kanga ai akea riki buokana ao eang tao bon Tanimainiku ao Tanimaiaki ngkana e kona ni ibuobuoki iai Te Minita ae karineaki e rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei iai kaekana. Ngaia ti a nakon ara titiraki are imwina.

Ara titiraki are imwina e na tabekaki mai iroun te Tia Tei temanna mai Betio ae karineaki Hon. Dr Tinte Itinteang e nakoim te Tia Tei.

KARAKAAN MWAITIA ANA TAAN TEI BETIO NAKON AMAN

Hon. Dr Tinte Itinteang: Ko rarabwa riki Honorable Deputy Madam Speaker aio ngkane taekan au titiraki :-

"N na butia Te Minita are tabena bwa e kona n rinanon karakaakin mwaitia ana Taan Tei nakon aman" Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei e na kaekaki am titiraki aio iroun Te Minita n te botaki ni mwakuri ibukin katein abara ao Tautaeka inanoa e nakoim Te Minita.

Hon. Harry Tekaiti: Ko rabwa Madam Speaker ao I kaitaua te Tia Tei temanna ae karineaki mai Betio n ana titiraki ao aio te kaeka :-

"Te Tibiika ae ko rine I kukurei n taekinna bwa e tauraoi au Tabo ni Mwakuri n rinanoa te bubuti aio" Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita buokan am titiraki te moan tai.

Hon. Dr Tinte Itinteang: Ko rabwa riki Honorable Deputy Speaker e koaua e rarabwa Te Minita n ana kaeka ae tangiraoi ao aio ngkane buokan te titiraki.

N na butia riki Te Minita bwa e koaua man tain te wareaomata are 2020 ao e koaua e kakoauaki bwa a raka mwaitia te botannaomata n tenan Urban Areas tao e moara riki n aron Betio. Ngaia are ngkana iai ana katamaroa Te Minita nakon te mwaiti are e a tia ngkoa ni baireaki rinanon tenan Tua ao tenan kainibarei ti a bubuti ana ibuobuoki iaon aio e rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei Te Minita.

Hon. Harry Tekaiti: E koaua I kaitaua te Tia Tei mai Betio ni buokan ana titiraki ao e koaua ane mwaneweia teutana ibukin tao mwanewean tao te Data n te Last Censes are kaotia are iai te increase tao n ana botannaomata Betio.

Bon ane teuana kanoan kanga te kainibaire ibukin ae e na taraki ibukin karakakia tao karakaan te Electoral District ke bon rakan naba mwaitia Taan Tei ake a kona naba n taraki ibukin te abamwakoro teuana ke te abamwakoro teuana.

Ao I taku bwa e rangi ni kakawaki bwa N na ibuobuoki riki naba ni katerea nakon te Tia Tei bwa iai ian te Tua ae Maungatabu ao aio are e bon bwaka ian te Tua ae Maungatabu ao bon katean te Electoral Commission. Iai te Commission are e na kona n tei ian te Tua aio are e na bon tabena bwa ngaia ngkane e na rinanoi n tarai e na karaoa ana kamatebwai tao e na iai te survey ae e na kona ni karaoia nakon aaba akana a bubuti. Ao ngkane ane teuana e na taraki naba rakan te botannaomata tao n te recent census are e reke imwaina ao e kakawaki naba bwa ti aki tokin kawaina ane bwa e na manga bon roko naba inanon bain e kaweneaki inanon te Auti n Tei nakoimi Taan Tei.

E na uota tenan recommendation ao e na kabwataki naba n te auti aei ngkana e bwati ke e aki ao I taku bwa ane ngkane kanga ai tokin naba kawaina. E bon e rawata kanoan te kawai aio ma aio tabeua moa ae kanga I kan ibuobuoki ma te Tia Tei iaona ko rabwa.

Deputy Speaker : Ko rabwa Te Minita buokan am titiraki te Kauoua n tai Tia Tei.

Hon. Dr Tinte Itinteang: E koaua e rarabwa Honorable Deputy Madam Speaker e koaua e rarabwa riki ana kaeka aei ae nang tamaroa Te Minita are e kaeka. Tao buokan te titiraki te kauoua n tai tao e koaua bwa are

abwabwaki kawain aikai tao N na butia Te Minita ngkana tao iai ana kataratara ibukin ana time line ae e a tia ni baireia ke tao akea n te tai aio e rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Tia Tei Te Minita.

Hon. Harry Tekait: Ko rabwa Madam Speaker ao kai are e mwemwe bwa te bubuti n te tai aio I taku bwa a bon ongo ngkane au koraki. Iai rekereke ma te Tua ae Maungatabu are ana karaua naba ni kamatebwaia ke tao bon te division are e mena ian au Botaki ni mwakuri n te tai aio ao tao iai rabwata akana a kona naba ni mwakuri ma ngaia.

I taku bwa tao ai kanoan te makuri ao e kakawaki ngkai e a mwemwe n te tai aio ao ti na karaoa te mwakuri ao n aron are I taku e na bon kaweneaki naba te kabanea ni babaire inanon tain te Auti ni Maungatabu ae moan te rine aio, Ko rabwa Madam Speaker.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita kabanean buokan te titiraki e na nakon te Tia Tei temanna ae karineaki mai Nonouti e nakoim te Tia Tei Hon. Dennis Waysang.

Hon. Dennis Waysang: Ko rabwa Madam Speaker ao I kaitaua raou n Tia Tei ae tariu aio mai Betio bwa e manga anganai te kabanea n titiraki bwa N na kawenea naba iai. I a rokoa naba ana bubuti Nonouti bwa ngaira naba ti tangira naba teniman ara Tia Tei.

Imwin naba te mena angin te tai e anaki te mwane ni Kara ao aia mwane te 18 te ririki ao mwaitin te botannaomata e a rangi n raka ai 3,000 tabun ao ngkana e boo te karebaoki ao ti 1,000 tabun. Ngaia are ngkana e kona naba nora riain te Minita bwa e a kananaua naba ana ukeuke nakon Nonouti bwa ngaira naba ti tangira naba teniman naba ara Tia Tei ao e rabwa Madam Speaker ao e Ko rabwa riki Te Minita.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei Te Minita.

Hon. Harry Tekaiti: E rabwa te Tia Tei mai Nonouti temanna are e buoka ana titiraki raona n Tia Tei ao e koaua are I taku bwa nanora ni kabane. Ti bane n tangira aron tao rakan Taan Tei n ara abamwakoro ma e koaua tao te bwai naba ae bwaka n au kabwarabwara.

Tao e koaua ae te komete aio e na tarai naba kanga tao bon aba aika irarikira e na taraki naba bwa mwaitin aia botannaomata tao n aekakin tao ti kabotau iaon Fiji ao tao ti kona naba n tara Fiji bwa mwaitira tao ana kaawa teuana. Tao ngkana ti tara Suva ao tao iraua te

botannaomata iaon Suva ao iraman naba Taan Tei akana a serve ibukin te botannaomata.

Eang kanga akane naba ae taraki naba bwa kanoan te ribooti aio ke te kamatebwai aio ae rabwa Nonouti ngkai e kaota te bwanana I taku bwa are tao ngkana arona bwa I taku bwa bon iai ian naba te Tua aron aia mwakuri. I taku bwa ngkana iai norakin akane ao ana kona ngkane ni manga otinako ao n tarai akane.

Ma I moantai n taekinna bwa ti aki nanona bwa bon iai angan are ana kona n taraia ao ni kabwatia ao ti aki ngai are I tao N na kona n anga te kabanea ni babaire ikai bwa tao e nang kona naba n raka mwaitia Taan Tei. Ngaia are tao e nang rabwa tenan titiraki ma I taku bwa iai waaki aika na karaoaki n aron tarakia ao te kamatebwai iaona ngkana e ibuobuoki aei ao ko bati n rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita ti a nakon ara titiraki are imwina.

Are e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Butaritari ae Hon. Tinian Reiher e nakoim te Tia Tei.

NORAN RIAIN MANGA KATEAN TEUANA TE CLINIC I UKIANGANG MAIAKI BUTARITARI

Hon. Tinian Reiher: Ko rabwa Madam Speaker e kangai taekan au titiraki :-

"N na bubuti nakon Te Minita ibukin Te Mauri ao Katoki Aoraki bwa e kona nora riain manga katean te Clinic ae onoti ibukia kain te kaawa ae Ukiangang Maiaki" e rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei e na kaekaki am titiraki aio iroun Te Minita n te Botaki ni Mwakuri ibukin tararuan te Mauri ao Katoki Aoraki, e nakoim Te Minita Hon. Bootii Nauan.

Hon. Bootii Nauan: E rarabwa te Tibiika aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Butaritari :-

"E tauraoi au Ministry n rinanon te bubuti aio" Ko rabwa Tia Babaire.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita buokan am titiraki te moan tai Tia Tei.

Hon. Tinian Reiher: Ko rabwa Madam Speaker I taku bwa eang tao bon akea raoi manga buokan au titiraki. Bwa I rangi ni karabwa Te Minita bwa are bon reke ana tai n roko i abara ae Butaritari n te wiiken ae nako.

Ni kaukan te Clinic are boou n teuana n ara kaawa ae Tabonuea ao ibukin tera te National Health Day

are e boo naba i Butaritari. Ma tao N na ti katurua bwa are e bon nora naba aron te kangaanga ngkai irouia kain te kaawa ae Ukiangang bwa are te Clinic are ngkai e mena n tabon te aba kanga n te kaawa are mai Meang irarikin te tabo n reirei.

Ao ngkane are kain Maiaki ngkane a bon raroanako kanga bon titabo te raroa ma are i Tabonuea nako Aantekana ngkoa ao ngkai are e a reke aia Clinic kain Tabonuea.

Ma N na ti kawenea kanga te bubuti ni karinraa nakon Te Minita ae karineaki ngkana e kariaia bwa e aoria bwa are a bon mena irouna taekan are Ukiangang Maiaki bwa are a bon tia naba n tabekia kain te kaawa nakoina n rokona n te wiiken ae nako. E kona n ti N na bon bubutia bwa e bon ti kona naba n ti nora are Tanimaiaki bwa are Tanimaiaki ngkane ataein te reirei are St Leo a rangi n raroa nako ma te Clinic. Bwa e mena i Maeao ao te reirei e mena i Mainiku ao e nang tiraua ataein te reirei naba bwa e kaan 300 mwaitia ke e bon raka iaon 300. Tera ngke arona bwa e a katea naba kanga tao dispensary ae mena n te reirei ae St Leo are e a kona naba n serve ngkane kain te kaawa ane Tanimaiaki aike a mena n te Kauatao n are i mainikun te kawai kanga te kaawa.

Ngaia are kanga I a kawenea naba bwa te bubuti ngkana tao ti aki te Clinic raoi are bon rabwatan te Clinic ma tao te Dispensary are e a buokia naba ataein te reirei ian te kangaanga are ngkana iai te aoraki irouia n te tairiki e bon rangi n raroa nako te Clinic mai irouia. Ma I a kawenea bwa te bubuti nakon Te Minita ae karineaki e rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei Te Minita.

Hon. Bootii Nauan: E rabwa buokan te titiraki Tia Babaire e raoiroi eang ti a manga tara ane St Leo ao e koaua ti bon nora naba St Leo ni mwanangara ni kangai ao e aera e bon nang raroa ma te Clinic are i Tanimainiku a bon bwaka ukin rangam ao a nanangaua waem ao ko a roko iai.

Ma are e a raoiroi naba te kawai ngkai e a bon nang maranran e a kona ni manga waekoa riki te reitaki ao te roko i Tanimaiaki ma ti na tara ane. Ti na tara ane te raroa ma I taku bwa e proper ane bwa e bon raoiroi ni iai tao te Dispense riki te Medical Center i St Leo ao ngkane te Neeti are i Tanimainiku e a kona naba n ririanna, ao instead of Ataei ana ririanna nakon te Onaoraki are i Tanimainiku.

Ao ngkane are ibukin Ukiangang e koaua ti bon roko ikekei ao te aba ae

Ukiangang e bon rawata kaina e nang tiraua kaina ao a bon roko naba te Kauntira ao te Tia Babaire kanga Ukiangang Maiaki ao a kaotia are a tauraoi ma ti te kangaanga bwa e a manga rangi e tuai raoi reke te aba. Ma n au maroro ma ngaia I kangai taraia karekea raoi te aba are e na bwaka inanon te kainibaire are e na bwaka rinanon te kainibarei are bon te raroa ngkana ti kabwaoua te kainibaire ane ao ti a bon bwaoua nako naba. E buakaka te bae te bwaoua aei bwa ngkana ko bwaoua ao ko a bon bwaoua nako naba ma akea ma are ko batetei ko a bon batetei ma ane a mwakuria kain Ukiangng.

Tao a ongora naba ngkai au maroro tao a bon ongora ana tabeka te Tia Tei a riai ni kawaeakoa ni katia aron nnen aia Clinic bwa e aoria n ae e a waaki te babaire akana imwina ibukin aia Clinc ao e rabwa buokan te titiraki Tia Babaire.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita te Tia Tei.

Hon. Tinian Reiher: Ko rabwa Madam Speaker e nang rabwa Te Minita I taku bwa I rangi karabwa bwa e bon reke ara tai nora ara kaawa arei ao e bon nangi ni koaua are kain te itera Maiaki n are Ukiangang Maiaki e bon raroanako ma te Clinic kanga bon titabo n aekakin ae I taekinna.

Kanga titabo raoi ma raroaia ma Tabonuea nako Aantekana are kanga te Clinic are e mena ngkoa iai. Ma I karabwa ngkane bwa e mena ma kanga bon rongorongona e a bon tauraoi te aba ma eti ane e taekinna Te Minita ae ana ti taraia ngkane bwa e na riai ni bwaka inanon te kainibaire.

Kang bon au taratara ngai titabo ma e bon bwaka inanon te kainibaire ma e aoria bwa ane a bon mwakuria kain te kaawa ao tera te Neeti n are e i Ukiangang Maiaki n reitaki ma te M.A ao tao iaon are St Leo eang I karabwa bwa e bon nangi nora naba te kangaanga are bon iai naba ara Clinic are boni i Tanimaiaki ma e bon raroa nako naba bwa e mena n are i Maeaon te kaawa kanga bon i tabon te kaawa i Maeao.

Ao ti N na taraia n te itera are kanga te kangaanga ae kona n reke nakoia ataein te reirei ae St Leo bwa a bon raroanako ao ngkana iai te kabuanibwai ae reke nakon temanna ke tao are bon e nang kai reke te aoraki irouia ataei. E a buti naba te bekanako n te tai ae karina ngaia are bon ti te bubuti ao eti are e taekinna ae e nang moanna ni maranran te kawai. Ma are n tabetai e manga maranran ko a manga waekoa ni bwaka ngkana ko a manga nang kabubuti

Deputy Speaker: Kabwara au bure te Tia Tei ko kona nakon am titiraki taiaoka.

Hon. Tinian Reiher: Kanga akea au titiraki Madam Speaker ma I bon ti kanga I kamatoa bwanan Te Minita are e a tia ni kawenea are e a nora riaina ao e rabwa Madam Speaker.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita e nakoim.

Hon. Bootii Nauan: E koaua e rarabwa buokan te titiraki Tia Babaire ao tao e rabwa naba ngkai ti a manga reke ara tai maroro ao kanga e reke naba bwa te kaunga nano nakoia kain Butaritari ma a bon kekeiaki ni kabaitia ane Ukiangang Maiaki moa ao ngkane inanon te tai tao e koaua bwa are bon karinraea ana titiraki are te kauoua ibukin St Leo ao bon te koaua ane te kangaanga.

Ti a manga ae a bon ongora naba kain au Botaki ni Mwakuri ti a manga taratara te St Leo ma ngai teuana kanga te Best Solution iai are ti kona ni katea teuana ana auti te Neeti are e mena Tanimaniku ke e mena i Tanimaiaki ao e a kai ririanna ngkane. E na tawe riki n ane n aron ane tao e na bebete riki bon iai ana bwainaoraki e a roko naba ma ana rebwerebwe ao e a karaoia naba.

Ao ane Ukiangang ti a ongongora irouia ana Kauntira Butaritari bwa tera raoi te update ao ti a manga mwakuria akana imwina e rarabwa buokan te titiraki ao e rabwa.

Deputy Speaker: E rabwa Te Minita ti nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Betio Hon. Dr Tinte Itinteang e nakoim te Tia Tei.

IAI ANA IANGO TE ANZ BANK NI MANGA WAAKINA RIKI ANA PROGRAM ARE TE FINANCIAL LITERACY KE MONEY MINDED NAKOIA GRASSROOT COMMUNITIES IAON BETIO

Hon. Dr Tinte Itinteang: Ko rabwa riki Honorable Deputy Speaker ao aio mwanewen au titiraki :-

"Iai ngkoa ana waaki te ANZ Bank inanon 2017 ao 2018 ibukin buokaia te botannaomata iaon aron barongakin aia mwane ke te Financial literacy ae aranaki bwa Money Minded. N na butia Te Minita are tabena aio ngkana iai ngkai ana iango te Tautaeka ni manga kamaua te waaki aio" Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei e na kaekaki am titiraki iroun te Kauoman Beretitenti ao Te Minita n te Botaki ni Mwakuri ibukin te mwane ao babairen karikirake te Kauoman Beretitenti e nakoim.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa ana titiraki temanna te Tia Tei ae karineaki mai Betio ao aio kaekana :-

" I kan kaongoa temanna te Tia Tei ae rine mai Betio bwa e bon teimatoa ni waaki ana Financial literacy Program ANZ Money Minded nakoia te botannaomata" e rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita buokan am titiraki te moan tai Tia Tei.

Hon. Dr Tinte Itinteang: Ko rabwa riki Honorable Deputy Speaker ao e koaua e rabwa te Kauoman Beretitenti n ana kaeka ao e koaua tao ae bon waaki te program aio tao nakoia ataei ake imwain a nako ni kaea aia Scholarship ke Taan Mwakuri ake ana nako tao ni kiniuanikai itinaniku.

Buokan au titiraki N na butia riki Te Minita ke tao te Kauoman Beretitenti are e kaeka ngkana arona bwa e kona ni ibuobuoki ni karokoa te program aio n te grassroot level ke tenan Communities iaon Betio. Tao moarara riki ngkai a tia tao iai tenan ibuobuoki ma tenan kakae ake karaoaki man te RMIT University Melbourne iaon te program aio are e kaotia bwa e nang korakora te ibuobuoki nakon aia budgeting aomata ian mwengaia ao kabobongan raoi te toronibwai ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei Te Minita.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa buokan te titiraki ao e koaua eang tao e bon ataia tao ibukin ana rongorongo te Tia Tei ae karineaki ao te auti aio ae bon waaki naba te program aio ao e a bon tia naba n roko irouia kain te grassroot ke tao taian Communities.

Ao ibukin te rongorongo ao ngkai te mwaiti ae e a tia mwaitia kain Kiribati ae a tia n rinanon te program aio e raka iaon 13,000 ao e koaua ane e taekinna te Tia Tei ae karineaki. Bwa kanga bon te program ae nang bongana bwa are bon kanga bon oina raoi e na kataia kanga n angania te botannaomata aike ana kabongana kanga ana service te Bank aron kawakinan raoi aia mwane. Ti aki ti ane ma aron bwaai ae ngkai ae te scam ae nang korakora ae te mwaan kanga ni kamwane ae karaoaki irouia kanga botaki ake kanga nake a kataia ni kaminoa aomata bwa angkoa are e bon nang win tao te kanuanga ke tera.

E rawata aika tia ni mwane naba iai ti aki ti kain tao nake Communities ma bon taan tia mwakuri naba ake a tia ni mwane iai. Ngaia are ane e bon waakinaki ma ngkana tao e koaua bwa tao e tuai e a toki ngkai tao e koaua n ana abamwakoro te Tia Tei

ae karineaki e na riai ni waaki. Bwa are I taku bwa bon te program n aron ae taekinna te Tia Tei ae karineaki ae bon te program ae nang bongana ibukin aron kawakin barongan aia mane ao bukin naba aron tiatianakin n aekan ae taekinna te Financial planning, te scam te internet banking tera riki aika a rang buokia nake tao a kabongana service te Bank e rabwa ngkana e ibuobuoki ane.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita Te Minita man te Health iai te bwai ae ko kan ngaia.

Te Tia Tei buokan am titiraki te kauatai.

Hon. Dr Tinte Itinteang: E rarabwa riki Honorable Deputy Speaker e koaua e rarabwa ana kaeka te Kauoman Beretitenti ao e koaua tao e bon kakoaua naba te Kauoman Beretitenti ae iai naba ana version Money Minded ibukia tenan Small Business Owners.

Ngaia are tao N na kawenea riki te bubuti kauataoa riki te bubuti nakon te Tautaeka ngkana arona bwa e kona ni kaunga aron te ikarekebai ma te ANZ ibukin waakinan te Program aio ni irekereke am tao rabwata are e tei ibukia Bitineti iaon Betio are te KCCI ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei te Kauoman.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E koaua e rabwa tao ngkai ti taetae ngkai ao ngkai e tabeka ana titiraki te Tia Tei ae karineaki ao I ataia bwa tao a bon ongora kain te ANZ ao N na kawenea riki au bubuti nakoia bwa ngkana e koaua bwa tao iai te manga kanga te motirawa ae e a tia ni karaoaki iaon aia program e riai ni manga kamauaki.

Ao e koaua ti nang boutoka e na riai naba ni manga waakinaki ao e koaua tao ni manga taketenaki riki naba aomata ake a bon rangi ni kainanoia tao ni Ikotaki ma te KCCI ane e taekinna Te Minita ae karineaki.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita buokan am titiraki te kabanea n tai Tia Tei.

Hon. Dr Tinte Itinteang: E rabwa Honorable Deputy Speaker ai bon akea buokan te titiraki ai bon te kakaitau riki ao te kakatekeraoi ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei te Kauoman. Ko rabwa te Kauoman Beretitenti ao ti na nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki naba iroun te Tia Tei ae Hon. Tinian Reiher te Tia Tei mai Butaritari ae karineaki e nakoim te Tia Tei.

KATAMAROAN TE KARIKIRAKE NAKON AUTI NI MAEKA IBUKIA TAAN REIREI IBUKIN TE REIREI AE ST LEO I BUTARITARI

Hon. Tinian Reiher: Ko rabwa Madam Speaker e kangai taekan au titiraki ae teuana aio:-

"Iai ana babaire te Tautaeka ian ana karikirake are katamaroan reirei iaon abamwakoro ni buokia naba Kauarinan reirei n Aaro n aia karikirake aika a kainanoia n aron tangiran auti ni maeka ibukia ataei n te St Leo Secondary School mai Butaritari" e rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei e na kaekaki am titiraki aio iroun Te Minita n te Botaki ni Mwakuri ibukin te reirei Hon. Ruateki Tekaiara e nakoim Te Minita.

Hon. Ruateki Tekaiara: Tibiika e rabwa te Tia Tei temanna mai Butaritari n ana titiraki ao aio kaekana:-

"E kukurei au Botaki ni mwakuri n rinanoa te bubuti aei" Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita buokan am titiraki te moan tai te Tia Tei.

Hon. Tinian Reiher: Ao e rabwa e rabwa Madam Speaker e nang rabwa Te Minita ae karineaki ma ana Taan Mwakuri ni butimwaean te bubuti aei. E koaua aio teuana te bubuti ae nang korakora man ara reirei ae St Leo ao ti karabwa Te Minita ae karineaki ao te Tautaeka n aron are e kaeka are butimwaia n tai aei.

Bon ti te titiraki ae uarereke kanga iai kawaina ae noria Te Minita ae tao e na waekoa iai n raa tao ni bon kaweneaki raoi te bubuti nakon nako nanon bain ana tabo ni mwakuri e rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei, Te Minita.

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia Tei ma buokan ana titiraki.

Are tao are e a mwemwe ikai ao tao ti a bon e a stamper naki naba ikai bwa e a mwemwe inanon te Auti n Tei ti a karinna ibuakon ara program ana program te MOE karaoan aio e rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita te Tia Tei buokan am titiraki te kauatai.

Hon. Tinian Reiher: Madam Speaker ai bon akea I rangi ni karabwa Te Minita ae karineaki ma bwanana ae nang tangiraoi ma eang a bon nangi ni kukurei iai kain ara abamwakoro ae Butaritari ao Makin bwa are ti aki ti ara reirei bwa are ngaira ma kain

Makin. Ngaia are a rangi ni kukurei n ongora bwanan Te Minita ae karineaki.

Akea riki au titiraki bwa tao au titiraki are tao te kabane ngkane are imwina are 2 ke tao teuana riki I a katikua bwa boon mwin are kanga au maroro are abwabwaki iaon te maranran ni kawai ao Ko rabwa Madam Speaker.

Deputy Speaker: Ko rarabwa te Tia Tei, Te Minita ngaia ko rabwa.

Ao ti na nakon ara titiraki are imwina are e tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Bure Hon. Tawaria Komwenga e nakoim te Tia Tei.

KAUKAN TE MATABAIAWA I TABOIAKI BERU E AONGA NI MANGA BEBETE ARON KARAIAN KAAKO MA TAKATAKA

Hon. Tawaria Komwenga: Ko rabwa Honorable Madam Speaker ao imwain naba ae I kanakoa au titiraki au moan titiraki n te ingabong aio ao ai bon te bwaana ni kamauri nakoim Tibiika, kain am taibora, te Beretitenti, te Kauoman, Minita, te Leader n te Kaitara ao ai bon ngaira ao ai kain au abamwakoro ae Bure kam na bane ni mauri.

Ao e koaua I a kukurei n tabeka au titiraki ae nambwana 157 ae e kangai taekana. *Iai te rawa ae te matabaiawa ae e mena i Taboiaki are e tuai mani kamanenaki. N na bubutia te Minitita are tabena bwa e kona ni manga kaukaki te matabaiawa aio n te aro bwa e na bebete aron te kaako ao te takataka iaon Beru.*

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia tei, e na kaekaki am titiraki aio iroun te Minitita n te Botaki ni mwakuri ibukin Rongorongo, Itoman ao Mwamwananga Hon. Alexander Teabo. E nakoim te Minitita.

Hon. Alexander Teabo: Ko rabwa *Madam Deputy Speaker*. Ao aio kaekan ana titiraki te Tia tei ae karineaki mai Beru. N te tai aio bon ti kaka teuana taian matabaiawa iaon abamwakoron Kiribati aika a kinaki iaan te Tua bwa a nano ke a safe kabonganakia ibukin Beru, ao te rawa are i Tebikeriki ngaia are e kinaki iaan te Tua.
Raawa ngkanne n roro aika a tuai kinaki iaan te Tua n aron are i Taboiaki, e na rangi n kakawaki ae e na karaoaki moa te kamatebwai nako iai ni kakoaua raoi bwa e mano n te kabonganaki. N te tai moa aio ao e na karaoaki mwakuri ni katamaroa nakon raawa ake a kinaki n te Tua. N tiaia ao e a tibwa kona ni karaoaki te kamatebwai ibukin raawa ake a tuai ni kinaki n te Tua. Ko rabwa *Madam Deputy Speaker.*

Deputy Speaker: Ko rabwa te Minitita buokan am titiraki te moantai te Tia tei.

Hon. Tawaria Komwenga: Ko rabwa Madam Speaker ao I a kaitaua te Minitita ao te Tautaeka n ana kaeka. Ao e koaua e rarabwa, e aoria bwa ti a bon kawenea bwa te bubuti.

Ti kakoaua bwa iai te katamaroa ae e waaki ngkai iaon te naan rawa. Ao I taku bwa Beru teuana te abamwakoro ae e roko irouna te karikirake ae te *KOITIP* ngaia ae ti kakaitau nakon te Tautaeka ao te Minitita n te katamaroa nakon te rawa.

I taku bwa iai ngkai te waaki ane e katamaroaki iaon Tebikeriki, ti a kaitau iai.
Ma aio ti a bon kawenea bwa te bubuti bwa ngkana arona bwa tao e bon tia raoi aio ao e a manga noraki te naan rawa ake tabeua, bwa ngkana e na rangi n ibuobuoki ibukin n aron ae ko ataia te Tibiika bwa Tebikeriki e mena i tabona ao urakinan te kaako ma te takataka kanga anne.
E aoria bwa ti a kawenea bwa te bubuti bwa kanga bon ara kantaninga bwa ngkana e bon tia Tebikeriki ao tera ngke e a manga bon noraki Taboiaki. E rabwa.

Deputy Tibiika: Ko rabwa te Tia tei te Minitita.

Hon. Alexander Teabo: E rabwa ao ngaia anne are I boni katerea n au taeka ae iai kaka teuana ngkai iaon abamwakoro te Tia babaire ae aongkoa tao aio naba teuana ae e kona ni kainanoaki n aron ana kanganga Beru ane e taekinna ae Tebikeriki e rangi n raroa nako ma te kawa ae Taboiaki.

Ao e koaua e na aki raraoma bwa n aron ae mwaneweia tao te Koitip, e a tia n noria ti na kamwakuri iaon aei n are te kamatebwai te Tia babaire ao aongkoa e nang riai n roko te *final design* ngkanne inanon te namwakaina aio te Tia babaire. Ao ngkanne aongkoa are a kaboaki bwaai ni mwakuri ao materials nanona kanga e na wakinaki anne. Ngkana arona bwa e tia aio ao ngkanne ti kona n nako n tara nanon te titiraki aei te Tia babaire.

Anne kanga kanoan te project aei ao e eti ae 4 abamwakoro aika a tia ni kateaki n aei ao e a tia ni waaki *phase one* ni kabane iaon abamwakoro aikai ni kabane te Tia babaire ao iaoni kawaina *phase 2* n aron are e tabe ni mwakuriaki ngkai te Tia babaire. E rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Minitita buokan am titiraki te kauatai te Tia tei.

Hon. Tawaria Komwenga: Ko rabwa te Tibiika ao akea ai bon ti te kakaitau nakon te Minitita ao kain ana tiim iaon te *project* aio, ngkai ti kakoaua bwa aio te project teuana ae e rangi n kakawaki riki ibukin kawaerakean te kaako ma te takataka.

Ngaia are ai bon te katekeraoi nakon te Minitita ao kain ana tiim iaon ana *program* ae te KOITIP. Ara kantaninga bwa e na mwakuri nakon te takete ake a iangoia ao e na tia naba n te tai are a tia n iangoia. E rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia tei, te Minitita .

Hon. Alexander Teabo: E rabwa ao N na kabwarabwara nakoia kain Kiribati ao riki ngke are ko titiraki ikai. Ao e koaua abara ae Kiribati are bon aban tera, e rawata ke ti rangi n tangira kabonganakin taari ao te aroaro ma tera te Tia babaire. Ao n aron are e a tia n roko ana kakaeka te *Fisheries* nakon raou n Tia tei ae karineaki. Ao anne bon te bwai ae ti mena inanona ngkai. E na riai n tia n rin te infrastructure iaon te itera aio are ibukin te naan rawa ma te naan raa ni kabane te Tia babaire. Anne n aron ae I taekinna, iai te project ae e na waaki ngkai ao ae ti a tabe iai imarenara ngaira te *Ministry* ae te *Infrastructure* ae e na barongaia raoi bwa e aonga n are ti na bon kakaea raoi te rabwata are ngaia ae e na raa, bwa ti ataia e rangi nanon aei. Anne ae e a waaki ngkai te Tia babaire. Ti waaki inanona te Tia babaire, ngaia are te titiraki iaon te rawa ao te kantaninga bwa a mataata bwa iai te bwai ae e kataki ni karaoaki ngkai man ara itera ngaira taan karaoa te *infrastructure* iaon abara ae Kiribati riki n ara tabo ae te Maritime, raora te MISE naba iaon aei. Ko rabwa te Tia babaire.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Minitita, te Tia tei.

Hon. Tawaria Komwenga: Tao ai bon akea bon te kakaitau nakon te Minitita ma kain ana tiim ao e na tekeraoi te waaki. E rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei, Te Minita E rabwa.

Ti a nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei mai Butaritari ae Hon. Tinian Reiher e nakoim Tia Tei.

UNIKAKIN TE KAI AE TE KAIBWAABWAA IAON BUTARITARI

Hon. Tinian Reiher: Ko rabwa Madam Speaker e kangai au titiraki ae teuana aio:-

"Iai te bubuti nakon te Tautaeka ae ngkana e kona te Botaki n ununiki ni

waakina unikakin te kai ae te kaibwabwa n taabo ake aoneinei i Butaritari. Ngkai a kakoauaki bwa a bon rangi ni mwaiti bwaai aika a kona ni karaoaki mai iai.

E kona Te Minita ae karineaki ni manga reitaki ma ake tabeia ni kaumaka karaoan te mwakuri iaon aio" E rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei e na kaekaki am titiraki aio iroun Te Minita n te Botaki ni Mwakuri ibukin Otabwanin Aaba ao karikirakean te Ununiki ae Hon. Tokaibure Rabaua e nakoim Te Minita.

Hon. Tokaibure Rabaua: E rabwa imwain ae N na waaki ai bon te kamauri nakoim te Tibiika Madam Speaker Deputy Speaker ae ko nang botonnaine ao ni bwanaraoi ao ni wiraoi ni kaira ara auti n te ingabong aio. Te bwana ni kamauri ae onoti nakoim ko na mauri.

Aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki:-

"Te Tibiika ae ko rine e tauraoi au botaki ni Mwakuri n reitanako mwin te kakatai are e a tia ni karaoaki" Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita buokan am titiraki te moan tai te Tia Tei.

Hon. Tinian Reiher: E bon uarereke Madam Speaker I karabwa Te Minita ae karineaki n te tabo are e tabe ma te ununiki bwa bukin te kaeka ae nang tamaroa ao e koaua ti nang kukurei n ongo ae eang tao iai te kakatai are a tia ni waakinaki.

E a bon kaman tia ni uakinaki unikakin te bamboo i abara ae Butaritari ngkekei ngkoa e a bon nang rawata te kai ae te bamboo ke te kaibwabwai.

Tao bon akea raoi buokan au titiraki ma I a kawenea riki nakon te bubuti nakon Te Minita ae karineaki bwa are e boou ao tera ngke arona bwa e bon bubutia ana Taan Mwakuri bwa ana kataia ni waekoa ni kaumaka aia mwakuri. Ti rangi ni kakoaua te kai aio e na bon rangi n rawata manenana ibukia ara botannaomata e kona n onea mwin te kaina are e kabonganaki ngkai n aron te kateitei ao bwaai riki tabeua.

Ngaia I a kawenea bwa te bubuti ao e rabwa Madam Speaker.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei Te Minita.

Hon. Tokaibure Rabaua: E rabwa buokan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki are e a tia n tabekia ao I taku bwa n te tai aio ao Taan Mwakuri ane a nang waaki n rinanoa aio ao I taku bwa moan mwawan te

wanikiba ao a nako naba Butaritari ni kibara te titiraki ae mwemwe n te tai aio.

Ngkai bon kanoan naba ana kamwakuri ke ana 100 ni bong au Ministry ao E rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita te Tia Tei buokan am titiraki te kauatai.

E a bane raoi e a bon nang rauaki te Tia Tei ni kaekan am titiraki Te Minita ao ti na kanakoa ngkane nakon ara titiraki are imwina.

E na tabekaki iroun Hon. Dennis Waysang te Tia Tei temanna ae karineaki mai Nonouti e nakoim te Tia Tei.

E BWAKA IAA NGKAI TE BARONGA IAON MANEABAN JSS IAON NONOUTI NGKAI E A MAAN N TUAI KABONGANAKI

Hon. Dennis Waysang: Ko rabwa Madam Speaker ao aio ngkane taekan au titiraki are nambwana 158 iaon te ota bebwa :-

"E kona Te Minita are tabena ni kabwarabwara nakon te maneaba aio bwa e a bwaka iaa ngkai te baronga iaon maneaban JSS i Nonouti are e a bon nang maan n aki kabonganaki inanon ririki aika bwakanako" Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei e na kaekaki am titiraki aio iroun Te Minita n te Botaki ni Mwakuri ibukin te reirei ae Hon. Ruateki Tekaiara, e nakoim Te Minita.

Hon. Ruateki Tekaiara: Tibiika e rabwa te Tia Tei ae karineaki temanna mai Nonouti n ana titiraki ao aio kaekana :-

"E a karaoaki ngkai manga te katauboo riki ke te tender ibukin karekean are e na manga katea JSS Maneaba i Nonouti" E rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita buokan am titiraki te moantai Tia Tei.

Hon. Dennis Waysang: Ko rabwa Madam Speaker ao I kaitaua Te Minita n ana kaeka ae nang tamaroa ao a bon ongo naba kain au abamwakoro ae Nonouti riki Taan Reirei. Buokan te titiraki I kakoaua bwa n tein ana kaeka Te Minita ao I kakoaua bwa e a tia ni karaoaki ma e na manga karaoaki riki. E kona ni kamataata aio Te Minita.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei Te Minita.

Hon. Ruateki Tekaiara: Eang e rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia Tei ni buokan ana titiraki te moan tender are e karaoaki are bon ti temanna are e karina ana mena ti tender ao e

noraki ana boo bwa e a bon nang riaon are e kataua tera ana katautau te MISE. Ngaia are a manga bon manga bon roko ara koraki kanga ni iraorao ma ngaia ni kona riki ni kona ni kakerikaka ana katauboo ma e teimatoa n tiku n ana boo ae e a riaon ana katauboo te MISE ngaia are e a manga moan kaukaki te tender aio E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa Te Minita buokan am titiraki te kauatai te Tia Tei.

Hon. Dennis Waysang: E rabwa te Madam Speaker ao e rabwa Te Minita n ana kaeka ae nang itiaki raoi ao buokan te titiraki.

Are nanona bwa e nang manga katokaki riki ngkai e kakaeaki riki te contractor temanna ke tao te kambwana temanna are e na katauboo riki ni manga karaoa te katauboo ae boou.

Iaon te tai aio te Tibiika ao I ataia bwa e tuai man toka e tuai man toka aia procurement. I mena ngkai n ana website te procurement ibukin tenan tender ao te aekaki e tuai man toka. I bubuti e na toka ngkane ningai bwa e aonga n ae ti ataia.

Te kangaanga ae nang korakora i Nonouti bon ti te mwaneaba aio bwa are a mock test ataei iai ao e tuai man tia aia Maneaba ni karokoa ngkai. Ngaia are I bubuti ngkana arona bwa e kona Te Minita ni moanibwaia moa aio ao ni kaeka moa ae buokan te titiraki ae tao te kauoua aio, E rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei, Te Minita.

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki ni buokan ana titiraki aio kanga kaongoakiu e a tia ane e a mena iroun te Finance e taningaki te approval man te Finance ao n aron kaongoakiu ao te supplier e tauraoi naba aongkoa te supplier e tataninga ngkai n taninga tian te approve man n te Finance ibukin te tender. Ao tao man tian ane aongkoa a katautaua bwa ngkana e waekoa n tia ane ao tao inanon Aokati.

Inanon Aokati ao ana roko tenan bwai ni mwakuri mai iroun te supplier, E rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita Tia Tei buokan am titiraki te kabanea n tai.

Hon. Dennis Waysang: E rabwa e rabwa Te Minita e rabwa Madam Speaker I kakaitau ibukin aei. Ao nanona bwa a itiaki raoi ngkane rongorongona bwa e a tia n reke te contractor are e na karaoa te Maneaba. Nanona tao inanon Aokati a bon ongo kain JSS ao taan reirei ao

bon kaaro ake natia ni kabane ake a rotaki n te kangaanga aio.

Ao I kakaitau riki I a toki naba ikane Tibiika te Mauri te Raoi ao te Tabomoa ao ti a bubuti riki ngkana e kona ni priorities riki aio bwa are ai bon te kangaanga ibukia ataei. Ataei ngaia te kabwai nakon taai aika na roko E rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Tia Tei, Te Minita.

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia Tei ma buokan ana titiraki eang are e a tia e koaua e a wene e a tia aron aikai ai ti taningakin are te kariaia ma ti a butia ara koraki bwa tao ti a mwakuri aio ma ara koraki ni kabatia. Bwa e aonga n ae waaki te mwakuri e aonga naba n teke nanon te tai are 20 tabun n Aokati kanga aia takete ara koraki. Ngkana e kona riki ni moantai e nang tikiraoi e rabwa.

Deputy Speaker : Ko rabwa Te Minita ao ngkai e a bon bane buokan ara titiraki ane ti a nakon ara titiraki are imwina.

Nambwana 156 iaon am iota bebwa e na tabekaki iroun Tia Tei ae karineaki temanna mai Butaritari Hon. Tinian Reiher e nakoim te Tia Tei.

KARAOAN KAMATEBWAI IAON NEI NI IKA AKE A NA MANGA KONA NI KABONGANAKI IBUKIN TE REITA NI MAEU

Hon. Tinian Reiher: Ko rabwa Madam Speaker ao aio taekan au titiraki are bon te kabanea naba iaon te ota bebwa n te bong aio, kabanean au titiraki ti aki tenan titiraki iaon te ota bebwa ma kabanean au titiraki, ma e kangai taekana :-

"E butimwaeaki te bubuti iroun te Tautaeka ae nako ngkana e kona ni karaoa te kamatebwai te Botaki n akawa iaon anga ake a kona ni manga kabonganaki iai taian neei ni ika. N te kantaninga are e a manga kona ni bongana ibukin te reita ni maiu ao te karekemwane. Te bubuti bwa e kona Te Minita ae karineaki n taekinna bwa e a tia ni waakinaki aio ao tera mwin aia kamatebwai? E rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Tia Tei e na kaekaki am titiraki aio iroun Te Minita n te Botaki ni Mwakuri ibukin te Akawa ao kaubwai ara marawa Hon.Ribanataake Tiwau e nakoim Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: E rabwa Deputy Madam Speaker tabekan te titiraki ao aio kaekana :-

"Te Tibiika ae rine I kukurei ni kaongoa te Tia Tei temanna mai

Butaritari bwa e a tia ni karaoaki te kamatebwai man ami botaki ni mwakuri ae te botaki n akawa ao ni kamatoaki bwa 3 mai buakon nei aika 11 a kona ni kabonganaki moa ngkai ibukin kabwebwean ika" Ko rabwa Deputy Madam Speaker.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita buokan am titiraki te moan tai te Tia Tei.

Hon. Tinian Reiher: Ko rabwa Madam Speaker e rangi n rabwa Te Minita ae karineaki I nang karabwa bwa tao e koaua ae tao e a tia ni karaoaki te kamatebwai ao tao e kuneaki are iai 3 mai buakon 11 tenan nei ni ika akeke a kona ngkane ni kabonganaki.

Ti te bubuti nakon Te Minita tao ibukin ti te kan ongora iai ana kantaninga ana botaki ni mwakuri ni waakina ngkane kabwebwean tenan ika aikai ao tao ningai ae kona ni waakinaki iai Madam Speaker E rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: E rabwa buokan te titiraki Deputy Madam Speaker ao e koaua ni kaekan ane ao e koaua I karabwa naba te Tia Tei ae karineaki bwa e karokoa temanna ana kangaanga temanna ara Tia Mwakuri ane iaon ana abamwakoro. I kukurei n taekinna ngkai bwa e a tia ni waakinaki ni kakoroaki nanon ane ao te tia mwakuri ane Deputy Madam Speaker ngaia are e na tabeni ngkane aikai are nanona e a tekateka iaon ana abamwakoro ara Tia mwakuri aio iaon ana abamwakoro te Tia Tei.

E mena ian te Project ae te Ridge to Reef Project are ngaia are e na tabeakina ngkane aron kawakan kakoroan nanon te kantaninga are a tia ni karaoaki ibukin katararataran taian nei aikai ibukin manga kamauan ika inanon iaon ana abamwakoro te Tia Tei. E koaua ngkai e a tekateka rabwatan nei ikane ao ngkane e nang waaki ngkane ni mwakuri ma ara tabo ni kabwebwe aika iaon Tarawa are teuana iaon te baneawa baika riki. Ao mai ikane ngkane ti a kona ngkane ni waaki once e roko ana roko ana ribooti neiei bwa baikara ika akana ana waakinaki ni karokoaki ao e a kona naba ni waaki karaoan ane n te tai ae e aki maan.

Au kantaninga bwa e na ibuobuoki moa ane Deputy Madam Speaker E rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita buokan am titiraki te kautai te Tia Tei.

Hon. Tinian Reiher: Ko rabwa Madam Speaker e rangi n rabwa Te

Minita ae karineaki e koaua kanga ai tibwa te moantai n ongo ae ngaia bon te staff ana staff Te Minita are e bubuti ibukin kanga iai ana kangaanga teutana ibukin ana bwakabwai. Ngaia bon te aomata ae na katabeaki ibukin tenan nei aikai.

Ao I karabwa Te Minita I taku bwa eang aio kanoan kanga bon butimwaean te tabeka aio n te tai are e butimwaia iai Te Minita ae karineaki. Akea riki au titiraki ma tao e a reke ngkane are ti a kona ngkane n ongongora iroun ana Staff Te Minita are e tabeakina aio ao bon te bubuti nakon Te Minita ma ana tabo ni mwakuri bwa tera ngke arona bwa kona ni bon reitaki ma ngaia n te aro ae kona ni waakinaki iai taian kabwebwe are kabwebwean tenan ikai aikai iaon ara abamwakoro ae Butaritari ao E rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Tia Tei, Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: E koaua e rabwa aikai ao e koaua akea te kangaanga Deputy Madam Speaker ti na waaki ni mwakuri ma te Tia Tei ae karineaki iaon itera tabeua. Ma e kakawaki ngkai e reke te tai ni manga katanoataki teutana bwa miin te kakae are e karaoaki iaon Butaritari ao e koaua iaon nei aika 11 ao a nang imwin te kakae ao e rawata bwaai aika kona ni kuneaki aika ana bongana inanon kataratarakia inanon taai aika na roko.

Iai ngkai ara waaki teuana ae ti kataia ni manga kamatebai tenan *micro-algae* akana a riki inanon tenan nei. Tao e koaua iai te kamatebai ae e a tia ni karaoaki inanon tao ririki aika maiti aika nako e kamatebaiaki riki iai tenan *micro-algae* iaon Beru ao a kuneaki bwa tenan *micro-algae* aikai a nang rawata tenan nutrient content aika mwaiti. Aika na rangi ni bongana ibukin karaoakin bwaai aika maiti, 1 renganan kanan te moa are nanona ngkana kamatebwaiaki raoi bwaai akekei ao a kakaeaki bwa ngkana arona bwa e bane ara abamwakoro ni iai *micro-algae* iai aike ikekei ao ngkane e na rangi ni ibuobuoki ti aki ti iaon te ika bwa ti a kona n tarai itera tabeua ake a nang ibuobuoki karaoakin riki bwaai aika mwaiti.

Ma e kakaongora mwin te ribooti aio ao ane ngkane ae tabe ni waaki ara botaki ni mwakuri ni kakae ao teuana mai buakona ti aki ti te ika ae e na taraki bwa a taraki naba ngkane tenaan *micro-algae* akana a riki inanon tenan nei. Au kantaninga bwa e na ibuobuoki ao e na anga kanga te kaongora teutana ae bongana ibukin manga waakinan aikai n taai aika na roko Ko rabwa Deputy Madam Speaker.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita, Te Tia Tei.

Hon. Tinian Reiher: Bon akea kanga akea te titiraki ma ti te bubuti nakon Te Minita ngkana e kona n reke tao katoton te ribooti are iaon ana kukune aio bwa e aonga n ae reke bwa kanga bon te bwai ni kaongora ae ti kona n reitaki iai ma tao ara Kauntira ao bon ara botannaomata iaon kanga taian waaki aika na kona ni waakinaki aika na kona ni waakinaki iaon tenan nei ni ika aikai. I a kawenea bwa te bubuti nakon Te Minita ngkana e bon kona n reke katoton te ribooti ao ngkana e aki e raoiroi bwa are bon iai te tia mwakuri are e a mena iaon ara abamwakoro are karekea ao E rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Tia Tei, Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: E rabwa akea te kangaanga ti a uaia n reitaki ma Tia Tei n anga rongorongo aikai aonga ni manga ibuobuoki teutana iaon ana kaongora nakon ana abamwakoro ao ti a ibuobuoki iai Honorable Deputy Madam Speaker Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita ae ko karineaki, n te tai aio ngkane ti na nakon ara titiraki are imwina ngkai e a bon bane buokan ara titiraki anne.

Are e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Nonouti temanna ae Hon. Ieremia Tabai e nakoim te Tia Tei.

KANOAN ANA RIBOOTI TE KOMETE IAON KATAMAROAN KANAIA KAIN KIRIBATI

Hon. Ieremia Tabai: Tia Babaire Ko rabwa ao aio au titiraki :-

"N 2023 ao ana ribooti te komete iaon katamaroan kanaia kain Kiribati e butimwaeaki n te auti ma iango ni ibuobuoki ibukin katamaroan riki marurungia kain Kiribati. I kan titiraki bwa iraua mai buakon iango ni ibuobuoki akane ae a tia ni karaoaki nanoia ao tera mwina ae noraki nakon marurungia ara botannaomata"

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki e na kaekaki am titiraki aio iroun Te Minita n te Botaki ni mwakuri ibukin te Mauri ao Katoki Aoraki ae Hon. Bootii Nauan e nakoim Te Minita.

Hon. Bootii Nauan: E rabwa Madam Speaker ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Nonouti :-

"Iai mwakuri aika tia ni waaki iaon katamaroa ake a mwaneweaki n te ribooti ao iai naba aika waaki ni mwakuriaki ibukin noran mwin te bitaki nakon marurungia ara botannaomata ao aio are na bon

kainanoa te kamatebwai ma ara Taan Rabakau inanon taina ae riai"
Ko rabwa Tia Babaire

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita buokan am titiraki te moan tai Tia Tei.

Hon. Ieremia Tabai: Ko rabwa te Tia Babaire I kan titiraki bwa e aki kaeka raoi au titiraki bwa tera tenan recommendations ae e a tia n raa ma I kan titirakina bwa recommendations raa ae waakinaki ae kaokoro ma ana waaki te onaoraki n taai aikai ao n taai aika nako.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei Te Minita.

Hon. Bootii Nauan: E koaua e rabwa te titiraki te Tia Babaire n aron ane buokan te titiraki ane taian recommendations raa ao I taku bwa ngkana e tara ke e kabotoa ana titiraki iaon te ribooti ao taian recommendations report ane are karaoia Te Minita n ae nako ao iai ane 1, 2, 3, Strengthening of Multi Central accountability and Monitoring of Nutrition.

Iai te kauoua ane *Creating and enabling Environment* ao *Strengthening Capacity of Service Delivery.* Iai ane number 1 ao number 2 a tia ni waaki te waaki iai ao iaon kawaina ni completed ao iai ane number 2 ao number 3, number 4 ane a progress ngkai iai number 2 ao number 3.

Ao number 4 kanga akea moa ngkai te rang kakamwakuri iai ma ae bon iaon kawaina ngkana e kaeka buokan te titiraki te Tia Babaire.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita te Tia Tei buokan am titiraki te kauatai.

Hon. Ieremia Tabai: Tia Babaire e rabwa Te Minita ma n aron otara n ara wareware two strategics ae recommend te bwai aio.

1 ana kamatoaki ao ana karaoiroia riki waaki ngkai ao te kauoua ana waakinaki bwaai aika boou. Au titiraki te Tibiika e kangai bwa n ae te moan waaki ao e taekinaki ikai Tia Babaire bwa nakai a recommend bwa e riai ni iai te program te buokaki nakoia ataei ake uoua te ririki ao tenan tina ibukin buokan marurungia. E a tia ni waakinaki aio ke e tuai?

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei Te Minita.

Hon. Bootii Nauan: E rabwa te Tia Babaire e a tia ni waakinaki aio te Tia Babaire ao e a kaman tia naba riki ni waakinaki imwain ae waaki te ribooti aei ke imwain ae waaki te komete aio ao ngkai ae bon tabe naba ni waaki naba ngkai.

E waaki te Botaki ni Kuakua bon rinanon ana program ao iai naba taian karikirake ke taian project akana a rekereke ma marurungia ataei ao marurungia aine ane a tia ni waaki naba ngkai ao a bon teimatoa naba ngkai ni waaki ngkana e kaeka te titiraki Tia Babaire ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita te Tia Tei buokan am titiraki te kabane tai.

Hon. Ieremia Tabai: E boou ana karaki Te Minita bwa e ti tuai n ongo n aron te waaki ma e taekinaki ikai bwa e iangoaki bwa e na reke te cash transfer program ibukia te koraki ake a uarereke bon reitan raoi ana motinnano te Tautaeka.

Ko kakoaua bwa aio e a tia ni waakinaki taiaoka?

Deputy Speake: Ko rabwa Tia Tei Te Minita.

Hon. Bootii Nauan: I aki raoi nang ota n are n taekinna raoi ma ke kan kaokia riki te Cash transfer Program tera raoi ane e nanona raoi imwain ae I kaeka raoi ana titiraki taiaoka.

Hon. Ieremia Tabai: Page 10 of the report te Tia Babaire e taekina te kauoua Tia Babaire ngkana arona bwa e aki mena bwa tao e aki bati ni wareka raoi ana ribooti ao

Deputy Speaker: Kabwara au bure te Tia Tei are kona ti kamatata am titiraki are te moan arei bwa are ai bo kabanean arei buokan am titiraki ko rabwa Te Minita.

Hon. Bootii Nauan: E koaua ti karabwa buokan ana titiraki te Tia Babaire te Tia Tei ae karineaki mai Nonouti. Ae I bon teimatoa naba n au koaua are bon waaki naba ngkai te waaki ni kaineti ma ana waaki te komete are e a tia ni kunea are e a tia ni karaoia.

Ao imwain naba ae waaki te komete anne iai naba waaki are a kaman tia ni waakinaki naba mai imwaina ao ti bon teimatoa naba ngkai ni waaki iaon ane e tabekiarake ane aorakia aine ao aorakia ataei. I taku bwa e waaki anne ao e teimatoa ni waaki te mena aei ti aki kona n ataia ngkana e manga kakai riki waaki tabeua aika tuai waaki bwa e bon teimatoa ni waaki aio Tia Babaire ao ti aki ti waakina aio man te Botaki ni Kuakua bwa ti waakinna ma rabwata tabeua aika bon waakini naba aia waaki ae kaineti naba ma aorakia Ataei ao aorakia Aine e rabwa te Tia Babaire.

Madam Deputy Speaker : Kabwara au bure te Tia Tei e a bane buokan am titiraki ko rabwa. Ti a nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai

Tabuaeran Hon.Kaotitaake Kokoria e nakoim te Tia Tei.

AKI KATOKAAKIN TE BWAA MAI KIRITIMATI NAKO TABUAERAN N ANA CHARTER TE REIREI IBUKIN BAOIA ATAEI

Hon.Kaotitaake Kokoria : Ko rabwa Madam Deputy Speaker ao imwain ae I waaki ao e bon riai bwa ti na kamaurira n tamaroan te ingabong aei. Ao I a moana au kamauri Madam Deputy Speaker n reitaki ma kain am taibora, kain am aobiti, te Beretitenti ae ko rine, te Kauoman ni Beretitenti, Minita ni kabane, te Leader n te Kaitara ao ai bon ngaira aikai ni kabane Taan Tei aika ti bane ni mena n te Auti n Tei n te tai aio. Bwanaan te maeu ao te marurung ao ti na bane ni Mauri.

Ao I a kukurei n tabeka au titiraki ae nambwana 165 iaon te Ota Beba ae kangai taekana:-

I kan butia ae karineaki are tabena bwa e na kamatata nakon te Maneaba aio bwa bukin tera ngkai e aki katokaaki te bwaa mai Kiritimati nako Tabuaeran n ana charter are akea iai ataein te reirei ni moan te ririki aio, ni buoka aia kanganga kain abara n te tare ni bwaa are a rootaki iai n te maan ae riaon 2 te namwakaina. E ngae ngke e a tia n ribootinaki te kanganga aio nakon te Tautaeka? Ko rabwa Madam Deputy Speaker.

Madam Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei ao e na kaekaaki am titiraki aio, kabwara au bure e mwakoro aio bwa e na kaekaaki iroun te Minita ibukin te Botaki n Reirei. Ko a kaeka ibukina te Minita n te Communication e nakoim Hon.Alexander Teabo.

Hon.Alexander Teabo : E koaua Madam Deputy Speaker I a kaeka n aio iaan are te bao. Ma I a nangoa kain te Minita are tabena. Ma aio te kaeka:-

I kaitaua te Tia Tei ae rine temanna mai Tabuaeran n ana titiraki ao aio kaekana. N aron are e ataia te Tia Tei ao e aki katokaaki te bwaa ni baoia ataein te reirei nako Tabuaeran ngkai e katabuaki ae e na toka te bwaa ma bwatintia iaan te Tua.

Madam Deputy Speaker : Ko rabwa te Minita ao buokan am titiraki te moantai te Tia Tei.

Hon.Kaotitaake Kokoria : Ko rabwa Madam Deputy Speaker ao e rabwa riki te Minita ae karineaki man te *Communication* ibukin kaekan au titiraki.

Ao tao N na buoka au titiraki Madam Deputy Speaker bwa I ataia tao ngkana ti bae n taraa te Maritime Act 2017 ao e aki rangi kanga e aki rangi ni katuruaki raoi kanga katabuakin uotakin te bwaa.

Kanga akea raoi ae katurua bwa e tabuaki uotakin te bwaai n te Tua. Ma iai te naan *terms and conditions* are aera arei tao a kona ni koreaki iaan ana license tao te kaibuke are e na kona ni uota te bwaa.

Ngaia are tao n tein te practice,

Madam Deputy Speaker : Kabwara au bure te Tia Tei ko kona nakon am titiraki taiaoka.

Hon.Kaotitaake Kokoria : Kabwara au bure Madam Deputy Speaker ti na kabwarabwara raoi ara mena aio iaan ae bon te oi raoi ni kainnano nakoia kain abara bwa e a kaan reke teniua te namwakaina ke 4 te namwakaina ae e tuai man roko te bwaa.

Ngaia ti tangiria bwa ti na support ara titiraki aio ae te oi ni kainnano. Bwa ti a tia n toka ni kaibuke bwa ae a toka iai te naan bwai aio e a bon nakon te master e kariaia tokan te bwaa.

Ngke ti bubuti n te tai arei ti bubuti nakon te Education iaan are te Education ae charter. Ao ti a bane n tia n roko n aobiti are kanga iai rekerekeia ma katokakin te bwaa kanga te reception iaon te bwaa.

Ti roko n te Marine n te Koil ibukin katokakin mwaitin ana bwaa are e na toka. Ao ti roko n te marine ao ti kaokaki nakon te Education are ngaia are e charter n te tai arei bwa ngkana e anga te green light bwa e na kona n toka te bwaa. Ao ngkanne kawaira are imwina nakon te kaibuke.

Ma are n te tai arei ao e katokiira naba te Education. Ngaia are ngkanne buokan te titiraki ae N na tabekia n te tai aio. E kona ni ibuobuoki te Minita ngkai ti ataia bwa aio te kanganga ae rootaki iai ara botanaomata. Ao iai rooms ae e kona ni ibuobuoki iai te Tautaeka, kai e bon totoka te naan bwaa n te kaibuke ao bwatintia. Ma aio te kabanea n say e nakon te Master.

Ma n te tai arei ngke e charter te education,

Madam Deputy Speaker : Te Tia Tei I a butiko ko a nakon am titiraki I taku bwa e rangi ni bwarabwara raoi.

Hon.Kaotitaake Kokoria ; N na butia te Minita e kona ni ibuobuoki nakon taai aika ana roko ni bon karekea angan te ibuobuoki n arona aio. Ngkai ti ataia tao te kabanea n taeka e a tiku iroun te Master ao ko rabwa Madam Deputy Speaker ao e rabwa riki te Minita.

Madam Deputy Speaker : Te Minita.

Hon.Alexander Teabo : E rabwa ao e koaua are e taekinna te Tia Tei ae

karineaki tao a tia n nako n explore. Tao a tia nako n rinanon tao te maritime act te Tia Babaire, ma tera ni kabane iaon taekan te waaki aei.

Ma e na teretere are te charter te Education, ao ake ana toka iaon te bao anne ke te kaibuke anne ataein te reirei.

Ngaia are tao anne bukina bwa are ngkai a noria bwa ataein te reirei atai aika ana toka iaon te kaibuke anne ao anne ngkanne are I taku bwa e priority irouia aia safety ataei.

E ngae ngke tao iai rules are kona play around ma ngaia n aekakina aio. Ma ngkai ataei aika a toka n te bwai aei e rangi ni kakawaki maeuia ataei n te reirei te Tia Babaire ataei.

Ao e koaua I ataa te kanganga are I Tabuaeran n te bwaa ao I taku bwa e na manga kataaki ni karekeaki buokaia iai te kekeiaki are e kataaki ni karaoaki n te tai ae nako naba te Tia Babaire.

Ma ti karautaeka nakoia kain Tabuaeran bwa anne boin oina raoi. Bwa ibukina bwa ataei a toka n te kaibuke ao anne bon bukina. E kakawaki ae ti na aki kaunga rikin te *fire* n te aekaki aei. Bwa tao e bon taku te kaibuke bwa e kona ni karaoia, ma e bon kona n reke te kabuanibwai n te taina.

Madam Deputy Speaker : Ko rabwa te Minita te Tia Tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon.Kaotitaake Kokoria : Ko rabwa Madam Deputy Speaker I kaitaua riki te Minita ae karineaki n ana kaeka. E rangi n rabwa are e a tia ni ibuobuoki ni kaeka iai.

Ma I taku bwa ngaira ngke ti karaoa naba te bubuti ao ti ataia bwa akea ataei ake a toka mai Kiritimati nako Tabuaeran bwa e tuai ni karaoa ana aekieki te kaibuke. Ngaia are ti kataia ni kakaea buokan ara abamwakoro bwa are e na buokaki n te itera aio.

N aron ae ataia te Minita n aron are I a tia n taekinna kanga e a tibwa waaki te aekieki ngkana e roko i Tabuaeran ao e a tibwa aekiia ataein Tabuaeran, Teraina ao nako Kiritimati.

Tao ti na aki rangi ni mena iaon aio ma ti na kabanea ara bubuti nakon te Tautaeka. Bwa tera ngke e kona n noora riain bubuti n aron aikai ibukin kainnanon te botanaomata. Akea kainnanoan au titiraki ma I kaitau ibukin riki ana ibuobuoki ao ara kantaninga bwa e na kona ni kakaea te anga nakon buokan aei nakon taai aika ana roko. Ko rabwa riki Madam Speaker ao ko rabwa riki te Minita ae ko rine n am kaeka.

Madam Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei ao te Minita.

Hon.Alexander Teabo : E rabwa ao I taku bwa are e a bon teretere are e taekinna te Tia Tei. Ao ti karautaeka bwa are ngaia tao akea ataei aika a toka n te tai anne. Ao are bon te mwaaka irouia naake a charter te kaibuke te Tia Babaire.

Are nanona ngaia ae charter te bao n te tai arei ao ngaia are bon irouia te babaire. Ma e koaua are anne te itera ae e na noraki te Tia Babaire e rabwa ngkai e tabekaki n te tai aei ao ko rabwa te Tia Tei n am titiraki.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita ti na nakon ara titiraki are imwina.

Titiraki nambwa 161 e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Banaba Hon. Tibanga Taratai e nakoim te Tia Tei.

E TEIMATOA N NAMAKINAKI TE RAN BA TE KANGANGA IAON BANABA IBUKIN TE MAEU

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa Deputy Madam Speaker ao I kukurei n tabeka bwanan au abamwakoro ae Banaba ni kamaura te auti aio. E moa mai iroun ara Beretitenti, Te Kauoman, te Leader n te Kaitara, Taan Tei, Minita ao ngaira taan ongora kam na bane moa ni mauri.

Ao e koaua e kangai tein au titiraki n te ingabong aio :-

"E teimatoa namakinaki te ran iaon Banaba bwa te kangaanga ibukin te maeu ao I kan butia te Tautaeka aio bwa e kona n ruamwin ana kakae SOPAC iaon kenakin te ran iaon Banaba taiaoka ae karaoaki n te ririki 2000"

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei e na kaekaki am titiraki aio iroun Te Minita n te Botaki ni mwakuri ibukin mwakuri karikirake ao kateimatoan korakora Hon. Tekeeua Tarati e nakoim Te Minita.

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Deputy Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki mai Banaba ao aio ngkane au kaeka nakon te titiraki :-

"Honorable Tibiika au botaki ni mwakuri e na mwakuria kakaean buoka ibukin karaoan te kakae ke te kamatebwai iaon kenakin te ran ae mam iaon Banaba. Man te tai moa aio ni irekereke ma kainanoan te ran ae mam ao au Botaki ni Mwakuri e na karokoi mwaitin mitin aika 6 n onoran aika uarereke iaon Banaba bwa e na buoka te kainano ibukin te ran" Ko rabwa Madam Deputy Speaker.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita buokan am titiraki te moan tai te Tia Tei.

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika ao e rarabwa riki Te Minita n ana kaeka. E koaua I a kan rimoa n anga bwanan au abamwakoro ni kakaitau nakon Te Minita ae karineaki ni kakoaua bwa 6 te mitin aio e na buoka Banaba ibukin nimaia ae na kona n teimatoa te marurung ao te korakora iai. Ko rabwa riki Te Minita ao ti a look forward ibukin rokon am mitin aikai.

Ao I ti kan kamatoa tao nakon ningai am tai ae kona kantaninga tao ti na kona ni kantaningaia bwa ana roko mitin aikanne ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei Te Minita.

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tia Babaire ao e koaua n aron ae ngkai 4 mitin akana a mena ngkai iaon Banaba 2 akana a maiu man te solar ao 2 akana a maiu man te Tianaraito. Ngkane ti na manga karokoi riki 2.

Ae teuana ngkai ae nang mwananga moa kanga e bubura riki are teuana bwa 700 litter n teuana te aoa ane ti na kanakoi riki aika 2 ma teuana e nang mwananga inanon Tuun kanga ti katautaua e na mwananga inanon Tuun. Ara kantaninga tao e mena ngkana e kona n angaraoin ma baon te Tia Tei nako Banaba ao e a toka naba irarikina ngkane n ane te mitin ane teuana ma taan kanimwa ngkane are teuana.

Imwain naba ane e a karaoaki iai naba iai naba tenan spare part ane kainanoaki e kainanoaki ibukin 2 te mitin akana a down aia controller akana a maiu man te solar ae ngaia tao e karekea te mwauku teutana e akin ang roko raoi n are e kantaningaki. Ara kantaninga bwa ngkana e koro raoi mwaitin ae 6 ane teuana e a tia naba n aron are I taekinna ti na kakoroi 6 nanona 1 riki ane e na mwananga n Tuun ao teuana ane e a tia n reke mwanena ane e tauraoi naba ni manga mwakuriaki ngkana ara kantaninga ngkana e koro te mwaiti ae 6 ao tao e a reke ngkane aia tai ni break mitin ake tabeua. Bwa ngkai a nang tight aia mwakuri akana 4 akane ngkane e a kona n reke ikeikein akana nikirana bwa tao a maiu moa 2 a manga mate a manga maiu akana nikirana. Ngkane ara kantaninga ngkane tao e nang more sustainable riki aron aia mwakuri ara mitin aikai ibukia kain Banaba. Ko rabwa Madam Deputy Speaker.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita ao te Tia Tei.

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa Te Minita ao e rarabwa riki Te Minita n ana kaeka ao e koaua I a kakaitau

riki n aron kanga manga reitan riki te buoka bwa ngaia e na manga karokoa nakon taian *spare part*. Ngkai bon ane oin raoi ara kangaanga iaon Banaba.

Ao e koaua n te tai aio I kan manga butia riki Te Minita bwa ngkana e a karekei ara spare part aikai ao iai naba ae kanga bon bwaai ae ti nori taian kabwaka man taian mitin taian kaa n ran. Bwa are ti kakoaua bwa te kaa n ran auti a maenako ao iai auti ake a mena ieta ao te deliver n te kaa n ran ngkana e na uoti raan man te auti n ran nakon taian auti ti a nora te kangaanga bwa taian horse, otin taian kaa n ran nakon taian water tanks irarikin auti bwa angina ngkana e a tii ao e a bon raran tao iraua tao 20 tabun ke 30 tabun aiasn bwangabwanga nora te ran e a bon bwarobwaro imwain te kawai. Ti nora te bwai ae kanga te losing out kanga aikai bwaai tabeua ae I taku bwa ti kona kanga ni ibuobuoki nakon Te Minita ngkana a kona noria bwa katamaroan naba taian ran karokoan taian ran ao tera ngke a karekei naba taian oti ibukin karokoan te ran.

Ao tao ngkana iai riki bwaai tabeua ngkana e kuba n ongora tao te *water technician*s n te tai aio ko a taiaoka naba ni manga reitaki nakon te Water Technician manga karokoi riki tera bwaai ae ko nori iaon te abamwakoro ae ko taku bwa e na kona ni ibuobuoki kanga ara water system iaon Banaba. I kakoaua teuana bon te solar system bwa are te design-naki te Desalination plant arei bwa e na maiu man taai ma are aki maiu man taai bwa te kangaanga bwa e aki maiu am solar power Te Minita ibukin am rongorongo.

Tera ngke e kona ni maiu te solar system ae boou. Boon ara ran mai imwaina ngke e maiu te solar ti $10 ao ngkai ti a maiu man te Generator ai $30

Deputy Speaker: Kabwara au bure te Tia Tei ko kona nakon am titiraki

Hon. Tibanga Taratai: Okay e rabwa I ti kan kaota te effect bwa are ngkana kam aki karokoa ami spare part akane ao ti na teimatoa n $20 ara kaa n ran ngkai ko bon kakoaua bwa ti bon teimatoa n akea ara kareke tianti ngaira iaon Banaba. I a bon boboa rangam te Tautaeka ao ti a look forward ibukin am support ko rabwa riki ao are ieta ngkoe E rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei Te Minita.

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa Deputy Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki temanna mai Banaba kabwara au bure te Tia Tei mai Banaba ibukin boutokan ana titiraki ao e koaua ti teimatoa ni mena irarikin te Tia Tei mai Banaba

n ana kainano. E koaua are te ran are bon te maiu water is life ao ti rangi ni kina te kantaninga ane.

Ngaia n aron are I taekinna a tuai bwara nanoia ara koraki e koaua bwa are te uruaki bon baika a kona n ririki ma e koaua. Iai naba I kan kaongoa naba tao te Tia Tei ao bon kain Taan Tei ni kabane bwa are iai ngkai ara aomata ae e bane n toa abamwakoron Kiribati ae ti kaboia man ara budget ao a riai ni kamanenaki naakai bwa are nakai aki kaboaki man te Kauntira bwa a bon kaboaki man te Tautaeka. Ti a tia ngkoa araia ngkoa n rimoa te Water Technician ao ti a tia n upgrade teutana kanga araia bwa a nang e nang generalize aia mwakuri nakon ti aki ti te ran. Ti arania bwa tenan Assistant Infrastructure eang ma te Assistant Infrastructure n tenan outer Island ao nakai ngkane a katabeaki ngkane.

Ngkana iai mwakuri ana aki ti nang tataninga tao te issue are e rangi ni bubura are e a karokoaki tao iroun aia Tia Tei ke tao n aia Kauntira ke tao iroun antai. Tabeia naakai bwa ana riai ni karaoia bwa aio bukina ngke a katekatekaki i aon aba bwa ana tabeakini mwakuri aikai. Ke tao te uruaki ae rangi ni kakaiaki n te kawai e na roko te ribooti irouia bwa are tabeia a nang bane ni karaoi ni kabane ana mwakuri te MISE iaon abamwakoro. Ngaia are n aron naba ae taekinna te Tia Tei mai Banaba e riai ni bane n roko ana ribooti teuaio tao imwain ae e nang angan ana Tia Tei e riai ni bon kaman karokoa bwa are bon iai ana boss n ana Ministry ao ngkane mai ikane e a kona ni karaoaki te mwakuri.

Ma ti kakaitau nakon te Tia Tei ngkai e uota aio nakon te auti bwa ti na tabena e koaua ti na reitaki ma ara Agent are iaon Banaba bwa e na karokoi rongorongon bwaai ake a kainanoaki. Te truck ao tao bwaai tabeua a nang technical nakoira ti aki ataia kona n ataia ma tao nakon naba te Tia Tei ma e kakawaki bwa te oti are e tangiraki te iraua n MM iraua anauna ae kainanoaki ao tera raoi te kangaanga. Akane aekaki akane I taku bwa e nang kakawaki bwa are ngkai akea te kangaanga n te reitaki n te bwai ae te internet ma te email a karokoi naba rongorongona nakon ara Aobiti ao ngkane a mwakuria ngkane ara Aobiti.

Ma ko rabwa te Tia Tei mai Banaba ti mena irarikim ao ti na teimatoa ni iangoia bwa e na bon toki te kainano iaon te ran. N aron are I taekinna naba nakon te Tia Tei mai Banaba ngkoananoa ni kaekan naba te Tia Tei mai Rabi are raom are te Tia Tei mai Rabi ao kanga ti kaota naba kanga ara iango ibukin te long term solution nakon tenan kakae aika kona ni karaoaki ibukin katoamauan

te ran bwa e na aki manga tare ibukia kain Banaba, Ko rabwa Deputy Madam Speaker.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita te Tia Tei buokan am titiraki te kabanea n tai.

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika ao Te Minita ai bon te kabanea ngkane aio ao e koaua ibukin am rongorongo Te Minita ae I taku bwa e a tia n roko ana rongorongo ao rongorongo ake ti kanakoi ngkai bon ana rongorongo kanoan ana ribooti angkoa tera aran am aomata are e boou arei te Assistant Infrastructure Outer Island are iaon Banaba e a tia n roko iroura ngaia ae I taekinna ikai. te oti ma taian raa aki maiun te solar ma tera.

Ma au kabanea ni maroro I kan taekinna ian te auti aio ao nakon Te Minita are ieta are ieta are ieta.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei Te Minita.

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa Deputy Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei e koaua ibukin te ongora ngkai e nang marurung ara Division are e tararua te ran. Iai temanna ara Consultant are manga roko naba ngkai ni mena irarikira ao ana takete teuaei bwa e na kataia ni katoka te issue iaon te ran.

Ma are e koaua e bon aki kona n toki ma ti na kataia ni kauarerekea ao tao riki Banaba ngkai e nang okioki ana kangaanga bwa are e koaua bon aia kangaanga te ran. E kaokoro ma aban Kiribati ao ti nang recognize aio ao ti na kataia n aki manga kamaena tao te uruaki.

Ao e rabwa e rabwa ana kekeiaki am aomata man iaon aba mai iaon abam ao e koaua ngkana a bon ongo bwanau au Taan Mwakuri a riai ni kibari kangaanga aikai bwa tao baika a kainanoaki a riai n toka tao n te moan kaibuke nako Banaba ko rabwa te Tia Tei.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia Tei temanna mai Tabuaeran ae karineaki ae Hon. Kaotitaake Kokoria e nakoim te Tia Tei

KATAMAROAN ANA SERVICE TE POST OFFICE ARE I KIRITIMATI

Hon. Kaotitaake Kokoria: Ko rabwa Madam Deputy Speaker ao I kukurei ni manga tabeka au kauoua n titiraki n te tawanou aei nambwana 163 iaon te ota bebwa. E kangai taekana :-

"I kan butia Te Minita are tabena E kona ni katamaroaki ana service te post office are i Kiritimati te aro bwa e aonga ni bon kona n angania taan roko n anai mwanen aia teremo n aron ae kakaraoaki iaon Tarawa" Ko rabwa Madam Deputy Speaker.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei am titiraki aio e na kaekaki iroun Te Minita n te Botaki ni mwakuri ibukin rongorongo itoman ao mwamwananga Hon.Alexander Teabo e nakoim Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: E koaua Madam Deputy Speaker ao ngkane aio kaekan te titiraki :-

"I kukurei n taekinna nakon te Tia Tei ae rine temanna mai Tabuaeran bwa iai te katamaroa ae e a tia ni karaoaki nakon te bwakamwane n te teremo iaon Kiritimati" E rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita buokan am titiraki te moan tai te Tia Tei.

Hon. Kaotitaake Kokoria: Ko rabwa Madam Deputy Speaker ao tao e bon kakawaki ae tao N na bon ti kanakoa au kabwarabwara bwa bukin tera ngkai I tabekia ma angia kain au abamwakoro ae Tabuaeran. Ngke a roko n onaoraki ao a roko i Kiritimati aika rotaki n ana service te post office aio bwa e bon kangaanga rereken aia raa aia mwane irouia.

Ngaia N na bubutia Te Minita ae karineaki buokan au titiraki bwa e kona ni kabwarabwara bwa tera te bitaki ae aera arei ke te katamaroa ae e a tia ni karaoaki nakon te bwakamwane iaon Kiritimati nakoia taan roko n anaa mwanen aia teremo, Ko rabwa Madam Deputy Speaker.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: Te katamaroa e karaoaki inanon Maati te ririki aei Tia Babaire ao angkoa te process are e karaoaki bwa customers are ngkana ana process aia payment ana rinanon taian mix account ao ibukia ake akea aia bank account ao ana uota aia detail iaon aia posmo nakon te Linnix e na karaoaki te PV iai ao e na approve man te Linnix ao ana anganaki te cheque ao a nako ni cash n te Bank.

Ane are akea aia raa akea aia bank account ao ngkana iai aia bank account e anganaki te Linnix e karinna n te system ao e a nako naba e nakon naba te bank n rinnako n aia account, ane aron kawaina ngkai ae e a tia ni karaoaki Tia Babaire. Ngaia are ane kanga te tamaroa ae e a tia ni karaoaki inanon Maati inanon te namwakaina ae Maati Tia Babaire iaon Kiritimati Tia Babaire e a process ao e a karaoaki ao ane e a waaki E rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita te Tia Tei.

Hon. Kaotitaake Kokoria: Ko rabwa Madam Deputy Speaker ao e rabwa

riki Te Minita ae karineaki n ana kaeka tao nakon raoi are bon oin te kainano ae N na kan bubuti Te Minita ae karineaki ibukin ana kaeka.

E kona ni karaoaki are e karaoaki iaon Tarawa ao n aban Kiribati ni kabane are ko roko ngkoe are e roko am teremo ko a bon ti anga naba am beba ao ko anganaki naba te mwane. Ko aki manga rinanon te bank ko aki manga rinanon tao te Linnix bwa ko a bon anganaki naba te mwane ao e a reke naba am mwane iroum n arona e karaoaki ngkai i Tarawa ae te mwaiti ae ti iraua $3,000 e kee ian $3,000 ao e kona n reke nakoim Cash ao ngkana e riaon $3,000 ao e a tibwa rinanon te Linnix ma te Bank. E kona ni karaoaki aei Te Minita e aonga n reke buokaia ara koraki ake iaon te Aono n Raina taiaoka.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei, Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa Tia Babaire ao e koaua tao n aron ae ti bon ataia are iaon aba angina mwanen are bon te State Fund are tao are bon iaon Kiritimati ao i Tarawa are bon iai te Tautaeka are te mwane e riai ni mena iroun te Finance ao tao are n te Linnix ngkane ngaia are ti karaoia n aekakina aio are anaia n rabwatan te Linnix arei ma a nako ni cash iroun te Bank.

Ma e raoiroi are bon te bai n rinanoaki Tia Babaire are tao ti a bon karaoa aio man te aobiti bwa are mwane aikai mwanen te Public Fund are ti bon ataia aika handle aio te babaire iaon aio. Ti a kai manga nora aio n reitaki iaon te aekaki ni bubuti aio riki nakoia akana iaon abamwakoro Tia Babaire n aron ae tabekia Tia Tei ae karineaki. Ngkana ngaia bwa ti na kona ni karaoia nakon aei ma are ane iai ae na bon te process ae ti na bon ira nanona iai ae a bon kabaeaki bwa bon tibwangaia aio Tia Babaire. E kakawaki norakin aei Tia Babaire ma ti a tataraia Tia Babaire e rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita te Tia Tei buokan am titiraki te kabanea n tai.

Hon. Kaotitaake Kokoria: Ko rabwa riki Madam Deputy Speaker ao e rabwa riki Te Minita ae karineaki n ana kaeka. Tao bon kabanean buokan te titiraki tao N na bon bubutia Te Minita ae karineaki bwa tera ngkana a kona ni kabaitia aron buokan te itera aio bwa e bon kainanoaki te ibuobuoki iaon te itera aio irouia kain abara ae Tabuaeran, Kiritimati ao Teraina iaon ana service te post office aio.

Ma N na bubutia Te Minita tera ngke e kona noraki riaina bwa e nang kabaitiaki ni karaoaki aio e aonga n ae a bane n titabo aroia ni kabane

aron ae karaoaki naba iaon abamwakoro ni kabane. Are ko a bon roko naba nambwan tao te PT number ao ko anganaki naba am mwane Ko rabwa riki Madam Deputy Speaker Ko rabwa riki Te Minita.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei, Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: E rabwa e koaua ao n aron are e a mwemwe ikai Tia Babaire ao n aron ae I taekinna a rawata ngkane rabwata ae ti na reitaki iaon aikai ngaira te botaki ni mwane ao te Linnix tao ti na uaia n tara te itera aio Tia Babaire bwa are e irekereke ma aron buokaia ara botannaomata akana n te itera Mainiku Tia Babaire ao e bon nang kakawaki inanon te waaki aio are ana rabwata te Linnix. Ngaia tao ti a uaia n reitaki ma ngaira ao te aobiti ni mwane ao te Linnix iaon te itera aei Tia Babaire E rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita kai e a bon bane buokan te titiraki anne ti na nakon ara titiraki are imwina.

E na tabekaki iroun te Tia Tei mai Banaba ae Hon. Tibanga Taratai e nakoim te Tia Tei.

TE KAKAITAU NAKON TE TAUTAEKA IBUKIN ANA MITIN N RAN BANABA

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika :-

"N na rimoa ni kakaitau nakon te Tautaeka aio ibukin ana mitin n ran Banaba ae booureirei ao N na bubuti ni kan ongora bwa te karikirake aei e mwanenaki mai iaa ao te kantaninga ngke e mwanenaki bwa e booureirei bwaina ke taian kauoua ni bwai.

E teimatoa namakinaki te kangaanga nakon ana power te mitin n ran aio ao N na butia te Tautaeka bwa e na katamaroa riki te karikirake aio taiaoka" Ko rabwa te Tibiika

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei e na kaekaki am titiraki aio iroun te Beretitenti ae karineaki H.E Taneti Maamau. E nakoim te Beretitenti.

H.E Taneti Maamau:-

"I kaitaua te Tia Tei ae rine mai Banaba ibukin ana titiraki ao aio kaekana. Te karikirake aio e mwanenaki man te mane ni karikirake ae te Disaster Resilience Project Fund ao e tararuaki man au aobiti, ao mitin aikai a bon boou ngke a moan kaboaki ma e koaua ae iai te kangaanga ae riki nakon bwain teuana inanon tain kabutan te mitin aei are ngaia ae e a karika te uruaki ao kainanoan unikan tabeua bwaina

are a rotaki man uruakin bwaina ae ti teuana aio" Ao Ko rabwa Madam Speaker.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Beretitenti buokan am titiraki te moan tai te Tia Tei.

Hon. Tibanga Taratai: E koaua Ko rabwa te Tibiika ao e rarabwa riki te Beretitenti ae karineaki n ana kaeka ao e koaua I a kan bubuti ngkane man bwanan te botannaomata are e koaua kanga teimatoa ni butimwaea te ran ibukin nimaia ao kan ongora n aron am buoka. Tao tera te katamaroa ae ko na kona ni kanga ni karaoia man am aobiti taiaoka.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei te Beretitenti ae karineaki

H.E Taneti Maamau: E rabwa buokan te titiraki ao te katamaroa bon okiran n aron are kanga ti a bon tia naba n reitaki ma te Tia Tei aei ke are raona n Tia Tei. Bon okiraia moa okiran te tabo are kanga e katauraoi mitin aikai bwa e na kabaitia ni karekea te part ngkana ai bon te kantaninga bwa e aki kona n reke te spare part aei.

Bwa are ti bon nora naba te kangaanga n aron ngkai mitin n Onikan taari nakon te ran e kuri bwa karikirake aika boou ma ngkana e na aki waekoa n reke te spare part angkoa ngkane ti na manga kakaea onean mwin te mitin aei ae boou. Tao ane buokan kaekan ana titiraki te Tia Tei mai Banaba.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Beretitenti te Tia Tei buokan am titiraki te kautai.

Hon. Tibanga Taratai: E koaua I a kakaitau te Tibiika nakon te Beretitenti ae karineaki n ana kaeka ao e koaua.

Ti a nang kakantaninga te katamaroa bwa are e koaua n aron ae a tia ti bon bane ni kainanoa te ran ibukin maiura. Ao e koaua ao I kan ti mwanewei bwaai tabeua ngkana e kona tao n ti note naki iaon ara maroro aio. Bwa I kakoaua ae iai te training ae karaoaki nakoia angkoa kanga N na teimatoa n tataekia Water Technician e ngae ngke a ibitaki arana bwa ai bon a kai matata riki iai ao tao kam ataia n change nakon ami ara are kam tangiria.

Ma te training ae karaoaki nakon te workshop ae I roko n te MISE ao e karaoaki te upgrading training nakoia taan mena ake iaon aba ni kabane a bane ni kaoti kanga taian Water Technician iaon abaa. Ngai temanna I nako ni kabanea au tai ni kaninganinga n te winto n taraia ao I kakaea ana Water Technician Banaba kanga akea matana ae I noria inanon te training Workshop

aio. Ao I kan tabekia bwa kanga bwanau ni bubuti I a bon kaoriori ao I tataua rangan te Tautaeka aio ai bon ara kangaanga ngkai te mitin n ran ao maeura te bwai ane ao e raroanako ara tabo. E aera kam aki karokoa ara aomata bwa ana training naba n upgrade ibukin tao karaoan te mitin n ran ngkana e uruaki.

Bwa are ane ngkane te bwai ae I a noria ngke e a waaki te training e onrake kanga te conference n te MISE a bane mai tabona nako tabona. Ao ngai I a bon bubutia ti na riai n tabekia ikai N na bon riai n tabekia bwa tao ngkana kam aki aki noria kain te aobiti ao ana noria kain ikai. Ao kam a karokoa nakoia kain ami aobiti arei bwa ana aki mwamwaninga taekan ara Water Technician ai bon akea ara Mwanibwa n ran ti a bon nang kakawaki ao irarikin aio kam a note naba tera ngke e kona n reke ara tanke riki kakateuana kanga irarikin naba te bubuti aio taiaoka kam rabwa ao are ieta riki ngke te Tautaeka. Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei te Beretitenti.

H.E Taneti Maamau: E rabwa buokan ana titiraki te Tia Tei tao riki iaon te training tao bon ane ana program te MISE ni kataia ni karakai riki aia atatai ma aia rabakau taan kabonganai mitin aikai. Ma tao bon te kantaninga are ana bon bane.

Banaba tao bon teuana naba te aba ma are bon iai kangaangan mwamwanangan te kaibuke n aitara ma te workshop ma I taku bwa iai ana plan ke ana babaire te tabo ni mwakuri aio ni bon karekea ana tai nako tao e na reke te tai n roko i Banaba ni kataneia temanna ana aomata iaon te ran. Ma akane a rin bwa kanoan te kainibaire nakon taai aika na roko.

Ma bon ti te anga buaka kawain te kaibuke ngkana e aki angaraoi ao te kauoua te bubuti ibukin te tangke eang ti a rawea ana bubuti aei ngkai ti ataia bwa Banaba bon teuana te abamwakoro ae rang rorotaki n te kangaanga n te ran ti a iangoa naba manga karekean te tangke n aron ane e bubuti e rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Beretitenti buokan am titiraki te kabanea n tai te Tia Tei.

Hon. Tibanga Taratai: E rarabwa te Tibiika ai bon akea kanga ma ai bon bwanau ni kakaitau ibukin au botannaomata nakon ara Beretitenti ae karineaki H.E Taneti Maamau ko rabwa are ieta are ieta are ieta.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei.

Ti a nakon ara titiraki are imwina bwa e bon reke taina ao e na tabekaki iroun Hon. Kaotitaake Kokoria te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tabuaeran e nakoim te Tia Tei.

AKI BWABWAKAN BOON KANAIA AORAKI N TAINA IAON TABUAERAN

Hon. Kaotitaake Kokoria: Ko rabwa Madam Deputy Speaker ao I kukurei n tabeka au titiraki nambwana 164 ae kangai taekana :-

"A teimatoa n rotaki aoraki man au abamwakoro ae Tabuaeran n te kangaanga ae okioki iaon aki bwabwakan boon kanaia iaon taina. I kan butia Te Minita ae karineaki are tabena bwa tera ngkai ana ibuobuoki ae e a tia ni karaoia ana tabo ni mwakuri ibukin tobwan te kangaanga aio" Ko rabwa Madam Deputy Speaker.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei am titiraki aio e na kaekaki iroun Te Minita n te Botaki ni Mwakuri ibukin Tararuan te Mauri ao katoki Aoraki Hon. Bootii Nauan e nakoim Te Minita.

Hon. Bootii Nauan: E rabwa te titiraki ao tao ai bon te kabanea n titiraki au titiraki aio. Aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Tabuaeran :-

"Te Tibiika ae ko rine I karautaeka n taian iremwe aika namakinaki n taai aika nako ao I Kukurei n taekinna bwa au Botaki ni Mwakuri e na katamaroa riki aron mwakurian ao tain te bwakamwane ibukia Aoraki ake iaon Kiritimati" Ko rabwa Tibiika.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita te Tia Tei buokan am titiraki te moan tai.

Hon. Kaotitaake Kokoria: Ko rabwa Madam Speaker ko bati n rabwa Te Minita ae ko rine ni kaekan aio ao N na bon bubuti bwa e kona am tab oni mwakuri ke tao tera arei n tarakin aia raa ibukin aia mane ara aoraki aikai.

E kona ni bwabwaka ni katoa kanimabong ibukin mwanen te wiiki ane ao e na bwabwaka ni katoa Kanimabong taiaoka Te Minita.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei Te Minita.

Hon. Bootii Nauan: Ane ae ti a karaoia ngkai te Tia Babaire ao ti kakoaua bwa e nang reke ane ao ti a kangaraoia ngkai te Kaabong ao ngkana e aki kona n reke bwakana n te Kaabong ao ti kabwakana ngkane n te Kanimabong.

Ane ngkai ae ti a kataia ngkai ni kamatoa ma kain au botaki ni mwakuri ngkana arona bwa tao iai

rki te iremwe ane e a manga namakinna te Tia Tei ae karineaki ibukia ana aomata ake iaon Kiritimati ao e waeakoa n reitaki ma ngai bwa I aera arei I a manga kaumakia au staff. Ma ngai ti a tia ni kataia n tiku iaon an ane kanga e bon kataia n taekinna ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita, Te Tia Tei.

Hon. Kaotitaake Kokoria: Ko rabwa Madam Deputy Speaker ko rabwa riki Te Minita ae ko rine n am kaeka ae rang aera arei I taku bwa a bon ongora aoraki ao a ongora kain abau ae Tabuaeran ngkai bon aio te kangaanga ae a rorotaki iai n taainako ao ko rabwa riki n am kaeka aio ao ti a katekeraoi riki nakoim ma kain am tabo ni mwakuri ao ara kantaninga bwa e na teimatoa karaoan aio ni katoa Kanimabong e aonga n ae akea aia kangaanga kain abara ake a mena iaon Kiritimati. Ko rabwa riki Madam Deputy Speaker Ko rabwa riki te Tibiika ao akea buokan te titiraki.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei Te Minita.

Hon. Bootii Nauan: E na tera ao ma are te raoi naba ao bon ara katekeraoi naba nakoina ao kain Tabuaeran ao Teraina. Ma e koaua kanga bon bukin ae riki aio bwa are I bon karaua ni karaoa au kakaei te Tibiika ao kanga iai te mangao n aron te referral ae bon tuai raoi tia te baire ae na mwananga ao te aoraki e a mwananga naba ma ti a tia ni manga kaetia ao e a tia nako.

Ma e rarabwa akea te kangaanga e na aki raraoma te Tia Tei tao bon mai Tabuaeran ao mai Teraina ao bon Taan Tei naba mai Kiritimati bwa ngkai ti a tia ni kakoaua bwa e na bon aki manga bwakabwaka te itera aio bon ti kangaanga ti a bubutia ngkane aoraki bwa a bon kataia raoi ni karekea raoi taekaia. Are ana referral iroun aia M.A ao tera e roko taekaia iroun ara OIC are i Kiritimati ao akea naba te kangaanga. Ti ngkana iai te kangaanga ngkane bwa tao e mena ngaia are e riki te aekaki aei ma e rarabwa ao ti a mwakuria ane Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita are ai bon akea buokan te titiraki mai iroun te Tia Tei.

N te tai aio ao ti tara ara tai ao e bon itera raoi 12 ngaia are ti na kamotirawa moa te auti ngkai ibukin te Katawanou ao ti a manga bane n okira ara Maneaba ni Maungatabu a mimitong aio n te aoa 2 raoi kakang. Kam rabwa ao e motirawa te auti ngkai.

KATAWANOU

Tibiika: Kiraaka

Kiraaka: Moan warekan taian Biira.

MOAN WAREKAN TAIAN BIIRA

Tibiika: Ao ara Biira ngkane ae imatara n te bwakantaai aio bon te moan Biira ane n te bong aio ane te Public Service Commission Amendment Bill 2025 aio are e na tabekaki iroun te Beretitenti H.E Taneti Maamau te Beretitenti.

PUBLIC SERVICE COMMISSION (AMENDMENT) BILL 2025 – Moan Warekana

H.E Taneti Maamau: Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki ao nakon te Beretitenti ae ko karineaki, mataniwin te Kaitara, te Kauoman Beretitenti, Minita ao Taan Tei ni kabane ao ai bon taan ongora iaon abara ae Kiribati n aran ara uea ae Iesu Kristo ao I a tabeka te bwana ni kamauri nakoimi ni kabane n tamaroan te bwakantaai aei ao kam na bane ni mauri.

I kukurei n tabeka te Biira ae te onono nakon ana Tua te Public Service Commission 2025 n aron teina ae wene imatami Taan Tei aika kam karineaki. N aron ae ataki iroumi Taan Tei aika kam karineaki ao te Public Service Commission ke te PSC ni kauarerekeana ae kinaki iai bon te rabwata ke te Botaki ni Mwakuri ae iai tibwangana ae kakawaki ian ara Tua ae Maungatabu rinanoi mwin taian kateirake ao kababane n te tai teuana ma teuana, ao oti raoi tibwangana ane riki kibu 99(3) n ara Tua ae Maungatabu.

Ian ara Tua ae Maungatabu ao te mwioko ibukin kateirake ao kababane a bon tiku ian mwakan te Beretitenti imwin rinanoaki iroun te Public Service Commission ke te PSC n aron ane oti n te kibu 98 n ara Tua ae Maungatabu (1) section 98 ke te section 98(1). N aron ae teretere ao taian onono bon karinakin kibu n te kibu 6 bwa e na tei bwa te kibu 6(3), te kibu 6(4) ao kibu 6(5) ao I kukurei ni kabwarabwara bwa tera taekan onoono akanne.

1. Te kibu 6(3) ao aio ngkane taekan te karinrin ae boou. Ian te kibu 6(3) ao te Public Service Commission ke te PSC n taetae ni matang e kangai te *Kiribati Service Commission ke te PSC in exercise of is function in subsection 1 and 2 and before making the final decision shall* ke n te rairai n taetae ni Kiribati e kangai. Ni karaoan tibwangan te PSC ake a onoti n te Kibu 1 ao 2 ao imwain karaoakin ana kabanea ni babaire e bon riai:-
   A. kaoa te tia mwakuri are e na ongoraeaki ana case 3 te tai ke n taetae ae kangai. *Summon the person who's*

case is being heard 3 consecutive times.

B. E a kona ni waaki ni karaoa ana kabanea ni babaire ngkana te tia mwakuri ane e aki kona ni kaea ke n roko n tei imatan te PSC imwin kaoakina. Ke n taeka ni matang ae oti ae kangai. *Proceed to make a final decision if that person fail to attend or appear before the Commission after being summon.*

2. Te kibu 6(4) n reitan te karinan ke te onono e kangai ngkane te onoono iaon ane:- 6(4) Te PSC e kona n aki kakoroa 3 te tai ke n riaon te 3 te tai kaoakin te Tia Mwakuri n aron are tangiraki i eta ngkana e nora riaina. Ke n taekana ni matang ane oti ae kangai. *The Public Service Commission may wave the 3 times requirement to summon a person in circumstances is considers necessary.*
3. Te kibu 6(5) kabonganan onoono aikai eta ke n taekana ni matang ae kangai. *for the purpose of the section .*

A. Bebwa ni kakao ke te summon e nanonaki bwa e kona ni karokoaki ni kabonganaki iai bwaai ni mwakuri n aron te Computer ke te tarebon ni karokoaki rinanon te email ke bon karokoaki rabwatan te bebwa ni kakao ke te summon iroun te Tia Mwakuri are kainanoaki rokona n tei imatan te PSC n aron taekana ni imatang ane ae kangai. *Summon means a services of notice by means of electronic or in person requiring the attendance or appearing of a person before the Public Service Commission.*

B. Ti ngkana bon iai te kakoaua bwa e a bon kangaanga aron karokoan te bebwa ni kakao n aron kawaina akana oti i eta. Ao ngkane e kakawaki bwa e na iai te koaua bwa e a bon tia ni kabutaki te bebwa ni kakao ke te summon ke nikiraki iroun te Tia Mwakuri ke n ana auti te Tia Mwakuri ni butimwaeaki irouia kain ana utu ake a maeka n te auti ae ti teuana ke a bon tia naba ni kanakoaki rinanon ana email address. Ke n taekana n te taetae ni matang ae kangai. *Unless there's evidence to the contrary service of a summon is proved if there's some evidence to show that the notice has been serve to a person. A person resident is familiar living in the same*

house or sent to his email address.

N aron ae kam ataia Taan Tei aika kam karineaki ao n ana Tua te PSC ao iai kamanoaia ian te Tua ke te *immunity.* Bwa aia babaire ni kabane ana aki kona ni manga rinanoaki n te kabowi.

Kamanoaia aei e a tia ni karuoaki n te onoono ae karaoaki n 2017 noran riaina bwa e na kirati aron ana babaire te PSC ke nira tuan te riai. Ke n rairana ni imatang. Ae te Natural Justice ma imwin karuoan kamanoaia aei ao iai taian mwakuri ake a uoti tangitangia ao iai Taan Mwakuri ake a uoti tangitangia nakon te kabowi ibukin manga rinanoan ana babaire te PSC ian aia koaua are e aki reke aia tai n roko n tei imatan te PSC ni kaitara bukinaia.

Iai ake a katokanikai aia case ao n ana moti te bowi bwa te PSC e na kabwakai mwane ni kabomwi ao ana kona ni manga teirake ni mwakuri ao iai ake a bon tiku n arona ana babaire te PSC ao a bon tiku n aki manga teirake ao n akea iai te kabomwi.

Case ake a tokanikai e kabwaka mwane te Tautaeka nakoia e ngae ngke iai te koaua bwa a bon aki roroko nakon ana kakao te PSC bwa a bon kataia ni birinako ao ni karabaia n aron tabeua case a mwaing nako tinaniku. A nako n aia abamwakoro ao tabeua riki bukina. Te kabomwi are e a bwaka bon manen ke ana mwane te botannaomata ao n aron ae kam ataia Taan Tei aika kam karineaki bon te mwaiti ni mwane naba ae bubura aron kabwakaan mwane ni kabomwi.

Karaoan tibwangan te PSC n taningaan rokoia Taan Mwakuri ni kaitarai bukinaia ao e wene maan aron te kabanemwane ao riki ni kariki kangaanga n aron tabeua aikai.

1. Teimatoan bwabwakan ian te Tua ni kamwakuri ke te NCS bwa ana itera ni boo ke ni kaboaki iai 50% n tangiran raoi tian ana babaire te PSC
2. Iremwen te service ke aki nakoraoin te service n te tabo ni mwakuri are a mwakuri iai.
3. Kangangan onean karekean onean mwia ni ira nanon n aron tuan te kamwakuri ibukina ngke a bon tuai man kabaneaki ke n reke n Termination of Appointment ke reta ni kababane man te PSC.

Taan Tei aika kam karineaki n reitaki ma taan ongora oin tangiran te onoono aio bon karaoan kanoan tuan te riai ao kaotan kangaanga iaon aroia Taan Mwakuri n aron te rawa n roko ni kaeka ana kakao te PSC,

tautauan aroia ao mwaingia nako aon aba itaniku ni kamana aron aki titian kabaneakia. Iai ae ea bon kangaanga aron kakaeakia bwa a kakarabaia ke ni bibita mwengaia are ana kona n anganaki iai te kakao man te PSC ao a Kitana Kiribati ao ni maeka itinaniku ke ni mwakuri.

Ibukin aikai ao e na bon kangaanga aron katian te kababane ke karaoakin taben te PSC ian ara Tua ae Maungatabu.

N aron are e oti n ami bebwa Taan Tei aika kam karineaki ao te boto ni iango n te Tua n onoono aio nakon te Public Service Commission Act ke tuan te rabwata ae te Commission are tabe ma Taan Mwakuri n te Tautaeka bwa e na karinaki mwakoron Tua aika boou n aron ake I kabwarabwarai. Ni katamaroa ana mwakuri ke ana waaki te commission aio n ongorai ao n anga ana kabanea ni babaire iaon katuua ibukia Taan Mwakuri n te Tautaeka. ian te Tua ae Maungatabu anganaki inaomataia aomata ni kabane bwa ana riai n anganaki aia tai ni kaitarai ke ni kona ni kaekai bukinaia ake a uotaki nako matan te Commission.

Ibukin karinean te Tua ae Maungatabu aio a karinaki mwakoron te Tua aika boou aika 6(3)(4)(5) bwa ana katerea bwa Taan Mwakuri ana riai ni weteaki ke ni kaoaki summoned nako matan te Commission ti 3 te tai ae e reiti bwa ana kaekai bukinaia imwain ae na anga ana kabanea ni babaire te Commission. N taai ake aki kona iai n reke ke n roko imatan te Commission 3 te tai ao e na kona ni waaki te Commission n ongoraea te bukibuki ao n anga ana kabanea ni babaire n akea rabwataia.

Te onoono naba aio ao e noraki naba riaina bwa e na anganaki te Commission bwa e kona n raka iaon 3 ana kakao nakoia taan bukinaki ian noran riaina.

Te Tibiika ae ko karineaki mataniwi n te Kaitara ao Taan Tei aika kam karineaki man au maroro akanne ao I a kukurei n tabeka moan warekan te Biira ae te Onoono nakon ana Tua te Public Service Commission te moan tai, ao kam bati n rabwa ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti ao I a kanakoa ngkane nakon te Leader n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao ti a kamaurira riki n tamaroan te bwakantaai aei ti na bane ni mauri.

Ao ti kaitaua te Beretitenti te Tibiika ni kabwaranakoan te Biira n onoono iaon tao te Tua ibukin tibwangan te rabwata are e tararuai aroia Taan Mwakuri n aron are e a tia ni

kabwarabwara te Beretitenti te Public Service Commission ke te PSC. Ao ti boutoka te onoono aei te Tibiika e rabwa te Beretitenti n ana kabwarabwara tao bon aei teuana te kangaanga ae tao e a tia noria te PSC ibukin karaoan tibwangana n aron are e a tia ni kabwarabwara naba te Beretitenti.

Tibwangana ian te Tua ae Maungatabu ao e manga karauaki ni kabwarabwaraki n te Tua ae manga e na manga oneaki n te tai aei te Tibiika. Ao aei tao e bon irekereke riki nakoia nake tao iai te katua ae na karaoaki nakoia ao a kainanoaki bwa ana riai n roko imatan te PSC ibukin tao kaekan te kaekaeka nakon te bukibuki are e irekereke ma taekan tao tuaia are e wene imatan te PSC.

Kanga tao e nang General aei kanga e bon nang rababa ao tao e kona naba n are tao tera are bon tangin te Tia mwakuri tao n ana babaire te PSC ke te tabo ni mwakuri ae taku bwa tao e aki riai ao ane naba e rekereke naba n aei bwa e na riai naba ni kona n roko imatan te PSC ao ngkana e aki tao ane ngkane e a taraia te PSC ae ti nora riaina. Ian kakoroan nanon tibwangan te PSC ae moan te kakawaki ibukin tararuan aroia Taan Mwakuri.

Kateirakeaia Taan Mwakuri bwa te PSC ngaia are e anga ana iango nakon te Beretitenti ian mwakan te Beretitenti ni kateirakeia Taan Mwakuri n te Tautaeka ian te Tua ae Maungatabu ao te PSC tibwangana are e nang kakawaki bwa e na anga anga iango nakon te Beretitenti ibukin antai aika na kateirakeaki. Antai akana karikirakeaki, antai aika na katuaeaki ao antai aika na kakerikakaki.

Ao tao aikai tibwangan te PSC ae moan te kakawaki ao tao inanon ana tai ni waaki ao e a noria bwa e a korakora ana kangaanga n te itera are e a tia ni kabwarabwara te Beretitenti ao ti ataia bwa iai naba tenan kabowi are e konaki iai te PSC ibukin tao taran ae tao e aki nang te kabowi e noria bwa e aki nang nakoraoi aron tao ana tai te tia bukinaki ke te Tia Mwakuri are ngaia are irekereke ma tao te babaire ma e na bon anganaki ana tai ae tau ibukin rokona imatan te PSC.

Ao aei e a tia ni mwanewea te Beretitenti te bwai ae moan te kakawaki te koaua ae moan te kakawaki ae te natural Justice are e na bon karauaki raoi n anganaki ana tai te aomata temanna bwa e na bon e na aki tao ni babakanikawaiaki are e a bon karaoaki naba taekana ke te babaire ibukina n akea ngaia ana tai ni bon taetae bon ibukina. N represent themselves ao ngaia ane ae ti noria ao I taku bwa ane te kantaninga ao te koaua ae ti boutoka iai te onono aei bwa e rangi ni

kakawaki ao e noraki bwa ngaia te itera aei ae na riai ni kakorakoraki ao ni karauaki raoi ni kamataataki ian tibwangan te PSC.

Bwa are te Tua ibukin te PSC kanga e rangi ni kimototo naba ao ngkai tao e a moanna ni kabwarabwaraki imwin bwaai ae a tia noraki te Tibiika. Ao ane ae ti nora riain ae na anganaki ana tai tao te tia mwakuri are ngaia ae irekereke ma tao kanoan ana maroro te PSC imwain ae karaoa ana babaire 3 te tai tao e bon riai naba te 3 te tai e anganaki. Ao ngkane tao ti te bwa teuana ae ti kan tao ti kan maroroakinna iaon are e na kanga n anganaki tao tera tao te reta ke te bebwa are e na tuangaki bwa e na riai n roko imatan te PSC ibukin rinanoan ana tao rongorongona are e mena imatan te PSC.

Ao ian te onoono ane nakon 6(5) ao e taekinaki bwa e na riai ni kakoauaki bwa e a tia n roko tao n te tabo are e maeka iai e a tia n roko inanon baia kain ana auti ke ana utu. E a tia n roko n ana mail ngaira ti taku bwa tao e na kona riki naba n taraki are e na bon kakoauaki bwa e reke inanon bain te aomata are ngaia ae kainanoaki. Te receipt ao n aron ae bon nonoraki ae e ataki n aron te waaki n te mwakuri ngkana iai te bwai ae moan te kakawaki ao iai te boki ao ngkana e nikiraki iroun te Aobiti ke n te tabo are ngaia e nang kakawaki te rongorongo are e na riai n roko irouna ao e riai n tiainaki te boki ane ni kakoauaki bwa e a bon tia raoi n reke inanon bain te aobiti ke te aomata ane te rongorongo ane.

Ao I taku bwa aei ae ti na taraia naba bwa e nga raoi ae na bon matoa raoi iai aron ana babaire te PSC bwa e na aki manga oki ni kona n raa ta oni manga noraki mamarana n te kabowi ngkana a manga buta tangia te botannaomata Taan Mwakuri.

Ao ane ngaia kanga ti taraia bwa n aron naba ae te bowi te Tia Babaire te Tibiika e na riai n reke inanon baim te summon inanon bain te aomata are e irekereke ma te bebwa ane bwa e na tiaina ao e kakoauaki. Ao tao ane tao ti na ti bubuti bwa e na manga taraki tao n kometenakin te Biira aei ti nang kariaia te waaki are e nang riai ni iai te tai bwa e aoria n ae kona ni karaoa naba tabena te PSC ao ngkana tao bon iai taai n aron ae kabwarabwara te Beretitenti ao tao ae nang irekereke ngkane ma are te (4) are boou 6(4) are kanga e a bon kona ni karaoa ana babaire te PSC.

Bwa ngkana e taku bwa e aki angan te aomata ana tai are 3 ao e a bon kona ni baire bwa tao e a bon karaoa naba ana babaire. Ti na karaua naba n tara te itera aei bwa e nang bwarabwara n ana kabwarabwara te Beretitenti ao I taku bwa aikane a riai n rin n te Biira aei. Bwa ana riai ni

bwarabwara bwa ningai te tai ae na kona ni kabongana mwaka aei te PSC bwa e na aki nang ukinako n te aro are tao e kanga. Ti aki anganiko am tai bwa iai mwakara ian te Tua ae ti kona naba n aki anganiko am tai.

Ma I taku bwa te Natural Justice e nang kakawaki bwa e na iai ma ngkana tao e a bon e a bon bane te anga bwa ai bon akea te aomata ke tao tera te kangaanga ao e na riai ni kamatataki bwa tera tenan circumstances aikanne. Tera ningai taai ae na kona te PSC ni kangai ti aki anganna ana tai ae 3 tao ti 1 ke 2 bwa ngaia aei te kangaanga. Bwa e na kona naba ni kamanoia naba ara botannaomata bwa e nang kakawaki ae na bon mataata raoi ao e nang kakawaki tibwangan te PSC.

Ma ti na riai n tarai itera aika 2 bwa I taku bwa e nang kakawaki naba bwa e na mataata bwa ngkana ngai are I kainanoaki ao I ataia, ngkana I aki nako ke tao I kakarabai ao te PSC e a kona n aki anganai au tai. N na ataia bwa enga te tai ae na kakeaki iai tao inaomatau n are au tai are 3 ae na anganaki ni weteaki ni kawaekoaki bwa N na tei imatan te PSC ao ane ae kanga ti tarai itera aikanne bwa a bon tao n rangi ni matoa raoi ibukin kanga irakin nanon te bwai are kanga karaoan te eti ao te riai ian te Natural Justice ke aki.

Ao I taku bwa ane kanga tao ngaira iroura ngkana e a karauaki raoi ni kabwarabwara ane 6(4) bwa tera ningai taai aikane ao I taku bwa e na akea te kangaanga ao tao ngkana e a manga roko te tangitang nakon te kabowi ao e a bon nang matata bwa ngaia ko a bon ataia ae aei te tai ae kona aki anganaki ngkana ko karaoa aei ke ko aki karaoa aei.
Aikane ara maroro iaon kanoan te onoono ae ti ataia ae nang uarereke ma e nang kakawaki ao ti na riai n taraia bwa te PSC e na kona ni karaoa tibwangana ma ti na riai naba n taraia bwa te tia mwakuri are irekereke ma te tao kanoan ana maroro te PSC e na riai naba n anganaki naba ana tai ao inaomatana ian ara Tua.

Ngaia aikane kanoan tao te onoono ngkai ae ti maroroakina e nang uarereke bwa tao ti 3 ae karinan te tao kakoroan riki nanon tibwangan te PSC riki kawaekoaia nake a irekereke ma te kanoan tao ana babaire te PSC. Ao ngkane te tai are e a karaoa iai ana babaire te PSC ao ngaira naba ti tangira bwa e na aki kona tao ni manga waeaki bwa e a bon karaoaki raoi ian te waaki ae eti e riai e koaua e kiraati ao e fair. Ao aei tibwangan te PSC ae moan te kakawaki ao tao e nang kakawaki naba ara tai ae te Tibiika bwa ti na kakaitau nakoia kain ara PSC.

Ara Tia Babaire kain tenan Commissioner n ara rabwata bwa ngaia tibwangaia moan te kakawaki e nang kakawaki tibwangaia ian te Tua ae Maungatabu bwa ngaia are ana anga aia iango nakon te Beretitenti ao ana taraia bwa tenan waaki ni kabane ibukin te kateirake ana iraki raoi inanon te Tua ni kamwakuri ke te NCS ao e na akea te bwai e na karaoaki n aki iraki ane ao e na riai ni karaoaki ian te waaki ae eti ao riai ke te fair akea tao te inanonano akea tao te babakanikawai tao irouia ake iai irekereke ma te waaki ni kateirake te karikirake ke te promotion bwa are ane naba tabeia ngkana iai ae na tuangaki bwa e na rineaki bwa akea kain tao te kain tekateka ane mai iaon ke mai ieta riki ao kona anganaki am tai bwa kona karaoa tibwangan tao te mwakuri ane ke te acting appointment.

Ao aikai ake bwaai ake a nakon te PSC ni kabane ma I taku bwa e nang kakawaki bwa e na karaoaki raoi e na anganaki raoi te PSC tenan kanga bwai ni mwakuri ke te Tua ke tera are e na kona ni buokia ni karaoa tibwangana. Ao ngkai tao ni kawain te kateirake ao te PSC e na riai ni mena ibuakon te waaki ane n taraia bwa e karaoaki raoi ke te mwakuri ni iraki nanon te Tua ni kamwakuri ke te kaetieti ibukin te kamwakuri ma ane ana tabo ni mwakuri te Tautaeka.

Ao ane ae I taku bwa e nang kakawaki ao ti nang karabwaia kain te PSC ti ataia bwa kaina naba bon mataniwin ara Ekaretia tabeua ao ti nang kakaitau ibukin tibwangaia ae nang kakawaki ae ti nang onimakina bwa a karaoa tibwangaia ian te eti te riai ao te koaua ao karaoan naba ae riai n aron te Natural Justice. Ma I taku bwa te Tua ae nang kakawaki bwa e na mataata bwa e n ariki bwa buokaia naba ibukin tao kamanoaia ao kakoroan raoi nanon aia raa tibwangaia ian te Tua.

Teuana naba te bwai ae I taku bwa e nang kakawaki tao maroroakinana ma tao ti taraia n te onoono aei ao kanga e ti kaineti ma te aomata are kawaekoan te aomata are e na maroroakinaki taekana. Ma tao teuana naba ae ti na bubuti bwa e na taraki nabwa bwa n tabetai ai manga ti aki te aomata are e na maroroakinaki taekana e manga aki roroko. Bwa are ngkana iai tao antai are te tia kakoaua ke tao bon Taan Koroboki ke antai are iai irekereke ma karaoan nanon ana babaire te PSC. Aikai naba a riai ni kabaeaki ana aki ti ibukia nakai bwa ni kabane ake iai irekereke ma ongoraeakin te tang ane ke te Case ao e na riai naba ni kabaeaki ian te Tua aei ni karinaki naba bwa ngaia naba ae na riai ni kabaeaki.

Te 3 naba aia tai ao ngkana aki naba roko ao e a bon waaki naba n akeana

bwa e ko na naba n reke are ai manga ti aki te Tia Mwakuri are baireaki taekana bwa ai manga nakeke tabeman riki ao ngkane e manga aki tamaroa ane ibukin te Tia Mwakuri ane ae manga kakaonimaki ao iai aika aki kakaonimaki ao e nang tikunako taekana n tataninga manga aia kakaonimaki nake tabeman.

Ngaia ti tangiria naba bwa e na taraki naba te itera ane bwa e na aki ti kaineti nakon te aomata are e na baireaki taekana bwa e na kaineti naba tao te anoano aei nakoia nake iai irekerekeia ni kabane nakon te Case ke te maroro ane. Ao tao aikai ae ti kan katurua ni kaineti raoi ma te onoono aei te Tia Babaire ao I taku bwa teuana tao te bwai ae noraki n te tabo ni mwakuri ao a rawata kanga tibwangan te PSC iai tiibwangna are anganaki ian te NCS ao I taku bwa e a kinaki naba te NCS ian te te Tua aei ae ane naba tera are tibwangan te PSC ane naba ane oti n te NCS.

Are e a bon nang turuturu iai are tera e na rinnako iaa ao ngkana iai te tangitang bwa tao e bure aron iai ae tangitang bwa tao n ana kanamakin iai tao te inanonano ae karaoaki ae e aki eti. Te ara are tao e a uotaki nakon te PSC bwa e na riai riki ni iai tao arana ke antai ao aikai naba e na riai a roko naba iroun te PSC. Ao ngkane n aekakin ngkane Case aikane bwa tao tenan appeal ke tenan raa ao I taku bwa ngaia ane ae kakawaki ni kabane ake a irekereke ana riai n anganaki aia tai ao ngkana aki e a waaki naba te PSC ni karaoa ana babaire n akean rabwataia akana ana riai ni mena ikane.

Eang ti kakaitau riki nakoia kain ara PSC ma te Tia koroboki n te PSO bwa are ngaia naba tibwangana ae nang kakawaki ibukin buokaia kain te PSC n aron tao te advisor naba nakon te PSC ao bon Taan Koroboki ni kabane ibukin karaoan tibwangaia ian irekereken tibwangaia ma tibwangan te PSC. Ao ti na rang bubuti bwa ngkana ti bon bane ni kakaraoi tabera ni kabane ma ian ae te eti ao te riai ao te koaua I taku bwa e na rang uarereke naba taben te PSC ni manga ongora tenan tangitang. Ma ngkana arona bwa are ti bon aki naba kona n tuki tenan tangitang bwa are bon inaomatan temanna ma temanna ma e na riai tera tao tenan kakoaua aika na rangi ni matoatoa ae na kona ni ibuobuoki ao tao riki nake a mena n te nakoa ni kairiri ana riai n tataraia bwa e na riai ni iai mwin bwaai ni kabane bwa e aoria n are e bebete naba taben te PSC ao ngkana e kanakoa ana babaire.

Bwa tao e aki kona ngkane ni waeaki n te kabowi ngkana e a uotaki bwa are a bon bane a bane nakoraoi bwaai ni kabane are e kabaeki iai te PSC ibukin kanga tao kamatoan inaomatan te aomata are e irekereke

ma kanoan aia babaire e a tia n anganaki ana tai ao a bon karaoaki raoi bwaai ni kabane. Ngaia ti ane kanga kanoan ara maroro te kakaitau riki nakon te Beretitenti ke ana tabo ni mwakuri te PSO ao te PSC ibukin ao Taan Koroboki ao nake a tia ni mwakuria ana aobiti te Tia kaeti Tua mwakuria te Biira aei. E nang kakawaki bwa ngaia ae na buoka aron kakoroan nanon tibwangan te PSC ao ti aikane tabeua ara maroro ao ara ibuobuoki nakon tao taran riki itera tabeua are e na bon nang katurua raoi ao e na nang kamatoa raoi bwa ngkana e karaoa tabena te PSC ao e na nang kanganga ae na waeki ngkana e a roko n te kabowi.

Man taeka aikane te Tibiika ao ti kakaitau riki ai bon ara katekeraoi nakon te Beretitenti ma Taan Koroboki ni kabane te Tia koroboki n te PSO are e nang kakawaki tabeia ian te NCS tararuan raoi ane ao ai bon ara karabwarabwa nakoia kain te PSC. Te Tia Babaire ao kain tenan Commissioner Tia koroboki n te PSC ao ai bon Taan Mwakuri ni kabane, e rabwa ao ti butimwaea moan warekan te Biira n onoono aei Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Leader n te Kaitara Hon. Tessie Eria Lambourne ao ara tia maroro are imwina bon te Tia Tei temanna mai Kiritimati ao Kanton Hon. Teribwa Taabe te Tia Tei.

Hon. Teribwa Taabe: Ko rarabwa te Tibiika ngkai ko anganai te bwakantaai aio imwain ae I waaki ao bon taeka ni Kamauri nakon ara karineaki, te Beretitenti, te Kauoman ao bon Minita, Taan Tei aika rine ao bon ngkoe te Tibiika ao nake a roko naba bwa tao taan boutoka aron kanoan te Biira aio n te tai aio ao kain Kiribati ae bwanin aika ongora, ni bwanan te maiu ao te marurung ao te bwana ae mangori ao kam na bane ni mauri.

I reita te kabwarabwara te Tia Babaire ibukin te Biira ae uotakirake n te tai aio are onoono nakon Tuan te Public Commission Act 2025 ao ti karabwaia nake a tia ni katauraoia e koaua ae te bitaki ae uarereke ma e ngae ngke e uarereke ao I taku bwa e nang kakanoa. Ngaia are bon ara karabwarabwa nakoia nake a tia ni karaoia ao nakon te Beretitenti are kona n tabekia n te tai aio. Eang ao naba temanna ae I boutoka te Biira aio ao te bwai ae I kataia ni iangoia te Tia Babaire ngke I wareware ao I kangai e bon eti ao e riai te bitaki moa aio ke kangai au titiraki. Iai te Natural Justice iai ke iai te tangira iai ke akea?

E manga bon conflict au mena bwa are I taraia ao kain te PSC Kautun te Ekaretia angin te tai ao iango nakai

man aia taratara ae bon kaokoro naba ma aron ara taratara ngaira te botannaomata. Ngaira te botannaomata n taainako ao ti taratara te mata boona te mata. Te taninga boona te taninga, terana boona terana ma ngkane nakai ngke a manga taratara ao e bon manga kaokoro aia taratara. Boboon bwaai ni kabane te tangira kanga irouia te bwai ae nangi ni kakawaki te bwai ae te tangira kanga irouia te bwai ae nang kakawaki te tangira ma ti na manga okira naba ara titiraki are kangai.

Tao e koaua bwa ngkana ai akea te tangira ma iai te Natural Justice I taku bwa ngkana iai te Natural Justice iai ao I taku bwa ikane are ti a noria bwa iai te tangira ao I taku bwa te Biira aio e nang rabwa bwa e bon kaotinakoa e anganaki te Tia Mwakuri ana tai. I taku bwa te number ae 3 naba te Tia Babaire ao tao e bon anganaki te Tia Mwakuri ana tai are ana bau Kiribati are ko anganaki Te Mauri, Te Raoi ao te Tabomoa ma ngkana ko a bon aki kan butimwaea maurim. Ko aki kan butimwaea te raoi ao ko aki kan butimwaea te Tabomoa e nang riai ni baireaki ngkane taekam.

Ao I taku bwa ngaia aio ngkane boton te iango ao iai tabeua au point ae kanga I nori ae tera bukina bwa na boutoka te Biira aio. E koaua te moan e angania riki tenan Commissioners te power bwa ana waekoa ni karaoi aia decision bwa tao e koaua ae tao n te tai aio e nang rrimwi bwa are aki kona ni karaoi aia babaire tenan Commissioners ni karokoa are a bon oti matan te aomata bwa e na tei imataia ao ana bon karaua n titirakina man raa.

Ma n aron taian kangaanga aika ti nori ngkana tao ai akea bwa ngaia a birinako ao akea aomata ake ao nang kanga n *serve* te Natural Justice nakoia. Ngaia are I taku bwa e rangi n kakawaki are imwin 3 te tai are a bon tia n anganaki mauria, raoia ao ai Tabomoa ma aki mena a nang riai ngkane n summon. Ao I taku bwa ane te bwai ae nangi ni kakawaki bwa e na kabirimwaka ana decision making tenan Commissioners

Ao I taku bwa e na uotira ngkane nakon te point are au kauoua te Tia Babaire are man birimwakan te babaire ao e na kona naba ni cut te cost iaon te Public Fund. I taku bwa ane teuana te bwai ae moan te kakawaki bwa e ti nang kanga n teimatoa ni kabooia aomata ake a suspended aia case. E a nako 6 namwakaina 1 te ririki ao a kaboaki ni mwanen te Public ngaira tenan Tax payers aika ti bane ti contribute nakon te mwane ane ao a bon tang nanora ngkana e a kaboaki temanna ao e tuai man mena. I taku bwa ara kantaninga bwa e na *cut the cost*

ngkana e birimwaka te decision making ao e na cut naba te cost.

Ao ti aki ti anne naba te Tia Babaire bwa n taai tabetai te cost tao e related nakon te recruitment bwa are aki kona ni kakaeaki onean mwin te aomata ane ni karokoa bwa e bon kakoauaki ao e tia ana case. Ao inanon karaoan ana case ngke e pending ao ana position naba e vacant ao ngke e vacant ana position ane e kangaanga karaoan te recruitment are e na rota naba ngkane au point are te kaaua. E na rota te service delivery bwa are ngkana ai akea te aomata ane bwa e suspended ao te service delivery nakon te botannaomata e na bon rotaki.

Ao I taku bwa ane ngaira ara titiraki te botannaomata n taainako ti roko ikai ao ti complain ti mwemweki ara titiraki bwa ti tangira te service ae tamaroa nakoira. Ti na kanga naba ni karekea te service ae tamaroa ngkana Taan Mwakuri are a katuaeaki are a bon aki mwakuri bwa ngaia a bon aoria ao aia case are a pending. Ao e koaua ae ti aki tao ti teuana te case ti karaua naba ni iango ngkana e a nang rawata tenan cases akanne.

Tao bon iraua naba ana mwane te botannaomata ae bane, tenan services ake ti kataningaia ana aki bane n roko n aroia. Ngaia are I taku bwa ane teuana te point ae nangi ni kakawaki iaon te service delivery naba e rotaki ngkana e aki birimwaka karaoan taian cases aikai.

Are irou te Tia Babaire ao I kona n sum up tao maroro n te tai aio ni kangai te Biira aio e na Fastrack aia decision tenan PSC ao ana karaoia within legal framework ae na avoid tenan unnecessary for along public expenditures man te Public Fund ao e na Fastrack te replacement iaoia Taan Mwakuri to ensure bwa te service delivery e na efficient nakoia kain Kiribati.

E uarereke ikane te maroro ma akane kanoan au boutoka n te tai aio I boutoka te kaoti I karabwaia riki nake a tia ni katauraoia ao ara kantaninga bwa ngaira aikai ni kabane ti na boutokaia bwa e aonga n ae tamaroa riki aron aia babaire kain te PSC e aonga ni birimwaka. E kauarerekeaki ana kabanemwane Kiribati e aonga ni waekoa n reke onean mwia Taan Mwakuri ake a teimatoa n aki ke ni pending aia cases ao e aonga naba te service n delivered nakoira ae tamaroa ao e rarabwa I a toki naba ikai te Tia Babaire ao I boutoka moan warekan te Biira Te Onoono ibukin te Public Service Commission 2025 ko rarabwa.

Tibiika: Ko rabwa Tia Tei ara tia maroro are imwina ngkane bon Te

Minita ibukin te Aono n Raina Hon. Mikarite Temari Te Minita.

Hon. Mikarite Temari: Ko aitokamauea riki Honorable Tibiika ngkai ko anganai au tai bwa N na maroro naba iaon ana onoono te Beretitenti are e tabekia ian katamaroan riki ana mwakuri te PSC ibukia nake atongaki bwa ana toro te botannaomata ke taian Civil Servant.

Ma imwain ae I waakina au maroro iaon aio ni kibariki kanga au kataratara nako iai ao au katamaroa ao tao e bon riai ian te katei Tibiika bwa ti na kakaitau teutana moa tao nakon am taibora n am tabo ni mwakuri. E rotai te kukurei norakin bitakin te Auti n Tei n taai aikai n am tai ni kairiri. Te moanna te moan te bwai n taetae aio ngkai I a kukurei bwa I ata au tai n taetae bwa ngkana I taona mwina ao e green ao e ruberube ao ai au tai. Ngkoa kanga ti bon tei n nanououa bwa ningai e na roko ningai ao ko aki ataia bwa e na nako am tai ke e aki. I a kaitau iai Tibiika.

Kanoan te bitaki nakon te tamaroa e aonga ni bon nang mimitong raoi ana Auti ni Maungatabu Kiribati ae tei i Ambo. Te kauoua naba bon taran te surrounding ngkai rinnakora nakon te Auti ni Maungatabu ti nora te gate ae nang tikiraoi. Ti nori naba taabo n rairaki, taabo riki bwa ruu a bon nang tonu ni kaea raoi kanoan rineakim bwa te Tia Tei ngkoe. Are tao e kakawaki aio bwa I a bwanaia naba bwanaia kain Kiribati ni kabane te Nati ni Kiribati ake iaon te Aono ni Mainiku bwa e a nang kakamataku ngkai ao e a nang mimitong ana Auti Kiribati e a bon kakioa raoi te Standard ae uakiakinaki ibukin katean te Auti ni Maungatabu.

Ao ane ae kakawaki bwa e aonga noria te roro ae na roko bwa e mimitong ao e rine ana Auti ni Maungatabu ngaia are e rabwa Honorable Tibiika I a kaitauko ma am Staff ni kabane, te Clerk akea tokin te tamaroa ti a taona tabon inaimi katikiraoia riki katikiraoia riki bwa e aonga n ae bon bura naba ieta ana Auti ni Maungatabu iaon Tebetebeke ke ibuakoira tarira iaon Tebetebeke.

Tibiika N na maroro ngkane iaon te Biira ae tamaroa aio ao I a kaitaua te Leader ao I a kaitaua naba tariu temanna man te Aono ni Mainiku Kiritimati bwa e boutokaki te Biira. Ai rereira ao ai tonura ngkane. E tarana ngkane bwa e marannako ao eti raoi kanoan te bitaki aio ma ngkana ti taraia rikaki Tibiika nanona te NCS are e karaoaki rimoa rimoa iai kabwakana. Ao iai aki tamaroana ngaia anne ao I kaitaua te bitaki aio iroun roro ae ngkai I teimatoa ni kamoamoaia bwa ti a riai ni kibara te mwaneka ae tamaroa.

Ti kakoaua ngkane te NCS ae nako bwa Taan Mwakuri aike a tangoaki bwa ana toro te botannaomata a reke mauria iai bwa are a ota ao a wanawana ao a kona ni mwanea te Tautaeka ao a kona ni karekea aia Lawyer ake tao taian Lawyer naba tao ti kona n taraia bwa a bon ririba te Tautaeka ae ngkai ao ngke anganaki ao a tauraoi naba. Ti na tei ibukim bwa e weak te NCS aio ao a matairiki Lawyers bwa a noria naba kona mauri iai.

Kona tokanikai iai ao e na reke kanuangam te mwane e ngae ngke ko bon karaoa ae kairua e ngae ngke ko bon karaoa ae kairua. Iai norakina imwain ae I rinnako n te Auti n Tei naba ao e riai ni kaman bitaki te NCS e riai ni kaman bitaki bwa ti bon nori kabwaka inanona ti nori kabwaka inanona. Ti nora aki tamaroan karaoan te NCS ao ngaia aio e manga oki te scorpion ao ti a reketati ngaira ngkane ae ti Tautaeka ngkai bwa ti a kabwakamwane nakoia ana toro te botannaomata aike aki karaoa raoi te mwakuri. Awa a kunea te NCS ni kawai bwa e weak e ngore ngaia are I karabwa te onoono aei ao I karabwa te matairiki irouia roro ae ngkai. Bwa tia riai ni bon kamauna naba te NCS ae ni kawai ao ni karina kanoan te NCS ae boou reirei ni kaitara ma te wanawana ni kanoan bong ae ngkai ao kanoan te ingabong.

Ngai naba temanna ngkai ae I tararua te Ministry of Line and Phoenix ao ngkana I tuanga au Tia koroboki e aera ko aki kabanea ngkana e a nang bati ana bure. Kam a tia n reprimand 1,2,3 e aera kam aki kanakoa ana tai bwa e na kabaneaki. E careful au Tia koroboki e taku ko ataia ngkai ti a nang raraoma bwa a bati aika manga tangitang ao ti konaki e konaki te Tautaeka ao we pay a lot of money. E rawata te mwane ngkai ae manga kabwaka te Tautaeka nakoia Taan Mwakuri aika a bon taninga bono aki kan kabanea korakoraia nakon te Tautaeka ma ana aonikai.

Ngaia are I taku awa Tia koroboki tera bukina, ao aio kanga ti a nang raraoma ngkai mwina ae ti taraia bwa ti aki ataia raoi bwa e nene raoi te NCS aikai ma ti kunea ngkai bwa iai ae a tia ni kateaki aika tangitang Taan Mwakuri aika kamotirawaki iaon Tarawa ao a moanna. E tei aia lawyer ao e konaki te Tautaeka.

E kananoanga e kananokawaki te rongorongo anne Tibiika e kananoanga ngkana e na konaki te Tautaeka ngkana ngkoe bon te tia mwakuri ko aki ongotaeka ko kakaneti ma eti naba bwa are rabakaum n roro aikai ko a noria bwa te NCS are ngkoa e ngore n ana atatai ao ana rabakau te roro ni Kiribati ni bong aikai. Ngaia are I teimatoa n taraia bwa e bia noraki

riki aio kinoutia riki ao e na bon aki irekereke te Tautaeka ae kabutaki ngkai iroun TKP bwa e na kabanemwane nakoia ataeinimwane ke ataeinaine aika a bon rawa ni kan mwakuri ao e a bwaka te mwane nakoia.

Eang e korakora te aki ongotaeka i Kiritimati n taabo ni mwakuri ao ane ngkai ae kanga ti nangoi naba waera n te tauraoi bwa ti noria bwa e ngore ao te onoono aika 3 aikai e noraki ngkai ngkai e boutokaia te Kaitara bwa e tamaroa e tamaroa. Ngaia are ti a kakaitau iai Tibiika ti kakaitau iai ao e bia noria te tia mwakuri bwa ngke e reke bwa te permanent staff ao e kabaeaki bwa e na kabanea ni karaoa tamaroan ana mwakuri e na roko iaon te tai ke aera. Bwa ti noria naba ane iai tabeman ngkai a reke ni mwakuri ao a nako naba nako tinaniku. A manga karekea aia reirei ao a nako naba aki serve te Tautaeka ao a nako a tiku 3 te ririki ao a manga kamaniia riki bwa ngaia a manga bon kan tiku itinaniku ao ane te kangaanga naba ae ti noria.

Kabaneakia naba e kangaanga e kangaanga bwa are e a careful ngkai Taan koroboki ao te Tautaeka bwa mwina e manga okiraki te Tautaeka ao e aewa ana kabanemwane. Ngaia are I taku bwa tao e a bon boo taina ti a riai ni bita te NCS nakon ae tamaroa riki e na tena riki ao e na momoanna n taainako te Tautaeka ngkana e karaoa ana babaire nakoia ana tia mwakuri aika a urua te Tua ao aki ongotaeka ane ae kakawaki. Au boto ni iango ngai man te Aono n Raina.

Tibiika ngkana ti tara naba kanoan te bitaki aio ao e anganira te taratara ae kangai te Tia mwakuri ko a riai riki bon karaoa tabem are ko bon onimakinaki nako iai. E rabwa te onoono aika 3 aikai te onoono aio ngkai e angan riki te Tia mwakuri n taraia raoi bwa e nang bon tena ao e nang aki konaki te Tautaeka. Ma e aoria are n tabetai e bati rabakauia Lawyer aika ti aki roko iai ma e bia N na bon bubuti riki bon taraia raoi riki, taraia raoi riki bwa ti na bon aki mwane te Tautaeka iai.

Ngai temanna naba ae I bon naba tangira te kababane ae baiti nakoia aika aki ongotaeka. Ao moan te mwaiti Taan Mwakuri aika aki ongotaeka moan te mwaiti n ana Ministry te Tautaeka moan te mwaiti aika aki ongotaeka.

Ara kangaanga ngkai ko onimakinaki bwa kona kabwaka te mwane ko a manga aoraki e aoraki natiu ko a *made* am *excuse* aika nang mwaiti korakora ao kainanoam ibukin am services e aki tia e aki tia. Ao ae tokina aio a tangiroa naba angina e aera e tuai man nako ara mwane bwa are nake a onimakinaki a manga otei aorakia e rimwi te bao ke tao e aoraki

natiu ke tao I aoraki. Ko a mena iaa kainanoakim ngaia are e riai ni katareaki te tia mwakuri ae bon bono taninga ma e koaua n taai aikai ao e a rikirake te wanawana ti a kona ni manga bon mwane n ara Tua are ti karaoia.

Ngaia are tao taian katamaroa tabeua tao ti katamaroa naba ni kangai te Tibiika. Tao e nang akea te tia mwakuri ae na permanent bwa ti nang bane n angania *on contract* tao e a tamaroa riki ke tao ti na angania te Permanent ma ti a ti kangai *you permanent 3* te ririki ao e toki ko a manga okira te *temporary.* I taku bwa tao ti a karioi iango aikanga a proactive bwa ana tamaroa ni kaunga te tia mwakuri bwa e na bon karaoa raoi tibwangana ni koaua ni koaua bwa e kaboaki naba man mwanen te botannaomata.

Ngkai ti kakoaua bwa taan moan Tia koroboki a Contract bwa anganaki te iango bwa ana karaoi aia mwakuri n te kabanea n tamaroa. Ti tuai ruo rikaki ngkane ti nang ruo ningai ngai temanna ae I nang kariaria ao e riai ni waekoa n ruo nakoia Taan Mwakuri bwa are angin naba te mwakuri are karaoia ake mai inano. Ti kakoaua bwa te rawawata ao katian raoi te beku bwa e na tamaroa irouia nake mai nano.

Tabeman a temporary ao a nang imanono ti na kamatoaki ningai a nang kakaonimaki ma ngke a matoa ai bon te bonokau ae e aki reke arona e a bon aki kona n tanrikaki bwa e a bon katei ae a katei. Ao ko tuanga Tia koroboki ao ane te reke ti na careful Te Minita bwa e kawa mwanen te Tautaeka ngkana e a manga kateira n te bowi bwa ti nori ngkai taian NCS aikai e *weak* ake mai imwaina ao ti na reke n te kangaanga.

Ngaia are tao teuana naba te katamaroa nakon aio naba bwa tao e nang waaki te interview are akea te permanent tao ko permanent ma tao e a limited *not forever* tao ti aki ni karokoa 60 te ririki tao e na renew after 3 years *another permanent 3 years* bwa are n tabetai bon angina ngkai ngkana ko nak oni mataku n taabo ni mwakuri aki karaoa te beku raoiraoi aki. E uki te laptop ao te Facebook are inanona e aki kona n tia tabeia ao a pretend bwa arei ao arei ao arei ao I tuangia are kam a permanent ngaia are a katei ao a karaoi ngkane mwakuri ake aki kantaningaki nako iai.

Ngaia are ti nang kakai anga ni katamaroa nako iai ao ngai teuan au katamaroa ane e bia waekoa ruo rikaki naba te contract nakoia ake inano naba ni kabane. Ngai irou tao ti nang bon kakea te Permanent forever ti aki katuka te Permanent ni karokoa 60 te ririki ti anganiko bwa e na riai te mwakorokoro ae ko toki iai ao ko a manga aki. Karekea naba

are tao 3 years contract ko aki perform, finish kabanea kanakoa. E nang kanga n roko Kiribati nakon te tamaroa e ti roko Kiribati n te tamaroa ngkana Taan Mwakuri a bon kabanei raoi korakoraia a roko iaon te tai ao a Kitana te mwakuri imwin te tai.

Ngai temanna ae I kataia ni kakaungaia Taan Mwakuri i Kiritimati roko imwain te tai ao Kitana te aobiti imwin te tai. Ao ngkane ti noriko raoi bwa e teke am teke am takete ao e tia kanoan te tabe n te bong ane. E kakawaki naba are katia am beku n te bongina angina naba Taan Mwakuri e slag e aki tia kanoan te bongina, uabong, tenibong. Ao ai kamaura are te bong ma kanoana te tia ti namakinna naba bwa angina Taan Mwakuri aki a bon iri nanoia.

Ao angina ngkai ti a roko iaon te computer H ao bon angina akana a mena n te aobiti aki karaoa raoi tabeia nakon te kabanea n tamaroa.

Ngaia are Honorable Tibiika ngai naba temanna man te nati ni Kiritimati are I bon namakinai naba ngai bwa ana toro te botannaomata e kakawaki bwa ti na kabanei korakorara n riki bwa ana toro te botannaomata ao aikana a bon aki ana riai ni katuaeaki. Au kabanea ni maroro ngkai e a bon raboo au tai Tibiika ti a bia riki kibara te NCS ngkana ti a bon tar ate NCS bwa e a bon tara ni ngore bwa angina ngkai e a kokonaki te Tautaeka ao ti a riai ni waekoa ni bitia.

Titabo ngkane ma e kanikinaeaki n taai aikai ao ngkai e kairiri naba Tobwaan Kiribati Party e anganira te kanikina ae e aki raoiroi kanoan te NCS man taai ake a nako e aki raoiroi. E buakaka ngai irou n au taratara ao e riai ni katamaroaki. Ngaia are aikai au maroro tabeua ae e a bon riai te waaki nakon iango aika tamaroa aika boou. Ni bon anganiko ngke te roro ae ngkai karina am iango ni bitia ni bon kaitara naba aron am waaki ngke naba te roro ae ngkai. Ae I ataia bwa roro ni kawai absolute irou ngai a bane taia outdated ao ti aki riai n uotiarake kanoan te NCS nakon taai aikai.

Ngaia are I a motika au maroro mai ikai n taekinna bwa e aki raoiroi te NCS are e moan karaoaki e buakaka e aki tamaroa bwa I a tia n rinnako inanon te mwakuri n riki bwa ana civil servant naba te botannaomata iaon Kiritimati ni karokoa bwa I riki ngkai bwa ana toro ana botannaomata bwa I nora kabwakana bwa e aki raoiroi te NCS are e karaoaki mai imwaina. I a motika ikai au maroro Honorable Tibiika ao kona mamauriaki n te Mauri, te Raoi ao Te Tabomoa ao ngkana iai tibanakon te maroro are

bon kanoan ana Auti ni Maungatabu Kiribati are kona bon express are ko taku bwa e riai n taekinaki bwa kabwaian te botannaomata nakon taai aika na roko. Te Mauri Te Raoi ao te Tabomoa ao ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa Te Minita ti a nakon ara tia maroro are imwina ngkane te Tia Tei temanna ae karineaki mai Butaritari Hon. Tinian Reiher te Tia Tei.

Hon. Tinian Reiher: Ko rabwa Tia Babaire ao e koaua e na bon uarereke naba te maroro ao I kan reita bwanan Te Minita ae karineaki mai Kiritimati ae eang ti karabwarabwa ibukin tamaroan kanga e nang organize riki ara bowi bwa are ti ata te tai ae ti na teirake iai. Bwa ko nora am taura aio ngkana e a manga nang ruberube n ruberube e a manga tata burora iai.

Bwa titabo ma te baere ti nang manga weteaki nakon te interview ke tao tera ma e raoiroi ti karabwarabwa iai te Tibiika ao eang tao aikai are e taekinaki are kanoan te katamaroa nakon te waaki.

I kan moana au maroro ni karabwa naba te Beretitenti ae karineaki ao bon ana Taan Mwakuri ao riki bon kaain te PSC are tao a bon nora riaina bwa e nang riai n tabekaki te Biira aio are na katamaroaki riki aron tao korakoraia n te aro are e na waekoa n otinako te babaire aika a riai ni karaoaki ibukia tao Taan Mwakuri ake iai te kangaanga ae a tia ni karaoia ke tao te kairua ae a tia ni karaoia. Ao aio tao e bon riai ae te Biira ae nang kakawaki bwa ibukina bwa e uotira rikaki ao ngkana te bwai ae uotira rikaki ao ko a bon ataia naba ngkane bwa bon te bwai ae na riai ni kabwataki n te auti aio bwa e bon riai. Ian bukina ae na riai ni katamaroaki bwa e a tia noraki kabwakana.

Ao ti bon noria n ara tai ni mwakuri ngke kanga ti mwakuri naba ngkoa n te Public Service ao n ara tai ni kairiri naba n taai akekei ao eang tao iraua te case naba ae ti uotiarake nakon te PSC ao ti konaki naba ian te bwai ae aranaki bwa te Natural Justice. E aki anganaki ana tai te tia mwakuri ni kona ni kaekai raoi bukinakina. Ao n te tai aio kanga tao e a noraki ngkane kabwakan te aekaki ni waaki n te tai arei bwa are e a manga reke ngkane tao irouia bon Taan Mwakuri are a manga kona ni kakarabarabaia n nangin *delay the process* are e na riai ni baireaki iai taekaia.

Ao ti karabwa aron ana kabwarabwara te Beretitenti are aio te Biira ngkane are e na kanga e na kamarurunga riki te PSC e a kabaia riki Taan Mwakuri ao e na kanakoa te raburabu are kanga e a riki bwa te kawai irouia ni kona n raa n aonikai nakon te PSC are e baireaki taekaia.

Ao ibukina bwa akea rabwataia n te tai are baireaki iai ao e a konaki te PSC ngkane ian te koaua are te Natural Justice are kanga tao e mena ian ara Tua ae Maungatabu. Ngaia are ti bon boutokaia akea ae kona n ae tao e na kakewea te kantaninga ae e a bon riai ni katamaroaki ao tao e aonga n ae toki naba te mwakuri n aonikai tao bon irouia Taan Mwakuri. Are tao ataia bwa aio kawaia teuana are ana kona ni win aia case iai ngkana e a baireaki naba taekaia ao akea rabwataia.

Ngaia I nang karabwa te Beretitenti ao I a rang karabwarabwa riki bwa are e bon reke ara tai ni maroro n tain te workshop ao e bon mena naba te Beretitenti ikekei ao e kaekaekai naba taian titiraki akekei ao tao taian raraoma n aron aika a bon tabekaki naba n te tai aio. Ao ti nang ni kabwarabwara iai bwa a nang reke otarana.

Ma bon teuana te bwai ae I bon teirake iai ibukina bwa bon iai teuana te bwai are I kabaebae iai te Beretitenti n tain te workshop are n tabetai ao a kona ni manga bon reke tenan delay bon man mai irouia nakeke Taan kairiri. N aron are kanga I kataia ni kabwarabwara n tain te Workshop are eang are e nang delay aia processing are uotakin te Case nakon te PSC aio tao kabaeakia ake taan bure are a tia n uotaki taekaia rongorongoia nakon te PSC bwa a nang riai n summon 3 te tai ao ngkana aki. Ao ngkane iai ngkane kaitaran te aekaki ni case aio ae riai naba n taraki are e delay ana process te PSC ao taian kangaanga naba are taekinaki are kangai bwa e na katoka aron tao tera e na kawaekoa ni kaotinakoa ana babaire te PSC e na katoka aron te kabanemwane are kona n reke ao aron kanga te kangaanga are tao e *affect* ana *delivery of service te Public Service* ngkana e a maan n aki kakanoa te mena bwa e tiku te aomata arei ni bon hold ana position ma e aki mwakuri bwa are tao e suspended n tataninga taekana.

Ane ae teuana ae kanga I kan kaokia riki nakon te Beretitenti bwa I taku bwa ngkae ti a kabaeia ngkai naka tao taan bure akeke ana riai n roko ni kaekai taekaia n te PSC ao ngkana a summon 3 te tai ma e aki e a waaki te PSC ni karaoa ana babaire ao e aki kona ni bon Justice ngkane n te Court tao te bwai ae aranaki bwa te Natural Justice. Ao ngai ngkane I kan bubutia ngkane te Tautaeka bwa e na karina ngkane are bon manga kabaeakia taan kairiri bwa iai tenan case ake kanga ti kaitibo ma ngaia ke tao ti ongo n taai aika nako bwa a reke are a rangi ni maan n tiku n tataninga nakeke taan bukinaki ao e aki uouotaki aia case bon mai irouia nake taan mataniwi ake a mena n te Ministry Concern. Ao ane ngkane te bwai ae kona naba n reke ngkane are

eang are a tiku nakai n tataninga ao ngke a tataninga ao ko bon ataia bwa are ngkana ko a tataninga iai te bwai ae ko bukinaki nako iai ae ko bon ataia bwa tao ko bon aki kairua ae kona riai ni waekoa ni kaetaki taekana ni uotaki nakon te PSC.

Ko a tataninga ma ko a tataningaia ao n tabetai e kona n affect am Health. E kona n ae iai te aki marurung raoi iai bwa are e a tabetabe am iango ao ngkana e tabetabe ami iango are bon ngaia te computer ni maiura aio ngaira n tatabemanira nako ngkana iai te kairua ae reke nakon ara computer aikai ao e affect rabwatara. Ngaia are kanga I bon kan kabaebaea te Tautaeka iai bwa e a rabwa aio bwa ti a kabaeia nakeke taan bure ao ti na bubuti naba bwa ana bon kabaeaki naba ngkane nake taan kairiri ngkane. Bwa ngkana iai ana case temanna ma temanna ana riai ni waekoa ni karokoa inanon bain te PSC ana aki tiku ni karokoa tao 6, 7, 8 te namwakaina ke iraua are a bon *take* aia *time* ao te aomata are kanga e bukinaki are kanga e kamwawaki man te mwakuri e a tiku n aki rau bwa are tao a rau nakeke tao bon iai te kangaanga ae a bon karaoia. Ma nakeke kanga bon akea te kangaanga ao a rekereke ma bwaai tabeua ao a bukinaki naba ao a tiku *in limbo for* tao iraua te namwakaina.

Ane ngkane iai te kangaanga iai bwa are e affect marurungia. Ao ngaia are kanga ane te bwai ae I bon teirake iai bwa I ti kan bubutia te Beretitenti bwa tera ngke arona bwa tao ngkana e taku bwa ti aki angana n te tai aio e a katikua bwa kanga tabetaben ana aobiti bwa a taraia bwa enga te tai are kanga e na angaraoi iai are bon kabaekia ngkane taan kairiri bwa ngkana iai ana case te Staff te Officer n te mwakuri are tao tera ae karaoia e na riai ni waekoa n roko inanon bain te PSC.

Ao ngkana tao ti kangai e na riai n roko tao within te tai are kanga tao e suspended iai ke tao e uotaki taekana iai ke iai te case ae reke iai tao 1 te namwakaina ke 2 te namwakaina ao e nang riai n roko inanon bain te PSC. Ane ngkane e na bon buoka naba aron tera te kangaanga ae ngaia e uotaki n te tai aio ibukia nakeke a reke n te are a tia n uotaki taekaia. Ngaia are kanga bon ti ane ae I kan teirake iai ni bubuti nakon te Beretitenti ae karineaki bwa tera ngke arona bwa a katabetabea aia iango ana taan rabakau ni manga tara ngkane te itera are kabaeakia bon taan kairiri bwa ana aki matu iaon ana case te aomata.

Bwa ngkana iai temanna are e reke n te bure ana waekoa naba ni karokoa ana case inanon bain te PSC n te tai ae waekoa n te aro are kona ni

waekoa ni baireaki taekan tao te Staff ane ke tao te Aobitia ke antai are e reke n te kangaanga n te tai teuana ma teuana. Tao bon ti anne ao I nangi ni boutoka te Biira ao I rangi ni karabwa te Beretitenti ngkai e tabekaki aio bwa are tao aio bon kakorakoran ngkane ana kona te PSC ni kaotinakoa ana babaire n te aro ae na aki aonikaiakaki ao e na aki banebuaka naba ana mwane te Tautaeka iaon tenan cases akeke manga bon mwantiaka iai taan rabakau akeke tao nake bon bure akeke a baireaki taekaia. Tao man anne te Tibiika ao I boutoka te Biira n onoono e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao ara tia maroro are imwina ngkane bon te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tarawa Teinaieta Hon. Terieta Mwemwenikeaki te Tia Tei.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa Tibiika ae ko karineaki ao e koaua reitan te kamauri nakoia ngaira ni kabane ake ti a mena n ana Auti n Tei Kiribati kam na bane ni mauri.

Ao e koaua I a kan reita te maroro te Tibiika iaon te Biira ae rangi ni bongana are e a tia ni uotia te Beretitenti are tao kakorakoran riki karaoan tibwangan te rabwata ae te PSC ke te Commission are e a katabeaki ian te Tua ae Maungatabu bwa e na kateirakeia Taan Mwakuri, e na kabaneia naba Taan Mwakuri ake iai aia kangaanga ke a reke aia kairua ae a karaoia inanon aia tai ni mwakuri. E na rinanoi kanoan tenan tamaroan tenan mwakuri ake a karaoi Taan Mwakuri bwa ana kona n anganaki te karikirakeaki te kanuanga are riai n reke irouia.

Ma I taku bwa e nang mataata ana kabwarabwara te Beretitenti iaon kanga te onoono are I taku bwa bon akea ara totoko iai ma ti rangi ni boutokaia ao e koaua e awa te maroro are e ngae ngke tao ti kabirimwakaan ana babaire te PSC ibukia nake tao iai aia Disciplinary Cases are I taku e na rang rawata mwangangana n aron are e a tia n taekinaki. Bwa e bon riai tera arei kang ni kona te PSC ni kabaitia ane ian bukina are e kona n rota aron tao te Public Service Delivery ao tao tera arei tao te kabanemwane are e a tia n taekinaki are a unnecessary bwa e a fail ao akea ana output te tia mwakuri bwa e a bon tanaki ni manga bon nako ni kakarekemwane riki tao e oroben ao e akawa ao e teimatoa n anganaki tao te itera ni boo.

Ngaia ti taku bwa te rational ao e rangi n ota ao ti nang boutokaia. Ma I taku bwa ti kan maroro teutana iaon irekereke te baere kanga tao te kababane ao e koaua te Tia Tei ae karineaki mai Butaritari ae e a tibwa taetae imwaiu ao e nangi ni koaua

ana point are ni PSC naba e ti kona ni karaoa tabena bwa e na karaoa te babaire ae raoiroi nakoia Taan Mwakuri ake aki karaoa tabeia ngkana a ribootinaki irouia Taan koroboki ke tenan SROs.

Ao n tabetai ko bon n aron ae taekinna Te Minita temanna man te Aono n Raina kanga n tabetai ao bon ana namakin naba te botannaomata are e nang korakora naba kanga ai te ebu n aron te service are a tia ni kakarekea iroun tao n ana tab oni mwakuri te Tautaeka ti karautaeka. Ma are tao ane te namakin ngkai aika moan taekinaki, ko roko bon ti neierei ae kona ni karaoia te titoa arei ao e aoraki ngkai bon akea riki ara anga ae kona ni buokira e bon rawata te tangitang irouia Taan Mwakuri.

Ao tao e nang bon roko naba are ae te PSC naba are bon akea te bae ko kona ni karaoia bwa e uara aron aia mwakuri Taan Mwakuri ngkana e a tibwa karaoaki te submission. Tao aio bon kanoan te reform nakon ana waaki te PSC ngkana e a kona naba n anganaki kanga bon mwakana ni karokoi ana inquiries n tenan Ministries. Ni bon ongongona n tenan n aron aia complain tenan aomata ao ni bon kona ni bon summon naba te SRO. Ni kangai kanga tima akea am submission n te ririki ae nako ao n te ririki aio eang te koaua teuana te ministry ae e a rangi n rawata te complain te Facebook iaona bwa e nang korakora kanga aron te aki mwakuri raoi. Ma tao aikai ae ti a karekebai kanga ni karini bwa kanoan ara maroro ngkana e a maroroakinaki mwakan te rabwata ae te PSC.

Ao tao teuana naba ae bon kangai bwa ti aki ataia ngkai bwa ngkekei moa kanga bon iai are ngkana ko mwakuri ao ko tiaina raoi am kanga am contract ke am appointment. Ko sign na bwa bon ko bon agree bwa akekei bwaai ae kona karaoi. Ao ko sign nabwa bwa ngkana ko aki karaoia ao kona bon kabaneaki.

Kanga bon iai ngkoa te appointment ae ti sign naki I aki ataia ma ngkana akea tao e manga riai ni manga karaoaki are imwin raoi ae ko mwakuri ao e na iai te contract ae ko na sign naia ni kabane nake a kona ni baireaki taekaia iroun te PSC. Tao te tia kaitiaki nakon tao tenan Directors ke tao tenan Engineer are na bane n sign nai aia contract ao ana agree bwa ane ae a tia n raa arei ao ngkana a urua te NCS ao ane ngkane ae a bon kona ni kaitara te Tuua are ana anganaki.

Ao tao iai naba ngkoa te kantaninga are ti kataia ti bon kakaraoia ngkoa are akea ana legal bases ngke ti kataia ni karaoia are ti kataia ni botia Taan Mwakuri ti boraraoi ma te PSC bwa ngkana tao e a koro tao 20 ae a tia ni kateirakeaki inanon te

namwakaina ane ae tao te tia kaitiaki, tao te tia kuuka ao ti boo ngkoa ara workshop n te PSO iaon tenan basic mena ae kanga te cultural mena atan te katei ni ikarekerekea ma kanga te Public Service ke te Customer service tenan basic financial mena are ti na ataia bwa e nang kakawaki are kona kawakina ana mwane te botannaomata.

Kona aki ti rannanoa te Cleaner ngaia tabena e na ti nako ni kamatei tenan Aircon ma kanga kanga aekaki akane ti tenan basic ao teuana are te Aro kanga te Christianity mena ti teuana ara kataia ni karaoia ngkoa. Bwa angkoa ti na bon put up bwa bon te Tua ao ti nang mena bwa ko aki ngkana ko reke ngkai n te Interview ao ko na ti anganaki kanga am probational kanga appointment ao ko anganaki raoi am mena ngkana ko a tia n undergo tera arei angkoa tenan trainings aikane. Bwa ana bon riai n reke iroum ae kanga atan te katei, kanga te anua ni Kiritian kanga tenan values ake ti taku bwa ana bwainaki n te Public Service ao teuana kanga business mena are bon kawakina ana kabanemwane tera arei bwa ti na bane ni contribute nakon kanga karauan ana kabanemwane te Tautaeka.

Ao ngkane ko anganaki ma tao tibwangam naba bwa kanga e na compulsory bwa ana *mandated* Taan Mwakuri bwa ana bon bane ni karaoia ao a tibwa kona ngkane n *effect* aia *appointment.* E aoria bwa are tao bon tenan taeka ni iraorao e kakawaki ngkai e a reke ara tai ao e koaua are e bon eti are ti na kanga ni bon karaua ni karokoa ana service te Public Service bwa e na bon *efficient.* Ao tao e koaua are ane bon iai te PSO ao te PSC ao tao ti a kona naba bwa tao a bon manga review aia raa arei ao e bon anganaki te PSO bon ti tera arei ngkana e bon *manage* aia *performance Taan Mwakuri* ao ana kanga n *achieve* te *efficiency weekly service delivery* ao tao te PSC ao e a bon anganaki riki tera arei kanga tenan contract bwa e a karaua n raa arei. Ngaia are I boutoka are tao ti kaotam e anganaki riki taben te mena e a kabuburaki riki te PSC bwa ngkai ti ataia ai bon ti *process* naba ma aia Tia koroboki ti ibukin te tau miniti ao tera are e kona n support iai tenan Commissioners.

Ma tao e a expanded riki ara role are ea bon ti tara te TOR n aron te kamwakuri ao te PSO e a bon ti *concentrate* iaon ana *performance* Taan Mwakuri bwa ana bon *efficient* n tokin te tai. Ngaia are tao kai tao ti ane au contribution tera arei ao ti a karabwaia riki Taan Mwakuri ake a roko ni boutoka aron te maroro n te Biira ao ai moaraara riki te Beretitenti n aron ana onoono ao eang I boutoka te Biira aio Ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa Tia Tei ao ara tia maroro ngkane are imwina bon te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tabuaeran Hon. Kaotitaake Kokoria te Tia Tei.

Hon. Kaotitaake Kokoria: Ko bati n rabwa Honorable Tibiika ko rabwa ngkai ko kona naba n anganai au tai bwa N na kona ni maroro iaon te onoono ae nang kakawaki ibukin tibwangan te PSC bwa e na karauaki raoi e na smooth ao e na baiti karaoan ana babaire te PSC, ngaia are ko rabwa Honorable Tibiika.

Tao bon te moanbwai ti a kaitaua nakoia nakon te Beretitenti ae rine n reitaki ma kain ana aobiti, kain te PSC ake a tia n rangi ni mwakuri korakora ni katauraoa aio. I taku bwa aio ae rangi ni kakawaki riki tao n te Public Service bwa e kakoauaki bwa iai mwarara tabeua aika noraki ni itera aika mwaiti ao te kantaninga bwa te onoono aio e na kona riki ni kabirimwakai ana mwakuri te PSC ao e na kona naba ni rangi kakamakuia Taan Mwakuri bwa ataia bwa iai te tools iai ana bwai ni mwakuri te PSC ae e a tauraoi ngkai ngkai e a tia tao a tia n ongo bwa e a tia ni kabwataki n te Auti n Tei n te moan tai bwa e na kona ni katereia koraki aikai ao n te aro bwa ngkana arona bwa iai te bwai ae a karaoia n te tai aio ngkai e a tamaroa aio ao ataia ae na kona n reke n te kangaanga akea aia chance bwa ana kona ni manga challenges ana decision te PSC ao ni win ke tao ni manga reke te mwane nakoia te bwakamwane.

Tao iai bwaai tabeua ae ti kan maroro iai n tarakin bon tao katamaroa tabeua aika tao ti a tia noria inanon ara tai n reke bwa kain te Public Service ke tao tenan Civil Servant ao a rangi ni mwaiti aika a na kona ni katamaroaki ae na kona ni kabirimwakai mwakuri ae ni irekereke ma te PSC. Tao riki ngaira Taan Mwakuri n tabetai ao ti taui bwaai iroura ao e kona n reke are tao e kona n reke are tao ngkana ko tatangira te aomata are tao e nang aera tao e nang katuaeakaki ao ko a manga bon karaoi arom n tauai am submission ibukina. N te aro bwa e aonga tao ni maan riki ni mwakuri ma I taku bwa aikai ti aki iango aika mena bwa a buoka n raa ni karawata te mwane ae na bane ana mwane te botannaomata ao te tia karaoa te bure e na teimatoa tao ni bwabwakabwai ke n raa.

Teuana te bwai ae I aera arei are a bon bane taian katamaroa a nang mwaiti katamaroa ake I taku bwa ti na kona ni maroroakin iai ti a tia ni maroroakin n tain te workshop are karaoaki ao tao n te tai aio I nora riain are tao imwin aia kabwarabwara tao te Tia koroboki Taan koroboki n te PSO ao te PSC iaon are kanga iai ngkoa are

Comment ibukin te tai are 3 te tai iroura ngkoa e rangi n abwabwaki ma n tarakina n te tai ao ti a nora riaina ian ae ti 3 te wiiki anganakin ana tai te tia uotakirakeaki taekana ke te tia baireaki taekana iroun te PSC ae anganaki. I taku bwa e bon tau naba ane iroun te tia tao te tia baireaki taekana ni kona ni provide ke tao ni kona n defend ana itera nakon te PSC n ana bure are tao e uotaki nako nako te PSC.

Ma n tarakina n te tai aei ao 3 te tai ke te 3 te wiiki ae rangi n tau aio ibukin te aomata ane are e aki naba n rangi ni maan n aron te aro are e na rangi ni mwaiti te kabanemwane. Ngkana kanga ti teuana te mena ae I kan tao I kan contribute naba nakon te onoono aio ke tao te Biira aio iaon are tera. Ngkana arona bwa e a tia ana babaire te PSC I taku bwa e a tabwanin raoi kanga e a reke raoi ana bwai ni mwakuri te PSC ane e aki kona n raa ni manga question iai ke tao n Challenges ana decision bwa are e a reke raoi ana bwai ni mwakuri are 3 te tai. Ngkana e aki kaoti te tia bukinaki ao e a tauraoi naba te PSC ni kanakoa ana babaire ibukin te tiaki ongotaeka ke te tia aki karaoa raoi tabena n te tabo ni mwakuri.

Ngkane ti teuana ae I kan tao I kan uotia n te tai aei bwa ngkana arona bwa tao e a riki ke tao ngkana arona bwa e a tia n reke. E mena iaa ngkane ana babaire te PSC are e a tia ibukin bairean tao te tia mwakuri bwa e a tia ana babaire bwa tao e kona n are tao e na bon tiku n ana mwakuri. E tiku n ana mwakuri bwa imwin ongoraeakina iroun te PSC ao ngkane au titiraki bwa e aera ngkane kai aki kateirakeaki te aomata ao e a bon bwakabwai ao e a bon anaa aron ana motirawa. E ngae ngke e a tia n otinako ana babaire te PSC ao e a bon karaua tao ni bwataiwae ni mwengana ke tao e nakea ao e nakea ao e bon bwakabwai ma e aki karaoaki nanon are e a tia ni baireia te PSC.

Kanga ane teuana te mena ae I kan tangiria bwa e na kona ngkana e na kona n rinanoaki ao ni kakaeaki nnena bwa e na aki manga riki nakon tao nakon taai aika na roko ngkana arona bwa e a tia n riki. Ngkana ti au titiraki bwa e mena iaa ana babaire te PSC are e a tia ao ni manga question ke n challenge tao bon man te Ministry are tao a karaoa aia submission ibukin te tia mwakuri ao ngke e a tia te babaire bwa e win te Tia Babaire ao e tiku n aki mwakuri bwa ngaia tao e aki kukurei iai te Ministry.

Ngkane e mena iaa ngkane mwakan te PSC are e a tia n anganaki ian te Tua aio bwa e na kona ni kababane ao e na kona ni kateirake. Ngaia ngke e a tia ana babaire bwa e na kababane ao e manga bon iai ake tao a kona manga question ke tao n

challenge ana babaire aio. Ao aio e reke naba bwa teuana te kabanemwane ae kanga e aera e reke bwa ana kabanemwane te Tautaeka ae kanga e unnecessary bwa are nanona e aikoa mwakuri te aomata bwa e bon mena ian ana auti ao te bwakamwane ae bon bwabwaka. Ao aikai a kona n riki ma tera ngke e noraki riaina n te tai aio iroun te PSC ao tao bon te Beretitenti ae karineaki ma tao ana Taan Mwakuri ngkana a kakaea naba nnen aio bwa e na bon e na aki kona n riki.

Tao n tabetai e bon kona n reke e kona n reke tao riki ngkana tao ngai tao riki tao e kona n reke ngkana ngai Te Minita ane te katoto ma tao e a tia te babaire man te PSC bwa e na okira ana kain tekateka te Tia Mwakuri ao ngai are Te Minita I aki kukurei iai ao I a taua te aomata ane bwa e na aki mwakuri e na teimatoa n aki mwakuri e ngae ngke e a tia ana babaire te PSC ao tao ni manga kakainako kawaina ae na kona ni manga win ke ni konaki te aomata arei. Kanga aikai ae ti kataia n uotiarake bwa bwaai aika bon kona n riki ao e na riai n aki riki.

Ngaia are te bubuti bwa e bia noraki aio man ana itera te PSC ao kanga bon teuana riki are e a bon tia ni mwaneweia te Tia Tei mai Butaritari. Ma ngai irou e rangi ni kakawaki bwa e na bon riai naba raoi tao riki te Tia koroboki n te PSO tao tenan Leader n tabetai a kawenei ni maani bwaai. Tao tenan files ake a bane put up nakoia ao a mena iaon aia desk e kona n reke ai 1 te wiiki ai 2 te wiiki ngke e na bon riai tao ti te bongina, Uaabong ao e a riai naba nako te bwai ane. A riai naba ni kanakoa ke n allocate nakoia.

Ngaia are n tabetai bon te kangaanga irouia naba nake a tia ni mwiokoaki a tia n anaki bwa taan kairiri n te Ministry teuana ma teuana. Ngaia are bon te bubuti tera ngke e noraki aio bwa ana bon riai naba ni booaki koraki aikai ngkai a tia n anganaki te mwiokoaki ae rangi ni kakawaki ibukin te botannaomata ao ana bon riai n iai te bwai ae na karaoaki nakoia ni kauringaki n taainako bwa ngke a rineaki nako ikekei iai tibwangaia ae kakawaki ibukin buokaia aomata ao a na riai ni karaoa tabeia n aki kawene nakoi e ngae ngke te kainano bwa e kainanoia aomata aika nang kainanoia ao a okioki. A okioki teuana te wiiki, uoua te wiiki ao ngaia te file ke tao tera e a tiku n ana ruu te Tia koroboki bwa e aikoa kakaraoaki.

Tao tenan *mail*s ma tao tenan raa are e kainanoaki te ibuobuoki iai nakoia te botannaomata ibukin kainanon te botannaomata e aikoa kaekaekaki ma e a bane 1 te wiiki e a bane 2 te wiiki. Aikai bwaai aika riki ma I taku bwa ana riai ni katamaroaki bwa are

aikai kanoan te katamaroa inanon te waakirake ibukia Taan Mwakuri. N aron are e a tia n taetaekinna Te Minita ae karineaki man ara Aono ni Mainiku ara Minita ae rine ao e rangi n eti are a bon riai e riai ni katamaroaki riki tenan tao tenan policies ke tao tenan Tua ake a irekereke ma aroia Taan Mwakuri bwa ana aki kona ni manga reke tao aia excuse Taan Mwakuri bwa are already a tia tenan Tua tenan policy ao ngkana iai te bwai ae a karaoia ao a bon tao a bon tenaki naba ni bon te tai are a reke iai, a urua iai te Tua.

Ngaia are e na aki rang abwabwaki ae N na maroroakinna ngkai e a bon mwaiti ae tenan point ae a tia n tabekaki ao ni boutokaki n te Biira aio ma are ti a kauataoa riki ara kabwarabwara nakon te Biira aio bwa ti ataia bwa ae rangi ni bongana. Ti ataia ae teuana karaoan ana decision making te PSC ti ataia ae ngkana ana karaoa aia babaire ao a bon maraki atuia ao tao a bon ngae n taua ramwaia bwa are ataia ae a nang karaoa bairean taekan te aomata ae a nang kabanea ao e nang reke iaa boon kanana ngkana e a kabanea. Ma are bon ane te bwai ae riai ni karaoaki ngkai e a bon aki ongotaeka a tia n anganaki te reprimand bon man aia Ministry ao 3 te tai kauringakia man te Ministry imwain ae roko inanon bain te PSC.

Ngaia are ti ataia ae rarawata uotaia kain te PSC ao I taku bwa teuana aio ae na buoka e na buokia n angania raun aia iango ngkana arona bwa a roko n are a nang karaoa aia babaire bwa ataia bwa te Tua aio ataia te botannaomata ae ana riai n raa. Iai te Tua ae e a tia ni wene ibukia ao ana riai n rangi n taraia raoi ao ni mwakuri nako iai n te aro bwa ana aki kona ngkana a karaoa te mwakuri ane ke tao aki ongotaeka ke aera ao ana kabaneaki n tokin te tai.

Ngaia are I taku bwa ti kakaitau bwa e reke aio bwa ana bwai ni mwkauri te PSC ae tao e a mwaka roiroi riki ao e na kona e a bon kona naba n angan te PSC ana babaire ae na kona ni karaoia on the spot ngkana arona bwa a bon aki aki ongo ke e aki roko nake tao a summon bwa are iai aia bure ngkana a motikaki taekaia. Man au maroro aikai te Tibiika ao I a kakaitau riki ngkana iai tibanakon te maroro ti a kawenea bwa te kabwara bure ao ti nang boutoka te onoono aei. Te mauri te raoi ao te tabomoa ao ti bane n tekeraoi Ko rabwa riki Honorable Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa Tia Tei ara tia maroro are imwina bon te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tabiteuea Meang Hon. Taberannang Timeon te Tia Tei.

Hon. Taberannang Timeon: Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki ao I

karabwako naba ngkai ko anganai au tai bwa N na maroro iaon te Biira ke te onoono ae tabekaki n te tai aio moan te kakawaki aei te Tibiika.

Ao I moanna ni karabwa te Beretitenti are e a tia n tabeka te onoono aio nakoira n te tanimaeaon taai aio ao ti a tia ni butimwaia ngaira mai ikai e a tia ara Leader ao ake taan taetae naba imwaiu te Tibiika ti a tia naba n anga ara boutoka nako iai. Ngai naba I boutoka te Biira aio teuae Tibiika.

Tibiika ti ururing rikaki ngke ti moan mwakuri n te Public Service 78 bon imwain te inaomata ti inaomata n 79 ao moan te mwaiti tei matang n te Public service n te tai ane teuae Tibiika. Eang ao au raraoma n te tai ane ngaia e aki e buakaka ae ti moantai ni kabaneaki bwa e rawata tei matang ae kabuta te waaki n te tai arei. N te Finance, n te PSO, n ana aobiti te Beretitenti iai te Tia koroboki ngkoa ae eang ara Minita teuae Hambotn. Ma ti maku ao ti taku e na kabaneira ngkana ti mena, teniberuberu naba.

Ma ti karabwarabwa teuae Tibiika iai kamanoara n te Tua ao te rabwata are e tei ibukia Taan Mwakuri te PSC ko aki kona ni kabaneaki n aki akaka. Ngaia are ni moanaki n aei teuae Tibiika ao ti karabwarabwa ao ti kaitau bwa a kaman tia ni kateaki Tua ma kamanomano ibukia Taan Mwakuri. Bwa Taan Mwakuri Tibiika bon ngaia ana lice blood te Tautaeka ma te Tautaeka teuana. Tao ti kakamoamoaira ngaira Minita bwa arei ao arei ao arei ma e aki kona ni buti te waaki ngkana aki kona ni karaoia Taan Mwakuri.

Ao Taan Mwakuri akanne aomata ae ana riai n tararuaki raoi bwa ana karaoa raoi tibwangaia ian naba tuan aia mwakuri ao ngkana aki ao e na karaoaki naba taekaia n te aro ae eti ao e riai.

Ngaia ae ti karabwarabwa n te tai aio teuae Tibiika bwa ti taku bwa aio tamwarakean te tamaroa ibukia ara Taan Mwakuri n te tai aio e kainanoaki naba aio teuae Tibiika. Eang bwa ti moanna ni kekerake nakon te mwaneka are iaona a moanna riki ni mwatai ara Taan Mwakuri teuae Tibiika a mwaiti aika a oki mai bebwa aika taka bubura. Ao ae teimatoa naba ni kakaeaki te rabakau irouia ara botannaomata n te roro ae rikirake bwa ana kabuta ara waaki ngkai ao nakon taai aika na roko.

Ngaia are e na aki bua tangiran aio teuae Tibiika bwa e na teimatoa ni mwakuri te PSC ao ti karabwarabwa ao ti kakaitau n arona are e a tia n taekinna ara Leader ma I kaitau moa ngai nakoia Taan Mwakuri bwa ana riai ni karaoi tibwangaia raoi ibukin kabutan te waaki. Eang bwa aki

mwakurin tao te Tautaeka aio ke a mwakuri ibukin tao antai a mwakuri ibukin te botannaomata. Ma te Tautaeka teuana ma te Tautaeka teuana Tia Babaire e anganaki te mwaka iroun Kiribati bwa ana kabuta te waaki ao te waaki ae ana kabutia ngaia are e na kabutaki irouia Taan Mwakuri ae ana tararuaki raoi aroia bwa ana aki bainataeaki irouia taan motikitaeka.

Bwa are bon aomata ngaira naba te Tia Babaire ngaia are ti karabwarabwa n aio ti karabwaia Taan Mwakuri kam bati n rabwa Taan Mwakuri ma karaoa ami mwakuri raoi nakon are kam riai ni karaoia. Roko iaon te tai, tai roko ni kineuti, tai roko n laptop, tai roko n raa riki. Ma are ngkana ti kangai bwa te live blood te Tia Babaire Taan Mwakuri ao antai ae na tararua ane Tia Babaire bon ngaira ake ti tararua te mwakuri ni moa mai irouia Minita, mai irouia Taan koroboki bwa ana taraia raoi bwa aia Ministry a mwakuri raoi a mwakuri raoi te Tia Babaire. Bwa ngkana aki tararuaia ao ngaia are e nang boo ngkane te takakaro naba teuae te Tibiika ao antai ae na bukinaki ti na bukinia Taan Mwakuri ao are tao ti aki bati n roroko naba n te tai. Eang te aoa iraua ngkai te tai n report nakon te botaki ni mwakuri te aoa 9 eang ao bane roko te aoa 9 ao ngkoe Te Minita kona roko n te aoa iraua te 12 eang are ko Minita bwa ko inaomata ao ko teirake ikai n taetae nakoia Taan Mwakuri bwa aki karaoa tabeia.

A riai ni karaoa tabeia ao ngkami naba Minita ma Taan koroboki karaoi tabemi, karaoi tabemi bwa te roro ae rikirake te roro mai imwaina e kainanoa te waaki aio Tia Babaire eang e kainanoia ao ae e na bon bae n ibitaki Tua aikai bwa e aera e aranaki iai bwa te self-improvement bwa ti nori bwaai aika ti kabwaka iai. N aron ae taekinaki ngkai n te onoono te Tibiika e koaua e delay te waaki ibukina bwa Taan Mwakuri a biribirinako bwa are a onimaki, e tuai roko kabaneakira man te PSC bwa ai tibwa 2 te tai ai tibwa iraua te tai.

Ngaia are e na riai n katenaki aio n aron are e a tia n taekinna raora n Tia Tei ae karineaki mai Tabuaeran, e na tena aio nakoia Taan Mwakuri ao ti na butia Taan Mwakuri bwa ana kakaonimaki ni karaoa tabeia bwa anaki taninga te state aio are e a roko tangiraia ao a nang kakaeaki iroun te PSC bwa ana appear imatan ana bowi te rabwata are ngaia are e tararua aroia. Ti anga naba ara taeka ni karabwarabwa nakon te PSC ma kaina teuae Tibiika e aki bebete aia mwakuri bwa are a kataia ni iran tanga itera aika 2. Te Public Service bwa e na nakoraoi te waaki irouia Taan Mwakuri bwa ana roko raoi n aia tai ao tera riki ao tera riki ao tera riki ao Taan Mwakuri bwa ana aki

bwainataeaki irouia taan kairiri te Tia Babaire. E na iai te service nakoia ke te Conditions of Service ae na riai ni fair e na fair te Tia Babaire ao e na riai n aron are e taekinaki bwa te Natural Justice Tia Babaire. Ti aki are kangai ko na bane ngkai ao ko a bane naba ko na riai n anganaki am tai ao e koaua ae tao 3 *times* te Tia Babaire e a bon nang tau e riai n tau anne. I taku bwa ko a rangi n akoaki ao ko riai n aki manga kabatiai naba arom bwa ngaia ko nang biribirinako bwa e tuai n serve te summon nakoim bwa e tuai reke rabwatam.

Ngaia are e na riai ni katamaroaki riki te itera aio te Tia Babaire bwa e aonga nakoraoi e aonga nakoraoi te waaki ao e koaua ae ti a tia ni mwakuri naba ni kairaki n aio te Tia Babaire ao ti ataia bwa e aki kona n toamau te mwakuri n te botaki ni mwakuri teuana ma teuana ngkana akea Taan Mwakuri. Ao riki nake mai eta te Tia Babaire bwa are a biribiri nako ke tao iai te bwai are e tuai nakoraoi irouia ao a tataninga naba te tai ane. Ma e nang wene nako bwa tao ai iraua namwakaina ai iraua namwakaina, e *acting* temanna e *acting* temanna e rangi ni kaokoro are e *acting* nakon are bon te *substantive officer* te Tia Babaire are e na kabuta te waaki ibukin te botaki teuana ma te botaki teuana.

Ngaia are eang ti boutoka aio I taku bwa akea ara kangaanga iai ti nano teuana iai ma te Tautaeka ma te Beretitenti ae karineaki bwa ana riai ni kamatoaki Tua aikai ibukia Taan Mwakuri ao ibukia naba taan ang ate babaire kain te PSC bwa e na bebete naba aia mwakuri ibukia Taan Mwakuri ao ibukin te bukinaki are a tia ni bukinaki iai teuae te Tia Babaire. Ngaia ti karabwarabwa n aio te Tia Babaire bwa ti taku bwa te mwanekarake eang eti te taeka are akea tokin te tamaroa bwa te tamaroa e kuneaki ni bwaai aika aki nakoraoi inanon te waaki Tia Babaire ko aki nori naba ngkai bwa ko nori imwin te tai after experience te Tia Babaire imwin te tai. Ao ngaia e aki nakoraoi ti a kakaea angana ti a bon kakaea angana bwa ti na noria bwa aio te bitaki ae raoiroi ke aki bwa are bon tokin te tai ao e na bon manga tuangko bwa ngaia tiaki angaraoina aio n aron are ngaia tao a tia ni kokonaki n te bowi ao are bon tokina bwa te bowi bwa are te bowi ngaia te rabwata teuana ae na riai ni karineaki ana waaki ao e tei naba ibukia te botannaomata bwa ana aki bwainataeaki n te tai teuana ma te tai teuana.

Ma ti aki nanona bwa ara botannaomata naba ke ara Taan Mwakuri a nang aeaei waeia ibukina bwa iai aio n te tai aio. Ngaia are ngkai e a katenaki aio ao ara kantaninga bwa e na uarereke riki te kangaanga nakon taai aika na roko ao n aron are a tia n taekinna raora

tabeman ake a tia n tei imwaiu te Tia Babaire. N na kauarerekea naba aron kabwakan ana mwane te botannaomata ae e aki riai bwa e a kakabwaki boon temanna e a kakabwaki ana bwakabwai temanna bwa e tuai tia e tuai tia ana case. Ao ngaia bon te bwai ae riai n tia ma e na kanga ao are e biribirinako te Tia Babaire ngaia tao e nako New Zealand bwa tao e nako ni motirawa ke tao e nakea ma tao e tataningaki ni karokoa e oki ao eang tao e a *retire.* Ti boutoka aio te Tibiika ao ti karabwarabwa ao eang ti na tekeraoi n taainako ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ngkane ara tia maroro are imwina te Tia Tei temanna ae karineaki mai Makin Hon. Pinto Katia te Tia Tei.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa Honorable Tibiika ao e koaua e kakawaki naba ae ti na anga teutana tao ara iango ni ibuobuoki ke tao ngkana arona bwa e na ibuobuoki nakon te Biira aio ao tao ti na kaitau riki. Ma N na ti kauarereke Honorable Tibiika bwa I taku bwa e bon rangi n rawata te maroro iaon te Biira aio.

Bon ti te bwana ni kaitau riki nakon te Beretitenti ma kain ana tiim te PSO ao te PSC are a tia ni uotarake te onoono aio ibukin katamaroan riki kanga tao te reitaki riki nakoia Taan Mwakuri ake tao a nang baireaki taeakia iroun tera arei tao te PSC Tia Babaire. Ngai I taratara ao I taratara man te itera teuana bwa I taratara ngkane kanga te bwai ae aranaki bwa te *delivery mode* bwa ti na kanga ni karokoa rongorongo aikai nakoia nake taan baireaki taekaia ke tao angkoa are kaweneaki inanon te Biira bwa 3 te tai.

Bwa ngkana tao ti ururing rikaki te Tibiika ngkoa rimoa ti ataia ko bon aki kona n ata am teremo ae roko ni uaa e roko te uaereti. Bwa tao iai ngkai ara koraki ngkai ae tao ata te uareti ke aki bwa ko ataia naba ngkana e bwatika te messenger, a reke ana uaereti te unimwane arei ke te unaine arei. Ngkai ko korea am reta akea ai iraua te namwakaina bwa are te kaibuke e a roko n te post office ikekei e manga kanakoa tao nakea e rangi ni maan. Ti rangi n kaitau n te tai aio bwa are teuana mai buakon naba te *delivery mode* ke tao karokoan te rongorongo irouia tao nake rang ongotaeka n te tai aio e a rangi ni butimwaka n te tai aei.

Ti ko kanakoa ngkai ao e a roko naba boona n te miniti naba arei man tabetai te meri arei ngkana ko a karokoa ko nakoa nakoia nakai ao n tabetai te baere a kaman ataia. E mail te Tia koroboki man te PSC e ti taraia n te tai arei ao e rawa ni kaboa. Ti kaitau bwa ngaia iai naba okorona naba n taai aikai bwa 2 aekakin te rititi are ko kona ni karaoia ibuakon

te mail ao N na kabwara bure ngkana tao arona bwa tao a bon ataia n te tai aio. Tao ngkana arona bwa tao aikoa bwa tao na kanga ni karaoa aio ao tao e a reke naba au tai tao ni manga kauringia inanon te tai aio Honorable Tibiika.

Iai 2 te rititi teuana e aranaki bwa te *delivery receipt* ao te kauoua te *read receipt* bwa are ngke ko kanakoa am mail ao ngke ko kanakoa ao ngke ko tuanga te mail arei bwa N na kanakoa te bwai ae aranaki ke e na ti tuangai bwa e a tia n delivered te bwai aio iroun te aomata ke e tuai. Ngke ko kanakoa ma te bwai ae uarereke aei ao e nakon te aomata arei ao te mail arei e tataninga ao e a tuangko naba ngkane ni kaokaki ngkane ni kangai te rongorongo. E tia n roko am mail ma e tuai warekaki ma ngke ko a manga stamp-nna ni manga korea riki te bwai ae aranaki te *read receipt* ao teuare ke neiere e noria n te tai arei ao e warekia ao e a bon *automatic* naba n oki te rititi nakoim ngkoe te aomata are ko kanakoa te mail ao e na tuangko ni kangai.

E warekaki iroun neierei ke teuarei n te miniti arei ao n te tai arei ao n te bong arei ao n te date arei. Ao I taku bwa ti na kakaitau bwa aikai karokoan riki rongorongo aika nang baiti ao ngaia bon iai naba angaia ma tao e nang roko ngkane te rongorongo are kangai a nang bukinna bwa e hack naki aia account. Bwa ti aki kona ni warekia bwa ti aki kona ni kauka ara password ke tao tera ke ae kanga baika ana rinnako iai. Ngkana ko nonora ngkai te messenger ao ko toma iai ao ko nora nora te aomata are e kaoti n te tai arei bwa tao e rangi ni kiakia ao n tabetai ko manga noria bwa kanga e kiamaki ke are kanga e gray ao ngkana ko anaa am mouse ao kanga ko kataia ni kamwakuria irarikin teuaei ao e na tuangko e a tia ni maiu teuaio ao e nora am rongorongo n te tai arei ao arei. Ao ai bon aekakin naba te bwai ae karaoi naba te mail ke te email are ane are ngaia ti nang kaitau iai bwa tao e na kona n rangi ni ibuobuoki riki nakon te Commission n te tai aio.

Ngaia are ti aikane au maroro te Tibiika ao I nang kaitaua te onoono aio bwa e na angan riki tera arei te PSC aron katawean ana babaire nakon te tia mwakuri are tao e a bon aki ongotaeka. Ngaia are ti kaitau ao ti karabwarabwa n aron are e a bon tia ni maroroakinaki mai irouia kain ara party te Leader ao bon Taan Tei I taku bwa bon te kabanea n tamaroa n onoono ao e rangi ni kakawaki bwa katamaroakin riki ao kabaitian riki kanga babaire ake ana kanakoaki nakoia taan aki ongotaeka. Man aikane ti kaitau ao ti karabwarabwa riki nakoia Taan koroboki ao bon taan ibuobuoki ni karao Tua ibukin norakin aio ao ti a katuka naba

abara Kiribati are te Mauri te Raoi ao te Tabomoa n taainako ko bati n rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ara tia maroro are imwina ngkane bon Te Minita n te Botaki ibukin Aba inanoa Hon. Harry Tekaiti Te Minita.

Hon. Harry Tekaiti: Ko rabwa Tibiika ao e na uarereke naba au maroro iaon te Biira n onoono ae uotaki iroun ara Beretitenti ae moan ban te rine n te bwakantaai aio. Ngkai bon te Biira naba ae boo nanora iai ao I rangi ni kan iai point tabeua ake kanga I kan tangiria naba kanga ni contribute nakon te Biira aio. Kanga noran tamaroana ae uotaki n te tai aio tao imwain ae waaki ao tao bon bwana ni kamauri nakoira ni kabane ti na bane ni mauri.

E koaua ngkana iai tao kabwaka aika a tia noraki ao kanga n te koaua ao e na riai ni katamaroaki ao tao I rangi ni kaitau n te tai aio ngkai e mwemwekaki te Biira n te tai aio ae moan baan te kanga e a tia ni borikaki raoi ao ni karauaki kanga n tirirekeaki ao ni karaoaki irouia nake tabeia ni irekereke ma ana aobiti te Beretitenti ae te PSC ao e a karokoaki imatan te auti n te tai aio ao ngai temanna ae kanga I nang kan taraia naba ni iterana ao I kan taetae iaon tao te taratara ae te taratara tao angin te maroro n te tai aio e bon taraki naba tao ara aobiti iaon South Tarawa. Ao ngai te bae I kan taraia ngkane I kan taraia n te taratara are perspective are taraia kain buki tao tera aron te waaki are ma aroia ma Taan Mwakuri akana a mena iaon aba.

Ao I rangi ni kaitau bwa I taku bwa te Biira aio n aron are ti a bon tia n taekinna kanga e angan riki kain te PSC ke tenan Commissioners bwa aroia ke katauraoan riki aia bwai ni mwakuri bwa ana kona ke n tobwaia ara Taan Mwakuri ake tao ti arania bwa tao a bon aki tao kakaonimaki nakon tibwangaia ibukin karaoan tibwangaia ibukin te botannaomata. E koaua tao n aron are tao ni mamarorou n taai aika nako tao n ribooti aika roko mai iaon aba inanon au Ministry aio ao I rangi ni kaitau bwa kanga iai raraoma aika a mwemwe mai irouia Mayor ma Clerk ake a karokoa inanon te aobiti. Bwa tao e koaua are e a rang kangaanga aron tararuakia Taan Mwakuri ake a mwakuri tao n ami abamwakoro aika kakaokoro ao bon angin te tai kanga a bon kawa naba ara botannaomata.

Ngai naba I nang tara are te botannaomata are i buki ngkana arona bwa e a kitanaki ao bon angin te tai ngkana kam ongo e a katanoata tao e nako ana katanota te PSO katanoata iaon te rerio bwa e a mwaiti ke tao iai te tia mwakuri temanna tao man tera tao bon te

botaki n akawa ke tao tera. Ane mwakuri n te abamwakoro teuana ma tao e a maan e a bon Kitana naba ana Station n aki ribooti ao n aki ataki bwa e a mena rabwatana iaa. Ao ane teuana naba kanga te kangaanga ae kanga I taku bwa I rangi ni kaitau n te Biira aio bwa I rangi n taraia bwa ngkana eti ane are ngkana ko bon kaboaki tao e koaua ko bon tara aron ara Taan Mwakuri.

Ko kona n taraia ni itera are e a bon kaboaki e koaua iai naba aia utu ma ngai I nang taratara riki n te taratara are ngkai a roko ni buokia te botannaomata ao ngkana aki rang perform aia duty nakon tao te kabanea n tamaroa ao ngai irou iai te rotaki ae na rangi ni kakaiaki tao N na kabotau I kabwara bure ngkana tao I taekina te reirei. I taku bwa ngkana Taan Reirei ngkana a bon Kitana naba te abamwakoro n akea atakina tao iroun aia aobiti i Tarawa ikai I taku bwa ane ngkane te kangaanga ae na kona naba n reke bwa a kitanaki ataei akana a kan inanon te tai teuana ma teuana ibukin tao te anga reirei ao a rang miss.

Ngaia I taku bwa e aki bure te Biira aio I taku bwa aio taina ae e a bon riai bwa I taku bwa e koaua are bon iai arom ma te tia mwakuri ni kona n uneakina arom ma I taku bwa e riai riki ni katenaki te Tua aio bwa ko aonga ni kona n ataia. Tao n te tai aio ngkai e mwemwe te Biira bwa te moan wareware n te tai aei au kantaninga bwa ara Taan Mwakuri ngkai iai te kui teutana I taku bwa iai atakina bwa ngaia tao nakeke tao a bon teimatoa ni kakaraoa te aekaki n anua aio a nang ataia ngkane bwa ti nang bon reke raoi ngkana arona bwa ti a bon aki kakan karaoa tabera ao are e na iai aron tao weteakira man te PSC bwa ti na kaekai bukinakira.

Ngaia are I taku bwa n aron are I taekinna e rangi ni uarereke ae N na kona ni maroroakinna ma I bon teimatoa ngkai I teirake n te tai aio n aron are I taekinna I bon ti te taratara ae na kona n ti anga te taratara ibukin ao tao te kakaitau irouia kain abamwakoron Kiribati. Ngkai a nang kona n ae ataia bwa a irantangaki n te tai aio iroun aia Tautaeka bwa ibukin tao te service are te mwakuri are e na karokoaki irouia Taan Mwakuri n te Tautaeka aikana a mena n aia tabo n aia abamwakoro.

Ngaia are tao bon aei te bwai ae rangi ni kakawaki ae I teirake iai n taraia ao e karika kanga I taku bwa N na riai ni contribute nakon te Biira aio ao au iango bwa ngkana tera riki are kona n taraki e aoria bwa are bon ane tao I kona ni manga bon uotia bwa tao te bwana ni iraorao inanon te Cabinet. Ma I taku bwa tera ngke e konaki n taraki riki tera aia kona n

tara riki Taan Mwakuri ao antai riki tao n aekakin are e taekinna are iai bwa iai te SRO n tenan Ministry ikai antai ngkane ae kanga e na bon mwiokoaki raoi ibukin tarakia Taan Mwakuri akana a tiku ni mwakuri ibukin ara botannaomata akana a mwakuri i buki. Kanga a bon kakawa naba ngkana a bon e a bon bua naba te service ae e na kantaningaia bwa e na bon karokoaki irouia Taan Mwakuri ao tao te kangaanga bwa tao e a bon taonnako naba te Tia mwakuri.

Ao tao bon iai naba te kangaanga ae kanga I bon noria naba ngkai tao a rangi ke aki toamau Taan Mwakuri i buki ibukina bwa manga iai ae a reke n te mwakuri ao ngaia ngke tao *assign* bwa a nang kanakoaki bwa nang nako ni kaei aia post a manga rawa. Ngaia are tao e riai naba n taraki aio bwa kanga a rang kakawa iai ara botannaomata ngkana te tia mwakuri e manga e bon tia bwa e nang bon ngaia ae bon rineaki bwa tao e na nako ni bureitiman n te tabo teuana e manga kanga e *decline* tabena are anganaki bwa e aki botau ma nanona bwa e kan nako ni mwakuri n outer Island tao e bon tangiria bwa e na enjoy te maiu n Tarawa ikai.

Ngaia are tao aikane naba e rangi ni ibuobuoki n te tai aio ngkana ko aki kona n nako ao I taku bwa kona tenaki naba n te Tua ae e a tei n te tai aei e rabwa te Tibiika I taku bwa ti ane ae kanga I kona ni maroroakinna n te tai aio ao e nangi n rarabwa ngkai ko kona naba n anganai au tai ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa Te Minita ara tia maroro are imwina ngkane bon te Tia Tei temanna ae karineaki mai Onotoa Hon. Riteta Iorome te Tia Tei.

Hon. Riteta Iorome: Ko rabwa teuae Honorable Tibiika ao imwain ae N na waaki ao I a reitai ma te Beretitenti ao kain te nati n Onotoa ni kamauriko Honorable Tibiika ma kain am aobiti, te kauoman Beretitenti, Minita ma kain ami aobiti, te Leader n te Kaitara, Taan Tei ni kabane ao ai taan ongora n aran ara uea are Iesu Kristo ao kam na bane ni mauri.

E koaua teuae Honorable Tibiika kanga e bon reke nanou bwa N na aki maroro ma bukina bwa iai naba aika I taku bwa ana kanga ana kona naba n riki bwa tao rongorongo aika ana tabetabe naba iai ke tao ana katabeaiangaki iai naba taan kairiri. Taran ae N na boboto irouia taan kairiri.

E koaua te moan bwai ae kakawaki teuae Honorable Tibiika bon te kaitau nakon te Beretitenti ae karineaki n aron te onoono ae kona ni manga noraki riaina bwa e nang riai n oneaki tao ana section nako te

Act aio are ibukin te Public Service Commission. Ao e koaua ae inanon ara tai naba ni mwakuri ao kanga bon ngaira Taan Mwakuri ti bon nang aki kukurei bwa e na roko rongorongora iroun te Public Service kanga bon akea am kantaninga bwa kona kataia ni karokoa rongorongom ke tao ko nang tei imatan te Public Service Commission.

Ngaia are I taku bwa te bwai ae karika teirakeu kanga bon tera te bwai ae riki e kanga n riki te bwai ane ao e kangara arona ngke e a roko iroun te Public Service Commission. Ma e koaua te Biira aio kanga e a reke e a taekinaki bwa e a tia n roko te rongorongo iroun te Public Service Commission. Ko a kakaeaki ngkoe antai are kanga kona weteaki are kang te onoono e boboto iaon kanga aron te service n tia n roko iroun te tia kateaki imatan te Commission aio ke tao e aki rereke ke e kanga.

Ma te bwai ngai ae e kakawaki bwa na maroro iaona ni karokoa N na manga roko n te section aei bon kanga baika a karika kanga bon te kangaanga naba ae riki nakon te Tia mwakuri are ngaia are tao e a karika aki mwamwakurina ao n tokin te tai e a mwemwe rongorongona nakon te Commission aei ao n tokin te tai ngke e tei n te kabowi ao ngaia e a manga tokanikai. Bwa bukina ngkane bwa iai baika a riki teuae Honorable Tibiika n aron au nonori inanon au tai ni mwakuri ao inanon naba au tai n tararua te section teuana n te MISE ao iai ngkane kanga baika. E koaua e bon kakaokoro aron naba te Leader teuae Honorable Tibiika.

Ti taneiai iroun te Leader temanna tao te Tia koroboki temanna ae roko bon te aekaki ni katei teuana e manga roko te Tia koroboki temanna ma Te Minita a manga kaokoro kanga te waaki. Ngaia are I taku bwa aikai naba aika e karika naba ngkoa ngkekei e bibitaki naba anuan te Tia Mwakuri naba iai ao ngaia are n tokin te tai ngke ko katea te Tia Mwakuri bwa e aki kakaonimaki tao inanon ana mwakuri ao ngaia e a konaki bwa ngaia bukina naba bwa a bon bibitaki naba anua inanon tain rokon temanna ma temanna n te section.

Ao ti nora aio ao ti bon namakinna n taai aika nako e roko temanna te Tia koroboki iaa kanga e nang duff raom ane e manga roko are imwina ai tikiraoira ngaia akea te tai. Akea te tai ko a bon inaomata ke e ti kamenaki am raana kanga tibwangam n te bongina bwa kona riai ni katia e tia ko a inaomata. Ao akane baika ti nori inanon taai aika nako teuae Honorable Tibiika ao ngaia aekakin anua aikai ao aekakin kanga tenan behavior aikai ae change e kona naba n change te condition ao te Environment n te tabo ni mwakuri teuana ma teuana.

Ngaia are e kona ni karika are e a reke rongorongom ngkoe te tia mwakuri ma ngaia ko a mwaninga nako iroun teuare akekea te tai e a roko teuare iai te tai irouna ao ko aki roroko n am tai. Ko a kakaraoia naba angkoa ko tarebon ao ko aera ao n tokin te tai ko a kateaki iroun ke e a uotaki rongorongom bwa ko a bon aki kakaonimaki.

Ngaia are I taku bwa kanga aikai ae e bia tarai naba te tia kairiri e bia ke tao e na consistence aron kanga te waaki ni kairiri tao ngkana ko roko ikekei kanga kona bon riai n ota. Tera ae karaoaki ni kangai bwa are n aron bibitakin naba te behavior iroun te Tia Kairiri n te tabo teuana ma te tabo teuana ao ngaia naba ane are e a karika naba iai kanga mamaran aia mwakuri Taan Mwakuri. Ti karabwaia Taan Mwakuri bwa ngkana ko mena ngke ti mena n te tabo ni mwakuri ao ti bon nang kababanei korakorara ni mwakuri ma e koaua iai bibitaki tabeua aika riki ibukina bwa ae I noria.

Teuana naba aika karekea te bibitaki teuae Honorable Tibiika bon te *poor facilities* te *poor services* n aron matematen te iti tenan tabo ni mwakuri ae ti mena iai. Ngke I mena n te tabo arei ao I aki toki ni mwemweka e bubu ara aobiti. Ngkana e boo te SMM e bubu te aobiti ti tangiria bwa e na kangai ngaia are e kona naba n ae e a korakora te aoraki inanon te aobiti bwa e aki naba nakoraoi te aobiti n taai akekei. Ma ti karabwa bwa te MISE ngkai kanga ai te mabora ngkana ko noria ngkai ao n taai akekei kanga ti mena inanon te tai are ko nakonako ao e bubu nanon te aobiti. Ao aikai I bon taekini bwa a bon tabeki Taan Mwakuri nakoira ao ngaira ti mena kanga iai ngkoa Taan koroboki ake kanga ti reitaki ma ngaiia a beroro taningaia iroura ao ti a bon ka complain naba ibukia ara staff bwa ti tangiria bwa ana mwengaraoi. Te Environment ae kamwengaraoi ao e bon mwengaraoi naba ao e aki naba kona naba n roko iai rongorongom iroun te PSC bwa ko mwengaraoi ni mwakuri.

Tenan Facilities e poor te Facilities, te service e matemate te power, ti aki toa ni computer akane baika te complain nakoira inanon taai akekei ngaia e nang kanga naba te tia mwakuri ngkana e manga aki rereke ana bwai ni mwakuri. Ngaia are I taku bwa aikai aika e na bia tarai ara Tautaeka bwa aikai kanga bon tobwakin nanon te tia mwakuri. Bwa ngaira ti nang boutokaia Taan Mwakuri bwa are bon te service are irouia ngaia ti bane iai n raa namakina iai kanga rokon te bwai ake ti kainanoi inanon te tai teuana ma te teuana.

Ma e koaua tao e na aki rekereke kanga e aki nang bati n rekereke ma

te Biira aei bwa aio are e koaua e a roko rongorongom iroun antai te PSC ma te bwai ae I taekinna ngkai kanga I kataia ni kaunga ara Tautaeka ti aki ti ara Tautaeka tao inano ririki naba aika imwaira bwa e bia kona noraki aekakin kanga tenan factor aikai ke tao tenan courses aika karika tenan kangaanga are ngaia tao e a mwemwerake iai ao ngke ko a kateitei ngke ko a manga katea te Tautaeka ao ko a tokanikai bwaau. Bwa ti nang kanga n te tai arei e mate raoi te power I aki mwamwakuri bwa e mamate te power ao ti aera, I aoraki bwa e a bon nang bububu nanon terana arei. Ngaia are ngke e a noraki ngaia eti ngaia tao aikai tenan reason aika a kona n anganiko iai te tokanikai ao ko a manga kona te Tautaeka ko a manga pay ao ko kaokia nakon ana mwakuri.

Ngaia are I taku bwa ngkana ti bon angan raoi ke tao ti bon katamaroai raoi ngaira ara tabo ni mwakuri tenan facilities ake ti na kabonganai ngaira aika tenan Taan Mwakuri ao I taku bwa ngkane kanga e na kona ngkanne ni buoka ngkane aron tamaroan te iango are e na aki raa. E na aki kona ni manga kabanemwane te Tautaeka ni pay ngkana ko bon kateaki bwa ko bon bure ao ngaira ngkane ti bon boutokaia ma ngkana ko bon kairua nakon te Tautaeka bwa ko bon aki mwamwakuri ao akea te baikai aika ri riki. Te roki n tabetai ko aki kan mena n te roki bwa are e aera arei e bono ao ko birinako nakon am auti ao ngkana kanga ngkana ko nang oki e manga boo te tai.

Ngaia aikai I taku bwa I nori ao I bon namakini ngke ti tabe ni mwakuri teuae Honorable Tibiika ao I taku bwa aikai naba aika karika are ko nakon am auti ao ko aki naba oki bwa are e a bon boo te tai. Ai aroaro naba ane e aitara naba tao nako tinanikum ma te tai ae kanga ko nako ao ko aki oki ngaia are tokin te tai ko a manga mwemwekaki naba rongorongom bwa ko aki kakaraoa tabem.

Ao ti kakoauaia Taan Mwakuri bon akea te Tia makuri ae kan tei imatan te PSC bwa bon akea bwa te mwakuri ngkana e reke te mwakuri iroum ao e nang kakawaki bwa e reke iai boon maium ma am utu ngaia are bon akea te tia mwakuri ae kanga. Ma e koaua bwa tao bon iai tao e koaua tao iaon naba n te tai arei iai naba tenan tao ai ti aki ngkai ai water technicians a memena iaon naba. Ma e koaua e nang korakora naba te complain ibukia ao are ti nang kanga e raroanako ti aki kona noria ao e koaua ti kakoaua n tabetai a bon kakaraoi mwakuri bwa ngkana a roko aia data ao e a *enter* naki tenan mena riki are n te GPS ko a enter ao ko kubanako te mwaniba ae mam ao e a nako n takete i marawa. Ngaia tao aia tabo ni ika ni bong bwa tao a

nako ni ika ni bong ao a mena ao a oti inanon bwaai aikai.

Ngaia are ti na bubutia Taan Mwakuri bwa ana karaoi raoi tibwangaia ao ana aki maku ngkai kanga a kuri maku a ongongora ao moanna ni maku ma ana aki maku ao ana aki maroa ni boutokan te onoono aio nakon te mena bwa ti kakoaua bwa a bon aki kona n tei imatan te PSC.

E koaua ngaia akane kanga I taku bwa I nori ao I taku bwa kanga katamaroa ae kanga e na buoka aron te Tautaeka bwa e na aki kona ni manga rotaki ana service bwa e na nako temanna ae bon te experience bwa tao bukina bwa aikai kangaanga aika e a tia n rinanoi teuae te tia mwakuri aei ke tao neie te tia mwakuri aei. Ti kakoaua naba are bibitakin te tia kairiri e bon nang karika tera e rabwa ara Tautaeka aei bwa kanga ngkai ti a noria e akin ang bati ni bibitaki Taan koroboki a bon titiku ni nneia ao au kantaninga bwa e a rangi kanga e a moanna nori ngkai tenan Ministry ao ai tiaki aroia ngkoa.

Bwa are ngkoa ko tabeka te iango teuana ngkai te Tia koroboki e bane am tai ko nako e manga roko temanna e manga uruakaki arei e manga karaoaki te bwai teuana ao ane naba aika kona naba n raa kanga e kamamara naba aron te mwakuri n te Ministry teuana ma te Ministry teuana. Ngaia are I taku bwa n te tai aei ao e koaua ngkane ai tera ngkane te aro ngkane ae kanga e rangi ni kakawaki iai bwa e na roko te rongorongo aron kanga tabekakin te onoono aio iroun antai are kanga e a tei imatan te PSC ao e kanga n roko te rongorongo irouna ma e koaua ae bon riai n raa. Ngkana bon iai te kaai ni ibuobuoki ngkana tao e nako tao imwain ae tao kona motirawa ao tao ko a kairaki naba ma te reta bwa kanga birimwakan tenan rongorongo ake a na kona ni buoka naba aron nakoraoin te reitaki ma tao antai are ane e tei n te PSC inanon te tai teuana ma te tai teuana. Bwa e aonga n ae kona ni butimwaka ana waaki te PSC ane kanoan tao bon te amendment.

Ma au katamaroa ake kanga mai imwaina kanga ana irekereke ma buokan te Tia Mwakuri bwa e na aki tei imatan te PSC ao buokan naba te Tautaeka bwa e na aki naba konaki n te kabowi ngkana arona bwa e a reke te kangaanga bwa e a manga kateaki n te bowi. Ao I nang boutoka te onoono aei bwa I nora tamaroana bwa I taku bwa e na angan te PSC ana kona e taekinaki ikai ana kona ni karaoi ana babaire aika kanga ana birimwaka riki iai ana babaire bwa e aonga ni kona n aki naba ruti te Tautaeka tao n tataningaki tao motin te bowi tao motin terana nakon teuare kanga e tei inanon tera. Tao

ngaia e reke n te kangaanga ao e aki rereke te rongorongo irouna ao ngia e rabwa te onoono aikai bwa I taku bwa aikai kabirmwakan naba aron te waaki bwa e aonga naba ni waekoa n oneaki imwina ao e a manga waaki te service are imwina ngkana tao arona bwa e bon noraki bwa e na bon riai ni kabaneaki.

Ao I taku bwa I nang boutoka te koaua ane are e na bon riai ni kabaneaki te tia mwakuri ae ea bon aki kakaraoa tabena. Ma eang te PSC e na bon riai naba ni karaoa naba tibwangana aika inanon ni karokoi naba raoi rongorongo iroun te tia ke tao neiere e na kabaneaki ao e na kataia naba ni bon rimwin raoi rongorongo ake e tabe ni kabutinakoi bwa e aonga n ae bon kona raoi ni kona koro nanon te kantaninga are e na aki raa e na aki konaki ngkana e manga kateaki n te kabowi. N aron ae ti noria ao ti ongora bwa n tabetai e manga kabanemwane iai te Tautaeka ngkana e konaki.

Ao akanne teuae Honorable Tibiika kanga au point ao au idea ae kanga I taku bwa e na kona ni buoka aron te tia mwakuri ae ongora n te tai aei e na aki maku n te Biira aei bwa bon akea nanona bwa e na kateaki. Ma te koaua ae ti boutoka riki are e na kabirimwakaki ana babaire te PSC bwa e aonga n ae birimwaka ae ngkana e na oneaki imwina e na oneaki imwina e aonga n ae kanga a moti bwaai ni kabane inanon taia aika riai teuae Honorable Tibiika ao man au maroro akanne ao ti a katekeraoa te Beretitenti n ana onoono aei ao e rarabwa Honorable Tibiika ao I toki ikanne Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao ngkai I a bon tara te tai ao e nang bon boo 4 nang kamotirawa te auti ao ti a manga waaki ngkana ti oki ni waakina nako kanoan te maroro iaon te Biira aio. I a kamotirawa te auti ngkai ni karokoa iteran 4.

MOTIRAWA NI KATOKI TAKA

Tibiika: Ti a waaki nakon ara tia maroro are imwina. Ara tia maroro are imwina bon te Tia Tei temanna ae karineaki mai te Tia Tei ae karineaki mai Teraina Hon. Bautaake Beia te Tia Tei.

Hon. Bautaake Beia: Ao e rabwa te Tibiika I a reitai riki ma abau ae Teraina ni kamauriko te Tibiika ae ko rine ao te Beretitenti, te Kauoman Beretitenti, te Leader n te Kaitara, Kain te PSC ao bon ngaira Taan Tei ni kabane n te bwakantaai aei kam na bane ni mauri.

E uarereke au maroro N na kanakoa n te tai aio ma e kakawaki bwa ti na boutoka naba te Biira aio bwa e nang kakawaki ibukia Taan Mwakuri ao ngaia are e kakawaki ti na bon reitia teutana.

Te moan bwai te Tibiika ti a karabwaia riki kain te PSC n aia onoono nakon te Biira aei ti karabwaia n aia mwakuri korakora n aron karaoakin te ukeuke iaon aba iaon Kiritimati ao bon i Tarawa n te interview. Are a kateirakeia ngaia a recruit Taan Mwakuri nakon te Tautaeka ti ataia bwa Taan Mwakuri bon ngaia taan kabuta te Tautaeka.

Te Tibiika ngkana te tia mwakuri ngkoe ao ngkana ongo te rabwata ae te PSC ni irekereke ma te discipline ao I taku bwa n te tai ane kona bon tei imatan Birato ao iroum ngkoe te tia mwakuri kona bon maku. Bwa ngaia e a roko te rabwata ae te PSC ibukin tera te discipline. Ao e kona ni wai te titiraki ae kangai bukin tera kona tei imatan te PSC e koaua te Tibiika bukin te bwai ae kona tei imatan te PSC ngkana ko bon aki kakaonimaki nakon te mwakuri n aron te ririmwi, te aki roroko n te mwakuri te bibirinako n tain te mwakuri, aki tia tabem, n tabetai ko a manga manging inanon te tabo ni mwakuri.

I taku bwa aio ngaia aio e karika te kangaanga kona riai iai n tei imatan te PSC bwa ko aki karaoa tibwangam ngkoe te tia mwakuri. Ngaia are e kakawaki ngkana ko ngkoe te tia mwakuri e nang kakawaki ko na riai n uringnga are ko ukeuke iai ao ko a rin n te interview ao ko a recruit nakon te mwakuri ao e nang kakawaki ngkoe iroum te tia mwakuri bwa ko na bon kawakina raoi am mwakuri bwa e kangaanga aron te mwakuri. Ti ataia bwa te mwakuri bon ngaia kabwaiaia am koraki ti ataia bwa n te tai aio ao ti a kona noria form 7 e apply nakon te Cleaner, e apply nakon mwakuri tao e a driver n te bus e aera. Ti ataia bwa e a rikirake te botannaomata ao ngaia ae aera arei e nang kakawaki iroum ngkoe te Tia Mwakuri e nang kakawaki ngkana bon rinnako n te mwakuri kawakina am mwakuri bwa ane bon kabwaiam ma am utu.

Te Tibiika ti a karabwa riki te onoono n ana onoono te PSC are te Public Service Commission n te tai aio are ngaia ti kakoaua bwa iai nanon teuana te workshop are e a tia ni katerea are iai te onoono anganakin te 3 te tai te tia mwakuri ibukin te *discipline case* are e na kona iai ni *finalize*. Ti ataia bwa I taku bwa aio te onoono aio ae ngaia e na boutoka aron ana waaki te PSC ni kamanoi man tenan kangaanga aika a tia n reke n taai aika nako. I taku bwa iai ana case te case ae a tia n tei a manga konaki te Tautaeka. A manga mrara nako ana mwane te Tautaeka are e na bon riai n aki ma I taku bwa te onoono aio ngaia ti kona n taraia are ae mena ngkai inanona te PSC are ibukin Taan Mwakuri a kona iai are ana summon 3 te tai ao ti noria bwa ngkana a kakaeaki Taan Mwakuri ao a kona are a bon

continue booia n aia *half pay* ke booia n te Tautaeka. Ao a tia n roko n taekaia ae ana kamotirawaki ma ai kakaeakin angaia n anganaki aia reta ao I taku bwa e aera arei inanon kakaeaki a kona akea rabwataia bwa a mena i buki.

Ngaia are e nang kangaanga te PSC e na bon tangira raoi bwa are bon iai ana record ke ana reta ma are bon kangaanga reken te aomata ke te tia mwakuri n te tai anne bwa tao e a bon karabaraba.

Ma I taku bwa te onoono aio e nang rabwa n te tai aio bwa e a katerea bwa te PSC e a bon karaoa ngaia e a tia n oneia nakon are ngkana ko bon ngaia ngkana arona bwa ko bon karabako ngkoe te tia mwakuri. I taku bwa e a bon kona ni butimwaeaki ngkana bon iai kainabam n am auti e kona n ae bon katiainaki aia boki are a katiaina ibukin am reta are ko summon n aki iai.

Ao I taku bwa aio e rabwa ngaia I taku bwa e a matoa aia onoono kain te Biira aio nakon te tai aio ao ngaira man ara itera man te Aono ni Mainiku ti a boutokaia ao riki n taai aika nako ao I taku bwa bon iai naba kanoan au tabeka n te auti n taai aika nako are e kaeka te Tia Tei temanna man te MIA are tao ibukin naba. Ti taraia ti a kairekerekea ma ara abamwakoro ae Teraina ngkana arona bwa tao e a rikirake te rabakau I taku bwa e a rikirake naba te rabakau iaon tenan abamwakoro nako ke iai tabeua a na bo roko n ana post n am abamwakoro tao te mwakuri tao te Island Treasurer ke tao te ITO ao angin te tai a bon bane ni karaoaki tenan post i Kiritimati ma tera ngke tao e manga iai riki kataratarakina n taai aika na roko. Bwa tao are e bon mwaiti naba te rabakau iaon ara abamwakoro antai ae na ataia ao tao ngkana tao e bon out te post n ara abamwakoro e a noria te PSC bwa ngkana e riai. Bwa e aonga n ae a manga bon reke kabwaiaia kain ara abamwakoro nakon are a nang uotaki kain Tarawa kain iaa nakon ara abamwakoro ngkana arona bwa a bon meet te criteria n aron te post ae e out n ara abamwakoro.

E rarabwa riki te Biira aei te Tibiika ao ti a boutokaia ao man aikai ao e rabwa ao I a toki ikai e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa Tia Tei ao te tia maroro ngkane are imwina bon te Kauoman Beretitenti Hon. Dr. Teuea Toatu te Kauoman.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E bati n rabwa Tibiika ae karineaki ngkai ko anganai naba au tai e koaua bwa are e a bon bongata e a boo atin te maroro iaon te Biira ae nang tamaroa aio ao e na aki nang abwabwaki au maroro iaona.

I a kan rimoa n anga au karabwarabwa nakon te Beretitenti ae karineaki ma kain ana tiim iaon aia Biira ae I taku bwa e nang e kataia nikoa te kangaanga ae ti noria bwa e ririkirake ao au maroro n te tai aio te Tibiika. Tao N na ti focus iaon te baere e aranaki bwa te Best Incentive. Te Best Incentive tao ti bon ataia bwa te baike kanga te aeka ni mwakuri nake ko kataia ni kaungaki ni karaoa te bwai ae aki eti ibukina bwa iai kanuangam ae na reke mai iai.

Ao ngaia I taku bwa aio ngkai te bae e kataia ni kakaraoia tao kain tao Taan Mwakuri tabeman are a kataia bwa ngkana a karaoa te bwai teuana ao aki ataia bwa n tokin te tai ke tao bon angin te tai ana benefit man te bwai ane. Ngaia are I taku bwa aikai ae ti na riai n totokoa aekakin te baere ti aranna bwa te Best Incentive ane.

Ngai ae Te Minita n te mwane kanga e riki naba bwa marakin atu ngkana e manga roko naba te Statutory Warrant mai iroun te High court. E kangai kona kabwaka te mwaiti aio ngkoe Te Minita kona riai n tiaina te Statutory Warrant aio bwa e konaki te Tautaeka ao ngkana I karaua ni ikota te mwaiti arei e bon nang rawata tao e reke tao e a kan mirion ngkai ngkana ti tanrikaki. Ngaia are kanga e bon kanga e koaua kanga e bon katanginano bwa are ko bon ataia bwa nakai a bon aki karaoa ae eti n te moan tai. Aki mwakuri ke tao tera ae a karaoia ma are n tokin te tai ti bukin te baere ti aranna ti arana bwa te Natural Justice ao a mabiao mai iai ngaia are I taku bwa e aki nang raoiroi.

Ao I taku bwa n tabetai I manga bon titiraki ni kangai e aera ngke ti a bon aki karokoa n tokina tao ti appeal ao ngkana ti tia n appeal tao ti a manga uotira nakon are iaona riki ao ti karokoa n te Court of appeal. Ma tao e koaua tao are bon Lawyers ngke ara tia Kaeti Tua e a bon tia n tarai bwaai aikai ao e tia nora riaina ao aki riaina bwa e na manga uotakirakeaki riki.

Ma are aio bon te raran nakon ana mwane te botannaomata ngaia are e a moamoa riki ngkana e karaoaki for the wrong reason kanga te wrong course ae tao aomata a kaungaki bwa ana karaoa arei bwa ana reke aia mabiao mai iai. Ngaia are I taku bwa aio I taku bwa teuana te mwaneka ae karaoia te Biira aio ae tao e kataia naba n taobarai taian raa taian kangaanga aikane aika reke irouia Taan Mwakuri.

Ti aki nanona bwa tao ti aera ti karineia Taan Mwakuri ti aki nanona bwa a karaoi mwakuri bwa angkoa a nang raa a nang benefit man te baei. Ma kanga n tabetai ngkana tao a reke n te bure ao kanga iai aia bwai ni

kabirinako bwa are a kangai. E aoria bwa tao e koaua tao ti na aki roroko ngkana ti summon mai iroun te PSC bwa are ti ataia bwa are n tokin te tai e na manga considered naba Natural Justice bwa e na kona n raa tao prevail ao tao e na kamauira man te itera ane.

Ngaia are I taku bwa e nang rabwa ae ti kataia n totokoa te aekaki n incentive ane buakaka ane, ti kataia ni katei rinanon ara kainibaire ma ara Tua bwa ana kataia n taobarai aekakin akane ao n aron ae karaoia ngkai te Beretitenti ae karineaki n ana Biira aio. I taku bwa ane te mwaneka nakon te itera ane.

Tao e koaua te titiraki ni kangai tera ngkane ae ti kona ni karaoia kanga I kuri ni boraoi ni iango ma ana iango ae Te Minita man te Aono n Raina are I taku bwa *it about time* naba e riai n *review* te NCS bwa are ti bon ataia bwa are te NCS e a bon bongata naba te NCS ao e koaua tao ti na ota ti aki te Tua are bon te Tua naba ma e koaua ma ni irekereke ma aron kabonganan te itera ni mwakuri ao ni irekereke ma ana mena te PSC ae I taku bwa e a bon riai naba n anganaki te *wholesale review* ao ni manga katamaroaki riki ke tao ni kaintoaki riki nakon itera ake ti taku bwa ngaia ae kanga e karekea te anga ngkai n aekakin aikai. Ae kanga e nang karaoaki kanga te aki mwakuri raoi ke tao tea ki nora kakawakin tabem nakon te botannaomata ngke ko a tia ni kateaki bwa kona mwakuri iai.

Eang ane teuana tao e koaua tao e bon riai ni manga rinanoaki riki te NCS ae ngkai. I aki ataia bwa tera okoron te Public Service commission Act ma te Public Service Act ao I aki ataia naba bwa iai ara Tua ngkai ae aranaki bwa te Public Service Act ke akea irarikin te Public Service Commission Act. Bwa I taku bwa ane naba teuana naba anga aika kona n raa tao n taraki ao ni kamatoaki ngkana arona bwa tao akea ngkana arona bwa are ti aki ngai te Lawyer ma bon ti au iango. Bwa I a tia naba ni wareka te Public Service Commission Act *in totality* are N na bon *understand* raoi ma I bon ti *wonder* bwa iai ae bon te Act ae bon kaineti naba ma Taan Mwakuri n te Tautaeka ke akea. Ma ngkam I aki naba ataia ma tao e koaua te titiraki *maybe* tao e na iai naba uana ngkana e karaoaki te Act ane ae bon ti e bautia taan tia raa Taan Mwakuri n te Tautaeka.

Ao ngkana kanga te kabanea ni iango ae I iangoia ao tao e koaua tao e nang boo naba te taina tao a nang bane ni contract aomata bwa ngkana e koaua bwa tao ti Tia koroboki aika contract ke tao antai. Bwa ngkana arona bwa a contract ni kabane Taan Mwakuri ao e na kuri kui naba te kui bwa are ataia bwa ko a toka ngkekei iaon te

bae iai te bwai ae ko bautaki iai bwa te Tua ke tao te Tua ni kammwakuri are ko tei iaona iaon am contract. Ma e koaua bwa aio ngkane are e na tiringa te baere e aranaki bwa te *going concern* te Public Service is a going concern energy are e na bon e bua te bua te Tautaeka teuana ma teuana ma te Public Service is a going concern are e na bon waakinako. Tao e koaua ngkane ane ngaia ane ngkane.

E koaua te Tibiika ae ko karineaki tao ti akane au maroro teutana ae I taku bwa e na buoka aron te maroro iaon te Biira aio ae nang bongana aio ao man taeka akane ao I manga boutoka riki te Biira ao e rabwa.

MOTIRAWA TE BOWI INANON 10 TE MINITI

Tibiika: Kam rabwa Taan Tei n ami taona nano ao ti kabwara bure n te bwai riki tao iai tibanako imwin ana waea man te itera ara itera aio.

I a kaokia nakon te Beretitenti ao I a butiko bwa ko a karaoa am sum up n aron are ti a bon tia ni mena are mai imwaina. Ko rabwa te Beretitenti te Beretitenti.

H.E Taneti Maamau: Ao Ko rabwa te Tibiika ao I a moanibwaia te kakaitau ae takaburinako riki nakoia Taan Tei ni kabane ake a bane n tia ni maroro, riki ake a bon bane n tia ni maroro iaon te Biira ae moan te kakawaki aei. E koaua e kimototo ma a mwaiti kanoana aika a na buoka kanga tamwarakean te tamaroa ao ni katoki naba kangaanga aika a tia n riki nakon ana mwane te botannaomata rinanon katabetabeakin te Public Service Commission.

Ngaia are e rabwa Taan maroro ni moa mai iroun te Leader n te Kaitara ao n reitaki ma taan maroro ni kabane Taan Tei, Minita, ao n reitaki ma te Kauoman Beretitenti. I aki kona ni biririaon ami maroro ni kabane ma iai 3 baika a teretere n ami maroro.

Bwa teuana bon katamaroan te Customer service ao kakawakina bwa ti nang kataia ni tarai naba ara Tua bwa a nang rababanako ni karinea riki te customer ao n taraia naba bwa a nang more friendly ara Tua ni kaea kainanon te botannaomata.

Te kauoua iai te bae ti nang atoatongnga ngkai n taai aikai ae te Natural Justice ao ane bon kanoan ti aki kanga kanoan te reitaki ni waaki ma aban te aonnaba inanon kanga karikirakean riki inaomatan te aomata. Ti aki are ti a koreaki inanon te Tua ae Maungatabu ke te Tua ae rang kakawaki ma bon nakoana naba ae ni uakina bungiakina bwa kain te aonnaba aei. Ngaia are ane ae kanga ae a rangi ni kakawaki ngkai

ian tenan Tua ao tao akanne aika ti nang tailor ke ti nang kataia naba ni katamaroai ara Tua ni itera nako bwa ana riai naba n rinnako tobwakia aomata man te taratara are ngaia aomata kain te aonnaba aei a riai naba n anganaki karineaia bwa aomata ngaiia.

Ao te kateniua kanga te taratara n aekan ngkai ae waaki te maroro ao I a rang kaitau bwa ko aki kaineta am maroro ke ni bakatekea te Tua ae kanga bon te onoono n te maroro ao bon te onoono ae ti maroroakinna te Tibiika ma taan ongora iaon te Tua. Ma ngkana ongora maroro ni kabane a nang rich ke a rang kakawaki aranaki bwa a uota te kaubwai ae nang kakawaki bwa ko na tara naba te Tua n ti ngaia ao ko na tara naba tinanikun te Tua. Te baere ti araranna bwa thing outside the box.

N aron ngkai e a bon mwaiti te maroro ao te moantai I taku a biri ritinanikun te maroro iaon te Tua ma ko a tarai nanon aia mena ao te baere e kangai akea nanon te Tua ngkana ko aki ata te katei ko aki maiuakina te maiu n onimaki, ko aki maiuakina kanga te maiu n reitaki ao akane ngkane kanga e a karababa bwa are te Tua e aki kona n riki n ti ngaia n exist alone by itself. E riki te Tua n te otabwanin ae ti maeka inanona n reitaki naba ma ara katei ara onimaki ao bwaai riki tabeua aika kakawaki.

Ngaia are ane I aki kona ni beyond bwa angin te maroro e rang diverse ao e nang rich n te content ni katamaroa ti aki ti te Tua ma akea bonganan naba te Tua ngkana tenan Foundations of life ake baike ana Environment te Tua aki naba taraki. Ao ane ngkane ae I a bon nang kakaitau iai n aron tekatekau ao ongorau ma ti buana e aoria bwa are iai te kauoua n reading tao e koaua. I a reita au kaitau nakon tao te workshop bwa are I aki mwaneweia n te moan tai ian are I a bon kanakoa naba te maroro ni kaineti ma te onoono.

Ma I kakaitaua aron te workshop ao e koaua n aron are iai aika tabeka aia onoono ao ti a tia ni butimwaai ao ti a tia ni katamaroai ti na tarai akane nakon tera te kauoua n reading. Ao ngkana e na iai riki ae na katamaroa te kauoua n reading n tarai ami point ake ti taku bwa a bon nang kakawaki ae ngkana tao ti aki ni kabane ma a na kona ni buoka ti te katamaroa iaon te onoono nakon te Tua ibukin te Public Service Commission n te tai aei ti a kona naba n tarai n te kauoua ni wareware. Ma are e rang n rabwa riki aron ami ao tao I taetae riki aei n aron are te onoono are e bon tabekia te Tia Tei temanna mai Butaritari bwa are bon ane ara boraraoi inanon tain tera te maroroakinan te Biira.

Ma a rangi n rabwa ami kanga ami iango ni katamaroa riki aika a raka

riki nakon are e a tia ni maroroakinaki n te Bills workshop ao ane e nang kaotaki aron te mena. Tao teuana tao te Biira aei e a tia ni bota nanora ni kabane ao ti na kabanea korakorara man ana Aobiti te Beretitenti ao riki te PSC ao te PSO ao n reitaki ma ana Aobiti te Tia Kaeti Tua ni kataia riki ngkana ti kona riki ni karini kanoan te maroro aika a waaki ngkai. E aonga n ae ti teuana naba te tai ni karaoaki te Tua ao ti aki manga okiria kaua bwa a bon nang mwaiti iango aika boou ae a manga rin aika a na kona naba ni buoka kanga te katamaroa itinanikun ae kanga bon te katamaroa n te Tua n te *illegal sense* ma ti kona n tarai tabeua tenan Environmental Factors ke issues ake a na kona naba ni contribute. Bwa are karekean te kangaanga ti na kataia n totokoa te kangaanga are e nang bon aki manga riki n aron ae ti a tia ngkai namakinna. Ma man taeka tabeua akane teuae te Tibiika I a manga kawenea riki te kaitau nakoia ake a tia ni uaboboa te Drafting of the Bill n reitaki ma ana Aobiti te Tia Kaeti Tua kain ana Aobiti te Public Service Commission ao bon au aobiti man te Public Service office ao ai ni kabane Taan Tei ake a tia ni bane n anga aia maroro iai ao n reitaki ma kanoan te maroro n aei.

Ao bon man aobiti naba te Tibiika n reitaki ma am Taan Mwakuri bwa are bon ngkami ae kam bon ibuobuoki n organize tenan Workshop Bills ian naba taran kabebetean ara maroro ao ara debate inanon te Auti n Tei aei ao bon taran riki ara debate bwa ana quality. Ngkai e kona n reke te etin nakon kauntaeka ke tao ni kaitiaki aron otara te workshop e a bebete ngkane aron te maroro inanon ara parliament. Ti aki kewea nanon te koaua are bon inaomatam are ngkana ko kan roko ke ko aki e kakawaki ae e a bebete kanga iai teuana te tabo ae ti a kona ni boraraoi iai imwain are ti a manga nakomai n debate ikai.

Ngkane man taeka tabeua akane te Tibiika ae moan te karineaki ao n reitaki ma kain te Auti n Tei ni kabane ao taan ongora ao n reitaki ma ara Taan Mwakuri ake a bane n tia ni ibuobuoki nako iai ao n aki mwaninga naba Taan koroboki, te Tia koroboki n te Cabinet ao Taan koroboki ake bon ngaia ae a review tenan Tua aikai imwain rokona n te Cabinet. Ngaia are man taeka tabeua akane.

Ao I a bubuti tabekan te kaoti iaon Biira bwa te Biira n onoono ibukin tuan te rabwata ke te Commission are e tabe ma Taan Mwakuri n te Tautaeka 2025 e na warekaki te moan tai ao ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti ao e a tia ni mwemwekaki te kaoti n aron

are e a tia n taekinna te Beretitenti nang kanakoa te kaoti nano iai.

Ake a butimwaia ke a kangai Eang ao ake aki ke a kangai Tiaki.

Ao e nakoia ake a butimwaia.

Ti a nakon ara bwai ngkane are imwina. Ara bwai are imwina bon te Biira naba ae te State Own Enterprise Amendment Bill 2025 ao aio are e na tabekaki iroun te Kauoman Beretitenti are bon Te Minita naba ibukin Te Minita n te mane ao babairean karikirake ae Honorable Hon. Dr. Teuea Toatu te kauoman Beretitenti.

STATE OWN ENTERPRISE (AMENDMENT) BILL 2025 – Moan Warekana

Hon. Dr. Teuea Toatu: Ko bati n rabwa Honorable Tibiika ma tao e koaua te bae imatau aio teuana naba te katamaroa ae ti noria ngkai n am tai ngkai ko tekateka n te kain tekateka Honorable Tibiika. I taku bwa e nang abwabwaki am taratara ao are ieta ngkoe ngaia I bon tia ni karautaeka nakon te Beretitenti ngkai I a kabongana te bwai aei bwa kona aki matauninga ae N na tangoa te baoki ane bwa tao e na buoka riki aron au wareware. Ma tao e aki ataia te Beretitenti n te moan tai ma tao e ataia ngkai n aron ae I taekinna e rabwa are ieta.

Te Tibiika ae ko karineaki, te Beretitenti ae ko rine, raou ni Minita ma Taan Tei ni kabane aika kam rine ao te nati ni Kiribati ni kabane n arana ae Tabu ao kam na bane ni mauri.

Tia Babaire ni kaineti ma te Tua 53(1) n ana Tua ara Auti ni Maungatabu aio ao I kukurei ni kawenea imatan te auti aio te Biira n onoono nakon Tuan ana kambwana te Tautaeka ke te SOE Act ibukin moan warekana. I kan kamataata nakon te auti aio ao te botannaomata bwa te Biira n onoono aio e nang kakawaki ibukin katamaroan ma kakororaoan tibwangaia ana kambwana nako te Tautaeka ke SOEs ibukin buokaia ara botannaomata ao rikiraken abara ae Kiribati.

Tibiika ae ko rine bon 5 bukin tangiran te onoono aio n aekakin. Teuana e a bon bongata te SOE Act ae ngkai. Ngke e moan kateaki te Tua aio n te ririki 2013 ao bon akea te onoono ae tabwanin ae e a tia ni karaoaki. Iai onoono aika karaoaki n te ririki 2013 ao 2016 ma a bon onoti nakon kibu ake a kainanoa bitakia. N aron karinan te kibu ae 16A n 2013 iaon manga kariaiakaia Taan Mwakuri n ana Aobiti nako te Tautaeka bwa ana kona n riki bwa kain te baba n tararua ke te Board ao aron babairean te bwakamwane ke te

sitting allowance nakoia kain te baba n tararua inanon 2016.

Te onoono naba aio bon tobwakin iango ni katamaroa ake a tia n tabekaki ni kaineti ma SOEs. Te kauoua ngkane are e boutoka te onoono aio bon tangiran te kamataata nakon te Tua, imwin manga rinanoan te SOEs Act aio ao e teretere bwa iai kibu aika aki nang mataata ake a kainanoa riki te katamaroa ibukin buokan aron waakinan ma kaean nanon kainibaire ake a kateaki ian te Tua irouia SOEs n te aro ae e na mataata ao n ti teuana otaia iai. Ti aki ti anne ma e na irekereke naba ma aia waaki ake a taneiai inanona ngkai.

Te kateniua ngkane are ngaia e tangira naba te onoono n te tai aio uarokoakia SOEs bwa ana kaea nanon te Tua aio. Ti kakoaua te Tia Babaire bwa a tuai n roko raoi kambwana aikai ni iran nanon kainibaire ke Tua ake a tia ni wene ao aio are e na uaiakinaki riki inanon katamaroan te Tua aio.

Te kaaua uarokoan riki te tararua, Tia Babaire te onoono naba aio e karini kainibaire aika boou ake a kabonganaki n te aonnaba ke tao te International Standard ibukin uarokoakia ana kambwana nako te Tautaeka nakon te tamaroa. Aio are e na katamaroa riki aron te tararua man are ngkoa nakon ae ai te taneiai ae ngkai n te aro bwa aonga ni butiraoi ao ni itiaki aron aia waaki ao ni kerake riki marurungia.

Ao te kabane te kanimaua ke tao te kabane ngkane are e boutoka naba tangiran te onoono n te tai aio. Katamaroan Service nakoia te botannaomata, te kantaninga n te onoono aio bwa e na katamaroa karaoan tibwangaia kambwana nakon te botannaomata imwin rinanoan aia ribooti ma aia kainibaire n taian service ake a mwanenaki man te Tautaeka ke te CSO Community Service Obligation.

Tia Babaire ibukin buokan te mataata ao te Tua aio ke te SOE Act iai 5 mwakorona n aio aikai :
Mwakoro 1 bon te preliminary ke kabwarabwaran nanon te Tua aio.

Mwakoro 2 Principle ke Oin kateaia ana kambwana te Tautaeka ke SOE.

Mwakoro 3. Structure and information of SOEs ke aron katean ma tein kambwana aikai.

Mwakoro 4. The Governance and management ke babaireaia ma aron tararuaia.

Mwakoro 5. Other matters ke mwakoron te Tua ake tabeua.

N reitaki ma ane ao iai 36 mwaitin kibun te Tua aio imwin te onoono ao

e na raka nakon 37 mwaitina ao aio ae irekereke ma karinan te mwakoro iaon karaoakin te regulation ke te An Tua. Mwaiti te onoono ae karaoaki nakon te SOEs Act n te tai aio bon 25 bwa 20 te onoono ae irekereke ma onoono nakon kibu tabeua n te aro bwa e na mataata riki te ota ma kabwaranakoakia. Ao 5 te onoono karinakin kibu aika boou n aron aikai.

Kabwarabwaran te taeka ae Chairperson ke te Tia Babaire. Kibu 15A e irekereke ma Directors Indemnities ke kateakin kamanoakia kain te baba n tararua bwa ana kona ni kaitarai bukinaia n aia tarau are irekereke ma tibwangaia ao aia babaire aika aki eti nakoaia ae Board Directors.

Te kibu 15B E irekereke ma te Disclosure of Interest ke kaotan irekerekeia kain te baba n tararua ma waaki ke maroro ake ana karaoaki ibukin te kambwana.

Ao te kibu 15C aio are irekereke ma te Code of Conduct ke karinakin aia Oin n Tua ibukin karaoan tibwangaia tenan kambwana, Taan Mwakuri ao kain te baba n tararua n aroaro ke bannaia aika tamaroa. Te kibu 37 are karinan te Aan Tua ke te regulation bwa akea ngkoa.

Tia Babaire ao aikai ngkane kabwaranakoan taian Onoono akane:-

Te kibu 3 karinan te kabwarabwara n taeka ae Chairperson ke te Tia Babaire bwa akea ngkoa mai imwaina.

Te kibu 4(1) e karinaki te taeka ae entities n onea mwin rinanin nako Business n aron te Company, Corporation ke Statutory n te aro are e na bane ni mwaneweaki rinanon nako SOE.

Kibu 4(2) manga katamaroakin riki te kibu aio ni katerea bwa a kabaeaki naba mwangaia nako SOEs ian te Tua aio. Ti aki ti aia main officers.

Ao te kibu 4(3) kanakoan araia kambwana ake aki kabaeaki ian te Tua aio n oneaki mwina n ana declaration by order te Beretitenti ma Cabinet. Aio are e na kabebetea aron te karinrin ma kanakoan araia rabwata ake tiaki SOEs.

Te kauoua ni mwakoro are irekereke ma te Principles ke Oin kateaia ana kambwana te Tautaeka aikai taian bitaki aika karaoaki. Te kibu 5(4)(C) bon ti kaetan buren te koboki ae Section nakon etina ae *Selection* Ane kanga bon te typal.

Te kibu 6(1) katamaroaki riki te kibu aio ni kamataatai bwaai aika na

kainanoaki ian te Community Services Obligation ke te CSO.

Kibu 6(3)(B) te kibu ae boou ae karinaki iai kainanoan katauboo ma kataunari iaon te karekemwane man karaoan aia ibuobuoki SOEs rinanon te CSO. Aio are e na kamataata bwa iai te raka ke te ruuti man karaon tibwangaia ane.

Te kibu 6(3) (E) te karinrin ae boou ibukin noran riain manga katinean manga katarataraki ni mwakuri ni ibuobuoki nakoia botannaomata ke te CSO bwa auara teia.

Te kibu 6(4) te kibu ae boou are karinna kainanoakin ribootinakin ruti ake a reke man karaoan te CSO rinanon te Statement of Intent ke SOI, Half yearly report ao te Annual report. Aio bukin kateimatoan butiraoia SOEs ao ni boutoka itiakin karaoan tibwangaia aio.

Mwakoro 3 ngkane are irekereke ma aron katean ma tein kambwana aikai. Te kibu 9(2) manga katerean raoi riki kakawakin taran naba rikiraken ma marurung ana kambwana te Tautaeka bwa ana teimatoa n taainako riki ngkana iai Tua aika na kona ni kauntaba te iango aei.

Mwakoro 4 Governance and Management ke babaireaia ma aron tararuaia. Te onoono ae karaoaki nakon te kibu 14(4) ae karinaki ane katamaroakin riki te kibu aio bwa e na teretere iai kakawakin tibwangan te Tia Babaire n te baba n tararua bwa e na teimatoa ni karaoi ana babaire aika na uaana nakon te kambwana ao e na katuaeaki ngkana e urua nanon aio.

Te kibu 15 aio ngkana kam noria Taan Tei aika karineaki ae section 15 iaon te Tua ae te SOE Act aio bon te kabanea ni bubura ni bitaki ae karaoaki n te tai aei ae ngaia N na wareki ngkane taian bitaki aika karaoaki. Bwa are a kamaunaki ni kabane te Tua te section ane 15 ao a nang karinaki section ke tao sub section aikai ian section 15.

Te kibu 15(1)(B) manga katerean riki Oin kateaia kambwana ian te Tua bwa ana rikirake ao ana teimatoa marurungia.

Kibu 15(2) karinan te kibu ae boou aio bwa e na kaotia bwa bon ti te baba n tararua ae na kona n anganaki ae na kona n anganako mwakana. Nake anganaki mwaka akane aki kona ni manga anganako.

Te kibu 15(A) Onoono ae boou are kamatoaki iai bwa akea mwakan ana kambwana te Tautaeka ni kainaomata kain te baba n tararua riki nake a kuneaki ni irekereke ma mwakuri buaka nakon ana bwai te botannaomata. Aio e kaineti naba

nakon te Manatia ma Taan Mwakuri ni mwangan nako ana kambwana te Tautaeka. Kainaomatakia e na bon ti nako man ana kariaia Te Minita are tabena.

Te kibu 15(B) aio te kibu ae boou are kabaeia kain te baba n tararua bwa ana riai ni kaota irekereke n taainako ma waaki, mwakuri ke maroro ake ana karaoaki inanon te SOE teuana ma teuana ke tao Disclosure of Interest.

E na mataata bwa e na ataia te baba n tararua ae bwanin ao n anga ana babaire ma ana kariaia aika na uaana nakon te kambwana. Aio bon teuana naba te anga ibukin tobwakin ke kaekan taian tabeaianga ake a tia n tabekaki ibukia SOEs.

Te kibu 15(C) aio naba te karinrin ae boou iaon te Code of Conduct are karinaki bwa kabaeaia kain te baba n tararua bwa ana kataia ni kaoti banna ma aroro ma katei aika raraoi inanon aia tai ni karaoi tibwangaia.

Te kibu 16(1) kanakoan te taeka ae Chairman ao n oneaki mwina ma Chairperson bon te katamaroa nakon te kibu aio n te aro are e na kona ni mwaneaki naba aine.

Te kibu 17(1)(C) karinan te police clearance te katamaroa nakon rineakia kain te baba n tararua bwa e na akea irekerekeia ma uruakin Tua ke kamangao imwain kainakin te baba n tararua. Te kantaninga bwa nake a kaina te Board a bane ni itiaki taekaia.

Te kibu 17(1)(D) karinan tarakin aroaroia taan rineaki nakon te Board man te Public Service Commission ke PSC. A kantaningaki naba bwa ana itiaki taekaia man PSC n aki irekereke ma kabua ke mwakuri buaka nakon ana mwane te botannaomata ke n tia ni kabaneaki. Aio are e na taraia bwa kain te Board bon Taan Mwakuri aika onimakinaki.

Te kibu 17(7) karinan maniia kain te Board e na aki raka iaon 4 te ririki. Bon teuana te katamaroa ae noraki riaina bwa e na buoka teimatoan ma nakoraoin te tararua nakoia SOEs ana bon kona ni manga kaokaki nake a teimatoa ni karaoi raoi tibwangaia.

Kibu 17(8) te karinrin ae boou are kabaeaia kain te baba n tararua bwa ana kaotia n aia tiaina ae ota ao n ata tibwangaia ma kabaeaia ian te Tua aio.

Te kibu 20(1)(B)(III) karinan te kibu ae boou ni kaineti ma kaotan te Standard of Accountancy ae kabongana te SOE.

Kibu 20(3) karinan tiainakin ribooti iroun te Tia Babaire ni kakoaua bwa

a tia n rinanoi ao ni boutokai kanoan ribooti akanne.

Kibu 24(1) kanakoan te ribooti are i nukan te ririki ke Half Yearly Report bwa e nang aki manga taiboranaki n te Auti n Tei ma e na karaoaki e na karokoaki inanon bain SOEs ibukin karaoan ana tararua ma ana ibuobuoki nakoia kambwana aikai.

Ao ngkane te mwakoro ae te kabanea ni mwakoro are *Other matters* ke mwakoron te Tua aio ake tabeua ao te kibu 37. Aio are bon karinan mwakan Te Minita ni kona ni katei ke tao ni karaoi aan Tua ke te Regulations are bon akea inanon te Tua ae ngkai.

Irarikin ane te Tia Babaire ae rine ao N na bubutia riki te auti aio bwa e na kariaia manga karinan ke kaboraoan aron korean, kabwara au bure aikai ake kanga bon taian side note ibukin ma mina e kamangaoa te ota.

Ma aikanne ngkane Taan Tei aika karineaki Honorable Tibiika taian bitaki ake a karaoaki inanon te onoono aio au kantaninga bwa te kabwarabwara ae I a tia n anga tao e na bon mataata ao e na nora bukina ao riaina bwa bukin tera ngkai ti karaoa te onoono nakon Tua ibukin ana kambwana te Tautaeka ke te SOE Act n te tai aio.

E koaua bwa iai iango ni katamaroa akana ana taekinaki inanon au bebwa aio ma tao I aki taekin ngkai ma ti a kai karaoia n te maroro inanon te kauoua ni wareware. Tia Babaire ae ko karineaki man au maroro aikai ao I a Kukurei ni kawenea imatan te auti aio onoono nakon Tuan ana kambwana te Tautaeka ke te SOE Act ibukin moan warekana ao n aron taekana ane iaon te ota bebwa, Ko rabwa ao ti na bane n tekeraoi.

Tibiika: Ko rabwa te Kauoman. Ao ti na kanakoa ngkane te maroro nakon te Leader n te Kaitara Hon. Tessie Eria Lambourne.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao ti a karabwa riki te Kauoman Beretitenti ni mwemwekan ana Biira n onoono iaon tuan ke te Tua are e babairei aron ana kambwana nako te Tautaeka tenan SOE State-Own Enterprises.

Ao I taku bwa e nang bwarabwara kanoan ana Biira aei ti aki kan manga kaoka kanoana ae tao e nang tamaroa ao ti boutoka te Biira n onoono aei te Tibiika ibukin noran riaina ni kanakoraoa riki tao aron ana waaki te waaki ibukin tararuan ara kambwana ao bon aia waaki naba kambwana ibukin tibwangaia ian te Tua.

Ao tao iai tabeua maroro tao iaon tenan onoono ao tabeua aika e kakawaki naba bwa ti na tibwatibwai n te tai aei te Tibiika ao te moan moa bon te kakaitau noran tao karinan tao oneakin te taeka are te Tia Babaire n arona are mai imwaina are te Chairman ao bitakina nakon te Chairperson are angkoa a mwaneaki naba ni kabane aine ake ana tekateka naba n te kain tekateka aei.

Ao ti karabwa te Kauoman Beretitenti ma ana koraki te Tautaeka ngkai e nora aei ao tao aei ngkai tao ai manga te waakirake eang ti na manga nori n Tua akana tabeua ao e rabwa te Tibiika.

Teuana naba te bwai ae ti kan maroroakinna kanga iaon te onoono aei iaon riki kabwarabwaran te rabwata ae ana kambwana te Tautaeka ke te State Own Enterprise. Bwa are n te Tua ngkai ane tangiraki oneakina ao e kangai te kabwarabwara bwa te rabwata are iai iai rekereken te Tautaeka bwa e taekina te taeka ae te Government Involvement ao aikai aranaki bwa tenan SOE ae ana a koreaki araia ke ana reke araia n tietura te moan tietura n te Tua aei.

Ngkai te onoono aei e bita teutana te kabwarabwara bwa ae kangai. Te rabwata are bwaina te Tautaeka ae *owned by Government* ao e mwakoro n are te tietura aikane ana aranaki bwa ana kambwana te Tautaeka tenan te SOE. Ao aei tao teuana te bwai ae ti kan kamatataira raoi iai bwa are e aki kabwarabwara ao tao aei tao te bwai ae tao e na manga taraki tao n te komete bwa e aki nang bwarabwara bwa tera raoi nanon te taeka ae te bwaibwai. Bwa ti ataia ae iai rabwata ae bwaibwai te Tautaeka iai 100% bon ti ngaia te tia bwaibwai iai.

Ao iai naba rabwata ae bwaibwai iai te Tautaeka ma e aki bwanin ana bwaibwai bwa e ibuobuoki ma te rabwata riki teuana. N aron te ANZ ao ngkane ikai ti aki ataia bwa e kanga raoi te bwaibwai ae e na taraki bwa ana kambwana te Tautaeka. Ti noria ngkai bwa akea te ANZ n te tietura ao tao ane tao ane e a kona n anganira te kabwarabwara bwa tao aei e aki irekereke are ngkana bon iai ana bwaibwai te Tautaeka n te rabwata teuana bwa are e aki mataata. Bwa e *fully-owned* ke partially owned e bwaibwai ni kabane iai ke ti teutana naba ana bwaibwai n aron te ANZ ti 25% ana bwaibwai iai te Tautaeka ao ngkane e bwaka ngkane iaa.

Ao tao aei tao bon titiraki ae tao e kakawaki naba bwa ti na mwemweki ikai ibukin otaia naba ara botannaomata. Ao ngkane ian te onoono naba aei ao iai naba tenan rabwata ae kanga a manga mena iaan tenan kambwana aikai aranaki

bwa tenan subsidiary. Ian te Tua ae ngkai aki irekereke rabwata aikai ma te Tua aei ake rekereke ma te Tua aei man te onoono aei ao a manga karinaki bwa a manga karinaki bwa a irekereke ana riai naba ni ira nanon te Tua aei.

Ao ti kataia n titiraki ao tera ngkane te aeka n rabwata aikai bwa tenan subsidiary. Ao ti ataia bwa iai naba teuana te kambwana ae bwaibwai naba iai ana kambwana te Tautaeka ao te kambwana aei te KFL e bwaibwai iai te CPPL ae te SOE ao aei ngaira ti a taku tao ane tao ai ane te subsidiary. Are nanona bwa ian ngkai te onoono aei ao te KFL ai ana kambwana te Tautaeka ke te SOE kanga n te kabwarabwara aei ao kanga e aki nang matata bwa bukin tera ngke a manga karinaki ikai aongkoa ian ara Tua ae ngkai ae nang oneaki e aki akea rekerekeia ma te Tua.

Ma tao bon iai bukina ao aei e na rang kakaongora ngke arona ma tao e na manga bon reke ana tai te Kauoman bwa e aoria n ae a bon ongora naba kain Kiribati ao I taku bwa e na rangi ni ibuobuoki ao ane kanga kanoan te onoono aei ao tao e nang tara n uarereke bwa ti onean tao te taeka ae nang uarereke. Ma I taku bwa nanona e kona n ae e na bita aron kabonganan ara Tua aei ao ane teuana ae tao ti na kawenea naba bwa te titiraki bwa e aera ao nanona ngkai aikai a nang riki bwa ana SOE ana kambwana te Tautaeka.

Ngkanne teuana naba bon kanoan naba te Tua ngkai ma e manga kaokaki naba iai ngkane bwa are iai te taeka ae e a karinaki ae bwaibwai iai te Tautaeka. Ao ngkane iai te onoono nakon are anaki aranaki bwa tenan SOE rabwata are e na bon e na taekinna te Beretitenti n ana order bwa ti aki te SOE aei ngkai n te Tua ngkai. Ma n ae te onoono aei ao e a karinaki te taeka ae tenan rabwata ake a bwaibwai iai te Tautaeka ao e taekinna te Beretitenti n ana order bwa ti aki te SOE ngkane aikane ti aki te SOE.

Ma tao e nang kakawaki naba bwa ngkana te kabwarabwara n te SOE bwa e bwaibwai iai te Tautaeka ao anga tao tenan rabwata raa ae na manga kona n aranaki bwa ti aki tenan SOE bwa e bwaibwai naba iai te Tautaeka. Ma I kan titiraki ni kaotaotao e nang kakawaki bwa ti na mwemwekia ikai bwa ana ongora naba te botannaomata ana kona naba n reke iai tai n ongo tao te kabwarabwara iaon moan te kakawaki.

Teuana naba te bwai ae kanoan te onoono aei te Tibiika bon te CSO ke kabaean ke katabean te kambwana iroun te Tautaeka bwa e n karaoa te tibwanga teuana ma teuana ao I taku

bwa ti maroroakinna ikai n ana ribooti te PAC iaon ana Akaunti tabeua tenan SOE. Ao ti maroroakina ae n tabetai e aki babane ni bwaka ana CSO te Tautaeka nakon ana kambwana ao ti noria n ana Akaunti te Air Kiribati.

Ao ti a nora ngkai te onoono n te Tua aei te Tibiika ao titabo ma kanga iai te karinrin ma tao e aki nang mwaneweia te Kauoman ma iai te karinrin ae kangai. Bwa are bon iai n te Tua ngkai ma e manga iai te karinrin ae kangai bwa te boraraoi are e na riai tao ni boraraoi iai te Tautaeka ao ana kambwana are e na katabea n te tabe teuana ao ane ngkane te boraraoi ane e a kangai ngkane kanga mwakorona ae boou. Bwa ngkana e aki bane ni bwaka te CSO n te tai are tao ni kanoan te boraraoi ane ao te bwai ae na karaoaki e na ti mwaneweia te SOE n ana ribooti n ana ribooti. N ana Statement of Intent, Half Yearly report ao ana Annual report n aron ae taekinna te Kauoman ma tao e aki nang kabwarabwara.

Bwa are titabo ma e a kaukaki kawain ngkai te Tautaeka bwa e kona n aki kabanea ni kabwaka te CSO ma I taku bwa te bwai ae nang kakawaki bwa tera kanoan te boraraoi bwa ngkana te boraraoi ane bon iai ao I taku bwa e nang kakawaki bwa e na iraki nanon te boraraoi. Ao te boraraoi aei Eternally binding ke tao te boraraoi ae nangi ni mwakaroiroi.

Ao ngkana ko aki iri nanon te boraraoi ao e na riai n iai Tuuam te Tautaeka ngkana ngaia titabo ngkai ma e a kataia n taekinna n ana onoono aei bwa mwina ti aki kakoroa nanon ara taeka nakoimi. Akea te kangaanga kam a ti taekinna naba aei rotakin ara waaki ibukin ae e aki bane n roko te CSO. Ao ti taku ngaira ti riai n aki kaunga te itera aei bwa tera te boraraoi are e a karaoia te Tautaeka ma ana kambwana e na riai ni kakoroa nanona.

Ngkana e bon kangai ti aei moa n anganiko ao imwina arei akea burena ma ngkai e a rin ngkai bwa e nang reke bwa mwakoron te Tua ao titabo ma e a moantaai kanga ni birinako te Tautaeka n tibwangana ibukin te CSO. E nang kakawaki te CSO ao I taku bwa ti maroroakina teutana moan kakawakina bwa ngkana iai te tibwanga ae tangira te Tautaeka bwa e na karaoia ana kambwana teuana ma tao e na raka iaon are e kakaraoia ke tao n aekakin tao boon. Tao te kantoka ke boon te bwaa ke boon te iti ke tera ae na karaka e na aki karaaka ao ane ngkane e na riai n anga te kabomwi kanga te mwane are e na karokoa n te boo are e taraia te kambwana bwa ane e na maiu iai ao e na riai n kakoroa nanona te Tautaeka.

Tao ane ti kan maroroakinna iaon te bwai ae te CSO bwa ti aei kanga te onoono ae ti noria ae e a rangi kanga iroura e a kataia n anganira te kantaninga bwa te Tautaeka e na aki kakoroi nanon ana boraraoi ma ana kambwana ni katoa tai. Ti taku bwa ngaira e riai n aki karaoaki aei.

Teuana naba kanoan te onoono ae ti taku bwa e bon rawata naba te maroro iai are ti nang karabwarabwa bwa e a karauaki raoi n rarangaki ian te Tua aei are ngkana tao iai rekerekeia kain taan kairiri tenan kambwana ma tao tera. Te bwai ae maroroakinaki ke tao te waaki ke tera te Conflict of Interest ao e a rangi ni bwarabwara riki ikane ao ti aki ti tao kain te Director bwa ai ana utu naba ngkana iai naba tao irekerekeia. Buuna natina ana karo n te ae iai rekereke iai ana waaki te kambwana ane ao e na riai naba ni kaotia.

E nang kakawaki aei bwa e nang kakawaki ae na itiaki raoi e na kirati ao e na akea tao e ananga tao ni mwakuri ni inanonano ke tao kabonganan tao nakoam bon ibukin tao bon ibukim. Aei nanon te bwai ae te *Conflict of Interest* bwa e na itiaki ao I taku bwa e nang kakawaki ane ao ti nang kabwarabwara bwa e a bon nang mataata. E ngae ngke iai ngkai n te Tua are te Tua ibukia taan kairiri ae bon taan kairiri naba kain te baba n tararua ao tenan manatia n te kambwana ae e nang kakawaki naba ae bon rin n aei ao aei are e a tia ni kaman kabwarabwara te Kauoman n te maroro ake imwaina e rarabwa ane.

Ngkane iaon ngkane tera kanga iai onoono ae kanga a bon nang uarereke ma e nang kakawaki naba bwa ti nora teuana naba bwakan te ribooti ae nang aki ngkai ti nang aki noria ngaira kain te Maneaba ni Maungatabu bwa te ribooti are ni iteran te ririki. Bwa tao iai bukina aei kanga ti aki naba nang ongora bwa e aera ngke e nang e a katukaki ngkai e noraki riaina n te tai arei ao e aera ngkai tao iai te kangaanga ke tao e a bon nang karawata te mwakuri ke tera raoi bukina ae nang akea ngkai bwa ai bon ti te SOI ao tera te Annual Report.

Akea naba te kangaanga n ane ma te bwai ae nang kakawaki bwa ana bane ngkana arona bwa aei e nang reke tao e nang uarereke riki te rongorongo ae na roko inanon baira ngaira kain te Maneaba ni Maungatabu. Ma ngkana aei e na buoka naba aron kanakoraoan te waaki akea naba ara kangaanga iai ma tao bon ti te titiraki ae nang kakawaki bwa e na mataata.

Ngkane teuana naba te onoono ae e kaineti ma aron antai ae na bukin taeka antai ae na bukin taeka ao ngkai n te onoono aei ao e a bon

kabukintaekaki raoi te Tia Babaire n te baba n tararua. Bon ti ngaia ngkana iai te bae e riki ke e aki riki te kambwana ane ao ngaia ae e na katuaeaki ke tao e na anganaki ana bonus ke tera. Ngaia ae kanga e bukintaeka n te waaki ae tamaroa ke te waaki ae aki tamaroa ngaia ae e na accountable.

Ngkane bon te titiraki bwa are kanga ni bon aron te kantaninga ian tenan rabwata aikai ao te Tia Babaire ao tenan Director ngaia ni kabane a bane n titabo tibwangaia ae ngaia ae Accountable. Ngkana iai te bwai ae e aki nakoraoi ke e nakoraoi ana anganaki kanuangaia ke ana katuaeaki aikai ti aki ti te Tia Babaire. Ao ngkana arona bwa e na kaokoro aron tao te bukintaeka nakon te Tia Babaire ma e na riai naba ni karinaki tenan Directors bwa aoria ni kona raoi naba ni karaoa tabetabeia bwa e a kona n ae a kangai. An tai tabe iai bwa ti aki bukintaeka bwa ai ti te Tia Babaire ae na bukintaeka ma tao aei te bwai ae ti taraia bwa ti na riai n taraia bwa e na aki reke te aekaki aei. Ana riai ni bane n *accountable* kain te Board ao tao ngkana e na kaokoro ke tao te level tao e na rangi ni korakora riki ibukin te Tia Babaire ma e na riai naba ni iai tibwangaia kain te baba n tararua ni kabane tenan Directors n te *accountability*.

Ngkane iaon ane tao te liability bwa ai antai ngkane ae e na e aki karaoa raoi tabena ao I taku bwa e mataata iroun te Kauoman Beretitenti tao aei e a bon nang kakawaki bwa kanga ai bon irian naba te tibwanga iai ae ko kamanoaki iai ao iai ae kona aki kamanoaki iai. Ngaia I taku bwa ane e nang tikirao ti nora riain ane. Ngkane ti n ana kariaia Te Minita ae e na kona ngkane ni kamanoaki toa te Director ke tao te Manatia are e irekereke tao tera ane tao te kangaanga iai.

Ngkane iaon te Code of Conduct tenan kainibaire are aroia tao kain te baba n tararua ke tenan Manatia tera ae a kantaningaki bwa ana riai ni karaoia. Ti karabwarabwa bwa are e a bon nang e karauaki naba ni barongaki e a nang mataata e a nang matata naba nakoia kain ara SOE. Ma I taku bwa ti na aki naba mwaninga bwa are ti na riai naba ni karini Tua ae n aron te *Leaders Code of Conduct* e a riai naba n rin n te Tua aei bwa ana aki mwaninga bwa aei ao arei naba ana riai naba n tarataraia. Ngkana arona bwa a bane kanoana ikai ao ngkane akea te kangaanga.

Iaon ngkane rineaia tenan Directors ao ti nang kakaitau bwa iai aika a raka tenan taratara ke te onoono 2 ae raka n aron maanin rineaia ao aia mwakuri bwa ai 4 te ririki. Ao te kauoua a nang taraki raoi bwa aekakin aomata raai ao teuana aei ti

nang karabwarabwa iai bwa a bon riai n taraki naba koraki ake a bon nang aki ongotaeka n te Tua a bon tia n reke n te kangaanga te Tua a tia n urua te Tua ao a tia ni kabowiaki a tia n reke ni bukinaia tao ngkana iai aika tia ni kabureaki tao iaa. Ao aikai aekakin aomata ae I taku bwa a riai n aki anganaki tera tao te mwioko ae ibukin tao te kairiri ao tao aei ti noria naba n aron ti maroroakina taekan tao te mwakuri. Ao e nang mataata naba n tuan te kamwakuri bwa aei naba teuana te bwai ae taraki ao e rang eti bwa e aera ke ti na aki naba karinna ikai bwa tao e na taraki naba ni itera tabeua n tenan nakoa ni kairiri aei e nang tamaroa.

Ngkane tao bwaai riki tabeua ae ti taku bwa e nang kakawaki naba bwa ti na maroroakinna n te tai aei ao tao e tuai roko raoi n tokin kawaina te Tua are iaon kamanoan rongorongon te aomata bwa are bon iai ian te Tua aei. Ae a kabaeaki kain SOE bwa ana aki anganako tenan rongorongo rongorongoia aomata ke kanga te Confidentiality ae I taku bwa e nang kakawaki bwa ngkai e a reke tain ae ti a nora ara Tua aei ao tao ti a karinna naba bwa tao e na kometenaki naba arei ti a karinna naba bwa e na riai naba aei te Data Project Law e riai naba n rin ikai bwa tabeia kain tenan baba n tararua ao te Manatia ao bon Taan Mwakuri n te SOE.

Ao tao e a reke naba ara tai te Tibiika tao aikai kanoan te onoono ae ti tangiria ni kan maroroakin ma ngkai e reke naba ara tai ni kakaitau nakoia ana kambwana te Tautaeka ana kambwana tei Kiribati ake iai are ti a tia ni maroroakina taekan tao nakoraoi tararuan kaubwaia ke kaubwain tei Kiribati are a mwamwakuria ma ngaia. Iai ae anakoraoi ma tao iai riki te katamaroa ae a nang kainanoaki ti a bon karabwaia taan tararuai ara kambwana ni kabane. Ni moa mai irouia Tia Babaire are a kabeaki ian te Tua bwa ngaia ana riai n tara raoi kain aba baba n tararua.

Ana riai noria ao n tarai aia waaki ni katoa 2 te ririki ian te Tua naba aei e nang kakawaki anne ao aei are e na kona n angania tao tenan rongorongo ni moan taai ae tao iai te kangaanga ke iai ae na nang anganaki kanuangana bwa e nang tamaroa ana waaki. Kanga angin te tai ngkana ti mamaroro iaon tao te *Performance* ao angin te tai kanga ti a bon tatara naba are tao e aki nang nakoraoi ti tuai nora bwa ngkana arona bwa e a nakoraoi tao e na riai naba ni karinaki e na iai naba kanuangaia tao te Tia Babaire ma Directors ake tao a bon nang tamaroa aron aia tararua bwa aei naba e na riki bwa te kaunganano nakoia.

Bwa ti na aki ti kamenaia bwa ana katuaeaki ngkana iai te bwai ae e aki tia ma ti na riai naba ni kanuangaia ngkana arona bwa e nang tamaroa. Ao iai kambwana ae ti a tia ni maroroakini taekaia ikai ao e na reke ti na kaungaia kain ara baba n tararua n ara kambwana ni kabane n ana kambwana ni kabane te Tautaeka. ao tenan CEO ma Manatia ke naake iai tibwangaia tenan Manatia ni mwakoron ni mwangan nako te kambwana teuana ma teuana ana kekeiaki.

E rangi ni kakawaki tibwangan te SOE ibukin te botannaomata ao ana tararua Te Minita are ngaia ae tararua te kambwana te Kauoman Beretitenti Te Minita n te mane ao antai Minita ake a mena iaia tenan SOE teuana ma teuana moan te kakawaki bwa e a reke naba ara tai ni karabwaia riki ao ni karabwaia riki kanga e a nang nakoraoi aron aia tararua ma aia mwakuri. Ao e koaua ti taekinna n te Biira ae nako taekan te beku ibukin te botannaomata aikai naba rabwata aika nang kakawaki ibukin karaoan te beku ibukin te botannaomata n tibwangaia aika kakaokoro ao aikane ae ti na manga bubutia te Tautaeka ao Minita ake a tabeakin kambwana aikai n tarai riki itera are ana kamarurungaki iai.

Ao e koaua bwa are e a bon riai ni bon tei iaon waeia ma ngkana arona bwa iai te anga ae ana buokaki ke ti mamaroro taekan te PUB e rabwa bwa ti a ongo ana iango te Tautaeka ae na karekei ana Generator te PUB ao iai riki tenan iango aika nang tamaroa.

Ma te bwai ae nang kakawaki bwa e na karaoa e na tia ao e na roko tibwangan ana kambwana te Tautaeka teuana ma teuana nakon te botannaomata bwa tao te iti. E nang toki matematen te iti tera ae kainanoia te PUB ae na kona ni kakoroa nanon tibwangana. Tera ana anga te Tautaeka ni kona ni buoka te PUB ngkana e aki ao tao e kona n reke naba bwa kanoan te boraraoi bwa kanga tao te katarau bwa are bon iai naba a bon kona naba n tarau iroun te Tautaeka ke tao tera riki. Are bon iai naba iai kainanoan ana kamatoa te Tautaeka buokan tao aia tangomwane n taabo tabeua ma I taku bwa e nang kakawaki bwa ti nang boutokai tenan waaki ae na kona ni kamarurung iai ara kambwana aikai.

Ao tao n te bong teuana ao tao a nang bane ni kona ni waaki raoi ae a bon toamau aia bwai ni mwakuri ao tao aei bon te kanoa ni mii ma n te bong teuana ngkana e riki aei ngkane a nang bon karauaki raoi n taraki bwa ana karaoa raoi tibwangaia ngkana aki. N aron ae ti maroroakinna n ae nako karaoan tibwangan te Tia mwakuri e nakon naba ana bwa ni

mwakuri ao te tabo are mwakuri iai. Ai bon aekakia naba ngkane ara Tia mwakuri n ara kambwana ni kabane aikai naba a nang kakawaki bwa aki naba kona ni karaoa tibwangaia are a tia ni mwiokoaki iai ngkana e aki toamau naba aia bwai ni mwakuri. Ngaia tao bon aei ao ngkana arona bwa a kainanoa riki te kataneiai ibukin te rabakau ae na kainanoaki ibukin karaoan naba tibwangaia. Tao aikai manga bon tenan iango ni mii bwa kanga buokan nako te iango tao nakon karekarekean te Tautaeka ibukin ana waaki ma ibukia ana kambwana aika rawata mwaitia ao aei ti na bubuti ao ti na kaunga nano nakoia ara Minita nakon ara Tautaeka, nakoia ara kambwana ni kabane, Taan Mwakuri ni kabane. E kakawaki tibwangami ti boutokai ngkami n taainako ao tera are kam kainanoia n aron ae ti teimatoa n taetaekina ae tera ae na kainanoia te Tautaeka n aron tao oneakin te Tua ke tao te kataumwane ke tera e na buoka riki kanakoraoan ana waaki ana kambwana te Tautaeka.

Ti nang tauraoi ni boutoka aei ao ti tauraoi naba ni boutokai waaki ake ana kataia ni kauti mataia naba ara tia kairiri tenan kambwana aikai. Aikanne kanga ara maroro tabeua te Tibiika ni butimwaea kanoan te onoono bwa tao tabeua kanoan ara iango man ara itera ae tao e na kona ni manga buoka riki tao itera tabeua ae na manga noraki ni kanakoraoa riki are e a tia noria te Kauoman ma ana koraki ao te Tautaeka ao tao man ara itera. Ti a manga kawenea bwa kanoan naba tera te ibuobuoki ni kanakoraoan riki te Tua ibukia ana kambwana te Tautaeka.

Tao man taeka tabeua aikane te Tibiika te kakaitau riki te katekeraoi ara bwai n taainako te Mauri Te Raoi ao te Tabomoa ti butimwaea moan warekan te Biira ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Leader n te Kaitara ao ngkane titabo ma akea te taura ae I noria tao ngaia iai teuana te taura ae ura. Te Minita n te Onaoraki Hon. Bootii Nauan.

Hon. Bootii Nauan: Ngaia Ko rabwa te Tibiika are ieta ko rabwa ngkai ko anganai au tai bwa N na maroro n te Biira ae moan baan te tikiraoi aio te tamaroa.

Imwain ae I waaki Tia Babaire ao e na uarereke au maroro iaon te Biira aio. E bon riai bwa na teirake n anga au taeka ni karabwarabwa nakon te Kauoman n reitaki ma te Tia Kaeti Tua ao Taan Mwakuri ana Taan Rabakau te Finance n aia mwakuri ae a karaoia ae moan baan te tamaroa.

Eang moan baan te tamaroa te onoono aio Tia Babaire n aron are bon tabekiarake aia timwa aio are kanga e karaua ni karabinoa ao n

takinna bwa bon te Biira ae akea n aiarona ma tamaroana. E na iai tokin te tamaroa te Tia Babaire bon akea akea tokin te tamaroa ao tao bon tamaroa te Biira aio bwa e bon toua mwin aia Tia koroboki ana Staff n te NEPO ao ana Taan Mwakuri n te Kaeti Tua.

Tia Babaire e koaua iai taian onoono tabeua aikana a katekea ao a ringa uakauean nanou n te aro ae e a kateirakeai ao I taona au bwatin aio Tia Babaire ao I karaba tabona bwa N na nora korakoran am computer bwa ko nora au mic ke ko aki. Ngaia kona kamwaka roiroia riki am mic ane bwa ko aki noria ngke I kamena. Ngaia are te Tia Babaire e mwaneweaki n te maroro are e kangai akea are kanga te Quarterly ao e koaua e rabwa te maroro are e nako imwaiu e a taraki are te annual te annually.

Ao tao e bon eti naba Tia Babaire bwa euara ngkana e a tibwa moanaki te ririki te half year ti aki te quarterly bwa te Half year e a tibwa moanaki te ririki ao nukan te ririki ao ngaia ko nang koroboki naba ae tao ai akea baika kona korei ao koa cut and paste ao ko aera riki e a kabanea te tai ao e a kabanea te bebwa. Tao e raoiroi riki tokin te ririki bwa e a bon rabwanin te bwai ae e ko a tia ni karaoia ngaia are tao e raoiroi naba ae e na bon riai n annually. E na save te bebwa ao e na save terana.

Te bwai teuana te Tia Babaire ae katekea nanou bwa aron babaire aika boou iaon mania kain te Board ae a katuruaki ikai bwa ai ti 4 te ririki ke e a kamatoaki bwa 4 te ririki. I taku bwa e na bon riai n reke aio te Tia Babaire bwa n tabetai e kona naba n reke te waaki are ko a maan ao ai aron tera karakinana n te taetae ni Kiribati, ai bon ana bwai, e kabutia ni kangai e roko e kauka te aobiti a rinnako ma natina a biriaitua tibuna, e a manga kangai. A kona n reke akane te Tia Babaire ngaia e bon raoiroi ae e na iai taina ao ngkana e bon roko naba ae ko a bon maan ao te baere kanga eang eti are ko a feel bwa ai bon am bwai n te aro ae ko kona ni manga raranako teutana.

Ngaia are te onoono ae te 4 n ririki aio e na rang tikiraoi bwa ai aron ae e na roko Te Minita are imwina ke e koro 4 te ririki e kona ni manga review ao ti kabwarabwara n aron are mwaneweia te Kauoman. Bwa eang e reke te tai noraki akana a bon tao a bon a kua ti kona ni kabongana te taeka ae a kua iai akana tao a bon teimatoa n aki kua a kona n reitinako.

Tia Babaire te bwai naba teuana ae nang katekea nanou aron kamatoan itiakin aia rekoti ke aia ribooti te koraki ake a nang riki bwa kain te baba n tararua. Eang e bon raoiroi ae e na raoiroi am ribooti iroun te bureitiman ao ngkai e manga

karinaki naba bwa ti a bon tibwa maroroakina naba aron te PSC. Ao a mwemwe maroro iaon kabwakaia tabeman Taan Mwakuri ao a manga reke aia bwai bwa tao a manga e a manga moanna aia case ao bon taraia nakai n aia tabo ni mwakuri a bon aki kakaraoa ae raoiroi.

Ngaia are I nang kukurei naba n te onoono aio are a karina naba aia ana ribooti te PSC bwa ngkana iai rongorongon te aomata are e na riki bwa te Director ke ngaia kain te baba n tararua ma e buakaka ana record irouia bureitiman bwa tao iai eang e a tia tao n raa. Tao baikara ana bure aika e a tia ni karaoi ao ngkane tao ngkana e manga taraki iroun te PSC bwa ngaia tao e a tia ai iraua taabo ni mwakuri ae e a tia ni kabaneaki mai iai bwa tao arei ae karaoia ao tao arei ae karaoia e manga noraki bwa tao iai ana ribooti te Oteta Tienera iaon ana kukune iaon ana itera tabeua kanga e a bon aki raoiroi ae e na manga kaina naba te baba n tararua teuaei.

Bwa are e na tekateka bwa kain te baba n tararua e na baba n tararua e na tabaua ana iango ni iangoa te tararua bwa e na raoiroi ana tararua. E na kanga n raoiroi ana tararua ni baba n tararua ngkana ai bon abokana ana rekooti. Kanga I kataia n raira te taeka te Tia Babaire ae te baba n tararua bwa ai bon okorora ae te Board of Directors ao ngaira ngke ti a rairia n taetae ni Kiribati te baba n tararua tima kanga ko a tabaua n tararua.

Ngaia are te Tia Babaire I karabwa aron te onoono aio ao e bon nang tamaroa ae nang bon riai ni manga review te bwai aio bwa e a bon bongata ti riai ni manga raira atibuna ni kakibea bwa e na manga moan kabuebue aina ao e na manga buro ara ran, ana mwai kanara maai, taian bwabwai ana mwai raoi. Ao aio taina Tia Babaire ae ti a noria ngkai ao e nang rarabwa te onoono ae ai aron aio.

Kam rabwa kain te Finance kam rabwa kain ana aobiti te Tia Kaeti Tua Tia Babaire ao e mwemwe te titiraki ikai ao tao a bon kangara aomata bwa ai bon tera te bwai ae te SOE ai bon banera aia tai te koraki akekei ngke a maroroakina te bwai ae te SOE ai tera te SOE, e iangoaki te backpay ma aki bwabwakan ara mwane ni kara ao te mwauku ao ai manga te SOE. Ma e na riai n ataki bwa te SOE ana anga te Tautaeka teuana ni buokia ni karaoi anga ni karikirake ke mwakuri aika e na kainanoi te botannaomata.

N aekakin ae ti noria n te Air Kiribati, te KCDL, te Shipping ao tera riki ngkana ko karaoa am kakae te Tia Babaire ao au ukeuke iaon te bwai ae te SOE kanga e atongaki naba bwa China te kabane ni mwaiti ana SOE.

Ao rabwata aikai ake a mwiokoaki a kateaki ian te Tua bwa anganaki tibwangaia ae ana riai ni karaoia ae kakawaki ibukin butin ana waaki te Tautaeka ibukin te botannaomata. Ao e koaua e mwaneweaki ake kambwana ke ana rabwata ke ana SOE te Tautaeka aikai n tabetai a kona n riao aron aia kabanemwane nakon aia karekemwane are manga karokoira te boto ni iango are e na kangai. Iai te CSO ke te mwane are e na reke nakoia ngkana a karaoa te CSO ke aia Community Service Obligation. E kakawaki irouia kambwana aikai bwa ana moanibwaia kainanon te botannaomata ian te CSO ao ngkane a kona n okirikaki ni bubuti te CSO.

Ti a tia ni kataia ni katokaia aomata ni kangai nakon te itera Maiaki ao ti ruti bwa are ti tabeman aika toka iai ao e na bon riai n reke aio. Kam kona ni buokira ni kamaeura ni manga anganira ane ti kona noria n te Air Kiribati.

Ngaia are aio te bwai ae na riai ni kakawaki ae na mataata irouia te botannaomata bwa taian State Own Enterprises ke taian SOEs ae ngaia ngkai ti maroroakina te onoono iaon aron butia ma te Tua n tararua ao raa e nang kakawaki aia mwakuri ibukin te botannaomata. Tao n te tai aio Tia Babaire I a bon kawenea au kakaewenako nakoia ake a tarai ana kambwana te botannaomata n te tai aio. Te CEO ma kain ana Management ao tao riki tao bon kain ana baba n tararua ke ana Board of Directors bwa ana karaoi tibwangaia ae nang kakawaki ibukin uarokoan te tamaroa ibukin karaoan raoi tibwangaia ibukin buokan te botannaomata.

E taku te taeka te Tia Babaire teuana n te Baibara ti na karaoi tibwangara ti aki ibukira ma ibukia ara botannaomata. E taku ana tataro Santo Baranikoti aki ngai moa te Tia Babaire, ti aki nanou moa te Tia Babaire nanoia moa aomata ao are a tangiria moa au aomata, ane ana tataro Santo Baraniko. Ngaia are ti na kawenea bwa te kakaewenako nakoia ara aomata ake a tia n anganaki te mwioko iroun Te Minita ao iroun te Tautaeka bwa ana kabuti kambwana aikai ana kabuti ti aki ibukia moa ma ana kabuti ibukin kainanoan te botannaomata.

Tia Babaire ti kona n tanrikaki ma ngai temanna ngai te aomata ae I a rawa n tatanrikaki bwa ngkana ko tanrikaki n arona are e taku te Baibara ko kona n riki n atibu, ao ngkana ko riki n atibu ai bon te bwai teuana. Ma ti na tara ae ngkai te Tia Babaire ao ngkana ti kan tanrikaki te Tia Babaire ti na tanrikaki ao ti na tarai tamaroa ake ti nori ngkai ti tanrikaki bwa ti na katamaroai riki. Ti na tanrikaki naba te Tia Babaire bwa ngkana iai kairua ke tibanako

akana ti nori ti nang katamaroai. Akea tokin te tamaroa Tia Babaire ngkana ti bane n teitei ke titiku ti mena ian ana Auti n Tei Kiribati aio ao ti nang karekea te tatanrikaki te kotokoto, tei katorotoro, te bukibuki, ao tera riki akea te bae e na reke Tia Babaire akea te bae e na reke.

Te bwai ae nang kakawaki ao e koaua e tamaroa aio e rabwa ko rabwa n am onoono ti na kamatoa bwa e na karaoaki ane ao e na tamaroa ao ngkana ko kotokoto Tia Babaire ibukin butin ana kambwana te Tautaeka ngkekei ao ngkai. Bwa ao ngkoe ko aera ko a bon nang nakoraoi ngaira naba ngkai ae ti a roko n tekateka ikai ao ti a kabuti ana kambwana te Tautaeka ti aki naba nakoraoi ana iai kabwakara. N aron maroro ake a mwemwe ngkoananoa. A taua neierei ao a kairia nakon Iesu n aron are e taku ara Unimwane ae karineaki mai Tabiteuea Meang temanna te Tia Tei. Neiei ana bure e wene ni bure ao bon te kabekau ni kameaka ti na kareia n te atibu, ao tera ae karaoia n aron are bon taku naba te tia maroro. E baraki Iesu ao e koroboki iaontano imwain ae baraki ao e koroboki ao e kangai, te aomata are akea ana bure iroumi ke e moan anaa te atibu kabeka neiei ao e baraki ni koroboki iaontano. Ao ko ataia bwa terana ae koreia te Tia Babaire *I am from Tab – South Tewai Village Tab- South is the best Island.*

I a manikangare te Tia Babaire ma ngke e tabeka atuna ao ai akea nakekei ao e taku nakon neiere neiko anga nakeke ana karetuaiko. Rongorongon raoi te bwai aio te Tia Babaire bon te Kamanga mai buakoia aomata ake a roko are a katika neierei bwa ana kabaka n te atbu ake taan moan nako moa, ake taan moan nako moa aomata ake a ikawai ake a kara ake a bwakutaia ao e aoro rikaki naba nakoia ake a uarereke ma tao ngaia nanona a nang mwaiti riki ngaira ara bure ake a rawata kanara te ben are tao bukina ngkoa abwabwaki maiura.

Ngai ngkai e nang koro 60 au ririki te Tia Babaire I a kan mwane ni kara e nang maraki nanou n te taeka are e nang katokaki te mwane ni kara. I taku akiakora ngke ai ti nang kantaninga te bwai aio ngai ma buu are Tabuaka bwa tao ai maiura ao e nang manga katokaki I rawa N na kaeka te Tia Tei aio, ma I manikangare Tia Babaire.

Number 1 te Biira ae uotaki aio e bane arona nambwa keketi ao n te taetae ni meang bwa ti a tibwa oki mai Meang Tangkotererei Mariemariea. Tia Babaire man au maroro aikai ao I a bon tabeka riki au kabwarabwara nakon te Finance kam rabwa, taan tia kaeti Tua ti aki te mwakuri ae bebete te bwai aei Tia Babaire raibaean te Tua ma oneana ma rana. Ti aki te mwakuri are ko

matu ko karubea matam ao ninggabong e a tia naba. E aana iraua te bong ma iraua te tai ngaia are ti na bon kaoka ara karabwarabwa nakoia nakai ao akea tokin te tamaroa tao ni kauouan warekana antai ae na ataia ti a manga noria katamaroa ti manga karini ngkana iai. Kam rarabwa ko rabwa te Kauoman ko rabwa ma am Taan Mwakuri ao man au maroro aikai Tia Babaire ti a katoka iaora aia bau ara ikawai are a tia ni motirawa aika teimatoa n tiku irarikira, aika raora n te Auti n Tei ao aika bon unimwanen nako ara abamwakoro Unaine. Ana bau abara ae Kiribati are te Mauri Te Raoi ao te Tabomoa ao ti a ramwaneia te Tia Babaire n ana kakawaki ao ana tangira ao ana korakora ao ana katantan te teniman n temanna bwa ti na katanaki n ana mwakuri nako ni iowawa te riaboro bwa e a korakora te riaboro, Ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Ko rabwa Te Minita ao ara tia maroro are imwina bon Te Minita n te Aono n Raina Hon. Mikarite Temari Te Minita.

Hon. Mikarite Temari: Honorable Tibiika ko aitokamauea riki ngkai ko anganai naba au tai ni maroro iaon te Biira ae nang kakawaki. Ai kamaura kanoan te bwakantaai aio ana moanna n tiraua Biira ae ti na biti n ara tai n Tautaeka ngkai bwa te katamaroa nakon katamaroaan ao katauraoan kawaia kain te roro ae na roko ai kamaura ane ao e neboaki te Uea iai.

I a moana au maroro Honorable Tibiika ma ana taeka Santo Baranikoae mwaneweia tariu aio. Ti aki ngai moa ma te botannaomata moa ti aki nanou moa bwa nanoia naba te botannaomata, ti aki kaikoan kaubwaiu bwa kaikoan moa kaubwaia te botannaomata. Ai kamaura ane ai kamaura ana maroro tariu mai Tabiteuea ao e mwanewea Santo bwa e na reke bwa ana kibu ni korati.

I a neboarake naba bwanan te Kaitara ai rereira ngkai e butimwaea te bitaki aio ane e bon tonu raoi iai ti a riai ni boboti nanora. I a karabwa te Beretitenti ma ana tiim, te Tia Kaeti Tua ni katamaroa riki te Biira iaon onoono iaon te SOE. Ti kakoaua ana kambwana te Tautaeka bwa bon angatain naba te botannaomata bwa ngkana akea te SOE ke kambwana aikai ao ti kakoaua naba bwa e na karako te mwakuri e na karako naba kabwaian tei Kiribati. Ma ngkana e rawata naba ana kambwana te Tautaeka ao ti kakoaua naba bwa e kariki riki mwakuri aika rawata ae na kabwaia iai te nati ni Kiribati ngkai ao nakon taai aika na roko.

E na boboto au maroro Honorable Tibiika iaon kateaia Board Directors ke Board Member ke kain te Board.

Ngkana ko noria Tibiika ao Kiritimati aban te Tautaeka ao e rawata ngkai ana kambwana te Tautaeka ae e a tei naba iaon Kiritimati bwa te kangaanga bwa Board Directors a bane n rineaki mai iaon Tarawa. Ngkana kanga ane teuana tangin nanou ngai ae I karimoa te iango ae kangai Ti aki ngai moa bwa te botannaomata moa.

Eang e rawata ana kambwana te Tautaeka iaon Kiritimati aka tei ngaia are N na taona tabon inain te Kauoman Beretitenti ao taan karaoa Tua iaon te SOE Act bwa e bia rinnako ngkane te ware are e na reke temanna naba mai Kiritimati te Member of Board Directors inanon ana kambwana te Tautaeka ae e a waakinaki ngkai ao a tei rabwataia i Kiritimati. I a kawenea bwa te bubuti bwa ngai ae I rineaki irouia kain Kiritimati I riki bwa aia toro bwanaia are N na taona tabon inain iai te Tautaeka n tara naba ana kambwana te Tautaeka ake a tei iaon Kiritimati bwa a bia reke naba nneia te nati ni Kiritimati ake iaon Kiritimati bwa a bon konabwai naba, a kona naba n riki bwa taian Board Directors n tararua naba ao n riki naba bwa wiia Taan Mwakuri n ana kambwana te Tautaeka iaon Kiritimati.

Ngaia are aio au kariori ao I a bubuti I taku bwa ai kabanea n taetae aio ao e a bon tau naba bwa e a bon boo 6 ma ti a angana moa I a point of order.

Tibiika: Ti a ongora kabwara te bure Te Minita ti ti ongora moa te point of order iroun Te Minita n Te Tua.

Hon. Martin Moreti: Ko rabwa Tia Babaire ao I kabwara bure nakon Te Minita ngkai intervene teutana ma ian tibwangau ian te ota bebwa n te tai aio ni kaineti ma rule 17(3) ao I a tia ni kauring bwa e a boo 6 kanga bon iai moa te ang n aoraki irou ma e aonga ni moantai ni bwara ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa Te Minita, Te Minita n te Aono n Raina I a butiko bwa ko a waakinako.

Hon. Mikarite Temari: Ko aitokamauea riki te Tibiika ae ko karineaki ai rabwara bwa e a kaotia bwa e a boo 6 e a riai te motirawa e a mamara te rabwata ao te kaburoro.

E koaua N na kabanea ana bwaebwaeti te nati ni Kiritimati N na baetia ma nano n nano rinano ma te nano ni karinerine nakoia taan karaoa te Tua ke te Biira iaon te SOE. Bwa ti kakoaua Kiritimati ngkai e a bon barakinaki bwa e nang bon karikirakeaki bwa te aba teuana ae aban Kiribati te Tautaeka ni karianako. Bon ara namakin bwa e na nang ewa kambwana te Tautaeka ae nang bon tei iaon Kiritimati.

Ngaia are te onoono te Biira teuana are I a karin raa iai ngai ae ana Tia Tei Kiritimati ao ana toro Kiritimati I a kaokiokira riki. Bwa e bia *note* e bia *take note* ara Kauoman Beretitenti ae rine ao ana Aobiti te Tia Kaeti Tua bwa e bia rinnako ao n reke ian te Tua naba aio bwa e na reke temanna taian Board Directors man rabwatan ana kambwana te Tautaeka aike a tei iaon Kiritimati. I taku bwa ngkana e a rinnako aio ao e a bon reirei naba ao e bon tonu naba tararaoin te Tautaeka ngkai ae kabutia Tobwaan Kiribati Party bwa akea ae katioa ibuki.

I kaokaoka ana maroro te Kauoman Beretitenti ae taku No one left behind ao e boutokaia ngkane te nati ni Kiritimati bwa a bia naba ururingaki ni katean te rabwata ae te SOE ke kambwanan te Tautaeka are a kateaki iaon Kiritimati. Ai kamaura ao ai rereira ao ko uara iai tei Kiribati ngkana ngke tei Kiritimati ngkana ko a riki bwa te Board Director. Ko rauaki iai ko aki kona rauaki, kona kukurei iai kona kukurei ao au reke bwa kona kangai. Ai rabwa te Tautaeka aio bwa e nang tibwa uringia kain Kiritimati eang e bon tionako te aba ae Kiritimati ma kai aban te Tautaeka ao e aki riai n tionako ma ti nang katoka naba te iango are karikaki ngkoa bwa abai mannikiba are e tabuaki te roko iai bwa ti te permit e a riai n akea ane.

Bwa are ngkai bon te aba Kiritimati e kuneaki bwa The biggest Atoll in the world ke te kabanea ni bubura n aba ae rinano ke e riki man te ane. Ngaia are ngkai a bon birimwaka naba ana botannaomata Kiritimati, Tabuaeran ma Teraina ti a kan roko ngkai n te mwaiti ngkai ae e a kan bui tabun naba tenga. Ao au kataratara naba nakon taai aika na roko tao e na bon riki bwa te kauoua ni bubura ni botannaomata irarikin TUC ngkai e a tamaroa ana taratara te Tautaeka ngkai ae kairaki iroun te TKP bwa e nang bon karekeaki bwa te aba ae ana karianako Kiribati nakon taai aika na roko.

E rabwa e aki ananau au maroro te Tibiika e a tia n anganai e a tia n anganira tarira arei te interruption ke tao e aonga n ae waekoa n summary riki te Kauoman Beretitenti ao tao kai e a bon e a bon rakaibana te bong aio. Ngaia are I taku bwa I a toki ikai ao ti anga riki ara kakaitau nakon taan karioa te Biira aio taan aki mamatu taan karioa bwa e na otinako raoi bwa te Biira raoi ae bon mwamiraki raoi ao e na noraki naba bwa e bon tiki korana ae te Tienarere e aonga n toronibwai riki naba iai ana Kambwana te Tautaeka n tono iaon ana kairiri naba Board Directors aika rineaki ao e na otinako naba uaana bwa e na maiureirei tei Kiribati nakon taai aika na roko.

I a motikia ikai bwa e anganai te kanikina ngkai e a tia n interrupt bwa e a tau moa ti aki riai ni manga kabwararia. Ngaia are tao ti a nang bon katoka naba iaon iaom te Tibiika ao ngaira ni kabane n te bwakantaai aio ana bau abara ae Kiribati. N na teimatoa ni kaokaoka ana onimaki te Katorika te Ekaretia Katorika are e karingira bwa ti na bwabwaina te tangira te onimaki ao te kantaninga. Ane riki ae kakawaki ane ao ti bwabwaina te onimaki, te tangira te onimaki ao te kantaninga ao iai te kantaninga bwa e na kabwaia Kiribati, a ngare aera kai a ngare nakekei tao a kan mena. E tabuaki bwabwainingareakim ngkana ko taetae ibukin te Ekaretia bwa are kona manga maraia iai ke tai bwabwainikira taekan ae kanga ti kaotinakoi taeka man taian Aaro ke aia Onimaki Ekaretia ma ngkana ko manga ngareakinna mai ikanne bon te kamaraia teuana ngkane e kakawaki bwa eang tao ngkam taraira bwa ti uarereke ma ti tuai n tau n atongi taeka aikai. Ti aki ara taetae ma ti taekina ana onimaki te Ekaretia ae bia ti bia mwaneaki iai ni kabane.

Ao ane bwainingareia man te Kaitara N na bubuti ngai bwa e na kamaraiakaki ko rabwa ao I a toki ikai ao te Mauri te Raoi ao te Tabomoa ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa Te Minita ao ngkai e a bon tia ni karaoaki te *intervention* ao nang karautaeka ngkane nakoia ake taan taetae akekei imwina bwa nang riai ni kabwara te auti te itera n aoa imwin ane ao ngkane manga ana sum up te Kauoman tao I aki kona n ataia bwa are akea ana *time limit* te Kauoman n ana sum up.

Ngaia are I a karautaeka nakoimi Taan Tei te Tia Tei mai Tabiteuea Meang are Hon. Tarakabu Tofinga, te Tia Tei mai Nonouti are Hon. Dennis Waysang, Tia Tei mai Maiana Hon. Koraubati Remuera ao te Tia Tei temanna mai Nonouti naba are Hon. Ieremia Tabai. I a kaokia nakoim te Kauoman Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: Ko bati n rabwa Honorable Tibiika ao tao I a bon rimoa moa n anga te kakaitau nakoia nake a tia ni maroro iaon te Biira aio ao te karabwarabwa riki ngkai e kona ni butimwaeaki man itera aika ke inanon te auti aio. I karabwa riki te Leader n te Kaitara n aron ana boutoka ae nang mataata nora aron nakoraoin te Biira aio ao I karabwaia naba raou ni Minita ake a tia n anga bwanaia aika nang kamaiu. A nang tikiraoi n aron norakin tamaroan ao tikiraoi te Biira n onoono aio.

Ao e koaua tao bon iai bwaai tabeua ae tao N na ti kaekai bwa are e a bon tia ni boutokaki te Biira ma tao iai

ana titiraki te Leader n te Kaitara tao e kakawaki ae tao N na aki kona ni kaekai ni kabane bwa iai tabeua tao e koaua tao e bon tangira riki te kamatebwai. Ma tao iaon moa are te Half yearly report ao I karabwa Te Minita n te Health are te Tia Tei ae karineaki mai Tabiteuea Tab- South are I taku bwa e a tia ni kaeka ane bwa e bon eti raoi kaekana are e taekinna.

Bwa are kanga bon te half yearly report kanga bon ti te monitoring tool kanga ti aki te baere e na kaota raoi tamnei te SOE ke te kambwana ae bwanin. Kanga a bon ti kabongana kain SOE MOU bwa kanga ai ara bwai n taraia bwa e na teke ara takete n te kambwana arei ke e na aki ke n are e na Financial yearly plan ke e na aki ngaia are kanga tao iroura tao e koaua tao e na bon bongana naba irouia Taan Tei aika karineaki ma I taku bwa e aki nang bwanin raoi te rongorongo inanon are kanga e na kona n reke raoi bwa taian raa e kakawaki te babaire ae tabwanin raoi ao e rabwa raou ni n te Health are e a tia ni kaeka ane.

Te kauoua ngkane iaon te CSO tao e koaua are kanga bon tarana ti aki nanona bwa ti te onoono aio e na kataia kanga e na kataia ni manga tao ni kamanoa te Tautaeka bwa e nang aki raa e nang aki anga te mwane are e na riai n tei ibukin te CSO are e karaoia ana kambwana te Tautaeka are taian SOE. Te bae e kataia ni kamataataki n te onoono aio bwa e na bon riai ngkai bwa te bae e karaoaki n taai aikai ngkana te kambwana tao te AKL ke tao te KOIL e tangira te CSO te bae a karaoia ngkai. A bon ti kangai naba ti tangira te mwaiti arei ma are bon te mwakuri teuana ae nang kangaanga bwa kam tangiria ibukin tera tera ae kam na karaoia iai ao eaera tera te bae kam te bae kam result ngkana kam karaoia. Aki bwanin rongorongon bwaai akane te baere e a bon roko naba te *allot some request* ni kangai aio ti tangira te mwaiti aio tao $1 million ti tangira bwa buokara ni kamauan.

Ma are te bae e missing ae ngaia e aki kona ke e bon matoa man ara itera iai bwa ti kangai. Bwa kam tangiria ibukin tera tera te CSO ae kam karaoia ae tao kam a tia ni karaoia ae tao kam a tia ni mena. Tao tera bakan tuangira ngke kam kibakiba ni kangai kanga iraua te bae kam ruti iai bwa are ami price e aki roko n te price are e tangiraki ibukin tao bon ana tokobito te Tautaeka. Akane baika aki karaoaki ngaia are te bae e bon noraki ikai bwa I taku bwa e bon raoiroi ae iai te boraraoi are e kangai tao te kambwana te teuana ti tangira te CSO aio bukina. Bwa are kam taua ara kantoka n aekakina aio ngke arona bwa kam aki ao aio te mwane ae na riai n reke iroura.

Ao ane ngkane ae nang raa e bae ngkane baina bwa are bon ngaira kanga ti kabae bain te SOE ane bwa e na aki karokoa ana kantoka ke tao boon ana bwaa n te boo arei. Ao ane ngkane te bae ti tangiri taian information akane ao *not only that* ma te *quality of the service* naba. Tao ti na uringnga ian te mena ao kabwara au bure ngkana tao I a okira te kambwana teuana tao n aekakin te AKL. Ti ataia bwa ngkana tao te kiba nako Arorae ke tao Tamana ngkana arona bwa tao ti tabeman kaina ao e kakeaki naba te kiba ane. Ao tera aia kaeka a kangai e aki e aki okioki ara kabanemwane iaona. Ao ane ngkane are ian te Tua aio a bure ngkane bwa are tiaki *about making money is about doing community services* CSO nakon te mena. Ngaia are e ngae ngke aman ke niman e na riai naba ni kiba te wanikiba kanga ni bon ian te Tua ma are ibukina ngkai akea te boraraoi ae karaoaki n aekakina aio. Ngaia are ngkana iai te boraraoi ngkai ae karaoaki imarenan tao te Ministry of Finance ao te SOE are e mena ao ane ngkane ae na kabaea baina e kabaeaki bain te Tautaeka ao e kabaeaki naba bain te SOE.

Ngaia ane aio kanga bon an raoi te onoono ma I taku bwa e aki eti are ngkoa ti a kataia ni karaoa aio bwa ti na kataia ni kakaea te anga ae ti nang kataia ni birinako man kanga kakabwakan tao taian CSO permit nakoia taian SOE ake a karaoi aikai. Ao e koaua tao bon ti rabwata aikanga a bon rekereke rik iai tao bon te PUB te KOIL ao tao te Air Kiribati ao tao te Shipping naba KNSL tao bon ngaia naba ma akane iaon kawaia n taraki. Ma ane ngkane aron kabwarabwarana.

Ngkana iai ana point te Leader naba n te Kaitara I taku bwa e nang tikiraoi ao I taku bwa ngkam ngkana e bure au wareware n te Tua arei bwa are I titiraki bwa e aera ngkai e nang ti bukintaeka naba te Tia Babaire n te baba n tararua. Ao e bon eti ane ma I taku bwa ian te section are te onoono arei kanga e bon taekinaki naba bwa taian Directors ian indemnity section aki kona naba ni birinako man te katuaeakaki ngkana arona bwa aia babaire ake a karaoi e aki rinanon naba te baere e kantaningaki bwa ana karaoia ke tao e kaitara ma aron ana waaki ke kabutiraoan ngkana tao aia mwakuri ni raa tao ni burakiako ke tao n raa.

Ngaia ane ma ane kanga otau n au wareware arei tao ti kona ni manga kamataata riki. Ao ngkane are teuana e nang raoiroi naba ana point te Leader n te Kaitara are e I kakoaua ae kanga e aki nang mataata n te Tua kanga tera ngkane are te Definition of ownership iai are te 100% ownership ao are kanga tao partially ownership tao n aekakin tao e kabotau iaon te ANZ ao tera riki. Ti

ataia bwa taian SOEs e bon 100% as own by te Tautaeka bon ti kambwana ake a tei ian ake a classify bwa taian private companies. AKL, te Insurance Corporation ao te KOIL are bon ataki bwa e bon 100% te ownership iai te Tautaeka ngkane kanga e bon eti.

Ma tao e koaua te compilation ngkane ke tao te baere e kanga tera nanon rabwata are e aki tabwanin ana bwaibwai te Tautaeka iai n aekakin te ANZ tera riki KFL, akane ngkane e koaua ma tao e koaua ane ngkane tao kanoan te katamaroa ae ti kona ni karaoia inanon te kauoua ni wareware ti na kataia n *strengthen* riki ane ni kamataata bwa e na bon aki raa e na aki manga ataki *than equity* are e na ataki bwa tera ae ti nanona n te SOE *in terms of ownership.*

Ngkane iai taian katamaroa ae kanga I kuri n taekinna ngke I moan karaoa au maroro ae I taku bwa ti na taua nakon te kauoua ni wareware are kanga. Teuana te bae kanga ti bon nang kantaningaia bwa e na karaoaki bwa taian ribooti ni kabane aika wene imatan te auti aio te SOI te Statement of Intent, te Annual report I taku bwa e kakawaki ae na kanga e kuri n aekakin naba aia report taian PSC ao antai riki ae na riai naba ni maroroakinaki ao n rinanoaki kanoana. Ma tao e koaua bwa ane tao e na bon nakon Te Minita are mena iana ke tao antai are e riai n tabeka tao te Motion ke tera iaon kanoan taian ribooti akane ke tao bon antai. Are bon ngaira naba taian MPs naba are a bon kona naba n tabeka ma I taku bwa ae kanga a noria au koraki bwa e rang bongana ae a maroroakinaki taian ribooti akane bwa are kanoan naba te katamaroa.

Bwa ngkana a ti roko ao a ti noraki ao a *file* naba nanona kanga tima akea nanon taian ribooti akane. Bwa are uringnga bwa are ribooti akane taian ribooti iaon aron kabonganan ana mwane te botannaomata. Ngaia are e bon kakawaki ae na ana kabonganaki ao n rinanoaki taian ribooti akane n arona ae riai iroun te Auti n Tei iroun te Maneaba ni Maungatabu aei.

Ao tao tabeua akane ngkane ae I kona n ti kaekai tao ngkana tao e aki babane tao I a karautaeka ngkane ma tao I taku bwa akane bwa kanga bon taian key mena ke are ti tabeki. E tabekiarake te Leader n te Kaitara ao e koaua nakon tariu ae tangiraki ae man Te Minita man te Line and Phoenix ko na aki raraoma ti na karinia kain am mena n te Board are e koaua are iai. Ngkana iai moa kain te Board ngkai ma e n anoraki ngkane inanon taian babaire are manga are imwina ngkana arona bwa a karaoaki kain te membership n te Board ao ti na tara ane.

Ao ti bon kanga ngai naba temanna ae I nang kukurei n aron te bitaki aio especially iaon taian recruitment ngkai n taian Board Directors. Ti aki nanona bwa ti aki onimakinia kain ara Board Directors ma I taku bwa ti a riai ni kauringia n taainako bwa iai tabeia ae nang matoatoa ae nang bongana ibukin te botannaomata. Ao e koaua kanga I kakoaua naba ana taeka raou ni Minita ae te Minita n te Health are e koaua ngkana ko nang maan ao e nang moanna n reke te iango are kanga ko a bwaibwai n te SOE. Kanga e koaua kanga ko nang tauanine tabetai kanga ko kuri naba mwaninga ae iai Te Minita iaom. Ngaia akane kabuanibwai aika a kona n riki ngkane ngkana e manga nang maan te Board member iaon te baba n tararua.

Ngaia e rabwa bwa te katamaroa aei I taku bwa e na kataia n tobwai taian kabuanibwai aika a kona n riki n te itera ane. E raoiroi imwain ae totoki te Tibiika ae karineaki tao I a kauataoi riki bwana ni karabwarabwa tao e moamoa riki nakon ana aobiti te Tia Kaeti Tua iaon korakoraia ae e a tia ni kataia ni karekea kabwaia aron taian bitaki ngaia e a wene imatan te auti aio. Ao tao ai bon nakoia au Staff kain te SOE MOU ao kain tao te NEPO, au Tia koroboki ao kain bon Taan Mwakuri ni kabane ake irekereke ma karaoakin te Tua aio, eti ae kanga ti aki naba te Tua ae bebete karaoana bwa are e abwabwaki aron karaoana.

Ngaia are bon te karabwarabwa riki nakoimi ao kam na tetekeraoi n taainako. Man taeka akanne Honorable Tibiika ao I a bubuti ao I kawenea te Biira aio nakon matan te auti aio bwa n aron taekana ane e wene iaon te ota bebwa bwa e na warekaki te moan tai e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa Te Kauoman ao e a tia ni mwemwe te kaoti bwa te Biira n onoono ibukin Tuan ana kambwana nako te Tautaeka 2025 e na warekaki te moan tai.

Ake a nano iai ke a kangai Eang ao ake aki ke a kangai Tiaki. Ao e nakoia ake a nano iai.

Ao ngkai e a bon tia n tabekaki te bubuti ibukin te bwara nang kamotirawa te auti ngkai ni karokoa manga te aoa 10 ningabong ao e a motirawa moa te auti.

Deputy Speaker: Kiraaka.

Kiraaka: Te Tataro

Deputy Speaker: N te ingabong aio ao e na kaukira n te tataro te Tia Tei temanna mai Beru ae karineaki Hon.England Iuta e nakoim te Tia Tei taiaoka.

Hon.England Iuta: Ko rabwa te Tibiika ao ti a bane naba nano teuana ni kaukan ara bowi n te ingabong aio.

Te Atua ae ko moan te maka aikai ngaira ae ko a tia ni mwiokoira bwa ti na mwakuri ibukin te botannaomata ma ti bubutiko raonakira inanon auan ara bowi inanon te ngaina aio. Kanakoi iango aika aki raraoi mai iroura kabebetei nanora bwa ti na kaekaeka raoi ao akea manga te nano ni kaiangatoa ao ni kairiribai ae ti na waaki.

Ngkai ti bwangara aika ti na karaoi bon ibukin abam ae Kiribati ao ai kain abara aikai ni kabane. Aikai ake ti a nakoim ni bubutiko iroun natim are Iesu Kristo ae ara Uea ao ara tia kamaiu, ao ti a manga boti nanora n reita te nebo nakoim n te ingabong n anaa ana tataro.

Tamara are ikarawa e na tabuaki aram e na roko ueam e na tauaki am taeka n aiarona iroura ngkai ti na taua iaon te aba, kabwarai ara bure ngkai n arora kai ti kabwarai aia bure akana a bure nakoira ma anganira kanara ae ti a tau iai n te bong aio ao ko na kamaura man te buakaka bwa am bwai te uea ao te mwaka ao te neboaki n aki toki Amen.

Deputy Speaker: N te ingabong aio ao ti a bane ni kamaurira n tamaroan ao kakukurein te ingabong ae tamaroa aio ni bwanan te maiu ao te marurung ao I a reita bwanau ma te Tibiika ma kain te aobiti ao kain abau ae Maiana ni moa mai irouia kain te bau ni Maiana ao kain Maiana ni kabane mai Tebikerai nako Bubutei kam na bane ni mauri n te ingabong aei.

Ao te Kiraaka e nakoim te Leader n te Kaitara te Tia Tei temanna ae karineaki mai Abemama Hon. Tessie Eria Lambourne e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: E rabwa te Tibiika ao ti a reita te bwana ni kamauri moa n te ingabong aei nakoira ni kabane ao nakoia taan ongora ao taan mataku. Kam na bane moa ni mauri.

Ao bon ti teuana bwa ti ti kan kauataoa ara bubuti ni moan ara bowi n te wiiki ae nako ibukin mwin te rinerine rinean te Beretitenti kanga n otara tao e a tia n roko n am aobiti te Tibiika n aron are a taetaekinna te Beretitenti. Ma N na

bubuti ngkana a kona ni tibwatibwaki nakoira taiboranaki bwa e a kaan bwara ara bowi ao e tuai n roko inanon baira. Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Tia Tei ae ko karineaki ao I taku bwa Kiraaka ti a noria nakon te bwakantaai ngkana arona bwa e tauraoi ao ngkana e akia ao tao nakon te Moanibong kabanean raoi bongin te auti ni Maungatabu.

E rarabwa ao imwain ae ti na waaki n te ingabong aio I a bubuti riki ao ni kauring ara tarebon bwa e aonga n ae kona nakoraoi ao man butiraoi kanoan ara Maneaba ni Maungatabu n te ingabong aio ti a turn on ti a karaoia nakon te silent mode ke tao te vibration e aonga n are kona n aki tang. I ataia bwa kam nang kainanoaki irouia ami botannaomata ao e kakawaki bwa kam na bon teimatoa n reitaki ma ngaia inanon waakin te tetere ae n te ingabong aio.

Ao man aikai ao I a katekeraoira inanon te ingabong aio ao ti na waaki inanon te mamauriaki ao ti a nakon ara bwai are imwina iaon te Ota bebwa Kiraaka.

Kiraaka: Titiraki ao kaekaia.

TITIRAKI AO KAEKAIA

Deputy Speaker: Ngaia ngkana ti noria n ara Ota bebwa ao e na kauka ngkane n te ingabong aio te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tabuaeran ana titiraki nambwana 166 ao Hon. Kaotitaake Kokoria e nakoim te Tia Tei.

KAREKEAN INCUBATORS IBUKIA ATAEI AKE AKI KORO UNAIA

Hon. Kaotitaake Kokoria: Ko bati n rabwa Madam Deputy Speaker ao imwain ae ti waaki n te ingabong aei ao e bon riai bwa ti na kamaurira ngkai tibwa te moan titiraki ae na nako n te ingabong aei.

Te bwana ni kamauri nakoim Madam Deputy Speaker n reitaki ma ara Beretitenti ae rine, te Kauoman Beretitenti ae karineaki, Minita ni kabane aika kam karineaki ao Taan Tei ni kabane n reitaki ma kain am aobiti Madam Deputy Speaker, taan ongora ni kabane kain Kiribati ao ai bon ngaira aikai ni kabane ni bwanan te maiu ao te marurung ao ti na bane ni mauri.

I a kukurei n tabeka au titiraki ae nambwana 166 iaon te ota bebwa ae kangai taekana :-

“E teimatoa n riki te mate irouia ataei ake aki koro unaia ibukina bwa akea te kiraati are ana kona ni katukaki inanona ibukin kakoroan unaia. N na butia Te Minita ae karineaki are tabena e kona ni waekoa ni karekei kiraati n te aro bwa e aonga n akea te mate irouia ataei ake aki koro unaia n

ana abamwakoro ake i Mainiku" Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei am titiraki e na kaekaki iroun Te Minita n te Botaki ni mwakuri ibukin tararuan te Mauri ao katoki aoraki Hon. Bootii Nauan e nakoim Te Minita.

Hon. Bootii Nauan: Tibiika tao imwain ae I kaeka ana titiraki ao ti iai kaetakin taian typal error tabeua ngkana N na butiko ao N na butia te tia tabeka te titiraki iaon au kaeka.

Ane te kauoua n sentence "n te ririki ae nako ao iai ngkane are kanga number one ane e na riai n riki bwa te "oni moan" ngkane te kateniua n sentence ane te moan naba n taeka ane iai number one "oin" e na riai naba ane naba n ae "oni" ti ngaia ane Tia Babaire ao e tiku n arona te English version ngkana arona bwa akea ana kangaanga iai te tia titiraki Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita ao e uara te Tia Tei, Ko rabwa Te Minita ko kona nakon kaekakin am titiraki.

Hon. Bootii Nauan: Ao e rabwa Tia Babaire Madam Deputy Speaker e kakukurei te bong aio bwai ai te kanimabong tokin te wiiki ao e kakukurei riki ngkai ko tekateka n te kain tekateka ae moan baan te tikiraoi ma ueem ae ko tararaoi iai ao ko botonnaine.

I a bon reitaki n taainako ma kain abau ae Tabiteuea Maiaki Tia Babaire, Unimwanen Tabiteuea Maiaki teuea ni kai, Kauntira, Mayor, ao ai bon kain Tabiteuea Maiaki ni kabane mai Tewai nako Taaku n reitaki ma taabo ake kam mena iai. Ni kamauriko te Tibiika, te Beretitenti, te Kauoman ao ai ngaira aikai ni kabane kam na bane moa ni mauri.

Aio ngkane kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki :-

"N reitakiu ma kain au tiim ake a taua mwin taian bung ao e kakoauaki bwa akea rongorongoia ataei n te ririki ae nako ao ni moan te ririki aio aika bungiaki ao ni kabuanibwai man aki koro unaia. Ni kaineti ma aio ao bon iai naba 2 mwaitin kiraati incubators ibukia ataei aika tia nako n te ririki ae nako i Kiritimati ao a bon tuai kabonganaki ni karokoa te tai aio" Ko rabwa Tia Babaire.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita buokan am titiraki te moan tai te Tia Tei. Kabwara au bure e nakoim

Hon. Kaotitaake Kokoria: Ko bati n rabwa Madam Deputy Speaker ao I a kaitaua riki Te Minita ae karineaki n ana kaeka ae I taku bwa e bon karau nano nakoira kain ara Aono ake n te

Aono n Raina riki kain Kiritimati, Tabuaeran ao Teraina. Ao tao n te tai aio n taai aika nako ao bon iai te case ae e a tia n riki ao te bwai ae riki bwa n aki taun tenan *incubators* aikai.

Ao te bwai ae riki bwa iai temanna ae bung ao e aki koro unan natina ao e katukaki inanon te mitin aio ke tao te kiraati aio. Ma inanon te tai tao inanon tabeua te bong ao e manga reke a manga rinnako taan bikoukou ao ni bong ao a manga buangiaki naba ataei aika aki koro unaia ngaia are te bwai a riki.

E anaki te teei are moan karinaki bwa angkoa tao irouia Taokita e a tao e a tauraoi ni kona n otinako man te kiraati ma ngke e kaotinakoaki ao a karinaki ake a manga roko ao e a kabuanibwai te teei. Ngaia are tao n te tai aei tao e bon aki tau maitin ana kiraati Te Minita ae karineaki tera ngke e nora riaina bwa e na kona riki ni karekei tabeua ngkai ti ataia bwa Kiritimati teuana te abamwakoro ae nang tabe n rikirake ana botannaomata ao n reitaki ma Tabuaeran ao Teraina.

Ao ngkai te bung mai Tabuaeran ao Teraina a kikiba nako Kiritimati ni bung ao bon iai te *possibility* bwa e na kona manga *happen* aio ma ngkai kai a reke aika uoua. Ti karabwarabwa iai bwa e a tauraoi tao ni buoka aikai ma ngkana arona bwa e a manga riki ae mwaiti ae riki nakoina aio ao e na manga riki naba te aekaki ni case arei.

Ma N na bubutia Te Minita ae karineaki tera ngkana e nora riki riaina ni kona ni karekei riki ana kiraati e aonga n ae totokoaki te kangaanga ngkana e na riki n taai aika imwaira Ko rabwa riki Madam Deputy Speaker ao e rabwa Te Minita.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei, Te Minita.

Hon. Bootii Nauan: E rabwa buokan te titiraki Tia Babaire ao e koaua n aron are I kaeka mai imwaina ao bon iai incubators ane a tia ni kanakoaki nako Kiritimati n te ribooti are ti kaongoaki ao a tuai man kabonganaki ni karokoa n te tai aio. Are nanona kanga titabo ma bon akea taian ataei ake aki koro unaia ae a tia n reke n te kangaanga ae ngaia ti maroroakinna ngkai.

Ma kanga n aron kaongoau ao iai teuana te case ae a IUFD Intrauterine Fetal Death kanga e irekereke aio ma maten te teei inanon tinana inanon ana tai ni bikoukouaki n te ririki 2024. Tao ngkana arona bwa e irekereke ma aio ao tao ngaia ane kona n reke ane nanona te teei ae e a kaman mate inanon biriton tinana imwain bungiana ao aio irekereke ma ana kangaanga te tina inanon ana tai ni bikoukou ao baikara baika tao e a

tia n aoraki ke tera ae bon rereke aio. Ma ngkana arona bwa ngaia aio tao ngaia ae mwaneweia iai te Tia Tei tao e taraki iai te case aio ma ane ngkane.

Ma eang ibukin ana rongorongo te tia tabeka te titiraki ao e bon teimatoa ni iai baikana aika uoua akane n te onaoraki i Kiritimati ao kanga n aron te ribooti are tia tuangaki e tuai man kabonganaki ni karokoa ngkai. Are nanona kanga bon akea te case ae a tia noria ma ti tauraoi ni ibuobuoki ao ti na manga bon reitaki riki ma Kiritimati ngkana arona bwa bon iai ke tao iai tao te *oversight* irouia aki noria ao ti na manga tauraoi ni ibuobuoki ni kanakoi riki ara *incubators* ngkana arona bwa a kainanoi ngkana iai riki ae a kainanoia. Ko rabwa Tia Babaire.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita te Tia Tei buokan am titiraki te kauatai.

Hon. Kaotitaake Kokoria: Ko rabwa Madam Deputy Speaker ao e bati n rabwa riki Te Minita ae rine n ana kaeka ao ti a bon kauataoa riki te bubuti ngkana arona bwa e bon e noria riaina te Tautaeka ngkana iai riki aika a katauraoaki. Ngkai ti ataia bwa e tabe n rikirake ana botannaomata Kiritimati ao n reitaki ma Tabuaeran ao Teraina. E rabwa riki akea buokan te titiraki ao e rabwa riki ana kaeka Te Minita ae karineaki.

Deputy Speaker : Ko rabwa Tia Tei Te Minita.

Hon. Bootii Nauan: E koaua tao bon akea naba te kaeka ma tao ti a bon e rabwa uotakirakean aio ao tao e riki bwa te rongorongo nakoia ara koraki akana a bon ongora ngkai mai Kiritimati ao bon i Nawerewere.
Ti a kataia n tarai riki itera aikai ngkana arona bwa bon iai cases aika reke n aekan aikai ao ngkana tao bon taian kangaanga riki aika aki rekereke ma koron unan te teei bwa tao kangaanga riki tao ti na katamaroai riki ara tutuo nakoia bikoukou.

Ti na katamaroai riki ara anga n anai nano n tuangia taian naweai ma taian ataei akana a tibwa bikoukou bwa ana kakaonimaki n nako n tutuo ti na kaumakia riki kaumakia ara neeti rinanon ara programs tabeua akana a waaki ngkai nakon karaoi auti ao n tutuo ao ni kaungai nanoia n totokoan kangaanga aio. Ao bon iaon Kiritimati, Tabuaeran ao Teraina ko rabwa Tibiika.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita ti na nakon ara titiraki are imwina.

Ae nambwana 167 ae na tabekaki naba iroun te Tia Tei ae karineaki

mai Tabuaeran temanna ae Hon. Kaotitaake Kokoria e nakoim te Tia Tei.

KAINNANOAN TE KAMWAWA IAON TABUAERAN

Hon. Kaotitaake Kokoria: Ko rabwa Madam Deputy Speaker ao aio taekan au titiraki ae nambwana 167 iaon te ota bebwa:-

" Iai kainanoan te kamwawa iaon abau ae Tabuaeran ngkai e a kakoauaki bwa e a tabe n aki tau abaia are 1 te heca are a tia n anganaki iroun te Tautaeka. I kan butia Te Minita ae karineaki bwa iai ngkai ana babaire te Tautaeka ae e a tia iaon buokan te bubuti aio ke akea" Ko rabwa Madam Deputy Speaker.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei e na kaekaki am titiraki aio iroun Te Minita n te Botaki ni Mwakuri ibukin Otabwanin aaba ao karikirakean te ununiki ae Hon. Tokaibure Rabaua e nakoim Te Minita.

Hon. Tokaibure Rabaua: Ko rabwa Madam Deputy Speaker ao imwain ae I kaeka ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tabuaeran ao bon te bwana ni kamauri nakoira ni kabane aika ti bane ni kaoti n te tai aio n riki bwa kain te ngaina ae tamaroa aio. Ni bwanan te maiu ao te marurung ao kam na bane ni mauri.

Ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki temanna mai Tabuaeran :-

"Iai te mwakuri ae teimatoa ni waaki are kaineti ma te titiraki aio ni banen raoi te mwakuri aio ao e na kona riki n ataki babaire ake a kaineti ma ana titiraki te Tia Tei ae karineaki aio" E rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita buokan am titiraki te moan tai te Tia Tei.

Hon. Kaotitaake Kokoria: Ko rabwa Madam Deputy Speaker ao e bati n rabwa riki Te Minita ae karineaki n ana kaeka ao tao buokan te titiraki N na bubutia Te Minita bwa tao e bon bae n ataia ae iai te bwai ae e a tia ni karaoaki n te ririki ae nako ke are mai imwaina a karaoia kain ana tabo ni mwakuri n te Lands ake i Kiritimati. A nakon Tabuaeran ao a karaoa angania kain Tabuaeran te form ae ana kanoaia ibukia te koraki ake a tangira riki abaia bwa e na karekeaki iaon Tabuaeran.

I taku bwa akea ae aki kanoa te form bwa a bon bane ni kanoaia nanona e oti bwa iai tangiran aio irouia kain Tabuaeran ngaia are tera ngke e irakinako te mwakuri aio ao ni karaoakin irouia kain ana aobiti

Deputy Speaker: Te Tia Tei N na bubutiko ko a nakon am titiraki taiaoka.

Hon. Kaotitaake Kokoria: Kabwara au bure Deputy Speaker ma N na bubutia e kona n reitaki are e a tia ni karaoaki mai imwaina n te aro bwa e aonga ni baiti otinakon aio taiaoka Te Minita ae ko rine Ko rabwa Tibiika.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei, Te Minita.

Hon. Tokaibure Rabaua: E rabwa buokan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki ao iai te baronga te maroro are e na karaoaki ma kain ara tabo ni mwakuri ma te Mayor ao Kauntira iaon te abamwakoro ae Tabuaeran ni kaineti ma te mwakuri are e a tia ni karaoaki ao e rabwa.

Deputy Speaker: Buokan am titiraki te Kauatai te Tia Tei.

Hon. Kaotitaake Kokoria: Ko rabwa Madam Deputy Speaker ao e rabwa riki Te Minita ae rine n ana kaeka ao N na bubutiko Te Minita tao ningai te tai ae na karaoaki iai aio ti aonga n ataia bwa e aonga n ae waaki te waaki iaon te kainano aio E rabwa Madam Deputy Speaker.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei, Te Minita

Hon. Tokaibure Rabaua: Ko rabwa Tibiika ae ko karineaki ao are bon iai n ana 100 ni bong are ti mena inanona imwin bwaran te auti ao te kantaninga bwa ti na kibaria ao ti na roko iai n te tabo are e maeka iai te Tia Tei ae karineaki Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita buokan am titiraki te kabanea n tai te Tia Tei.

Hon. Kaotitaake Kokoria: Ko rabwa riki Madam Deputy Speaker ao I a bon kaitaua riki Te Minita ae karineaki ko rabwa n am kaeka ao a bon ongora kain abau ae Tabuaeran ao au kantaninga bwa a rangi ni kukurei ni butimwaea am tiim are e na roko iaon aia abamwakoro ibukin karaoan aio.

E rabwa riki ao au katekeraoi nakoim Te Minita ae ko rine n tibwangam ae kakawaki ibukin Kiribati au katekeraoi naba nakoia kain am aobiti ibukin tibwangaia naba ae kakawaki. E rabwa riki ao akea buokan te titiraki Ko rabwa Madam Deputy Speaker.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei Te Minita, ti a nakon ara titiraki are imwina n ara ota bebwa ae nambwana 80.

E na tabekaki iroun te Leader n te Kaitara ae karineaki te Tia Tei temanna mai Abemama ae Hon. Tessie Eria Lambourne e nakoim te Tia Tei.

TAEKINAN TE KOAUA NAKON RAONA NI MINITA MAI NUTIRAN

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao aei taekan au titiraki :-

"Te namwakaina ae nako ke namwakaina aika nako ao e tanoata taekan aki rokon Te Minita ibukin Aaba Ianena mai Nutiran ibukin manga aki mwawan ana kautabo ni Minita ibukin Aaba Ianena are bon te Beretitenti. Bukin aki mwawan te Beretitenti bwa e kurati rokon Te Minita aei ma te botaki ae moan te kakawaki ae katabun te moan Berebitero mai Onotoa. Aei are bon tiaki te koaua bwa e a tia ni boo te katabu 10 te bong imwain te roko.

I kan titirakina te Beretitenti ao Te Minita ibukin Aaba Ianena bwa bukin tera ngkai e aki taekinna te koaua nakon raona ni Minita mai Nutiran" Ko rabwa te Tibiika.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei e na kaekaki am titiraki aio iroun te Beretitenti ae karineaki H.E Taneti Maamau e nakoim te Beretitenti.

H.E Taneti Maamau: Ko rabwa Madam Deputy Speaker ao aei ngkane kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki temanna mai Abemama ao are bon te Leader n te Kaitara :-

"Honorable Tibiika Te Minita ibukin Aaba Ianena ao bon te Kauoman Prime Minister mai Nutiran e na butimwaeaki ao ni maroro ma te Kauoman Beretitenti ao Te Minita ibukin te mwane ao Babairen karikirake ma e a manga bon taona rokona i Kiribati" ao e rabwa Madam Deputy Speaker.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Beretitenti buokan am titiraki te moan tai te Tia Tei.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao N na bubutiko te Tibiika bwa e aki kaeka au titiraki te Beretitenti bwa e nang kaokoro ma are e kaeka bwa I aki titiraki bwa antai ae na butimwaia ke antai ae na kaitibo ma ngaia.

Ma I titiraki bwa bukin tera ngkai e aki taekinna te koaua nakon Te Minita mai Nutiran ibukin are a manga aki mwawa ma ngkana N na bubuti ngkana e bon kona ni kaeka bwa aei bon oin au titiraki. I a butia te Beretitenti ngkana e ko na ni kaeka raoi ane ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei te Beretitenti.

H.E Taneti Maamau: I a tia ni kaeka bwa are a tia bwaai ni kabane n aron kawakin te reitaki ni karinerine ma te New Zealand High Commissioner ikai ibukin tabetabeu ao e wene naba bwa iai ane e na karaoa tabeu imwiu ao anne ngkane are ti a tiku n te ota anne.

Ngaia are I a nako ni kaea Te Katabu ma te ota are e a tia ni wene n te boraraoi ngaia ane kaekan ngkane te titiraki ane. Au kantaninga e matata te Tibiika bwa e a tauraoi te Kauoman Beretitenti iaon Kiribati ni butimwaea Te Minita te Deputy te Kauoman naba ni Prime Minister mai New Zealand are ana kaai ni maroro iaon kanga buoka ae bon rekereke raoi naba ni kangai taben te Kauoman Beretitenti. Ma are bon aitara buaka ma tabeu ngaia ma ane ngkane are I a kaeka bwa are a tia are mai imwaiu ma te bae e kukurei bwa are e a ota te Deputy Prime Minister are iai ae na manga Meeting ma ngaia ao e rabwa Madam Deputy Speaker.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Beretitenti buokan am titiraki te kauatai te Tia Tei.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Tibiika e bon warekaki naba au titiraki are mai imwaina are e aki kaeka te titiraki te Beretitenti ao e bon teimatoa n aki kaeka naba au titiraki te Beretitenti bwa au titiraki bwa bukin tera ngkai e aki taekinna te koaua nakon Te Minita ibukin tabena bwa are e taku bwa te Katabu.

Ngkai e bon manga taekinna bwa te Katabu e a tia ni boo te Katabu ao anne te titiraki e nang kakawaki ae ti a tia ni manga mwaneweia ikai taekinan te koaua ao ngaira ti kan mataata bwa iai riki bukina tao ian bukin riki ae e aki tangiria ni kan kaitibo ma Te Minita bwa are e kairua ae tuanga Te Minita. Ngkana ti a bubuti ngkana e bon kona ni kaeka raoi te titiraki bwa ti anne ae I taku bwa e nang mataata Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei, te Beretitenti.

H.E Taneti Maamau: I a tia ni kaeka ma I aki ataia bwa tera ae kataia ni karekea te Leader n te kaitara kanga e a tei bukia kain New Zealand kanga ni kakaea raoi bukina. Bwa tera raoi ae e a kakaea bwa are ngai e a tia tabeu I teimatoa iaon Kiribati ao iai tabeu are imwina are manga reitana n anaa au Constituency Visit ae ti a tia kanga ni kakina n ara tai are ngkana Tianuare n taai akane I a mwawa ao ti a kona ni waaki.

I aki ataia bwa e aera e a bon neneria te Leader n te Kaitara tao e nang ira tangan te Deputy Prime Minister mai New Zealand I a tia ni kaeka n aron are au kaeka are I a tia ni karaaia te mwioko nakon te Kauoman ao e a tia n roko iroun New Zealand High Commission ao kai I a nako naba bwa are e a tia te boraraoi anne. I a nako ao I aki atai baika riki bwa are tao a manga I aki ataia ma akane kaekan ana mena I a tia ni kaeka ngkana e aki tao bon iai te bae e

taketenna ke ani kanakoa n ana supplementary e rabwa.

Deputy Speaker: Buokan am titiraki te kabanea n tai te Tia Tei.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ti nanokawaki bwa are e bon aki roko n te kaeka au titiraki te Beretitenti nanona tao e bon kakoaua bwa e bon aki taekina te koaua e a tia n aki taekinna te koaua ma tao e bon ataia ma ngaia e aki kona ni kangai eti e kairua are I taekinna bwa e a tia ni boo te Katabu bwa ti aei raoi bwa aei tabera bwa e a tia n aki tataekina te koaua te Beretitenti ara tia kairiri ao ti aki tei ibukin New Zealand te Tibiika bwa are aei tabera.

Ma tao iai ngaira ti tangiria bwa ti na kamatataki bwa e nang kaokoro aron te butimwaai n te roko ae karaoaki nakoia kain New Zealand are nanona e bon tia ni kangai ao e manga I a manga tabetabe bwa te Katabu ao ti aki te Constituency visit are e a taekinna bwa te Katabu. Ngaia ane ae ti kan ataia bwa are n rokon Te Minita mai China ao e karinaki i Kiribati n tain te lockdown

Deputy Speaker: N na butiko te Tia Tei ko a kanakoa am titiraki taiaoka

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ao ane ngkane au titiraki te Deputy Speaker bwa are e aki roko n te kaeka au titiraki te titiraki bukin tera ngkai e a kamatoa ae e aki taetaekina te koaua te Beretitenti ao tao iai bukin ae e aki rangi manena ke ni kabongana te reitaki ma aaba n aron New Zealand ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei, te Beretitenti.

H.E Taneti Maamau: I karautaeka nakon te Leader te Kaitara ao are ana Tia Tei temanna ae karineaki Abemama tao e koaua ngkana ko tuangia kain Abemama e nga riki ae na tauaki ana taeka te Beretitenti ni Kiribati are tabeakinia ana botannaomata ke te Foreign Minister mai New Zealand. Ma are e koaua ti a tia ni karaoi kawai aika eti ao bon raora te New Zealand High Commission n ana mamaroro ao iai reta ake a tia ni koreaki are kamataata bwa e nang *meet* te Kauoman Beretitenti.

Ti aki ataia bwa e a reke iaa manga te bitaki ma ti ti ataia bwa e nako te Leader n te Kaitara nako New Zealand ao e interview naki ao e nako n taetae ni kabuakaka te Tautaeka imatan te aonnaba. Ngaia are ti a kangai ao e anga e anga ae moanibwai irouia kain te Kaitara aia tia kairiri kain Kiribati ma kain Kiribati ke a moanibwai kain New Zealand ma ti aki mimi bwa are bon te Leader n te Kaitara are buuna bon ti aki tei Kiribati ngaia bon akea

nanona irouia kain Kiribati e bwenaua nanona n taainako.

Ao ane ae ti na teimatoa n tataekinna bwa ngaia e aki karinerine iai nakon ana Beretitenti I a tia e a neneria ngkai bwa ngkana I anaa au Constituency e aera kai I aki kaotia ma are e a tia te maroro ma te New Zealand High Commission ao a tia n ota ao a reitaki ma ana aobiti Te Kauoman Beretitenti e a tia ikanne bwa e a waaki te reitaki ao ngaia e manga kan titiraki riki ngkai. Kanga nanona e bon nano riki iroun te Deputy Prime Minister mai New Zealand akea nanomi iroun ana Beretitenti ma tabena aika kakawaki ao e rabwa e rabwa ao ane buokan kaekan te titiraki e rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Beretitenti ti a nakon ara titiraki are imwina.

Nambwana 85 e na tabekaki iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Beru Hon.England Iuta e nakoim te Tia Tei.

KABOAN MWIIN AIA BOOTI KAAIN TE KAAWA AE AONIMAN BERU

Hon.England Iuta: Ko rabwa te Tibiika ao aio ngkane au titiraki imwain ae I waaki ao bon te bwana ni kamauri n reitai ma raou n Tia Tei ao bon kain ara abamwakoro ae Beru, nakoim te Tibiika ma kain am taibora, te Beretitenti, te Kauoman, Minita, te Leader n te Kaitara ao ai bon ngaira Taan Tei, n reitaki ma taan ongora n te rerio ao ake a mataku n te live stream te TV kam na bane ni mauri.

E koaua aio ngkane au titiraki :-

"Ni kabanean butia ana Minita te Tautaeka ae nako imwain te rinerine ao ibuakon butiakia aika mwaiti i Beru ao teuana bon taekan kaboan mwin aia booti kain te kaawa ae Aoniman are a kaman tia baireana man te Kauntira ni Beru n te tai arei ae na karaiaki tibwaia nakon te kaawa teuana. A kaeka Minita ake a kaira te kaongora bwa e na rinanoaki te tabeka ane n okia.

Te bubuti ngkai nakon te Tautaeka bwa tera te kabanea ni babaire nakon te tabeka aei taiaoka" Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita e na kaekaki am titiraki iroun Te Minita n te Botaki ni Mwakuri ibukin te Akawa ao kaubwain ara marawa ae Hon.Ribanataake Tiwau e nakoim Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: Ko rabwa Madam Deputy Speaker ao e koaua reitan te bwana ni kamauri e moa mai irou I a reitai ma raou n Tia Tei ao kain ara abamwakoro ao ai ngaira ake a ti a mena ian am auti ae mimitong aio. N tamaroan te ingabong aio kam na bane ni mauri.

E koaua e rabwa te Tia Tei ao aio kaekan te titiraki Madam Speaker :-

" Te Tibiika ae ko rine ti kukurei ni kaongoa te Tia Tei temanna mai Beru bwa ami Botaki ni Mwakuri ae te botaki n akawa ae rinanoa te tabeka aio n reitaki ma te karikirake ae te booti ao Intin ae tabe ni waaki katabwanina ngkai iaon Kiribati" Ko rabwa Deputy Madam Speaker.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita buokan am titiraki te moan tai te Tia Tei.

Hon.England Iuta: Ko rabwa te Tibiika ao I nang kaitaua tariu ni i Nikunau aio I nang kaitaua n ana kaeka Te Minita. Bon ti buokan te titiraki ti kaitau bwa iai 14 te booti aika roko nanona uaai a manga karaiaki raon are teuana are I taekinna ao teuana ngkai bwain Autikia nakon te KPC i Tabiang. Au kantaninga bwa e rin naba ngkane taekan are te kauowa ni booti are ana bwai te kaawa i Autikia taiaoka.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei, Te Minita.

Deputy Speaker: E koaua e rabwa buokan te titiraki Madam Speaker ao e koaua are aikai tenan bubuti ake a tabekaki n tenan Ministry Tour ane bon tabeka teuana ma te tibwatibwa iaon booti ake e a waaki ngkai ae te kauoua ni mwakoro ane e tiku mwiokoan ane inanon bain te Kauntira n reitaki ma Taan Tei.

Tera te babaire are e karaoia te Kauntira Deputy Madam Speaker ane e tiku inanon bain te Kauntira ma Taan Tei ngaia are e koaua ta oni kaekan taian bubuti ake tao a tabekaki inanon butin tao te Ministry tour n taai aika nako. Ane kanga bon te bwai teuana ae na manga rinanoaki ae kaokoro ma aio ma n aron are ti taekinna ti a kabanea mwin te tibwatibwa n te tibwatibwa aio e noraki bwa ngkana tao iai aika na manga tauraoi taian nikira aika kona ni ibuobuoki.

Ma n arona are I taekinna tao e na manga bon taraki bwa te karikirake teuana rinanon anga ni ibuobuoki aika mwaiti. Au kantaninga bwa e na ibuobuoki moa ane Madam Deputy Speaker.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita te Tia Tei buokan am titiraki te kauatai.

Hon.England Iuta: I kaitaua Te Minita ao kabwara au bure bwa I aki nang kamatata. Aikai aika I taekini aikai mai iroun te Kauntira ma are ngke e mwemwekaki nakon te Ministerial Tour bwa koron ingaingaia kain te kaawa arei. Tao mwina a taku bwa e mwamwanaia te Kauntira ngaia are a manga bon tabekia nakon te Ministerial Tour ma

ni bon aron etina a kaman mwemweka aia tangitang naba bon te tai naba are e riki te karai booti arei ao e a tia ni kaman nikiraki inanon bain n aron otau inanon bain te botaki inanon te Tautaeka bwa e na rinanona.

Ma arei bon ti manga kauana nanona kanga n otau uoua riki te booti ae a kaman karokoa aia bubuti a tangira 16 ao bon ti 14 ngkoa are e a kaman tia n roko taekana inanon tain te tibwatibwa. Ngaia are ti kan butia Te Minita ngkana e kakoaua bwa e na riai n riai 2 riki te booti ngkane ao e wene taekana inanon baina te bubuti.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei, Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: E rabwa buokan te titiraki ao e koaua tao e karaua raoi ni kabanea rongorongona iroun te Tia Tei ae rine bwa I taku bwa iraua raoi te tibwa ae bon riai n reke nakon Beru ae ti noria n ara report 12 booti fiberglass akana a tia n tibwaki n reitaki ma 12, 30 te intin ae 30 hp horsepower.

Iaon ane ngaia iaon ane 4 ane taekinna te Tia Tei ae rine tao ti manga bon reitaki ma ngaia iaon ana mena akane. Au kantaninga bwa e na ibuobuoki moa ane Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita te Tia Tei buokan am titiraki te kabanea n tai.

Hon.England Iuta: Ko rabwa te Tibiika tao I a reitai ma Te Minita bwa iai ngkane ae mwin ae irou aikai I a ongora irouna, are bon Beru n Nikunau are kanga bon te karimoa karimwi ti a kaai n reitaki n arona ane ao e rarabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: E koaua e rabwa e koaua are ti a uaia ni ibuobuoki iai Nikunau bwa Beru ao Beru bon Nikunau ko rabwa Madam Speaker.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita ao ti a nakon ara titiraki are imwina ngkai e a bon bane buokan te titiraki ane.

E na tabekaki iroun temanna te Tia Tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang Hon. Taberannang Timeon e nakoim te Tia Tei.

TAEKAN ANA FORM 7 SCIENCE TEABIKE COLLEGE

Hon. Taberannang Timeon: Ko rabwa Madam Speaker ma imwain ae I waaki ao bon reitan taian bwana ni kamauri n te ingabong aio. Moa mai iroum ao ngaira Taan Tei ni kabane, te Tautaeka ao te Kaitara ao

ngaira ni kabane ao taan ongora kam na bane ni mauri.

E aki imwain naba ae I tabeka au titiraki Madam Speaker ao ti teutana tera te kaitiaki bwa n taetae ni matangin au titiraki ao e bukikoti bwa e riai ni iai taeka aika 3 "at Teabike College" ngkana I taku bwa e a nakoraoi naba Kiribatina ao Tabiteueana ao imatangina

Deputy Speaker: I taku bwa e nakoaroi

Hon. Taberannang Timeon: Ao tao nang tabekia Madam Speaker

Deputy Speaker: Tabekia

Hon. Taberannang Timeon: Aio taekana :-

"E kona Te Minita are tabena ni kamatoa bwa e na bon waaki Form 7 Science i Teabike College n te kauoua n term 2025" Ko rabwa Madam Speaker.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei e na kaekaki am titiraki aio iroun Te Minita n te Botaki ni mwakuri ibukin te reirei Hon. Ruateki Tekaiara e nakoim Te Minita.

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Madam Deputy Speaker ao imwain ae I kanakoa na kaeka te Tautaeka ao I a bon reita te bwana ni kamauri I a reitai ma tariu ae te Tia Tei n raonaki ma ara botaki n unimwane ao ara Ministry ae te Education. Ni kamauriko te Tibiika ma kain am aobiti, te Beretitenti ma te Kauoman ao Minita, te Leader n te Kaitara ao Taan Tei ni kabane ao kain Kiribati ake taan ongora n aran Iesu Kristo ao kam na bane ni mauri.

I karabwa te Tia Tei ae rine temanna mai Tabiteuea Meang n ana titiraki n taorimwin are ea tia n tabekia n te auti ae nako n Ritembwa 2024 ao aio kaekan te titiraki aio :-

"I kukurei n taekinna bwa e a tia moa ngkai te kamatebwai iaon mwakoro 1 ma e a bon reitinako te kamatebwai ni mwakoro akana tabeua n te aro bwa e na kona n tabwanin raoi te kamatebwai ni kaineti ma katean te koraki 7 science i Teabike College" E rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita buokan am titiraki te moan tai te Tia Tei.

Hon. Taberannang Timeon: Ko rabwa Madam Speaker ao e nang rabwa Te Minita are e teirake ni kaboa au titiraki ke ni kaeka te titiraki ae moan te kakawaki aei Madam Speaker ngkana I kona n ti taetae teutana bwa e nang kakawaki bukin tera ae nang kakawaki.

Bwa Teabike College teuana ana reirei te Tautaeka n te Itera Maiaki ibukin Kiribati ae bwanin ao e karekei tenan space tabeua ibukin te Form 7 bwa e aonga n reke nneia te roronrikirake. Bon aia tai ae anga bwa e na waaki n te second term this year n te ririki ngaia are ti kan ruamwina te Tibiika bwa ae ti a roko ngkai n te first quarter 2025.

E na teke nanon aei Madam Speaker ke e kona riki n anganira kaekan aio Te Minita ae karineaki Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei Te Minita.

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Madam Deputy Speaker ao e rabwa Tia Tei ma buokan ana titiraki eang ngke ti taetae n te tai arei ao I taku bwa a tauraoi e na takete teuana ara partner are e katea ara umwanreirei umwanreirein Teabike, auti, ao te roki. Ti noria bwa e aki teke ana takete n aron are ti kantaningaial.

Ma I kan karautaeka nakon te Tia Tei ae karineaki ao kain Kiribati n aia reirei ae Teabike bwa ti tara ngkana arona bwa e na kona ni moan te ririki ae boou angkoa ara kantaninga ke tao ti a kataia ni kabaitia bwa angkoa bon ara kantaninga man aia taeka taan rabakau angkoa 2 te ririki ma ngkai e na kona n teke. E tia raoi ni biriakinaki bwaai aika tangiraki ao mwaiti taan reirei a tangiraki riki mwaitia taan reirei ao tera riki ma ti a kataia ni kabirimwakaira riki tao tangira riki 1 te ririki ti a kataia ni mwakuri 1 te ririki nakon aia taeka taan rabakau 2 te ririki E rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon. Taberannang Timeon: Madam Speaker ao I a karabwa riki Te Minita are e a tia ni manga kaeka aio ao tao e koaua tao e na aki teke aia takete ae te ririki aei ma te ririki ae 2026. E na tauaki am taeka Te Minita bwa are ngkoe ae ko kaira te waaki ao am tai ae ko anga n ae nako ao ngaia ae ti taua ao ti kamatoa te moti ni mwane ao ti kangai ngaia Ko rabwa. Waaki nako ai rabwara aio ma e koaua are tao bon iai bwaai aika kona aki roko n taia n aron are tao e kataia n taekinna Te Minita bwa are e a tia mwakoro 1 ao mwakoro iraua ngkane akana mena inanona e tuai tia naba aio.

Ngaia are ti a butiko Te Minita bwa e mena iroum te waaki eang ti butia Taan Mwakuri bwa ana kabaitia aio bwa e na start the beginning of term 1 2026 ngkana eti au kakauongo mai iroun Te Minita ae ko karineaki. Ko rabwa Madam Speaker.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei, Te Minita.

Hon. Ruateki Tekaiara: Ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki ma buokan ana titiraki ao eang ti reita te karautaeka n aron aki teke ara moan takete. Ma ti a kataia ngkai ti a kataia ni bon butira ma ara koraki ao tao bon ngai ma au Ministry ao tao antai are ti irekereke ma katean Form 7 Science i Teabike ti a kataia ni mwakuria nakon 2026. Ti a taketena aio E rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita buokan am titiraki te kabanea n tai te Tia Tei.

Hon. Taberannang Timeon: Ko rabwa Madam Speaker ao e Ko rabwa Te Minita ti a kaitibo n abwabwakin te maiu moan te ririki 2026. Ko rabwa Tibiika ao Ko rabwa Te Minita.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei, Te Minita.

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Madam Deputy Speaker ao e rabwa te Tia Tei aio bon bwanana kanga ni kakaitau ao bon nanona bon bwanana ni kakaewenako nakon te kaekaeka ikai inanon te auti ibukin kainanoan tangiran te reirei. Ao are e koaua te reirei bon tabera ni kabane ara moan kakawaki n ara Tautaeka aio ti na kataia ni iraea aia taeka ara taan rabakau ae a taku bwa 2 te ririki ao e na tei Form 7. Ti na kataia N na bon kataia ni mwakuri ma ara koraki bwa ti na kataia ni kauarerekea 1 te ririki moan teiraken te moan term 2027 ao e na tei form 7 Science i Teabike E rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita ti na nakon ara titiraki are imwina.

E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki temanna mai Nonouti ae Hon. Dennis Waysang e nakoim te Tia Tei.

KAINNANOAIA RIKI SPECIAL CONSTABLES IBUKIN KAAWAN NONOUTI TABEUA

Hon. Dennis Waysang: Ao e bati n rabwa Madam Speaker ao ai bon bwanau I a reitai moa ma kain au abamwakoro mai Temotu nakon abamwakoro n anga bwanau ni kamauri ngkami ni kabane. Te Beretitenti, te Kauoman, Minita ni kabane, te Leader n te Kaitara, kain te kaitara ao ai bon ngaira ni kabane ake ti mena inanon te auti aio ao nake tao a tuai n roko ao bon taan ongora. Ni bwanana ae tabu ao kam na bane moa ni mauri.

Aio ngkane taekan au titiraki are nambwana 133 iaon te ota bebwa ae kangai taekana:-

“N rokon ana tiim te Beretitenti i Nonouti ao iai ana bubuti te aba ae Nonouti are e tabekaki n te tai aio ibukin kainanoan te Special Constables ni kaawa aikai. Taboiaki Maiaki ward, Taboiaki Meang ward,

Matang ward, Temanoku ward ao Benuaroa ward.

E kona Te Minita are tabena ni kaongoa te Maneaba aei bwa e a bwaka iaa ngkai ana babaire ibukin rinanoan te bubuti aei ngkai e kakouaki bwa bon te oi ni kainano ni kaawa aikai" E rabwa.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei e na kaekaki am titiraki aio iroun te Beretitenti ae karineaki H.E Taneti Maamau e nakoim Te Beretitenti.

H.E Taneti Maamau: *"I kaitaua te Tia Tei ae rine temanna mai Nonouti ao ibukin rinean te Special Constable ibukin abana ao e na waaki n aron are e karaoaki nakon abamwakoro ake a tangira te raka n Special Constable n aia kaawa ke aia ward."* Ao e rabwa Madam Deputy Speaker.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Beretitenti buokan am titiraki te moan tai te Tia Tei.

Hon. Dennis Waysang: Ko rabwa Madam Speaker ao I kaitaua te Beretitenti ae ko karineaki n am kaeka ae nang mataata ao buokan au titiraki ngkane kanga ti ataia ae kanga e bon e tiraua kainanoakin te kangaanga aio iaon aba ao bon ti au bubuti. Kanga e ti kona riki ni kamataata e aonga n ae ongo Nonouti bwa tera raoi kanga tao te babaire ae na karaoaki nakon te bubuti aio tao antai te tabo ni mwakuri ke tao te tabo ke tao e bae bwa e tangira mwanenakina ke tao tera te babaronga iaona bwa e aonga n ae mataata ao tao e kona ni mataata Nonouti n tataninga ni karokoa te tai are tia iai Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei, te Beretitenti.

H.E Taneti Maamau: E rabwa ao n aron te ongora man te tab oni bureitiman ao e na manga okiraki riki Nonouti ke e na okiraki Nonouti ibukin rinanoakin ana bubuti aikai tao tarakina riki iroun te bureitiman. A karautaeka bureitiman bwa e aki reke riki ana aobiti te Commissioner ni Bureitiman.

E aki reke mwanangaia n te ririki ae nako ian kanga aki taun aia kataumwane ma a taraia ngkane n te ririki aei ana kawara ngkane irarikin abamwakoro tabeua ao Nonouti teuana te abamwakoro ae ana kawaria ibukin kanga rinanoan riki ana bubuti aikai. Tao nako ni karaoa te n tara te survey bwa are bon iai te *process* ke te kawai are ana kona ni boti ni kabane tenan *new posts* ake ana manga uotirakei nakon te Cabinet. Ma e na iai kanga kawaina are a riai ni karaoi ni bon determine raoi ke n taraia bwa bon te kainano ane ae riai e riai ibukin te kaawa ke ibukin te abamwakoro ae bwanin E raba tao e na ibuobuoki ane nakon te

Tia Tei ae karineaki temanna mai Nonouti.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Beretitenti ao buokan am titiraki te kauatai te Tia Tei.

Hon. Dennis Waysang: Ko rabwa Madam Speaker ao I kaitaua te Beretitenti n ana kaeka e bon mataata kanga e a bon bane buokan au titiraki ma ti te bubuti ai bon te bwana ni bubuti bwa tera ngke ngkana e kona ni kataweaki bwa kanga ti bon nora te kainano ae nang kainanoaki ngkai ibukin Nonouti. Ibukin ataein JSS e aki tau te taratara irouia bwa are angin te tai kanga a kona ni manging ao e aki tau te taratara nakoia.

Kanga ngkana e bon reita naba au bubuti ibukin iai ake a teimatoa ni irira te ibuobuoki te Tibiika N na kabwara bure ti teutana te tai. Kanga a teimatoa ni irira ngkai kanga te kakiriwe aki. I kona ni butia te Beretitenti ke te Tautaeka aio ngkana e kona nora naba riaina tao ni karekea aia tao aia allowance inanon te tai are a tei iai bwa ti kakoaua bwa ti n tain te karikiriwe ngkana bon man ana ribooti te onibureitiman mai Nonouti ngkana arona bwa bon iai te bwai ae riki. E na kona ngkane n certify bwa a bon mwakuri n te tai arei tao e kona ni iai aia bonus tao $20 bwa n taai aikai a bon mwakuri ao akea booia ke bwa are e tuai kanga bon ti te bubuti ao tao te kaoriori nakon te Tautaeka aio ao e bati n rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei, te Beretitenti.

H.E Taneti Maamau: E rabwa buokan te titiraki are tao e a tiku nakon te aobiti bwa ti na kataia ni kabaitia aio bwa ae a bon ongora Bureitiman e a riai ni waekoa n tia ami exercise iaon kainaoakin kanga rakan te force ke te mwaiti irouia tenan special constables bwa are ti aki ti Nonouti bwa aon Kiribati ae bwanin n reitaki ma te Itera Mainku.

Ma kam a riai n tara ane n te tai ae waekoa ao iai ana bubuti naba te Tia Tei kam a taraia bwa are kanga bon iai kanga ana kanga ana project te Police n nangoi kanga itera n aekan akanne kanga tenan prices aika a riai ni katauraoi nako iai. Kanga bon iai aia program ma te Community ma ti a noria ngkana e suitable ane ke e kona naba n rin te aeka ni program ane e tabekia te Tia Tei mai Nonouti bwa are kanga te community engagement ae ane ae ti a tia ni waaki ngkai. Ma iai naba are kanga bon aron kanuangaia Bureitiman a bon tauraoi naba ni manga kanuangana ngkana iai te kareke rongorongo ke tera ma e rabwa bwa are e a tabekia bwa te bubuti N na mwakuri ma Bureitiman nora ana bubuti te Tia Tei ae rine temanna mai

Nonouti ao ngkana e na angaraoi ao ti a manga bon reitaki ma ngaia ao e rarabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Beretitenti te Tia Tei buokan am titiraki te kabanea n tai e nakoim.

Hon. Dennis Waysang: Ko rabwa Madam Speaker ao I nang kakaitau ao a bon ongo kain au abamwakoro n aron ana kaeka te Beretitenti are ieta ao tao imwain ae N na mena e a bon bane au titiraki ngkai inanon et tai aio te kaitia raoi. I a karokoa naba bwanau ni karabwarabwa nakon Te Minita n te MISE ibukin ara mitin are e a reke ngkai are e nang nako Nonouti ao e rabwa tekeraoi.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei ti nang nako ara titiraki are imwina. Te Beretitenti iai mai iroum Ko rabwa.

Ti na nakon ara titiraki are imwina are e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Rabi Hon. Iakoba Jacob Karutake e nakoim te Tia Tei.

KABONGANAAN ATIBUN BANABA IBUKIN TE KARAOAN KAWAIN AO ANA MARAE NI WANIKIBA BANABA

Hon. Iakoba Jacob Karutake: E rarabwa Madam Speaker ao tao imwain ae I kanakoa au titiraki ae nambwana 146 ao bon te bwana moa ni kamauri nakoira ni kabane. E moa mai iroun te Beretitenti, te Kauoman, te Leader n te Kaitara, Taan Minita, ao Taan Tei ni kabane n reitaki ma taan ongora kam na bane ni mauri.

Au titiraki ngkane e kangai taekana:-

"E a tia n tabekaki te iango ibukin kaboakinakon te atibu aike iaon Banaba n 2024. Ti kukurei ni katanoata bwa a tia ni kabwataki te iango aio irouia taan abaaba iaon Rabi. E kona te Tautaeka ni kaongoa te Auti aio ibukin kaboan te atibu ake iaon Banaba ibukin karaoan ana kawai ao ana marae ni wanikiba" E rarabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei am titiraki aio e na kaekaki iroun Te Minita n te Botaki ni mwakuri ibukin tea kawa ao kaubwain ara marawa Hon.Ribanataake Tiwau e nakoim Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: Ko rabwa Madam Deputy Speaker ao tao e koaua imwain ae I kaeka te titiraki ao bon te kabwara bure nakon te Tia Tei ae rine bwa N na ti kaeti bwaai tabeua ae I taku bwa e na angaraoi naba bwa n aron ane taian onoono tabeua akana na ti karaoi nakon te kaeka taiaoka Deputy Madam Speaker ngkana e riai

Deputy Speaker: Ngaia

Hon.Ribanataake Tiwau: Ko rabwa ao ngkane te onoono ae N na ti kamena ao ai bon te kabwara bure te karautaeka nakon te Tia Tei ae rine mai Rabi bwa e na oneaki Banaba nakon Rabi n te moan rain n te taeka ane " Kaongoa te Tia Tei mai Rabi ao ngkane e na manga karinaki te taeka ae "Taan ababa iaon Banaba ao Rabi n reitaki ma rabwatan nako te Tautaeka ngkana e angaraoi kaetan ane taiaoka Madam Deputy Speaker.

Deputy Speaker: E nakoraoi

Hon.Ribanataake Tiwau: Ko rabwa ao N na kaeka ngkane te titiraki n aron teina ane I a tia ni bubuti kaetakina :-

"Te Tibiika ae ko karineaki I kukurei ni kaongoa te Tia Tei mai Rabi bwa te Botaki ni Akawa e tauraoi ni manga waakina barongan te karikirake aio ni ikarekebai iai ma taan abaaba iaon Banaba ao Rabi n reitaki ma rabwatan nako te Tautaeka" ao ngkana e a taekinaki naba taetae ni imatangina taiaoka Madam Speaker ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Iakoba Jacob Karutake: E rarabwa Madam Speaker ao bon te taeka moa ni kaitau ao te karabwarabwa nakon Te Minita ae rine ibukin kaekan te titiraki ae moan te tamaroa. I taku bwa e bon bane n ongora te aba n reitaki ma ara koraki ake iaon Rabi e rangi n rarabwa.

I taku bwa bon aio ngkoa are kanga te waaki are ti a kaman waaki ngkai iai ao a rarabwa taan abaaba bwa are a tia n anga te kariaia ibukin te kantaninga ae ti na waaki iai ma te Tautaeka ni Kiribati. Ma tao ngkane tao ti a bon tao ti a bon kawenea bwa te bubuti bwa ti a bon kaai n reitaki ma Te Minita ao tao tenan Ministry nako are tao e na rekereke ma te project aio ibukin katabeara are ti a tia n anganaki mai irouia taan abaaba ao ti tauraoi ngkane n reitaki ma Te Minita ao tenan Ministry nako are kanga ti na kona ni waaki iai ma ngkoe.

Ngaia bon te karabwarabwa ao te kaitau ao I taku bwa ane ngkane kanga tao teina moa are tao ti nang tauraoi moa n reitaki ma Te Minita are tao te Ministry are ti na kona ni waaki iai iaon te project aei e rarabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei, Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: E koaua e rabwa ana ibuobuoki te Tia Tei ae rine temanna mai Rabi te Tia Tei mai Rabi Madam Deputy Speaker ao e koaua tao ti a bon reitira ma te Tia Tei mai Rabi n anga naba ara

karabwarabwa nakoia taan abaaba ake a mena iaon Rabi. Tao n aron ae n taai aika nako e a kaman korakora te nano ni kan karikirakei bwaai aikai.

Ma e koaua n angiin te tai ao e bae mai irouia taan abaaba akana iaon Rabi. Ao ti kukurei n taekinna ngkai bwa ngkai e a resolve kanga e a eti e a nakoraoi aio mai irouia taan abaaba ake iaon Rabi ao are e a kaman tauraoi te waaki Madam Deputy Speaker a bane ni bae ngkai aron waaki. A tia ni karaoaki taian babaronga ma kamatebwai ake karaoaki iaon te abamwakoro ae Banaba ao ngkai e a tia ni kaetaki aroia taan abaaba bwa a kukurei ao ti kukurei naba n taekinna bwa ngkai tia manga riki bwa te waningaun ma onoman n te member ke te Government Forum on Mining e a tauraoi ngkai Kiribati ni mwaing nakon te itera ane ao ti a kona naba ngkane nori ngkane buoka ake a nang irekereke ma te waaki aio ngkai ti a riki bwa te ai te Waningaun ma Onoman ni member n te rabwata ana rabwata te aonnaba ae te Inter-Governmental Forum on Mining.

Ao man akanne I taku bwa a tauraoi ngkane te waaki n aron are I a tian taekinna a kaman karaoaki kamatebwai ao iai te mwaiti are e a tia ni katautauaki iaon tenan Coral binnacles ke bwaai ake ana anaaki mai ikekei. Ae katautauaki ana value iaon 100 tabun te mirion ngaia are man aikai ngkai a tauraoi waaki aikai ti a riai ngkane ni kona ni waaki ngkai e a reke te boutoka mai irouia taan abaaba iaon Rabi ao I karabwa riki ana ibuobuoki te Tia Tei ae rine iaon n reitaki ma raona n Tia Tei mai Banaba ni kaeta aron aio ma raoia ni i Banaba ake iaon Rabi. Au kantaninga bwa e na ibuobuoki kaekan ane Madam Deputy Speaker E rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon. Iakoba Jacob Karutake: E rarabwa Madam Speaker ao bon ai bon te karabwarabwa ae moan te bati nakon Te Minita ae rine I taku bwa e nang kakukurei mwin te ongora imwin nako ana kaeka ae e a tia n anganira. Akea te kangaanga bwa n aron are I bon taekinna e a tia e a tauraoi e a tia te kariaia taan abaaba mwin ara maroro ma taan abaaba n te ririki are e nako ao e koaua bwa kanga tao bon iai matoana n taai aika nako.

Ma ti nang kaitau bwa e a moanna ni iai ota ao ai te boutoka nakon te kantaninga are ti bane ni waaki iai ao ti tauraoi n reitaki ma te Ministry ao bon te Tautaeka ni kabane ana rabwata nako te Tautaeka nori nako kantaninga are e a kaman iangoaki ma e tuai ni koro bukina. Ngaia are tao ai bon te karabwarabwa ae moan

te bati ao nakon te Minister ao kain ana tabo ni mwakuri ao tia tauraoi ngkane n rereitaki ma ngaia n taainako E rarabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei, Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: E rabwa are ti a tia e rabwa buokan riki aio e koaua ti a waaki ma te Tia Tei mai Rabi n reitaki ma te Tia Tei mai Banaba iaon aio ao e rabwa ao ti anga riki te bwana ni karabwarabwa ao e koaua ti a uaia n tekeraoi n taainako n ara waaki ni kabane. Ko rabwa Madam Deputy Speaker.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita, te Tia Tei.

Ti a nakon ara titiraki are imwina ngkai e a bon rauaki te Tia Tei ni kaekan ana titiraki.

Ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki temanna mai Butaritari Hon. Tinian Reiher e nakoim te Tia Tei.

TE KAKATAI IAON UNIKAN TE KAI AE TE NANGKONA IAON BUTARITARI

Hon. Tinian Reiher: Ko rabwa Tia Babaire ao e kangai taekan au titiraki n te ingabong aei :-

"Te Tautaeka ae nako ao e tabekaki te bubuti ibukin kakatai iaon unikan te kai ae te nangkona ke te kava. E kona Te Minita ae karineaki n taekinna bwa e na waakinaki aio ningai ngkai te kantaninga bwa te karikirake aio e na bon rangi ni buoka kauarerekean karokoan te Nangkona mai tinaniku ao e na karekea naba teuana te anga ni karekemwane nakoia kain Butaritari" E rabwa.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei e na kaekaki am titiraki aio iroun Te Minita n te Botaki ni Mwakuri ibukin Otabwanin Aaba ao karikirakean te Ununiki Hon. Tokaibure Rabaua e nakoim Te Minita.

Hon. Tokaibure Rabaua: E rabwa Madam Deputy Speaker ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei temanna mai Butaritari temanna ae karineaki :-

"Te Tibiika ae ko rine e teimatoa au botaki ni mwakuri ni kakaea angan unikan te kai ae te Nangkona" Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita, te Tia Tei.

Hon. Tinian Reiher: Ko rabwa Madam Speaker ao I karabwa Te Minita ae karineaki ao e koaua e kakukurei te ongora ae a bon tanaki naba ngkai ni kakaea te anga tao n unika te kai ae te Nangkona.

Ao e koaua ti kaungaia ana botaki ni mwakuri Te Minita ae karineaki bwa are ti nang kakoaua are te kai aio e na bon nangi n uota te mari ae bubura nakoia kain ara abamwakoro ae Butaritari. Ao ngke a moan roko ngkoa kain te Technical Team ngkoa n are irouia kain Taiwan are aio ririki aika bwakanako ao a roko iaon Butaritari ao a karaoa aia ukeuke iaon kanga kai n aroka ake a kona n unikaki ao teuana mai buakona te Nangkona ae kona n unikaki.

E aoria bwa are tao bon a waaki naba ngkai kain ana botaki ni mwakuri ni kakaea anga ma N na bubutia Te Minita ngkana tao e bon kona riki ni kakaungaia ana botannaomata ke tao ana koraki bwa eang. Kanga ti tuai nora rabwataia n roko n unika te Nangkona ae tao te kakatai ma ngkana tao ane ae kananonaki bwa a kakaea moa te species n nangkona bwa are ao ngkane ti a katikua nakon Te Minita ae karineaki mai I a Kawenea bwa te bubuti riki nakoina E rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei Te Minita.

Hon. Tokaibure Rabaua: E rabwa Madam Deputy Speaker ibukin buokan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki temanna mai Butaritari ao te bwai ae karika te kananokawaki Madam Speaker bwa a teimatoa au Taan Mwakuri man ririki aika bwakanako ni karokoa naba te iraua naba te aoa nako ni ikarekebai ni maroro ma aaba ake arokaia te nangkona. Ma ni bon te rongorongo a tuai man butimwaea ara rongorongo ae ti na tekateka ni maroro ma ngaia ibukin tangoan te mwanangina ke tao teuana te kora are ti na kona ni uotia nakon abara ae Kiribati Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita, Te Tia Tei.

Hon. Tinian Reiher: Ko rabwa Madam Speaker e koaua I kakoaua ana taeka Te Minita bwa are ngke ti kaina ngkoa te komete are te RBI ao ngaia are ti bon roko naba n te SPC are mwananga are i Suva ao ti bon maroro naba ma ngaia ao eang kanga bon iai te kantaninga are e na kona ni unikaki. Ma ti kakoaua bwa tao iai te kangaanga ngkane n aron are karekeakin tao te uaa ke tao te kora ke tao tera are e na kona ni kabongannaki.

Ma are tao bon iai naba tarira are te Tia Tei ae karineaki mai Rabi ao ngkana a tauraoi kain Rabi ni buokira n anganira tao uaan nako aia nangkona ke waakana ke raana nako eang. Ti a kawenea naba bwa te bubuti ma I butia Te Minita bwa ngkana tao a reitaki ana Taan Mwakuri ma te Tia Tei mai Rabi ao e a kona tao ni buokira ao E rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei Te Minita.

Hon. Tokaibure Rabaua: E rabwa buokan te titiraki Madam Speaker ao ibukin tangiran ke unikan te aroka ae te e koaua e a tia n taekinna te Tia Tei ae karineaki. Te kai ae te nangkona ao a bon kainanoia kain abara ae Kiribati ibukin tangirana ma bwaruakina ni katoa bong koraki.

Ma ara reitaki ma tabo ae i Fiji a oni kaekaan aia rongorongo au Taan Mwakuri a totokoa rokon te kai ae te nangkona i Kiribati ao e rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita buokan am titiraki te kabanea n tai te Tia Tei.

Hon. Tinian Reiher: Ao tao bon akea ma tao bon eang tao ana kaungaki riki nanoia bwa are ngkana tao e bon totokoaki bwa tao bon te moan totoko bwa are tao n tabetai e kona n ae tao a wiimai nake a nako ni maroro ma kain Fiji. Tao e na kakaea ana Tia Mwakuri ae wii kangkang ao ngkana tao e a bon aki reke ao ti a butia te Tia Tei mai Rabi bwa e a iraea ni karaba inanon ana suitcase ngkana e mwananga nakon te bowi ae na roko.

Ngke kanga ti bon kona ni manikangare ma ti a bon katikua bwa tabetaben ana tabo ni mwakuri Te Minita ao ti a bubutia riki ngkana e kona riki ni keiaki. Ti ataia bwa Solomon kanga iai nanona ni kan buokira bwa n aron aia maroro kain te SPC a tauraoi kain Solomon ni ibuobuoki. Ma ngkana tao arona bwa e kata naba te nangkona mai Solomon ke tao ngkana tao bon man Vanuata. Ti ataia bwa are e competitive ngaia tao ane bukina are a taua iai arokaia iai te nangkona ma eang ti a bubuti riki Te Minita bwa a kaungaia riki ana Taan Mwakuri ao ngkana tao bon iai ae ko na n reke are e bon wii raoi are ngke e bon taetae ao e a butimwaeaki naba bwanana irouia kain Fiji ke tao kain Solomon ke Vanuatu E rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei, Te Minita.

Hon. Tokaibure Rabaua: E koaua Madam Deputy Speaker ao e koaua tao e a bon roko n ana itera are tao Te Minita are mai imwaina tao e aki nang wiikarewe ke tao e wii bwabwai ke tao e wii raa ma tao e wii n Abemama tao e na kona n nang ni wii kangkang bwa are e nang kakani bwaai aika kangkang. Ngaia e rabwa te Tia Tei ae ko karineaki ibukin am rongorongo ao N na kabanea au kona ni iangoa rokon te kai ae te nangkona i Kiribati ngkai I tekateka bwa Te Minita ngkai n te MELAD N na wii kangkangia ao N na wii raa arei bwarubwaruia bwa e aonga n are e ongo tei Fiji ao e a bwaka naba n aron

mwangingin riau ma neweu ngkana arona bwa I kaitara ma ngaia ao Ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki.
Deputy Speaker : Ko rabwa Te Minita ti a nakon ara titiraki are imwina ngkai e a bon bane buokan ana titiraki te Tia Tei mai Butaritari.

Ara titiraki are imwina e na tabekaki mai iroun te Tia Tei mai Nonouti ae karineaki temanna ae Sir Ieremia Tabai, E nakoi Tia Tei.

TEUANA KANOAN ANA MOTINNANO TE TAUTAEKA ARE KAREKEAN BWAUNAIA ATAEIN TE REIREI

Hon. Ieremia Tabai: Tia Babaire ko rabwa ao aio au titiraki :-

"Teuana ana motinnano te Tautaeka ae tuai karaoaki nanona inanon iraua te ririki bon karekean bwaunaia ataei n te moan rinan reirei n te Junior Secondary School ao te Senior Secondary School. Au titiraki ngkane e tau ke e aki korakoran te Tautaeka ni kakoroa nanon ana berita nakoia kain Kiribati ngke e tangiria bwa e na rineaki riki"

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei ao e na kaekaki am titiraki aio te Tia Tei iroun Te Minita n te Botaki ni Mwakuri ibukin te Reirei e nakoim Te Minita.

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Deputy Speaker ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki ma ana titiraki :-

"E rabwa te Tia Tei temanna ae karineaki mai Nonouti ao aio ana kaeka te Tautaeka. Te kabanemwane ni kaineti ma karaoan nanon te motinnano ibukin bwaunaia ataein te moan rinan n Reirei Primary school ao te Kauarinan n reirei ke JSS bon te kabanemwane ae riai. Te kangaanga are karika te iremwe ni kakoroan nanon te motinnano aio bon man karaoan te kamatebwai ake a irekereke ma mwakurian te motinnano aio" Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita te Tia Tei buokan am titiraki te moan tai.

Hon. Ieremia Tabai: Tia Babaire au titiraki aio ti aki te moan titiraki ae tabekaki n te Auti n te tai aio n uneakin tenan motinano ake a maan n tuai ni karaoaki nanoia. Ao ti a taneiai iai e mwakuriaki e barongaki ao e eara riki.

Tia Babaire au titiraki eti otara n te kaeka arei bwa e bon tau korakoran te Tautaeka ni kaitaara te motinnano aio?

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei Te Minita

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Deputy Madam Speaker ao e rabwa te Tia Tei ma buokan ana titiraki eang e bon tau e tau. Bwa ti a tia nora ara kabanemwane iai ti aki te kabanemwane ae rang bubura e a tia ni karaoaki te kamatebwai ma ngaia e tuai bane te kamatebwai ma ti nora moa te kabanemwane iai ao e bon nang tau akea te kangaanga.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita buokan am titiraki te kauatai te Tia Tei.

Hon. Ieremia Tabai: E koaua au titiraki te Tia Babaire e nang tau e taku ba e nang tau. Ko kona n tuangira bwa mwaitira te kabanemwane ae e a tia ni iangoia ke imwain karinan aia kataumwane aio bwa e na tangiraki ibukin kakoroan nanona.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei e nakoim Te Minita.

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Deputy Madam Speaker ao e rabwa Tia Tei ma buokan ana titiraki are ko taetae ao iai aana iai am taeka bwa te bae e a tia ni kamatebwaiakaki. $10 tabun mirion e aki koro $20 te mirion ane $14 tabun nakon $15 E rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita ao te Tia Tei.

Hon. Ieremia Tabai: Tia Babaire e rabwa te kaeka bwa 10 tabun te mirion ao ti ata aron te budget Tia Babaire bwa e buti ngkai n aia buoka taan buokira n te ririki aio $33 te mirion ae tangiria te Tautaeka.

Au titiraki Tia Babaire e kangai are imwina e kona n rin bwa e a maan te Tautaeka ni barongaia ngkana arona bwa ai 5 te ririki ae e a tia ni bane ae barongaia naba e na kona n rin n te kataumwane ae na roko ke are imwina ane au titiraki.

Deputy Speaker: Ko rabwa Tia Tei, Te Minita.

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Deputy Madam Speaker ao e rabwa te Tia Tei ma buokan ana titiraki are e na tauraoi aio e na tauraoi. Ao are bon tabera te reirei are ti kabanea ibukin te reirei ti aki ana kabanemwane te Tautaeka ma ana karinmwane ae bubura, aio ara karinmwane ae bubura ao ti tauraoi n raa e tauraoi ngkai.

Ti na *roll out* aio bwa kanga ti na *pilot* aio ngkana arona bwa e nakoraoi bwaai ni kabane n te kateniua n term ngkai. Ao ngkana ti aki moan te ririki aio ara *pilot* ane ae ti taekinna ngkai E rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita ao e a bon bane buokan te titiraki aio

ao ti na nakon ara titiraki are imwina.

E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki temanna mai Tabuaeran Hon. Kaotitaake Kokoria e nakoim et Tia Tei.

KATEAN TE BONO ARE EA TIA N URUAKI ARE E NA TUKA TE KANAKINAKO I PAELAU IAON TABUAERAN

Hon. Kaotitaake Kokoria: Ko rabwa Madam Deputy Speaker ao aio taekan au titiraki :-

"I kan butia Te Minita ae karineaki are tabena ngkana ko na nora riain manga katean te bono are e a tia n uruaki ao ni manga reitia ni kaetan te bono ae boou n tuka te kanakinako ae tabe n tamwamwanako iaon Palau ao n roti tabeua ana kateitei te Kaunitra" Ko rabwa Madam Deputy Speaker.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei am titiraki aio e na kaekaki iroun Te Minita n te Botaki ni Mwakuri ibukin te Aono n Raina ao karikirakean te itera Mainiku ae Hon. Mikarite Temari e nakoim Te Minita.

Hon. Mikarite Temari: Honorable Tibiika :-

"E tauraoi au botaki ni mwakuri ni karaoa te kamatebwai iaon te bubuti aio ao n uotiarake bwa te bubuti nakon te disaster unit ke te NEPO ni kairia ma te Project Document" Ko aitau Tibiika.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita e nakoim buokan am titiraki te moan tai te Tia Tei.

Hon. Kaotitaake Kokoria: Ko rabwa Madam Deputy Speaker ao e rabwa riki Te Minita ae karineaki n ana kaeka.

N na bubutia Te Minita tao nakon ningai ae na waaki iai tao ana roko ana tiim kain ana aobiti ake ana kona ni karaoa te kamatebwai aio ibukin te bubuti aio taiaoka E rabwa Madam Deputy Speaker

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei Te Minita.

Hon. Mikarite Temari: Ko aitau riki Madam Speaker ao aio kaekan te moan titiraki.

Eang e riai ni karaoaki moa te survey nakon te tabo ke te tabeka ae reke mai iaon te titiraki aio. E tuai kona ni kamatoa ke I tuai kona ni kamatoa man au Ministry bwa ningai ae na kona iai n tauraoi te mwananga ke ni kamwananga au tiim n survey man au Civil Division. Ma iai te katautau bwa tao inanon moan iteran te ririki aio Ko rabwa Honorable Tibiika.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon. Kaotitaake Kokoria: Ko rabwa Madam Deputy Speaker ao e rabwa riki Te Minita ae rine n ana kaeka ao are tao e a bon bane buokan te titiraki ma e rabwa riki ni kaekan te bubuti aio ao ti a kantaninga rokon ana tiim iaon ara abamwakoro ae Tabuaeran, Ko rabwa riki Madam Deputy Speaker ao E rabwa Te Minita.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei, Te Minita.

Hon. Mikarite Temari: Ko rabwa riki Madam Speaker ao tao e raoiroi bwa N na ti kamataatai tabeua kantaninga ke tamnei iaon te titiraki aio bwa aonga naba ni mataata kain Tabuaeran.

Ngkana imwin te survey ao e na karaoaki naba te design ao te costing ao ni kona ni karinaki bwa kanoan te Project Document. E riai ni mataata ane ngkane irouia kain Tabuaeran ao n tian te survey ao e na kona ngkane ni kamatoaki bwa e uara te kanaki nakon te tabeka ae tabekaki ngkai.

E na rang kainanoaki urgent ke e na kona n tataninga teutana, ao te kabanea ngkana e a tia te project Document ao ngkane taben te Linnix bwa ti na submit ti na uotarake te Document aio nakon te Disaster Unit n ana aobiti te Beretitenti. Ke ti na uotia nakon te NEPO n te Ministry of Finance ao mai ikane ngkane e a taninga naba ngkane mwanenakina ngkana e reke te mwane man rabwata aikai ao ti nang tibwa kona ngkane ni waakina kanoan te tutuo nakon te tabo ae mwaneweaki ngkai Ko rabwa Tibiika.

Deputy Speaker : Ko rabwa Te Minita, Te Tia Tei.

Hon. Kaotitaake Kokoria: Ko rabwa Madam Deputy Speaker ngaia I a bon tia n taekinna ae bane buokan au titiraki ma ngkai e a manga bon kabwaranakoa tao I ataia ae n ana waaki te Tautaeka ao e na kona ni baiti mwakurian tao te karikirake ae tauraoi mwanena.

Ma N na bubutia Te Minita tera ngke e kona ni baiti karaoan aio bwa ti kona ni maroro ma te Kauntira ngkai iai nikiran ana mwane tabeua man ana Priority project I taku bwa e na kona ni baiti ngkane riki mwanenakin bwaai tabeua man aio. Ma tao aio e bon nakon ana kariaia te Kauntira ma ti kona ni maroro ma ngaia iaon te itera aio ao Ko rabwa riki Madam Deputy Speaker.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei, Te Minita.

Hon. Mikarite Temari: Ko rabwa Madam Speaker are I a tia ni kaeka are tao bon moan kaekana are tao inanon moan iteran te ririki aio ao ti roko ikekei ao tao ti a maroro naba ma te Kauntira Ko rabwa Tibiika.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita ti a nakon ara titiraki are imwina iaon ara ota bebwa are e tabekaki iroun te Tia Tei mai Banaba ae karineaki ae Hon. Tibanga Taratai e nakoim te Tia Tei.

KAREKEAN BUOKAN BANABA MAN TE SMALL ISLAND FOOD AND WATER PROJECT

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika ngkai au moan tai n taetae inanon te auti n te ingabong aio. I a bon kukurei n reitai ma au abamwakoro ni kamaura te auti aio inanon te ingabong aio kam na bane moa ni mauri.

Ao e koaua:-

"I kan butia te Tautaeka aio e kona n reke buokan Banaba te buoka man te Small Island food and Water Project taiaoka. Bwa ti kakoaua bwa e na irekereke ma buokan aaba iaon Kiribati ibukin te ran ao te amwarake" E rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei am titiraki aio e na kaekaki iroun Te Minita n Te Botaki ni mwakuri ibukin Otabwanin Aaba ao karikirakean te ununiki Hon. Tokaibure Rabaua e nakoim Te Minita.

Hon. Tokaibure Rabaua: Tibiika Madam Speaker Deputy Speaker Ko rabwa E rabwa te Tia Tei ae karineaki temanna mai Banaba ao aio kaekan ana titiraki man te Tautaeka :-

"Te Tibiika ae ko rine e tauraoi au botaki ni mwakuri n rinanon te titiraki aio bwa e na iai angana ke e na akea kioina ngkai e a waaki te karikirake aio ma aaba akea tia ni kariaiakaki" E rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita buokan am titiraki te moantai te Tia Tei.

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika ao e rarabwa Te Minita n ana kaeka ao I kakoaua e koaua bwa are tao e na reke tao arora n aio ke tao e na aki. Ma e koaua ao I a kan reita tao au bubuti tao nakon Te Minita bwa tao iai te kantaninga ae tao e na reiti e na reitakinako tao te karikirake aio taiaoka.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei, Te Minita.

Hon. Tokaibure Rabaua: E rabwa Madam Deputy Speaker ao ibukin buokan ke kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Banaba ao iai kawaran ana tabo nukan te ririki aei n ana tabo ae Banaba ao Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita te Tia Tei.

Hon. Tibanga Taratai: E rarabwa te Tibiika ao e rarabwa riki Te Minita n ana kaeka ao e koaua tao iai tao kawaran ara abamwakoro nakon te ririki aio ao tao I kan bubuti nakon Te Minita e kona ni kabwarabwara tao tera bukin te roko ane. Tao aoria naba n tauraoi kain au abamwakoro ibukin te roko anne taiaoka.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei, Te Minita.

Hon. Tokaibure Rabaua: Eang Madam Deputy Speaker te roko aio bon rinanoan bubuti n taai aika nako botakin tenan seeds ibukin tenan kai n aoraka ake e na buoka tei Banaba ao n reitaki ma te ran ao e rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita buokan am titiraki te kabanea n tai te Tia Tei.

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika ao e rangi n rarabwa riki Te Minita n ana kaeka bwa ngaia a nang tauraoi n roko taian kora.

Ao I kan bubuti ngkana e kona n reke tao te information mai iroun Te Minita iai ana application ngkoa Banaba iaon taian Aroka aika ti kaoi mai tinaniku. Ti kakoaua bwa a tia n roko taian aroka ikai ae ti kaoia naba man te Fiji ae I taku bwa a tia n roko ao ongorau iroun te Director a tia ni kabwebweaki iroun tao te Ununiki.

I kan ongora bwa a baka iaa aroka aikai ana iri naba aoraka aikai ibuakon te roko ane taiaoka.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei, Te Minita.

Hon. Tokaibure Rabaua: E rabwa Madam Deputy Speaker ao n au bebwa aio mai irouia au taan rabakau n te ununiku ao ae mwaneweia te Tia Tei ae karineaki a mena naba buakon te mananga aio Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita ao ngkai e a bon bane buoakan te titiraki anne ao ti na nakon ara titiraki are imwina.

Are e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki temanna mai Tabuaeran Hon. Kaotitaake Kokoria e nakoim te Tia Tei.

KATEAN ANA AUTI N TAKATAKA TABUAERAN

Hon. Kaotitaake Kokoria: Ko rabwa Honorable Madam Speaker ao aio taekan au titiraki :-

"I kan butia Te Minita ae karineaki e kona nora riain katean teuana te auti n takataka ibukia kain abara ake a mena ni kaawan Tabuaeran ake i Meang n aron Tereitaki ma Betania" Ko rabwa Madam Deputy Speaker.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei e na kaekaki am titiraki aio iroun Te Minita n te botaki ni mwakuri ibukin kaneweaba Bitineti karaobwai ao boboti Hon. Tangariki Reete e nakoim Te Minita.

Hon. Tangariki Reete: Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki ao aei ngkane kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Tabuaeran:-

"Te Tibiika ae ko rine I karabwa te Tia Tei ae karineaki n ana titiraki ao aio I kukurei n taekinna bwa e tauraoi te Tautaeka ni kamatebwaia ana bubuti Tabuaeran aio" Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita te Tia Tei.

Deputy Speaker : Ko rabwa Madam Deputy Speaker ao e rabwa riki Te Minita ae karineaki n ana kaeka nakon te bubuti aio. Tao N na bubutia Te Minita ae karineaki tao nakon ae na waaki iai ana tabo ni mwakuri ni karaoa ana kamatebwai ibukin te bubuti aio Ko rabwa Madam Deputy Speaker.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei, Te Minita.

Hon. Tangariki Reete: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa buokan ana titiraki te Tia Tei mai Tabuaeran ae karineaki ao n aron ae e ataia n aron are e kaekaekakin tao titiraki aika tia nako ao ni irekereke naba ma tao tanan Copra Shed ke tenan auti n takataka ao ngkai moa iai tera te waaki ane e waakinaki ibukia 5 abamwakoro ake a tia n rin inanon te kataratara n te moan rau iaon katean tenan auti n takataka. Ao n aron are I a tia n taetaekinna mai imwaina bon Tabiteuea Maiaki, Tabiteuea Meang, Nikunau, Onotoa ao Abemama ao Aranuka ao ngkai te karikirake aei e a kan toki iaon Nikunau ao e a kan tia iaon kawaina ni kiba nako Onotoa ao ngkane tao te kauoua n raun ngkane ti a tara ngkai iai Tabuaeran ao Teraina. N te tai aei Abemama ngkana a tia aikai ao Ko rabwa ngkana e ibuobuoki.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita buokan am titiraki te kauatai te Tia Tei.

Hon. Kaotitaake Kokoria: Ko rabwa Madam Deputy Speaker ao I a bon kaitaua riki Te Minita ae karineaki n ana kaeka ti ataia ae iai aika a tia ni waaki man ana Ministry ao e rabwa riki ngkai e a taekinna ae ti a taninga waakinan manga katean auti n takataka.

E aoria bwa ti a taningai rokoia kain am tiim n ara abamwakoro ao Ko rabwa riki Te Minita ae ko karineaki.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei, Te Minita.

Hon. Tangariki Reete: N na bon ti kaeka ana titiraki buokan ana titiraki te Tia Tei ao bon raun nanona I bon ti kan karaua nanona bwa bon te Tautaeka e bon teimatoa n tara Teraina ao Tabuaeran ao taabo aika bon nang raroanako ao kangaanga. Ma n aekakin te takataka iai tao rorokon Kaibuke ana bon bae ana bon tara ni moanibwai n are imwina ao Ko rabwa.

Deputy Speaker: Te Tia Tei, ao e a bon rangi n rauaki te Tia Tei ni kaekakin ana titiraki mai iroun Te Minita ao ngaia are ti nang nakon ngkane ara titiraki are imwina.

E na tabekaki mai iroun te Tia Tei mai Banaba ae karineaki Hon. Tibanga Taratai e nakoim te Tia Tei.

KAROKOAN TE MOBILE SERVICE IAON BANABA

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika ao I kan bubutia te Tautaeka:-

"E kona n roko te mobile service nakon te abamwakoro ae Banaba taiaoka bwa akea ana Marae ni wanikiba ao akea naba ana uaabu ao ni Ikotaki naba ma akea naba ana kareke tianti taiaoka" E rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei e na kaekaki am titiraki aio iroun Te Minita n te Botaki ni mwakuri ibukin rongorongo itoman ao mwamwananga Hon.Alexander Teabo e nakoim Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: Honorable Madam Deputy Speaker aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Banaba:-

"I kukurei n taekinna bwa karokoan Mobile service iaon Banaba bon teuana kanoan ana kainibaire au Botaki ni Makuri. E na waaki mwakuriana n taubobongan mwakuri 2 n ana karikirake ae te Mobile rollout are e katautauaki bwa e na tia inanon te ririki aio" E rabwa Tia Babaire.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita buokan am titiraki te moan tai te Tia Tei.

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika ao e rarabwa riki Te Minita n ana kaeka.

Ao e koaua kanga I kan ti bubuti kanga te kamatata teutana nanona ngkane e na roko te Mobile service i Banaba tao nakon tokin te ririki aio?

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei, Te Minita.

Deputy Speaker: E rabwa Tia Babaire ao e koaua ngkai ngkana kam nora te titiraki n te tai aio ao ti aio ngkai te titiraki iaon te Mobile. I rangi kukurei bwa tima teina bwa e nang bon tara n tia a nang bane kanga e a

tia n rollout te mobile a nang bane ngkai ao e na manga te katamaroa e na manga waaki n tokin e na manga increase riki te *connectivity* Tia Babaire.

Ao ngkane n aron are I taekinna ana titiraki te Tia Tei mai Banaba are te mwakoro 2 aio ao ti a waakina Banaba. Ti a tia n rereitaki ma nake kanga operators iai naba aika a bon tauraoi naba Tia Babaire ngaia are ti tuangia ara kantaninga e na bon e na waekoa e na bon roko iaon Banaba e na aki raraoma te Tia Tei bwa e na bon roko iaon Banaba ngaia I kangai ti katia ara mwakoro 2 aio. Ao are iai akana a tauraoi ni waaki iaon aio Tia Babaire ao ti a manga maroro ngaia Tia Babaire E rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita te Tia Tei.

Hon. Tibanga Taratai: Ko rarabwa te Tibiika ao e nang rarabwa riki Te Minita n ana kaekaeka ao e mataata ngkane bwa ti a nang ota bwa ngaia e na bon roko te Mobile Service iaon ara abamwakoro ae Banaba. Ko rarabwa riki Te Minita ao e nang rarabwa riki n ana kaeka n reitaki ma te Tautaeka E rabwa ao are ieta ieta ieta.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei, Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: E rabwa e koaua are bon te kantaninga are bon akea ana tiku imwinta Tia Babaire ao e koaua ti karautaeka ngkai e nang raa kanga e na kabanea ni bwai Banaba ma are n aron ae ti taraia n are kanga ti kibari taabo ake a nang mwaiti te botannaomata iai Tia Babaire. E nang tia are i Tabuaeran, Teraina ae kanga bon ara kabanea aikanne ao ara kantaninga ngkane ti a manga katamaroai akana tomatoma akana iaon abamwakoro n ara *tower* are ti na katei ni kabane ao ngkane Banaba ti a kona ni waaki iaon ane.

E nang raoiroi naba ara reitaki ma Nauru e nang tangiria naba Nauru bwa e na anga ana ibuobuoki nakon ara itera ma are ti bon tuai karina ara karikirake, ngaia I kukurei n taekinna bwa Nauru e a tia naba ni karokoa bwanara iroura e bon karokoa bwanana bwa e kona ni ibuobuoki iaon itera aika ti taku bwa ti na kona ni ibuobuoki iai iaon iteran kainanoan naba ara abamwakoro ae Banaba.

Ao ane bon te bwai ae nang kakukurei bwa a tauraoi taan ibuobuoki ma ti a taninga raoi rokon ane ao ti a karaua raoi ni iangoia raoi ma ara tari ni Nauru Tia Babaire e rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita, te Tia Tei.

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika ao e rarabwa riki Te Minita ao e koaua ai bon akea au taeka ti a bon nang kakantaninga te karikirake aio ti bon nang kainanoia iaon ara abamwakoro ae Banaba ngaia e rarabwa riki Te Minita n ana kaeka. Ko rabwa ao are ieta ieta.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei, Te Minita ao tao e a bon tia aron ara titiraki ane ao ti na nakon ngkane ara titiraki are imwina.

E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki temanna mai Beru ae Hon. Tawaria Komwenga e nakoim te Tia Tei.

KAINANNOAN TE IBUOBUOKI IAON ANA KARIKIRAKE BERU AKE A MWANENAKI MAN TE SMALL GRANT IBUKIN TE RIRIKI 2023 – 2024

Hon. Tawaria Komwenga: Ko rabwa Madam Speaker ao imwain ae I kanakoa au titiraki are au moan tai n taetae n te auti ao I a reitai ma raou n Tia Tei ma kain Beru ni kanakoa te kamauri nakoim Tibiika ma kain am taibora, te Beretitenti, te Kauoman, te Leader n te Kaitara, Taan Tei ao ai bon ngaira ake ti bane n ongora n te tai aio. Kam na bane ni mauri.

E koaua I kukurei n tabeka au titiraki ae kangai taekana :

"Ti na bubutia te Beretitenti ae karineaki ngkana e kona ni ibuobuoki ni kawenei aia karikirake kain Beru ake a mwanenaki ian te Small Grant ibukin te ririki 2023 ao 2024. Ngkana e kona n reke naba aia progress bwa ti aonga ni ibuobuoki ni kabirimwakai taiaoka ao ni kaongoia kain ara Community" E rarabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei am titiraki aio e na kaekaki iroun te Beretitenti ae karineaki H.E Taneti Maamau e nakoim te Beretitenti.

H.E Taneti Maamau:-

"Te Tibiika ae ko rine aikai rongorongon bubuti mai Beru ake a roko man rabwata aika kakaokoro, Botakin Aaro ao roronrikirake, ao te Kauarinan n reirei ibukin mwanenakia man te Livelihood inanon ririki 2023 ao 2024.

Ibukin 2023 bon 17 ikotan bubuti aika roko, 14 aika a tia n otinako mwaneia ao 3 nikiran bubuti a teimatoa n tiku inanon bain au aobiti ibukin rinanoakia.

Ibukin 2024 bon 33 ikotan bubuti aika roko, 23 aika tia n otinako mwaneia ao 5 nikiran te bubuti ae teimatoa n tiku inanon bain au aobiti ibukin rinanoakia." Ko rabwa Madam Deputy Speaker.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Beretitenti ao e nakoim riki buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon. Tawaria Komwenga: Ko rabwa Tibiika ao I bon karabwa te Beretitenti n ana kaeka ao ti kakaitau bwa ngaia aikai ane kanga ane mwaneweia. I taku bwa te kantaninga n te mena aei tenan tinetine akana ma e rabwa te Beretitenti bwa e taekinna are iai akana 3 ibukin 2023 ao 5 ibukin 2024.

E aoria bwa ti a kawenea bwa te bubuti ti a manga bon kawara te Beretitenti ni maroro ma kain ana aobiti iaon bwa I taku tao kain te karikirake ane ngaia ane a taekinaki ane 3 n 2023 ao 5 n 2024 a teimatoa ngkai n tataninga. Tao ti buokan te titiraki te Tibiika iai ngkane are ae manga karinaki ibukin ririki 2025 N na bubuti e a bwaka iaa ao ningai ngkana e kona n taekinna te Beretitenti taiaoka.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei, te Beretitenti.

H.E Taneti Maamau: Ao e koaua e rabwa te Tia Tei ae karineaki temanna mai Beru ni buokan ana titiraki ao n aron akana 3 ake aki a tinetine man 2023 ao 5 bubuti man 2024 ngkana e bon kan nori ti bon kai reitaki ma ngaia bwa e aonga ni bon koaua raoi bwa e kaongoia ana botannaomata tinetine akane.

Ao ngkane ibukin 2025 e tuai ruo mwanena mai iroun antai mai iroun te Tautaeka n China ngaia ane a bon bae ngkane ma ai ruona e a tia nako baike e kainanoi te Tautaeka n China nakon te Embassy e nako n te namwakaina ae nako nukan te namwakaina ae nako Maati. Te kantaninga ngkane bwa iaon kawaina tao bon iaon kawaina n ruo rikaki bwa are e aitaitara ke e ruruoa rikaki te mwane ni kaineti naba ma ana Financial year te Tautaeka n China ke ana ririki ni kataumwane ma I taku bwa Maati, Eberi. I taku ngkai bwa e a tia iaon ngkane kawaina n ruo nako rikaki nakon ana aobiti ana Embassy China ikai ma ae ti bon teimatoa n rereitaki ma Embassy ibukin karuoan tibwangan te ririki aei.

Otau e a bon kai ti kai reitaki ma te Tia Tei ae karineaki ngkana iai riki rongorongo aika e kainanoi. E rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Beretitenti buokan am titiraki te kauatai te Tia Tei.

Hon. Tawaria Komwenga: E rarabwa Madam Speaker ao ti karabwa te Beretitenti n ana kaeka ao e koaua akea te kangaanga iai I nang tauraoi n reitaki ma ana tabo ni mwakuri. I taku bwa ti mena riki tenan tinetine

man te ririki aika nako are 2023 ane 3 ao ane iai ane 2024 ane 5 te karikirake ane e tinetine. Ma e aoria bwa ane e rabwa te Beretitenti bwa ti a maroro ma kain ana tabo ni mwakuri

Ao are ibukin are te ririki aio e aoria bwa ti a bon tataninga e rabwa ana update te Beretitenti ae karineaki iaon kawaina n ruo ao ara kantaninga bwa e na ruo n te tai ae waekoa ao ana moantai n reke buokaia kain ara Community ao e rarabwa.

Deputy Speaker: Ko rarabwa te Tia Tei, te Beretitenti.

H.E Taneti Maamau: E rabwa buokan ana titiraki are ai bon akea ma bon kanga ti bon te kaungaunga naba bwa are a bon kona naba Taan Tei nako ni maroro ma Te Ambassador n China e aera ngkai e a nang bae karuoakin bwa aonga naba ni bon koaua bwa a kawa naba n taku bwa tao ti a tautaua n ara aobiti rongorongon. Ma are e bon bae mai iroun te Tautaeka n China ma ngkana a teimatoa ni kaberoroa te Ambassador antai ae na ataia e a baiti naba te ibuobuoki mai irouia ao e rarabwa ane.

Deputy Speaker: Ko rarabwa te Beretitenti, te Tia Tei.

Ao e na kakoroa buokan ana titiraki te Tia Tei mai Beru e na kakoroaki iroun te Tia Tei ae karineaki temanna mai Tarawa Teinainano Hon. Birimaaka Tekanene e nakoim te Tia Tei.

Hon. Birimaaka Tekanene: Ko rabwa Honorable Madam Deputy Speaker ngkai bon au moan tai ni maroro n te ingabong aei ao I a bon arora bwanan Tarawa Teinainano te bwana ni kamauri nakoim te Honorable Madam Deputy Speaker, te Beretitenti, kain am Cabinet, te Leader n te Kaitara ao ai bon Taan Tei ni kabane ao riki moarara riki kain au abamwakoro ae Tarawa Teinainano ao ai bon te nati ni Kiribati aike kam a mena iai n ongora ao tao ni mataku n te Livestream.

Kam na bane ni mauri. E koaua Madam Deputy Speaker I a karabwa tariu te Tia Tei mai Beru temanna ngkai e kona n anganai bwa buoka te titiraki.

Au titiraki ao au bubuti nakon te Beretitenti ngkana e kona n tara naba te itera aio nakon Tarawa Teinainano aia small grant ake apply man 2023 ao 2024 ao te list iaona. E korakora te kan ongora ao te kan ataia bwa e a bwaka iaa progress ane.

Tao e a kairia naba te Beretitenti ae karineaki ma te list iaon kanoan

2025 tao bon ti buokan te titiraki nakoira Madam Deputy Speaker. E kanga aron mwanenakin ane small grant aikai, roll-on 2023 nakon 2025 ke a bon kakaokoro mwanenakia. Ko rabwa Madam Deputy Speaker.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei, te Beretitenti ae ko karineaki.

H.E Taneti Maamau: E rabwa buokan te titiraki mai iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tarawa Teinainano. Eang are e a tabekia bwa kanga e a boou ana titiraki ma are e aoria bwa are tia a kakaea angan buokana n te itera ane.

Ma n aron ane riki katauraoan te list bwa are ngke e bon karokoa raoi te titiraki ao ti bon kaman katauraoa te list n aron are e tangiria ma tia kataia. Ma are e bon kai ibuobuoki te aobiti nakon ana titiraki tao a bon ongo kain te aobiti. E na ibuobuoki riki ngke e bon karokoa ana titiraki iaon aei ma ibukin ngkane rokon te mwane are e roll-on eang e roll on te balance ngkana iai nikiran are nako. Ma e kona ni bae iai te baere baena man tokin te ririki ni ira naba te Financial Year are close ngaia are ngkana e close ao a bon bane ni in tenan Account ni karokoa are e uki mai iroun te Finance bwa are a bane n rinanon kanga te process n te Account ni kainakin te closing of tenan Account. A tia ni bane ni close ao e manga open te new year ao a manga issue tenan warrant nako moa mai iroun te Internal warrant mai iroun Te Minita ao n reitaki nakon tenan Account warrant te Accountant General ao ngkane e a waaki naba ngkane manga kabonganakin nikiran tenan balance ngkana iai.

Ao ngkana akea nikiran te balance ngkane e a taningaki ngkane manga nakon te livelihood ae boou. Ma e raoiroi bwa ti a note ana bubuti te Tia Tei Tarawa Teinainano temanna tao a bon ongora kain te aobiti I a kai butia ngkane bwa a katauraoa te list ibukin te Tia Tei temanna mai Tarawa Teinainano ao E rarabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Beretitenti ae ko karineaki ao ti na nakon ara titiraki are imwina.

E na tabekaki iroun te Tia Tei temanna mai Tabuaeran ae Hon. Matanga Aran e nakoim te Tia Tei.

KAINNANOAN AIA LEAVE GRANT TAAN MWAKURI N TE KAUNTIRA IAON TABUAERAN

Hon. Matanga Aran: Ko rabwa te Tibiika ai bon tibwa au tai n taetae ian te auti aio ao na bon moana ma te bwana ni kamauri nakoim Madam Deputy Speaker, te Beretitenti ae karineaki, ara Minita, te Leader n te Kaitara ao bon ngaira ni kabane Taan Tei kam na bane ni mauri.

Ao e koaua n te ingabong aio ao I kukurei n tabeka au titiraki ae nambwana 176 iaon te ota bebwa ae kangai taekana :-

"N na butia Te Minita are tabena aio bukin aia leave grant Taan Mwakuri n te Kauntira iaon aba ngkai I kakoaua bwa e bon tuai naba man reke nakoia Taan Mwakuri n au Kauntira n au abamwakoro ae Tabuaeran" Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei am titiraki aio e na kaekaki am iroun Te Minita n te Botaki n mwakuri ibukin katein abara ao Tautaeka inanoaa ae Hon. Harry Tekaiti e nakoim Te Minita.

Hon. Harry Tekaiti: Ko rabwa Madam Speaker I a reita naba ana kamauri te Tia Tei are N na kaeka ana titiraki n te tai aio n reiti bwana ni kamauri inanon te tai aio. N reitai ma au abamwakoro ae Tarawa Teinaieta ao te botaki ni mwakuri are Botaki ibukin te Katei ao Tautaeka inanoaa, kam na bane ni mauri :-

"I kukurei ni kaongoa te Tia Tei ae rine bwa aia mwane ni motirawa Taan Mwakuri n te Kauntira n Tabuaeran e na waekoa ni kanakoaki n tian rinanoan te ara ibukia kain Tabuaeran iroun aobitin te mwane" Ko rabwa

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita te Tia Tei.

Hon. Matanga Aran: E rabwa Te Minita n ana kaeka ae nang karau nano. I kan bubutia Te Minita n te tai aio I taku bwa ti a roko inanon te namwakaina ae Eberi ao ti teimatoa Taan Mwakuri n ara Kauntira ni kaberoroira ke ibukin tangitangiran aia mwane ke tao aia leave grant.

E kona ni kamataata Te Minita bwa kanga e na tia ningai aron aia babaronga e aonga na e e rau nanoia bwa I taku bwa a bon ongora naba ngkai ao tao nakon ningai ae na kona ni bwaka iai ke tao n reke nakoia aia mwane. Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei, Te Minita.

Hon. Harry Tekaiti: E koaua e rabwa riki te Tia Tei mai Tabuaeran ni moan buokan ana titiraki ao e koaua I bon rangi nora are e a tia n tabekia. I kakoaua bwa te Kauntira n Tabuaeran e a kaman karokoa naba ana list tao ngke e nako te kauring inanon Tianuare man ara Aobiti ao e koaua iai te kangaanga teuana iroun Tabuaeran bwa tao e koaua.

N are ngaira moa ma te aobiti ao te mena man ana Mother ministry are ti tararuaia ao te Kauntira bwa are ti kataia bwa ngke e moan roko ana submission ibukin ana aara ao

manga kanga iai bwaai tabeua ae kanga ti kunei kanga tao aki match ma aron tao tera te bong ni bung ma te ara. Ngaia are ti a manga moan kaokia riki ao tao bon 2 te tai ke 3 te tai ae roko ana list inanon baira te Kauntira n Tabuaeran ao ti a tibwa kanakoa ngkane nakon te aobiti n te mwane ibukin rinanoana. Ao I taku bwa mai ikane ao are e rawata kawaina are e na manga toua e na nakon te MOJ ibukin tao te verification ibukin aomata akane ana ate SFU ke eaki. Aekakin mwakuri akane aikana ana karaoaki.

Ma n te tai aio ngkai I a taekinna e a roko e a tia nanona e a tia te process iaona are bon toua kawaina e a toka ngkai e a tauraoi ngkane n te tai aio e a roko n te kabanea n state are e a a roko iroun te method. Ma au kantaninga n aron are I kaekako I taku bwa are e na bon baiti ni bwaka tao e aki aua ni wiikirake ae imwaira Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita te Tia Tei buokan am titiraki te kauatai.

Hon. Matanga Aran: E rabwa Te Minita I taku bwa a bon ongora kain au abamwakoro n aron ae taekinna tao e bon bae teutana iaon te processing ao tao e koaua tao bon aia kangaanga naba tao ibukin tenan aara ma tao baikara ma e rabwa.

Ma ti a kantaninga are e kataia n taekinna Te Minita n te tai aio bwa Taan Mwakuri n au Kauntira i Tabuaeran e a roko ni kabanean nnena nanona e aki aua ni bwaka tao bon te wiiki ae na roko ke tao are imwina. Ko rabwa Te Minita ao I taku bwa e a toki ikanne buokan au titiraki.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei, Te Minita.

Hon. Harry Tekaiti: Ao Ko rabwa a eang ngkai I taekina aio Madam Speaker bwa are ti aki I a kukurei n taekinna ngkai ai 4 naba ni Kauntira ae a tia nako ngkai aia leave grant ngaia are I taku bwa ngkai e a nako ngke e roko n te method ao e tia ikekei ao e a nako ngkai I kukurei ni katanoata bwa ai 4 Kauntira akana a bwaka ao au kantaninga bwa am Kauntira ane e tabe ngkai ni mwakuriaki ao tao ni katokaki naba.

I a taekinna naba tao ni wiikirake aio ke tao n tokin te namwakaina aei au kataninga bwa ana kukurei kain am Taan Mwakuri n te Kauntira Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita ao ngkai ea bon rauaki te Tia Tei ni kaekakin ana titiraki ao ti na nakon ara titiraki are imwina.

Ae na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Banaba Hon. Tibanga Taratai e nakoim te Tia Tei.

TE REIREI IBUKIN TE AKAWA I BANABA

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika ao ae kangai au titiraki:-

"I teimatoa ni kainanoaki te reirei n te akawa nakon te abamwakoro ke te aba ae Banaba bwa oin raoi te kantaninga bwa e na kamwakuraki te Iceplant iaon Banaba ao ni karekemwane te botannaomata. Ao N na butia te Tautaeka n reitaki ma Te Minita are tabena ngkana e na angaraoi taiaoka"

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei am titiraki aio e na kaekaki iroun Te Minita n te Botaki ni Mwakuri ibukin te akawa ao kaubwain ara marawa Hon.Ribanataake Tiwau e nakoim Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: Ko rabwa Madam Deputy Speaker ao e rabwa tabekan te titiraki ao aio kaekana :-

"Te Tibiika ae rine I kukurei ni kaongoa te Tia Tei mai Banaba bwa e tauraoi ami botaki ni mwakuri ae botaki ni akawa ni karaoa te angareirei aio n reken te moan kaibuke are e na nako Banaba" Ko rabwa Madam Deputy Speaker.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita buokan am titiraki te moan tai te Tia Tei.

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika ao e rarabwa riki Te Minita n ana kaeka ao e koaua.

Ibukin tao te ongora bwa are teimatoa n ongora Banaba iaon aio ao tao te roko aio ao ngkana e kona n ti kabwarabwara teutana Te Minita ae karineaki ao tao aoria ni katauraoia naba kain te abamwakoro imwain te roko aei. Ao te kauoua imwain ae kanga tao N na reitia riki ibukin am rongorongo ao te moan kaibuke ae na nako Banaba tao I a butia naba te Auti n Tei bwa te katautau bwa tao ti na Kitana ikai angkoa 21 n te namwakaina ae Eberi ngaia N na bubuti naba bwa tera ngke e katauraoaki naba baou n oki inanon 21 of April ao tera ngke e kona naba n tauraoi naba tao kain am tabo ni mwakuri a toka naba n te bao ane, Ko rabwa te Tibiika.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: E rabwa buokan te titiraki Madam Deputy Speaker ao e koaua ae korakora kainanoan aikai ao e koaua ae bon iai naba taai ake ti a tia n roko n ana abamwakoro te Tia Tei ae rine iaon karaoakin tabeua reirei iaon te DFAD te akawa te deep bottom fishing ao te akawa ao aikai bwaai aika na ibuobuoki. Ma e koaua e korakora kainanoan aio ao ti nora kainanoana

iroun abamwakoro te Tia Tei ae rine ao ngkai e a tia n anga ana date are te moan kaibuke ni kaekan are ni kaeka ara kaeka are te mwananga ni moan mwanangan te kaibuke ao tao ti a taua ane.

A bon bane n ongora ara Taan Mwakuri iaon aio ao a ibuobuoki n taua te tai ane ngkana e kona n reke angaia iai. Bon te kangaanga teuana kanga bon kakakiaon naba ana abamwakoro te Tia Tei ngaia ane are e kainanoa te buoka te reita ni waaki ma Ministries ake tabeua. Ma ngkai tao e a tauraoi moa aio ti a taua bwa te tai are ti na kataia ni kakioa ni boutoka Ko rabwa Madam Deputy Speaker.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita buokan am titiraki te kauatai.

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika ao e rangi n rarabwa riki Te Minita n ana kabwarabwara ao e koaua tao ti ibukin kanga buokan kanga te roko bwa I kakoaua bwa te roko are mai imwaina ao iai aia FAD taian boera ao ti kakoaua inanon te ang buaka ae tao inanon te ririki ae nako ao mai imwaina ao a tia ni manga a bua rabwatan taian FAD aikane ma kanga bon ti te rongorongo ae I kan nikiria iroun Te Minita. Ma e kakawaki te mananga ane ngkana n arona bwa tao iai te iango ibukin tao manga karokoan ikai taian FAD ao ane e a bon tiku inanon baia. Ma e rarabwa riki ao are ieta ao ai akea riki buokan au titiraki Ko rabwa Te Minita n am kaeka ao e rabwa riki Te Tibiika.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: E koaua e rabwa tao ibukin are tao te patch eang ti a kataia naba ni mwakuria ane ngkana arona bwa e na waekoa n tauraoi babaire ma ti kakoaua ae aio teuana te bwai ae nang kakawaki ae ibuobuoki nakoia taan akawa ao ai moarara n aba aika aki nama. Ti na iraorao iai ma te Tia Tei ae rine ni karaua raoi n rinanon aikai imwain te tai are e na manga tei iai kawain te kaibuke nako Banaba Ko rabwa Madam Deputy Speaker.

Deputy Speaker : Ko rabwa Te Minita ao ngkai e a bon rauaki te Tia Tei ni kaekakin ana titiraki ti na nakon ara titiraki are imwina iaon ara ota bebwa are e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki temanna mai Marakei Hon. Moannata Ientaake e nakoim te Tia Tei.

OKIOKIN TE KANGANGA NI IREMWEN TE MWANE NI BACKPAY MAN 2024 NI KAROKOA 2025

Hon. Moannata Ientaake: Ko bati n rabwa Madam Speaker ao ngkai au moan tai naba n teirake ao I a bon tabeka bwanau ni kamauri ma tariu ae Te Minita nakoim ao nakoia kain Marakei, nakon te Beretitenti, te

Kauoman, Minita, te Leader n Kaitara, Taan Tei ao ai bon nake a ongora n te moan ingabong aei kam na bane moa ni mauri.

Ao e kangai taekan au titiraki :-

"I kan butia Te Minita are tabena ke te Tautaeka bwa tera bukin ae e okioki te kangaanga iaon iremwen bwakan te mwane ni backpay man 2024 ni karokoa 2025 ao tao nakon taai naba aika imwaira taiaoka"

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei e na kaekaki am titiraki aio iroun Te Minita n te Botaki ni mwakuri ibukia Aine, roronrikirake, takakaro ao kamweraoaia aomata ae Hon. Ruth Maryanne Cross Kwansing e nakoim Te Minita.

Hon. Ruth Maryanne Cross Kwansing:-

"Honorable Tibiika I karabwa te Tia Tei ae rine mai Marakei ibukin ana titiraki ao I kukurei ni kaongoa bwa e teimatoa au botaki ni mwakuri ni karaoi ao ni mwakuri katamaroa ibukin tobwan te kangaanga aio"

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita te Tia Tei.

Hon. Moannata Ientaake: Ao I a karabwa Te Minita are e a tia ni kaeka au titiraki ao tera riki am reke ane n am bebwa ane kanakoa.

Deputy Speaker: Kan kanakoa riki buokan am titiraki ane taiaoka te Tia Tei.

Hon. Moannata Ientaake: I a karabwa Te Minita n ana kaeka ao tera riki am reke n am bebwa ane kanakoa.

Deputy Speaker: Tera ane iaon am bebwa ibukin kamataatan te Tia Tei e nakoim Te Minita.

Hon. Ruth Maryanne Cross Kwansing: Ngaia e rabwa te Tia Tei mai Marakei ae karineaki ma buokan ana titiraki tao kanga baikara tao taian katamaroa aika a tia ni waaki man ara botaki ni mwakuri.

Tao ni irekereke ni kaineti nakon te mwane n aki Mwakuri ao n te tai aio I kona share bwa taian katamaroa aika a reke n te tai aio kanga aranaki bwa tenan *harmonizations* n taian payment aikai. Inanon taai aika nako ao e koaua e bibitaki tain te bwakamwane aio ma n te tai aio ao ti a tia ni kamatoa bwa bon tain te bwakamwane aio. E na bon roko ni katoa quarter n aron are a taneiai ni katoa 3 te namwakaina are ngaia ti ataia bwa n te ririki aio e a tia ni bwaka ni Maati ao e na manga bwaka n Tuun ao n September ao manga Ritembwa.

Ao ngkane te wiiki are e na taraki ngkane a kona ngkane ni kauring aia tai ni bwakamwane bwa te kabanea ni Kaonobong ibukin taian namwakaina aikane ao ibukin taian unclaimed ke tao e kinaki bwa te tinetine aikane ana bwaka n te namwakaina are September ko bati n rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita te Tia Tei.

Hon. Moannata Ientaake: E a bon bane mai ikai.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei, Te Minita.

Hon. Ruth Maryanne Cross Kwansing: I kaitaua te Tia Tei ae karineaki ao tao ai bon au kaunga nano ao au kakao nakoia Taan Tei ni kabane bwa iai ara workshop ningabong aio n te aoa 1 ikai n te Conference Room n te Parliament ibukin ami titiraki ni kabane ao tao te kaotaota ao kam bane ni kaoaki Taan Tei ni kabane nakon ara Workshop aio bwa e aonga ni bane ni bwarabwara aron taian payment aikai kam bati n rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita e a bon nang rauaki korakora te Tia Tei mai Marakei n am kaeka ao ti na nakon ara titiraki are imwina.

Are e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki temanna mai Tabuaeran ae Hon. Matanga Aran e nakoim te Tia Tei.

TE KATAMAROA IAON INTININ ANA FERRY TABUAERAN

Hon. Matanga Aran: Ko rabwa te Tibiika au kauoua n titiraki iaon te ota bebwa nambwana 177 e kangai taekana :-

"N na butia Te Minita are tabena aio bwa tera ana katamaroa iaon intinin ara Ferry ngkai I kakoaua bwa e a bon maan ao aikoa mwakuri raoi e nang korakora kainanoana ibukin baoia ataein te reirei ao bon Taan Mwakuri" Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei am titiraki aio e na kaekaki iroun Te Minita n te Botaki ni Mwakuri ibukin katein abara ae Tautaeka Inanoaa ae Hon. Harry Tekaiti e nakoim Te Minita.

Hon. Harry Tekaiti: Ko rabwa Madam Speaker ao aio kaekan ana titiraki te kauoua n titiraki te Tia Tei ae rine mai Tabuaeran :-

"Te Tibiika ae ko karineaki I kukurei ni kaongoa te Tia Tei ae mai Tabuaeran bwa e tauraoi au tabo ni mwakuri n rinanoa te bubuti aio ao n reitaki ma rabwata ake a kona n anga abaia naba iai" Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita buokan am titiraki te moan tai te Tia Tei.

Hon. Matanga Aran: E rabwa e koaua tao N na bon taekina teutana aron au abamwakoro ae Tabuaeran bwa are Tabuaeran ao kam ataia iai te rawa tao n te itera are teuana 2 te kaawa iai ao n te itera te teuana ngaia are angkoa ara matabaiawa are e tei iai te reirei ke te JSS. Ao ngkane n te tai aio I kakoaua bwa te ferry are e aki toki ni kabonganaki n te ingabong ao n te bwakabwaai ibukia ataein te reirei I taku bwa ni kabanean okiu n ae nako ao ai bon ti teuana intinna ae mwakuri ao kanga e matemate ao e aera.

Ngaia are N na bubutia Te Minita e kona ni kabaitia te ibuobuoki aio bwa I koaua bwa n te tai are e down iai te ferry arei ao a nang rotaki riki aia reirei ataei ake a mena n te itera arei ibukin karokoakia n te itera are teuana rinanon te rawa ane. N na bubutia Te Minita iai ana anga ni kona ni kabitia ke tao ni kona ni katawea te bubuti aio ko bati n rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei, Te Minita.

Hon. Harry Tekaiti: E rabwa buokan ana titiraki te Tia Tei ao e koaua tao e koaua I tuai n roko i Tabuaeran ma ngkai e katea teutana tamnei ana abamwakoro te Tia Tei ae karineaki ao e kanga e koaua e reke te iango ae te landing craft aio are bon ana bwaintangira naba te Tautaeka aio nakoia abamwakoro ake iai namaia.

I taku bwa e rangi ni ibuobuoki nakon te Tia Tei bwa ngkai tao tein ongora ao uoua tein ana abamwakoro iai ana abamwakoro teuana kanga teuana Tabuaeran ma uoua te islet tao iai rabwatan te aba ao teuana. Ao tao bon e bon eti bwa e bon nang kainaoaki ngkane te landing craft aio ibukin tomakia tao ngkana ataein te reirei ao tao Taan Mwakuri ao antai ake a bon kona kain abana ake a kona ni kainanoia ibukin tao te mwamwananga n te tai teuana ma te tai teuana.

Eang e aoria bwa are ngkai e a roko am bubuti te Tia Tei I taku bwa iai kawai aikana ana bon riai n toauaki naba ao tao e bon kakawaki tao te assessment ae na karaoaki ngkai e a roko am bubuti ngkai te tai aio ao ti na kibaria ao ti na karaua ni karaoia raoi ni kawaina are e na baiti ao e na kona naba ni manga okira aron marurung am landing craft aei Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita buokan am titiraki te kauatai te Tia Tei.

Hon. Matanga Aran: Ko rabwa te Tibiika ao I karabwa Te Minita n ana

kaekaeka ao I taku bwa e mataata raoi ngkane n aron tein ara abamwakoro ti aki te islet bwa bon one island ma iai te channel in between kanga te cut ao ngkane te n te itera are teuana ao te itera are teuana iai tenan kaawa ao ngkane.

Ma e rabwa bwa kanga e mataata ngkane aron tein au abamwakoro ae Tabuaeran iroun Te Minita ao I karabwa n ana kaekaeka ae kanga e ataia bwa ara ferry aio e bon kabonganaki ni katoa bong Monday to Friday. N te ingabong ibukin anakia Taan Mwakuri ao ataein te reirei ao te bwakantaai ibukin manga kaokakia.

E rabwa Te Minita n ana kaekaeka ao e koaua are e a bon tibwa roko te bubuti aio inanon baina ao tao tera ngke e tera arei are bon ana kaekaeka ae ngaia tao e moantaai ni kibaria. Tao ti ngaia ane te Tibiika ao I a manga bon maroro ma tera arei Te Minita iaon aio ko bati n rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei, Te Minita.

Hon. Harry Tekaiti: E rabwa riki te Tia Tei ao I kabwara bure e koaua ti aki te *islet* bwa are tao e kaoua e bure au taeka aio I a bubuti kabwara au bure te Tia Tei. Ma ko aki raraoma kanga bon iai au plan bwa N na bon riai naba n roko n au Kauntira akane ao nora abam ao tao e koaua ngkane e na tara raoi n reke tamnein te baika ko tabetabeki ikai ao riki e na moanibwai am *landing craft* ni intinnna.

Are ti na karaoa te mwakuri ao te mwane ngkane are bon te tabo teuana ti na kataia naba ni karokoa nnena tao e na toaua naba kawaina e na rokoroko n te NEPO ao iai naba te DCC ma au kantaninga ngkai kai ti ongo ti kabaria moa ngkai ni iangoia bwa tera te intin ae kanga e na bon suitable nakon te landing craft ane. Ti a mwakuri ma ngkai I taku bwa ngkai e a roko ngkai te bubuti ti a mwakuri ma ngkai ma tao mwanena ti a manga kaongoko I a manga kaai ni ikarekebai ma ngkoe ngkana e moantai n reke mwanena ao Ko rabwa I nang tauraoi ni mamaroro ma ngkoe te Tia Tei Ko rabwa.

Deputy Speaker : Ko rabwa Te Minita ao ngkai e na buokaki kabanean buokan ana titiraki e nakon te Tia Tei ae karineaki mai Marakei Hon. Moannata Ientaake e nakoim te Tia Tei.

Hon. Moannata Ientaake: Ko bati n rabwa Tibiika ao I a kauataoa naba ana bubuti tariu mai Tabuaeran ngkana e a uringa naba ana landing craft Marakei ae tuai naba n reke. E bati n rabwa.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei, Te Minita.

Hon. Harry Tekaiti: E rabwa e rabwa te Tia Tei mai Marakei bwa are tao e koaua e karinraea raonan ana titiraki tarina mai Tabuaeran. Eang e rabwa e raoiroi bwa are e roko irou n te tai aio tao I aki kona e bon boou te titiraki ngke arona ao tao ti katauraoira naba nako iai.
Ma are akea te kangaanga bwa are I taku bwa tao a bon ongo naba ngkai au Taan Mwakuri aio E rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita ao ngkai ea bon bane buokan te titiraki ane ti na nakon ara titiraki are imwina.

E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Banaba Hon. Tibanga Taratai e nakoim te Tia Tei.

TEIMATOA BANABA N NAMAKINA TE KANGANGA IAON TE MAEU IBUKIN AKEAN AIA KAREKE TIANTI

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika ao I kukurei ni manga tabeka au kabane n titiraki ae kangai taekana :-

"E teimatoa Banaba n namakina te kangaanga iaon te maeiu ibukin akean ana kareke tianti tei Banaba ao N na butia te Tautaeka iai ana iango ni buoka te kangaanga aio taiaoka" Ko rabwa te Tibiika.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei e na kaekaki am titiraki aio iroun Te Minita n te botaki ni makuri ibuki Otabwani abaa ao karikirakean te Ununiki Hon. Tokaibure Rabaua e nakoim Te Minita.

Hon. Tokaibure Rabaua: E rabwa Madam Deputy Speaker ao ibukin kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Banaba ao aio kaekan ana titiraki mai iroun te Tautaeka :-

"Te Tibiika ae ko rine i kan kaotia ikai nakon te Tia Tei ae karineaki bwa te Tautaeka e kukurei n rinanon te bubuti aei" Ko rabwa.

Deputy Speaker : Ko rabwa Te Minita te Tia Tei buokan am titiraki te moan tai.

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika ao e rarabwa riki Te Minita n ana kaeka ao e koaua. I kan butia te Tautaeka bwa tera nako aia iango ke tao ana anga ke tao ana iango te ministry ke te Tautaeka ae kona ni buoka Banaba iaon te bubuti aio E rabwa.

Deputy Speaker : Te Minita.

Hon. Tokaibure Rabaua: E rabwa Deputy Madam Speaker ao ibukin kainanon kain ana tabo te Tia Tei ae karineaki ao bon iai tabeaiangan ana kantaninga te Tautaeka ao riki au Ministry iaon ana kangaanga te Tia

Tei ae karineaki ao I taku bwa n ana moan titiraki n te moan tai are I moan maroroakinna. Ao e bon kuri n irekereke ma ngaia ngkana iai te kantaninga bwa iai te roko iaon ana tabo i nukan te ririki aio are e a kona naba ni kaieinaki ae tabekia ngkai ao Ko rabwa Deputy Speaker.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita te Tia Tei.

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa Te Minita ao e rarabwa riki n ana kaeka te Tibiika ao I kukurei n taekinna bwa e koaua n aron ae taekinna bwa iai tao te roko inanon nukan te ririki. I kan kaieina ngkane te iango aio ma te bwai ae ununiki bwa are te ununiki ibukin kaekan te titiraki iaon kanaia ataei.

I ataia bwa kanaia ataei e na waakinaki tao nakon Next year ao tera ngke ti a kona naba ni moantai tao ti a pilot na naba man au abamwakoro taiaoka. E kakawaki te roko aio ao te tano ae iroura aio I taku bwa kanga e ti tangira te ran e bwaka te ran iaona ao e na noraki taian cabbage ma tao taian carrot ma tao tera e na kona ni kamaua ao e na kamaureireia te botannaomata moarara riki nakon te roro ae na reirei e aonga n rikirake abara ae Kiribati Ko rabwa Deputy Speaker.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei, Te Minita.

Hon. Tokaibure Rabaua: E rabwa Madam Deputy Speaker ao I nang kaitaua te Tia Tei ma buokan ana titiraki ao iai te kantaninga n aron ae bon taekinna te Tia Tei ae karineaki iai tenan reitaki mwin te mwananga nako Italy ao inanon naba ara 100 ni bong ao eang kabwara te bure. Ao iai te kantaninga iaon rinanoan katamaroan ke te buoka ibukin te ununiki are I taku bwa Banaba naba teuana te aba ae e na roko naba iai kanaia ataei ao Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita ao te Tia Tei.

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa riki te Tibiika ao e nang rarabwa riki Te Minita n ana kaeka ao e koaua akea riki buokan te titiraki ma ai bon bwanara ni kakaitau ao ti a nang look forward n te roko aio ma tein te kaeka n te tai aio e rabwa ao are ieta ieta ieta.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei Te Minita.

Hon. Tokaibure Rabaua: E rabwa Madam Speaker bon te kakaitau riki nakon te Tia Tei ibukin tabeaiangan ana kantaninga ibukin abana ae Banaba ao n reitaki ma te Tautaeka ao riki te Ministry are I mena iai e nang korakora naba ara tabeaianga ibukin tei Kiribati ao riki tei Banaba n aron ana tabeka te Tia Tei ae karineaki. Ao i nukan naba te ririki

ae a tia n taekinna ao I nang tangiria naba ni kan roko ana abamwakoro bwa e aonga ni bon kona n tekateka ao ni bon ririaki nori baike a tia ni mwaneweaki n aki kamwinibaea te bwai ae e a tia n taekinna ma e nang kakawaki bwa N na bon roko ikekei ao N na maroro ma ana koraki ao ti kona ni bon kaekaekaira ao a kona tao n takutakuira ao ti kona ni karau raoi nanoia ni baika a tia n riki are a wene maan ma ngaia. Ko rabwa Madam Deputy Speaker ao are ieta.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita te Tia Tei.

Hon. Tibanga Taratai: E koaua ai bon akea riki au taeka ai bon reitan riki te bwana ni kakaitau are ieta riki are ieta e rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei ao ti na nakon ara titiraki are imwina.

Ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki temanna mai Tabuaeran Hon. Matanga Aran e nakoim te Tia Tei.

ARAUENTI NAKOIA TAAN IBUOBUOKI N TAIN TE RINERINE IAON TABUAERAN

Hon. Matanga Aran: Ko rabwa te Tibiika aio nambwan au titiraki iaon te ota bebwa 178 ae kangai taekana :

"N na butia Te Minita ae tabena aio bwa imwin karaoakin te rinerine ibukin te Beretitenti ao a teimatoa ni ngurengure ara botannaomata are anga aia ibuobuoki n te tai arei ibukin aia allowance ngkai e tuai man reke irouia" Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei am titiraki aio e na kaekaki iroun Te Minita n te Botaki ni mwakuri ibukin katein abara ao Tautaeka inanoa Hon. Harry Tekaiti e nakoim Te Minita.

Hon. Harry Tekaiti: Ko rabwa ao aio ana kaeka te Tautaeka :-

"Te Tibiika ae ko rine I kukurei ni kaongoa te Tia Tei ae rine bwa e a tia au tabo ni mwakuri ni mwakuria aio" Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita buokan am titiraki te moan tai te Tia Tei.

Hon. Matanga Aran: E rabwa te Tibiika I taku bwa bon akea buokan au titiraki ao I kakaoua bwa e a a tia n roko te ibuobuoki aio n au abamwakoro ko bati n rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei. Te titiraki are imwina, Te Minita

Hon. Harry Tekaiti: E koaua I a kaitaua bwa are ai bon akea bwa are tao ai bon te karautaeka n te mwarara ma e rabwa bwa I taku bwa e a rauaki te Tia Tei bwa e a reke

buokaia ana botannaomata Ko rabwa.

Deputy Speaker : Ko rabwa Te Minita ti na nakon ara titiraki are imwina.
Are e na bon tabekaki naba iroun te Tia Tei mai Tabuaeran temanna ae karineaki Hon. Matanga Aran e nakoim te Tia Tei.

RONGORONGON LEASE AKE A BOOU AKE A TIA NI KANAKOAKI MA A TUAI MAN KABWATAKI IAON TABUAERAN

Hon. Matanga Aran: Ko rabwa te Tibiika au titiraki iaon te ota bebwa ae nambwana 179 ao e kangai taekana :
"N na butia Te Minita are tabena aio bwa e a bwaka iaa rongorongon riiti ake a boou ake a tia ni kanakoaki ma a tuai ni kabwataki iaon Tabuaeran" Ko rabwa.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei am titiraki aio ngkane e na kaekaki iroun Te Minita n te Botaki ni mwakuri ibukin Otabwanin aaba ao karikirakean te ununiki Hon. Tokaibure Rabaua e nakoim Te Minita.

Hon. Tokaibure Rabaua: E rabwa Madam Deputy Speaker ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tabuaeran ao aio ana kaeka te Tautaeka :-

"Iai mwakuri aika teimatoa ni waakinaki ni kaineti ma ana tabeka te Tia Tei ae karineaki aio. Ni banen te mwakuri aio ao ti kona n riki n ata te kabanea ni babaire ibukin lease aikai" ao Ko rabwa Deputy Speaker.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita, buokan am titiraki te moan tai Tia Tei.

Hon. Matanga Aran: Ko rabwa te Tibiika. I kakoaua bwa n 20 Aokati 2023 ao iai ana tiim te lands are e roko mai Kiritimati ni katanoata aron kanakoakin te lease iaon au abamwakoro ae Tabuaeran ao ikane are au botannaomata are a biriakina aron aia lease.

Au titiraki nakon Te Minita n ana kaeka aio bwa iai manga babaire ke kainibaire are e teimatoa ni waaki ngkai man te Tautaeka. Au titiraki tera aroia ara botannaomata are a tia ni kabanemwane n te tai arei a tia ni kabanemwane ibukin tao kanoakin te form baikara ake a kabooai ao aera iai te fee ae kona kabwaka nakon te Kauntira ibukin ngkana kona apply am lease.

Bukin te babaire ae boou tera aroia aomata aikai ngkana arona bwa e manga tia te babaire ae boou ao araia a bane n tia n nim tao n te Lands ke tao n te mena. E na iai te bitaki nakoia ke ana manga moan reapply

naba ni manga kabanemwane naba. Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei Te Minita.

Hon. Tokaibure Rabaua: Ko rabwa Madam Deputy Speaker ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki ni buokan ana titiraki ae nang tangiraoi ao e nang tamaroa ibukia kain ana abamwakoro. Ao ibukin ana rongorongo ao ian ae Te Minita ae boou n te Ministry aio ao e nang kakawaki ae kona kina buraburana ma teiteina te form are mai imwam bwa e aonga n ae ko rinnako inanona ao e na tamaroa.

Ibukin ana rongorongo ane mwakuria au koraki inanon ara 100 naba ni bong ao kanoan ane ara kainibaire a bane n rinanoaki lease are a tia ni wene imwaira ma te mwakuri raoi ao e na eti raoi e na akea bwakabwaka ao Ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki.

Deputy Speaker : Ko rabwa Te Minita te Tia Tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon. Matanga Aran: Ko rabwa Madam Speaker I karabwa Te Minita n ana kaeka aio kanga bon ti aio te raraoma are e riki nakoira bwa tao bon ngai naba temanna ke tao au botannaomata ake ti bane ni kanoa te form arei. Ian are kanga bon ti ane te raraoma bwa e kanga ngkana arona bwa te babaire ae boou ao a nang manga moan reapply naba ke tao a nang manga moan karaoa naba te payment ma e rabwa n ana kaeka Te Minita ae karaunano e karaunano bwa ngaia a bon kabwataki ma ana manga moan rinanoaki tenan form akekei bwa n aron tao e na barongaki raoi.

Ao tao e na bon kona n reke are nake a bon tia ni karaoa te kabanemwane ke tao bon iai aia form ae tauraoi bwa tao e nang akea te payment ngkane nakoia bwa are a bon tia ni kaman karaoi itera nako akane. Tao bon ti anne te raraoma ma I karabwa Te Minita n ana kaeka ae ngaia e na rinanoaki raoi ao e na kona naba ni manga bon rinanoaki tenan form ake aera arei tao ibukia te koraki ake a bon tia ni karaoa te application ane. Tao ti ngaia ane te Tibiika ao ko bati n rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei, Te Minita.

Hon. Tokaibure Rabaua: E rabwa te Tia Tei ae karineaki ni buokan ana titiraki ao I taku bwa ana titiraki aio e bon nang irekereke ma ana tabeka raona n Tia Tei temanna are mai Tabuaeran ao I taku bwa I a kaman maroroakinna naba ma te Tia Tei ae karineaki aio ae tabeka te titiraki aio.

Ao e rabwa bwa e a tabekia ni nnena ae e na ongo Tabuaeran mwin ara

maroro are ian bwaranta ma nanon Maneaba ao e nang kakawaki aio bwa iai mwanangara ae ti na bon mwananga nakon am tabo ao ibukin form are a kaman wene maan. Ao ibukin am rongorongo ane e karaoaki te review iaona ni kakaokoroaki bwa a kona n ae bon taanga ao a kona ni manga kaai n apply bon tangaa.

Ngaia are e karauaki n rinanoaki bwa e aonga n raoi n are e na bon ono te ono ao e nang aki kona n ae nang taua moana bwa tao te tangaa ao manga natiia ao a kaai n apply ao ngaia a bon bane n teuana te utu. Ngkana e ongo bwanau tei Tabuaeran e nang kakawaki bwa ana bane n ono te ono n ana tabo te Tautaeka are a mena iai n akea ae na nang kakatia riki nakon tao mwaitin ana kariki ke tao n aron are e tia n tabekia te Tia Tei ae karineaki ao Ko rabwa.

Deputy Speaker : Ko rabwa Te Minita e na tabekaki buokan te titiraki iroun te Tia Tei mai Nonouti temanna ae karineaki Hon. Dennis Waysang e nakoim te Tia Tei.

Hon. Dennis Waysang: Ko aitau te Tibiika ae ko karineaki Madam Speaker ao I a ti karabwa tariu tei Tabuaeran te Tia Tei ae karineaki bwa e anganaki buotokan te titiraki are ana kateniua n tai.

E a reke naba au tai ni bubutia Te Minita bwa e kakawaki ngkai e tieuataake. Aia bubuti kain Nonouti ake i Kiritimati ngkana ko kona n angania aia lease tao ibukin aia Maneaba tao teuana naba. Ti ataia iai Maneaban Nikunau ao ngaia ngkana a botaki ngkai a bobotaki n aki akaka are kanga ai akea nneia. Ma bon ti te bubuti ao te kaoriori nakoim ngkana e kona naba n reke buokaia aia lease ibukin aia Maneaba bwa antai ae na ataia e roko tei Nonouti tao e kamangang ni iangoa ana lease ao akea ana tabo e tiku moa ni matabaiawa ikekei ni kakaea nako aron taratarakin e raoiroi ke manga oki. Kanga ti anne au bubuti ao e bati n rabwa Te Minita ao Ko rabwa riki Tibiika.

Deputy Speaker : Ko rabwa te Tia Tei Te Minita.

Hon. Tokaibure Rabaua: E rabwa te Tia Tei ae karineaki buokan ana titiraki te Tia Tei temanna mai Tabuaeran ae karineaki ni kaineti ma tangiran nnen ana Maneaba tei Nonouti iaon Kiritimati ao ibukin ana rongorongo ao are e rinanoaki moa ngkai rongorongon te Maneaba ian ae bon iai moa te kangaanga iaona ibukina bwa a bon tia moa n reke nnen aia Maneaba are i Teimaiku n tibwaia abaa aika kakaokoro.

Ao ibukin te katamaroa ni kibaran Kiritimati ane e a mena inanona kain

au tabo ni mwakuri n rinanona ao te kananokawaki bwa ngkai e a mwemwe ikai Maneaban Nikunau ao ane bon akea atakina n te moan tai bwa e na iai n aron ae tabekia te Tia Tei ao tao ane kanoan taai aika tia nako ma are kain au tabo ni mwakuri ane a rinanona ma te bwai ae kakawaki ae na bon kaekaki inanon taina ao ibukin kainanoan te Maneaba. Ao ngkai a bon ongo bwanau kain au tabo ni mwakuri ao taiaoka kabaitia karaoa ami ribooti iaon aio Taan Mwakuri ao kam bati n rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita ao e a bon bane buokan te titiraki ane ti na nakon ara titiraki are imwina.

Are e na bon tabekaki naba iroun te Tia Tei mai Tabuaeran ae karineaki ae Hon. Matanga Aran e nakoim te Tia Tei.

ANA KATAMAROA TE TAUTAEKA NAKON AIA AUTI TAAN REIREI IAON TABUAERAN

Hon. Matanga Aran: Ko rabwa te Tibiika aio nambwan au titiraki iaon te ota bebwa 180 ae kangai taekana:-

"N na butia Te Minita are tabena aio tera ana katamaroa iaon aia auti taan reirei ni kabane iaon Tabuaeran ngkai bon tenan auti ni Kiribati ao e tuai kona n roroko n taina te mwane n onobwai are e a karekea te mwengabuaka n taainako nakoia ake a tangira te onobwai nakon aia auti." Ko bati n rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei am titiraki aio e na kaekaki iroun Te Minita n te Botaki ni Mwakuri ibukin te Reirei ae Hon. Ruateki Tekaiara e nakoim Te Minita.

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Madam Deputy Speaker :-

"Tibiika e rabwa te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tabuaeran n ana titiraki ao aio kaekana. Bon iai ana kataratara au botaki ni mwakuri ni kaineti ma katamaroa nakon aia auti Taan Reirei iaon aba n reitaki ma Tabuaeran" Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon. Matanga Aran: E rabwa Te Minita n ana kaekaeka iaon aio ao kanga bon tabekia bwa te bubuti ian te kangaanga are te kantaninga are ti bon noria ni matara tao taan reirei ti kakoaua riki te bwai are e riki te Tibiika ara Taan Reirei ake a roko mai iaon aaba ao tokin te tai banen te ririki aikoa kan tiku bwa a birinako man ara abamwakoro ian te kangaanga aio.

N na bubutia Te Minita e kona n taekinna ke tao ni kamatoa ikai bwa e na aki manga riki te kangaanga aio bwa aonga ni bon teimatoa n tiku ara Taan Reirei ake tao a bon

professional bwa ane te kangaanga ae e a okioki are a bibirinako bwa a rawa n tiku n aia auti ae e aki ononobwaiaki. Ko bati n rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei, Te Minita.

Hon. Ruateki Tekaiara: E rabwa te Tia Tei ae karineaki ma buokan ana titiraki ao eang are n aron ae e ataki te onobwai e mena inanon bain te Kauntira angkoa kanga ara kataratara angkoa ti nang iai ara waaki ae ti nang anaa aia auti taan reirei ti nang karaoia n aron ara Kauntira te MCIA n anaa aia auti taan reirei ni menaia iara. N te aro bwa aonga ni bon kona ara koraki aikai mai Tarawa ara Taan Mwakuri n te *maintenance* ni kona ni kateimatoa tamaroan auti aikai Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita te Tia Tei buokan am titiraki te kauatai.

Hon. Matanga Aran: E koaua e rabwa Te Minita n ana kaekaeka ae nang tamaroa eang kanga bon te bubuti aio ian te kangaanga are e a okioki ao I bon kakoaua naba bwa I kairaki nakon te auti teuana ana auti temanna te Tia Reirei are a bonotia n te katiboti. Ao a nako ni bubuti nakno te Kauntira ao e karautaeka te Kauntira bwa e aki tauraoi nakon ane bwa are aio bukina are I a tabeka iai te titiraki.

E rabwa Te Minita n ana kaekaeka n te tai aio ao tao bon ti aio ae N na bubutia riki Te Minita bwa te kangaanga iaon Tabuaeran a kakateirakeaki tenan Monitor are bon kaain te aba bwa Taan Reirei ake a roko are tao a bon qualified ke tao a bon professional ke tao a rawa n tiku n ara abamwakoro. N aron are I taekinna n te moantai ngaia are N na bon ti bubutia Te Minita ni kauataoa riki au bubuti arei bwa tera ngkana e kona n tobwaki te itera aio.

Ao te kauoua taan reirei a manga aikoa maeka n aia auti ian te mwengabuaka ao a nako ni maeka irarikia aia koraki. Ao ane te bwai ae riki ngkai n au abamwakoro ao n tokin banen tao te ririki ao a manga tangira te mwaing a tangira te mwaing ao a manga kateirakeaki naba tenan monitor are nanona a bon aki qualified. E tau e rabwa te Tibiika ao I taku bwa bon ti aio buokan au titiraki ao tao I a toki naba ikane Ko bati n rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei, Te Minita.

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa riki Madam Speaker ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki mai Tabuaeran n reitan buokan ana titiraki ao eang ti bon nora ana aia kangaanga ao n reitaki ma kain Kiribati ni kabane ibukin aia auti ni maeka Taan Reirei

ao ti ataia naba bwa ngkana a mwengabuaka Taan Reirei ao a bon aki kona n anga aia output ae raoiroi nakon aia mwakuri.

Ngaia are ngkai kanga iai ara kantaninga n aron are I ataia n aron are I a tia n taekinna ngkai ti nang waaki ma kain te MCIA n anaa te bwai ane. Angkoa iai ara iango bwa ti nang onei baikane ni kabane ti aki ti Tabuaeran ni kabane nakon kanga auti n abwakati ke auti n abwakati are kanga iai Kiribati iai ao iai naba tao ti boua ma tera te kabwaka ao te floor oona ma rana ma te timanti oona ma ana floor. Kanga ane ngkane ara iango ma ma ngkai ae ti tabe naba ngkai ni kakaea ara mwane ni buoka ibukin aikai e rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita te Tia Tei buokan am titiraki e a bon bane.

Ao ara titiraki raoi are bon ara kabanea n titiraki e a bon nakon naba te Tia Tei mai Tabuaeran bon am bong te Tia Tei mai Tabuaeran ke ko kauti ngke karangaira.

Ara Tia Tei mai Tabuaeran ko a kanakoa am titiraki are te kabanea 181 Hon. Matanga Aran e nakoim.

TAEKAN ANA MULTI-PURPOSE CULTURAL CENTRE TABUAERAN

Hon. Matanga Aran: Ko rabwa te Tibiika kabanean au titiraki n te tawanou aio e kangai taekana iaon te ota bebwa :-

"Bwa N na butia Te Minita are tabena aio bwa e a bwaka iaa ngkai rongorongon ana karikirake au Kauntira n Tabuaeran iaon ana Project ae te Multi-purpose Cultural Center" E bati n rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei e na kaekaki am titiraki aio iroun Te Minita n te Botaki ni Mwakuri ibukin Katein abara ao Tautaeka inanoa Hon. Harry Tekaiti e nakoim Te Minita.

Hon. Harry Tekaiti: Ko rabwa Madam Speaker e koaua ai bon ana kabanea naba n titiraki te Tia Tei ao e koaua ae bon tao bon angin naba ana titiraki n te tai aio a bon kaineti nakoiu. Ngaia are e nang rarabwa n ana titiraki.

Aio au kaeka :-

"Te Tibiika ae ko karineaki I kukurei ni kaongoa te Tia Tei ae karineaki temanna mai Tabuaeran bwa ana moan karikirake te Kauntira n Tabuaeran ae te Mult-purpose Cultural Center ane inanon bain te NEPO – MFED ibukin rinanoakina ao kabwatakina n te DCC" Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita, te Tia Tei buokan am titiraki te moan tai.

Hon. Matanga Aran: Ko rabwa Honorable Madam Speaker buokan au titiraki n ana kabwarabwara Te Minita ae nang nakoraoi ao e taekinna bwa ibukin rinanoakina ao kabwatakina.
N na bubutia Te Minita boutokaan au titiraki bwa te karikirake aio e kabwataki man 2020 ao e a tia naba n roko inanon bain, kabwara au bure te Tibiika.

Eang rongorongon te karikirake aio ke te project aio e a tia ni kabwataki inanon 2020 ao n ongorau ao a bane n tia n reke baike tao ana kainanoaki man ana itera au Kauntira n Tabuaeran. I kan bubutia Te Minita n arona ana kaekaeka are e teimatoa n rinanoakina ao kabwarabwarakina ni karokoa ai 2025 e a bwaka iaa ngkai. Ko bati n rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei, Te Minita.

Hon. Harry Tekaiti: E koaua ao I kaitaua te Tia Tei ao I rang kakoaua ana taeka are e koaua tao n aron manin tao te karikirake aio ma tao iai tabeua rongorongo aika I karekei ao tao I kukurei n tibwauaia ma te Tia Tei.
E koaua ae ana Kauntira iai e a kaman roko aikai ao ngke e kanakoaki bwa are kanga bon te moan takete moa ibukin te karikirake aio tao kanga bon ti ibukin te mwakete ibukin kanga bwain kanga e taketenia tenan tourist ana mwakete te Kauntira n Tabuaeran bwa e na kona n reke te mwakete ane ao kain Tabuaeran ana kabongana ibukin kanga kabonakoan aia bwai ni Kiribati. Ma ngke e a tia n roko inanon bain au Botaki ni Mwakuri ao e kakerakeaki nakon te NEPO MFED ao manga iai ngke e rinanoaki ao iai kanga te comment are manga karuoaki ibukin tao bon ana sustainability te Project bwa are e noria kain te MFED bwa e na toki kanga te Tourism i Kiritimati kanga e aki nang tao e regular ke bwa iai kanga taai aikana a roko iai ao ngke ngaia are e taraki aron kamanenakin te karikirake aei.

Ngaia are manga karuoaki nakon au aobiti ao ti a manga moan rinanona ao ti kaokia ti bon reitaki naba ma ami Kauntira ao manga te ririki 2023 ao ngkane e a roko a kukurei ni ibitia nakon are e nang riki bwa kanga te oo are e nang aki ti mwakete bwa e a riki naba bwa te tabo ni bobotaki. Are ai ane ngkane are ngaia ti a kanakoa ao e a tiku inanon bain tao te NEPO ao e a kariaia ngkai NEPO ma e a tataninga ngkane ana kariaia ana approval te DCC ao tao ai ane ngkane e a kona n reke mwanena. Ma te kangaanga are bon bitakin are te moan karikirake nakon te kauoua ni

karikirake ngaia are e reke te mwarara Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita, Te Tia Tei buokan am titiraki te kauatai.

Hon. Matanga Aran: Ko rabwa Tibiika e nang rarabwa Te Minita n ana kaekaeka ao tao ngaia bukina aio are e mamara iai te karikirake aio kanga tao ibukin are bon e manga bitaki bon te karikirake teuana e manga bitaki nakon teuana. Ma I kakoaua bwa au abamwakoro ae Tabuaeran e bon teimatoa naba ngkai roko tourist. Te wiiki aio iai tourist akana a mena naba iaon Tabuaeran ane I bon kakoaua I ataia n te wiiki aio.

Ngaia are I karabwa Te Minita n ana kaekaeka ao N na bubutia bwa tera ngkana e kona ni kibara te itera aio e ngae ngke kainanon au Kauntira ao e aera arei I a manga bon karekebai ma ngaia ni kabwanina raoi rongorongona e aonga n rana arei ni mataata raoi ao I a manga bon reitaki ma Kauntira iaon aio. Ao I karabwa Te Minita n ana kaekaeka ae nang tamaroa ko bati n rabwa te Tibiika.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei, Te Minita.

Hon. Harry Tekaiti: I kaitaua te Tia Tei kanga e a bon tara n rau nanona n te kaeka ao e koaua ai bon tabera te follow up ko a katikua bwa taben au Ministry nakon te rabwata are e a tiku irouna am karikirake n te tai aio. Ao e koaua ae ti a bon kaai n reireitaki ao ngkai I noria e nang korakora am karikirake ao bwaai aikanga ko tabekia nakon au Ministry ao e a bon riai bwa tao nang bon roko n am abamwakoro ni bon nori raoi ao ni kamatebwai. Ko rabwa ao ti a kaai n reitaki iaon ane Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita ao taran ae e na buoka kabanean te titiraki te Tia Tei mai Marakei ae karineaki ae Hon. Moannata Ientaake e nakoim te Tia Tei.

Hon. Moannata Ientaake: Ko bati n rabwa Madam Speaker ao I a karabwa naba tariu mai Tabuaeran ngkai e anganai naba au tai ao ti a bubuti naba nakon Te Minita n te MCIA ngkana e a uringa naba ana raa ngkoa arei ana mena Marakei irarikin Tabuaeran are ana Multi-purpose Court ko bati n rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia Tei, Te Minita.

Hon. Harry Tekaiti: Ao I kaitaua riki te Tia Tei mai Marakei ngkai e manga kanga e kakikakiri bwebwei e kakiribwebwea ana mena ni bwabwatintia ma eang. E nang rabwa ko nang rabwa te Tia Tei ao e koaua are te Multi- Purpose are tao I

bon karautaeka nakon te Tia Tei Madam Speaker bwa are akea atakina.

Ma I nang tauraoi ni kan ibuobuoki ma te Tia Tei n taainako ngkai e boou aio ao I aki ata rongorongo e aoria bwa I a manga ongora irouia au koraki bwa e bwaka iaa ana Multi-purpose tao te Multi-purpose court ibukin Marakei. E aoria bwa tao a bon ongo bwanau au koraki tao I a manga bon maroro ni kakaea bwa iai ana karikirake Marakei aio eang. Ao ngkana akea tao ti a manga reitaki ma am Kauntira Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa Te Minita. Ngkai e a bon bane buokan te titiraki ane ao e a bon bane naba ara titiraki iaon ara Ota bebwa Taan Tei ao I a kakaitau n ami n aron ami kaekaeka ami participation inanon ara teretere aio ngkai e nakoraoi ao e a roko raoi n tokina banen ara titiraki.

N te tai aio ao N na bon kanakoa nakon te Tia Tei Hon. Birimaaka Tekanene tera am iango ko na kanakoa tabekan am Biira ke ko bon taninga te tawanou, e nakoim.

Hon. Birimaaka Tekanene: Ko rabwa Madam Speaker ao tao I a bon taninga moa te bwakantaai bwa bukina bwa ti na amwarake moa Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa, Ko rabwa te Tia Tei ao ngkai e a bon bane ara titiraki ao n te tai aio ti na kamotirawa ibukin te katawanou ao ti a manga bane n okirikaki nakomai n te aoa raoi 2 kakang.

Ao imwain ae ti kamotirawa ara auti ao ai bon bwanau riki ni kakaitau nakoimi ni kabane n aron ara waaki ao ara teretere inanon te tai aio ao I a katekeraoi ngkami n te weekend ae imwaira aio te weekend aio ao riki aika katauraoi nakon te Bakate te Easter ae imwaira ao I a katekeraoi ngkami ni kabane. E na tekeraoi ami weekend ao tao ti ngaia ane ao tia kamotirawa ara Auti ao ti a manga teirake n te aoa raoi 2 e motirawa moa te auti ngkai.

KATAWANOU

Tibiika: Kiraaka

Kiraaka: Moan warekan te Biira.

MOAN WAREKAN TE BIIRA

Tibiika: Ara moan Biira are imatara n te bwakantaai aio bon te Biira ae Traffic (Amendment) Bill 2025 tabekaki iroun te Tia Tei temanna mai Tarawa Teinainano Hon. Birimaaka Tekanene Tia Tei.

TRAFFIC (AMENDMENT) BILL 2025
(Buutaki)

Hon. Birimaaka Tekanene: Ko rabwa Honorable Tibiika. Honorable Tibiika man am kariaia ao N na bubuti ngkana I kona ni buta au Biira moa ane n te tai moa aio Tibiika. I a tia ni kakina nakon te aobiti ma tao e aki reke n aron are I kantaningaia.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao ngkai bon am Biira te Biira ko a tia ni karinna ao ko na manga butia ngkai ao ti a nakon ngkane nakon am Biira riki are teuana are imwina.

Ane toka naba iaon te Ota bebwa aio e a nakoim riki te Tia Tei ae ko karineaki.

ELECTION OF TE BERETITENTI(AMENDMENT)BILL 2025 (Moan warekana)

Hon. Birimaaka Tekanene: Ko rabwa Honorable Tibiika.

Honorable Tibiika I kukurei n tabeka au Biira iaon te ota bebwa ae kangai taekana :-

"Te Biira n onoono nakon te Tua ibukin te rinean te Beretitenti 2025 e na warekaki te moan tai te Tibiika."

Honorable Tibiika aio teuana te Biira ae moan te kakawaki ngkai e na bon kaineti ma aron rineakin ara Beretitenti tao e aonga ni mataata te ongo ke tao te ongora ao aio naba ae irekereke ma te Biira are mai imwaina are rineakin te Constitution.

Tibiika ngke e moan waakinaki te katuea nakoia Taan Tei aika boou ni banen te ririki 2024 ao imwain ke imwain iangon tera arei rineakin te Beretitenti ao iai te maningongo bwa angkoa iai te kantaninga bwa tao e na iai te kaburaoki. Ngaira Taan Tei aika ti boou Honorable Tibiika ti kataia n taraia bwa tera raoi te kantaninga aio ao tao tera aron mwakuriana bwa are ti boou nakon te mwakuri ao e na kanga n reke ngkai te Tua ae Maungatabu e nangoa te itera ane ao te Tua ibukin rinean te Beretitenti iai naba mwanewean aron waakinan rinean te Beretitenti Honorable Tibiika.

Ma e ngae n ane Honorable ao n tain rinean tao te *nomination* ibukin te *candidate* nakon te nakoa ni Beretitenti ao e tebenako teuana te Party mai iai Tia Babaire. Ao e reke irouna te mwaiti are Aman te Tia Babaire aio te babaire akea burena ian te Tua n ara Tua ae ngkai e nang teretere bwa akea burena ian te Tua ao ngai ae bon ngai te Tia Tei mai Tarawa Teinainano I nang kakaitau n ane I nang karabwarabwa kaotan te kakamakuri kaotan te marurung n ana itera te rabwata teuana ma teuana. Ao ane ti bon riai naba ngaira ni mwakuri inanona ti riai n reitaki ti riai ni kakamwakuri ao ti

riai n tara te bae ti kona ni karaoia ae tamaroa ibukin ara botannaomata Honorable Tibiika.

E ngae n ane Honorable Tibiika ma imwin otinakon ane ao e rawata te maningongo e rawata te titiraki ao e rawata naba aika bubuti bwa e na kakaeaki nikoan te itera ane te Tia Babaire bwa e na kakaea te anga bwa e aonga na e aera arei e bon tieuataake aron te rinerine ao e bon fair naba nakoia te botannaomata ni kabane te Tia Babaire. Nake tao akea bwanaia bwa e uarereke aia mwaiti e na kona naba n anganaki te tai bwa ana kona n raa arei ni bon karaoa naba aia rinerine ae ana nanoraoi nako iai Honorable Tibiika.

N te tai moa aio Honorable Tibiika ao rinean te Beretitenti e Tautaekanaki ian 2 tenan Tua te Tua ae Maungatabu ian te kibu 32(2) ao e mwanewea mwaitia tenan Nominees nakon te nakoa ni Beretitenti Honorable Tibiika. Aio are e a tia n tabekaki te onoono naba nako iai ni moan te auti aio Honorable Tibiika ao are I bon aki naba butimwaia ngke e moan tabekaki te moan tai Honorable Tibiika.

Te kauoua n Tua ngkanne Honorable te mwakoro 4 n te Election of The Beretitenti Act ae ngaia ngkane te onoono aio ae a uotirake ao ni kataia ni kakaea angan nikoan te kangaanga are ti a tia ni kaitibo ma ngaai bwa are e bon tangiria naba te botannaomata bwa e na kakaeaki nikona ao ngkai bon irekereke ma te Tua ao bon ti te rabwata aio ae na kona ni karaoa ane Honorable Tibiika.

Iai naba te maningongo te maroro ao iai naba te nonori bwa n taai aika nako ao e a tia n anga ana babaire te bowi ae rietata bwa man te mwaiti ae teniman nakon aman ao *under special circumstance* ao e na kona n raa arei ni butimwaeaki te mwaiti ae uoman te Tibiika. Tibiika ara Tua ae Maungatabu te Tua ae maiu te boki ae maiu e kona ni bitaki e kona ni mwanei ao n tobwai kangaanga inanon te bong teuana ma teuana ane e a irekereke ma aron tararuan ke kabutan ara Tautaeka ae inaomata Honorable Tibiika. E mwaneweia naba n aron otina te Tia Babaire ngke e kabwaranakoa te Tia Moti ae rietata bwa e kona naba nikoan te kangaanga are e kaitibo te aba ma ngaii are uoman are waerake araia ibukin te nakoa ni Beretitenti.
N te tai moa aio Honorable Tibiika ao te Biira aio e kaineti ma te Tua ae Maungatabu ae ngkai ae tuai oneaki are e katerea bwa ti teniman nakon aman aika na kona n anga araia bwa ana uotakirakeaki nakon bwa taan kauaba nakon te nakoa ni Beretitenti.

Te kibu 4 Election of The Beretitenti Act Honorable e katerea te kawai e na

kanga ni kaerakeaki te mwaiti ane aman ke tao teniman are e kainanoa te Tua ae Maungatabu. Honorable Tibiika ti ataia bwa te nakoa ae te Beretitenti moan te kabanea n rietata ao bon te kabanea n nakoa n ara Tautaeka ae inaomata bwa uoua nakona bwa teuana e tararua te Executive Arm ao are teuana ngaia te Head of the Country ke te Head of State. Ngaia are e bon kakawaki Honorable bwa e na noraki kakawakin aio ao te botannaomata e na riai ni kona ni bon anga ana voice ngkana e na rinea ana Beretitenti e unique ke e nang kaokoro tein ara system aio ma tarira ma mwanera n Tebetebeke.

Bwa ara Beretitenti e rineaki iroun te botannaomata ti aki te Auti n Tei Honorable aio are e a bon nang karekea marurungin ara System ao kanga matoana inanon te waaki n Tautaeka ma te tai teuana nakon te tai teuana Honorable Tibiika. Te kangaanga Honorable Tibiika ae ti kaitibo mangaai bwa ngkai bon aio te kabanea ni mwakuri te kabane mai ieta ao e nangi ni kakawaki bwa ana anganaki nanoia te botannaomata bwa ana noria.

E na riai ni iai ke ni karababaki inaomataia bwa ana kona n rinea temanna ma uoman mai buakoia ake a uotakirakeaki araia ao ana aki tianaki ke ni kairaki aia choice te freedom of choice Honorable Tibiika ae nang kakawaki.

Ngkana arona bwa e na rinanoaki ao e na taraki bwa tera inaomataia te botannaomata ae ti na mwakuri iaona bwa e aonga n ae kona n exercise raoi aia *Right* taan rinea aia Beretitenti Honorable ao ti riai n tara te *Constitution* ao ti riai naba n tara te *Election of the Beretitenti.* N te tai moa aio Honorable Tibiika n aron au nonori akea ana kangaanga te *Constitution* ma iai ana kangaanga te *Election of the Beretitenti Act* ae ngaia aei e boboto te onoono nako iai Honorable Tibiika.

Ian te kibu 4 n te Election of President Act ao iai te process ane wene iai ao n te tai aio ti kona noria bwa iai tenan *gap* ke iai itera tabeua ane a kona ni karekea te kangaanga inanon te tai teuana ma teuana are n aron ae noraki n taai aika nako ao iai te deadlock ao e a block te waaki inanon te waaki ao e a tiku ti temanna man te itera ao temanna man te itera Honorable Tibiika. Bon te ririki ae nako Tibiika Honorable Tibiika ao e a manga reke naba te kangaanga ane ao ai bon block ngkane ai aman ao akea man itera aika tabeua.

Ngaia aike ti boou Honorable Tibiika ti tangira bwanan te botannaomata are ti tei ibukia ngaia are ti kawenea bwa te on on te reitaki ma tarira ao

mwanera inanon te Auti n Tei aika karinekai Taan Tei mai aia abamwakoro tera ngke e noraki te itera aio.

Ngaka arona bwa ti na angan te botannaomata nanona bwa e na rinerine Honorable Tibiika ao ti riai n tara raoi te *equal* ti riai n angania te *opportunity* bwa ana kona n *choose* ti angania te *opportunity* bwa ana kona ni manga taraia bwa antai ibuoakoia nake a tia ni katebenakoaki ao ana kona naba n reke te *opportunity* nakoia bwa teuare ke neiere e a tia n tebenakoa arana ti na kona n tararuaia inanon te maan ae 4 te ririki Honorable Tibiika.

Ana *purpose* te Biira ae kawaerakeaki Honorable bwa e kakawaki e na angania tenan *registered party* te *opportunity* bwa ana kona n anga aia aomata ae na tianaki bwa ana aki kona n taua te mwaiti are e a tia ni katauaki ian te *Constitution.* N te tai aio ao ti nori bwa ian te onono Honorable Tibiika ao uoman at least uoman man teuana te party are *registered* ni kaineti ma te R*ules of Procedure* te Maneaba ni Maungatabu ae na kona ni kawaerakea arana ana ara bwa e na *Contest* ibukin te nakoa ni Beretitenti.

Honorable Tibiika aio raoi are bon kaineti ma tibwangan Tarawa Teinainano are e na tobwa te kangaanga Honorable Tibiika. E korakora te bubuti e korakora te titiraki ngke e otinako kanoan te rinerine ae nako Honorable Tibiika te *nomination* man te Auti n Tei ao te bubuti mai iroun te botannaomata bwa e na kakaeaki angana ao te bwai riki ae nang kakukurei iai Honorable Tibiika bwa ti nako man te iterana bwa e nako man kauaitera itera riki tabeua ake ti aki kona n atai. Ma e kaoti te kantaninga ae kangai e aoria e aoria bwa tao ti boutoka are e rawata kaina ma ti bon bubuti bwa tera ngke e kona ni kaukaki nakon te rinerine.

E kona noraki itera tabeua ake ana kona ni ibuobuoki nakon te itera aio bwa e na kona ni iai aia *choice* aomata ao ngaira naba ake tao ti boutoka are e korakora kaina e na iai naba ara anga naba n uneakina ni bon kaota ara koaua n te tai teuana ma teuana. Tabera ao rorokora ikai bwa ti na karaoa te Tua ae tamaroa ibukin ara botannaomata ti na karaoa te Tua ae e na nikoa te kangaanga are ti kaitiboo ma ngaai n te tai teuana ma teuana ao e na kona n roko aron kabutan ara waaki ke ara waaki n Tautaeka Honorable Tibiika.

N tain maroroakinan te Biira n te *constitution* Honorable ao e oti bwa iai iango ni katamaroa aika kaoti ao I karabwaia Taan Tei aika karineaki aika a mwaneweia bwa tao iai te

kantaninga bwa e na taraki tao e na uki mai inano uoman ao e na toki mai ieta aman n aron teina ane Tia Babaire. I karabwa naba nanoia Taan Tei aike a nora te itera are ti aki te kangaanga te *Constitution* bwa tao te kangaanga te *Procedure* ti na kamaua ara *procedure* aron rineakina bwa e aonga n ae e reke te kantaninga are ti bane ni uaiakinna Honorable Tibiika.

Inanon au tai ni maroroakina tao au itera n te *Constitution* are te *Amendment* nakon te *Constitution* Honorable ao I bon kaotia ae I aki boutokaia bwa I kaotia bwa iai riki angana teuana ae ti na kona ni bane ni iraorao inanona ao ti na kona ni bane ni ikarekebai ao ni kamwaingira bwa e aonga n are e na nangoaki te kangaanga aio. Ti karinea nanoia Taan Tei ni kabane ti karinea nanoia te botannaomata aike kam tei ibukia ma ti bubuti naba ngaira bwa tera ngke kam kona naba nora nanon te botannaomata are ti tei naba ibukia ao a rineira bwa ti na nakomai naba ni mwakuri ibukia n te tai aei Honorable Tibiika.

Te maroro ngkoananoa Honorable Tibiika ao e korakora mwanewean te maroro ae kangai ti aki nanou moa bwa nanon moa te botannaomata Honorable Tibiika e kaokoro nanou ngkai I tabeka nanon te botannaomata. I tabeka nanon Tarawa Teinainano ae uotiarake are ngaia e tobwa Makin nako Arorae, Aono n Raina ao te Aono n Rawaki ao a kaota nanoia bwa a tangira fairness.

Au kabanea n reitaki ma ngaia Honorable Tibiika I tuangia bwa N na kabanea au kona ni kakaea te anga ae na aki rotaki iai tera arei ke e na aki manga oki n reke te kangaanga aio nakon taai aika na roko. Tao ti korakora ngkai Honorable Tibiika n ae na roko akea ae kona n ata kanoana bon ti Uean te maiu ae ngaia e babaireia ae kona n ataia Honorable Tibiika. Ti na aki I mwaneweia n ae nako n au maroro Honorable Tibiika ti na aki kakaea te Tua ti na karaoa te Tua ae na manga bon reke bwa kaira nakon taai aika na roko. Ti na tara te Tua bwa e na reke bwa kairan kawaira ao kaotaan kawaira nakon te rikirake, nakon te tamaroa ao nakon te ikarekebai bwa ti na kona ni waaki bwa ngaira te reti ae ti teuana honorable Tibiika.

I kawenea bwa te bwana ni bubuti te bwana n reitaki nakoia Minita ao Taan Tei ni kabane ake a mena n te Auti n Tei n te bong aio bwa ti a ongora nako nanon te botannaomata ti a karinea nanon te botannaomata are aio ibukia natira nakon taai aika na roko bwa bon ngaiia naba taan kaira abara nakon taai aika na roko.

N aron otau ao n aron maeniu inanon te mwakuri Honorable Tibiika ao ara

system e nang tamaroa akea ana kangaanga Honorable Tibiika ma ngkana e tiku te Tua inanon te tai ae rangi ni maan ao na ki ononeaki ao e na kona n reke te nonori ti na kona nori tenan *gaps* ao ti na kona ni manga kamwakuri. E aki bure ane Honorable Tibiika ma tao e na iai te *impact* tao rotakin te botannaomata n te itera aika kakaokoro Honorable Tibiika. Te *best solution* Honorable Tibiika ti na tara te politic ideas bwa ti bane n tei ibukin te botannaomata ae ti teuana Honorable Tibiika.

No one is to be left behind aio ae teke nanou iai n ana maroro te Tautaeka n taainako *no one is to be left behind* ngaia are ti a bane ni karekebai ngaira ake ti noria ake a weak ti na angania naba te opportunity bwa ana kona ni bon uotarake aia aomata bwa e na kona ni contest e na kona naba ni ira te kauba ao antai ae na ataia n tokin te tai ao e na kona n reke ao ti a manga kona ni bane ni boutokaia bwa are ane nanon te botannaomata n te tai teuana ma teuana. Te Biira te onoono e bon rangi ni uarereke ti karinan te kibu ian te kibu 2 karinakin te kibu 4(A)(I) ao e na karinaki bwa e na katerea bwa te party ke *registered party* ian tera arei ni kaineti ma Tuan Maneaba ni Maungatabu e na ti kona *nominate* uoman ana *candidate* ibukin te nakoa ni Beretitenti te Tibiika.

Te kantaninga ikai te Tibiika bwa ngkana uoman man ke tao 4 te party ao e na kona *nominate* uoman man 1 te party ao e na kaea nanon are aman inanon te lesson process ke te *selection process* are mwaneweaki naba ian te Tua. Ao ane e na rangi ni baranti ao e na aki ti baranti n te itera ane Honorable Tibiika ma e na bon anga naba te karinerine nakoia Taan Tei ake aki toki ni mwaneweaki ao N na kabwara au bure Honorable bwa bon ngai temanna ae I aki kukurei n araia Taan Tei ake a kakoroa te ware angkoa tao taan kaburaerae ao ni karokoa te nambwa.

Naakai a kakawaki ao e nang kakawaki naba bwa ngkana ko anga *focus* iaon temanna ane e aki reke ane iai am *alternative* ma ngkana ko na kaira te Tia Tei temanna bwa e na kakoroa te ware. Ane te tanginano naba teuana Honorable Tibiika ae uotia te botannaomata bwa aki tangira aia Tia Tei bwa e na warekana bwa te tia kakoroa te ware Honorable Tibiika.

Aikai tabeua maroro Honorable Tibiika ni kaineti ma te Biira ae uotakirake aio I ataia bwa iai ana tabeaianga te Tautaeka nakon are e a tia ni mwaneweaki mai moana ao n te tai aio bwanau ae nang mangori bwanaia kain Tarawa Teinainano are e tobwa Makin nako Arorae, Te Aono Raina ao Rawaki ni Ikotaki ma

Banaba ti a kawenea bwa tera ngke e nora riaina te Tautaeka ngkai bon te mwaiti ae mena inanon baia ngkana a kona nora nakoraoin aio ao ni kangaraoia nakon are e a tia ni mwaneweaki tao man uoman nakon aman. Ao aio ngkane are e a roko iai bwa e aonga n are e te party teuana uoman ana mwaiti te party ake tabeua e na iai naba aia opportunity bwa ana kawaerakea aia aomata bwa e na kona ni kauaba ao Kiribati e tieuataake ana nano bwa iai ae na kona n rineia man te tabo teuana te tabo teuana e bon kaineti ma are e noria ao e tangiria. Iai e kona ni kareiko ke n rineiko ma ngke e roko rineakin te Beretitenti e manga kaokoro nanona te Tia Babaire.
E kakawaki te nano ane Tia Babaire ngaia are man au tabeka aio man au maroro aika uarereke aikai Honorable Tibiika ao I a kukurei n tabeka au Biira n onoono nakon te Tua ibukin rinean te Beretitenti 2025 e na warekaki te moan tai, Ko rabwa Honorable Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ngkai ko a tia n tabeka ma Biira ao ngkai e a tia ni mwemwe am Biira nang kanakoa ngkane nakon te Tautaeka are e na kaeka man te Tautaeka bon Te Minita ibukin Aaba inanoa Hon. Harry Tekaiti Te Minita.

Hon. Harry Tekaiti: Ko rabwa Tibiika ao I a karabwa te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tarawa Teinainano n tabekan ana Biira n te bwakantaai aio ao e koaua e a bon tia ni bwaebwaeta nanona n uotan ana Biira aio ao ti bon anga te bwana ni kakaitau nakoina norakin ana katauraoi n ana onoono n ana Biira are e uotia n te tai aio. Are e na onea te kibu 4 ian te Tua ibukin rinean te Beretitenti are e a bon tia naba ni katerea ao ni uotirake nako matan te auti n te tai aio.

Tao I kukurei n taekinna teutana bwa ana onoono te Tia Tei aio n aron are e na onea te kibu 4(A) ao e a bon tia n taekinna ao tao N na kauataoa riki kanga te onoono ane ni manga uotia riki nakon matan te auti are e kangai *"Parties are a kinaki ian Tuan te Auti ni Maungatabu ana riai ni katebenakoa te mwaiti ae na aki raka iaon uoman ibukin te kauaaba nakon rineakin te Beretitenti"* ao e a bon tia n teretere n aron ana kabwarabwara.

Ao tao imwain ae I anga ana kaeka te Tautaeka ao tao e koaua ti bon ongo are e a bon tia ni bwaeta nanona te Tia Tei ao te Tautaeka aio I nang kan katerea naba bwa akea ana taratara ae kona n taraia bwa e *minority* tao Taan Tei. Ma e rangi n taratara nakon te eti ao te riai naba nakon angan bwaai ake ana kona ni uotaki nakon te tai teuana ma te tai teuana ao e koaua ti bon nang ongora n ana kabwarabwara te Tia Tei ao ti ata te bae e nanonna ao ni kataia kanga tao ni kataia ni *convince* nakon tao te

Tautaeka n te tai aio bwa e na iai ana boutoka nakon ana Biira n te tai aei.

Man bwanan te Tautaeka nakon te Tia Tei ae moan ban te rine ao ti rangi ni karautaeka moa n te tai aio bwa ti totokoa am Biira ian bukina aika na bon manga kabwaranakoi naba Honorable Tibiika. Tao te moan ao bon iai te *revise* iaon te Tua ane ko tao ibukin te Tua ibukin rinean te Beretitenti ae karaoaki n 2019 ao te kangaanga ngkane n am onono aio ae ko uotia n te tai aio te Tia Tei. I kabwara bure ti aki te Lawyer ngai ma ian aia *advise* naba au koraki ao kai bon te Lawyer ao n aron are te *advice* ae I anganaki n te tai bwa uotakirakean ke onean te kibu are kona oneia nakon tuan te rinerine ibukin 2019 are te kabanea n onoono ibukin te onoono ibukin te Tua aio ao e nanga teretere.

Kanga kabwaranakoana ae I anganiaki ae rangi n teretere bwa e bure te kibu are ko uotia bwa kona oneia n te tai aei ngaia are ane kabwaranakoana are I atia n anganaki bwa te Kibu (A) are kona oneia e aki taekina aron rineakin te rinerine ibukin rinean te Beretitenti ma e taekina aron te *nomination* ke katebenakoan e aki taekinna kanga iai te kangaanga n aron te onoono n aron are I anganaki bwa te onoono ibukin karinan te kibu ae boou ae 4(A) ian te kibu 4 e aki boraoi ma mwakoron te kibu 4 ane. Ngkai e na riai n aki rin ian te kibu bwa e na aki rin ian te kibu 5 are e mwaneweaki iai bwa aio bon ti ibukin te *calling for the nomination* ke tabenakoan araia taan kan rineaki.

Te kauoua n totoko nakon te onoono aio bon karinan te onoono iaon anganakia party ake a kinaki ian Tuan te Auti ni Maungatabu bwa ana katabenakoa te mwaiti ae na aki raka iaon uoman man iai parties ibukin te kauaaba nakon rineakin te Beretitenti. Ao ti kona noria bwa te onoono e na kona untaba ma te kibu ae 32 n aron are ko a bon tia naba ni mwaneweia 2 ian te Tua ae Maungatabu ke te Constitution ae ngkai.

Ian te kibu 32 (2) n te Tua ae Maungatabu ao e mwaneweaki iai ae te Maneaba ni Maungatabu e na riai n rinea te mwaiti ae na aki kee ian teniman ao n raka ian aman taan rineaki nakon te nakoa ni Beretitenti mai buakoia kain te Auti ni Maungatabu. I taku bwa ane e bon teretere ian are ara Tua ae Maungatabu n te tai aio.

Ngkai ti noria n te tai aio bwa aman mwaitia 4 party inanon ara Auti n Tei n te tai aio ao rineakia kakauoman nakon te nakona te kauaaba e na kona ni karekea ngkane te mwaiti ae na raka iaon te mwaiti ane a mwaneweaki ian te Tua ae

Maungatabu ae na aki raka iaon te mwaiti ae aman.

Te onoono naba iaon te kibu 32(2) n te Tua ae Maungatabu ao n aron ae ti a bon tibwa tia naba n ataia bon wiiki aika nako ao e a bon tibwa tia naba n uotaki te Biira n onono nakon te Tua aio iroun raoara temanna ae karineaki te Tia Tei te Tia Tei temanna raou n Tia Tei temanna ae karineaki mai Tarawa Teinainano ao are e a tia naba ni butimwaeaki iroun te Tautaeka n te tai aio ao e a tia n taraki ngkane ibukin te katamaroa bwa aio are e na kona n reke raoi barongakina. Ao are ana kaeka te Tautaeka n te tai ae nako ti anga bwa ti na katamaroa te Tua are e uotia te Tia Tei temanna ae karineaki man TUC are raom n Tia Tei bwa ti na kona ni manga iai ara katamaroa nakon aio ngkai iai naba te raraoma ngkana ana kona n raka te mwaiti ae na raka iaon aman ian te Tua ae Maungatabu.

Te party n te tai aio ao ti kona n taekinna bwa bon ti 4 party n aron are I a tia n taekinna ma e kona riki n raka nakon taai aika na roko ngkana arona ao ti aki ata kanoan taai aika imwaira ao ti ataia bwa ti aki kona n ataia bwa ngkana ti manga oki ao e na manga iraua riki te party ae na kona ni manga kateaki ao aio are e a bon karerea te kangaanga ibukin te mwaiti are e na tangkiraki iaon te Tua are e na kona ni ira te kauaaba n rinerine ibukin te Beretitenti.

E na taraki moa ngkai bwa te onoono aio e aki riai moa ni butimwaeaki bwa e riai moa ni barongaki te mwaiti bwa e na iram mai ieta ian te onono n te constitution ao tao e na magna tarki te onoono bwa e na iraua mwaitia parties tao ti na bon tar ariki ara *Rules of Procedure* n te aro are e na aki kona n tiku aran ana aomata temanna te Party n te mwaiti are e na tangiria te *Constitution.*

Tao akanne tabeua au kabwarabwara tabeua ian te totoko n te tai aio I rangi ni kabwara nakon te Tia Tei ae karineaki mai Tarawa Teinainano bwa akane tabeua totoko ae I taku ba e oioi ian totokoan am Biira n te tai aei. Ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa Te Minita, ao ngkai kanga akea ae kan maroro iaona I a kaokia nakon teuare ana Biira te Biira ao kotokoteia riki am mena am mic te Tia Tei.

Ngaia te Leader n te Kaitara N na anganikoa te floor n te tai aio.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ti karautaeka ti aki ataia ae iai tao manin tao te katawe ni maroroakinan te Biira aei ao e nang kakawaki ae ti na riai ni bane ni maroro iaona ngkai e kaineti ma

rinean te tia kairiri iaon abara ae Kiribati.

Tibiika ti karabwa te Tia Tei mai Tarawa Teinainano temanna ni uotakirakean ana Biira n onoono ibukin rinean te Beretitenti ara Tua ibukin rinean te Beretitenti ao I taku bwa e a rangi ni mataata kanoan ana onoono aei ao bukin tera ngkai e uotiarake ao ti rangi ni boutokaia. Bwa I taku bwa bon aei te bwai teuana ae e na kaeka naba nanon tao aia tabeaianga ara botannaomata.
Ao ti ongora nakon ana kaeka te Tautaeka te Tibiika ao kanga ti a manga rangi ni mimi bwa titabo ma e aki ota te Tautaeka ni kanoan te onoono aei bwa te onoono aei e kaineti ma te *nomination* katebenakoia taan kauaaba ti aki taekaia taan kauaaba. Katebenakoia taan kauaaba te *nomination* ao ae nang mataata n te Tua ae ngaia ae na oneia e tangiria bwa e na oneaki te Tia Tei ae karineaki mai Tarawa Teinainano ao ti nora riain aei ao ngaia kanga titabo ma e a bon aki oioi ana totoko te Tautaeka ngkai ai ota e a kairua bwa akea rekereken te onoono aei ma are te onoono n te Tua ae Maungatabu n aron are ti a tia n ongora e a tia ni butimwaia te Tautaeka.

Bwa arei e irekereke ma mwaitia taan kauaaba, mwaitia taan kauaaba ao te onono ngkai ae ti maroroakinna n te tai aei ana kanga ni katebenakoaki taan kauaaba aikane te *process* katebenakoaia. Ngaia are tao iai tera tao te mangaongao n ota n aei ao I taku bwa e nang kakawaki bwa ngkana ane ana totoko te Tautaeka ao nanona e aki kona e a kairua ngkane ngkana ai ane bukina.

Bwa are angkoa akea nanona bwa are e a tia tao ni butimwaeaki te onono arei ao I taku bwa aei te bwai ae nang kakawaki bwa ngaia ti kan maroroakina ao ti nang boutoka iai te onoono aei ti aki taekan ae nang kauarerekeaki mwaitia taan kauaaba. Te Tua ae Maungatabu are bon ngaia ae baireia bwa iraman taan kauaaba ao ngkai n aron ae te Tua ngkai ae Maungatabu ao teniman mai inano ao aman mai ieta. Ane akea rekereken e aki bitaki ane n te onoono aei te Tibiika bwa aei ti bwa e na kanga ni karekeaki aomata akana teniman ke aman.

Te katebenako te *process te nomination process* ngaia are e nang kakawaki ao ti taraia bwa ngkana ti nora aron te waaki ao e rawata iai naba bitaki aika a tia ni karaoaki ao e kangai bwa n 1980 aron katebenakoia taan kauaaba akea tokin te mwaiti bwa iraman ae ana kona ni kanakoaki araia ni katebenakoaki araia are ni uotakirakeaki araia irouia Taan Tei. Akea tokina ma e na riai n tokin te tai bon ti aman mai eta aika na

katebenakoaki araia bwa taan kauaaba ke tenan *candidate.*

Ma aron ngkoa taran karaoan tera te katebenako aei te *nomination process* e kangai bwa ngkana e raka iaon aman mwaitin araia Taan Tei ake a uotakirakeaki ibukin te kauaaba ao e na iai ngkane te bwai ae na karaoaki. Ao n te 1980 ao e kangai aron tein te katebenako ke tao ti kona n aranna bwa tao te botiku ao e kangai. Bwa 4 ana *vote* ke tao ana kare te Tia Tei temanna ti teuana te raun ti 4 ti aman ae na kareia ngkana tao tengaun bon ti aman ae na rineia mai buakoia tengaun ao e na rinea are kanga e na mena are nanona bwa enga are e nano irouna are mai ieta ni karokoa man nambwa 1 nakon nambwa 4.

Ao ngkane tauan bwina e kangai bwa are ko rineia bwa am nambwa 1, 4 ana bui ao e a kekerikaki naba am kauoman n aomata 3 ana bui ti 4 ana *vote* te Tia Tei temanna ti teuana te raun ngaia are n tokin te raun ane e a Ikotaki ana bui te Tia Tei temanna ma temanna ake a uotakirakeaki araia ao aman ngkane are mai ieta are bon aman a katebenakoaki. Ai ngaia naba aikane taan kauaaba ma ngaia aei ngkai ae te bwai ae ti maroroakinna bwa e na kanga aron uotakirakean araia aomata ao e na kanga aron katebenakoaia ke tao te botiku.

2002 ao e a bitaki aron te waaki aei bwa ae ngaia ngkai ae ti a waakinna n te tai aei 2 te raun ao teuana ana kare te Tia Tei temanna ao n te moan raun a katebenakoaki nakeke uoman ake a moanna ao a kauoman. Te kauoua n raun a manga katebenakoaki riki uoman riki are moanna ao e kauoman n te raun ane n aron are ti karaoia n te ririki ae nako ao n ririki ake imwin 2002. Ao aei ngaia ngkai ae ti taraia bwa e uara taran aron katebenakoia taan kauaaba ngaia are ti a tarai rirki are man ngke ti inaomata ni karokoa ngkai ao eti bwa bon akea ara kangaanga ae e a tia noraki n taai akekei bwa bukin tera.

Te botannaomata a bon anganaki nanoia iai ke aia *choice* anganaki nanoia bwa taan kauaaba aki roko man ti te rabwata ae teuana ao ngkai ti aranira bwa te party. Ngkana ti noria mai moa ni karokoa ae e a tibwa riki n te ririki ae nako. Iai te uneaki ngkoa iroun te Tia Tei mai Tarawa Teinainano are imwin katebenakoaia taan kauaaba ao kanga e a taekinaki are e na iai ngkai te rinerine ao ai bon ti kain te party ae ti teuana aika na kauaba ao e taekinna bwa tiaki te moan tai. E karaoaki naba n 2007 aei uneakinan te *process* ae ngaia ngkai ae ti maroroakina n te Biira aei.

E karaoaki n 2007 ma ngkana ko bon karaua n tara mwin te miniti n te tai

ane te Tibiika ao e rangi ni mataata bwa teniman ana aomata te Party teuana ao ngkane are te kaaman bon te aomata man te tabo teuana are nanona bon iai aia *choice* aomata ti aki ti kain te rabwata ae ti teuana ke te party ae ti teuana ae a kauaaki bwa iai riki raoia ae ngaia are ko tangiria nakai te party aei ke ko tangira ae te inaomata bwa te kaaman n te tai arei te Tia Tei ae inaomata. Ke ao I taku bwa ngkana a bon nora mwina te Tibiika ao e bon mataata bwa aki are a bon uotakirakeaki naba araia aman aomata man te party teuana.

Ao ane ngkane te kangaanga ae ti a noria n te ririki ae nako bwa are man ngke ti inaomata ni karokoa te ririki ae nako ao aomata iai aia *choice* ao ko aki naba ongongo are kanga iai te tangitang irouia are aomata are iai riki te aomata temanna ae irariki are kanga tao kain te Party. I taku bwa e a mataata. Ngaia are e kairua te koaua are angkoa e karaoaki n 2007 e kairua bwa iai te *choice* ke iai te *choice* nakoia te botannaomata.

Ao ane ngkane ae ti taraia bwa ngke e a noraki n te ririki ae nako ngke e a boo te katebenako ao ai bon akea riki te *choice* bwa ai bon ti kain te party ae ti teuana are a kauaaba ao e a noraki bwa ngke e a boo. Ngke a tebenako ao bon ti temanna aia aomata are a bon kaembein ibukina. Ao ane ngkane te titiraki ae ngaia ae e a bon tia ni mwaneweia naba te Tia Tei bwa e bon rawata te titiraki ao te tangitang ao ane ngkane te bwai ae karika mwemwen te Biira n onoono aei te Tibiika. Ao tao aei teuana te anga ae noria te Tia Tei ae karineaki bwa tao ngkana arona bwa e a kauarerekeaki mwaitia ana aomata te party teuana are e na uotarake araia bwa ana rinanoaki ibukin katebenakoia taan kauaaba ao tao ane teuana te anga ae na reke aia anga rabwata ake a uarereke ke tao party ake nikirana n reke naba aia tai ni kaotinakoa ni karina aran aia aomata bwa temanna te tia kauaaba.

Ae I taku bwa aei te bwai ae nang kakawaki bwa ti na riai n taraia ngaira ngkai taan kairiri ngkai ngaira ti mena ti tekateka n te kain tekateka ao ti taraia ao e bon eti ao e riai are ti karaoia, ao ti bon ataia bwa are bon ane ana waaki tao Tobwan Kiribati n te ririki ae nako bwa are a bon kaburaoaki. Ao ane e bon nang e bon ataki ma are te titiraki ae ti na titirakinira bwa ane eti ao e riai ao ibukia ara botannaomata ane te kabanea n tamaroa ae I taku bwa ake kanga a bon kona bon titirakina bwanan nanom bwa kona bon noria are te nano ni Kiritian. Te nano tao n raa n atatai aomata ibukia botannaomata aikane I taku bwa ti bon ataia ti bon ataia bwa antai aika akea aia kangaanga iai ti ataia bwa antai aia kangaanga iai.

Ma te bwai ane e nang kakawaki e nang kakawaki bwa e na iai nanoia aomata ae ana anganaki ao e aki kangai bwa antai e na ti kakawaki ae e na iai tenan rabwata aika kaokoro bwa are ngkai e a rangi ni barongaki riki ngkai tao te party ae ti aranna n taai aika. Teuana te party e na mwananga ma ana koaua ao aikai bwaai ae na karaoi ngkana ko rineai ibukia te botannaomata. Ao ai ti ane ngkane ngkana ai akea riki te *choice* ke nanoia aomata ae ti angania inanon tain katebenakoia taan kauaaba bwa ai bon ti tao ai te motinnano ti te motinnano ai ngaia naba are e bon kauaaba bon irouna n aron te waaki are e karaoaki n te ririki ae nako ao I taku bwa ane ae ngaia ti na bon karaua n taraia. Ti na aki kona n tiku ikai n taainako ane iai ane ana manga roko imwira ma I taku bwa e nang kakawaki bwa ti na katuka imwira te waaki ae te kabanea n tamaroa ibukin te botannaomata ao te waaki ae na kabanean te eti ao te riai.

Bwa antai aia tia kairiri kain Kiribati ae ana rineia ao e na rang mwengaraoi naba te tia kairiri ane bwa are bon rineaki raoi ibuakoia aiana aika a bon matoatoa naba ao e bon katebenakoaki. Ke ao I taku bwa ane ngkana tao a titiraki ngaia aia Tautaeka te botannaomata eti te botannaomata e rinea te Beretitenti ao ane inaomataia ae moan te kakawaki ma I taku bwa ngaira ake iai tibwangara n te Maneaba ni Maungatabu aei bwa ti na katebenakoia taan kauaaba e nang kakawaki naba bwa bon angania aomata nanoia angania inaomataia bwa are ana bon rinea nanoia. Ao ngkana ngaia aei akea te ngoo tera riki ae na karongoaeaki ao are e a bon tia e a bon tia n tangaina imatan Kiribati te party teuana ao te party teuana ao te party teuana ao e a bon rinea nanona bwa ngaia e a bon tangira te party aei iroun ana aomata iroun ana aomata are katebenakoa.

I taku bwa ane ngai irou ti na riai n rangi n tangiria ao ngaira riki ake ti tekateka ikai ao are ti boutokaia ara aomata I taku bwa ti na riai n tangiria eang ngkana ko rineaki ao e na akea waewaeam bwa ko rineaki bwa bon nanoia te botannaomata e bon rangi ni mataata. Kanga ane te koaua ae ngaia ti taku ngaira iroura bwa e nang kakawaki ao tibwangara ngaira ao aei ti aki ti aki taekan temanna ma temanna. Bwa ti maroro ngkai ti aki ti na aki kangaraoia ibukin temanna ma temanna bwa ti tara are te kabanea n tamaroa ao ngkai ti noria bwa bon akea burena ian te Tua ma ti a noria bwa tao aei are te *process* ke katebenakoaia taan kauaaba tao ane ae ti na taraia.

Bwa tao ane ae na kona ni karekea riki aia anga aomata bwa ana bon rinea nanoia. Ma I taku bwa e mataata aei te Tibiika ao ane te

koaua ae ngaira ti teimatoa n uneakina ao e bon rangi ni mataata are eti a bane ni iai ara Videoclips ae ti bane ni kaotinakoi. Ngaira naba bwa ti kaeta te rongorongo are a taku bwa ai tibwa te moan tai ti aki te moan tai are angkoa te kaburaoki bwa I taku bwa te taeka ae te kaburaoki e riai ni kamaunaki mai inanon ara waaki e riai ni kamaunaaki ao e a tia n riki n te ririki ae nako ao ngaia ngkai ti a kakaea angana bwa e na kanga tera ae ti na karaoia bwa e na kona n reke angan ae e na akea tao te anga n tukia tabeman. Tao a bon aki bane ni kona n rin bwa taan kan riki bwa taan kauaaba ni kabane aomata ake a uotakirakeaki araia ma te bwai ae nang kakawaki e na iai te rabwata teuana ao te rabwata tao teuana riki irarikina ke tao uoua e na rangi n tkiraoi ane.

Ngaia are n te onoono aei ao ti taku bwa e nang tamaroa aei teuana te anga tao iai riki te anga ae na taraki ma n te tai aei ngkai e a mwemwe aei ao aei naba ti taraia tao ane naba bwa are ngkana arona bwa e tiku n are aman mwaitia taan kauaaba mai ieta ao ngkana tao ti uoman ae e katauaki te party bwa ti uoman ana aomata ae na kona ni katebenakoa araia ibukin are ana taraki ibukin te kauaaba. Ao e na tara n reke ngkane nneia ake bwa ti aki ti tao party aika bubura ae ngaia a nang riai ai bon ngangaia naba bwa n aron ae ti norii n taai aika nako iai naba tenan independent iai naba bon Taan Tei are aki tao akea rekerekeia ma te party bwa a mena i nuka e na reke naba aia tai. Antai ae na ataia tao ngaia riki e tangiraki iroun te botannaomata nakoia rabwata aike a bubura ke are angkoa ai tenan party aika bubura inanon te Maneaba ni Maungatabu.

Ao eti bwa are e bon tuai kinaki te party n ara Tua ae Maungatabu ma ngkai ngkai ti a baronga arora n te Maneaba ni Maungatabu ao ara Tua ni kaetieti n ara bowi n te Maneaba ni Maungatabu ko a kainanoaki bwa kona riai ni karina aran am party ao antai kaina. Ao I taku bwa ngaia ane man ane ao e na kona ngkane n reke te aekaki ni waaki are ngaia ti uoman ngke mai ieta mwaitin am aomata am ara are kona uotiarake ao ngkane aikai are a nang ira buakon tera tao te raumea are e na karaoaki.

I taku bwa e nang kakawaki bwa e na mataata ara botannaomata naba n aron bwa e bon rawata naba bwa e kanga raoi aron rineaia taan kauaaba ao aei raoi aron rineia ao e bon eti naba e rawata naba bwa e aki urua te Tua ao ti bon kabwarabwara e akia kea uruakakin te Tua ma are aei e a bon nakon ngkane aron tao ana waaki temanna ma temanna inanon te Maneaba ni Maungatabu bwa tera ae tangiria. Ao ngkana arona bwa tao ane ngkai te waaki ae

noraki ao tao a bon kangai bwa e aera ngkai e kaburaoki iai te kangaanga e aera e a kaburaokia nakeke tao uoman riki are ti aki kain aia *party* e aera a bon aki karinia ke tao a karina temanna mai buakoia ngkana arona bwa tao iai ae aki tangiria bwa e na rin arana.

Aikai bon aia maningongo te botannaomata ngaia are e nang kakawaki bwa ngaira are ngkai ti bukintaeka n te tai aei bwa are te tai aei bwa are ti tekateka ikai ti na katuka mwin ara mwakuri ae te kabanea n tamaroa ibukin abara ae te aba ae waaki ian te Tautaeka ae inaomata. Te *Democracy* te Tibiika te waaki ngkai ae karaoaki e a kamamaraki te waaki ni inaomata bwa a taku taan rabakau bwa n taabo are e waaki iai te waaki ae ti aki te waaki ni inaomata n aron tao te waaki ni komuniti. Aei te waaki ae a riribaki te kaiangatoa.

Ao e nang mataata n aron naba aia maroro Minita n te Tautaeka are ti nang ongo e nang takarua ngkoananoa ae te kairiribai ti riribaia kain te Kaitara ti nang riribaia ao ti nang mimi bwa ni bon aia taetae naba ai maroro naba ane ao a manga bon katuruturua ae bon ngaira Kiritian ngaira, ao I taku bwa ti aki ataia bwa tao ai te anua ni Kiritian tera te anua ae te kairiribai ao ngaia ane I taku bwa ngkana arona bwa tia kakaraoi ara babaire ikai ibukin te kairiribai e nang anaki n te kairiribai ao I taku bwa tiaki tau bwa ti na tekateka ibukia ara botannaomata.

Bwa ti aki tekateka ibukira bwa ti tekateka ikai ibukia ara botannaomata ao akea te kairiribai bwa ti na bon uneakina ara koaua ao e nang riribaki ae kona uneakina am koaua. Ngaia are e a un te Beretitenti ngke e taekinna bwa au *interview* itinaniku te Leader itinaniku ao e a kabuakaka te Tautaeka. Ngaia ngkana ko kabuakaka te Tautaeka ko aki tangira abam ae Kiribati ngkana e a bure te Tautaeka bwa e a kakaraoa te mwan n aki koaua n aki kokoaua ko na bon boutokaia naba ao ko na taetaekinna e nang eti e nang koaua. Ma ngkana e a bon oti ae bon tiaki te koaua ae a taekinaki n aron kanoan au titiraki n te ingabong aei I taku bwa ane ngaira tabera ao ti aki n are bukin ae ti a kaitara tao ngke ti a takarua kairuan te bwai are e karaoaki are e aki koaua bwa ngaia akea nanora i Kiribati.

Ao I taku bwa e nang kananokawaki te aekaki ni kantaninga ao I taku bwa aei ae ngaia e na riai n aki te aeka ni kantaninga aei ibuakon ara waaki ngkana ti karaoa ara babaire n te Maneaba ni Maungatabu. Ti riai n aki anaa ara babaire n te aeka n nano aikanne e riai n itiaki nanora n taainako ao ngkana e a titirakinaki te Tautaeka bwa eti te bwai ae ko karaoia ao e a bon tara n ae ko a bon

kewe ko a bon kairua bwa ko aki taekina te koaua. Ane bon te koaua ae taekinaki ti ngkana arona bwa ko a otea te karaki ao ane ngkane ngaira ti kariaia e na riai n un iai te Tautaeka, ma ngkana bon tenan rongorongo aika koaua ane I taku bwa e riai naba ni butimwaai ao ni kangai tao eti tao e aki nang raoiroi arei ma I taku bwa aikai e nang kakawaki ngkai ti maroroakina aei bwa are ngaira aika Taan Tei ao ara babaire ikai ao te Tua ae ti na kawenea ikai e na riai ni bon te kabanea n tamaroa ara kabanea n tamaroa.

Ma inanora ae itiaki ae nanon te nano ni Kiritian n te aba ni Kiritian ao ngaia are kanga n tabetai ao ae a bon ongongora ara botannaomata ao a bon taetaekinaki te mwakuri e rangi n takarua riki nakon te taetae. Nakon ae ko taetae bwa ngkoe te Kiritian ao ko a manga tatakaruaia bwa ae ko nang kakairiribai ti aki ataia tao e a kaokoro ngkane te koaua ni Kiritian are e waaki inanona.

Ma I taku bwa aikai e nang kakawaki ngaia are te bwai ae e a tia noraki ae riki ao tao aei teuana angan tobwakina bwa tera te bwai ae kakawaki te koaua ae ngaia ti taku bwa e nang kakawaki e na iai nanoia aomata ae ana anganaki e na iai nanoia aomata. Ao ane e matata ngaia are tao n te bwai are e riki n ae nako ao ngkana ti nora mwin te rinerine ao are eti bwa temanna mai buakon are te tia kauaaba e a bon tei bon irouna are e a Kitana tao te koaua are ngaia e moan katebenakoaki arana iai. Ma bon aikai bwaai aika riki ma te bwai ae kakawaki bwa te waaki ibuki katebenakoia taan kauaaba ae ngaia ngkai ae ti maroroakinna. Te *nomination process* ao ane tao e aki mataata iai te Tautaeka ke tao e a bon aki kan mataata bwa tera ma I taku bwa e nang bebete bwa e na taraki bwa ti na kanga ni katebenakoia nakeke teniman ke aman.

Akea kuakuan te mwaiti aei ane n tokin te tai aikane te mwaiti ma ae ti maroroakinna ngkai bwa ti na kakaea angana ae na niko iai ao n tokin te tai ngkana a otinako teniman ke aman. E na iai nanoia aomata ae ana anganaki ko tangira te kainibaire aei ke te kainibaire aei ke te kainibaire aei ao aomata a kangai aei. Ao ane bon te Tautaeka raoi are aia Tautaeka aomata are a rineia are a bon anganaki nanoia bwa enga te koaua ae a tangiria.

Aikane kanoan te mena ae I taku bwa e kakawaki bwa ti na kamataatai kanoan tao tenan tenan uneaki iaon te bwai ae noraki ao aikai bon tenan koaua bwa bon bwaai aika riki ao tera ae ti na karaoia ngkana iai tao ti noria bwa iai angabuakana tao iai

tabeman aki noria bwa e angabuaka e nang tikiraoi. Ma tera raoi te kabanea n tamaroa ae ti riai ni karaoia ibukin ae ti na angania aomata nanoia bwa ana bon rinea raoi aia tia kairiri mai irouia aomata ae ana anganaki naba man itera aika rawata. Ngkana arona bwa e na bon kona n reke are bon temanna man tenan party, tera buren ane ao are ane riki ae na rangi kakaongo bwa are aomata a nang kangai ao ai rawata bwa ai tengaun ke tao ana bon ti rinea temanna mai buakoia. Ao ngkana e a bon otinako temanna mai buakoia tengaun e a bon nang korakora riki te onimaki bwa ko a tekateka ao ko kangai.

Bon ngai raoi ae I bon rineaki ibuakoia aiau ao bon ngai raoi ae I rineaki. Bwa ti nora mwin te rinerine e aki naba bwanin te tia rinerine nako n rinerine ao e rang kaan naba te bui ibuakoia nakeke kanga n tokin te tai ao a bon kauaaba are a bon katebenakoaki man te tabo ae ti teuana. Ma I taku bwa aei e nang kakawaki bwa ti na bon taekin ti karautaeka ngkana arona bwa tao iai aika na matauninga iai ma aikai bon bwaai aika riki ao ti riai n taekinna bwa ana riai n anganaki inaomataia ara botannaomata n nanoia bwa ana bon rinea nanoia ma irouia ake tao ngkai ti tekateka bwa tenan kurubu inanon te Maneaba ni Maungatabu.

Ao inanon tain te maroro n te Biira n onoono are te Tua ae Maungatabu ao iai buakon ana kantaninga te tia onoono ae kanga tao ngkana e kangai tao temanna man ana party te Tautaeka temanna man te party are mena n te Kaitara n te tai ane ao tao temanna riki man te itera teuana tao mai nuka. Ane naba te kantaninga ae nang tamaroa bwa e na kanga ni karaoaki nanona bwa are e a nakon ngkane te nano kabonganan ngkane te mwaiti inanon ara Maneaba ni Maungatabu.

Tao aikane kanoan ara maroro iaon te Biira n onoono ae moan te kakawaki aei te Tibiika. Kanakoraoan riki ke tao tarakin riki bwa e na iai aia *choice* ara botannaomata ana anganaki raoi nanoia man itera aika rawata bwa ana rineia mai buakoia aia Tia Kairiri ae na kaira abaia inanon te 4 n ririki. Aikane I taku bwa te koaua ae ti rangi n tangiria bwa ti na mwakuri inanona te Tibiika.

Bon te kaitau nakon te Tia Tei mai Tarawa Teinainano temanna n aron ana onoono aei ao tao e taraki e nang uarereke te onoono aei ma I taku bwa mwina e na rangi ni bubura ao ngkana arona bwa titabo ara koaua bwa ti na bon angania te botannaomata nanoia ao I taku bwa ane naba ae e na riai n taraki. Ao tao teuana naba te Tibiika ae ti na riai n taraia bwa n ririki aike kanga imwin

te kainaomata ni karokoa tao taai aika a nako ao te bwai ae te *Secret ballot* e bon *secret* ao tao ti na kona naba n taraia bwa ti na onea naba aron aei bwa e na bon iai te baoki are kona bon nako ni karebaoki n te corner bwa e na bon akea. Ko na bon anganaki ngkoe inaomatan te Tia Tei temanna ma temanna.

Bwa ane te *secret ballot* e na bon iai te baoki ma tao aei e nang kakawaki bwa ti na uotia naba ni kanoan te maroro iaon te onoono bwa ti na kanga ni katamaroa bwa e aera e na iai ara kangaanga n ae na iai te baoki ti aki e aera ngkai e na iai ara kangaanga n ane. *It's a secret ballot* ao ane aron karaoana tao n aaba tabeua bon ngaira naba ni moan riki ara waaki n Tautaeka ae I taku bwa ane I taku bwa e na rangi n tamaroa iai.

Are ngkana iai tao tera tao norakin tao iai aia kangaanga tabeman norakin mwin tenan rinerine are e *secret* n taai ake a nako. Ao ane bon inaomatan te Tia Tei bwa antai ngkoe bwa ko na kangai ko riai n rinea arei ao ko aki riai n rinea arei. Katuka inaomatan naba bwa e na bon kona e na nako ni karaoa ana babaire ae na akea ae na kona ni kaninganinga n tarataraia bwa antai ana araa are ko koreia n ana bebwa. Ane kanoan te *process* ae ti taku bwa e riai naba ni maroroakinaki ao tao e riai naba n taraki ibuakon tera te onoono ao aei ti na karabwarabwa riki te Tibiika ao ti na nang boutoka te onoono aei ibukin iangoan kanakoraoan riki aron katebenakoia taan kauaaba te *nomination process.*

E rabwa te Tibiika ao ti kaitaua riki te Tia Tei ti katekeraoira ngaira ni kabane te kantaninga bwa ti na teimatoa ni karaoa tibwangara ma te nano ae itiaki ao te nano ni Kiritian ao karaoan te kabanea n tamaroa ibukia ara botannaomata. Ko rabwa ao ti butimwaea moan warekan te Biira n Onoono Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ngaia iai te point of order.

Hon. Harry Tekaiti: Teuana au point of order te Tibiika bwa are kanga e katerea te Leader n te Kaitara bwa kanga I taekinna bwa I aki ata te Tautaeka e aki ata tao te bae e taekinna n te onoono aio. Ma N na katerea tao e aki ongo te Tia Tei ana onoono te Tia Tei man TUC are e uotiarake are onea te kibu 4 ian rinean te Beretitenti bon ti aki nnena ane e na riai n onea te kibu 5.

Bwa te kibu 4 e taekinaki iai te kaetieti ibukin te karebaoki ao te kibu 5 are e na bon riai kanga bon te onoono e na bon kaineti raoi nakon te kibu 5. E taekina ngkane te *nomination* ao te *the nomination of the calling of* tenan *nomination* ke te *process* ngkane are e taekinna. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa Te Minita ara tia maroro are imwina ngkane Te Minita n te Onaoraki Hon. Bootii Nauan Te Minita.

Hon. Bootii Nauan: Tia Babaire ko rarabwa ngkai e reke au tai ni maroro n te Biira ae moan baan te kakawaki aei.

Tia Babaire I a kaman ataia ae na taonaki are mai imwaina ngaia I katauraoai I aki katauraoi nakon are mai imwain bwa I katauraoi nakon aio bwa I bon ataia ae na taonaki are mai imwaina bwa kanga bon akea okoran ma ana onoono are mai imwaina. Ngkana e na kataia ni kabirimwaka nakon aio bwa aio e kakawaki riki.

Tia Babaire I bon ngare n te Onoono aio n te Biira aei I ngare te Tia Babaire bwa a mwaiti bukin ngareu. Teuana bukin ngareu e kaotia te onono aio bwa e nang n eti are e karaoaki n te tai ae nako eti eti bwa e rian te Tua ae ngaia e a oneaki ngkai. Are nanona ngke ti karaoa ara onoono n ae nako ao akea te Tua ae uruakaki ma ngaia e a oneaki ngkai bwa e na kangaraoaki nakon ae taekinaki ngkai. Are a bon taekinna te tia tabekia ao e a manga taekinna naba te Leader n te Kaitara.

Ao ane raoi bukin ngare ae I ngare iai bwa e mwaiti te rongorongo irouia kain Kiribati ae kangai kam a kaburaoaki ai buakakara ngkami ao ngai I kangai ngke I buti ni kaembein ti karaoa are mena ian te Tua, ti karaoa ae eti ao aio ngkai te bong aio. E katanoata nakoia kain Kiribati bwa bon te kabanea n etiruru are ti karaoia n ae nako e nang n eti ao ae ngaia e nang bwenaki ngkai bwa e nang kangaraoaki nakon are e buti inanon tei Kiribati n tain te kaembein ae nako.

Ko rabwa te tia onoono ma e ngae n ane te Tia Babaire ao are e a tia ara kaeka nakon ane ti aki kona ni bitia riki. Tia Babaire te bwai ae N na taraia riki te Tia Babaire ke N na kaira iai te iango n ongora te koaua ae kangai are I a tia n taekinna mai imwaina. Akea te Tua ae uruakaki n te tai ae nako ngke ti katebenakoia ara tia kauaaba ake aman. Akea te Tua ae uruakaki ao ane ana ataia kain Kiribati ao eti ae ti karaoi.

Tia Babaire ti na karaua raoi ni iangoia ao ti na karaua raoi ni karaoi ara kakae imwain ae ti nangi ni maroro iaon te onoono aio bwa ngai temanna ae I karaoa au kakae imwain ae I karaoa au kaembein n te tai ae nako aio. A tia ni karaoaki aikai Tia Babaire a tia ni karaoaki aikai a tia ni karaoaki taian kaburaoaki a tia ni karaoaki taian kaburaoaki. Man te tai are imwin te kainaomata n ataia tai nakeke tao a tia ni kairiri n taai aika nako ti aki kan atongi araia ao

iraua riki te ririki imwina a karaoa naba ane ao a karaoia rinanon te bwai ae ataki Tia Babaire ae kangai. *Coalition* iai te *coalition* ae e a tia ni karaoaki bwa ana katebenakoia aia aomata ake a tangiraki ae ngaia ae ngureakinaki n te bong aio ao a karaoa ane Tia Babaire ni kanga. Te *coalition* party aika uoua party aika 3 a *coalition* ni *form up* teuana te party.

Te Tia Babaire n te tai ae nako tera ae karaoia Tobwaan Kiribati ke tera ae ti karaoia ngaira ake ti tekateka man te kona aio man te kabeku aio. Bon ara mwaiti are e reke iroura ae ti a karaoia ni karaoa ara rinerine iai n akea te *coalition* n akea te kaembein ni kangai nakomai ikai nao nakomai ikai ma nake ao rinea aio bwa ti na kangaiakinna ni kangai akinna ao ni kangai akinna. Te *coalition* taraia ao iangoia ngaia are Tia Babaire e kangai te maroro n te tai aio eti are e karaoaki te kauoua e a tia ni karaoaki ao e karaoaki ian te kaembein. Nakomai tao terana a boo biritoia ma nakekei n tokin te tai ngkana ko kangai a ti na boo biritoa aio bwa ti na anganiko aei.

Tia Babaire ma ngkana ti karaua n tarai bwaai aikai a bure? Akea bureia te *Coalition is politic it's human right* ao kai akea naba ae taetae naba iaon ane. Bwa te Tia Babaire e aera e rangi ni koteaki ae nako e aera e rangi ni koteaki ae nako. I mwaninga taekan taian *coalition* are a tia ni karaoaki ao a tia noraki mwia ao ngaira ngke ti a roko ae ti aki karaoa te *coalition* bwa bon te *majority* iroura. Ti a meretuaki ao a kaburereaki taekara ao aki ti kabunrereaki taekara Tia Babaire a taobwatin tabeman n taoni aia bwatin nakoia Kauntira nakoia botaki n Unimwane a roko naba irouia Botaki n Aaro. *Mwane tuanga ami aomata aio bwa e na mwaing nako rarikira bwa e aoria n ae ti maiti ao ti kona n otinako imwain te rinerine n te Chamber.*

Tia Babaire aikai rongorongo aika a bon taekini tabeman aomata ao ngaira ti kangai ao maere e nakoimi bwa *human right* ami *human right* ane. *Nao bwa e a tuangira ara Kauntira a tuangira ara botaki n unimwane ao tera riki ao tera riki.*

Tia Babaire aika kakaongorara te bong aei ao e rabwa uotakirakean te Biira aio bwa e bon taakina raoi te koaua e karekea ara tai bwa ti na taakini koaua aika e na riai n ongo tei Kiribati. Ao e a taku te taeka te Tia Babaire. E ngara te Tua ni inaomata e ngara te Tua ni inaomata. Ao ae ngaia are e a tia ni karaoaki te Tia Babaire te Tua ni inaomata e kangai *majority rules.*

Tia Babaire ti a okirikaki nakon ara Maneaba tao akana *dispute* aio te koaua aio akea aia Maneaba. Tia Babaire iai ara Maneaba ni kabane

ao ngkana akea am Maneaba iaon am abamwakoro iai mwakoron Maneaban am mwakoro tera riki ao e kangai te maneaba te Tia Babaire e kaieieaki te babaire ibukin te kaawa ana roko ara iruwa ke a nang nako ara iruwa tera aron te tianaki ao arei ao arei. E mwemwe Taanakoiang e mwemwe Taannakoaiaki, e mwemwe Tanimainiku, Tanimaeao ao e ongongora te Unimwane ma wiin te Maneaba e na kona ni matoatoa n tabetai te maroro ian te Maneaba.

Nao ngaira ti tangira temanna te beeki ao ngai nao e a bon aki koaua ti a mena naba ngkami tao temanna kakateuana te ranga ke tera. Tera ae riki Tia Babaire n tokin te tai, ko rin te Maneaba e a tei naba kangai e uara ti a kabebetei nanora bwa ti ira ae kangai aio bwa aio ae taku ara Maneaba. Ao ngke e karaoia wiin te Maneaba e kanga e kanakoa nakon tera e kanakoa nakon te *majority* ao ane te Tia Babaire *democracy.* Teinaomata bwa ti ngkana Tiatam ae kaira te kanga ao e na kona ni kangai a bon babaire uangaun ma niman ian te Maneaba man aia botu ma ngke e a roko Tiataam, I aki tabeakini ngkami akana uangaun ma niman aio au moti.

Ao ane ngkane are e a kona ni kangai aio ti aki te *majority* ti aki te *democracy, dictatorship, Sadam,* ngaia are ti na karau naba n taratarai ara maroro Tia Babaire bwa enga te *democracy* ao e nga ae ti aki te *democracy*. Tia Babaire *democracy majority rules* are bane te babaire iai bwa e mwaiti te botannaomata ao ane ae na iraki ao ane ae iraki ian Maneaba ni kabane. Maneaban Tabiteuea e iraki ae mwaiti ana bwabwarantiko ao te kateibai irouia ma e aki iraki ae tao ti niman ke teniman. Tao ti ngkana iai te Uea te Tia Babaire ngkana iai te Uea a tia ira aio bwa te Uea ti a rineia nakai bwa taian Uea nakai e ngae ngke a bon mwaiti ara koraki ma te Uea Uea nakai ti na riai ni ira are a taku. Tia Babaire ngkana iai te Uea ian ian ara Auti n Tei aio inanon ara Chamber aio e a kona ngkane ni kanganne.

Tia Babaire e mwemwe te taeka te maroro ae te kaminibaa ti a bon tia ni karaua ni iangoa te taetae ae te kamwinibaa bwa tera nanon te taetae ae te kamwinibaa. Are karaoaki n te katebenako n te tai ae nako n te ririki ae nako iai te kaminibaa iai. Kai I akin gai nora te kaminibaa ma kona kaminibaea are mwaiti ngkana e na iraki am baire ngkana ae ti ngkoe teniman ke aman, ko kaminibaa ngkane bwa tera ngke bwa e nang iraki am baire bwa ae ti ngkami ti ngkoe niman ke itiman ao e a reke am baire. Ko kaminibaira bwa ti na ira are ko taku akea te kaminibaa te Tia Babaire.

Ma e karaoaki te waaki ian te Tua are I a tia n tabekia n te moantai are bon

iai are ti aki kona naba ni kotokoto ao ni kaoka ara ururing ni kangai bwa antai ae bita aio. Antai ae karekea aron te waaki aio bwa kona ni *form up the coalition* ao kona *majority* ao kona katebenakoia am aomata ni kataia ni *make sure* bwa ana aki otinako aia aomata kain te itera are teuana. Antai ae karekea ane ti na titirakinira ao antai ae moan karaoa te babaire ane ti na titirakinira ao ngkana ti ata te aomata ane ti na bon waikotoia ni kaonakoa. Ti na bon kaonakoa bwa e aera ngkai ti nang aki kona ni kaonakoa kanga kama kabanetai n taetae ian te Maneaba ikai kaonakoa moa te aomata ane e a tia ni bita ane e bon bae ni iai te aomata ae e a tia ni bita ane.

Ao ti aira te bitaki ane ni karokoa ngkai ni karokoa ae nako tera burena ao ngkami ake tao iai ami atatai n te Lawyer ma te Tua e aera kam aki kaman bitia imwain te ririki ae nako n aron ti noria ngkai e aoria n ae angaraoi aron ae kam iangoia ngkai. Ao kam matuakinna ni karokoa ngkai terana ami maroro are kam na anga iaona. Ngaia Tia Babaire I rangi ni kukurei ao I ngarengare n te bwai ae riki ao na rangi ni karabwa te Tia Tei mai Tarawa Teinainano bwa n arona are I taku Tia Babaire e bon taakinna nakon tei Kiribati bwa are e karaoia Tobwan Kiribati n te tai arei e bon kaea bwanibwanin te Tua e kaea wakauean te Tua are e a kawenea ara ikawai ake mai imwaina ao a tia ni mwakuri rinanona ni karokoa te bong aio.

Tia Babaire ti a roko ngkane n te karaki ae kakukurei ao e kangare riki ao N na kabwara bure ngkana iai akana a teketeke rarikia iai ma are bon baika aika tia n riki ae ti na aki kona ni wiimakiki ao e na reke bwa reireiara. Iai kotokotean aron te waaki n ae nako te Tia Babaire ao ti a tia n tirirekei maroro aika tia nako. A koteaki bwa aera, a koteaki bwa aera, a koteaki bwa aera ma ti aki tabe iai te Tia Babaire bwa n aron are I taku Tia Babaire a tia ni karaoaki bwaai aikai ao aomata ake a karaoi tabeman mai buakon bwaai aikai ae a bon tiku naba ni karokoa bong aikai ao akea ara kokotokoto nakon kaminibaai bwaai aikai ke ni kaminibaia nakai ngke a tia ni karaoia bwa *it politics from time to time* ao bon ane arona. Ma ngke e a nako te Tia Babaire te waaki ao e koaua te maroro are mwemwe a rebenako amaan a rebenako amaan. Ao e bon reke au tai ngai ni maroro ma temanna te aomata are e bita een kunana imwain ae e bita een kunana ao I kangai taraiko ao ane kamatoako antai ae ana ataia ao ane kona manga mena, e aki bwa e bon raoiroi tokin te tai ao tera ae riki te Tia Babaire e a reke bwa aia tia kauaaba te koraki ae a kaitaraira aikai ae kain te Kaitara. Ti bane n nanokawaki ma ti na kanga ao are ti a manga okira

naba te taeka are kangai Tia Babaire *it politics.* E a takakaroko n ana *politics* teuaei nakoira ao e a nako te kauaaba inanon ti iraua *less than a month* ao e kabonganaki ana *power te social media* ae ti aki kona ni manga koteia bwa antai ae karaoia ao antai ae karaoia ti a bon bane n ataia.

Ao e na okirira te maroro ni kangai te maroro are e a ti a ni mwemwe are kangai bon Kiritian ngaira antai ae karaoa aio, ao ti kona ni kangai te aomata ae baba ae te tia bure bwa ti aki te Kiritian bwa a mwemwe taeka ae kangai Kiritian ngaira ma ai antai ae kamwemwekei taabo. E na reke ami leave grant arei ao N na karaka te tine ni kangai ao e na bane ni bwaka inanon e okioki te bwai ane ao ai tera ae I kan taekinna Tia Babaire a roko Unaine n au abamwakoro ae Tabiteuea Maiaki, nao ti a kan rinea teuae tennaewa I aki kan atonga arona bwa are e a bon ataki, au an nora a *scroll up* iaon aia mobile iaa ti na leave grant ai rawata. Ngai I ti kangai nakoina ikoikota te bwai ane ao ikoti moa mwaitia kain Tabiteuea Maiaki ao a kangai eang ao iraman kaara, bwa kangai mwaitia arei ao iraman ae kanga mena. Iaa noo aio ngkai te mwaiti arei ao ai ti ibukin Tabiteuea Maiaki e tuai n rin Meang ao e tuai n rin Tarawa ao ane ngkane te mwaiti n ana motinnano te aomata ane kabutia ane.

E koaua bwa e bon kona ni karaoaki ane ao eaera ngke a karaoa aio I ataia ae nako ao a bon nanououa naba ao ae ngaia ti kuri nora mwina Tia Babaire e kaea ngkane te maroro Tia Babaire are kangai e bon rinerine raoi tei Kiribati. Ti a bon maroroakina te mena aei e bon rinerine raoi tei Kiribati ke rinerine ian ana *power te social media* ma taian *information* ae ana kabateteia ao ni karekea te kangaanga Kiribati e oki ngkane te rongorongo ane Tia Babaire.

Tara moa te maroro ane e bon rinerine raoi tei Kiribati nakon are e tangiria ke e a rinerine ibukina bwa 1, 2, 3. Ti a taratarai ara maroro te Tia Babaire, Tia Babaire te bwai ae nang kananokawaki riki Tia Babaire e a toki een te bwai aio ao e rebenako ngaira ara tia kauaaba kam rabwa kain Kiribati, ao kam rabwa naba kain Kiribati are kam aki rinea ara tia kauaaba bwa kam nang kanga ao kam a betanga ma taian *social media* ma taian *allowances* aika na bwaka. Ti aki naba kaburei ngkami ma e na ataia Kiribati te Tia Babaire bwa te aomata are e a tia ni kabonganaki irouia aomata tabeman bwa aia boto enga te aomata aio.

E tekateka i buki e aki tekateka i moa ibuakoia te koraki aika tekateka mai moa aikai aikawara te aomata aio are e a tia ni kabonganaki ao a uotiarake bwa aia man aia boto ao ngkai te

aomata aio e nangi ni kaawa ti kantaninga bwa e na riki bwa aia Leader e a toki nanomi. E ngaa te aomata ae nano ni Kiritian ae tangira riki te aomata n aki kabongana te aomata n aki akaka nakon nanona are e tangiria ao e tia, tioi *I finish with you* e aki teke au takete *politic* e nga te aoamta ngkane ae Kiritian ao ti a tetekateka mai moa. Eang arei ao arei e a kanga aron te bwai aio ti riai ni bwaina te nano ni Kiritian ma tera ao teuarei ma ibuki ane tioi, arei ao arei.

Ti a bon taraira te Tia Babaire ma ara maroro aika ti na mwemweki bwa bon iai te tangira iroura ke ti kabonganaia aomata n te aro are ti tangiria ao e aki teke ao ti aki tabe iai ao ngkai ko a teitei ao ko a taetae ko taku bwa ti kangai e kakawaki te aomata ao te nano ni Kiritian ao ngkana ngaira Kiritian ao ao ao aei. Ai kawara te aomata aio ai bon kawara te aomata aio ao e aki ti kawa te aomata aio a kaawa ma ana utu, a kaawa ma kain ana abamwakoro ai kaawara kain am abamwakoro. Ai kawaraa kain abam ngke a kabongana aia aomata n anaia ni kareberakea ao a tia ao a katikua ian kiboi.

Ngaia te Tia Babaire I ngare ao e tuai man toki ngareu n te onoono ae tabekaki aio ao na rangi n ongora n taian maroro akana ana mwemwe imwina bwa aekakira aekakin maroro aika na mwemwe imwina. Tia Babaire N na kaoka riki au maroro imwain ae bobo au tai. E na ataia tei Kiribati bwa te onoono ae tabekaki aio e na kangaraoaki aron tabenakoan te tia kauaaba ibukin te nakoa ni Beretitenti, bukin tera. Bukina bwa noria bwa are e karaoaki n ae nako ae ian te Tua e aki kaineti ma nanoia ao e teimatoa n aki kaineti ma nanoia bwa ibukina bwa ti temanna uoman teniman, aman, niman, onoman, itiman, waniman ae kaitaraira ngkai ti aki ataia akana nikirana te Tia Babaire. Ao ai ngaia ane te Tia Babaire ae a tangiria bwa ana iai aomata man party ni kabane e ngae ngkana a karako am mwaiti aoria n reke naba aia aomata n aekakin ae tangiraki.

Ane raoi bukina te Tia Babaire ao ti aki taetae ngkai bwa tao ti a taetae te Tia Babaire bwa tao e na ongo tei Kiribati ma a bubu nanora ao a roko nanora bwa ti ataia bwa e noria te tia onoono ao ae nang katamaroa nakon are e na tangiria ke nakon are a tangiria bwa e na kangai te onoono aio Tia Babaire. Ngkana ti ngai ma te Tia Tei aio mai Tarawaieta ao ti karaoa ara party ti katea ara party antai ae na ataia ti bon kona naba n tebenako. Ai akiakora ae ti uoman ao e a tebenako ana aomata ni kaitara ana aomata tao uangaun ma niman ke tengaun tabun ke tao e kan ngaun.

Ma te Tia Babaire ane oin te onoono ma n au maroro te Tia Babaire bwa N na *recap* riki au maroro e na ataia tei Kiribati bwa ti na titirakinira bwa bwaai aikai ke mwakuri aika tia ni karaoaki aikai are ti karaoia n te ririki ae nako e a tia ni karaoaki, ao e karaoaki *through the coalition* a reitia party aika 3 ke 2 ni karokoa aia mwaiti bwa e aoria n teke are a tangiria. E okoro are ti karaoia n te ririki ae nako Tia Babaire bwa bon te mwaiti mwaitira ao ti bon rinerine bwa mwaitira.

Tia Babaire tao N na moantai ni katotoka au maroro ikai bwa e a moanna n roko n tokina I ti kan kaoka riki te koaua are kangai te Tautaeka ni inaomata te Tia Babaire ti teimatoa ni mwakuri ian te Tautaeka ni inaomata, mwina e a ongora tei Kiribati ao a taku bwa ti a tia ni komuniti n ara waaki ae nako. Ti karaoa are ti karaoia ian te Tua ao ti ira nanon te Tautaeka ni inaomata are te mwaiti ngaia e na iraki nanona ao aio e kakaoraki iaa te Tia Babaire. Ti kabwebwerakeaki iai te Tia Babaire n ara kaawa ao ni Maneabara aika kakaokoro I aki kabwebwerakeaki ngai n te Maneaba ae temanna ma uoman e iraki nanona ke teniman. E karautaeka te aba nakon te mwaiti ane uarereke ao e iraki nanon te kaawa ae bwanin tao N na bon ti kaokia riki te Tia Babaire. Bon ti taabo aika iai uea iai ae kona n reke ane, i Tabiteuea akea te uea, Tia Babaire e mwemwe te taeka ae te tangira ao te nano ni Kiritian ma tera riki ti a bon karaoa raoi nanon ae ti taekinna nakon ae ti na taetae ao bon mwakuri tabeua ara mwakuri ti aki ataia ngkana tao taian raa babaire akana a tia ni wene irouia nakai. Ma ane ae noraki ao ti tarataraia mai ikai.

Tia Babaire au maroro riki iaon te taeka ae te kaminibaa akea ae kaminibaeaki Tia Babaire te rinerine ae nako are te *secret ballot* ae ti bon *secret ballot* naba ti bon korei ara araa ao ti nikiria n te baoki. E ti okoro te Tia Babaire n ae nako bwa iai ae ko manga karinna ae te tia kaninganinga ngke e a warekaki te aomata kai ti ane ae okoro ao iai ara tia kaninganinga, nakeke tabeman ao nakeke tabeman tao akea aia tia kaninganinga.

Ngaia are Tia Babaire e rangi n rarabwa te tabeka aio e a tia ni mwemwe ana maroro ara tia kaeka te maroro ti karautaeka nakon te onoono tao ai bon te kabwara bure ngkana arona bwa a matoatoa teutana ara maroro ke tao ana bwaka rawata n aki kakan ongora iroumi ngkami akana kam aki ongora. E aoria bwa are bon arona *it's politics* ma *politics is always politics* ao aio kawaina *change the act, change the constitution* ngkane te *question* e okiriko ni kangai *can we, are we*

going to be successful or not, it is time to change or not?

Tia Babaire I aki kan maroro riki mwina I a bon ngare raoi man au maroro aikai Tia Babaire ti a katoka iaora aia bau ara ikawai Te mauri te raoi te Tabomoa, n reitaki ma ana bau te Teniman temanna are bon te koaua ni koaua raoi ma te nano ni Kiritian n akea te bokewekewe, Te Tama, Te Nati ao Te Tamnei ae Raoiroi ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Ko rabwa Te Minita ara tia maroro are imwina ngkane bon Te Minita ibukin te Botaki ni Mwakuri ibukin Korakora

Hon. Kaotitaake Kokoria: *point of order*

Tibiika: Iai te Tua ae ko noria ae uruakak, iai ngaia ao kanakoa am Tua.

Hon. Kaotitaake Kokoria: Ko rabwa Honorable Tibiika N na ti bubutia te Tia Tei Te Minita ae moan te karineaki bwa I kariaia ae kona n taetae ibukiu ma e na aki taetae ibukia au utu ao abau ae Tabuaeran Ko rabwa Honorable Tibiika.

Tibiika: Ngaia Ko rabwa te Tia Tei, tia nakon ara tia maroro are imwina Hon. Tekeeua Tarati Te Minita.

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki imwain ae I anga au maroro ao e koaua aio moa kanga au bong ae nang okoro ibuakon bong nako bwa ai tibwa au bong ae akea au titiraki iai akea titiraki ae I kaekai n te ingabong aei. Ngaia are bon bwanau moa ni tibwa taetae n te tai aei ngkai I a tibwa taetae ao N na riai bwa N na kamauriko te Tibiika kain am taibora, te Beretitenti, te Kauoman, raou ni Minita, te Leader n te Kaitara, Taan Tei ni kabanea ao taan ongora I a reitai ma kain abau ae Tamana ao kain au tabo ni mwakuri ae te MISE ni kamauri ngkami n raoiroi te bwakantaai aei ao n aran ara Uea ao kam na bane ni mauri.

E koaua te Tibiika e a tia nako ana kaeka te Tautaeka iaon te Biira aio ibukina bwa e aki butimwaia moa n te tai aei ao n te tai aei N na anga naba tabeua au maroro ni boutoka naba ara itera are e aera ngkai ti aki butimwaia. Tao N na aki nang kaokioki rongorongo ma iai tabeua tenan point aika I taku bwa N na katerei naba nakon te Tia Tei ae karineaki mai Tarawa Teinainano are e a tia ni keiaki ni karaoa ana Biira aio I a kakaitau nakon aio ibukin ana kekeiaki n aron naba ae tibwangana n aron are e taekinna ibukia ana botannaomata. Ngaira naba are man ana itera naba te botannaomata ao ti noria naba man ara itera bwa e aki riai te Biira aio n uotakirake ian

bukina aika uoua ae I a tia ni korekorei.

Te moan tao bon te *technical error* aio n aron ae ti ataia ao tao n ana *drafting* ao e aki nang noria raoi bwa ngkana ti tara ana *amendment* ao e tangiria bwa e na onika *section 4* ao ngkane e na kona n riki. Bwa e na riki ngkane bwa 4(A) ao ngkana ti tara ara Tua ae ngkai te Tia Babaire e na riai ni karinna bwa tao 4.4(4) bwa e nang buretata ngkane ai manga A1 bwa e na riai ngkane bwa e nga ngkane bwa aikai ikai ti aki te *letter* ae kamenaki bwa tenan *number 4(1) 4(2) 4(3)* ao ngkane tao e a riai ni karinna ngkane bwa tao 4(4) ke tao. Kanga ane au taratara ngaia ngai irou kanga e aki riai bwa ti na bita naba aron ara *numbering* aron ara Tua aika wene ngkai.

Te kauoua n aron are e a tia n taekinaki e koaua I aki noria naba bwa e a kanga arona ngkane ngkana arona bwa e nang bitaki te bwai aio tera te *procedure* ngkane iaona tao e na manga bon *continue* tao ngke arona bwa e karinaki bwa tao 5(5)A(1) ke tao e kanga. Tao aio are e nang nanonna ngaia are tao e taekinna naba te Minister n te MCIA bwa e aki nang *sequence* raoi bwa tera raoi te *procedure* ae na iraki ngkana arona bwa ngaia ngai ae kanga I *doubt* bwa ti a mena iaa ngkane n tain te rinerine.

Ngaia are e koaua I nora aron ana namakinna ao ana kukune are e taekinna are kangai a riai ni kinaki *party* a riai ni uotakirake araia *party* nakon tao te *process* ane ni moan tabenakoaia taan kan rinerine. I nora aron kakawakin N na anaa ana taeka ae e nora aron kakawakin te party ao ngai ngkane N na manga titiraki bwa eaera ngkane ara party n ae nako iai te bwai ae karaoia ae bure. E aera ngkane te taeka ae te *democracy* ngke ti aki *respect* ke ti aki karinea n te *process* are ti karaoia bwa are n aron ae ataki kain Kiribati ao mwin te rinerine ae nako ao a reke ara Taan Tei aika angaun ma niman 45 ao inanon te waaki tao bon aron te waaki aio ma rimoa. Te nako ni katikitiki nakon am party ao ngaira te bae ti karaoia ngaira ake tao ti aki ao I karautaeka ngkana tao I karikina aio.

Ngaira n aron ae ataki ti aki karebaokiaki bwa ti a reke naba ngaira ake teniman, ngai ao Te Minita mai Butaritari ao Te Minita man te Onaoraki te Tia Tei mai Tabiteuea Maiaki are Te Minita ngkai n te Onaoraki ti aki karebaokiaki n te tai ae nako a bane n toki korakoraia Taan Tei n aron ae kam ataia, ao ti a mwiokoaki man ara party bwa ngaira ae ti na riki bwa te *interim.* Ti na tara moa te party bwa are akea ara kakumekume bwa ti a reke ao ane ngkane are ti a karaoia teuae te Tibiika, tera ti a karaoia ti a kataia e

roko ane ti maroro ma ngaia akea bwa e a raka bwa ai niman ara koraki. A manga roko akanne ti maroro ma ngaia ti aki buritia ni katikia nakoira ti aki angania $20,000 n aron ae taetaekinaki taian kairua rongorongo akane ao taian kaburiburi tenan kaunun, bwa enga ara mane ae $20,000 bwa ti na angan temanna ao bon Taan Tei aikai ana kona n taetae ni iratangaia ni kaotia bwa e koaua bwa a tia ni kareaki buaia n $20,000 n aron ae a taetaekinna tabeman ian Maneaba n taabo tabeua akea te mwane. Ma are ti karaoa tabera ian mwiokoara ao ti a nako ni weteia, ti butimwaiko ti a katairiki ma ngkoe.

E roko ane ao akea am kanganga iroura te Tia Tei e a toki nakoara ni Minita ngkane bwa are kanga ti a *caretaker.* Akea am kanganga iroura bwa ngai ngkai I roko ao I roko ma te rongorongo ae man au abamwakoro ae I tuangaki. Ngkana ko roko ao nnem Tobwan Kiribati akea bwa ai ngaira niman a manga roko akanne ti a manga butimwaaia ti a manga nako ni boo i Betio n ana auti temanna ti a manga boo i Temaiku ti a manga boo i Temaiku, ti a manga boo i Ambo. Ti mwainging ti kataia ni kakaungaia ara koraki akea te *corruption* ae ti karaoia, akea te Tua ae ti urua ma are aio kanoan te waaki ao I taku bwa aromi naba ngkami Taan Tei ngke kam a okira ami kain tekateka ao kam a karaoa naba ane ikoikotia ami koraki.

Akea bwa ti a roko n tengaun tabun akea bwa ti a roko n te teningaun ma teniman teuae te Tibiika e a boo te botaki e a bwanin te koraki. Ko taku bwa te mwaiti ae 33 teuae te Tibiika e bon rangi ni bubura e riaon te mwaiti are kanga ti kantaningaia n taai aika nako ao tao aio naba tao n ana history Kiribati te mwaiti ae 33 e a riki bwa teuana te party ae nang matoatoa. E kangaanga aron karekea te nano ae ti teuana inanon te party ma ti kakaitau nakoia ara Taan Tei ni kabane bwa iai te kaubwai are ti kataia ni kabwebwearake inanon ara party ae te taeka ae kakangai. Kaubwaira ti te bobonnano akea kaubwaira ti kaubwaira te bobonnano ao tera ae ti karaoia teuae Tibiika ti a katei ara komete ao e a kanganga ae ti na resolve teuana te issue ao a mwaiti ara issue.

Teuana ti na *fundraising* ti na karekea ara mwane bwa ti aonga ni kona nako ikanne ao nako ikanne, kakaai ami anga ni karekemwane. Teuana te komete e kateaki ibukin tao terana riki 3 ara Komete I aki rangi ni uringnga are te kateniua, are te kauoua kateara ara komete ae nang kakaea angan aron katebenakoaia ara *candidate* nakon te nakoa ni Beretitenti bwa ana kabanea aia tai. Ana wareware ana ataia bwa ngkana ti karaoi ara

mwakuri ao ana rinanon te Tua, ti na aki n are ti na karaoa ara mwakuri ao e ritinanikun te Tua.

Ngaia are e bon katabeaki te komete ma tabena e roko te komete e ribootina ana karereke. Ti kabuti nakoia bitineti ti nang kakaitau nakoia bitineti ake a buoka naba ara party. Teningaun ma teniman teuae te Tibiika, teningaun ma teniman ane e bane aban Kiribati mai Makin nako Arorae tao ti teuana te abamwakoro ae aki raonira bwa te abamwakoro mai Kuria ao I karautaeka ngkana I taekinna aio.

Mai Makin nako Arorae, Banaba, te Aono n Raina, Rabi aika inanon Tobwan Kiribati ao tera ngkane ara namakin teuae te Tibiika ti bon *confident* iroura ao ti taku tao aio nanon Kiribati ae anganira bwa ti nang bane ti a tia n rineaki ao a tia n oti bwanaia ara botannaomata iroura. Ngaia are ngaira iroura ai ara mwakuri ngkane are imwina ai tabera are imwina ngaira Taan Tei ni karaoi kanoan are imwina tera te *next step.* Ti na karekea ara Tibiika n aron ae ko a tekateka te Tibiika, ti na karekea ara *candidate* nakon te nakoa ni Beretitenti ti karaoi nakon te Tua bwa ti aki rawa bwa ti na mwakuri itinaniku te Tua.

Ao tao n arona ngkai ae a uotia nakai a tangiria bwa e na bitaki aekakin are mai imwaina nakon ae ngkai. Ngaia are I taku bwa te baere ti karaoi n ae nako teuae te Tibiika te *majority* ane te *democracy* tera bukin ae ti tataekina te *democracy.* Te *democracy* nanona bwa te mwaiti n aomata e *rules* n taainako te mwaiti n aomata ngaia ae babaire n taainako ao ti aki maroa te Tibiika bwa ai bon Kiribati are iroura ni kabane. Teningaun ma teniman ae bon bane aban Kiribati ni kabane aban Kiribati ake iraua 20 tabun ake kanga a maekanaki ae a bon bane n tekateka n ara party.

Ngaia are iroura ti aki nanokokoraki ngaia ngke ti a roko ngkane e a kawaerakea ana ribooti te komete. Te komete ae bon mwakuri iai ti aki ngai kain te komete ane ma a kawaerakea aia ribooti nakon te rabwata are teningaun ma teniman are ti aki kona ni babaire n te mwaiti ae teningaun ma teniman bwa e kona ni bong bongin ara mena. E kona ni boo te kauntaeka, e kona ni boo ae nang boo te oro bwa are aikai uaiakinan te tamaroa ae ti na aki tinanikun te Tua ao ti na tarai naba itera ake ti taku bwa ae kam a nori ngkai.

Tera ae ti a karaoia te Tibiika ti angan te komete bwa ngke kanga e kaan te tai ao e a kawaerakea ana ribooti, arei ara waaki ae ti na karaoia ibukin te nakoa ni Beretitenti ti a tia ti kakaitau nakoia Taan Tei ake a tia n anga nanoia bwa ana kakoroa te mwaiti are e

kantaningaki ian te Tua. Bwa are aikai kanoan te Tua e aera ngke ti karaoi aikai ti ribuaka, ti aki ma ti karaoi bwa ti na ira nanon te Tua ao aio te rongorongo are I taetaekinna naba ngke ti nako ni kaongora iaon Tarawa Teinainano ao abamwakoro ake ti kawari n tain te kaembein ae nako aei.

Tera ti karaoia teuae te Tibiika a nako naba rongorongo aika kam taekinna ngkai Taan Tei e aera ngke kam a karaoa arei te kaburaoki, e aera ngke kam bon aki kaotia kain te itera arei teuana bwa ana riki bwa taan kan rineaki naba. Tera ara taeka te Tibiika I kabwarabwara te Tua I wareka te Tua are kanoan te rinerine n aron are e a tia n taekinna te Leader n te Kaitara ao I taekinna nakoia kain te Maneaba. N na wareka te Tua nakoimi aei, *"E na butimwaai ara te Tibiika"* te Tibiika e aki kangai *"butimwaai araia kakairaman man party ma e a ti kangai naba naba te Tibiika N na butimwaai araia Taan Tei, Taan Tei ao ngke a bane n anga araia ao e a manga taku te rongorongo. Ngkana e raka iaon aman mwaitia taan candidate ao e nang riai ni waaki te secret ballot.* Ae ngkai n te tai aio ti a tuangaki bwa a bure baike ti karaoi e bure te *secret ballot* are ti karaoia bwa ngaia e aki ira nanoia. Ao e aera kai aki uotia nakon te kabowi bwa ngkai a taku ngkai bwa e bure.

Te Tibiika nanona a kamatauninga am kain tekateka bwa a taku bwa e bure te baere ko a karaoia, bwa a taku bwa te *secret ballot* are ti karaoia ti aki te *secret ballot* ao tao tera ngkane te *open ballot.*

Ngaia are I taku bwa akane taeka akane ae ti riai naba nang *be careful* ni maroro ikai bwa are baike are ko motikia te Tia Babaire bwa a raoiroi ma irouia nakai a bure tera tokin aio te Tia Babaire uotia nakon te kabowi. *Challenge* bwa e bure te *secret ballot* are ti karaoia nakon ae ti a uotia mai ikai n taetaekinna ni kaburiburi. I arani aikai bwa tenan tanginiwenei, tanginiwenei bwa aki rauaki n te mwioko ae nako ao tao ane bukina ae nangi e nang kanga bwa are bon Kiribati ae babaire. E aera ngke kam a katuka ami Tia Tei ikanne taiaoka bwa e na raonira bwa ti aonga n ae koro ara mwaiti are are quota ao ti a kona n reberake. Ti aki manga kan taekinna bwa antai ma antai ma kam bon namakinna kanoan te waaki ae nako.

Ma I taku bwa te bae ti karaoia teuae Tia Babaire a nangi n *legal* nang etiruru ian te Tua ao ti karaoia ao ngke a kabwarabwara nakoia Kiribati kain Maneaba ake tabeua ao a taku, *Te Tia Tei ngaia bon ane kanoan te mena, kanoana ao tera ngkane ae ti a urua tera ngkane ae tia urua n te Tua bwa ao are tia karaoia bwa are te Tua ae e a tia ni wene imwaira ao a*

tia naba ni kakaraoaki n taai aika n aron are e a tia ni kabwarabwara Te Minita n te Onaoraki baika aki boou te karaki.

E koaua te Tibiika ti rangi ni kakaitau nakoia Taan Tei ake a tia n anga araia ao teuana bukina ngke anga araia ao a taku ti na kamanoa ti na *sacrifice* ao ngkai aranaki n te taetae irouia tabeman bwa kaburaerae e kamatauninga te taeka ane ao e kaminiba, e kamatauninga. Bwa nakai ngke a karaoia bwa are kanoan te Tua ao a taku e taku temanna kabwara au bure N na mwaneweia.

E taku te Tia Tei mai Onotoa N na tei N na anga arau bwa N na anga nanou ibukin abau ae Onotoa bwa e na aki karibwaki au Tia Tei are au ikawai, nakeke tabeman anaki naba nanoia ao a kukurei ko ataia bwa tera ae riki Tia Babaire. Kain te party ae mwaiti ae kan anga nanona, ngai temanna ae I kan anga naba nanou bwa N na katana au Beretitenti ma are e a koro naba te mwaiti bwa ngke arona bwa e tangiraki bwa onoman ngaira naba ana rin arara. Ao N na nako ni karautaeka nakoia kain Tamana ni kangai tai rineai bwa ti anga arau bwa arei ao arei arei.

Ma are aio kanoan te Tua ae ngkai ti aranna n te tai aio bwa e a kamatauninga taekinana angkoa a kaburaerae, aki kaburaerae naakai, naakai kanoan tangiran aia party irouia kanoan tangiran aia party irouia tangiran aia abamwakoro irouia. Bwa ngke a rineaki ao a tuangaki nnem Tobwan Kiribati, nnem kona mena irarikin am Beretitenti, nnem te Tautaeka are Tautaeka n te tai aei ao ngke a roko a roko ma te motinnano ane.

Ao ngke a kataetaeaki naba n abamwakoro tabeua ao a taku ko a kanga n riki bwa te mena, eang bon nnen ngke I mwananga man au abamwakoro ao bon nneu aei I tuangaki e ninikoria n taekinna. Bwa are aikai kanoan te waaki, kanoan te waaki ian kakoroan te Tua ma ti aki te kaburaerae bwa are aikai kakoroan nanon ara Tua are e a tia n taekinaki.

E koaua te Tia Babaire n te wiiki ae nako ao ti maroroakina Onikan te Biira. Te Biira iaon Onikan te Tua ae Maungatabu bwa e na karaakaki ke e na kakeaki e na bitaki te ware are 3 nakon aman. Kabwara au bure te *minimum of 3* ke te toki mai inano ae teniman ma e na aki raka iaon aman. E koaua e abwabwaki te maroro ti boutokaia ian ae rawata naba ara katamaroa iai ngaia are I taku bwa te Tua aei kanga tao e nang *too early* e rangi ni moantaai bwa e *premature* bwa e riai moa n tataningaki te Tua arei.

Bwa ngai naba I omaraa bwa ngkana arona bwa a reke ara part inanon te Auti ni Maungatabu ao ai nimaua ao tao ti nang bane ni kawaerakei ara aomata aika kakauoman bwa are *not more than 2* ao ti a bane ni kawaerakeai. Ai tengaun kanga irou e a nang katangaa e a kabetanga e a kabetenga ngaia are irou tao ti a tataninga moa arei bwa are e aonga n ae ti a manga kona ni manga *align* ara Tua are Maungatabu ma ara Tua are kanga Tua tenan *ordinance* ke tenan *Act.*

Ngaia are aikai teuae te Tia Babaire ara Tua aika ngkai te Tia Babaire tao N na taetae iaon ara Tua ae Maungatabu bwa are e koaua rinean ara Beretitenti ti nang taetae ngkai iaon rinean ara Beretitenti. Ngai temanna ae I nang boutoka naba are e a tia ni waaki mai imwaina are bon ara Tua ae wene ngkai ae ngai temanna ngkana I nanakonako ao au *counterpart Minita* ake I nako ni kaeai ao a rangi ni kamoamoa ara Tua ae Maungatabu. Tao N na anga bwanau ni kakaitau nakon ara moan Beretitenti bwa e koaua bwa a kona ni kabae ara Tua ae rangi n okoro ma tuan te Kaomanwareta aaba ake kanga ti mena ma ngaia ian te Commonwealth I taku bwa tao ti ngaira n Tebetebeke ngkana tao iai riki. Tao e kaokoro tao ngkana iai riki aaba n Tebetebeke ke tao ana *territory* ngkoa *America.*

Ma ngaira n Tebetebeke raora aika angina n Tebetebeke ti rangi n okoro bwa are ti rinea ara Beretitenti iroun te botannaomata a kaokoro ma Nakane ao tao ane bukina ae nang teimatoa ara Tautaeka, tabeua taabo inanon tao 6 te ririki ke tao inanon 4 te ririki ao tao e a kan reke naba 3 ke 4 aia *Prime Minister.* Ngaira inanon 12 te ririki ngkai ao e teimata ana ka-9 n ririki ara Beretitenti ae ngkai e teimatoa ni Beretitenti ao angina ao I taku bwa ai ngaia ngkai ara Beretitenti te kabanea n *Senior* ngkai irouia kain ana kauatabo n Tebetebeke bwa are akea teuare mai Samoa are te *most senior.* I taku bwa ai ara Beretitenti ngkai temanna ae rangi ni karineaki naba n Tebetebeke bwa are bukina bwa e a rangi ni maan ao ti kanga n rangi ni maan bwa bukina bwa iai ara Tua aika ranig n raraoi ngkai ti nang okoro ma ngaia. Ngkana ti nori aaba aika irarikira ma ane naba buakakan ae a nang mwaiti te party.

Teuana nakora nako Vanuatu ao I maroro ma temanna Te Minita au *counterpart* Te Minita mai Vanuatu, bon raou naba ngkoe ngkoa te Tibiika n nako n te tai arei ao e kairiira nakon ana Chamber Vanuatu ao ti mataku n ana Chamber ao ti maroro ma teuarei ao ti taku ao iraua te party ikai. E taku te party iaon Vanuatu *more than 10* iai ane uoman kaina te kabanea ni bubura kaina itiman ao iai are niman

iai are teniman, iai are bon ti ngaia. Ngaia are aekan Tautaeka akane ao aekan tenan system are a waaki iai e rangi ni kakai bitaki aia Tautaeka bwa are a manga boo nanoia akekei a manga raai nakon arei ao a ti kabwaka naba te *Prime Minister* ao a manga rinea aia aomata.

Ngaia are ngkane ti nang kakaitau bwa aio ara Tua ngaia ngai irou a nikoa moa ara Tua n te tai aei. Tao iaon are te Constitution are ti na manga katamaroa bon te bwai teuana ane. Ma n te tai aio ae ti mena ngkai iai n te tai aei kai kanga irou kanga e raoiroi bwa kanga akea moa te kabuanibwai. Tao e koaua tao ti na kaitiaka mwin ae nako ao n aron ae taekinna raou ni Minita nanona ti bon katangaina ngkai nakon Kiribati bwa te baere ti karaoia na e nako e rangi n 100% te etiruru.

Ma e koaua are ai kanoan te *politics* teuae te Tia Babaire, taai tabetai ti taekinna ngkai ao ningabon ti a manga kaokoro ara taeka. Ma e koaua ti kataia ni wareware n taai ake n rimoa bwa are iai tenan *article* a *share* nakoira kain te komete are kateaki ibukin karekean ara Cabinet ao a kaoti baika riki n tain te moan Tautaeka ngke e ranganako teuare e na bon riai ni Beretitenti ni *Prime Minister* kabwara au bure e na riai ni Beretitenti. Tao ngkoa tao te *Candidate* e aki roko n te oti arana manga n te rinerine are imwina are manga 2007 manga iai naba te bae karaoaki.

E koaua are ti tuai n roko n taai akane teuae te Tibiika ma n aron tenan rongorongo ake a tauraoi ao ti kaongoaki bwa ngaia bon baika aki boou. Bwa e aera ngke a karaoia ti aki kabureia naba bwa are tao ane naba kanoan te Tua ae a karaoia n te tai arei. ngaia are taku bwa baika karaoaki e nangi n otara te ototara ao ngke arona bwa e noria tao te Kaitara bwa e bure are ti karaoia e a kaman roko n te kabowi. E a kaman rebetau n te kabowi bwa nakai a nang *keen* te bae te kakateitei aei, e a kaman roko n te kabowi bwa e bure te baere ti karaoia.

Ngaia are tao e na bon rau nanon Kiribati bwa are baika ti karaoi n ae nako a nang n etiruru ao tao ngaia aio ngkane kaetakin te bwai are angkoa e aki nakoraoi n aia taratara ma ngaira iroura n te tai aei bwanan Kiribati. E aoria bwa are bwanan Kiribati are kam taku ngaira naba bwanan Kiribati ngkai ti mena iai ae ti taku bwa aio moa ti aki moa aio taina bwa tao e bon nikoraoi moa n arona ao n teina ae ngkai.

E koaua te rinerine ae nako e bon kabuebue ao ngaia tao aio maranako ake a uotaki nakon te tai aei bwa ana kaetaki. E nangi ni bati te ngurengure, e koaua ti taku bwa e nang akea te waaki n nangi ni

kaiangatoa bwa are e manga kaoti temanna, ai rabwara naba nano aika a kona ni kaotia n te tai teuana ma teuana bwa tao a tauraoi nanoia ni manga kairiri ma are ti katkua nakon Kiribati. n tokin te tai ao Kiribati ae anga bwanana inanon ana rinerine. Ti na aki kamangora naba Kiribati ni kangai ao akea aki rinerine tao a bon ribai ngkami ma are bon kanoan te *democracy* bwa e ngae ngke tao temanna te raka ke uoman ao e a reke naba bwa te Tautaeka ao ngaira ngkai ti a Tautaeka angkoa bwa ti nang karaoi ara babaire ni kangai. Antai ake aki rinerine tai kabwaka nakoia aia mwane ni kara, antai ake aki rinerine tai kabwaka aia mwane n aki mwakuri kanoan te Tautaeka ngaia are ti na karinea ae nako ao ti na rau bwa e a tia ae nako ao ngaira ti na tabera bwa taan kairiri ngaira ti na karaoi naba baika raraoi akea ae na tiku imwintaa n aron are ti taetaekina.

Tao man au taeka aikai teuae Tia Babaire e aki koro au tai I a katikua bwa ai mauriu are nikirana I angania tariu ma mwaneu akana a kan taetae ma I kaotia I karautaeka nakon te Tia Tei ae moan te karineaki mai Tarawa Teinainano bwa I totokoa moa am Biira n te tai ian bukina ma rongorongo ake I a tia ni kabwarabwarai n te tai aei ao Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa Te Minita ara tia maroro ngkane are imwina bon te Tia Tei temanna ae karineaki mai Kiritimati Hon. Teribwa Taabe te Tia Tei.

Hon. Teribwa Taabe: Ko rarabwa te Tia Tei ngkai ko angani naba au tai n te bwakantaai aio imwain ae I waaki ao bon te bwana ni kamauri riki nakoira inanon raoiroi ao tamaroan te bwakantaai aio. Nakoim te Tibiika ma kain am aobiti, te Beretitenti, te Kauoman, Minita, te Leader n te Kaitara ao bon ngaira ake ti a roko n te tai aio ao te koraki ake a ongora a teimatoa n anganaki te maiu iroun te Atua bwa ana karaoi tibwangaia ibukia ana botannaomata, te bwana ae mangori ao kam na bane ni mauri.

I teimatoa ni kabwarabwara nakon te Biira are e uotaki n te tai aio ao I teimatoa naba ni boutokaia ian bukina ae N na bon kabwaranakoa naba. N te tai aio te Tia Babaire ti karautaeka bwa ngaira te tao ngaira te koraki ake ti boou ti aki iri kanoan taai aika nako ao n aron ongongorara ti ongongora naba e kanga aron rinean te Beretitenti iai te kaburaoki ke iai tera. Kanga ti aki kan tarai akane bwa tao akane tao ai bon kanoan te waaki ma imwain ae I nakon au point aikai ao te Biira aio te Tia Babaire kanga e bon kauringaai naba iaon uarerekei ngke I nanako ni kaea te reirei n Taabati.

Ao teuana te karaki ae aki toki ni kakarakinna nakoiu au taan reirei n Taabati rineakin teuare Tavita bwa e na reke bwa te tia kairiri ao ngke a roko n tei imatan tao te Burabeti ke antai are kanga e na mena. E roko tarina ae rangi ni aintoa ma n rangi ni bubura iai e mwatikura ane, ti aki aio, e manga kaoti are imwina, ti aki naba aio, a bon bwara nanoia teuae te Tia Babaire ao n tokin te tai ao e nako ni uotaki temanna mai te tia kawakin tibu ae ni mamate rabwata kanga a taraia a taku. Aio ai bon akea bonganana ma e kamimi bwa n tokin te tai ao aio.

Ngaia are tao e koaua te Tia Babaire bwa a kona ni mwaiti aron ara iango n taratara ngaira aika aomata ao e koaua ti kona n taratara n aia taratara tao tenan *politicians.* Ti kona n taratara n aia aron aia taratara tenan Lawyers tao ti kona n taratara n ara taratara n aomata. Ma ni bon tokin te tai te Tia Babaire ao teuarei i karawa e a bon kaman rinea te tia kairiri inanon te tai teuana ma te tai teuana. Ao ti karabwaia taan kairiri ake a tia ni kaira Kiribati ma ngke e moan waaki te kairiri ni karokoa te tai aio bwa I taku bwa ngkana ti bon noria naba ao ti aki naba aomata aika rineaki ao a uota Kiribati nakon te kangaanga ae tao ti a noria n taai aikai bwa ti a bon rotaki n te kangaanga.

I taku bwa bon angiina taan kairiri ake e a tia n rineia te Atua e a tia n angania te onimakinaki ao inanon aia tai ni kairiri ao I taku bwa e tei mataia n taainako bannan ke Atua ae ana kairiri bwa ana kairia aomata. Aki kairia tao tenan man aki kairia tao tenan Computer are a taona mwina ma a kairiia te botannaomata. Ngaia are I teimatoa ni kabwarabwara nakoia naakea a tia n riki bwa ara taan kairiri ma ngke e moan waaki te aba ni karokoa te tai aio ao ti bon noria naba bwa e ngae n rinanon ara *politics.* Ti na kangai ti na kabwaka te Beretitenti ti a kakaea angana ni mena ma ni bon tokin te tai e na manga bon tebenako naba te Beretitenti are e a kaman rineaki iroun teuare ngaia ti bane n tautoronaki irouna n te bong teuana ma te bong teuana. Ao ni katoa ingabong te Tia Babaire ao ti roko ikai ao ti anga te nebonebo ao ti bubutia tamneina, taiaoka mena ibuakora, kairi ara iango nako ara babaire aika raraoi bwa ti na katebenakoa te kabanea n tamaroa ni iango ibukia ara botannaomata.

N na okira ngkane te Biira aio te Tia Babaire ao e koaua ae ti aki ngai naba te lawyer ma n otau n te Biira aio ao tao e na kataia n *address* tao taian kangaanga ae nako ao e koaua ae ti aki tao ti n te rinerine ae nako. Te rinerine ake mai imwaina tenan kaburaoki ma tao tenan raa. Ngai n otau n te tai aio e kangai tao n te Tua

ae ngkai tao ti teniman nakon aman aika kona ni katebenakoaki man te Tua naba aio e aki *specify* bwa akana teniman, aman akane ana katebenakoaki mai iaa ao tao ngaia ane bukina ae kanga e a bwebwerake te iango ae ti a kangai ao tao mena ao tao e na bongana bwa ti na kataia ni kanakoa ara onoono aio.

Bwa man te onoono aio ngkane ao tao e a kona riki ni kangai ngkana tao uoman ke teniman ke aman ma tao ana roko man taabo aika kakaokoro tao tenan party aika kakaokoro. Ti ataia bwa n te onoono ae nako ao a kataia ngkai n uota rikaki te mwaiti are 3 nakon 2 ao I taku bwa akea naba buren ae 2 bwa are e na bon roko n tokin te tai ao tao ti nang manga katotongi abaa aika America, Australia, New Zealand are ai bon ti 2 te party bwa teuana n te itera teuana ao teuana n te itera teuana.

Ngaira n te tai aio te Tia Babaire ao are ti tabe n *develop* bwa are ti uarereke inanon te *politic* ti nang tibwa inaomata ni iraua 79 ke 78 te Tia Babaire ai tibwa irabui ara ririki ao te koraki akekei ai rabubua te ririki ao inanon aia tai ao a tiku ti 2 te party tao bon ngaira naba ane ti na roko iaon kawaira. Ngaia are tao te Tua are e na bitaki te number nakon antai 2, 3, 4 irou kanga e aki nangi ni *matter.* Ma te bae e kakawaki irou bwa bitaki bwa ana reke mai iaa ao tao e koaua inanon ara tai n *debate* ao tao n *argue* ao tao inanon ana tai ni karaoa ana *presentation* tao te Tia Tei mai man TUC are ana Biira te Biira aio. Ao e kataia ni kabwaranakoa tera bonganana.

Ao ngai irou I taku e rangi ni kakawaki I taku bwa aio ti na kataia ni uota aio e butimwaeaki ke e aki ma te kantaninga ae kangai *when you fail, your next win will always come back stronger* ao ko aki kona naba n ata te tokanikai ngkana ko aki *fail.* Ngkana e a bon bubutimwaeaki naba am Biira n taainako n taainako n taainako ao ko a bon tataku naba bwa ko a bon tokanikai akea am kangaanga ma inanon totokoan tao te Biira are uotaki n te tai aio tao e na kona ni manga reke te iango *okay* ao tera riki tamaroana ao raoiroina nakon taai aika na roko.

Bwa are e bon kiriaria manga rinean te Beretitenti teuae te Tia Babaire bwa are ai tibwa iraua te ririki aio ao tao inanon te ririki ao imwain riki te tai are e a kaan ao tao e na kona n okiraki ana Biira te Tia Tei are temanna man TUC ao te Tia Tei are te Kauoman naba TUC ao tao antai ae na ataia ao e na kona ni *merge* ao ti na kona n roko n te kantaninga ae tao e na tamaroa riki ti na kanga ni katamaroa riki aron te rinerine nakon taai aika na roko. Ti na kanga ni karekeia bwa ana bon kona n roko

man tao tenan parties aika kakaokoro.

Ao e koaua te tai moa aio ao e totokoaki ma uringnga bwa are bibitaki naba kanoan te bong ao te tai ao eti ae kam taekinna te tai moa aio ti na riai ni babaire bwa are ngaira te mwaiti ao e koaua e bon eti ti anga ti bon kariaia ao ti karinea ane bwa are ami tai. Ngaira ara bwai tao te anga ara iango kam butimwaia ke kam aki ma e na reke bwa katabetabean am iango ao n te taina tao e a manga bon iai te bitaki are ti bon aki kona n ata kanoan te bong teuana ma te bong teuana.

E taku te taeka n te Baibara iai taai n tang, taai ni kukurei, iai am tai ni kimarimari ao ni kabaia, iai am tai ni kainano, iai tain bwaai n taainako ao e koaua tao n te tai aio. Aio moa ae ti a mena inanona ma te bae e kakawaki bwa tao ngaira ke ti tabeman ke tao kam taraira bwa ti ngaira teniman e na bwakara are ti *contribute* naba. Ti anga naba ara iango aika ti taku bwa a raraoi i bon iroura ti taku bwa a raraoi ma ngkana tao e aki noraki raoiroina iroumi n te tai aio ti kabwarai ngkami ma tera ngke e riki ara iango n te tai aio bwa katabetabean ami iango imwain manga te rinerine ae na roko ae te 4 n ririki. Bwa are ti aki kona n ataia inanon 4 te ririki iai iroura aika ti na tekateka ikai ke tao imwain 4 te ririki ae na roko tao ti nang manga tei ni kauringia tabeman bwa tao a rin n ruanimateia ke tera.

Bwa are ti aki kona naba n ata ana tai ni wewete ara Uea teuae te Tia Babaire te bong ma kanoana ma ngkai ti tei inanon te bong aio ao tao aio moa ara *contribution* ngaira ake anganira te maiu ao te ikeike bwa ti na anga bwanara ao ti na uotarake. E na uotakirake te bitaki aio tao ian ara koaua ae ti taku bwa tao e na bongana tao e na iai bonganana ao e koaua n arona e ti noria n taai aika nako ao ti aki n ti n te rinerine ae nako bwa tao bon ake mai imwaina. Imwain ae ti a rin n te *politic* ao ti a nonoria naba e kanga n ae e a mwaiti kain te itera arei e a kanga n ae e a uoman ke teniman e aera ngkana e a bon ti katebenakoaki are bon ti temanna are bon ti ngaia te *candidate* ae bon arei bon man te *party*. Arei bon man te party, ti na aki manga kanakoia tao ti uoman bwa tao e koaua naba are taai tabetai ko a manga bon nanoanga are te kauoman ke te kateniman. Bwa are anga arana bwa tao e na protect ara Beretitenti.

Ma kanga ni bon ara *common sense* naba kanga e a manga bon ao tera bonganaia akekei terana okoro aia *status* ngke a rineaki mai irouia aia aomata ao e a katebenakoaki aran are temanna bwa ngaia tao bon ngaia raoi te tia kauaaba ao akekei a riki bwa kanga taan katabetabe. Tao

taan ti aki kamanena te taeka ae te kaburaerae bwa kanga e a nang *downgrading* riki te *term* ane te *terminology* ane nakoia ara koraki. Ma tao ti arannia bwa tao taan katabetabe bwa tera am namakin ngkana ko a riki bwa kanga te tia katabetabe. Akoa e ti kakawaki koron te number ma tao e koaua bwa aikai te Tia Babaire ara taratara inanon te tai are ti ataia bwa te Tua e kauka kawaira ane ao eti are e taekinaki bwa taian rinerine aika nako a bon bane ni *constitutional.*
Engae ngke tao iai te kaburaoki ke tera e rabwa ane I taku bwa te bae e kakawaki bwa ana ongo kain Kiribati eti bwa a bon bane ni *constitutional* aron te rinerine n ae nako bwa a bon ira raon te Tua ma tao aio aron ngkane ai kakaean ngkane katabenakoaia ake taan tebenako ae tao ngaia ane ae riki bwa kanga kamamaraia tabeman. Ngaira ti taetae tao ibukina ngke tao ti ngaira n te moan tai ti ngaira uoman ao bon ngai naba are I titiraki te Tia Babaire ngkana ko uringnga n te tai arei.

Are I kangai ao e raoiroi bwa ngkai e a bane kain tao ti teuana te party n rineaki iai te Tua iaona ae e a tau te kabanetai ni manga nako riki ni kaembein ni kabanea ana mwane te botannaomata bwa are ai bon man teuana te party e aera e aki kona naba n *declared* are bon temanna te *candidate* bwa e nang riki bwa te Beretitenti. Ao I a manga tuangaki ti aki bwa are bon inaomataia te botannaomata e na okiria te botannaomata, ma ngkana tao ti a roko n te aekaki n *situation* ane iai bitaki ae ti kona ni karaoi nako iai ke akea.

Nakon ae ti na manga kabanemwane tao manga bon irabubua naba tengaa te mwane ae na bane ae aia mwane kain Kiribati ibukin te nako n rinerine ngke ti a bon ataia bwa e nang bon reke temanna te aomata. Tao tera ngke e a noraki naba riain ane inanon taina bwa tao inaon te onoono aio ao tao ngkana tao e aki butimwaeaki bwa tao iai te katamaroa ao tao teuana te katamaroa ae na noraki ao ngkana ti a noraki te *situation* are ti teuana te party n arona e riki tao n taai aika nako, ao I *candidate* mai iai tera te babaire iaona e na manga okiria te botannaomata ke ti a kona naba ni karaoia mai ikai bwa tao e a uarereke riki te kabanemwane. E aki bane riki aia mwane kain Kiribati ao e a waekoa naba ni mwakuri te Tautaeka are e reke n te tai ane e aki manga kabanetai nako ni biriaitua ni kaembein ni manga inanon iraua te namwakaina ke tera nakon ni kabanemwane ma e a waaki naba ana mwakuri ao tao e abwabwaki riki aron aia mwakuri ibukia kain Kiribati ni kona ni waekoa n tia aia kainibaire.

Te Tia Babaire teuana naba tamaroan iroun ae kanga tao e na bon rineaki man taian party aika kakaokoro bwa tao e na bon e na *create* naba te *competition* I taku bwa ngkana a kona ni mwakuri 2 tenan *party* ke 3 ao ana kona ni bon tiroi n tiring aron aia kainibaire toaia ake a kaiangatoa ma ngaai tera ana kainibaire arei, tera ana kainibaire arei tera ana kainibaire arei. I taku bwa ngkana e mwaiti tao 2 ke 3 tenan party aika kona ao I taku bwa e na kona n otinako taian *policy* aika raraoi riki ibukia kain Kiribati.
Ao I taku bwa ane te bwai ae nang kakawaki ma ngkana tao ai ti teuana ae *dominate* tao e aki rangi ni kakaongora e aki rangi ni kakaongora nakoia kain Kiribati, ao tao e na aki naba nangi ni *create* te Environment are tenan *policies* ke tenan motinnano ake ana karaoaki n te tai ane tao ana rangi n tamaroa.

Kabwara au bure I aki kangai bwa tao taian kainibaire aika ngkai ae ana kainibaire te Tautaeka a bon aki raraoi I ataia

Tibiika: Te Tia Tei I a butiko kona waakina am maroro ma N na ti butikoa moa ngkana ko katoka moa kain bwanam bwa e a boo moa 4 are ara tai ni kamwaimwai buara n te mena n ranibue nako tao te mwaitoro, ao ko a manga ti oki ao ko a manga waakina.

I kabwara au bure ngkai I a katokiko ma are kanga e a boo moa ara tai are ti na riai ni motirawa iai. Ao I a kabwara te auti ma ngkai ni karokoa iteran 4 n te bwakantaai aio ao e motirawa moa te auti.

MOTIRAWA NI KATOKI TAKA

Tibiika: Ao ti a waaki nakon are ko toki iai te Tia Tei ae ko karineaki I anganiko te floor.

Hon. Teribwa Taabe: Ko rarabwa te Tibiika ao e raba riki ngkai e kona n reke teutana te break ara kantaninga bwa a reke kanoan biritoia ara koraki ao e manga reke korakoraia ibukin te bwakantaai aio.

Ao te kamauri riki ngkai ti a manga okira nanon ara Auti n Tei ae moan baan te karineaki aio kam na mauri. Ao N na reitanako au maroro te Tia Babaire e koaua ae e a bon roko nanou bwa kanga e nang roko ao I a toki naba ao I a manga bon titiraki tao iai au bure ngkai e a katokai te Tibiika tao I a nang ni biri ritinanikun te *debate* n te tai aio ao I a mwaninga are ngaia te tai te tai ni kabwakantaai ao e rabwa bwa e a nako ane.

Ma e koaua te Tia Babaire tao n tokin au maroro ae nako ao I roko n te point are tao teuana bonganan are ana kona tao otau man te Biira aio are e na kona n reke tao tenan

candidate man tenan parties aika kakaokoro bwa tao e na bon e na *create* te *competition.* Ao e koaua ae te *competition* bon te bwai ae moan te kakawaki te Tia Babaire bwa ngkana ti ataia bwa tao bon ti temanna ae na bon nako man ara party aika kakaokoro ao ti bon aki kona n rinea temanna ae ti bon ataia ae na bon aki kona n ira buakon te kauabaa.

Ti na bon bae ni kakaea ae te kabanea antai ara *best* bwa e na kona n rinnako ao I taku bwa ane te point ae moan te kakawaki bwa ti aki tangiria ara taan kairiri aika ti na karinnakoia aika ti bon ataia bwa ana aki kona ni kaira tao Kiribati inanon te tai teuana ma te tai teuana. Ma ti ibukina ngke tao iai te mwaiti iroura ao ti a karinnakoa naba temanna I taku bwa ane teuana noran riain bitakin tao te Tua ian te onoono are e uotaki n te tai aio. Ao e koaua bwa inanon naba warewarekan te Baibara ao e bon taekinna naba inanon tain te kaboo birimwaka ao e koaua ao e manga bon a kaai ni kaboo birimwaka e na bon bae ni iai n taainako ae moanna ao I okiokira au point te Tia Babaire are e kangai.

Tao e koaua bwa ti kona ni iai te *politics* ti kona ni kamanena ana *power* te mwane ti kona ni kamanenai rabakaura aika kakaokoro ibukin katebenakoan ara aomata ma ni bon tokin te tai ao te rinerine e a bon kaman tia ni karaoia teuare ana bwai bwaai. Bwa ngke ti bungiaki teuae te Tia Babaire ao e karikiraa *for a purpose* ane te bwai ae tao ti na aki mwamwaninga ngaira Taan Tei ti karikaki bwa ti na *serve other,* ti aki ti karikaki bwa ti na riki bwa taan toronaki ibukia te botannaomata ma ti na riki naba bwa ti na karineia te botannaomata. I taku bwa ane te bae e rangi ni kakawaki te Tia Babaire te *respect* nakoia raora.

Ao n taai tabetai te Tia Babaire ao tao I tekateka ao inanon te maroro kanga I a moanna ni kakauarerekei bwa tao taian tabonibai ti a manga tao kotokoteaki ao tera ae a riki. Ma e koaua bwa tao ane naba teuana tibwangara ngke ti karikaki bwa kona butimwaea naba te koteaki bwa ngkana ko aki kona ni butimwaea te koteaki ao ai bon tera bonganam ngke ko karikaki te Tia Babaire. E rabwa au kantaninga te Biira aio ao man te *competition* are ti na kona ni katebenakoia ara taan kairiri tao man ara party ao ana kona n reke bon taan kairiri aika tamaroa.

Te *Freedom of choice* te Tia Babaire ao e koaua are tao bon ane ana *Foundation Democracy* ao tao ane teuana ana *failure* ara *system* ae ngkai bwa are e aki raoi *specify.* Bwa are nake ti na katebenakoia ake tao uoman ke teniman ke aman ana roko man taian party aika kaokoro ngaia

are ngaira tenan *politicians* ti a kamanena te *politics* ni *influence* aron te rinerine. Ngaia are ti a ti menaia ti a ti karekeia kain tao ara party bwa are ngaira kain te *majority* n te tai aio ao ngke e a tabenako ara koraki akea aia *choice* te koraki tao iai aia rinerine are ana mena ma e nang *limited.* Tao te bae e kakawaki e na bon *open up* bwa e aonga ni iai aia *freedom choose* ana bon kona n *exercise* inanon tain te rinerine.

Ao e koaua I aki kaburei aron aika nako bwa are aika nako a bon *operate* a bon bane n otinako *within* ara *legal framework* ma tao n te tai aio tao ngaira aikai ti a nora riaina tao e koaua e kakawaki ae na iai teutana te bitaki. Bwa tao man te bitaki aio ao antai ae na ataia bwa tao e na uotira riki nakon te tamaroa ae raoiroi ao tao te bitaki naba aio e na *avoid* te situation are a bon bane naba n roko tenan *candidate* man teuana te *party.* Ao ni bon tokin te tai ibuakoia tenan *candidate* akane ao tao manga iai te takakaro buaka bwa are bon kanoan *politics* e manga reke te kangaanga bon imarenaia. Tao iai ae kona n *defect* iai ae kona ni manga bitaki nanona.

Ngaia are au kantaninga bwa te onoono aio e na bon e na bon kaineti raoi ao e na bon *make sure* bwa tenan *candidates* ake ti rineia ao ti katebenakoia ake man ara *party* ao akane raoi bon tenan *best* aika ti na bon ana rinnakoa te marae n takakaro te marae ni kauaaba ibukia kain Kiribati. Te Tia Babaire ti okiokira ara kibu ni kora ke tao au onimaki teuana are iai tain bwaai ni kabane ma e koaua ngaira iroura tao aio taina.

Tao iroun te Tautaeka tao ti aki moa aio taina tao iai riki taina ao ti karabwa ane. Te bae e kakawaki te Tia Babaire bwa ti a mwemwekia n te tai aio ao tera ngke e nora riaina te Tautaeka ibuakon ana totokoa ke tao ngkai e totokoia moa n te tai aio bwa tao ti aki taina ao tera ngke e a manga reke aron taian bitaki aika tamaroa imwain manga te rinerine ke rinean te Beretitenti ae na roko.

Ao n aron are I taekinna te Tia Babaire tao e koaua ae nang *too early* aio bwa are tuai ni manga kaan rinean te Beretitenti ma tera ngke e kona ni waeakoaki n tobwaki tao te kangaanga ae a noria ara botannaomata, te kangaanga ae kataia n *share* n ara aomata nakoira ao ti kataia n uotiarake n aron te onoono aio.

A rabwa riki taian maroro ake a tia n tabekaki iai maroro aika a mwaitoro, iai maroro aika kabuebue, iai maroro aika kakaonako, iai maroro aika katanginano, iai maroro aikanga ko Kukurei iai. Ma e koaua te Tia Babaire e na kanga ao tao aio kanoan uotara inanon te Auti ngaira ake

kanga ti boou tao kanga ti nang nikonikoa ara taetae bwa are ngkana I taekina aio tera manga taekau kanga ko kataia n nikonikoia. Ma tao e koaua ae te auti naba aio ngaia tao bon te tabo ae nang karaua takina bwanam ma kanoan nanom ma buam nakoia naka a tekateka ngkai e ngae ngke e kamaraki ke e aki ma e koaua ae ti na manga bon keiakini kanara. Ti na ong kanara a maei ke a karewerewe ti a bon butimwaai naba.

Ma au kataninga te Tia Babaire bwa ngaira ake tao ti tabeman n te tai aio are ti kataia n uotirake ara bitaki tera ngke e a noraki man tamaroa riki. Tera ngke a noraki man ni iteraia are e ngae ngke tao ti uoman ke teniman ti na nora ana *quality* te bwai ae uotaki n te tai aio. Ao e koaua bwa are taai tabetai te *quality* e a rabunaki n te *quantity* bwa are ti ngkami iraman akea bonganami bwaai akeke kam na uotirake ti aki bwanan te botannaomata te Tia Babaire au kantaninga bwa te onoono are uotia te Tia Tei man TUC n te tai aio.

Tao e totokoaki n te tai aio ma e na noraki inanon taina tao riain bitakin tabeua taian Tua ake ana kaineti ma aron te *nomination* ibukin katebenakoan te Beretitenti inanon taai aika imwaira. Tia Babaire e rabwa bwa I a roroko n tokin au maroro ao ti na teimatoa n anga te nebonebo te kakaitau nakon teuare ana bwai bwaai ngkai e kona n teiamtoa n anganira te korakora ao te marurung bwa ti na kona n teimatoa n taetaekin ara koaua ake ti taku bwa a riai ana bongana ibukin te nati ni Kiribati ti aki ti ngkai nakon taai aika na roko. Ao ti na teimatoa ni bubutia tamnei te Atua n temanna n Teniman are te Atua ae te Tama, te Atua ae Te nati, ao Te Atua ae Tamnei ae raoiroi bwa e na anganira ana bau Kiribati are te Mauri te Raoi ao te tabomoa. Tia Babaire I butimwaea moan warekan te Biira aio Ko rabwa.

Tibiika: Iai te rule ae ko kan koteia

Hon. Tarakabu Tofinga: Te *rule* Tibiika ane iaon te Biira *verse 53* ngkana kona kariaia bwa kanga iai tabetaben nanou ao tao bon nanora man ara itera aio Ko rabwa.

Tibiika: Kabwara au bure e kanga ngkoa kan kaokia riki.

Hon. Tarakabu Tofinga: Ane bon te Tua am *Rules of Procedure 53* iaon te *First reading* n aron kaweneakin te Biira n am Auti Honorable Tibiika.

53 *in general* ke tao bon aron te *procedure* tera te *process* iaon karaoakin ara Tua n ara Maneaba ni Maungatabu Honorable Tibiika. Akea ae *specific* bwa kanga e *general* ma ngkana ko kariaia bwa N na ti kabwarabwara teutana.

Tibiika: Ngaia kanakoa

Hon. Tarakabu Tofinga: Ao ko rabwa Honorable Tibiika ao I karautaeka nakon am Maneaba aio ae nangi ni mimitong aio ao kanga I tekateka ao I ongongora ao e tabetabe nanou ao I a bon tia naba ni maroro ma ara koraki tabeua n aron te onoono ae uotakirake aei.

Bwa e aki kanga e aki kaea nanon tao te Tua are e oneaki ao ngkai e maroroakinaki te bwai rikia e na raraoma bwa ngkana e nang manga roko ngkana arona bwa tao tera e na roko n te kauoua ni wareware ao kanga ngkana I bubuti tarakin riki te Biira aio. Bwa te kibu ae na riai n oneaki te kibu 5 ao te kibu ane e taekinaki kanga titabo ma ti tara ane te kibu 4 ao n Atun naba te n ana *title* te Onoono ao e na onea te *ordinance* ao te bwai ae na riai ni karaoaki e na oneaki te *ACT* ae *Election of Te Beretitenti Act 2019,* ao aio *An Act to amend a Election of te Beretitenti Ordinance tao 1980* kanga akea te mena e aki *inline align* ara onono aio.

Ngkana e kona n taraia am *Counsel* taiaoka Honorable Tibiika bwa kanga e a bon tabetabe nanou iai mina tao e na manga roko n are imwina kea o a bane ara tai ni maroro ao kanga n aron ane. E a bane ana tai am auti aei Honorable Tibiika bon ti taraia riki taiaoka kanga ane te point of order.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei eang I taku bwa e *valid* am *point* ma ai aron titabo ti a *we are* ti a roko i nukan te kawai ao kam nang tibwa, e koaua I karautaeka naba nakon e aera ngkai ti *miss out* man ara aobiti aio.

Ma are I taku bwa e a tia ni waaki te waaki ao I taku bwa kanga e aki koaua ae e aki are kam bon totokoia ma ti a bon kanakoa naba nako iai ao Ko rabwa n am *intervention.*

Te Minita n te mwamwananga Hon.Alexander Teabo.

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa Tia Babaire ao e koaua are ngkai ti na maroro iaon te *principle* ana *principle* te Biira ae te onoono aei Tia Babaire.

Ao e koaua I kan katurua raoi arei Tia Babaire bwa are te *amendment* aei iaon *section 4,* aio ana *amendment* te Tia Tei ao aio ae baiu aei te *Gap 29* ao e na onea te *nomination* ao te *Gap 79* tiaki te *Gap 29* n te tai aei Tia Babaire n te *ordinance* bon *section 5* aio ao aio ngkane are 29. Nanona e a tia n oneaki are iroun Teburoro ngkoa n 2002 e manga tia n oneaki ae ngkai ae 2019, iai tenan onoono aikane ma te onoono aei e nako n onea are mai buki riki nanona e na manga onea riki. E aki tarai onoono akana uoua

ake a tia n onoono te aba iai iaon aron te *nomination* aei ma e nak oni kibara are buki 1980. Ngaia are ane kanga ti *concern* iai bwa ti taku bwa e ra ti a maroroakina ngkai te bwai ae kanga ti taku bwa ti aki riai ni maroro iai.
Ma e koaua kanga te *principle* iaon te onoono aei bwa angkoa ana anganaki te botannaomata ana anganaki aia *right* ke tao inaomataia bwa ana rinea te Leader, ao e kabwaranakoaki ma te *democracy* te Tautaeka ni inaomata bwa e aera. Titabo ma ti a tuangaki bwa ti bure ti a tia ni bure ngaira ngke ti a rokania aomata n te Auti n Tei aio ti a kaburaoaki n te Auti n Tei aio.

N na ti kabwarabwara bwa te *democracy* Tia Babaire ara *system* ngaira kain Kiribati uoua e kaieinaki 2 te *system* inanona. E *blended* te *Western model* ao te American model are ikai are n te Auti ni Maungatabu e toki inaomataia aomata n rinerine n rinea aia taan kairiri are n te rinerine te *General Election* rineakia aia Taan Tei. Ao a roko n te Auti n Tei aei ao ikai a rinea aia Tautaeka e anganaki inaomatana ngkana Tia Tei ikai bwa e na katea te Tautaeka ane te *Western model* ke *democracy which is right* e aki bure.

Ngkane are e karaoaki ikai ae ti karaoia ngaira ti na manga reitinakoa ni kangai ti na angania aomata te *right* bwa ana manga *vote.* E na riai n rineaki ngkane ara Leader ara tia kairiri ara Beretitenti mai iroura ngaira ake ti a tia ni karebaokiaki man ara abamwakoro nako are ti na tei ibukin te botannaomata, ngke ti roko ikai ti a tei ni bwanaia aomata ana *voice* te botannaomata ngaira.

Ngaia are ti karaoia ikai ana *voice* ara botannaomata e na aki manga kangai bwa ti anaa inaomataia aomata *already* ti *carry* inaomataia ara botannaomata are a tia n anganira ngaia are ngkai tima ngkai ti a tuangaki bwa ti a rangi ni bure ma I taku bwa te bwai ae kakawaki ae kam na noria bwa e bon karaoaki raoi inanon tenan system aikai. Te bwai ae kam kona ni kunea e nang *stable* ana Tautaeka bwa bon ti Kiribati ae ngaia ae karaoa te aekaki aei ao ai 45 ana ririki ni inaomata nakon 46 ao ai tibwa 5 ara Tautaeka ae tei ao e *stable* aron butira.

Tarai abaa akana itinaniku e a bon e kangai e bwaka, e kangai bwaka, e kangai e bwaka, ao ane ti taku bwa te system ae nang raoiroi tera bukina ngke e bitaki te aekaki ni karebaoki aei are man teuana te tai are ngkoa ti teuana te kare bwa kona ti karebaoakia aman ngkoe. 4,3,2,1 ibuakoia ake anga te ara arei ao na nako n anaa au moan ara au moan ara e reke irouna 4 te point au kauoman 3 te point ao au kateniman 2 te point ao au kaaman 1 te point.

Bwa te bwai ae karaoaki ngkane are a manga karaua ni manga katea aia mena are ngkami kam na karea arei ao ngkami kam na karea arei, ao ti teuana te tai ni kare. Ao ngke a katabenakoa aia kare ao a otinako naba 4 aman aomata. Ngaia ao tera mwina ngke e bitaki nakon are 2 te kare bwa e na angani riki te tai bwa ti uoua te kare.

Ngkane ngke ko a nora are 2 te kare n are ngkai ngkana ko noria tenganu ma onoman ae kona riai ni karekea iroum ngkoe te Tia Tei ao e nang tibwa kona n toka aram bwa kona *candidate.* E na riai n reke iroum te mwaiti ae bon mwaiti ngkana kona kairiri kona kaira te Tautaeka karekea raom ae Taan Tei bwa te Auti n Tei aei ae na katea te tia kairiri ao are *majority* n te auti ae ngaia e na anga te auti aei e na kaira Kiribati. Ane raoi te koaua ti aki n are kangai ngkai kam na taua inaomatara ni kangai e nang rineaki te party.

Ngaira ngkane Taan Tei anga inaomatara n te Auti n Tei aei ae te Maneaba ni Maungatabu bwa ti na manga kabaira n te Tua bwa te Maneaba ni Maungatabu ti na kabaea bwa e nang aki babaire iaoia n rinea are e na *candidate* bwa e nang tuangira te onoono aei bwa ti nang rineia n aekakina aio. Katebenakoa bwa kanga aekakin ririn te kabobo kanga te kabobo n aekakina ane tiaki tiaki bwa are rineakim nakon te Tautaeka ko na bon kinaki bwa kona bon ataki bwa te aomata ngkoe ae ko kona ni kairia aomata. Ae ko na kona ni katikia naba n te tai ae nako Tia Babaire ti bon ataia bwa are e bon bwa are bon te bwai bon aron te *politics* ngaira ti tekateka ngkoa ikekei ti ngaira niman ngkoa ti ngaira ao te taeka mai ikai Kiribati aei Kiribati aei, nanon Kiribati aei ao ane ao e bibitaki te tai e bibitaki te tai ngaia are *be patient* bwa man te *system* ae kabonganaki aei e a rangi n tamaroa bwa e *stable* iai te *Country* e nang *stable* ao ti na aki kakarini aekakin system ae kanga ti nang karaoi bwa te aekaki ti nang taraia bwa te aekaki n nakoa ae nang kangai akinaki bwa ai te kabobo ke tao ai tera angkoa.

E a tia n oti nanoia ara botannaomata ni rineakira nakomai ngaira ae ti tei ngkai ni bwanaia aia botannaomata. Ngai bwanan Butaritari irou tariu arei bwanan Butaritari ngkami ni kabane bwanan Butaritari bwanan Kiribati ane iroumi ngaia are N na bubuti I taku bwa bon ane bon bukina ma ti na bubutiko te Tibiika bwa ngkai ti a maroro iaon te bwai aei te kaoti te Biira ae ti taku bwa te onoono ae kanga ti aki ataia bwa e bon eti ke e kairua. Bwa te *principle* ae kataki ni karaoaki n te tai aei ngai I teimatoa n taku bwa te *principle* ae e aki raoiroi bwa e kataia n tuangira bwa te

system ae ti a tia ni kabongana e bure ma ngkana ko bon *read* raoi *democracy* ao bon *read* ao ko bon kamatebwaia raoi te aekaki n Tautaeka ae inaomata n aekakina aio ao kona bon kunea bwa te aekaki n *system* aio e aki ioioaki iai te aki ioioaki iai te Tautaeka.

Ngaia are ti na kaungaia ara Taan Tei akana iai nanoia ni kan Beretitenti iangoa ami anga are kam na bon kona n ataia bwa nake a roko aia abamwakoro inanoia kataia karekea iroumi kabanea ami tai ni kakamwakuri ao ti aki n are kanga ko nang tuangira ngkai bwa akea te bae e na karaoaki ma e a kangai naba. Ti a katea ara party ngaira aikai ti a katea ara party bwa e aonga n ae e karekeaki, ti na bon bubuti te nakoa aio moan te kakawaki e na riai ni iai te raumea raoi inanona ao e na raumea te Auti n Tei te Auti n Tei n aekakina ane.

Ma ti aki n ae ti a tuangaki n aekakina aio bwa te Auti n Tei e a memere mwakana e na memere mwakana bwa ngkai te party ngkai e ko nang angan te Auti n Tei bwa e nang mwaka iaon te Auti n Tei. Tiaki te party ae na toka iaon ara Auti n Tei te Maneaba ni Maungatabu e riai *paramount* ao ake a nakon te Maneaba ni Maungatabu aei a riai ni kinaki bwa bwanan te botannaomata ao tai karaoia bwa aekakin tao te rinerine tao n aekan rineaia tao taan nako ni kiniuaanikai ke tao taan nako n raa, tiaki tiaki.

Karaoi raoi n aekakin ae *paramount* aio ae na baireia te Auti n Tei aei ae ngaira kaina. Bwanan te botannaomata aei antai ae taku bwa ti aki bwanan te botannaomata aei aio bwanan te botannaomata bwa ti bane *elected* nakomai ao ngkana ngaia tuangia kain Australia, New Zealand ao Fiji abaa ake aki kaoka te rinerine nakon te botannaomata bwa e bure are a karaoia ngaira ti aki. Ao ane bukina ae nang teimatoa n *stable* ara Tautaeka ai 40 tabun te ririki ai tibwa 5 te Tautaeka ae kaira Kiribati n te tai aei ao ane bon taekan Kiribati ae nang kinaki iai e nang n eke iai. Ao ane ae ngaia ti taku bwa e riai n taraki raoi aron te onoono aei bwa e bon raoiroi ke e aki.

Ngaia are ane bwanau te Tibiika ae karineaki N na ti taetae iaon te *principle* ma ngaia ane otau ian au wareware ao au raa n te bwai ae te *democracy* ao taian *system* aika kabonganaki ma n taraia naka itinaniku aikai ane otau. I Kiribati aio *paramount* te Maneaba ni Maungatabu aei ngaia ae na babaire ti aki n ae ti nang katea te Tua bwa e nang taetae te party bwa e nang rinea te *candidate* n te Tua ae ti na karaoia, tiaki Ko rabwa Tibiika.

<u>Tibiika</u>: Ko rabwa Te Minita ara tia maroro are imwina ngkane bon te Tia

Tei temanna ae karineaki mai Abaiang Hon.Betero Atanibora te Tia Tei.

Hon.Betero Atanibora: Ko rabwa te Tibiika ngkai bon au moan tai n taetae n te bwakantaai aio ai bon bwanau riki ni kamauri nakoim ao kain am taibora n raonaki ma te Beretitenti ao kain ana Cabinet, ao ai bon ngaira Taan Tei, I a reitai ma bwanau raoi n Tia Tei ni kabane mai Abaiang ao kain abau ae Abaiang kam na bane moa ni mauri.

E koaua te Tia Tei are a bon tia n anga bwanana te Tautaeka nakon te Biira aio are I taku bwa e a tia n anga naba ana kabwarabwara nako iai ao e kakawaki naba ngaira ae ti a bon anga bwanara n reitaki ao ni iraorao ma te Tia Tei are ana Biira te Biira aio n anga moa te bwana ni kakaitau ao ni kabwarabwara. Ngkai e kona n tia nangi ni karaoa ana kekeiaki ni kamatebwai are I taku bwa e nora naba aron ae na tobwa aron te kangaanga are tao e a tia noria ni bon ana taratara n te tai arei e rabwa.

E koaua te Tibiika I bon karauai n ongora n te onoono ae kanga I kunea teutana ae kuri *contradict* ma te onoono are e a tia n oneaki n te tai ae nako ae te Tua ae Maungatabu ae nanona ngkana ti kabwata aio ngkane ao titabo ma e a untaba raoi ngkane ma are ti kabwatia are te Tua ae Maungatabu are iroun te Tia Tei naba are temanna. Ao bon ane bukina are e bon taekinna naba te Tia tabeka te Biira are kangai ao ane naba bukina ae I totokoa te Biira arei, te Biira are te Tua are Maungatabu arei bwa e bon untaba ngkane bwa are te Tua are Maungatabu arei ao iai te *section* teuana are oneia naba te Tia Tei mai Tarawa Teinainano ae *specify* mwaitia Taan Tei ao kain te *party.*

Ae ti nimaua te party ao kakaruaman kaaina ao ane ngkane ao ngkane ngkai ti a manga ongo ngkai ao nanona ana katebenakoaki kaka uoman ake ko bon taku bwa a tabo tau inanon te party bwa ana bon riai ni kairiri. Ti bon ongora bwa bon ngai naba I mena n te kantaninga naba aio bwa ti na kataia ni kabaranta are kanga tobwakin nanoia naba te botannaomata ao eti ane. I taku bwa ti titebo ni iango ma ana iango te Tia Tei mai Tarawa Teinainano ma e kuri bobuaka ngkane ma are ti a tia n tobwaia n te bong are mai imwaina ao ae ngkai. Ngaia are tao n te tai moa I a ira are kabwarabwara te Tautaeka ao tao iai moa angana ane e na manga tobwaki ma bon ngai naba temanna ae I tangira e na kona ni baranti ma te titiraki ngkane bwa ti nang kanga ni kabarantia bwa e na iraua raoi mwaitin te party ae na kariaiakaki.

Bwa ti kakoaua n taai aika nako ngke ti tuai n roko n te Auti n Tei ngkai a

bua bwa party ake tao Maurin Kiribati, tera riki, ngaia tera ngkoa aran taian party a mwaiti aekakin rinan aran party. Ao ti na kataia kona ataia te Tibiika tao 10 te ririki ma ngkai a manga boou aran party ngaia are irou tao e a bon kainanoaki naba tera manga bon manga rinanoan taian Tua ao riki te Tua are ibukin rinean te Beretitenti ngkai e noraki bwa teuana kanga tao te maningongo are tao e taekinna te Tia Tei mai Tarawa Teinainano are ngaia are e a mwiokoaki irouia bwanaia ana botannaomata ao e rabwa bwa I taku bwa e a tia ni karaoa tibwangana ao ni uotia nakon te Auti ni Maungatabu.

E na tai taku bwa tao e bure ana kauti e aki bure ana kauti ma ngai naba I tarataraia naba ao I kangai ngke arona bwa e bon ngke arona bwa I bon taraia ma e bon raoi ma te kantaninga raoi are I kunea ao e kuri naba ni boraoi naba au iango bwa I wareware naba n te *rules* ao titabo naba ma au iango ma antai te Tia Tei mai Tabiteuea Meang. Ngaia are I kangai tao e koaua tao bon iai moa angana ke ngaia are e rabwa ao tao iai ngkoa are e a tia ni kaboa Te Minita n te MCIA are e na manga karauaki raoi n rinanoaki ao ni karaoaki ma tera raoi te kantaninga raoi are e na kona raoi n tobwa nanoia ara botannaomata.

Bwa are e koaua ti bon rineaki teuana mai ikai ibukin are e tangiria te botannaomata ibukira ao ane teuana naba kanga bukin naba ae ko bon riki naba bwa kona Tia Tei bwa ko Tia Tei bwa kona karaoa are e tangiria te botannaomata bwa ngkoe ae ko tei ibukin te botannaomata. Ma e koaua ngai ngkane tao I taekina tabeua bwaai ake kanga tao a kuri naba katanginano taian maroro tabeua akana a tia nako.

Bwa are tao e taekinaki bwa tao ti rang taua ibukina bwa ti taua te mwaiti ao ti a karaoi takakaro buaka. E koaua n te moan tai ao a bon mwaiti naba ara koraki aika aki okira ara party n te moan tai are kanga ngaira akekei bwa ruaman aika bua man ara kaintekateka n te tai ae nako. Ao karekeakia aika boou ti aki te bwai ae bebete ao e koaua bon temanna ngkai ae I bon raa arei I kaaka inau ao inaomatau ni bon kawaaria.

I roko ian aia auti, I roko ian aia auti, I nako n tataninga rokoia n te marae ni wanikiba, I rereitaki ma ngaiia n te chat ao n te email ma tera ao ni bon kataia ni bubuti n te aro bwa ti na katai ni boraoi n te iango are ibukina bwa I mena moa n te party aio bwa I kairiri iai. Ngaia are I nang nanokawaki n taian karaki ake kanga tao e taekinaki ao mai buakon karaki akane ao e a uotaki rongorongo akane ni kameremereaki

nakoia te botannaomata ae angkoa I a tibwatibwa kaka $20,000 ao aio kanga e aki kakeweaki aio ae I taekinna teuae Tibiika.

Bwa I kaea motirawan tinau ikai i Ambo ai tinau ao I a kubanako ngke tain te botaki arei ao e a kaekai temanna te Unimwane ae bon nang matoatoa naba ni itera te boutoka n te itera arei ao e a kaotia are e a kangai. Ana mwaan te Tia Babaire n te party ae Tobwan Kiribati ao e aki ataia ae Tia Babaire ae e a taetae ma ngaia ma are ngke I kaitara I korobai bwa are mwin te kenrua. E a nanako n te lounge ngaia ma te Tia Tei mai Tarawa Teinainano are boou are te aine ao te Tia Tei mai Maiana are te aine ae a nanako ao angangania Taan Tei ake a boou kaka $20,000.

Ngaia are I a tungnga ao ko a rawa te unimwane ni buta am karaki ane bwa e kairua ao e a un nakoiu, bwa ngaia ngkoe te boutoka ae ko nang kaminoaki irouia am Taan Tei akane. Ngaia are I a bon kabwarabwara nakoina ti aki ngai te boutoka. Ngai te aomata are ko bon taetae ibukina ngai te Tia Tei mai Abaiang ngai te Tia Babaire, ao ngkane I kona ni kateiko n te kabowi bwa kona anganai taian koaua bwa enga te $20,000 ae I anga.

I karabwa te Tia Tei mai Tabuaeran are tao e aki moa raonira n te tai aio bwa e a bon tia n taekinna n te tai ae nako are bon akea te $20,000 ae anganaki ni kaeka te *statement* are tabekaki. Ma I nang teimatoa n nanououa ao n raraoma bwa ngai tao a tarai tabeman bwa I a uarereke, a tarai tabeman ngaia I a bon nang keiaki ni katuka buaiu bwa nang kabubura bwa e aonga n ae nang bon aranaki raoi bwa te katoki ni bwaibu ao tao nang anganaki te onimakinaki ae na kaokoro teutana.

Ma I kaeka ni maroro ibukina bwa I kunea n te tai aio tao e koaua tao e na kaokoro ara tai ma aia taratara Taan Tei ni kawai ake a mena mai imwaina. Ma ngaira ake ti boou ae ti roko ngkai ti kunea iroun ara tia kairiri ae ngkai kanga e bon nang raoiroi ae kairua ae baeruarua. Ma tao bon iai te taratara ae kaokoro irouia tabeman ma ngaira ti a kataia ni kakaea bareraka ma ti a kan manga oia ae ti na manga bareka.

Teuana mai buakona te Tia Babaire tao ko bon uringnga naba ngke ko bon tekateka naba ngkoa ngke ko Tia Tei. N tain ara *caucus* ao I tabekia I bon tabeka naba aia tabeka Taan Tei nakon te Beretitenti are I tuangnga. E kona ni mena te *small grant* inanon baia ti Taan Tei n Tobwan Kiribati tera ana kaeka te Beretitenti n te tai arei. E raoiro riki ae I *resign* nakon ae N na karaoa ane.

Ngaia are e a karaoaki n tain te kainibare are e a karaoaki ae ngkai a

bure tein ara iango ni *politics* ngaia. Bwa teuare te tia kairiri are ngkai e *politics* ma e bon nang maiu ni Kiritian. Ma e koaua tao iai te takakaro buaka ae nako ae karaoaki n te tai ae nako. Tao bon angana bwa tao e a birinako ikekei n te itera are teuana ao ngke e a nako te rinerine titabo ma ti iroura n te tai ae nako ti aki nang takaka.

Ma ngke e a reke are ti iraua te bong tao bon ti nimaua te bong imwain te tai arei ao ti a kubanako imwin te *result* ae e a bon nang birirake ni birirake ao tao e koaua are e taekinna Te Minita n te Onaoraki tao te *power of the social media.* Ao ngaira ti a rawa ni kan kabwakai inaia tenan *private sectors* ake a *sponsor* nakon ara *party* ti a bon keiaki ao ti nako aon naba ti buti ni kakaei ara anga ti na rangi ni bwairang ao ti na kabowi n te aekaki ni mwaan aei.

Ao taekara ti a mwanenaki mai iroun China ao enga te mwane ae mai iroun China ae roko ae China bon te kara ko bubuti te mwane nakon China ao e anganiko te bwai. I aki kona n anganiko te mwane ma N na anganiko te invoice nako moa anai am bwai ni karikirake aikane ao ti karekein tenan invoice. Ko a ninima n *invoice* ibukin te *transparency* ti tuai man noraki ti tuai man nora China bwa e na anganai ana wareware, tebana, uobaa, tenibaa, abaa. E bae moa n rinanoa au *invoice* aikai am karikirake ke ao e manga betekoia e kaotinakoa tabeua.

Ngaia are ti mimi n taian maroro tabeua I taku bwa e kirimwamwanga ma te Biira ae nang raoiroi bwa e kataaki n tobwaki nanon te botannaomata I taku bwa iango ake a taekinaki man ara itera a kataia naba ni *contribute* nakon aia iango te tia tabeka te Biira. Ngaia are iraorao ma te tia tabeka te Biira ao I taku bwa e na aki kangai e manga bure naba au kauti e aki bure am kauti ma tao e koaua iai tabeua taabo ake. Bwa ngai n au taratara e kangai ngkana ko kakatebenakoa kakauoman ni kangai ao ngkana ai bon ti kaain te party ni kauoman ngaia e nang kakawaki rineaia bwa are ngkana aron moa te bwai ae na tobwaki e a kanga aron kainakin te party.

Te moan kona kanga moa ni kaina te party, ngkai aron kainakin te party ko a butimwaia naba man te marae ni wanikiba ao ti butimwaia ao ngke ko maroro ma ngaia ma e kariaia. Iai tabeman mai buakoia kain ara party a bon kaotia ake a boou ao a taetae ao a kangai, *'E rarabwa ami butimwaai ao N na manga kaea te party are teuana bwa e na manga butimwaeai.* Ao ti kariaia naba ma n tokin te tai e bon okirikaki e a oki tao imwin ana *discern* bwa *which party* ae *fit* nako iai ao e *suit* nako iai ibukin

tibwangana n Tia Tei ao tibwangana are e na kona ni boutoka iai ana botannaomata.

Ma I taku bwa akea bwaai ni kabane ae ti karaoia ma te kairiribai e rangi ni kairua te rongorongo are angkoa ti a nakomai ao ti karaoa te tai ae nako bwa ti karaoia bwa ti kairiribai ao ti totokoa nanon te botannaomata. I taku bwa ti aki bwa ngke ti a tia n riki bwa te party ae ti teuana ao ti nang karaoa ngkane nanon te botannaomata are teuana arei ao nanon te botannaomata are ngaia ti a uotia nakon te Auti ni Maungatabu ni ira nanon te Tua are ae ngaia ae wene moa ngkai are bwainaki ngkai are ngaia are tao e bubuti te Tia Tei oneakina.

Tao e koaua tao e na bon iai taian formular akana e na bon nang angaraoi ao e na roko raoi ma aron tobwan te kangaanga aio. Ao tao e koaua ana taeka Te Minita n te Communication are e taekinna ara Government aio ae nang tikiraoi taian Tautaeka ni kabane a nang raoiroi bwa a bane n *stable.* Ti uringnga raoi tao e bon kakoaua naba te Tia Tei mai Tarawaieta are bon kain ngkoa ara Komete are ti nako iai Vanuatu ao ti kaneweabaki nakon te Auti n Tei. Ao teuana mai buakon ara titiraki nakoia Taan Mwakuri n te Auti n Tei ikekei e aki *stable* te Tautaeka ni Vanuatu, e kona n ti iraua namwakaina ao e bwaka.

A manga bon kabwaka bon kain te party a manga moan tei temanna ko a manga titiraki teuare tibwa Beretitenti arei e manga riki bwa tao Te Minita. E a bon inanon 1 aia term ao e kona n ae aman ke niman aia Beretitenti ao ane ngkane ae kanga ti nora aron kakateken naba te system ae ngkai ae bwainaki n te Tautaeka ni Kiribati ao a rabwa ake a moan karaoia n te tai arei bwa tao a kaman tara naba *foreseen* nakon te tai ae ni karokoa ngkai. Ao tao N na bon titiraki bwa e aera ngkai e aki kaman oneaki imwain rokora n te term ake ti roko iai, n te kauaaba ake mai imwaina e aera aki kaman ononeaki ibukina bwa e a taraki ngkai ane ngaia e a bon kona naba ni *possible* ae bon te tai teuana e a kona n rangi ni mwaiti teuana te party ao ane bukina ngkane teuana ae kanga a taraia ake itera ake tabeua bwa a taratara ngkai ti a taetae ngkai ngkai ti a taratara ni party.

Ma ngke arona bwa ko bon kaman taratara raoi n Tia Tei n te tai ae nako n taai aika nako ao bon riai ni kaman karaoa am onono naba n aio. Ti uringnga ngke e katebenakoaki ngkoa taan kauaaba ao ti a bon tiku naba iaon ti uoman. Teniua ara tai ni kaotinakoaki iroun te Tibiika ti a manga nako naba ngaira ti a manga bane naba n mena ikekei ti a manga

tiku naba ma ara iango arei. Ti oki e manga nako naba te rinerine bon ngaia naba e manga otinako te *result* e bon e *draw* naba, uangaun ma uoman, uangaun ma uoman e a mino ana kantaninga e a bon tibwa Tibiika iraua te miniti ao e a kabi naba arona ma te Tua arei.

Ma are e koaua e anga naba ana kariaia te Tia Moti bwa are ai bon akea riki te anga bwa e bon kona n aekakin tenan *extreme* akane. N te tai ae nako ngkane e a kaokoro ngkane bwa are e a bon kangaanga ae kam nang rinrake bwa are ai bon akea ami mwaiti ao tao e koaua tao iai ami anga ni karinrake arei are tao e a reke ngkane ae kam a e a manga raoni ngkami temanna are ara *candidate* naba ngkoa mai imwaina are kain ara Party ngkoa are te Tia Tei ngkoa mai Tabuaeran ae karineaki are e a manga raoni ngkami n te tai aio ae ngaia tao ai raomi. Ma I nanokawaki nana bwa ngke e a waaki te kaembein kanga ibukin aongkoa e a otinako man temanna man ara itera ao taekan naba teuare e tei ibukia ao te taetae man te itera arei e aki raoiroi naba ao tao e bon raoiroi naba ae na kaongoaki naba te Tia Tei mai Tabuaeran.

Bwa e kangai bon tiaki aio kanga bon tiaki raoi naba nanon te botannaomata, aio raoi bon tiaki naba nanon te botannaomata ao kanga akea naba iai kaungan te rinerine ao kam kabanea ami tai n tibwatibwai bebwa ao kam taetae ao ti bon ongo. Ti a manga maroro n te Auti n Tei ikai bon inanon tain te rinerine bwa are ngai I aki okira au abamwakoro bwa are I Tia Babaire ngaia I tiku ikai. Ao tao e koaua ae tao ti a uneaki n te tai aei ao kanga tao e a bure ti a manging ma ti aera ke tao ti taetae ma raora n Tia Tei ao ti a kuba n ongo te ara ae Abureeti.
Ngaia ngkoa tao Abureeti tao bon iai ngaia kain te ruu teuana ikai, ma e ngae n anne te Tibiika e raoiroi bwa e a tia nako te tai ae nako ti aki manga kaokia ai kanoan te tai ae boou te waakirake ma I karabwa tao te point of order iaon ara Tua ni kaetieti n te Tua ae Maungatabu Tia Tei mai Tabiteuea Meang are e point out aio are tao e koaua ae ti bon noria ao e karaua ni maroroakinaki teutana bon irouira ara koraki ao ti ataia bwa iai teutana te unataba nako iai. Ao I kakoaua naba n aio bwa ngkana arona bwa I kabwata te Biira aio ngkai are nanona ngkanne I kamemerea kabwatakin te Tua ae Maungatabu are I a tia ni kabwatia iraua te bong nako ngaia are N na bon karautaeka nakon te tia tabeka te Biira n te tai aio.

Bwa are ngke I tia n tabeka I tia ni kabwata are mai imwaina bwa I a tia ni taekinna au kabwarabwara I kabwata arei ao ngkane I aki kona ngkane ni manga kabwata aio bwa

are e a bon aki irekereke e bon *contradict* ao e bon untaba n aki akaka. Ngaia are e a titabo ma I aki raoi *inline* ma are e tangiria au kabwati n te tai aei nako ngaia are n te tai aio I a kabwara bure nakon tao raou n Tia Tei ae karineaki n te Auti ni Maungatabu te Tia Tei ae karineaki temanna mai Tarawa Teinainano. Ngai temanna naba ae I taetae n te tai ae nako ao I bon nang tangira naba ae na fair ane raoi I bon uringnga n au maroro I bon tangira naba ae na fair ma tao ti aki moa n angana aio ngkai ngkai e bon aki botau naba ma au ongora e aki raoi nanou ma te kabwarabwara ao I a kabwara bure iai ngkana arona bwa tao ti aki ane ae kantaningaia man au itera n ana itera te Tia Tei mai Abaiang ao are I a bon taetae n te tai aio bwa tao I aki moa butimwaea te Biira aio.

Ao I anga tao nikiran au tai aio ae 12 te miniti kanga ibukia naba I a raonia naba Abotoro ake tengaun ma uoman Ko rarabwa teuae te Tibiika te botonimwane.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ara tia maroro are imwina ngkane bon te Tia Tei mai Kuria Hon.Banuera Berina te Tia Tei.

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire, Tia Babaire imwain ae I waakinako e raoiroi ae ti kaoti naba otara iaon te onoono aei.

Te moan moa te onoono are n 2002 oneakin te mwakoro ke te section 5 ane otau iai ae te onoono ae ti waaki iaona ngkai te onoono are section 4. E tiku te Tua are mai imwaina ao n otau te Tua ae kataia n oneaia ngkai te Tia Tei ae karineaki mai Tarawa Teinainano te *Calling of Nomination.* Katebenakoan araia taan kan rineaki tiaki aio rineaia taan rineaki nakon te nakoa ni Beretitenti ma katebenakoan araia ni Maneaba ni Maungatabu aei.

Ngaia are ngai irou te Tia Babaire a kona ni kaokoro otara ma ngai I taku ngai bwa ana onoono te Tia Tei ae karineaki e bon bwaka naba nanon te Tua I aki nora te bwai ae aera e rangi n tibanako iai te Tia Tei ae karineaki. E koaua te Tia Babaire ti rangi ni maroro iaon ae nang *stable* ke e nang teimatoa ara Tautaeka iaon Kiribati ao I kakoaua ane Tia Babaire ma te onoono ae karaoaki ngkai akea rekerekena ma ana *stability* ke teimatoan te Tautaeka ae i Kiribati. Ao ane bon tataekinna ngkai te tia maroro ane e a tibwa tia n taetae ke ae mai imwaina ae tera ae taekinna i Vanuatu e kona n Tautaeka te Tautaeka ngkai ao e kona ni iraua bwakana inanon ana tai n Tautaeka.

Ma tera kaokoron Vanuatu ma Kiribati ao te Tautaeka aika irarikira ngkana e bwaka te tia kairiri ikekei

ao aki bwaka Taan Tei, i Kiribati te Tia Babaire ngkana e bwaka te Tautaeka ao a bane naba ni bwaka Taan Tei ao ane te kaokoro ae rangi ni okoro iai te Tautaeka aika irarikira aikai ma ana Tautaeka Kiribati. Ana Tautaeka Kiribati ko kabwaka te Tautaeka ao ko irianako ana Tautaeka Tebetebeke ae irarikira ko kabwaka te Tautaeka e ti bwaka te kairiri e manga oneaki ao e aki bwaka te Tautaeka ao ane bukin ae angia Taan Tei iaon Kiribati a raw ani bwaka ngaia are angin te tai aki boutoka te kaoti ibukin bwakan te Tautaeka. Bwa are ana irianako ane bukin te *stability* n ana Tautaeka Kiribati.

Teuana naba te Tia Babaire ae I kan kaitiakia naba imwain ae I waaki nako taekan te Tautaeka ni America ao e koaua te Tia Babaire ana Tautaeka Kiribati e irengan America ma England United Kingdom ma ko nora te Tia Babaire rinean ke kaotinakoan te Beretitenti are e na anga arana iaon America e aki tabekenakoaki arana man te Auti n Maungatabu ke n te Congress ke *Senate* e aki. E kaotinakoaki arana mai itinaniku irouia Party ao e kona n ae teniman ao e kona n ae aman ngaia are Tia Babaire ti na aki naba kairua bwa angkoa America e kaotinakoa aran ana tia kan rineaki n te Maneaba ni Maungatabu te *Congress* ma n America ke te *Senate* akea rekerekeia ma kaotinakoan te aomata are e kan riki bwa te Beretitenti ao are e kan *run* e kona naba n *run* ke e kona naba n anga arana te aomata ae *independent.*

Akane Tia Babaire I taku ngai bwa tia riai naba ni kaboraoi otara iai. I kona ni kairua ngai te Tia Babaire n otau ane ma aio moa otau te Tia Babaire, ao ngkane te Tia Babaire I kan maroro iaon te Biira aio.

Tia Babaire a kukurei kain Tobwan Kiribati bwa a taku bwa angkoa te Biira aei e kaota are e a bon eti ma are e a bon eti akea n ana maroro teuare e tabeka te Biira aio te Tia Tei ae karineaki mai Tarawa Teinainano ae angkoa e kaotia bwa e bure aron katabenakoan aia aomata kain Tobwan Kiribati n ae nako. Eti te Tia Babaire ngai temanna ae I aki kona ni kakewea ane ao aomata ake a kawarai I kangai aio te Tua ae ngkai eti ana katebenako Tobwan Kiribati.

Ngaia are ngke I ongo ana kabwarabwara te Tia Tei ae karineaki mai Teinainano akea ana taeka ae kaburea te waaki ae nako ma e koaua ae ti a maroro ao ti manga kaotia bwa e bon eti are e nako ao e bon bane n ataaki ane. Ngaira naba ti ataia ao ti bane ni buokia te koraki ake a kan ota iai bwa eti ke e bure ao eti te katebenako ao e aki ekanako te Tua. Ma tera ngkai ae ti karaoia ngkai te Tia Babaire te *principle* ane te kantaninga ae ti noria ngkai eti te

reirei n te taeka ae kangai. *E rawata am aomata ngkai e kona n uarereke n are imwina e rangi n eti naba ane ao e kona n ae te Tua ae angkoa ko mabiao iaona ngkai e kona n riki bwa manga te Tua ae na kaitaro imwina.* Ma tera ngaira tibwangara aika ti tekateka n ara Maneaba ni Maungatabu Kiribati bwa tera te bwai ae ti noria te Tia Babaire tao e koaua iai te kakaburaoaki ke tera n taai aika nako, ti aki kona n taetae iai te Tia Babaire ma e aki tangiroa te botannaomata iai, e aki tangiroa.

Ai tibwa n te tai ae nako aio ae tangiroa te botannaomata n aron win te baere e karaoaki bwa a taku te koraki bwa aki karineaki nakoia ni kan karebaoki ao ane Tia Babaire ae ngaia I taku ngai bwa e kataia n tobwaia te Tia Tei ae karineaki temanna mai Tarawa Teinainano. Ao ti karabwa ana kantaninga ane ao aio teuana n aron ae taekinaki aio teuana kawaina e aki untaba aio ma are ae te onoono ae te Tua ae Maungatabu. Aio bon ti te *calling of nominations* ngkana e nang boo te rinerine ngkana arona bwa e bwati te Tua arei bon ti uoman ke tao iraman ngkana arona bwa e bwati te Tua ke e aki bwati e na tiku Katebenakoia *Candidate* iaon aman. Ma te *calling of candidate* e kona n uoman, uoman, uoman e kona n tengaun am tokin te tai aomata ake ana anga araia ke ana kauaaba e na ira are e koreaki n te Tua ae Maungatabu ao ane otau iai tera te Tia Babaire ane bukin ae ti teirake iai bwa ti boutoka te onoono aei.

Ana totoko te Tautaeka ngkai I kakaongo e rangi ti kona n aranna bwa e rangi n *technical* te kakan *lawyer* kanga atongana irou te bwai ae kakawaki tibwangara ae ti karaoia ngkai te ibuobuoki ao I bon ongo te Tia Babaire n ana maroro te Tautaeka. Iai aia katamaroa nakon te onoono are a butimwaia mai iroun te Tia Tei are temanna ao ane te iraorao ao e aera ko aki karaoia naba nakon te kantaninga ae mena imatam ngkai. Ngkai iai te kan iraorao te Tia Babaire bwa te bwai ae kakawaki te iraorao ae ti noria ngkai ngai I noria te Tia Babaire ti kakoaua bwa ewa ae e aki rau nanona n te bwai ae riki n ae nako aei. Ao e kanga tia katikua n arona.

E taku te Tia Babaire te karaki e teimatoa te Tautaeka bukin arei ma are ngai N na tuangko te Tia Babaire I rangi n nanououa iai bwa angin te tai ngkana e reke n au taeka te party ae ti tengaun am uoman kaaina ao a bane naba n raai koraki ake aki mena n te party ane bwa ana Minita. Ke ana aera ao ana manga teimatoa naba te Tautaeka n Tautaeka ao ngkana e na kabwakaki te Tautaeka ane angia Taan Tei aki kan kabwaka bwa bukin tera. Bwa are a maku bwa are a bon tibwa tia naba ni kaembein ao ngkana a kabwaka e banebuaka

aia mwane arei ao aki ataia bwa ana manga oki ke ana manga aki.

Kanga ane raoi bukin teimatoan ana Tautaeka Kiribati ngaia are e koaua tabetai ko anga aram ao e aki koro am mwaiti ibukin te kan Tautaeka ma e a koro ngkana ko a riki bwa te tia kairiri ngkoe e na koro. Ngaia are ngai Tia Babaire I aki maroa are angkoa e aki mwaiti am aomata e aki tau bwa n ara Tautaeka aio bon arona ti a ngae nonoria te Tia Babaire ngke e moan Tautaeka naba Boutokan te koaua ao ngaia I a roko ikai ao ti tengaun ma uoman aia koraki ao tera ae riki inanon aia waaki e a koro tabun aia mwaiti ibukin kairan te waaki. Akea te kangaanga e koro 3 ana term te Beretitenti are e moan kaira te waaki naba ni Boutokaan te koaua man 2003 e *stable* e teimatoa.

Ngaia are te kangaanga ngkai ngkai ti a noria bwa e aki e aki rau nanon te botannaomata n te tai ae riki n ae nako aio ao iai ara anga ngaira aika ti tekateka ikai n tobwa te iango arei ke te tabeaianga arei e aera ti aki tobwaia. Ane te titiraki aio te bwai ae kan ongora ana botannaomata Tia Tei mai Tarawa Teinainano akan ongora ara botannaomata ngai mai Kuria ao a kan ongora Kiribati ae bwanin. Terana ara anga n tobwa arei bwa e aonga n aki manga oki n riki te bwai ae ti a tia nori n te tai aei ae nako ao ngai ngkai I mena ikai te Tia Babaire ti kan tobwa te bwai ae e a tia n riki.

Te kangaanga ae namakinna tei Kiribati ti aki ibukira ngkai bwa ti aki ngaira kain te Auti n Tei aio n taainako ti na aki titiku ikai ao ti aki ataia bwa mwaitira aika ngkai e aki mena ao e a tiraua ara koraki n ae na roko. Ao ane te bwai ae ko na n riki e tannako te bong ma kanoana ao aio ngkai te bwai ae ti a riai n raa n tarataraia bwa ngkana ti aki manga tangira aio bwa e n ariki ao terana angara n tobwaia ao ane ae moan te kakawaki.

Aio ae kakaewenakoira Kiribati nakon iai bwa ti na kaeka te bwai ae e a ti a n riki n tobwaia n te aro bwa e na aki manga oki n riki ao ibukin Tia Babaire te waaki n Tautaeka te tia kairiri ngai I kakoaua ana babaire ana taeka te Tia Tei temanna are ana rinerine te Atua aron rineakira nakon nakoa aikai. Aio bon te koaua ao taraia n te tai aio ngkai e a koro 3 ana term Tobwan Kiribati ao tera ae ti moan noria ngkai te Tia Babaire, tera ti moan noria. E raka boon te bwaa ao ngke bwa a toka kain te itera aio bwa a Tautaeka ao e na tera taekaia ngkai irouia nakekei ana kangai ngke ti Tautaeka ao ngaira e aki roko n te raka boon te bwaa kam a tibwa Tautaeka ao e a raka boon te Tautaeka.

Ngaia are e na bon okiri ngkami moa kangaanga aikai tera ngkai ae riki te Tia Babaire, a raka boon kaako tera ami taeka iai ngke arona bwa e Tautaeka te itera aio tera ami taeka iai ae na rebetaua ae na ongo Kiribati. Tera ae karaoaki naba ngkai te Tia Babaire ae ti noria. E a raka boon te meter tera ami taeka ngke arona bwa e Tautaeka aio e na rebetaua bwanami ma are ngkai ti aki kan manga katokatoka e nang bon takarua te mwakuri ae nang riki mai ikai.

E a raka kantokara n te *toll fare* aikoa aki reke boon aia bwainaraoki nake itinaniku, am bwainaoraki n te onaoraki ae i Nawerewere ae ti maan ni mena iai e aki toamau bwain tutuo aki toamau bwainaoraki iai. Bwa bukin tera te mwane ngaia are ami Tautaeka ngkai karabwa teuea bwa kam na bon kaekai aia rongorongo kain Kiribati ngkai bwa ngai ae I noria e na mwaiti te tangiroa ma I aki manga kan taetae riki iaon ane Tia Babaire I ti kan kaotia ngkai bwa kam rawa taku bwa angkoa ti a rangi ni kainano ngkai e aki Tautaeka te itera arei. Ti bon karabwa naba te Uea iai bwa e nori bwaai ni kabane ao a rawa ni boo ma uakakan te maroro kain te itera ngke arona bwa e raka boon te bwaa te moan taeka mai iroumi.

Kam a karaaka boon te bwaa ao e aki raka iroura, e raka boon te kaako kam a karaka boon te kaako ao e aki raka iroura, kam katoka te kantoka n te *toll fare*

Tibiika: Te Tia Tei taiaoka ko kona n okira am Biira taiaoka I a bubutiko

Hon.Banuera Berina: N na okiria te Tia Babaire Ko rabwa ma I bon ti kaekai tenan raa taian maroro ake I ongo ma are angkoa tao a rawa n taku bwa e a rangi n tangiroa te itera aio ngke a reke ao e aki reke te itera aio, ao ane te Tia Babaire are ngaia are aera I kan kaeka teutana bwa I taku ngai bwa ana rinerine te Atua ae karaoia aio ao ti kabwara n ana babaire aei ao ti a mataku ni bongrake aikai.

Ngaia are N na kaoka au maroro Tia Babaire bwa I aki kan ti aki nanou bwa N na kan anaa te tai. I ti kan kaokia riki ae I karabwa te Tia Tei ae karineaki *politic* e rangi ni bati tataekinana ikai te Tia Babaire ma iai kaitaran te *politics.* N tabetai te *politics* e karikia inanora iangoan te karebaoaki ae na roko ma n tabetai ngaira aika ti tekateka ikai ti a Kitana te *politics* ao ti a tara Kiribati nakon taai aika na roko ao tera ae kainanoa Kiribati nakon taai aika na roko. E kainanoa ae na aki manga oki n riki te bwai are e a tia n riki n te tai ae e nako aei ao aio tobwakina teuana.

Ngke arona bwa I ongo te Tia Babaire bwa iai riki aia anga kain te Tautaeka

ni kan katamaroa riki aio n rangi ni kakauongo naba ma ngkai te totoko te Tia Babaire ae ti anganaki ae totokoan aio e bon taku aei kanga e bon rangi ni n raa angin aia maroro e aranaki n taetae ni imatang te *technical* ae nanona te *technical* ko aki tara aan ana kantaninga te onoono are ngaia e taetae iaona Te Minita ae karineaki man te Communication Information Communication. Te *principle* tiaki te *technicality* keng ao aio raoi te *principle* ae ti maroro iaona.

Te kangaanga ae nako ae noria Kiribati ao ti kataia n tobwaia ngkai, aio angana teuana ti nang kan ongora ngkana iai riki aia anga n totokoa ni katamaroa kain te Tautaeka ti na nang karabwarabwa iai. Ngaia are I ti kan maroroi aikane te Tia Babaire e tuai toki au maroro ma I a nang karabwa te Tia Tei ae karineaki n ana tabeka aio I karaua ni kakauongo n ana kabwarabwara ao I nang karabwa ao bon akea naba taekan ana maroro ae kangai e bure are e karaoaki n te tai aei nako e ranig n eti ao ngaira naba I kaeta te rinerine ae nako ao e na karaua nanona Tobwan Kiribati aomata ake a kawarai.

Te Tia Tei euara te bwai ae riki e aera kai akea kain ami itera aio bon ana Tua Kiribati ma ngkoa aio ti kaekana ao aio ae ira naba nanona Tobwan Kiribati ao ngke arona bwa ngaira e mena naba iroura te mwaiti ti na karaoia naba e aki kewe ane bon aki kewe ane ma ngkai e a tang bwanan Kiribati ti na teirake man tibwangara aio ti na ongora tangin tei Kiribati ao ti na tobwaia n aron ara kabanea n tamaroa. Ao aio te Tia Babaire tobwakira teuana I boutoka te Biira aio te Tia Babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao iai te point of order Te Minita ibukin rongorongo. Te Minita Hon.Alexander Teabo.

Hon.Alexander Teabo: Ti 3 au point of order Tia Babaire teuana are iaon ara uneaki iaon kanga te *sections* akekei ma are *section 4* Tia Babaire bwa aio te Kap ae te *ordinance* ae irou aei ae *section 4 to right to hold* ti aki te *calling for nomination.*

Ane teuana ae I kan kaetia ao tenan onoono aika 2002 ao 2019 a bane n onea *section 5* ae te *nomination* ao ngkane ae karaoaki ngkai n te tai aei e na onea *section 4* ane aron ae ti uneakina ma ti a katuka ane iroum, ara kantaninga e na taraki raoi aei iroun am Kauntira.

Ao te kauoua Tia Babaire are te *America System* Tia Babaire ao e koaua e nang teretere n au taeka are I kangai. Ti aki te party ae na *control* te Maneaba ni Maungatabu bwa ane America ane America ae ngaia ae kateitei iaona ana *political parties* a

nominate aia *presidential candidate* itinaniku ibon irouia ao a *run* ao ane e rineaki mai iroun te Auti n Tei. Ngaia are I kangai nakoia ti na aki katotonga raoi e na aki riki te Maneaba ni Maungatabu aei bwa e na *control* naki iroun te *party* ane te kantaninga.

Ao te kateniua e bon *stable* te Tautaeka bwa are ibukina bwa te Maneaba ni Maungatabu ae katea te Tautaeka ao bon ane raoi ae bon te Maneaba ni Maungatabu ane ae I taekinna ngaia are ngkana ko na kairiri e na riai n reke iroum nanoia aika mwaiti ao *that's democracy* E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa Te Minita ao ngkane are e na maroro ngkane imwina bon te Tia Tei temanna ae karineaki mai Onotoa Hon. Riteta Iorome te Tia Tei ae karineaki.

Hon. Riteta Iorome: Ko rabwa teuae Honorable Tibiika ao imwain ae N na waaki ao bon au moan tai ni maroro n te bong aei teuae Honorable Tibiika ao N na kamauriko Honorable Tibiika n reitai ma te Beretitenti ao te nati n Onotoa. Te kamauri nakoim ma kain am taibora am aobiti, Te Kauoman Beretitenti, Minita ma kain ami aobiti, te Leader n te Kaitara, Taan Tei ni kabane ao ake a ongora ni bwanan Kiribati ao ake a mena iaon te stream. N aran ara Uea are Iesu Kristo ao kam na bane ni mauri.

E koaua teuae Honorable Tibiika e rangi n tokarake naba nanou n ikan maroro e ngae ngke I boou n te auti aei ma ibukina bwa iai naba kanga baika I kan maroroakin teuae Honorable Tibiika. Tao I taku bwa a rangi ni kakawaki ane bwa are eti ane ngkana iai bitakin te Tua ao e na bae ni manga rotaki are imwina ao are imwina ao are imwina. Ao I tabe n nora te onoono teuae Honorable Tibiika ao I tabe ni katinea ti aki te lawyer ngai ma te Engineer ngai.

I tabe ni katei bouana ao ngke I tabe ni kakateitei bouana ao ai tibwa te kauoua ni borauataoa ao I a noria naba bwa bon akea kanga ana takete raoi ae na kona n teke te onoono aei ni kabotauaki ma bon te Tua ae ngkai. A bon ti bane n toko tiaia n te *majority* te bwai ae te *majority* ao ane ae bon te Tautaeka ni inaomata. E bwebwerake mai ikai bwa ngaia te *nomination* e a rineaki ma ngaia ngke ti a nora te Tua n rinerine nakon te *candidate* teuae Honorable Tibiika ane *section 5* n te Act ibukin rinean te Beretitenti ao e teretere iai bwa n rinean ngkana e aera arei.

E na rineaki te *candidate* ao e na uoua te raaun e na uoua te raaun te *majority* e a roko ikane te *majority.* E a *nominated* bwa tao iraman man te *party* aei antai, e *nominated* mai ikai bwa antai ao ngke ti a roko n te *rules* are n te *Act* are e nang rineaki iai te

Beretitenti bwa ngaia a raka iaon 4 tao tengaun ae anga arana ke tao iraman e a nakon te *party* akana a tei n te tai ane. Ao ngke a rineaki ao terana ae riki teuae Honorable Tibiika ngaia ngkana e raka iaon aman ao ngkane e a nakon te rinerine are kanga angkoa te *secret ballot* ke e a nakon ngkane te *majority*.

Ao ngke e a rineaki ao e a otinako e a manga bon nake a *minority* a manga bon aki naba kona n oti matan aia *candidate* n aron ae e a tia n riki n taai aika nako. Ngaia are kanga I karaua n aron are I taku Honorable Tibiika I a tia ni karaui ni katei bouana aika matoatoa ao ngke I a noria ngaia a bon bane n *end up* n te bwai ke te Tautaeka ni inaomata ae *majority*. Are nanona ngkane iai bwa kanga te Tua ae ngkai te onoono ae ngkai aki a bane n titabo nneia ao tokia bwa bon te *party* ke tao te *coalition* ke antai akana a *form up* tao te party teuana ma teuana ngkana a bon *majority* bwa bukina rinean te Beretitenti e *second round* te *candidate* nakon te Beretitenti tao e na riai n oneaki ane ao e a tibwa kona ngkane teuae Honorable Tibiika ni bon kona n tebenako mai ikai e ngae ngke ti uoman ngkami. Nakeke teningaun tabun a bon bane naba n teningaun tabun n rinea teuare ti uoman te moanna ao te kauoman a tebenako.

Ngaia ane teuae Honorable Tibiika I taku bwa kanga I aki nora ae tao e na nangi n teke te kantaninga are tabe n tabetabekia tei Kiribati bwa e kanoaki tei Kiribati ao a *mean* aio ao kanga te aekaki ni koaua ane ngkana a mwemwe ao ana bon reke raoi ami tai n rinerine ma ngaia n tokin te tai. Ngke ti noria teuae Honorable n te *candidate* nakon are are ai bon te *candidate* raoi are imarenan teniman kea man ao ngaia e na bon rineaki naba man te *majority*.

Are ngaia are e koaua are taku Te Minita ae karineaki bwa ngkana ko bon roko n te mwaiti ae tengaun ma onoman am mwaiti inanon te Auti n Tei ao ngkane ko bon kakoaua ikane bwa e na bon tebenako am *candidate* nakon te nakoa ni Beretitenti ao mai ikane e na kanga n riki ane e na bon riki man ana rinerine te botannaomata. Te *General Election* are e karaoaki are karaoia te botannaomata ngaia are ngaira aika Taan Tei ti na bon okirikaki ao ti na bon anginia te botannaomata nanoia n te tai ane bwa are ana bon rinerine bwa ana bon rineiko ao ngkane ngkane ngkana e a *majority party* ke tao e a roko n te mwaiti ae tengaun ma onoman ao ko a tibwa kakoaua ngkane bwa ko a toro ni party bwa e a kona n tebenako am candidate.

Ngaia are I taku bwa te onoono aei tao eti te *nomination* ibukin tera ma tokin te tai ao e bon moanna naba

majority. Bwa e tuai n oneaki te *rules* are I taku arei te *act* are ibukin rinean te Beretitenti are 2 te raun n aron ae karaoaki n ae nako. E rauniaki e manga rauniaki naba ao e bon tiku naba ake ruaman ke waniman a bon aki naba tebenako aia *candidate.* Ngaia are I taku bwa man te *act* ane ngkana e kona n oneaki ao ngkane mai ikane a bane naba ni buki ian temanna man te Kaitara temanna man te Tautaeka temanna man te Party teuana bwa are a bon rinerine naba ni barakina temanna, ni barakina arei arei, ni barakina arei arei ao ngke e tebenako, temanna, uoman, teniman, aman, ko moanna ngkoe ko kauoman, ko kateniman, ko kaaman, Okay Kiribati a reke araia am Beretitenti aika tauraoi ngkai ni kauaaba.

Tera nanon te onoono aio teuae Honorable Tibiika are I taku arei ngkana ko a roko n tokina ao ngaia ko bon konaki ni bon te *majority* naba inanon te Auti ni Maungatabu aei. Ngaia are I taku bwa man au koaua ane teuae Honorable Tibiika ma I taku bwa kanga I aki nora moa riain te onoono nakon te Tua ke tao te onoono n te tai aei. I kabwara bure nakon raraou temanna te Tia Tei ae karineaki mai Tarawa Teinainano ian bukina ae I taku aio a bon bane n titabo nneia ke a bane n toki n te tabo arei ao ngaia bon ti te majority ae na bon tebenako e ngae ngke ngkami temanna ma kam anga uoman mai buakomi ma ngke e a bon te candidate bwa e nang bon rineaki raoi are nang bon aman n te Tua ae ngkai. I taku bwa ko aki kona ngkane kona n roronako ngkana e karaoaki te *first round* ao te *second round.*

Bwa e aki kangai te *first round* e a nako bwa a e bon kangai te second round, ngaia are I taku bwa kanga ane te point ae I tabe ni katurua bwa e na ota tei Kiribati bwa ngkana ko bon tangira te itera arei rineia man te General Election kaota am rinerine mai ikane inaomatam ane. Ngkana ko tangira te itera aei rineia n aron ae ti noria ngkai e bon tangiraki moa Tobwan Kiribati n te tai aei e bon rineaki n te mwaiti ae mwaiti ngkoe ae ko mena tao n te Kaitara ke tao te party are teuana ti aki moa tao bon Kiribati e kaota raoi nanona n te tai ane. Bwa are e aki kona ni babaire ikai Kiribati ti na aki taku naba bwa kain Kiribati a rangi ni babaire inanon te Auti n Tei ti aki. Ngaira ake a rineira ti babaire ikai ao bon te kakamanga are ko anganaki ko rineaki ao ko a manga tuangaki bwa kona rinea arei ngkai ko katan ni kangai ao ko rinerine mai ikai.

Ane I taku te Beretitenti ke tao Honorable Tibiika kanga ko bon Kamanga iai n Tia Tei ae ko mena ikai ao ko rinerine mai ikai kanga ane e aki kakaraoaki kanga e bon kuri kangaanga tao e bon kona n riki

irouia tabemwang. E bon kangaanga bwa are bon rokom ikai ko roko ma te nano ni mwane te nano n aine, ko rineaki mai iroum am abamwakoro ibukin onimakinam ane. Te nano ni mwane, te nano n aine ao ko a tau ao aika roko ikai a bane n tau naba nakon te nakoa ni Beretitenti akea ae e aki tau ti a bane ngaira aikai ni mena nakon te mwaneka ni Beretitenti. Ngkai ti rineaki nako ikai bwa Taan Tei ao ai bon teuana te mwaneka ao te Beretitenti akea ae aki tau a bane n tau botannaomata aika reke, ke Taan Tei ngaira aika ti mena ikai ti bane n tau.

Ngaia are ngkana ti uoman n aekakin te Tua aio ngkana e bwati bon ti uoman n te onoono aei N na aki moa bwa e aera anga araia, A kona bwa a bon inaomataia ane ma te bwai ae nang kakawaki ae I taku bwa I kunea aron au kamatebwai ao I taku arei I a tia ni karaui n uni bouaia ao ni kateia ao ngke I a noria ao ngaia bon ti teuana te bwai ae na bon tokanikai naba i eta n te tai arei bwa bon te *majority*. Bwa are bon akea te party system ikai e bon aki party ara Auti n Tei bwa bon akea n te *constitution* bon akea n te *Constitution* ti iai tao n terana arei n te *Rules of Procedure* ke tao te Tua ni kaetieti ke ae e a tibwa kinaki ae kanga a *form up* aia party ao aia raa ma e a bon aki *mention* ke tao e bon aki karaoaki inanon te *Constitution.*

Ngaia are I taku bwa e a bon e memere te bwai ae te *party* e memere ao nang akea korakorana ma e bon ti korakora riki te *majority* ane ae bon korakora n te Auti n Tei aei. Rinean naba te Beretitenti e *majority* naba are ngkana te botannaomata e a rinerine ao e otinako bon te *majority* naba. Rineam ngkoe te Tia Tei ko otinako bon te *majority* naba, rineam ngkoe te Tibiika bon te *majority* naba kanga akea ae e aera arei.

Ngaia are ti na butia kain Kiribati bwa ana aki unun ana aki kona n unun n te bwai ae a bon tia ni karaoia bwa a tia n rineia ao ana rau nanoia bwa aio bon te Tautaeka raoi ni inaomata ma ngkana ti unun ao ngkana ti nang moanna n roko n te Tautaeka are Komuniti ke e *dictator.* Kona riai ni kukurei tei Kiribati aio bwanau nakon tei Kiribati bwa ngkana ko a tia n rinerine ao kukurei ao tai iangoia bwa kona un bwa ara Tua aika ngkai a nang tikiraoi ma ngkana ti nang bibitia man bibitia man bibitia ao ane ti nang *end up* bwa ngaia terana te aekaki n Tautaeka teuana. Ae ti tabe ni kakangaraoi anga tabeua ao ti a kunea ngke ti a roko n te tabo arei ao ai te tabo ae ai te aekaki n Tautaeka are akea am rinerine iai ao ai bon akea ngkoe inaomatam tei Kiribati bwa e a bon *party* ke tao e a bon komuniti ke tao e a bon *dictator.*

Ngaia are I taku bwa te Tua ae ngkai ao n te onoono are e a tia naba ni karaoia te Tia Tei ae karineaki temanna mai Tarawa Teinainano ni bon wiikirake aikai bwa e bon nang kotea naba e bon nang tobwa raoi nanon te kantaninga naba aio ma n tokin naba ma ane n te *Constitution* I taku bwa e a bon mena bwa e mena inanon te *Constitution* are ai uoman. Ma ngkane aron ngkane te *nomination* ngkane ae kataki n *limited* n te tai aei bon tokin naba te korakora bon te *majority.* Ngaia are N na kabwara bure nakon te Tia Tei ae moan te karineaki ao ni karabwa n aron ana nonori ao e koaua ane ti bon bane ni mena n te kantaninga ane ao ti bon tangiria bwa kanga e na bon rangi nakoraoi aron te rinerine bwa e na aki unun tei Kiribati bwa e na Kukurei imwin te bwai are e a tia ni karaoia ma ngaia are I taku arei. Inaomatam raoi tei Kiribati n aron te *General Election* ke rinean ibukin rinean am Tia Tei ao ikai ngkane e na kuri kangaanga ngkane bwa are ikai manga bon iai tenan manga bon iraorao imarenaia Taan Tei ao ngkana e boou te party ao a kona ngkane ni katebenakoa aran aia *candidate* ibukin te Beretitenti ao ane ngkane ae e a *majority* ngkane ao e anganaki ngkane te tokanikai bwa ngaia e manga *candidate.*

Ngaia are I taku bwa tao e bon e tuai n raa noraki riain te onoono aei ibukina bwa ti bon tuai party system ao ti bon mena inanon are kanga ko bon inaomata ko kan kaina te party aei ko manga kan taonnako ko ti korea am reta nakon te Tibiika. *Honorable ngaia I a manga kaina te party arei oh gaia.* Kanga iana ara Tua n te *procedure* ngkana ko na mwaing man te party teuana nakon te party teuana.

Ngaia I taku bwa man bwanau aikane teuae Honorable Tibiika ao I a karautaeka moa nakon te onoono aio ao I nang nora riain te Tua ae ngkai e a bon tia ni kaweneaki I taku bwa a bon bane ni buki ian te *majority* man te *people voice* ane raoi bon nanon *democracy people voice.* Ngkana ti teniman ao a kaai n takarua ma te ngaa tabun. E mauna teniman *people voice* ngaia ane te Tautaeka *democracy.* Bwanan te botannaomata ao man bwanau ane teuae Honorable Tibiika ao e bati n rabwa ao e na tekeraoi te waaki mai iroun te Tia Tei ae na aki bwaran nano e nang rabwa ana nonori bwa are bon rabakauna aio antai ae na ataia manga imwin te tai, e a tau I a toki ikai teuae Honorable Tibiika ao I a totokoa moa te onoono aei Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei, ngaia am point of order te Tia Tei mai Kuria.

Hon.Banuera Berina: Ao N na ti, kaetai ngkana arona bwa I kairua.

N otau n ana maroro te Tia Tei ae karineaki I karabwa n ana maroro I taku bwa ngai I kangai te onoono aio e karika te bitaki ae tamaroa riki ibukin Kiribati ngaia e taku ma ngai otau Tia Babaire e kona ni kairua n otau, n otau ngkai ngkana ti uoman ae ko kona n anga ao te Tua ae ngkai e aman ko aki kona ni manga rinerine bwa are a nako am aomata ake uoman e a toki naba ana manga kona riki n reke nneia akea uoman riki. N ae n te Tua ngkai ae aman

Tibiika: Kabwara au bure Tia Tei tera iai I aki ota raoi iai am taeka are e kaburea te Tia Tei.

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa Tibiika ao ngaia I kangai ngkana arona bwa ti aki ma n otau te Tia Tei ae karineaki e taku bwa e kairua are ti taekinna are karekea te bitaki te onoono aei ao ngaia e taku bwa e aki. Ngaia are I ti kabwarabwara otara ngkane bwa bukin tera ti taku ngaira bwa e karekea te bitaki, ngkana ko taku bwa ti aki ane te point of order.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei kabwara au bure bwa I aki ongo aram iroun ma tao e koaua tao ane nanon are e taekinna ko rabwa bwa are ko a tia ni kaota.

Ara tia maroro are imwina ngkane bon te Te Minita temanna mai Tarawa Teinaieta Hon. Terieta Mwemwenikeaki te Tia Tei.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa Tibiika e rabwa ngkai e reke teutana ara tai ni maroro iaon te Biira ae rangi ni kakawaki ao te moan bwai I a karabwa te Tia Tei ae karineaki mai Tarawa Teinainano are e a tia ni keiaki ni karaoa tibwangana naba ibukia ana botannaomata. Ao e koaua e awa tenan Tua ae a tia ni uotakirake nako ikai, e awa tenan bitaki ae a tia ni uotakirake nako ikai riki tao bon ana itera te Tautaeka ao iai ake a boutokaaki iai ake ti kaokoro ni iango iai.

Ke tao te bwai ae kakawaki bwa ae nanona ngkana e teimatoa n rawata tenan onoono ke karioan Tua aika boou tao a bon rawata baika a teimatoa n tangiraki bwa a tuai nakoraoi mai irouia ara botannaomata ngaia are ti karabwa temanna te Tia Tei ae e a tia ni manga kataia n uotarake tao te onoono ni kaineti ma te waaki ae te kabanea ni kakawaki ibukira ngaira kain Kiribati. Are e na iai rekerekena ma tokin te tai antai ana Beretitenti Kiribati ae na rineaki irouia te botannaomata.

Ma I taku bwa e riai ni iai kanga te *reference* nakon ke bwa tera ae ko kataia kanga ni karaoa iai am onoono ke ko karioa te Tua ae boou. Ao e nang mataata n aron ae

taekinna te tia tabeka te onoono iai tao tera arei e aranaki bwa tao te rinerine n ae nako e *refer* nako iai bwa tao ane are e *check* iai raoiroi ao tao kabwakan teutana te *system* ae ti a tia ni mena inanona. Ao e koaua are kangai ti teimatoa ni kamoamoa ngai temanna naba ae I kakamoamoa Kiribati e rangi n teimatoa n *stable* ana Government ao bon te *very reason* raoi ibukina bwa a bon anganaki aomata aia tai n rinea aia aomata ao anganaki naba aia *choice* n rinea naba are e na riki bwa te Beretitenti.

Bwa uoua te bwai ae kakawaki bwa ko na kona n rinea am Beretitenti ao iai am *choice* ane ana *fundamental values the democracy* ao eti ae e rangi n *abstract* aron ae *you define democracy* n te mena *it only a system* ao ngaira tera ana *values* ae ti na kona ni bon *adopt* bwa e na bon koro nanon te kantaninga are teuare e moan kunea te aekaki n Tautaeka aio bwa e *fair* aron rinean te Beretitenti nakoia te botannaomata. Ti aki nanona bwa e ti *fair* bwa iai te Tua ae iraki. Ma ngkana arona bwa iai *complain* aomata n tokin te rinerine bwa a teimatoa ni iai aomata ae e aki rau nanoia ane *that's a question* ae kakawaki *was it really fair* ke tao bwa are ane ti beku ibukin te botannaomata ao ngkai e taekinna te Tia Tei ae karineaki ae uota bwa ti bon ongora are tao akea bwanaia kain ana kona n roko ikai kain South Tarawa ni kangai.

Eang tao ti bon angan ara Tia Tei ma ngkai ti onimakinna ngkai e tei ao e kanakoa bwanaia kain Tarawa Teinainano are tao bon te kabanea n *constituency* ibukin rinean te Beretitenti ao kanga e anganira te koaua ae kangai tao bon *valid* te bae e kataia n taekinna e uneakinna te Tia Tei bwa are tao bon bwanan te botannaomata. Ngaia are ane kanga te tai ae ti na *check* iai ma eti ae kangai ma are e bon eti ngaira naba ti taku I taku bwa e aki babaka ni kawai ana maroro bwa ti tuai taekinna nakon te botannaomata ae ti kangai e bure ian te Tua rinean te Beretitenti are rang karineaki are e a tia n rineaki bwa aia *choice* aomata ngkai.

Ti aki kaburea ane e ira te Tua bwa are ibukina bwa ara *constitution* e bon karekea aia tai te botannaomata n rinerine ma teuana ngkane are ti uneakina are ma tao te *values of ara system* are aia *choice* aomata. Tao ngke arona bwa tao e karaoaki te *survey* ao iai ae kona ni kangai ae ngkai ae I bon aki rinerine are akea au *choice* are a tabenako irouia Taan Tei ake a mwaiti riki aia koraki ao a katebenakoa ti te party ti tenan candidate n te party ae ti teuana ao eti are kangai bwa are n te *constitution* are bon akea taekan te *party*. Ma are ti a bon riai n aki

kakewea are ti a bon bane n tekaeteka ngkai n te party ngaira ngkai ti tekateka ni kaitara te Tautaeka kain te Party ae aranaki bwa Kamanoan Kiribati Party. Ae Tautaeka ngkai ana party Tobwan Kiribati party are kam bon kakamoa naba ngkana kam taekinna te Tautaeka ae kairaki n te party ae Tobwan Kiribati.

Ae irarikira aio te party Maubonian Kamauraoan tei Kiribati, te Party ae man ara itera naba aio bon Kiribati Moa Party. Ngaia are aio ai ana *reality* ara *system* n te Auti n Tei e ngae ngke e aki kinaki n te Tua ma are kanga e a Kamanga ngkana ti a manga taekinna bwa e kinaki n te Tua ao ti a bon waaki inanon te mwakuri ni party.

Ngaia are I taku bwa eti are iai itera are kanga e kamangoraki tao te onono ae uotakirake bwa are bon aki kinaki n te Constitution bwa bon akea te party. Ngaia are I taku bwa ti a bon waaki inanon te party ngai temanna ngkoa I kangai tao kai ti a bon aki kina te party n tera arei inanon ara Constitution bwa ai bon tera arei, ma eti are e koaua iai te Tia Tei are taekan are kanga ti noria i Vanuatu ao tao e bon e nang eti ane. Bwa bon iai kaokoron are i Vanuatu bwa are antai ae te kabanea ni mwaiti ana party n te Auti n Tei ao e a Tautaeka naba, ao ngaira e bon okora are ti kaokaokia nakoia te botannaomata ao ara uneaki naba aio bon ibukin riki te botannaomata akea riki.

A bon ane kan rinerine ke e kan aki ma ti karabwarabwa bwa nake a kaman katea ara Tua iaon Kiribati ae kanga ti teimatoa kanga ni kinaki iai are a bon anganaki aia *choice* e aki n ae e a katiaki naba irouia Taan Tei. Ma I taku bwa tao te uneaki are bon aia uneaki naba te botannaomata ti aki ataia bwa mwaitira ma are iai ae bwanan te botannaomata ao are e taetaekinaki are e kakawaki bwanan te botannaomata e ngae ngke tao ti 20% ke tao 50% ke tao ane a tangira te bitaki aio ma are ae kam taku bwa ti na aki katikuia tabeman bwa ana bane n rinnako inanon te waaki ae kam waaki inanona. Aio riki te waaki ae nang kakawaki ao tao eti bwa bon te result naba ti kona ni mena are I taku arei e nang kakaongora ngke arona bwa bon iai tao bon te Tia Tei ae karaoaki are kanga e mena bwa tao ti aki ikai, ao ana kaoti nano aomata ao eang I aki rinerine ngai ibukina bwa akea au aomata eang.

Ngaia I taku bwa ane ae ti kateitei ibukina te Tia Babaire ae ko karineaki ao ngkane kanga e kangai bwa are tera raoi te bwai ae na riki ngkana arona bwa e a butimwaeaki e a riki bwa tera arei kanoan te Tua are rinean te Beretitenti ae kataia n taekinna te Tia Tei mai Tarawa

Teinainano. Bwa are eti are kangai n te *Constitution* e kaotinakoa te mwaiti e na aki raka iaon teniman e na aki raka iaon niman. N ae nako ti ira te Constitution ao e ti tebenako bon angina a bon tebenako ao bon ti tebenako ake ana aomata TKP ma e koaua e rabwa bwa are inanon te waaki ao iai temanna are e manga nora ana tibwangana naba.

E kakawaki naba bwa are bon are bon *young* te mwane aei e koaua e a reke naba au tai n raa arei are aki kauaroro n aron are e taekinaki au katautau N na bon kaota au interest nako taai aika na roko I a kaotia naba ngai temanna ae I kona n raa arei bwa e na reke au tai ni kinaki iroun te botannaomata. Ngkana arona bwa teuana ane bukina ane bukina ao tera burena tera burena ao are ana bon iai iai nanom nakon taai aika na roko ma tao e a kabongana e anganaki te Vote bwa e na reke bwa temanna te candidate.

Ma I taku bwa te bwai ae kakawaki ae kangai ngkana arona bwa e a bwati aio ao e kangai bwa are ngke te Tibiika ke tao antai te Tibiika n ae na roko I a tewea araia taan kan rineaki ian te Tua ao I a *invite* araia kain Tobwaan Kiribati Party bwa ana kaotina ma are n tokina uoman, tennaewa ao neikoa. Araia te party are imwina, tennaewa ao neikoa ti ngaia ao e a otinako ao ti aki nanona ae angkoa ti nang urua te Constitution. E otinako bwa onoman a ti a ira ngkane nanon te Constitution e riai n aki raka iaon aman. Ngaia are e karaoaki tera arei te vote e manga karaoaki te vote bwa antai ae na tabenakoaki ni ira nanon kanoan te Constitution are e riai ni mena.

Ngaia are eang kanga I taku bwa e kataia ni karaoia te Tia Tei tao e kuri n titabo ara koaua ma ngaia tao katamaroan riki te waaki nakon ae ti taku bwa ana rau riki nanoia ara botannaomata n te tai aei. I taku bwa ti aki nanora ae ti taekini aikai bwa I taku bwa ngkai iai naba ara botannaomata akana a kataia n tataekina aio e aera ngkai ti na aki boutoka ae kataki ni iangoaki.

I kan mena te baere *chain win choice* mwina e anng taraki bwa te bwai ae bongana ma e rang kakawaki te *majority* ma I taku bwa ngkana ti tarai baika a tia n riki man te rinerine ae nako N na anga te example ni bon irou bwa are e tabuaki ngkana ko kotokoteia aomata. Ao ngke e tebenako ara candidate n te tai arei ara party are ti combine ao te Beretitenti are bon aia aomata naba kain te party ae tobwa te Tautaeka n te tai aio. Ao eti are e tabenako arana ao ngai ngkane I bon reitaki naba ma au botannaomata bwa ai bon kanoan te waaki are I a mena n te itera aio I bon kaembein ibukin au aomata. Ngke e otinako te *choice* ao a nang

rawata aomata ake au boutoka ae a kare teuana irou ao a teimatoa ni kare teuana ngkai ao iai ae bon irekereke ma ngaia ao ti bon karautaeka nakoim te Tia Tei arei ara choice.

E ngae ngke ti rineiko bwa ara Tia Tei ngkoe ma n rinean te Beretitenti ao arei ara Choice ae ti bon tangira Tobwan Kiribati ao I karinea naba ane ao ane ae nang I kataia n nanona e rabwa ane ma e roko aio ao e a tibwa nako aio iai au botannaomata are a roko ao a kangai ngkai akea ara choice ti aki rinerine. Iai tabeman aki rinerine ao ngaia tao ti a rinea ane temanna ane e mena n te itera teuana bwa are ara choice ngaira ti tangiria bwa ti na rinea are teuana are te Tautaeka are tao te itera are e aki Tautaeka.

Ngai are tao aikane ara *cases* ti aki n ae tao ti kario n ae tao ti kataia n nang *played* te *politics* ti aki ti taku bwa bon iai naba te taeka are kangai bwa ai bon tera raoi nanon te bwai ae *politics* ma tao bwa ane naba te titiraki nakoira bwa *it is really against* ke *systematic vote* irouia taan kairiri bwa ana kanga n *deserve* raoi te botannaomata. Ngaia are n tabetai e a kuri ao ngkana e a nang rawata te taeka ae te *politics* ao ti nang mena bwa are bon ian ane ana *reality* te *politics.* Ma are e aki riki bwa te *reality* ngkana ti aki karekea ngaira *politicians* n te bong aio bwa ane aron te *politics.*

I taku bwa ane ngaia are i *involve the politics* ara kantaninga bwa e na *involve* nakon are te kabanea n tamaroa ibukia ara botannaomata. Ma e raoiroi bwa eti ai bon te bwai ae riki n te *politics* bwa ti a kataia ni kekeiaki ni kina raoi nanon te taeka ae te *politics* bwa tera raoi are ti na takakaro buaka ke ti na kanga buaka tao ti na aera. N aron ae e kona n *define* te *politics* ngkai te mamaroro bwa ane te *politics* bwa are bon ti aki raoi ane *politics.* Ti na karaoi tabera raoi nakon tera arei are tera raoi te taeka ane *politic* kanga bon tobwakia te botannaomata ke te Tautaeka are te rabwata are e kona n anganaki te *Government* ke Governing Mandate ibukia botannaomata.

Ngaia are tao ti ane au raa arei ao e koaua I a kan katiaki maroro tabeua bwa e kakawaki ngkai e a nang kotokoteaki ara itera n are angkoa ti a tia n rangi ni kabongana te tera arei te *social media* ni kataia kanga ni kekeweia te botannaomata n ae nako. I taku bwa are a bon ongo te botannaomata ao tao ake a noria iroura ke a rineira ke a rinea ara aomata ke aki ke tao tera ti aki kain ara part te bae e kakawaki bwa ngaira. Ti aki maku naba n raa arei ni kakaotira ae ti maroro ti rarawea tamneira naba ane kabonganana iroura te *social media.* Ti bon kaotira

ngaira ai iraua ara *clips* raoi ae ti noraki aoria n ataia bwa arei ara maroro arei ae taekinna te Tia Tei mai Tarawaieta. Are ae taekinna te Tia Tei mai Nonouti.

Ao ti aki ataia ngkane are ngaia are e a kakarababa ni taekini bwaai e aoria ti aki kan kaoka ane ma e aoria are tao iai te maroro are kanoan tera arei I taku bwa e nang eti ane. Ti na kaitiakia imataia kain Kiribati imataia ara botannaomata bwa tiaki kakabongana buaka tera arei te *social media* ni keweia ara botannaomata ke n tataekina te koaua ao ti na kamwaneia. Ngaira ti kekeiaki ni karaoa ara kabanea n tamaroa ti aki kororaoi ma bon ane ae ti kataia ni karaoia ngkai. Ara kantaninga are bon ti teuare e bon kona ni kangai ko eti ao ngkai ae ko bon taetae ao e bon tataraiko, ngkoe ko bon kewe tao ane ti aki ataia bwa are ai bon motikan taekara ngkana ti a bon bane ni bon tei imatana n te tai teuana are ti a roko iai.

Ma I taku bwa te bae e kakawaki I a karabwa riki nanon te Tia Tei ae karineaki ao e koaua ti aki kakewea bwa are ngaira naba iai ara boutoka ae ti mamaroro ma ngaia ti aki naba te tao te mwaiti ae tao ti teniman ke aman ao bon ane ae taekinna a taku bwa e a bon kakan ngkai e tabekia. E bon kakan bwa te Tia Tei mai Tarawa Teinainano ao are a bon kakan naba n are a bon boou bwa are aki n aron ae bon taetae , ti a mwaninga taekan ake a nako ma e kakawaki ibukin te bitaki ae raoiroi. Ma I taku bwa e rangi mataata ane N na boutoka riki N na kaoka riki au point are te bitaki aio ti aki n ae e na karika Kiribati bwa e nang kabuanibwai iai ao e nang aki tao e nang mwaiti riki aron bwabwakan te Tautaeka. Ma I taku bwa e nang kaokoro ae ti kataia ti a nora bwa are ti na bon *count the system* ao iai te *test* are e na karaoaki I taku bwa n arona e taekinna te Tia Tei mai Kuria e a tia n *tested* are iai ae reke ao are e karako ana mwaiti ana botannaomata ngke e rineia bwa e na reke ao tao bon te botannaomata naba ae kangai boutoka te Tautaeka ane bwa ti bon rineiko bwa ti aki ata ngkane aron manga te rinerine ngkai.

Bwa a bon kangai ti rineiko bwa ko na nakon te party arei ae ti aki ataia ngai I aki ataia n au *case* ma e bon ti kakawaki are ko anga nanom tera am koaua ngkana tao e koaua iai taabo ane e bon nang iai rekerekena ma te botannaomata ao ti karabwa riki are ti bon kona n *understand* ane. Ti nang kona n *understand* ane ma I taku bwa bon ni kabane Kiribati ko bon rineaki n te tai teuana bwa tao ko bon karewe irouia ko tara n ae ko na kona ni buokia ao ngkoe ko mwakuri ao tao ko bon teimatoa ni buokia ngaia are a bon kaokaokiko. Aki kangai ko na nako ni party ikekei.

Ngaia are e rabwa riki ngkana iai tibanakon te maroro ao I taku bwa tao kairuana au kantaninga bwa ti taetae n tibwangara are ti boutokaia ara botannaomata ao ti karaoa tabera ni boutokaai tenan waaki ake ti taku bwa ana bongana nakoia ao riki iaon te waaki ae kakawaki ae rinean ara Beretitenti ke Kautun abara, Ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ara tia maroro ngkane are imwina bon te Tia Tei temanna ae karineaki mai Nikunau Hon. Tauanei Marea te Tia Tei.

Hon. Tauanei Marea: Ko rabwa Honorable Tibiika ao imwain ae I kanakoa au maroro ao tao ai bon tibwa te moan tai naba n taetae inanon am Maneaba n te bong aio. I a reitai ma raou n Tia Tei ni kamauriko ma kain am taibora, te Beretitenti, te Kauoman, Minita, te Leader n te Kaitara, Taan Tei ni kabane, taan ongora ai moarara riki kain ara abamwakoro ae Nikunau ni kamauri ngkami n te bwakantaai aio kam na bane ni mauri.

Kanga a bon bane tenan *point* te Tibiika eang I tabe n ongongora taian maroro ao eang a tia nako naba angin kanga kanoan ara maroro ake kanga ti a tia ni katauraoi. Ma e koaua e kakawaki bwa ti na kaota nanora te Tia Babaire ao eang tao I rimoa n taekinna ni karautaeka nakon te Tia Tei ae karineaki ibukin ana Biira n onoono n te tai aio eang. Kanga I boraoi ma ana totoko te Tautaeka n te tai aio n aron are e a tia ni kabwarabwara Te Minita are ngaia e kaeka te onoono aio.

Tao bon teuana bukina ae kanga I ranako kanga ana koaua te Tautaeka ibukina bwa I a bon tia naba n raa are I a tia n anga bwanau ni buotoka te onoono are mai imwaina iaon te *Constitution* are bon irekereke naba ma aio ao I taku bwa I bon taekina naba are e na iai kanga e na iai ana iango te Tia Tei ni manga raa n roko naba n te Tua ae rinean te Beretitenti. Ao ane ngkane ae kanga I taku bwa e aera arei I bae iai bwa are I kantaninga ngkai te onoono are teuana bwa are ngkai e kabwataki arei ao nanona iai kantaningan ae na manga iai te onoono ngkane nakon rinean te rinerine ibukin rinean. Ke tao te Act ae ngaia e tabeka ana onoono iai te Tia Tei ae karineaki.

Eang ma irarikin ane te Tia Babaire ao kanga ni bon tarakin te Tua ae ngkai ao bon irou ae bon ngai kanga bon akea au kangaanga iai n te Tua, bon akea au kangaanga iai. Ngkana e oneaki ao ngkana e aki oneaki ngai irou kana bon titabo naba, bukin tera Tibiika ao e koaua ngkai ti tanrikaki ao eang are ngai I a tibwa roko 2016. Ao inanon te rinerine ibukin tao katenakoan te Beretitenti

n te tai arei I moan rin iai inanon te Maneaba aio te Tibiika ao e nang nakoraoi akea te kangaanga e a bon teke naba are teniman. Akea te kangaanga n ane ngaia are e waaki te waaki ao akea te bwai ae riki.

Eang tao te kauoua n term 2020 Tibiika ao e manga nako naba te rinerine ao e koaua tao e tibanako teutana ma uoman ao akea naba te kangaanga e waakinako naba te waaki. Ngaia are te Tua aio e bon raoiroi naba tao e koaua tao n ae nako ngkane aio ao e iraki naba nanon te Tua aio I taku bwa e bon teke naba are aman naba. Ao e nakoraoi naba te waaki e nakoraoi naba te Tua aio ao e bon eti n te maroro akea te bwai ae kairua. Eti ao bon eti ngaia are ngai irou eti are iai are iai are e a tia n taekinaki irouia Taan Tei tabeman bon kanoan te tai, bon kanoan te tai ngaia are irou e oneaki ke e aki are bon kanoan te tai tao manga te tai ae imwaira ti aki ataia e na manga okira naba tao manga teniman e manga bon okira arona.

Ma I taku bwa tao bon ti te bwai ae riki n ae nako eang bon bukina bwa te *majority* are e rangi n rawata kaina kain te party ae ti teuana ae nang rawata ao eang ngai n au koaua are e koaua tao e kona n taekinaki bwa ti taekinaki bwa e aera arei ti karaoia te kaburaoki. I bon titirakinaki naba irouia kain au abamwakoro ao I kabwarabwara n arona naba arei. Bwa are ngai I aki taraia ni itera ae te kaburaoaki bwa are kanga I bon tabe ni iangoia bwa e kanga n reke ngaia are kanga I maroro naba n ae nako ao I bon titiraki e kanga n riki te mwaiti aio e a kanga naba ni katukaki ikai ao e kamenaki n te *constitution* ao aio manga tuan te rinerine e kanga n ae ai uoua naba te raaun ae karaoaki n arona aio kanga ane.

Ao I taku bwa tao bon e a tia ni baireaki n arona ane ao iai taai akana ana bon kaea nanona I taku bwa ngke tao ngke ti moan rinnako ao e aki roko n te *majority* are e na kona ni kabonganaki raoi te Tua aio are e na kona n reke are e na totokoaki ngaia are e bon aki e aki karaoaki n te moan n are 2016. E aki naba karaoaki n 2020 bwa are bon akea e aki naba roko n te mwaiti ae kanga e na kona ni karaoaki iai ke tao e na karaoaki nanon te Tua aio are e na kona n totokoaki tabeman ma e koaua e a reke ngkane te tai ae nako are e *majority* naba ngkana ti a manga bon titiraki.

Ai mai iaa naba ngkai e a bon *majority* naba ao ngai au koaua tao bon aio tao bon ana tai ara Beretitenti n te tai aio bwa e na bon koro ana tai ana term ao n tabetai ti kona ni kangai. Teuarei e a kaman korei bwaai ni kabane ao e a kaman ao e aki ngkoa ao ngaia tao bon ane naba ae e a kaman korei aio te tai are

ana party te Beretitenti ae ngkai e na rawata kaina bwa e aonga n ae aera arei e aonga n ae e aki bwaka. Ngaia are ngai au koaua n te tai ane tao bon aio te babaire ae a tia ni baireaki ao kanga e manga bon tao e mena ao I aki ira nanona ao ngaia ti a bon tia n tuangaki aio ami tai ae kam nang aera e nang bon ti tebenako kain ami party bwa e aonga n ae akea kaitaran. Ao ngkana ti aki manga aki ira nanona tao ti a manga katibanakoa te bwai are ti tuangaki.

Ngaia are ti aki atai kanoan te babaire ma angkoa kanga aikai aika kaoti ao ngai irou au koaua eti tao aio taina bwa ai mai iaa naba ae e a koro ana mwaiti aio ao ti a kona ni mena. Ti a inaomata bwa are kanga e a rawata ara mwaiti ti a kona n reke e reke ti a kona n *defend* ara Beretitenti bwa e nang akea ae nang kona ni kaitara ao e nang koro ana term ae teniua.

Bwa aio te babaire ae ti anganaki bwa ti a kamwaitaki n arona aio ao te Tua ae e a kaman wene ao ti a kona n *apply* te aekaki n Tua ane ngaia are iroura akea kanga akea burena. Ti a bon karaoia naba n aron are ti taku bwa e bon iroura e rangi n eti ao tao ngkana e koaua tao e taekinaki bwa e bure irouia tao angina tao boutoka man te itera are teuana. Eang te *social media* ae nang taekinaki ti taekinaki ao kai e rabwa a rabwa Taan Tei ake man te itera naba arei bwa are ngaia a buobuoki naba ni kabwarabwara e bon eti. Ao tao ngkana e taekinaki bwa tao e *fair* ke e aki tao te *fairness* ngkane iaon aio ngkana ti manga bon eti ngkana ti na manga bon titirakinira tera ngkane te *fairness* tao ni manga kaitaraki ma tera tao ara *right* ngaira inanon te Auti n Tei ao te *majority* ao te Tua ao ngkane e nga ngkane raoi ngkane tera ngkane ae ti na kona tao ti na manga kona ni kangai e aki *fair* tao e aki *fair* bwa e aera arei tao e aki rang *represented* tao nanon taian *party.*

Ma are aio bon I taku ngai bwa te kabanea ni *fair* are e a tia n wene inanon te Tua ao ngke ti *apply* ao ane e otinako mwina e nang *fair* bwa are bon aman naba aika otinako. Eti bwa are ngkane ti a taratara ngkane ni party ngkana ti a karaoa ae ti taku bwa e aki *fair* bwa ti a taratara ngkane ni party bwa are bon ai ti ngkami kain Tobwan Kiribati aika kam a bon butinako *in fact* ke tao ni bon arona aman Taan Tei man te Auti ni Maungatabu aio ae a otinako araia bwa ana kauaaba nakon te nakoa ni Beretitenti.

Ma are eti ti a taratara ni party aman ti kain Tobwan Kiribati ao ti a mwaninga itera are bon ti are akea ti tuai raoi nang kinaki n party ma are e kakoroaki nanon te Tua are aman Taan Tei aika kona n rineaki man te Maneaba ni Maungatabu bwa ana anga araia bwa ana kauaabaki

nakon te botannaomata. Ao eti tao ti nang riai ni mwaninga taekana n aron ae e tibwa tia naba n taekinaki ti mwaninga taekana bwa irou tao te *fair* e a bon *fair* bwa are ngke a tia ni karaoaki ane aman taan tao kain Tobwan Kiribati ma are e a manga reke temanna man te itera arei nanona akea e a baranti, ao are e a boutokaki man te itera arei akea taekan ngkane arei bwa are e a reke kaitarana.

Ma ngkane ngkana e manga bon e manga kennako riki ao tao e taraki bwa bon ti aki ane bwa aio ae na riai ngkane e aki naba nang raoiroi ngkane aron. Ma e koaua e rabwa tao nanon te botannaomata bwa e na aera arei tao e na manga karaoaki te Katamaroa iaon aio bwa are aki ataki bwa e na manga ningai ae na manga teimatoa. E na teimatoa aron aio n te mwaiti aekakina aio tao nakon te tai ae imwaira tao ningai ae na manga oki iai ke tao e na manga bitaki te mwaiti ma tao e koaua bwa tao aio ai te nonori bwa e a reke bwa ai tera kanga ai te bwai ae e aki raoiroi ao e nang katamaroaki. E aoria bwa are ngaia tao a mwemwe ngkane taian onoono aikai ma ngai irou ti a kantaninga kauouan warekan onean te Tua ae Maungatabu ao manga tabekan ana onoono te Tia Tei bwa tera reitan aio. Eang I nang ni kantaninga I rangi ni kantaninga

Tibiika: Taiaoka te Tia Tei iai te point of order mai iroun Te Minita.[

Hon. Mikarite Temari: Ko aitokamauea Tibiika ao ian kabaeau n te bong aio bwa te Maneaba moa aio e nang motirawa moa ngkai ko aitau Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa Te Minita kabanea am maroro te Tia Tei ao I a kaokia naba nakon are ara Biira te Biira te Tia Tei kabanea am maroro.

Hon. Tauanei Marea: Ngaia ko rabwa te Tibiika ao eang e rabwa Te Minita are e tabeka kabwaran te bowi n te tai aio eang e na uarereke. Ngaia tao ai bon ai bon ngai te kabanea naba ni maroro ao eang tao I kan kaokia te tao kanga au kantaninga are bwanan te botannaomata.

Tao e koaua are iai are *minority* irouia te botannaomata tao e koaua tao iraman iraman ma I taku bwa e na kakawaki te kantaninga are eang ae ti nang kabongana ikai ae ngaia e bon aranaki ara Maneaba aio bwa Maungatabu bwa are te bwai ae na bon Maungatabuaki. Eang ngaia ngkana eti tabekia tao iraman aika tabeka tao te rongorongo ane te tanginano ao ko a manga kabotauakaki ma iraman naba aika a taku bwa akea te kangaanga antai ngkane ae na iraki ana iango.

Bwa are n tabetai ti kona ni manga kangai e ngae ngke e uarereke te mwaiti ma ti na riai naba n raa kanga n ongo bwanaia naba ara botannaomata e kakawaki ane ma are ngkana e manga rangi ni mwaiti riki bwanaia naba te botannaomata ae kanga e mwaiti riki nakon ane ao eang kanga e taku bwa e na taku bwa e na taraki te bwai ae kanga e Maungatabu. Ngaia are tao akane a uotaki nako ikai ao babaire ake kanga ti a bairei ngkane aikai aron ara karao Tua ikai I taku bwa tao a bon kukurei naba ara botannaomata bwa are eti ane ti a tia n anga nanora ao ni kan tei ibukia. Ti riki bwa mataia wiia, bwanaia aia iango inanon ara Maneaba ni Maungatabu aio ae ngaia ae bon aranaki bwa e Maungatabu.

Kanga ngaia ai bon te kabanea kanga te babaire naba are otinako mai ikai ao eang tao e koaua mai irouia ara botannaomata ao e kakawaki te bwana ae Maungatabu. Tao man aikai Tia Babaire ao I a katoka naba au maroro e aonga n ae manga marurung te aba nakon manga nakon kabanean am bong are te moanibong.

I anga bwanau ni katekeraoi n te wiiken ae roko aio iai ana karikirake te komete n ami Maneaba ni Maungatabu aio I a katekeraoi ngkami ngkana ti a manga bane nako ni manga kukurei ao ni itamaomao n ana tabo te komete iaon te bono are mai buki arei. Tao mai ikai ao I a toki naba ikai ao tekeraoi kanoan ami bong aio Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao ngkane nang kaokia nakon te Tia Tei are ana Biira te Biira Hon. Birimaaka Tekanene te Tia Tei.

Hon. Birimaaka Tekanene: Ko rabwa Honorable Tibiika ao I kan kaitau riki n tabekan te Biira.

Tao N na ti sum up bwaai tabeua ake a tia ni kaoti te Tia Babaire. Tao te moan bwai N na maroro iaona oin te totoko mai iroun te Tautaeka ao ti kaitaua te Tautaeka ti karabwa te Tautaeka ngkai ti a tia n tabeka ara Biira ao e totokoia ian bukina ae noria. Tao ti na ti *elaborate* teutana naba man ara itera ara nonori ao tera aron ara kaeka nakon te *technical and administrative error* ke tao *issue* ane kam a noria ngaia kam a totoko iai n te tai aio.

Tao ti na tara iaon te *section* ao Tibiika inanon waakinan *process* tinakin te Biira aio ao e bon *consult* te *Parliament Counsel* bwa te kangaanga te Tibiika bwa ni karokoa te tai aio ao akea te *issue.* Ngke arona bwa iai te reitaki ao ni kaotaki te itera ane ao tao e na moantai naba ni kibariki.

Ma te kantaninga iai te Tia Babaire bwa ngke I uotiarake nakon te *Parliament Counsel* ao e kangai akea te bae ti kona ni karaoia ngkai n te Biira bwa ian te Tua ko aki kona n *amend* ni karokoa te *second* kona moan eweka moa te moan *level* arei ao are imwina ngkane ko kona ni karaoia nako iai Tibiika. Ma te kangaanga Tibiika nakon iai bwa bon te *record* ngaira te *record* are anganira te *Parliament section 4* ao ane ae ti mwakuri iaona te Tia Babaire ao n *not knowing* bwa tao iai tera te *revise* ke tao te *consolidation* ke tao terana are e a tia ni karaoaki imwina akea ara atatai iai Tia Babaire.

Ngaia are ti na rang karautaeka n te *technical error* ane bwa ti aki *deliver on purpose* tao ti nang iangoia bwa tao ti nang kamangaoa tera tao te ongora ke tao te mwakuri nakon te waaki ma are aikai kanoan. Kanoan naba mamaroro n taai aika nako Tia Babaire uneakinan tauan mwiin te rekoti te *record* ao bon aio ara *problem* ao e a rangi n teretere riki ngkai ngkai e a oti nanon te Auti ni Maungatabu te Tia Babaire ao e nang kakawaki ane. Bwa are ti na riai n raa arei n tarai itera aikane bwa te bwai ae uarereke te *mistake* ae uarereke ke te *change* ae uarereke ao e kona n rota te bwai ae bubura riki.

Ao ane te bwai te Tia Babaire ae I aki toki ni kakateitei iaona ti na moana te bitaki man ae uarereke ti aki kona ni karaoa are e a bubura kaei naba. Ti karaoia man ae uarereke kanga ai aron am auti n aron ae taekinna te Tia Tei temanna mai Onotoa ae karineaki ti a kateitei ngaia. Ko aki kona n are e a bon tei naba am auti kona bae n orea burikina mai inano teutana imwin teutana imwin teutana. Ngaia aio aron te waaki ae ti mena ngkai inanona Tia Babaire ao ane te karautaeka n te *error* ane kam noria ane.

Tao n te *conflict* n aron ae taekinaki imarenan te onoono ngkai ao te Tua ae Maungatabu Tia Babaire n aron au maroro ae kangai ngkai kam a tia te onoono arei ma kam butimwaia ma te kantaninga ae kam na katamaroa, kam butimwaia ma te kantainga ae kam tangiria ni iraorao ma te Tia Tei are tabekia kam butimwaia ma te kantaninga ae kangai. E kona n ae tao iai uoman, aman ke e kona na e ti na nakon te *procedure* te Tia Babaire ao ane te kantaninga ae I reitai iai ma ngkami Taan Tei inanon te Biira aio.

I angani ngkami bwa ti na kaai ni ikarekebai nako iai ti boou nakon te waaki te Tia Babaire ao ti aki taraia n aron ae taekinna te Tia Tei mai Tarawa Teinaieta ae karineaki. Ti aki tara are ngkoa ti tara ae 2024 ae ti a mena iai ma ngkami ao kanga n tangin bwanaia ara botannaomata ao n arona e kam bon noria naba kam

bon namakinna naba bwa e tabekaki naba nakoimi.

Ao e tabekaki tao ian te aki ota tao e taku bwa e uruakaki te Tua ma ti bon katerea naba Tia Babaire ngkai bwa e bon aki uruakaki te Tua. Tia Babaire inanon tain te maroro ao e manga kaoti *technical issue* naba ao ni kaineti ma te *rules* ao n aron ae I a tia ni karaoia iaon te *rules.* Ao tao n aron ae ko anga am *ruling* iaona Tia Babaire ti nang karabwarabwa n ane ane raoi bon etina ma bwa ngke arona bwa e butimwaeaki te Biira aio Tia Babaire ao e kaoti tenan *technical issues* aikai ao e na kona ni kaetaki imwina Tia Babaire.

Ngaia are I karabwako Tia Babaire ao I karabwa riki te Tia Tei ae karineaki are e nora te itera aio bwa e kakawaki ae ti na kaeti kawaira ni biribiri inanon ara Tua ae Maungatabu Tia Babaire. Te Party system e rawata maroroakina te party system ao ngai temanna te Tia Tei ae I nang karinea te party ao ngai temanna te Tia Tei ae I aki tabe bwa e mena iaa mwanewean te party system. Ngkai e mwaneweia ara *Rules of procedure* ara *Rules of procedure* e mwananga mai iaon te *Constitution* are nanona e *illegal.* E aoria ngkana ti mena n te *grouping* ma e kakawaki ao nang kakawaki bwa ane te a nano teuana ae ti boboti ara iango. Ao n aron are I mwaneweia n au maroro ngke I moan uotarake te Biira aio Tia Babaire ao I nang karabwa te kakamwakuri bwa ane te bae e kakawaki iroura ngaira Taan Tei ngkana ti roko ikai ti aki n ae ti roko ti nang aorira naba.

Te moan tai ti a bon riai naba ni kakamwakuri ao ti a bon kakamwakuri naba ni karokoa e bairea taekara te botannaomata n tokin ara term Tia Babaire. Ao I nang kaitaua Tobwan Kiribati te party are e Tautaeka ngkai bwa e kakamwakuri ma ami kakamwakuri kain Tobwan Kiribati e na karekea naba te kakamwakuri nakoira ao aio bukina ae ti kataia n reitaki ma ngkami n aron ae mwaneweia raou n Tia Tei mai Kiritimati ae bon raoun tekateka ikai. Aio kanga katabetabean nanomi te Biira ae ti kawaerakea aio bwanaia ara botannaomata ao ti na reitaki ma ngkami.

Ti na ti kabwarabwara teutana kanga te kantaninga iai ao ngai temanna ae I kai taratara te number n te Party bwa iraman e aki *matter* bwa are ngke temanna n aomata e kona ni kareiko ae kan bui tengaa a *matter* naka a mena iakum ti aki ngkoe ae ko tekateka ikai n te Auti n Tei. Bwa ngke arona bwa aki kareiko Nakane ao ngkane ko aki *matter.* Ngaia are ane ngai au taratara nako iai ao ti na taraia n te itera ane bwa aio te kauna nano nakoia Tia Babaire. Ao I taku ngai bwa te kantaninga ae ti mena iai

ngkai e rangi n teretere ao e rangi ni mataata. Aio ara onoono ae ti uotirake ibukin noran te kangaanga ae ti kaitibo ma ngaia inanon te moan tetere inanon te Auti n Tei.

Te kangaanga ae ti kaoti inanona ao ti bon tounako iai ao ti ataia bwa e nakoraoi te Tua ti ataia bwa ti nang nabeaki ti nang mwanokaki raoi n ara *constitution* ma are ngaia n aron are I taekinna ane e a maan te Tua ao e kona ni manga reke iango, mwakuri ao kawai ake a kona ni manga *a bend* te Tua ane ao n tokin te tai antai aika na rotaki ara botannaomata te Tia Babaire.

Te kantaninga ian te onoono Tia Babaire bwa ngkana parties aika a mena inanon te Auti n Tei ana kinaki ao e kabaebae te Tua aio ngkai ti tabekiarake ae e na akea te bitaki nakon te *constitution* are e nang bon kainaki naba ae ti uoman. Bwa te onoono n are n te *constitution* n aron otau te Tia Babaire bon ti uoman ao bon ti uoman n teina are uotakirake iai. E aki kona n teniman e aki kona n aman. Bon ti uoman ao e bon anaki ao e bon nang teretere n te tabeka n te tai arei Tia Babaire mai iroun Tia Tei ae karineaki bwa bon ti uoua te party ae na riai n anga are e Tautaeka ao are e kaitara. Ao te titiraki ngkane ae ngaia aio ae ti uotirake iai ao ngaira ngkane ti a mena iaa, ti a mena iaa ngaira ake akea ke e karako ara mwaiti. Ao e ti kanoan te waaki kanoan te bitaki te bong teuana ma teuana ma N na rangi ni bubuti riki aron uotakiraken te Biira aio n te kantaninga bwa I aki toki n tataekinna ti a taratara nakon are imwina.

Ti na aki karaoa te Tua bwa e na manga bon reke bwa kaira imwina ao ngkana bwa ti na aki karaoa te Tua ao ngkana e a matoa ao tao nake a roko iai a bon kamatoa naba ni kamatoa ao ngaira ti rotaki. Tia Babaire ngkana arona bwa ti roko n te *state* ane ao antai aika na moan rotaki te Tia Babaire bon kain Tarawa Teinainano e na moan reke moa te kangaanga moa iaon Tarawa Teinainano. Ngaia are ti moantaai ni kibara te itera aio bwa ti noria ao a noria kain au abamwakoro ae Tarawa Teinainano ao a uotiarake bwa te tabeaianga ti na kakaea nikona.

E aoria bwa are aio ana kaeka te Tautaeka n te tai aio ti karabwako te Tautaeka ti kaitauko n aron am nonori nako iai. Ti a kawenea bwa te bwana n reitaki te bwana ni mwakuri inanon te waaki bwa are iai are imwina tera ngke e kona noraki kangaraoakina nako iai. Ma ti aki te kantaninga are e na kainini bwa ti uoman kaina te kantaninga bwa e na rawata te *choice.*

Tia Babaire N na okirikaki nakoia kain te Kaitara ao kain party aika

mena man ara side aikai I kaitaui ngkami n ami boutoka ami *support* nakon te Biira ae moan warekana. A rangi n raraoi ami iango ao ami boutoka nako iai are bon arona iai moan bwaai ao iai tokin bwaai n te tai aio are e a tokin kawaina ara Biira aio ti karabwarabwa bwa e a wene inanon te auti aei, te karabwarabwa bwa e a tabeaianga nanon te auti aei ao n taraia bwa tera ana kabanea ni iango nakon are imwina.

Ma au maroro akana uarereke aikanne Tia Babaire I karautaeka ngkana I aki kawariko n sum up te baere ko maroroaki ma I aki raroa ma are ko taekinna. I ataia ngkana ko totokoia I karinea nanom ane te bae e nang kakawaki iroura ti na karinera nanona ngkana kam taku bwa kam kangai kam aki party bwa kam *majority* I karinea naba ane. Ngaira ti bubuti bwa are ngaira ti tangira n teina are teuana ti a kaai ni bane ni karinerine ao ni bane n itaomaomao n teuana te angi nnano ibukin abara ae Kiribati ao ibukia kanoaia nakon taai aika na roko.

Man au maroro aikanne Tia Babaire ao I a kukurei n tabeka au Biira moan warekan ke au Kaoti ae kangai taekana :-

"Bwa te Biira n onoono nakon te Tua ibukin Rinean te Beretitenti 2025 e na warekaki te moan tai" Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Kabwara au bure Tia Tei are ko tuai n taetae ao e a tia n sum up, ma are I taku bwa ti a tia ni maroro iaon ane te Tia Tei ae ko karineaki.

Ngaia tao I angan moa Te Minita bwa are imwina I a manga anganiko ngaia Te Minita.

Hon. Harry Tekaiti: Ko rabwa I kabwara bure nakon te Tia Tei temanna mai Tarawa Teinainano ngkai I point of order ma are arei I kaeka ibukin te Tautaeka ma are tao e taekinna e aki iraorao te Tautaeka tao ngkai e aki butimwaea ana Biira n onoono n te tai aio I kan kaotia bwa e rangi n raorao te Tautaeka ma aan are ngkai I totoko ao an te totoko are I a tia ni kabwaranako bon ane moa ae ngaia ti totoko ibukina E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa Te Minita ao N na anganiko teutana am tai te Tia Tei.

Hon. Tarakabu Tofinga: Ko rabwa Honorable Tibiika ao ti N na teimatoa ni kaota nanokawakiu n te bwai ae riki Honorable. Te kairua are e a tia n riki ao ti aki te bwai ae uarereke taekinana ao te bwai ae riki ngkai.

E *serious* ao e manrerei te bwai ae riki Honorable Tibiika ti aonikaiaki ngaira Taan Tei e na riai n aki toka te Biira aio ao ana riai nako ara kaoti bwa iai ara kaoti akana imwina bwanaia kain ara abamwakoro ao e

aki. Ngaia I ti kan kaota nanokawakiu ao e riai e na riai ni iai te bwaia e na karaoaki ke tao iai te ribooti ae n ariki bwa e kairua ao e a bane ara tai n tekateka mai ikai.

Ngaia are raou are tekateka ikai ti maroroakina ao e a nako e tikiraoi riki ae I nako tao ni karaoa bwarantan au auti ao I aera ke ni bon karaoia bwa e a bane te tai ae kairua te bwai ae karaoaki n te tai aio. Ao e manrerei ao ti nanokawaki iai Honorable Tibiika ti aonikaiaki inaomatara ngaira Taan Tei ao ti na uoti naba ara kaoti ao ti a totokoaki n te Biira aio.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei e aoria ti a karaua ni kakaea etin aio ma kain te Maneaba ma I taku bwa e a tia ni mwemwe te Biira ao ti a kanakoa te kaotinano. I a karautaeka akea moa te point of order ngkai.

E a tia ni kanakoa ana Biira te tia tabeka te Biira ao nang kanakoa te kaotinano iaona.

Ake a buokia ke a kangai Eang ao ake aki ke a kangai Tiaki. E totokoaki moan warekan te Biira.

Ngkai e a bon tia n tabekaki te bwara ao I a bubuti bwa e nang bwara moa te auti ngkai I katekeraoi ngkami Taan Tei nakon ami wiiken ao ti a manga kaitiboaki ikai ni kabanean ara bong nakon te Moanibong te aoa 10 n te ingabong ao e a motirawa te auti.

Kiraka: Te Tataro

Deputy Speaker: N te ingabong aio ao e na kaukira n te tataro te Minitita n te Aono n Raina, Hon. Mikarite Temari. E nakoim te Minitita.

Hon. Mikarite Temari: Ao ti a booti nanora n anaa ana tataro Tamara are i karawa. Ti a bobaraki n tataro. "*Tamara are i karawa, e na roko Ueam, e na tauaki am taeka iaon te aba n ai aron tauana i karawa. Ko na anganira kanara ae ti a tau iai n te bong aei ao ko na kabwarai ara bure ngkai ti kabwarai aia bure aikana a bure nakoira ao ko na tai kairira nakon te kaririaki ma ko na kamaeura man te buakaka. Bwa am bwai te Uea, te Mwaka ao te Neboaki n aki toki Amen".*

Deputy Speaker: Ao ti a kamaurira n te ingabong aio imwain ae ti na waaki nakon kanoan ara Ota bebwa. Bwanau ni kamauri ngkami n te ingabong aio ae moan te mwaitorotoro Mairoun ara Tibiika, kain ara aobiti, ao mai irouia kain au abamwakoro ae Maiana n raonaki ma raou n Tia tei. Irouia kain te Bau ni Maiana ao ai boni kain Maiana ni kabane mai Tebikerai nako Bubutei ao kam na bane ni mauri! Ao ti a nakon ara bwai are imwina. Te Kiraka.

Kiraka: Ana Kaongora te Beretitenti iaon ana Kanoa te Tautaeka are e a tia ni manga rinanoaki.

Deputy Speaker: Ti na angan ngkanne ana tai are Beretitenti ae karineaki bwa e na kona ni kanakoa kanoan ana *Order of Government Business.* E nakoim te Beretitenti H.E. Taneti Mamau.

ANA KAONGORA TE BERETITENTI IAON ANA KANOA TE TAUTAEKA

H.E. Taneti Mamau: Ko rabwa *Madam Deputy Speaker,* ao ni moa man am Taibora ae karineaki ao Clerk at the Table, kain te Auti ni Maungatabu ni kabane, te Leader n te Kaitara, Taan tei ni kabane n reitaki ma te Kauoman ni Beretitenti. Minitita ao bon kain ara itera aei n reitaki ma taan ongora iaon abara ae Kiribati n taabo nako ake a reke ongoraia. N na reita te bwana ni kamauri ao n inga n raoiroin ao tamaroan te ingabong aei. N aran ara Uea ae Iesu Kristo. Kam na bane moa ni mauri!

Aei ngkanne rakanakon naba te bong are ara kabanea ni bong aei te Kanimbong 11 n Eberi ane e oti iaon ami Ota bebwa. Uoua te bong ane e oti bwa te Kanimabong 11 n Eberi, bon aia bong taani mwakuri. E a tia kanoan anne.

N te bong aei ngkanne, iai uoua kaoti akana a manga rin bwa kanona te bong aei irarikin te Biira. Bon kanoan te bong aei n aron are e a tia ni kan buti.

Iai teuana te Biira are moan warekan te Biira ibukin te onono nakon te Tua ibukin *Value Added* Tax ibukin 2025 ibukin te *first reading.* Ao iai ngkanne kaoti akana uoua aika a karineaki.

Te moan kaoti. Te kaoti ibukin bitakin te Tua ni kaetieti ae nambwa 64. Ao te kauoua ni kaoti ane te kaoti ibukin bitakin te Tua ni Kaetiteti ae nambwa 64(3) (d) ao 64(5), mwakoro ii.

Te kateniua ni kaoti ngkanne ai te kaoti ibukin motirawan te kaoti aio. Ao Ko rabwa *Deputy Madam Speaker.*

Deputy Madam Speaker: Ko rabwa te Beretitenti. E nakoim te *point of order* te Leader n te Kaitara. E nakoim.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika ao ai bon te kamauri riki nakoira ni kabane. Kam na bane ni mauri!

Tao ti teuana te Tibiika tao ti ibukin kaetan ara *record.* Bwa iaon ana bebwa te Beretitenti ni kaongora ae e a tibwa mwaneweia ao iai kanoan te Kaabon ane e mwakoro are e tiku naba iai teuana te Biira ae I taku bwa e a butaki ngkai bwa e aki tabekaki n te Kaabong are iaon Tuan te Kamanging. Tao ti ibukin kaetan ara *record* te *Liquor Bill.*

Ao tao I a oti naba n tei te Tibiika bwa ti tebo bwa ai kateniua n tai ti na manga kauataoa riki kainanooan mwin te rinerine ibukin te Beretitenti ae ai te kabanea ni bong ao e tuai man kaweneaki n ara taibora taiaoka.

Ngkana e kona n reke imwain ae ti bwaranako ao ti na rangi n karabwarabwa iai. Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia tei mai Abemama are bon ara Leader n te Kaitara naba. I taku bwa anne ae ti *noted* n te wiki ae nako ao I a tia ngkanne ni bubutia ara koraki man te aobiti bwa e na riai n tekateka iaon ara taibora imwain banen te Auti aio.

Ti a noria ngkana arona bwa e na koro nanon aio. E rarabwa.
Te Kiraka.

Kiraka: Taiboranakin taian bebwa.

Mairoun te Tia babaire nt e *Public Account Committee* ke ana mwane te botannaomata.

Ana ribooti te Komete ibukin ana mwane te botannaomata iaon ana kaunti te Kiribati Port Authority are e a tia n otetanaki ibukin 2015 nakon 2022. Bebwa No. 24/25.

Ana ribooti te Komete ibukin ana mwane te botannaomata iaon ana kaunti te Broadcasting Publication Authority are e a tia n otetanaki ibukin 2016 nakon 2022. Bebwa No. 25/25.

Te Kaongora mairoun te Minitita ibukin Rongorongo, Itoman ao Mwamwananga.

KAONGORA

Deputy Speaker: Ko rabwa Kiraka. Ao ngkai ao ti na nakon ara kaongora n te ingabong aio, te *Statement* are e na kanakoaki iroun te Minitita n te Botaki ni mwakuri ibukin Rongorongo, Itoman ao

Mwamwananga, Hon. Alexander Teabo. E nakoim te Minitita.

KOREAN TIAN KE MWAKEN ANA KARAWA KIRIBATI

Hon. Alexander Teabo: Ko rabwa Madam Deputy Speaker. Ao bon te bwana ni kamauri inanon te wiki ae tabu aei are I a reitai iai ma tariu are raou n Tia tei mai abara ae Butaritari nakoimi ni kabane. Nakoim te Tibiika, te Beretitenti, te Kauoman, ao te Leader n te Kaitara Taan tei ni kabane. Ni kamauri ngkami n aran ara Tia Kamaiu are butimwaeana n te Toa are ngkoananoa ao inanon te wiki ae tabu aei, kam na bane ni mauri!

Au kaongora aio, e boboto iaon mwanewea ae 'Korean Tian ana Karawa Kiribati'.

Te Tibiika e bon teretere ni karakinan abara ba ngkoe ao e toma Marawa aonteaba ao karawa n arana ae Tebomatemakii'

Ao anne e rin n ana boki ke n te boki ae *Kiribati Aspect* ke taran Karakin Kiribati.

Te Tibiika e kakawaki bwa e na taekinaki bwa te mwakuri iaon katean tuan taari ke te *Law of the sea* ma korotian marawan te Betebeke e a tia, e a tia ao Kiribati e kakoauaki bwa buburan ana marawa ke ana EEZ e riaon *3,000,000sq kilomiter* te Tia babaire.

Ni kaineti ma karawa ao e tuai tia karaoan taian tiaia aba n te aonnaba i karawa. Ma te bwai ae kona n noraki bwa e a korekoreaki karawa nakon te bwai ae e aranaki bwa te '*Fight information region ke FIR,* are a kateaki iaan taian *Rules Conventions* mairoun te ICAO ke Te *International Civil Aviation Organization* te Tia babaire.

N te Betebeke ao Kiribati bon ti ngaia te aba ae teniua te *FIR* inanona. Taian FIR aikai bon *Oakland FIR* man te *US, Tahiti FIR*, ao ai te *Nadi FIR*.

Te Tautaeka e waaki ngkai ni mwakuria karekean ae bon oin ara karawa are ti na kona n inaomata ni karaoi ara babaire ke a na kona ni buoka aron rikiraken ara *aviation sector* te Tia babaire.

Karekean ara karawa, e wakinaki man te marooro ni kaineti ma ana karikirake te ICAO. Ao aio are e a tia ni waaki iai te Tautaeka.

Ara Beretitenti e a tia ni tabekarake aio n aia bowi n tain te *SIS* are e bo i *Palau* ao e a tia n tabetabeka naba aio are e anganaki irouia raona n te Betebeke bwa e na riki bwa kanga ai te tia taekina aio nakon te *Pacific Island Forum Leaders* te Tia babaire.

Imwain are ti otinako ngkoa man te *Forum* ao ti a kaman tabetabekarake naba ara bubuti nakon Fiji bwa ti na *bilateral meeting* ma ngaia iaon te itera aio ma bon akea te kaeka ae roko mairoun Biti inanon ririki ma ririki ni karokoa te tai are ti a otinako man te *Forum.*

Honorable Speaker, Minitita ake imwaiu a tia naba ni kataia n roko i Biti iaon aio ma e aki naba okirikaki te rongorongo te Tia babaire ke tao n reke are e kantaningaki te Tia babaire.

Honorable Speaker, ngke ti a kaokaki nakon te *Forum* imwin rokon te *Prime Minister ae Rabuka* ao anne te tai are e reke ana tai ara Beretitenti ni manga tabeka naba ara bubuti iaon ara karawa te Tia babaire. Ao anne te tai are ti kakoaua bwa e a roko ara karawa aio iroun Biti.

Ao ti kukurei n taekinna te Tia babaire bwa man anne ao ti a kamwakuria te Tia babaire.

Ni mwanangan te Beretitenti are e na nakon ni bilateral i Biti ao e bitaki bwa te State Visit te Tia babaire ao e a noraki tangimwakana te Tia babaire bwa e a reke te rongorongo e tara n ae e kariaia Biti.

Ao ngkanne ngke ti a kanakoa ara rongorongo ngaira kain te *MICT* bwa ti nang *meeting* ma ara kauatabo are te *Deputy prime Minister* are e tabe ma aio i Biti ao e a kukurei ni *bilateral* ma ngaira te Tia babaire.

Ao anne ngkanne te bae ti kan katerea ikai te Tia babaire bwa e a moanna ni mwaing te mwaing te Tia babaire.

Ma ti na kakoaua bwa Biti e ti tara ara *FIR* are mai maiaki are te *Southern Gilbert Islands*. Ao ti na kakoaua bwa angina e taua te Oakland *FIR*, e raka iaon 80% are e tauaki man te *Northern Gilbert* ni waerake nako Mainiku. Anne e taua *Oakland FIR* ae e taku bwa akea ana tiati iai.

3. Are taua *Tahiti te Southern line* arei te Tia babaire. Aikai aika uaemaenako aika a riki n aron aio. Oin ara kantaningaki ti na kaotia bwa ngaira kain Kiribati iai ara *Sovereign Right* ao e aera e na kona n tia tian marawa ao e aera e na aki kona n tia tian karawa.

Ao anne ti na kateia. Iai ara koaua karakinan abara are ti a tia n taekinna te Tia babaire ao anne.

Ngaia are aio au tabeka are I kan katerea bwa iai marooro n taai aika nako are e taekinaki bwa akea te kakamwakuri iaon aio te Tia babaire.

Ma I kan katerea bwa ae e waaki aio te Tia babaire, e a tia ni mwaing Biti. Ae ti na manga nako iaan aio are uaemaenakon te naan FIR n teuana te aba, ngaira ngkai 3 te FIR ti na kataia ti na kataia ni karikia bwa teuana te *FIR* ni kaineti ma ana *Policy te ICAO.* Ao anne ae e boboto ara uneaki ae ti na uneakinna iai te Tia babaire.

Ngaia are iai ara namakin bwa ti na kona ni uarokoa aio ni karokoira iai te Tia babaire.

Ao oin tabekana ikai te Tia babaire bwa e na ataia te aonnaba bwa ti a *inform* te Auti n tei bwa ana iango te Tautaeka ni kan nako ni karaoa arei te Tia babaire.

Ao anne kanoan te marooro te Tia babaire. Iai te bwai ae ti karaoia ngkai n te tai aio iaon aio te Tia babaire. E rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Minitita. Ao n te tai aio are I a kaeinakoa ngkanne te tai nakoimi Taan tei ibukin ami marooro ke ami titiraki ae 5 mwaitina. Ao N na kaokia te titiraki.

Ao I a nora ana taura te Tia tei mai Kiritimati ao Kanton; Hon. Teribwa Tabee. E nakoim.

Hon. Teribwa Tabee: E rarabwa *Deputy Speaker* ao au titiraki n te ingabong aio. E rabwa bwa e a mwaing are te reitaki ma Biti ao ti te kan ongora ngkanne iaon te reitaki ake a tara tao te Aono ni Mainiku. Iai te update naba iaon anne bwa e ongo Kiribati ao ataia are a boni bane ni kakamwakuri te kakamwakuri. Tiaki ti iaon are tarakin are te Aono ni Kiribati are taraki mai Biti ma ara Aono naba ake n te Aono n Mainiku. Ko rabwa te Tia babaire.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia tei, te Minitita .

Hon. Alexander Teabo: E koaua iai te reitaki te Tia babaire ma te rabwata are taua aio. Ma ana taeka iai, akea ana tiati.

Ma ngaira are ti kataia ni katerea, ana policy ngkai te ICAO e tangiria bwa e na botaki. E na aki uaemaenako te karawa iaon te aba teuana. E na riai n ti teuana .

Ao anne ara boto n iango ae tin a uotiarake nakon are iaona riki. Anne te kakamwakuri te Tia babaire, ma ti a tia n karekea te rongorongo mairouia nakai, akea aia tiati iai.

Ma ara uneaki ngaira ti na uneaki iaon are I taekinna, ana *policy* te ICAO are e na aki uaemaenako iaon te aba teuana te karawa. E rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Minitita ao are imwina ngkanne te *Leader* n te Kaitara te Tia tei temanna ae karineaki mai Abemama; Hon. Tessi Eria Lambourne. E nakoim.

Hon. Tessi Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao ti kaitaua te Minitita n ana kaongora. Ao ti ataia te mwakuri aei are e a kaman waaki man 2004 ao bon te oi raoi ni kanganga are iroun te ICAO bwa ti ngaia ae e na kona n anga te kariaia.

E kona n kamatoa te Minitita bwa e a tia n reke te kariaia iaan Tuan te Kibakiba n te aonnaba. N aron are e taekinna bwa a nang botaki ana karawa Kiribati n te tabo ae ti teuana n aron ae ngkai, e bon karaoaki naba iaan kanoan te boraraoi n te kibakiba n te aonnaba. E kona n tibwatibwa mwin te kariaia man te ICAO ibukin te itera aei taiaoka. Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia tei, te Minitita .

Hon. Alexander Teabo: Ko rabwa te Tia babaire, I taku bwa e teretere n au taeka bwa e kangai. Aio te buoka ae ti karaoia, ti *base* ara

uneaki ngkai iaon ana *policy* te ICAO are e na riai n aki uaemaenako te FIR iaon teuana te aba.

Ao anne e a tia ni katea kawaira. Ti a tia ngkai n consult Biti, te consultation ae ti karaoia. Ti a tia ni consult Biti ao e a raoiroi Biti.

Ngkanne akana uoua riki ao imwina ti a uotiarake nakon tera. Anne ara tabeka ae ti a tia ngkai ni kaman karekea te boutoka ma te Betebeke te Tia babaire.

Ti kataia ni karekea ngkai te boutoka iaon aei, ngaia ae I tangiria ni kanakoa te statement ngkai bwa N na kaotia bwa I a tia ni kanakoa te statement aei ni bongin te parliament n te move ae ti na karaoia te Tia babaire. E rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Minitita , N na angan ngkanne ana tai te Tia tei ae karineaki temanna mai Tarawa Ieta ae Hon. Terieta Mwemwenikeaki. E nakoim.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa *Madam Speaker,* I karabwa te Minitita ae karineaki n ana *statement* ao te titiraki e kangai.

Ngkana e karaua ni bobota aron mwakuria are e na reitaki ma Biti ao kakoroan nanon are man te ICAO ao e koaua ae kanga e bon karako aban te Betebeke ae a kataia ni karaoia.

Tonga ao Samoa aki naba karekea ma a bita mai Biti nako tao Nu Tiran ao e mwaiti naba ae reke irouia.

Ma ngkana e kataia ni bobota aron mwakuriana, tao e na bon manra raoi ao e na tia bwa ti ataia ae e abwabwaki kawaina. Iai tao te kataratara tao 10 te ririki ma ngkai ao e nang rawata kanoan ana iango te ICAO. N te *risk* ngkana ti bon tararuaia e rawata te naan *infrastructures* ae iaon kawaina. E rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia tei, te Minitita .

Hon. Alexander Teabo: Ko rabwa te Tia babaire ao e koaua ae e taekinaki anne ae iai aika a kamwainga ni kangai.

Ma te bae ti kataia ni karaoia ngkai, ti na uneakina moa aron Korean tian ara karawa are ngaia ti taekinna.

Bwa anne e na anganira riki te *right* ae ti na kona n *determine* raoi ao ti na kaoka ara karawa iai. Ngaia are anne ae te *approach* ae ti kataia ni karaoia ngkai bwa iai te tia naba i karawa. Kam rawa n taku bwa akea tiara i karawa, ti ten thousand ft ae ti kona ao iai are iaona riki. Iai te *air space* ao iai te *harbor air space.* Are *harbor air space* are iaon riki are *ten thousand* arei. Ao anne e koro tianaki anne nakoira.

Ngaia ae ti na bon taraia raoi, ngaia ae ti korea *air space* bwa ti na bon karokoira iaan rabaraban karawa are e na bon kangaiakinaki. Bwa iai te tia naba n aron tuan te aonnaba are ti a noria ngkai, iai tokina.

Ao ngaia ae I kangai; ngkana ti nora ara karawa ae iaora aikai ao akea arara iai. Ngaia ae ti tangiria bwa ti na rin moa n aron are karaoaki i marawa ao ti na karaoia naba te aekaki anne, n te aro bwa ti na kona ni bon ara *severity* e rang n *power.*

Deputy Speaker: Ao ti na angan ngkanne te Minitita n te Botaki ni mwakuri ibukin Tararuan te Mauri ao Katoki Aoraki; Hon. Booti Nauan. E nakoim te Minitita.

Hon. Booti Nauan: Ko rabwa ao au titiraki te Minitita ke te Tia tei ae karineaki mai Butaritari. Ti kan titiraki bwa tera raoi aron kabwarabwaran te *process* ae ti a mena inanona ngkai. Ti tebo ma taran ae e a reke ngkai ao e nang tia. E aera tera ae e kabaea arona, ao tera raoi te *process.* E aera e mwarara n taai aika nako. Ao man ningai te tai ae e na riai naba ni karaoaki iai. Man tain te Korone ke ai aron ngkai ti a tibwa karaoia ngkai. E rabwa anne tao ti anne au titiraki.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Minitita e nakoim te Minitita are ana *statement* aio.

Hon. Alexander Teabo: Ko rabwa te Tia babaire ao e koaua te *process* ae I kataia ni kananoa aei te Tia babaire. N aron ae I taekinna, e rang n rawata ngkai te uneaki.

Bwa are n aron ae I taekinna, karawa e tuai man tia aron barongana raoi. Ao ngaia ae I taekinna, ngai I katea te karaki are e kangai. Ngaira kain Kiribati ti bon kakoaua bwa iai ara karawa ao iai ara marawa. Ao anne ae ti na kaununiira iai bwa are iai te boki ae mwakoro iaon te karaki anne ae e tia ni kaotinakoaki n tain te Kainaomata ao ti na riai ni uneakina anne bwa nakon te aonnaba.

Ti riai ni karokoa bwanara n te aonnaba bwa e aera e tia te tua i marawa ao e aki kona ni karaoaki are i karawa.

Ngkai ti a barongaki ti ibukin are wanikiba ao ngaia ae tin a karaoia n aekakina aikai. Ma ti na tangiria e na bon noraki inaomatan abara aio nako karawa ara mwake.

Ao ngkana e reke ara mwake arei ao ti na kona n angan antai ngkanne. Ti nang titiraki bwa antai ae ti na anganna bwa e na *manage* ae ti taku bwa e na kona n anganira riki ae raoiroi riki.

Ao e koaua ai te kanimaua (5) n Tautaeka aei te Tia babaire ao ara kantaningaki bwa ti na kataia ni kamota kunan aei bwa ti na uneakina aio. Bwa aio ara *right,* ao a kukurei aba ake akea ngkai araia i karawa n te bowi are te n Forum Civil Aviation.

Iai aika a tia ni pack te idea aio te Tia babaire. E a tia n aware te ICAO n te move naba aio, ngaia ae e anganira kawaira aikai kawaimi.

Ao ngaia ae I kateia ikai bwa kawaira ae ti na toua anne bwa

ti a tia ni karaoia ma te ICAO ao ana policy ni kabane ao ti na kamwainga n aekakina anne te Tia babaire.

Ti a tia n nakon Biti, ti a manga nora akana uoua akana imwina akanne te Tia babaire. Ao ti a nora mwina te Tia babaire. E rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Minititа ara titiraki are imwina are ai bon te kabanea e na tabekaki iroun Hon. Taberannang Timeon. E nakoim.

Hon. Taberannang Timeon: Ko rabwa te Tibiika. Ao I karabwa te Minititа are tabeka te *statement* aio n te ingabong aio.

Au titiraki te Tibiika ae moan te karineaki e kangai; te bwai aio te *issue of sovereign* ke tera. Ngaira man te itera aio, ti boutokaia bwa e a rang n maan. E a kaman *announce* aio n ana moantai te Tautaeka aio. Ngaia kabanea korakoram bwa e na tia n am tai ao tai bukibuki. Tai kangai ao e aera ngke e aki karaoaki man te Korone. Eng tao bon tiaki taina ngaia ae ti na angan ICAO am tai aio te Tautaeka. Kabanea bwa are ko taekinna bwa aio am anga ni karekemewane. Ao ngaira ti rang n taninga aio te Tibiika bwa are e mena iroum te boro ngkai.

Eng ko kona ni karaoa anne taiaoka. E aera te Tibiika.

Deputy Speaker: I kangai, ko rawa ngkanne ni kanako ae bon am titiraki.

Hon.Taberannang Timeon: Ao arei am titiraki anne, ko aera ngkoe te Tibiika. E rabwa.

Deputy Speaker: Ngaia e nakoim te Minititа.

Hon. Alexander Teabo: I karabwa te kabanea n titiraki mairoun te Tia tei ae karineaki mai tabn te Tia babaire. Ao e rabwa, e eti. Ti aki kangai bwa Taan tei ti aki bukibuki ke tao tera te Tia babaire ma ti ataia bwa iai ara karawa. Ao ti kukurei n taekinna ma ngaira n te tai aei ae ti Tautaeka n te tai aei, ti nang riai n uneakina ara karawa ae ni bon kababanea raoi nanora nako iai.

Kabanea kunra ma raara ni kabane te Tia babaire bwa are iai karakinara ae bon karakinara ae oin karakinan abara ae Kiribati. Bwa iai karawa ao marawa ao te aba ake a toma ao e utakirakeaki. Anne ti na tuanga te aonnaba, e aera e tuai kinaki ara karawa. E tuai kinaki i karawa. Iai ara marawa ae ti a kinaki iai, ti a riai ni kinaki naba i karawa.

Bukin tabekana ikai te Tia babaire, bwa e na ataki bwa e aki manikangare te Tautaeka. Te Botaki ni mwakuri ae ti mena iai, tiaki manikangare ao anne ti a kaman waaki inanona. A kaman waaki naba inanona Minititа ake mai imwaina ao e koaua, e bon matoa. Bwa are bon iai te bwai ae e matoa iai ao I bon tuanga te Betebeke n tain te bowi. Tera riki, e a kan tia marawa irouia Minititan te *Fisheries.*

Ao ngaira e aera ti a taua aio, ti aki karaoa aio. Ti aki barongaira ni

karaoia n aekakin are ti karaoia nakon EEZ n aron te ririki ae nako. E aera, tera ae e taua ibukina iai aika a bon mabiao iai. Ao anne ngaia ae kabanea korakoram te Tia babaire bwa aio ti na kakoroa nanon karakinan ke n toua mwin karakinan abara ae Kiribati. Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Minitita ao I taku bwa e a bon koro raoi ngkanne te titiraki are 5, ao N na kabwara bure nakon te Tia tei mai Makin temanna ae Hon. Pinto Katia bwa e a bon roko moa n tokina te titiraki are 5.

Ngaia te Kiraka.

Kiraka: Titiraki ao Kaekaia.

TITIRAKI AO KAEKAIA

Deputy Speaker: Ngaia n te ingabong aio ao ngkana kam nakon ami Ota bebwa ao kam na noria bwa ai tiaki 23 te titiraki n toka bwa a bane ni katokaki titiraki ni kabane are bon nikirana. Ao nikirana raoi ngkai te naan titiraki inanon bain ara aobiti 30 raoi mwaitina.

Anne raoi kakuureina n te tai aio ai ti 30 nikiran ami titiraki ngkami Taan tei inanon bain ami aobiti.

Ngaia n te tai aio ti na nakon ara moan titiraki. Ara moan titiraki n te ingabong aio, ngkai akea te Tia tei ae karineaki mia Tarawa Teinainano temanna ae Hon. Tebuai Uaai ao ti na nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki temanna mai Betio ae Hon. Dr Tinte Itinteang. E nakoim te Tia tei.

KATAMAROA NAKON FEEDER ROAD IAON BETIO

Hon. Tinte Itinteang: Ko rabwa Honorable Speaker. Imwain ae ti kanakoa taekan ara titiraki. Ao ti a tabeka moa te bwana ni kamauri nakon am kai n tekateka, nakoim ma kain am Taibora. Nakon te Beretitenti, te Kauoman Minitita, Taan tei ao ai moara riki taan ongora. Kam na bane moa ni mauri!

Ao ao taekan au titiraki Hon. Deputy Speaker. *N na butia te Minitita are tabena ana ibuobuoki ibukin te katamaroa nakon taian feeder road iaon Betio ake a tia ni katamaroaki n te timanti ke te goe-cell?* Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa. Te Tia tei am titiraki aio e na kaekaki iroun te Minitita ibukin Botaki ni mwakuri ibukin Rongorongo, Itoman ao Mwamwananga ae Hon. Alexander Teabo. E nakoim te Minitita.

Hon. Alexander Teabo: Ko rabwa Madam Deputy Speaker, ao e rabwa te titiraki mairoun te Tia tei ae karineaki mai Betio. Aio kaekana. *E tauraoi au Botaki ni mwakuri n reitaki ma ana rabwata nako te Tautaeka ni kakaea buokan te bubuti aio.* Ko rabwa te Tia babaire.

Deputy Speaker: TE Tia tei buokan am titiraki te moantai.

Hon. Tinte Itinteang: Ko rabwa riki Hon. Deputy Speaker ao e koaua e rarabwa te Minitita n ana kaeka ao tauraoin nanona n ibuobuoki ao aio ngkanne buokan au titiraki.

N na butia te Minitita ana ibuobuoki ngkai e kakoauaki bwa n taai aika nako ao e moariki n taai ake e korakora iai te karau ao tabeua *feeder road* aikai a onrake n te kaneinei n te tai ae rang n maan tao n aron te kawai are irarikin te tabo ni karao bwerena.

Aio kaneinei ake a kona ni karika te Aoraki ao te aki marurung nakoia te botannaomata ma N na bubuti ana ibuobuoki. E rabwa.

Deputy Speaker: Te Minitita.

Hon. Alexander Teabo: Ko rabwa te Tia babaire ao e koaua aio te kanganga ae ti noria riki taian kawai ake aki rang n kakabonganaki te Tia babaire tiaki te high way te Tia babaire ke tao te main road ma kawaia te botannaomata ae e rang n kakawaki aio te Tia babaire kanga te naan tomatoam te Tia babaire.

Ao I kakoaua are e taekinna te Tia tei mai Betio te Tia babaire. Ma n aron ae I taekinna, aio ae ti na kataia ni mwakuria aio ma rabwata ake ti taku bwa ti irekereke iai. Iai te Kauntira, iai bon te MISE ao ai ngaira kain te KLTA te Tia babaire.

Ma ara kantaningaki ngkai e roko aio iroura n aron ae I taekinna ti na ibuobuoki iaon aei te Tia babaire ma rabwata ake ti kona ni waaki ma ngaia iaon katamaroan riki te kawai ao riki te naan kawai ae te naan *feeder road* te Tia babaire iaon Betio te Tia babaire. E rabwa.

Deputy Speaker: Buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon. Tinte Itinteang: Ko rabwa riki *Hon. Deputy Speaker* ao e rabwa riki ana kaeka te Minitita ae karineaki. Ao au kauoua ni buokan au titiraki *Hon. Deputy Speaker,* tao te bubuti naba. I taku bwa e bon kakoaua te Minitita bwa ngkana e kabuti n te kawai *feeder road* ake irarikin te *MOEL* ao iai te naan biti aika taketake aika a kona ni kaikuakia taan kabongana te kawai. E rabwa riki bwa kanga I a noria ae e a tia n rabunaki tao bon tibwa boong aika nako ao e rarabwa te mwakuri anne.

Tao e a bane ikai buokan au titiraki. Ko rabwa *Hon. Deputy Speaker.*

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia tei, te Minitita.

Hon. Alexander Teabo: E rabwa buokan te titiraki ao e koaua are e taekinaki anne are tao iai te bwai ae tao e kaikuaki are te kawai nakon te MOEL, ma I taku bwa e a tia ni karaoaki anne te Tia babaire.

Ao n aron are I taekinna, ti na mwakuria aio te Tia babaire. Ngkai bon Betio teuana te aba ae ti kakoaua bwa e rang ni korakora te botannaomata iai. E nang mwaiti te waaki ni bitineti iaon te Tia babaire kanga bon teuana buroon te kakamwakuri iaon Kiribati ao anne ti na kataia n tara aron te

mwamwananga iaona riki iaon te naan tomatoma ni kawai. Ngaira man ara itera ma aike raora ni baronga aio te Tia babaire, ti na mwakuria anne te Tia babaire.

Ao tao e koaua ti na katea te rabwata teuana ao ti na karekea ara tai ni maroroakinna ma ara Komete ke tao tera te Tia babaire are ti na baronga raoi aron te *feeder road* bwa aonga ni manga riki bwa kawai aika rangi ni *save* nakoia ara botannaomata. E rabwa te Tia babaire.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Minitita ao e a bon rauaki raoi te Tia tei ni kaekan ana titiraki anne.

Ti na nakon ara titiraki are imwina nambwana 29 are e na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki temanna mai Tarawa Teinainano, ae Hon. Birimwaka Tekanene. E nakoim te Tia tei.

RINANOAKIN RIITIN ABA AKE A RITINAKI IROUN TE TAUTAEKA NI KAINETI MA TE 3 N RIRIKI IAAN TUAN TE ABA

Hon. Birimwaka Tekanene: Ko rabwa *Hon. Deputy Speaker.* Ngkai I a tibwa tei ni marooro ao ai bon te bwana moa ni kamauri nakoim *Hon. Madam Speaker,* te Beretitenti, Minitita ao ai bon Taan tei ni kabane. Te *Leader* n te Kaitara ao ai kain Kiribati ake a ongora n taabo ake a mena iai, ao a mataku n te *Live Streaming*. Bwanan te maeu ao te marurung ao ti a kamaurira moa n tamaroan te Moanibong aio. Kam na bane ni mauri!

Ao I kukurei n tabeka au titiraki ae nambwana 29 iaon te Ota bebwa ae kangai taekana. *I a butia te Minitita are tabena bwa n ningai te kabanea n tai n rinanoaki te riiti ibukin aba ake a ritinaki iroun te Tautaeka ao n ningai are e na manga riai ni rinanoaki ni kaineti ma te 3 n ririki are mwaneweaki iaan te Tua ibukin aba.* Ko rabwa *Madam Deputy Speaker.*

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia tei, am titiraki aio e na kaekaki iroun te Minitita man te Botaki ni mwakuri ibukin Otabwanin, Aba ao Karikirake te Ununiki ae Hon. Tokaibure Rabaua. E nakoim te Minitita.

Hon. Tokaibure Rabaua: Ko rabwa. Imwain ae N na waaki *Madam Speaker* ao ai bon te bwana ni kamauri mairouia kain abau ae Abemama mai Kabangaki ni karokoa Rotuma n reitaki ma kain au aobiti. Mani bwanan te maeu ao te marurung ao ti a bane ni mauri!

Ao aio ana kaeka te Tautaeka ni kaineti ma ana titiraki te Tia tei temanna ae karineaki mai Tarawa Teinainano. *Te Tibiika ae ko karineaki ao n tain rinanoakin riitin aba ake a mwaneweaki iroun te Tia tei ae karineaki, a bon mwakuriaki ni kaineti ma te Tua.* Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Minitita, te Tia tei.

Hon. Birimwaka Tekanene: Ko rabwa Madam Speaker ao ko rang n rabwa riki te Minitita n am kaeka.

Ao tao buokan te titiraki ao bon kamataatan raoi naba te titiraki. Tao te ririki iraua ae e rinanoaki iai te kabanea n tai ao te ririki iraua ae e na manga riai ni manga rinanoaki iai te Minitita ni kaineti ma te 3 n ririki are mwaneweaki iaan te Tua. Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia tei, te Minitita.

Hon. Tokaibure Rabaua: Ko rabwa Madam Speaker buokan ana titiraki te Tia tei ae karineaki te moantai. Ao e koaua bon iaan te Tua ao e bon karaoaki ngkoa ni katoa 5 te ririki iaan te onono n taai aika tia n nako. Ao e oneaki ni kaineti ma aron te bwaka riiti ao e a katoa 3 te ririki. Ao anne are e bwakara te ririki are nako. Ao e rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Minitita, te Tia tei buokan am titiraki te kauatai.

Hon. Birimwaka Tekanene: Ko rabwa Madam Speaker ao ko rabwa te Minitita n am kaeka bwa nanona n otau te kabanea n tai n rinanoaki bon te ririki ae nako.

Buokan riki te titiraki te Minitita. Iraua ngkai te *rate* ae bwainaki ibukin Tarawa Teinainano ao aonnaba, I butiko. Ko rabwa.

Deputy Speaker: Te Minitita.

Hon. Tokaibure Rabaua: Ko rabwa Deputy Madam Speaker ao e koaua n rokon te Tautaeka aio ao e biri ngkoa mai imwaina iaon 40% te bwaka ke te increment ao ngke e roko te Tautaeka aio ao e a kakiba 100%.

Are ti tebo ma nanona te I-Tarawa, aba ake i tinanikun Tarawa ao a tia n reke irouia te *rate* ae raka ae 140% iaon te bwaka riiti. Ao e rabwa.

Deputy Speaker: Buokan am titiraki te kabanea n tai te Tia tei.

Hon. Birimwaka Tekanene: Ko rabwa te Minitita n am kaeka ao ko rang n rabwa riki *Deputy Madam Speaker.* Tao bon kabanea buokan te titiraki.

Iai ana iango te Tautaeka aio inanon ana teem aio ni manga karikirakea riki ke n rinanon aio ni kaineti ma rakan boon te maeu, ao tao riki e a rang n *focus* iaon Tarawa Teinainano ngkai bon ngaia moa ae moan rotaki n rakan boon te maeu. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia tei, te Minitita.

Hon. Tokaibure Rabaua: Ko rabwa *Deputy Madam Speaker* ao e koaua I rang n rinnako n ana kantaningaki te Tia tei ae karineaki ibukin tangirakin tao tera. Aomata a bon teimatoa tangira te keerake iaan rakan naba boon te maeu.

Ma ibukin ana rongorongo kanga te baronga irouia taan mwakuri riki iaon te *consultation* ke nakon Anakin te marooro ma taan ababa (*land owners).* Te tai are bwanin iai kaean mwengan temanna ma temanna ni kaineti ma nake a riiti,

ao maikanne mwin te marooro ao ti nako n noria bwa tera kanoan mwin te marooro bwa a kukurei n ae ngkai ke iai aia tabeka bwa e na raka. Ao anne ti a manga maroroakinna nakon te Auti ae na roko. Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Minitita ngkai e a boni bane buokan ara titiraki anne, ti na nakon ara titiraki are imwina. Are e na tabekaki iroun te Tia tei mai Teraina ae Hon. Bautaake Beia. E nakoim te Tia tei.

TIBWAN TERAINA TEWANA TE TURAKI IBUKIN BUOKAN KARAIAN AO ANA TE KATINE TAKATAKA

Hon. Bautaake Beia: E rabwa *Madam Speaker*. I reitai riki ma abau ae Teraina ni kamauriko te Tibiika ao te Beretitenti, te Kauoman, te Leader n te Kaitara, ao ngaira Taan tei ni kabane. Kam na mauri n te ingabong aei!

Ao e rabwa te Tibiika. Au titiraki nambwana 66 ao e kangai taekana. *I a butia te Minitita n te Commerce ae ngaia ae ti bon kaongoaki bwa iai tibwan abamwakoro nako tewana te truck ibukin buokan karaian takataka ao buokan katine ibukin urakinan te ben.*

I kan butia bwa ngaia e reke tibwan abamwakoro nako, ao ti a bubuti bwa e nga ngkanne tibwan Teraina. E rabwa te Tibiika.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia tei ao e na kaekaki am titiraki aio iroun te Minitita n te Botaki ni mwakuri ibukin Kaneweaba, Bitineti, Karaobwai ao Boboti. Hon. Tangariki Reete e nakoim.

Hon. Tangariki Reete: Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki ao e kangai ngkanne kaekan ana titiraki te Tia tei ae karineaki mai Teraina. *Te Tibiika ae ko rine, I karabwa te Tia tei mai Teraina ae rine n ana titiraki ao I kukurei n taekinna bwa e tauraoi te Tautaeka n rinanon ana bubuti Teraina aio ibukin tibwana te truck.* Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Minitita, te Tia tei buokan am titiraki te moantai.

Hon. Bautaake Beia: Buokan te titiraki Madam Speaker. I karabwa te Minitita n te Commerce n ana kaeka ae e na rinanon ara bubuti aio.

Ao buokan te titiraki ngkanne. Ti ataia bwa Teraina ti a okioki naba ara kanganga ibukin te ben are e a bon rang n riao ke e a rang n tiraua.

Ngaia are n te tai aio ti bon bubuti bwa nakon n ningai ae na manga reke buokara ibukin buokaia taan katine e aonga ni bon reke tewana te *truck* bwa angina kain ara abamwakoro. E kona ngkana teuana te ririki e aki reke aia tai ni katine bwa a onrake naba taabo ni katine. Ao anne naba teuana te kanganga ao I taku bwa bon tewana te *truck* ae N na bubuti n te tai aio bwa nakon n ningai ae e na buokira iai. E rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia tei, te Minitita.

Hon. Tangariki Reete: E rabwa buokan ana titiraki te Tia tei ae karineaki mai Teraina ao I kukurei ni kaongoa te Tia tei mai Teraina bwa bon te tai naba ae waekoa. Tao ngkana e bon bane ara raa, bwa are iai ngkai ara karikirake akana ti waakin ibukin abamwakoro akana nimaua (5). Ao I taku ngkai bwa ai ti nikirana uoua (2) ao a na bae n tia aikai tao rabanen te ririki aei. Ao ngkanne ti a tara ngkanne are imwina bwa ngkana iai ara bebwa ane ti na karaoia ibukin manga tarakin abamwakoro ake a bon kainanoa te *truck* n aron ana kainano naba Teraina. Ao e rabwa ngkana e na buokaki anne.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Minitita, buokan am titiraki te Tia tei te kauatai.

Hon. Bautaake Beia: Ko rabwa *Madam Speaker* ao I karabwa riki n ana kaeka riki te Minitita ae karineaki. E rabwa bwa ngaia e na mwakuriaki ke e na karekeaki tewana ara *truck* bon inanon taina.

E rarabwa I taku bwa e bon bane buokan te titiraki ao I rang n karabwarabwa riki nakon aio.

I ataia bwa ngke ti roko i Kiritimati ao ti rang n baka n tang ao e otinako naba ana kaa Kiritimati tewana te turaki ao te Copra ae boou ao ngaira kain Teraina a tangi nanora iai. Terana ngke e reke tibwara, ngaia e rabwa te tai aio bwa e na mwakuria te Minitita ma kain ana aobiti.

Kam rabwa riki ao tera ngke tao e moantai nakon tao nukan te ririki. E rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia tei, te Minitita.

Hon. Tangariki Reete: Ao e rabwa te Tia tei. I kakoaua bwa Teraina bon te tabo teuana ae e rang n bubura ana ben, ao I rang n kakoaua kanganga akana a tia n riki iaona. Ao e na aki raraoma te Tia tei bwa e na moanibwai.

E na moanibwai Teraina ngkana a tia ara karikirake aika 5 aba aikai, E a bon bane bwa ai ti 2 nikirana ao e bane ao ti a kibara naba ngkanne te Aono n Raina. Ko rabwa te Tibiika.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Minitita ao buokan kabanean ana titiraki e na tabekaki iroun te Tia tei temanna ae karineaki mai Beru, Hon. Tawaria Komwenga. E nakoim te Tia tei.

Hon. Tawaria Komwenga: Ko rabwa *Madam Speaker* ao I karabwa tariu mai Tabuaeran ibukin reitan te titiraki. I a karinraa naba irarikin Tabuaeran Beru bwa I taku bwa teuana naba kanoan aia bubuti kain Beru ngaia kanga e kukurei nanou iai. E rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia tei, te Minitita.

Hon. Tangariki Reete: E tikiraoi e rang n rabwa buokan te titiraki iroun te Tia tei mai Beru, ao e raoiroi bwa ti a tara naba Beru.

Ae iaon kawaina n tia ara bebwa ibukia aba akana ti a manga kataratara akana tao 5 riki te aba ane ti karaoa bebwana.

Ti a nora ngkanne Beru bwa e a mwemwe naba ana bubuti ikai ao e rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Minitita ao n te tai aio ti na nakon ara titiraki are imwina ae e na tabekaki iroun te Tia tei mai Maiana ae karineaki temanna ae Hon. Koraubati Remuera. E nakoim te Tia tei.

IREMWEN BWAKAN AIA MWANE MWAUKU IAON MAIANA INANON RITEMBWA 2024

Hon. Koraubati Remuera: Ko rabwa te *Deputy Madam Speaker.* Ao imwain ae N na waaki ao bon bwanan moa te kamauri ao I a reitai naba ma ngkoe *Deputy Madam Speaker* ni kamauri nakon te Beretitenti ae karineaki, te Kauoman, Minitita, te Leader n te Kaitara, ao bon Taan tei ni kabane ao kain Maiana ni kabane ake a bane n reke ongoraia n tamaroan te moan ingabong aio. Ni bwanan te marurung ao N arana ae Tabu ao kam na bane moa ni mauri!

Aio taekan au titiraki Deputy Madam Speaker ae e toka n te moan ingabong aio e nambwanaki 72 ao aio taekana. *Iai iremwen bwakan aia mwane mwauku inanon te namwakaina ae Ritembwa 2024.*

I kona ni butia te Minitita are tabena tera kabwarabwaran bukin te iremwe aio. Ao e rabwa *Deputy Madam Speaker.*

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia tei, e na kaekaki am titiraki aio iroun te Minitita n te Botaki ni mwakuri ibukia Aine, Roronrikirake, Takakaro ao Kamweraoiaia aomata ae Hon. Ruth Cross Kwansing. E nakoim te Minitita.

Hon. Ruth Kwansing: Ko rabwa *Deputy Speaker. Ni kaekan ana tabeka te Tia tei temanna mai Maiana ao iai babaronga aika a karika te iremwe n te bwakamwane ibukia mwauku.*

Deputy Speaker: Ko rabwa te Minitita, te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Koraubati Remuera: E rarabwa Deputy Madam Speaker ao e rarabwa riki te Minitita n ana kaeka.

Ao e koaua tao N na ti kabwarabwara teutana nanon au taeka n au titiraki are iremwen te mwane ni bwaka.

Ao ti kakoaua bwa iai tabeua abamwakoro aika aki reke aia mwane mwauku inanon te namwakaina anne inanon 2024 n te ririki ae nako n Ritembwa.

Ao teuana ibuakon abamwakoro akanne bon ara abamwakoro ae Maiana. Ao ti kakoaua bwa a roko ara mwauku ikekei ao a karautaeka kain te aobiti ikekei bwa e aki tauraoi te mwane ibukin te tai arei.

I kona ni butia te Minitita bwa tera babaronga n aekakin ae e kabwarabwara n ana kaeka ao iai babaronga aika a barongaia kain ana tabo ni mwakuri.

E kona ni kabwarabwara bwa e aonga n ae e rau nanoia kain ara abamwakoro ae Maiana ai moara riki ara mwauku are a tia n roko ikekei ao e karautaeka te aba nakoia. Ao e rarabwa *Deputy Madam Speaker.*

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia tei, te Minitita.

Hon. Ruth Kwansing: Ko rabwa te Tia tei ae ko karineaki ibukin buokan am titiraki. Ao e koaua bwa inanon te namwakaina ae Ritembwa n te ririki 2024, ao a bon bane ni karaoaki taian *DW* ibukin taian abamwakoro ae 24 mwaitin taian *DW* aika a bon nako n rarabanen te namwakaina anne.

Ma te kanganga riki ae tao iai ake bon nako kanga 13 mwaitia te naan DW ke te naan *payments* aika a bon bwaka inanon banen te ririki.

Ma te kanganga ae riki bwa tao iai abamwakoro are kanga e aki nakoraoi aron aia *DW* ke tao iai kanganga ae tao e a bon riaon aia kona. Ai ngaia are 11 mwaitin taian taian abamwakoro ake e aki reke bwakan aia mwane n te tai anne ngaia are a taku bwa oaki n tokin tain te bwakamwane.

Are ngaia taian *DW* aikanne ake 11 mwaitia ake ao Maiana naba mai ibuakona a bane ni kaokaki n aki bwaka inanon te namwakaina ae Ritembwa.

Ngke a kaokaki inanon te namwakaina ae Tianuare ao e a manga karaoaki aia *DW* ae boou inanon te namwakaina are imwina are ngaia are a tibwa bwaka inanon te namwakaina are Maati. Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Minitita, te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Koraubati Remuera: E rarabwa te Minitita ao I taku bwa e bon bwarabwara ao te kantaningaki ae abwabwaki bwa a bon ongo ara mwauku iaon Maiana n tangin nanoia n rokoia ao aki rekena inanon te tai arei.

Ao e koaua tao e a tibwa manga bwaka inanon te namwakaina ae Maati. Te aekaki ae e bon reke 3 namwakaina imwin te tai are e na bon riai ni bwaka iai.

Ao buokan te titiraki *Deputy Madam Speaker* nakon te Minitita ae karineaki. E koaua bwa I bon roko n ana *Ministry* tao bon inanon te namwakaina naba ae Ritembwa ke tao inanon Tianuare. Ao I ongora ao te kabwarabwara are e reke mairouia ana taan mwakuri ngkana e manga kakaea koauana te Minitita ae karineaki ao taku bwa te naan *DW* ake a kanakoaki ke a nakoia taan mwane are ana tia mwane te Tautaeka n abamwakoro nako.

Ao ngaira n ara Kauntira ngke e a roko iroun te tia mwane, e aki roko

n rabwatan te meeri bwa e a nako ni kaea kanga te *spam.* Kanga ti tebo ma taabo ake kanga aki kinaki ke tera kabwarabwarana.

N na butia te Minitita ngkana e kona ni kabwarabwara aei ngkana e eti te kabwarabwara are reke iroura n te tai arei.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia tei, te Minitita.

Hon. Ruth Kwansing: Ko rabwa te Tia tei ae ko karineaki ibukin buokan am titiraki ao kanga kabwarabwaran te *issue* are e reke iroun te tia mwane i Maiana n te keiti aio.

E koaua bwa kanga te *spam* kanga e bon mena inanon ana meeri te tia butimwaea te meeri anne.

Ao ti kakoaua bwa anga bon ara *process* ae ti na riai ni kakorakoraia iai ni make sure bwa ti na bon *check* ara *emails* ni kabane. *Emails* ake a bon bwaka nakon ara meeri ke tao te naan *emails* aika a bon nakon te *spam* naba.

Ma iaan are koaua bwa ngkana arona bwa a *miss* taian *emails* aika a kakawaki ao e kona n reke bwa te kanganga ae bubura. Iaan are ti ataia bwa e roko te *DW* aio ao kanga a bane ni bwaka n te bong are 27 n Ritembwa.

Ao ti ataia bwa te bong anne e bon rang n kaan ma te cut off kanga ti tebo ma tao ai bon ti teniua aia bong ibukin karaoan aia bwakamwane anne.

Ao e koaua bwa ngkana e a bon *miss* tebongina ke uabong ao e a bon oaki naba n aia *cut off*.

Ma e koaua bwa ti a tia n nora taian kanganga aika a kakaokoro aika a riki inanon te namwakaina ae Ritembwa, ao ti bon rang n kabwara bure n anne bwa ti ataia bwa aron te kanganga aio a rang n rotaki aomata aika a mwaiti riki ara mwauku aika a bon rangi ni kainanoa riki te ibuobuoki aio. E korakora nanora ni katamaroai ara waaki ao aron te reitaki naba ma nake tabeia are ngaia ti a bane n tia ni kakerakei taian dead line ibukin taian bwakamwane aikai are a na aki bwaka ni banen te namwakaina bwa a na bwaka ni moan te namwakaina ke tao i nukan te namwakaina, are ngaia ti kantaningaki bwa a na bon ata tain roko taian DW aikai bwa a na bane n ti tebo rokoia bwa n te tai are kanga 15 n te namwakaina.

Are ngaia ngkana iai te iremwe ao a na bon ataia bwa a na bon kaai n reitaki ao n ibuobuoki n rimwin aia *DWs* aika tao a taku tao a taku bwa e tuai man reke irouia. Bwa bon ti te taina a bane nako. Ti tebo aia tai kain Tarawa Teinainano, Betio ao bon taian abamwakoro bwa bon 15 n te namwakaina ke ngkana arona bwa e bwakara te wiikente te tai anne ao ai te Moanibong are imwina.

Are ngaia ngkana arona bwa a bon teimatoa ni kantaninga ao man onimakina aia *system* aio, ao a na

bon ataia bwa e na iai te *DW* ae e na roko inanon baia ao a teimtoa n *check* naba aia *spam* ke aia *email* bwa aonga n nora te meeri are e a tia n roko irouia. Ko bati n rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Minitita, buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. Koraubati Remuera: E rabwa Deputy Madam Speaker ao e rarabwa riki te Minitita ao I taku bwa kanga e a bon bwarabwara ana kabwarabwara te Minitita ae karineaki ao I taku bwa a bon ongo kain ara abamwakoro ae Maiana.

Ai bon te karabwarabwa ao te kaunga nano iaan te kantaningaki bwa e na aki manga riki ai moara riki ngkai mwauku.

Ti aki taetae ibukia tao te roro ake a bon konabwai, ao tera. Ao ngkai te itera ae mwauku ao I taku bwa aei kakawakina ae ti na bon raa. Are a rebwerebwe a katokaki n te rebwerebwe are e bon tatannako aron aia kanganga e kakawaki bwa ti na kaai ni boutokaia n te waaki ae wakinaki bwa e na reke naba aia kantaningaki. E rarabwa riki *Deputy Madam Speaker* ao e rabwa riki te Minitita.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia tei, te Minitita.

Hon. Ruth Kwansing: Ko rabwa te Tia tei ae ko karineaki ao ko rabwa ibukin am taeka ni kaunga nano, ao ti a bon kawenea ke ti kauataoa riki te kabwara bure ibukin te bwai are e a tia n riki inanon te ririki ae nako ae Ritembwa.

E korakora nanora man ara Botaki ni mwakuri ni katamaroa aron waaki aikai bwa a na aki kona n riki ao a na aki rotaki nake a teimatoa ni kainanoa te buoka aio.

Ao ti na bon keiakinna ao make sure bwa e na aki manga riki aio n te namwakaina teuana ma teuana ke ni banen te ririki. Ko bati n rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Minitita, ti na nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun temanna te Tia tei ae karineaki mai Tarawa Ieta ae Hon. Tonganibeia Buraieta Koakoa.

KENAKIN ANA RAWA N RORORAKE TARATAI IBUKIN KAURINGAN ROKON TE MAN

Hon. Tonganibeia Buraieta Koakoa: Ko rarabwa Madam Speaker. Imwain ae I tabeka au titiraki ao I a kukurei n reitai ma raou n I-Tarawa Ieta ao tariu aika uoman te Minitita ao te Tia tei are man te itera arei, n anga te bwana ni kamauri. Moa nakoim *Deputy Madam Speaker* ma kain am Taibora, te Beretitenti ae karineaki ma te Kauoman, te Leader n te Kaitara, Minitita ao Taan tei ni kabane inanon tamaroa te ingabong aei. N arana ae tabu ao ti a bane ni kamaurira. Kam na bane ni mauri!

I a kukurei n te ingabong aio n tabeka au titiraki ae nambwana 99 ae kangai taekana. *N na bubutia te Minitita ae karineaki are tabena aei bwa e na tia n ningai aia bubuti kain*

ara kawa ae Taratai i Tarawa Ieta ni kenakin aia rawa n rororake ngkai e a kaan aia tai ni kauringa Moan rokon te Man inanon moan Tun te ririki aei taiaoka?

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia tei e na kaekaki am titiraki aio iroun te Minitita n te Botaki ni mwakuri ibukin Rongorongo, Itoman ao Mwamwananga ae Hon. Alexander Teabo. E nakoim te Minitita.

Hon. Alexander Teabo: Ao aio kaekan ana titiraki te Tia tei ae karineaki mai Tarawa Ieta. *N te tai aio ao mwakuri ni katamaroa e na waaki man taian matabaiawa ake a tia n kinaki iaan te Tua n aron Abaokoro i Tarawa Ieta.*

Ao I kukurei n taekinna bwa e a tia te moan teretere iaon aio ao are e karaoaki rinanon te mwakoro ma te Full council ni banen Maati 2025. Ibukin raawa riki ake tabeua n aron are i Taratai ao e na tauraoi au Botaki ni mwakuri ni kakaea angan buokana nakon kabanean angaraoina. Ko rabwa te Tia babaire.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Minitita buokan am titiraki te moantai te Tia tei.

Hon. Tonganibeia Buraieta Koakoa: Deputy Madam Speaker ngkana arona bwa ko kariaia N na ti kabwarabwara teutana imwain ae I kanakoa buokan au titiraki.

I karabwarabwa ao I kaitau bwa e reke au tai ma te Katekiti ao temanna aia Unimwane ae karineaki ae bon te Kauntira ni kawai ae kain Taratai ao bon tabeman te naan rorobuaka n aia tai ni karikirake i Buariki.

Ao I a tibwa kunea ae ngaia aia tai ni bobotaki n ririki aika nako, a boboia ni 8 n Tun. Ao ngkana e bwaka 8 n Tun n tain te ora ke te iara ao a bon taua naba ngkanne ni karokoa te iabuti n te aro bwa e na kona n reke aia tai te Nati n Taratai aika a mwakuri ao a mena iaon Betio ao Tarawa Teinainano.

Ao tao bon anne bukina ae I tabeka iai te titiraki bwa are aikoa kona n taninga te iara ke te ora ngkana arona bwa e bwakara aia bong ae 8 n Tun te Kaonobong.

Au kantaningaki bwa 8 n Tun n te ririki aio e bwaka n te Tabati. Au kantaningaki ngkanne bwa te wiki are imwina te Kaonobong are imwina e na boo iai.

Ao ngkana e bwaka inanon te ora ke te iara ao aikoa kona ni boo iai, ma N na bubutia ngkanne te Tautaeka bwa tera ana anga ao riki te Minitita ae karineaki are tabena aei ma ana taan mwakuri ibukin buokan kenakin ana rawa Taratai nako nano riki n te aro bwa e na kona n rororake riki Waa uowa ma booti mai inanon inanon tain te ora ao te iaraa ibukin bukamaruan aia bong kain Taratai ae karineaki aio taiaoka.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia tei, te Minitita.

Hon. Alexander Teabo: Ko rabwa te Tia babaire ao e koaua ti karabwa buokan te titiraki te Tia babaire ao

te kamataata riki te Tia babaire are e katereaki te Tia babaire.

Ao I taku bwa e bon ataia te Tia tei ao te kantaningaki are I a tia ni karaua ni katereterea bwa n aron au kaeka n te tai aei, ti a tia n *declare* Abaokoro ngkai bwa te tabo are e na karekeaki bwa te matabaiawa.

Nanona n taai aika nako ao bon akea te matabaiawa ae e tia n *declared* i Tarawa Ieta. Anne taben moa au Botaki ni mwakuri ae ti riai ni kina moa te tabo are e nang bon riai n iai te matabaiawa iaona ao ti a tia ni karaoa anne iaan te koaua are Tarawa Ieta akea ana marae ni wanikiba ao e nang karawata riki te toma ma taari.

Ti na iangoa karaoan am rawa ane i Taratai ao Tia tei karabwa are e a tia ni waakinna temanna te rorobuaka are e a tia ni karaoa te rawa aio. Ma ti kakoaua iai riki teutana ae e na karaoaki nako iai.

Ma ngkana ko nora te kantaningaki ae ti mena inanona, anne ae ti kataia ni mwakuria n te tai aei.

Ma n aron are I taekinna ti na kataia n noria inanon angaraoina. Iai au Botaki ni mwakuri ti kona ni katabeira iaon aei bwa e na kataia n nora aio.

Ma au kantaningaki e teretere anne. E rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Minitita, te Tia tei.

Hon. Tonganibeia Buraieta Koakoa: Ao N na bon kawenea aua bubuti kain Taratai ae e mangori n aron ae e a tia n ongo te Minitita. Ao I karabwa te Minitita ngkai e a tia n *declare* Abaokoro bwa ana tabo n rororake Tarawa Ieta ae kinaki iaan te Tua.

Anne ti rang n karabwarabwa ao ti kakaitau n te *Full Council* ae nako.

Kabanean te bubuti nakon te Minitita bwa tera e moanibwaia inanon ana iango ao ana kantaningaki ao tabena aika rang n mwaiti kurikuri ma ana taan rabakau bwa e a bon kaan bwa e a uakaan Tun are aia bong kain Taratai ae e rang n kinaki iai. Kanga e raka te Tun aio Madam Speaker ni kabotauaki ma te naan Tun aika a bobo i Taratai, bwa are iai tera ae kanga bon ti tebo ma tein te Kainaomata.

Tera ngke ti a butia te Minitita ma ana taan rabakau bwa e a katutukua ibukin ana kantaningaki ibukin ae e a kaan Tun taiaoka.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia tei, te Minitita.

Hon. Alexander Teabo: E rabwa e reke ana rongorongo te Tia tei mai Tarawa Ieta te Tia babaire. Ao e koaua aio teuana te tabeka nakon te Tautaeka n taainako inanon kakaeakin te bobotaki ae aia botaki kain Taratai.

Ao e rabwa are ngkai I a kaeka iai te Tia babaire. Ao bon ara kanganga raoi ni koaua te Tia babaire, bwa are bon akea ara bwai ni mwakuri

ngaira. Ao anne te bwai ae kanga I karaua n taekinna. Ti a tia ni karaua ni baronga aio ao ti a tia ni kawenea ara kantaningaki bwa tera ara baronga iaon te itera aio, ngkai ti ataia bwa te kainano ae e kainanoaki. Ao ae kain au Botaki ni mwakuri ma ara rabwata ae ti taku bwa a na kona ni buoka te kanganga aio, ae ti na kawenea ara babaire iaon aio te Tia babaire.

Ma n aron are I taekinna, iai ara rabwata ae ti kona ni mwiokoia bwa e kona n nora te itera aio te Tia babaire.

Ma n aron are I taekinna, ti a nora angaraoina.

Ma n aron are I a tia n taekinna, e a tia n roko i Tarawa Ieta ara rabwata aio are tao inanon manga rokona aio ao tao ti na kona ni manga reitaki ma ngaia ni manga tara te itera ao.

Ma bon ti ara kanganga bwa tao ara bwai ni mwakuri, ao ti reken te bwai ni mwakuri ao ti a kona naba n ibuobuoki ma aio te Tia babaire. E rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Minitita, te Tia tei buokan am titiraki te kabanea n tai.

Hon. Tonganibeia Buraieta Koakoa: *Deputy Madam Speaker* ai bon akea buokan riki au titiraki bwa au kantaningaki bwa a bon rauaki kain Taratai ao te nati n Taratai, ma e bon riai irou ngkai ai bon bu kabanea naba n titiraki inanon te bong aio. Ao N na anga au karabwarabwa ao au kakaitau nakoia Minitita ni moan wikin te Auti ni karokoa te bong aei ake a tia n raonai inanon kakaekan au titiraki.

Ao I kakoaua bwa te naan titiraki bon kaotan kainanoia ara koraki n I-Tarawa Ieta, ngaia are I a bon anga bwanau ni karabwarabwa ao ni kakaitau n ami kakaeka aika a tia n torobaki iai nanoia ara koraki n I-Tarawa Ieta. Are ieta ngkami ao e na tekeraoi kanoan ami bong aio.

Kam rang n rarabwa ao are ieta.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia tei. Ti na nakon ara titiraki are imwina, e na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki temanna mai Beru ae Hon. Tawaria Komwenga. E nakoim te Tia tei.

KATAMAROAN TE RATE AE $20.00 ARE BWAINAKI IROUIA TAAN MWAKURIA TE KAAKO IAON ABAMWAKORON

Hon. Tawaria Komwenga: Ko rabwa Hon. Madam Speaker.

Ao imwain ae I kanakoa au titiraki ao I a reitai ma tariu arei te Tia tei, kain Beru n anga te kamauri nakoim te Honorable Speaker. Te Beretitenti, te Kauoman, te Leader n te Kaitara, ao Minitita ao Taan tei ni kabane. Kam na bane n mauri!

Ao I a kukurei n tabeka au titiraki ae e kangai taekana. *N na bubutia te Minitita are tabena e kona ni karaka booia taan mwakuria te kaako iaon aba man te mwaiti ae $20cubic meter ae bwainaki ngkai*

nakon are iaona riki taiaoka? E rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia tei, e na kaekaki am titiraki aio iroun te Minitita n te Botaki ni mwakuri ibukin Rongorongo, Itoman ao Mwamwananga; Hon. Alexander Teabo. E nakoim te Minitita.

Hon. Alexander Teabo: Ko rabwa Deputy Madam Speaker aio kaekana. *E tauraoi au Botaki ni mwakuri n reitaki ma ana rabwata te Tautaeka are e kona ni ibuobuoki nakon tamaroan riki te boo ni karaoi kaako iaon abamwakoron Kiribati.* E rabwa te Tia babaire.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Minitita, te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Tawaria Komwenga: Ko rabwa Madam Speaker ao I karabwa te Minitita ngkai e a tia ana kaek.

Ao e koaua kanga te bubuti aio e bon irekereke ma kanga te *rate* are kamanenaki ngkai ni kabotauaki ma te mwakuri. I taku bwa e a rang n maan te *rate* ae $20.00.

Ti kakoaua bwa kanga te mwakuri ke e bubura te mwakuri ao angin te tai a kona ni mwakuri tao uabong te bong ao tokin aia mwakuri ao anganaki tao ti $25.00. Anne te mwaiti ae kanga ni kabotauaki ma Taratai. Iai naba kaibuke aika akea aia *crane* ngaia are taan mwakuri a keiaki ni kaotinakoa te kaako mai inanon te kaibuke ni karokoa iaon te abamwakoro.

Ngaia are kanga bon anne te bubuti te Tibiika ngkana e kona riki n noria ni katamaroa. I taku bwa ngkai te naan *rate* a bane ni waerake ao ara kantaningaki bwa e reke naba aio ibuakon te katamaroa ibukin buokaia kain aonnaba.

Kanga te bwai naba ae e riki, a rawa ni mwakuria te kaako ao a kukurei riki n oroben ke tao n tiku iaan aia mwakuri ni karaoi tabeia nakon are a na nako ni mwakuria te kaako.

Ma I taku bwa ti kakoaua bwa te kaako e kakawaki ibukin kainanon te abamwakoro ngaia are a bon keiaki ni mwakuri.

Ngaia are bon te bubuti bwa tera ngke te Tautaeka bwa e nora ni kabubura riki aio nakoia taan mwakuri. E rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia tei, te Minitita.

Hon. Alexander Teabo: E rabwa buokan te titiraki te Tia babaire ao I kakoaua ae e taku te Tia tei mai Beru te Tia babaire ao riki ngkai e mena iaau te botaki ni Kaibuke te Tia babaire, te itera aio te Tia babaire.

Ao ti nora aron kakuan ao matoan te mwakuri ni karaai riki iaon aba ao riki ngkana ai manga akea te *crane* ke tao tera te Tia babaire.

Ngaia are n aron ae I taekinna, ae ti na ibuobuoki ma rabwata bwa are ti nora te kanganga ngaira man ara itera ngkai ngaira ae ti uotii kaako

ma rabwata akana ti na kataia n reitaki ma ngaia n tuanga bwa e a roko te tai ae ti na manga rinanoa te *rate* iaon aio.

Ao anne I taku bwa mwin te reitaki anne ao tao ti a kona ngkanne n nora kainanoia ara botannaomata.

E na aki raraoma te Tia tei mai Beru bwa aio teuana ngkai I kaeka n te tai aei, bon bukin kaekana bwa ngaira ae ti baoni bwaai ni kabane ao ti noora e kanganga ao ti na reitaki ma are bon ngaia are e mena irouna tao te kariaia ao te mwane aei te Tia babaire.

Ngaia te Tia babaire ti na maroroakinna ma ngaia ni karaua n noria ma ngaia n aron are I tia n taekinna. E rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Minititа, te Tia tei.

Hon. Tawaria Komwenga: Ko rabwa Madam Speaker ao ai bon akea. Te bwana ni kakaitau nakon te Minititа ao e koaua ti a bon kawenea bwa te bubuti nakoia ao nakoia ana kaibuke n akawa ngkana a kona riki n nora aio.

Ti karabwa te Minititа bwa e a kukurei ni mwakuri ma te naan kaibuke. Ara kantaningaki bwa e na tobwaki aio n te tai ae waekoa ao e rarabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia tei, te Minititа. Ao ti na nakon ara titiraki are imwina ae nambwana 106, e na tabekaki irouin te Tia tei mai Abaiang temanna ae karineaki ae Hon. Betero Atanibora. E nakoim.

KARAOAN AIA RIITI KAIN ABAIANG AKE A UOTAKI ARAIA

Hon. Betero Atanibora: Mauri Deputy Madam Speaker, ao boni bwanau ni kamauri nakoimi kain te Auti. Au kabanea naba n titiraki aio ibukin te bowi aio.

I a reitaki ma raou n Tia tei ake uoman ao ai bon kain abara ae Abaiang. Kam na bane ni mauri!

N na bubuti nakon te Minititа n e Lands bwa e na kabwarabwara bwa tera ae e kataia ni karaoia kain ana tabo ni mwakuri ae te Lands ngkai ke a rang n kakea bongan butiakia ibukin aia riiti kain abau ae Abaiang ake I uotii araia nakoia? Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia tei, e na kaekaki am titiraki aio iroun te Minititа n te Botaki ni mwakuri ibukin Otabwanin, Aba ao Karikirakean te Ununiki ae Hon. Tokaibure Rabaua. E nakoim te Minititа.

Hon. Tokaibure Rabaua: E rabwa te *Deputy Madam Speaker* ao aio kaekan ana titiraki temanna te Tia tei ae karineaki mai Abaiang. *Te Tibiika ae ko karineaki, I kukurei n taekinna bwa e a tia n nako mwanen te riiti are e kaineti ma ana titiraki te Tia tei ae e rang n karineaki aio.* Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Minititа buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. Betero Atanibora: Ko rabwa te *Deputy Madam Speaker,* ti tebo ma

e rang n *chat* kaekan te titiraki aio bwa I kanakoa raoi au titiraki aio I boni kaobina naba te Minitita ao nake kanga a irekereke ma te bwai aio n 19 Maati ao e a roko naba boon au meeri n 20 Maati ae e a nako mwanen te riiti.

Ma rokou irouia n te *Lands* n 20 Tianuare 2025, ao a tuangai bwa N na korea aia reta koraki akana a na kabwakaki aia riiti nako Abaiang are a bon riiti iaon Tarawa ma a na anganai aia reta bwa N na nikiri ao I karokoa te reta naba irouia n 26 Beberuare. Ao e a bon aki naba bwaka ni karokoa e a tibwa bwaka n 19 n Maati.

E kona ni kabwarabwara te Minitita bwa e aera ngke e a tibwa bwaka imwin ara reitaki ae I taku bwa e bon noria te Minitita bwa I bon kaobinna ni kakoaua.

E kona ni kakoaua aio te Minitita bwa e aera ngkai e a tibwa kabwakaki ngke I tia n reitaki ni kaotia are I a katoka bwa au titiraki. Ao kanga aio e aki riai ni kaotia bwa I boni kaotia n te tai arei I rang n aki kukurei iai, bwa a taku kain Abaiang bwa ti tebo bwa ti aki karaoa ara mwakuri. E rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia tei, te Minitita.

Hon. Tokaibure Rabaua: E rabwa buokan te titiraki Deputy Madam Speaker ao I kakoaua ae e rang n nanokawaki te Tia tei ae karineaki n reitaki ma tabekan ana bubuti. Ao te bwai ae e riki, e bon bae Madam Speaker ibukin te reconciliation irouia ara taan mwakuri tao te *processing.* Ngaia I rang n nanokawaki n ongo ae taekinna kakean ana bubuti n te moantai.

Ngaia are tao I manga bon butia te Tia tei ae karineaki bwa e a kai marooro ma ngai imwin aio n anganai araia aomata ake a tia n aki kabongana te Tia tei n taai aika a tia n nako. E rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Minitita, te Tia tei.

Hon. Betero Atanibora: Ko rabwa te Minitita ae ko karineaki, ao e koaua are bon iai aia meeri are kanga ko bon noori are kanga I bon meeri nakoim iai.

Ma ti na kan bubuti bwa are e koaua n tabetai ao ti kauarerekean kawaira te meeri nakoia taan mwakuri. Ti aki roko irouia Minitita ao e kona n reke buokara iai.

Ma ti rang n mimi n te wene ni maan ni kona ni kaekan te meeri irouia taan mwakuri. E kona n reke ae tao teuana te wiiki, uoua te wiiki. Tao e kona n ae tao a bon tabetabe ae tao e mwaiti tabeia aika karaoia.

Ma a babanga n chop tao teuana te tiententi ke teuana te taeka ae tao I a manga okiriko ti aonga n ae e mwakuriaki ke e kanga. Ni karokoa are e kanga ko a un ao e a kibaraki naba n te tai ae rang n baiti.

Ma n 26 n Beberuare ao e a roko kaekakiu bwa e a tia n tiainaki mairoun te *OIC*, ae nanona ngkanne ai bon ti karokoana iroun te *Finance.*

Ngaia are I bon teimatoa naba n ririmwina bwa are I rimwina n te meeri bwa are akea rabwatau i Tarawa n te tai anne.

Ngaia I a butia ngkanne te Minitita are ibukin are tuangai bwa N na kaota antai te koraki aikanne, are bon iai are kaobinaki n te meeri anne.

I kona ni butia, e kona ni bon marooro ma ana taan mwakuri bwa aonga ni kabonganaia naba Taan tei taiaoka.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia tei, te Minitita.

Hon. Tokaibure Rabaua: Ko rabwa te Deputy Madam Speaker ao tao e koaua tao e aki rang n taraia ane e *mention* n ana meeri te Tia tei ae karineaki, ao I rang n kabwara bure mairouia taan mwakuri iaan tabetabeia aika a rang n mwaiti ao e kona n reke te wene n maan.

Ao I rang n karabwa ana nanorinano te Tia tei ae karineaki ao ibukin aio ao a bon ongo taan mwakuri. E bwara aio ao ti a marooro naba imwin aio, ao kam bati n rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Minitita e a bon rang n rauaki te Tia tei ni kaekakin ana titiraki. Ti na nakon ara titiraki are imwina.

Are e na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Arorae ae Hon. Niiti Itaka. E nakoim te Tia tei.

RINANOAN KATEAN TE MULTI-PURPOSE COURT IAON ARORAE IBUKIA TE RORONRIKIRAKE

Hon. Niiti Itaka: Ko rabwa Madam Speaker. Imwain ae N na waaki nako ao tao N na bon riai naba n anga te kamauri. Te kamauri nakoim, kain am aobiti, te Beretitenti, ana Kauoman, Minitita ni kabane, te Leader n te Kaitara ao ai boni ngaira Taan tei ni kabane. Ao ai bon ake a ongora n te tai aio. Ni bwanaia kain abau ae Arorae ao kam na bane ni mauri!

Ngkanne n te tai aio ngkanne, N na wareka au titiraki iaon te Ota bebwa ae nambwana 115 ae kangai taekana. *Te Roronrikirake boni ngaia kaubwain te abamwakoro n taai aika na roko. E kona te Minitita ke te Botaki ni mwakuri are tabena ni katea te multi purpose court iaon Arorae n te aro bwa a na bane ataei ni kona n reiakinaki taian sports n aekaia nako ao e na reke bwa aia program ni katoa bwakantai. N te aro aei ao a na tabetabe n te takakaro ao man rabakauia naba n takakaro ao a na kona n roko i tinanikun Kiribati n ira te kaboo ke te kauaba iaon aia tarena aika a reiakinaki iai.* E rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia tei. E na kaekaki am titiraki aio irouin te Minitita n te Botaki ni mwakuri ibukia Aine, Roronrikirake, Takakaro ao Kamweraoaia aomata; Hon. Ruth Kwansing. E nakoim te Minitita.

Hon. Ruth Kwansing: E rabwa te Tia tei ae karineaki mai Arorae n ana tabeka ae e tamaroa ao e koaua aio ana kaeka te Tautaeka. *I kukurei n taekinna bwa e tauraoi au Botaki ni mwakuri n rinanoa te tabeka aio.*

Deputy Speaker: Ko rabwa te Minititа, te Tia tei buokan am titiraki te moantai.

Hon. Niiti Itaka: Buokan te titiraki, I kaitaua te Minititа n aron ana kaeka. Kanga te titiraki aio ma te bubuti kanga I ataia bwa kanga e aki rang n *urgent* ngkana e rinanoaki ao e rang n rabwa. Bwa ko anganai naba te unga n nano bwa ti na tauraoi ao ti na kona ni karokoi taian bwai n takakaro n aron are I taekinna ikai.

Bwaai ake I taekini n aron are I kanga I kananona n aron te *weight lifting, te soccer, te volleyball,* te nete ao a mwaiti riki. Are e na kona iai kanga ni katabeaki iai te Roronrikirake ibukin karaoan ke a na reiakinaki taian takakaro aikai. Ao irarikin anne katamaroan aio, ti kona naba ae bon iai kain abara aika taan takakaro aika a tia n iriri taian takakaro i tinanikun Kiribati are e na kona naba ni karokoia bwa a na ka train te Roronrikirake iaon abara iaon Arorae.

Kanga anne kanga ti kakawakin tera ngke e mwannanoia te Minititа are tabena aio kanga n ti kaunga tao n ningai. Kanga e na kona iai bwa e aonga naba n unga nanora ni karaoia ibukin te kamarurung. Tiaki ti ibukia te Roronrikirake ma i bon ibukira ngaira ni kabane ao moara riki ngai te Tia tei bwa N na marurung. E rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia tei, te Minititа.

Hon. Ruth Kwansing: Ko rabwa te Tia tei ae ko karineaki ibukin buokan am titiraki. Ao e koaua ae e bon ingainga naba nanora irarikim ni kan boutoka aia waaki te Roronrikirake.

Ao e koaua I kan share naba nakoim n te tai aio ao ti bon tabe ni mwakuria ara *cabinet paper* ke ara bebwa ae ti na ikarekebai ma te *Ministry of Education* ibukin ara *design* iaon te *multi purpose court* ao aron ara waaki n ikarekebai iaon aio.

Ma ara kantaningaki bwa ngkana arona bwa ti taketeni taian tabo n reirei ibukin katoakin abamwakoro ao e kona ni koro bukin te iango aio ae e bon rang n kakawaki.

E koaua ti bon kakoaua naba ana taeka te Tia tei ae karineaki bwa ara Roronrikirake bon kaubwaira nakon taai aika na roko ao e koaua ma e koaua bwa bon kaubwaira naba n te tai aio. Ae ngaia ti rang n kukurei ni mwakuria aio n te tai aio. Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Minititа, buokan am titiraki te kauatai te Tia tei.

Hon. Niiti Itaka: Tibiika tao e a bon rarabane ao ngkanne tao I a bon rauaki naba n aio. Tao ti a bon taninga te bwai ae na riki bwa ti ataia bwa e iangoia te Minititа

ibukin iangoana nakon taai aika na roko.

Tao e a toki naba ikanne ao e rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia tei, te Minitita.

Hon. Ruth Kwansing: Are ai bon taeka ni kakaitau nakon te Tia tei ae karineaki, ao e koaua bwa a bon ongo naba kain ara *sport division.* Ao I bon kakoaua bwa e bon ingainga ao mani korakora nanoia ni kan mwakuria aio.

Ao n te tai aio bon iai te *design* ae e tabe ni mwakuriaki bwa e aonga n waaki ao e aonga n nako ara bebwa iaon aio. Ko bati n rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Minitita, ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Kuria. Ao n au taratara n te Taibora mai ikai ao akea te Tia tei mai Kuria. Ao I a karautaeka bwa akea naba taekana ae e roko inanon baiu n te ingabong aio.

Ao n te tai aei ao ti na nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei mai Tabuaeran temanna ae karineaki ae Hon. M'atanga Aran. E nakoim.

RONGORONGON AIA LEAVE GRANT TAAN REIREI N TE PRE-SCHOOL IAON TABUAERAN

Hon. M'atanga Aran: Ko rabwa te Tibiika. Ti na kamaurira riki te ingabong aio nakoim Deputy Madam Speaker, ara Beretitenti ae karineaki. Te Kauoman, Minitita, te Leader n te Kaitara ao bon ngaira Taan tei ni kabane. Kam na bane ni mauri!

Au titiraki n te ingabong aio ao I a kukurei n taekinna iaon te Ota bebwa nambwana 182. *N na butia te Minitita are tabena aio bwa e a bwaka iaa rongorongon aia leave grant taan reirei n te Pre-School bwa I kakoaua bwa e tuai n reke naba nakoia au taan reirei n te Pre-school iaon Tabuaeran?* Ko bati n rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia tei, e na kaekaki aio mairoun te Minitita ibukin te Botaki ni mwakuri ibukin te Reirei. E nakoim te Minitita, Hon. Ruateki Tekaiara.

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa *Deputy Madam Speaker.* Ao imwain ae I anga ana kaeka te Tautaeka ao I a kukurei n reita moa te bwana ni kamauri ngai ma tariu ae te Tia tei ao n raonaki ma kain Marakei, ara Unimwane ma ara Unaine ake aman. Ao n reitaki ma au tabo n mwakuri ni kamauriko te Tibiika ma kain am Taibora. TE Beretitenti, te Kauoman, ao raou ni Minitita, te Leader n te Kaitara ao Taan tei ao riki kain Tabuaeran n aia titiraki aio. Aio ana kaeka te Tautaeka. *I kaitaua te Tia tei ae rine temanna mai Tabuaeran n ana titiraki ae e kakawaki aei. I kukurei ni kaongoa te Tia tei bwa e a waaki ngkai bwakan aia mwane ni motirawa taan reirei n te pre-school.* Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Minititia, te Tia tei buokan am titiraki te moantai.

Hon. M'atanga Aran: Ko rabwa te Tibiika ao e koaua imwin are e taekinna te Minititia ao I kakoaua bwa n te tai aio imwin reitakiu ma au botannaomata ke taan tia reirei te *pre-schoo*l ao e a tia n reke te mwane aio. Ao I karabwarabwa nakon te Minititia.

Ao ngkanne buokan au titiraki. Ao e kona ni kabwarabwara te Minititia bwa n ongorau bwa are e bwaka n te tai aio nakoia taan reirei bon kanoan te ririki ae nako 2024.

E kona n taekinna te Minititia ke ni kabwarabwara n te Auti aei bwa manga n ningai ngkanne are e na bwaka kanoan 2025 aonga n ae a ongora ao a manga ataia bwa tao nakon n ningai? Ko bati n rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia tei, te Minititia.

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Deputy Madam Speaker ao e rabwa te Tia tei ae karineaki ni buokan ana titiraki ti nang manga tara ngkanne kanoan te ririki aio. Ma e eti bwa n aron ae I kaongoaki ao a mwakuri ngkai ara taan mwakuri bwa e aonga n ae akea te kanganga.

E mwakuriaki ngkai ao e na kabwakaki kanga n ratokin te ririki aio ke ni moan te ririki ae e boou.

Bwa te kanganga ngkai te Tibiika ae noraki ngkana e moantai n bwaka aia *leave grant pre-school teachers* ao tera ae a karaoia.

A nako naba ni koro *meat, aged care,* kini uaanikai. Ngaia ae ti ata aia kanganga.

Nakai a kamwaneira n ana aia mwane ni motirawa ao ngaia a birinako naba n raa. Ngaia ngkai ti a kabwaka n tokin te ririki ke moan te ririki. E rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Minititia. Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. M'atanga Aran: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Minititia n ana kakaeka. I taku bwa e bon karaunano ao I taku bwa a bon ongo naba ao ata bukina.

Nanona tao e koaua n aron anne tao bukina. N aron kanga tein buokan au titiraki e kangai. Bwa are nanona tao taan reirei *te pre-school* a na anganaki aia *leave grant* n rabanen te ririki. Bwa are te tai are toki iai te ririki, bwa aonga n ae a kakoauaki bwa a tia ni karaoa te mwakuri inanon te ririki arei.

Ngkana arona bwa e kona ni mena te Minititia bwa tao ai tiaki moan te ririki bwa ai rabanen te ririki ao e kona ngkanne n reke aia *leave grant* nakoia. Ko bati n rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia tei ao ti na nakon buokan te titiraki mairoun naba te Tia tei mai Onotoa ae Hon. Riteta Iorome. E nakoim te Tia tei.

Hon. Riteta Iorome: Ko rabwa *Hon. Madam Speaker* ao e kangai ngkanne buokan te titiraki.

Ti karabwa ara Tautaeka bwa e a bwaka te *leave grant* nakoia ara taan reirei n te *pre-school.*

Iai ngkanne buokan te titiraki. E aera ngke a manga aki bwaka nakoia ngkai bon taan reirei naba ngaia ao a tarebon n aron ae ti reitaki ma ngaia ao e karautaeka bwa e aki reke irouia te leave grant. E kanga n riki aei ao iai anga ae ti na manga kona ni buokaki iai n te kanganga aio. Ko rabwa Hon. Deputy Madam Speaker.

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa *Madam Deputy Speaker*. Ao Imwain ae I kanakoa kaekan te supplementary aio iroun te Tia tei mai Onotoa, ao I a manga tabeka bwanau ni kamauri nakoia kain Onotoa n te tai aio. Kam na bane ni mauri!

Eng ti kakoaua ngaia iai tabeman ngkai aika a tinetine araia ma ngkai ae a karaua ni kaetia ara koraki bwa are uoua ara list. Iai te moan list ao iai te kauoua ao tao ngkanne a kan reke n te kauoua n *list* ma a na bwaka.

Tiaki te bae a na aki bwaka. Ngkana a bon kakoauaki bwa bon taan reirei ngaia n te tai ae nako ao a na bwaka. Bwa ti ataia bwa iai te mangao teutana n ara *list* are moan nako ao ara kauoua n *list.* Ae a tabe ngkai ni kaetia ara koraki bwa tera te rabwata are tabena bwakan mwane aikai. E rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Minitita ngkai e a boni bane buokan ara titiraki anne ao ti na nakon ara titiraki are imwina are e na tabekaki iroun te Tia tei mai Butaritari temanna ae karineaki ae Hon. Tinian Reiher. E nakoim te Tia tei.

10 TE RIRIKI MAN TE TAI ARE TAUAKI IAI TE KANNANNA IROUIA KAIBUKE N AKAWA IAON BUTARITARI

Hon. Tinian Reiher: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e kangai taekan au titiraki n te ingabong aio. *E a kaan 10 te ririki man te tai are e tauaki iai te kannanna irouia kaibuke n akawa i Butaritari bwa e taninga tian te bebwa ni borau. E kona te Minitita ae karineaki ni kaumaka te mwakuri iaon aio?* E rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia tei, e na kaekaki am titiraki aio iroun te Minitita n te Botaki ni mwakuri ibukin Rongorongo, Itoman ao Mwamwananga; Hon. Alexander Teabo are bon te Tia tei naba mai Butaritari. E nakoim te Minitita.

Hon. Alexander Teabo: Ko rabwa *Madam Deputy Speaker* ao I karabwa aia titiraki kain Butaritari are tabekia tariu are raou n Tia tei mai Butaritari. Aio kaekan te titiraki. *I kukurei n taekinna bwa n te katenua ni kuata n te ririki aio ao au Botaki ni mwakuri e na tauraoi ni kona ni mwakuria ana bebwa ni borau Butaritari.* E rabwa *Madam Speaker.*

Deputy Speaker: Ko rabwa te Minitita, te Tia tei.

Hon. Tinian Reiher: Ko rabwa Madam Speaker ao I rang n karabwa tariu n Tia tei ma Butaritari ae bon te Minitita ae e rang n karineaki. Ti rang n kukurei n ongo bwanana ae e nang mwakuriaki n te katenua ni kuata. Ao tao bon akea riki au titiraki ma I bon ti kan taekinna ae eng aio teuana te karikirake ae e na rangi ni kakawaki ibukia ara botannaomata iaon Butaritari. Bwa e a bon tia n rang n mwarara bwa 10 te ririki ao e aki kakaraoaki te bwai aio. Ma I karabwa ara Tia tei ae karineaki bwa are a bon mena ikekei bwa tao e a kataia ni kakaumakia riki bwa e aonga n ae e manga roko te karikirake i abara. Ti anne ao I karabwa riki au Tia tei ae bon te Minitita ae rang n boboto ao e rang n karineaki irou. E rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia tei, te Minitita.

Hon. Alexander Teabo: E rabwa bwa are akea buokan te titiraki te Tia babaire. Ma e koaua ae I kakoaua aio are e a tia n ingainga Butaritari n te tai ae nako ao e a ti katokaki naba. Ao I karabwa raou n Tia tei ngkai e a manga uotiarake. Ao ngaia inanon kakaean rongorongona ao ngaia bon iai taai aika a kainanoaki bwa a na karaoaki.

Ao I kan katerea bwa e a tia n karaoaki n aron te bobwai ibukin aio. E bati baika a kainanoaki iaon karaoan te *challenge* te Tia babaire. Iai te rabwata are te *UK NGO* are ngaia tao te *survey* te Tia babaire.

N aron ae I taekinna ao e a tia n karaoaki te *procurement* inanon Jan 2025, ao aongkoa ara kantaningaki bwa aongkoa te *second quarter* ao a roko bwaai aikai ao e a waaki nako naba anne. Angina a kainanoa aio ao anne tiaki ti Butaritari ao ti na karaoia naba nakon abamwakoron Kiribati akana a kainanoaki aei bwa bon anne te tua.

E riai ni boou n taainako aron tarana e aonga n ae *save* te mwamwananga n anne te Tia babaire.

E rabwa ngkana e buoka te titiraki ao e rang n rabwa.

Deputy Speaker: E rabwa te Minitita, ti a nakon ara titiraki are imwina are e na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki temanna mai Abaiang; Hon. Lavinia Tetao Teem. E nakoim te Tia tei.

KATAMAROAN RIKI TE KANGANGA AE TARETAREN TE BWAI N AORAKI IAON ABAIANG

Hon. Lavinia Tetao Teem: E rabwa te Tibiika. Ao I a kukurei n tabeka au titiraki ae kangai taekana: *Iaon Abaiang ao e okioki te kanganga iaon taretaren te bwai n Aoraki. N na butia te Minitita e kona ni ibuobuoki iaon katamaroan riki aio.* Ko rabwa te Tibiika.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia tei, e na kaekaki am titiraki aio iroun te Minitita n te Botaki ni mwakuri ibukin Tararuan te Mauri ao Katoki Aoraki, Hon. Booti Nauan. E nakoim te Minitita.

Hon. Booti Nauan: Te Tia babaire ngkai moan au tai ni marooro n te Auti aio ao I a reitai ma abau ae kakateke ae Tabiteuea Maiaki. Unimwanen te Ueanikai mai Tewai nako Taku, n reitaki ma au Kauntira, Katekirai, Mataniwin Aro ni kabane. I kamauriko te Tibiika, te Beretitenti, te Kauoman, ao ngaira aikai n kabane. Kam na bane moa ni mauri!

Aio kaekan ana titiraki te Tia tei ae karineaki mai Abaiang. *I kukurei ni kaongoa te Maneaba aio bwa a kaman waaki anga ni ibuobuoki ibukin Tobwan te kanganga aio.* Ko rabwa te Tia babaire.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Minitita, te Tia tei buoka am titiraki.

Hon. Lavinia Tetao Teem: Ao I kaitaua te Minitita n te Onaoraki n ana kaeka. Buokan au titiraki ngkanne. Ao kanga tera te naan waaki ae e a tia ni wakinaki ibukin tobwan te kanganga aio. E kona ni kabwarabwara te Minitita *Madam Speaker.* Ko rabwa.

Deputy Speaker Ko rabwa te Tia tei, te Minitita.

Hon. Booti Nauan: N na kauarereke te Tia babaire ni kaeka ana titiraki te Tia tei ae karineaki mai Abaiang temanna. E koaua te Tia babaire, te moanibwai teuana ae I noria n ara tabo ni mwakuri ngke ti roko n te tabo ni mwakuri ni bon reitaki naba ma are mai imwaina are e bon karaoia tariu are mai imwaina tataren te bwai n Aoraki.

Ma bon te bwai teuana moa ae e riai n ataki, bwa e a birirake mwaitin te botannaomata ni kabotauaki ma ririki ake a nako. Anne raoi te kanganga ae e riki, ma a rang n mwaiti ngkanne waaki aikana a tia ni karaoia au Botaki ni mwakuri.

Teuana ane e a tia ni karaoaki ane e a tia ni waaki katean ana baraki ke ana tabo n titoa te *Pharmacy* ke te *medical stores.*

Te kanganga n taai aika a nako ngkana e otana ana kaako te *Pharmacy medical stores* ao akea nnena. Ngaia ti karabwa ana mwane ni buoka te *World bank bwa* e a tia ni karaoa anne.

Ngkana kam roko i Nawerewere ao iai te baraki ae e mena tabona nako Bonriki are nnen ngkoa te tabo n takakaro ni kawai. Anne ngkanne kanga ai te baraki ibukin nnen bwai n Aoraki ake a na kawakinaki imwain nakoia nako aonnaba.

Iai naba kanga ara ibuobuoki nakon te *Pharmacy* ibukin karineaia tabeman taan mwakuri akana a tauraoi ni ibuobuoki iaan aia buoka naba ara tia ibuobuoki ke ara *donor partners.* Iai naba ara ibuobuoki i bukin karakan ana tia mwakuri te *Pharmacy* ibukin kaekan kawaekoan ao kabirimwakan te ota ao

kaotinakoan bwai n Aoraki mai tabon te uabu.

N aron naba ae ti noria ao kanga iai n te ririki aio ao e raka te kataumwane te Botaki ni Kuakua. Ao aio ngkanne are e kaineti ma aron otanakin bwai n aoraki.

Te kabanea ngkanne te Tia babaire, ao iai mwanangau are I karaoia ma kain au Botaki ni mwakuri I kakukua ana kakao teuana te *World bank* ae e karaoaki i Biti irouia Minitita. Ti a nako naba ni kawara teuana te kambwana ae ti nang otaotanaki iai ara bwai ni Aoraki.

Ti nang karaoa te MOU ma kambwana aikai n te aro bwa e na teimatoa ao a na kona n tauraoi ao n tobwa ara ota n te bwai n aoraki n totokoa reken manga te tatare n te bwai n aoraki. Ko rabwa te Tia babaire.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Minitita, te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Lavinia Tetao Teem: Ko rabwa te Tibiika ao I kaitaua riki te Minitita n ana kaeka, ao ti kakaitau bwa ngaia iai aia katamaroa nakon te tai ae imwaira.

Ao n te tai aei ao e bon teimatoa tataren te bwai n aoraki iaon abara ae Abaiang. Ao bon te bubuti riki nakon te Minitita ae karineaki, e kona n nora riaina bwa e na iai ana bwai n aoraki n te tai aio n karokoa te tai are e na manga tei tao ana *pharmacy* ke ana awareness are e kataia ni katamaroa n te tai aio imwain te tai are e na tei iai ana *pharmacy.* Ao e rabwa Tibiika.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia tei, te Minitita.

Hon. Booti Nauan: E rarabwa te Tia babaire buokan te titiraki ao ti bon karautaeka ni bwaai aika a riki n taai aika nako.

E aoria a bon ongo ngkai kain au Botaki ni mwakuri ti na kataia ni kakoaua bwa e na aki manga riki te aekaki n tare ae aekakin aio.

Teuana naba te kanganga bwa are bon kabwakan ara bwai ni mwananga ao tera riki.

Ma ti kukurei n taekinna bwa iai ara Sea ambulance ae e nang roko te Tia babaire. Ti kona n ibuobuoki nakon itera aikai ibukin Abaiang ao tera riki.

E rarabwa tabekan buokan ana titiraki te Tia tei ae karineaki mai Abaiang ao ti na tara anne. Ko rarabwa te Tia babaire.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Minitita, buokan am titiraki te Tia tei te kabanea n tai.

Hon. Lavinia Tetao Teem: Ao I a kaitaua riki te Minitita n ana kaeka ao bon ti teuana te bubuti riki nakon te Minitita ao tao bon te Tautaeka. E kona ni waekoa n rinanoa aio ngkai aio bon teuana te kanganga ae ti noria iaon au abamwakoro ae Abaiang.

I a tia naba n roko n te naan Onaorakiao I noria bwa bon ti

tabeua te bwai n aoraki. N aron tao Tioka akea aia kooti, akea tera. Ngaia are N na bon bubutia te Minitita bwa e na nora rian aio ao e na kataia ni karokoi bwaai aikai n te tai ae waekoa imwin are e tia raoi barongan ana *ware house ke ana pharmacy* are e na kateia.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia tei, te Minitita.

Hon. Booti Nauan: E rabwa buokan te titiraki te Tia babaire, a ti a tara aio ao ti a mwakuria. Ao e rarabwa ao tao I a bon kawenea naba au mena nakoia Taan tei ni kabane ao riki bon Taan tei naba mai Abaiang aika bon raora bwa a mountain irekereke iaon aio. Ngkana arona bwa iai te *shortage* ao moantai reitaki ma ngai *direct* bwa e aonga n ae ti moantai ni kibara te kanganga aio ao tao bon reitaki naba ma te Tia tei ae karineaki mai Abaiang. Ko rabwa te Tia babaire.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Minitita, e a bon bane buokan te titiraki anne. Ao ti na nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei mai Makin temanna ae karineaki ae Hon. Pinto Katia. E nakoim te Tia tei.

TE BARONGA IBUKIN KABONAKOAN TE WANIKIBA AE DASH 8

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa Hon. Deputy Speaker. E koaua imwain ae I tabekarake au titiraki ae nambwana 185, ao e kakawaki bwa ti na kamaurira inanon te iangabong aio.

I a raonai ma raou n Tia tei te Minitita ae karineaki ma kain au abamwakoro ae Makin ni kamauriko Hon. Madam Speaker ma kain am Taibora, te Beretitenti, te Kauoman, Minitita, te Leader n te Kaitara ao bon ngaira Taan tei ao ai taan ongora iaon te rerio. Kam na bane ni mauri!

Ao aio ngkanne au titiraki ae kangai taekana. *N na butia te Minitita are karineaki bwa e a bwaka iaa baronga ibukin kabonakoan te wanikiba ae te Dash 8 taiaoka?* Ko rabwa *Deputy Madam Speaker.*

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia tei ao e na kaekaki am titiraki aio iroun te Minitita n te Botaki ni mwakuri ibukin Rongorongo, Itoman ao Mwamwananga; Hon. Alexander Teabo. E nakoim te Minitita.

Hon. Alexander Teabo: Ko rabwa *Madam Deputy Speaker.* Aio kaekan te titiraki. *E teimatoa Air Kiribati Ltd ni kamatebwaia te mwakete a oni karaoa te reitaki ma te rabwata nako ibukin karekean te kabanea n tamaroa ni boo ibukin ana wanikiba ae te Dash 8.* Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Minitita, te Tia tei.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa *Deputy Madam Speaker* ao e koaua I kaitaua te Minitita n ana kaeka are ngaia e bon teimatoa naba ngkai te Air Kiribati Ltd kanga ni ukeuke

nako mani kakae nako bwa tera te kabanea n tamaroa ni boo ibukin te wanikiba aio.

Kanga bon ti te raraoma te Tia babaire bwa are ti ataia bwa tekatekan mangen te wanikiba ke n aki kikiba ao boona e na tabe ni kekerikaki n aron ae kanga ti bon tataneiai iai.

Manga matoana ngkai ke tao teimatoana ngkai ao ti ataia ngkai bwa ai 7 te ririki n tekateka. Ngaia ae N na bubutia riki te Minitita bwa tera ngke e bon nora raoi aio bwa e na bon kabonakoa ana wanikiba aio bwa are ngkai e bon tuai mani kiba.

Ngaia ae N na bon ti butia riki te Minitita e bon kona n reke ae e na kaboa n te tai aio Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia tei, te Minitita.

Hon. Alexander Teabo: Ko rabwa te Tia babaire ao e koaua ae aio te Dash 8 bon teuana te kanganga te Tia babaire. Ao e koaua bwa tiaki ti te Dash 8 te Tia babaire bwa te CASA naba are e rin naba n ara tabo arei. E a kaman riki tekateka imwain aei te Tia babaire.

Ngaia are iaon te *Dash 8* te Tia babaire, ti kona n raa ke iai ara kantaningaki iai te Tia babaire. Bwa are ti bon taraia bon iai bukin karokoana n te tai ae nako ao e korakora aron ngurengureakinana ikai n te akaunti are e nako te Tia babaire.

Ma I kukurei n taekinna bwa iai ara kantaningaki te Tia babaire bwa ti ataia bwa te *Dash 8* ngkana arona bwa ti kanakoa bwa e na riai n ti *check* ao ti a manga karaoia te Tia babaire, ao ti na kona n *upgrade* ara *airport* tabeua bwa are ngkai ti 4 te *airport* ae kona n *operate* iaona.

Aikai kaninganinga iaona ngkana arona bwa bon akea ae e kani kaboa. Ma e koaua ae te katoka ma iai te iango ae ti kataia ni karaoia te Tia babaire are iai *other options.* Ti a tia ni mwaketenna man raa, ma ti a taninga ngkai okirikakina bwa e tuai man reke are e na kona n kaboa.

Ma ti a manga tara plan are ngkana arona bwa ti nang karaoa n aekakina anne ao aongkoa iai te kantaningaki iaona bwa are ai bon ara bwai te Tia babaire. Ti a inaomata iai te Tia babaire.

E a riki bwa ana wanikiba Kiribati ngaia are au kantaningaki bwa ae ti na tabe n mwakuria anne te Tia babaire. E ngae ngke tao ti a tia n iangoia bwa ti na kabonakoa te Tia babaire. Bon iai naba tabetaben ara iango ngkana arona bwa e aki kona n reke ae e na kaboa te Tia babaire. E rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Minitita, te Tia tei.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa *Deputy Madam Speaker* ao I kaitaua riki te Minitita n aron ana kabwarabwara bwa are ngaia tao e bon teimatoa nanon te Tautaeka ma te Air Kiribati ni kakaean angan kabonakoan te wanikiba aio, ma are ti bon teimatoa naba ngaira n raraoma. Bwa are

ngkai ti a bon ataia bwa e a bon maan n tekateka ao e bon tuai mani kiba.

Bwa are nanona baika a tangiraki iroun te aomata ke te kambwana are e na kaboa te wanikiba aio, e na ongora bwa manra ni kibakibana. Iraua mwaitin te aoa are e a tia ni kiba iai. Ai manra ke tao ai iraua ana ririki te wanikiba anne.

Bwa are nanona bwa ti a moanna ngaira n raraoma iai bwa are aio naba teuana te mwaneka naba nakon ngkoa ara kanga karekean riki kanga AOC ngkoa ibukin te kibakiba riki are e waaki.

Ngaia are ngkai e teimatoa n tuai n reke anne ao ti na kabwara bure nakon te Minitita bwa are bon kanoan te waaki. Ao ti ataia bwa ngaira ti teimatoa n butia te Tautaeka bwa tera ana kabanea ni waaki ibukin aio.

Buokan te titiraki te Tia babaire. Ti ataia bwa e rawata ara bwairati ao N na kabwara bure nakon te Minitita ngkana arona bwa e n tibanako teutana au titiraki nakon te tai aio. Bwa are tao e a tia ni kaeka are te Dash 8, ngkana arona bwa e na tei i tinaniku *Deputy Madam Speaker* ao tao ko a katekatekai naba. Ma are ti ataia bwa kanga kanoan naba kanga te rikirake n taai aika nako. Ao a tia ni kanakoaki ara bwairati aika a tiraua.

Ao ngkoananoa I kabwakaia au Unimwane ma kain au parish ao a roko naba irou ataeinimwane aika tao iraman mwaitia ao a bubuti ngkana e kona n teirake n te tai aio a oni butia riki te Minitita bwa tera ana kataratara ngkanne ibukia ana ataeinmwane aikai, bwa tera ana ibuobuoki nakoia ngkai ngkae a bon tiku n reke aia bebwa ni bwairati ma akea te bwai ae a kona ni karaoia. Ko rabwa te *Madam Speaker.*

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia tei ao N na bon kanakoa nakon te Minitita kaekakin am titiraki ngkana arona bwa iai inaomatana ni kaeka ke e kona ni manga taninga are imwina. E nakoim te Minitita.

Hon. Alexander Teabo: E rabwa Madam Deputy Speaker ao au kantaningaki bwa e bon teretere are iai ara kantaningaki iaon te *Dash 8* arei te Tia babaire.

Are bon moan option bwa ti na kaboanako. Ara kantaningaki bwa e na bon reke ae e na kaboa anne, tiaki n ae e na toki iangoan te *Dash 8* bwa e na riai n reke bonganana te Tia babaire.

Ao iaon ara bwairati te Tia babaire ao n aekakin aekaki aikai are kanga are bon mwaitia taan mwakuri te Tia babaire are bon nakon ana konaa te kambwana te Tia babaire.

N aekakin itera aikai n aron ae ti a tia n noria n ae nako aei, riki n ana akaunti te Air Kiribati teuana mai buakon te kanganga iroun te Air Kiribati bon te babaire ae e kakaraoaki mai ikai.

E uotaki nakomai te babaire ao e nakon tabona. Kaokakia taan

mwakuri ao terana riki te Tia babaire.

Ao n tokin te tai ao ti a manga uneakina aia akaunti kain te Air Kiribati te Tia babaire.

Ma ti na tara anne te Tia babaire. E koaua ae e rang n mwaiti ara bwairati ao ti na kaungaia ataeinimwane aikai bwa a na kakae nako te Tia babaire.

Ao ngkana arona bwa tao a reke riki ara wanikiba te Tia babaire, a na aki raraoma. Te Air Kiribati e na keiaki. Ti na keiaki ni kataia ni karikirakea korakoran ara kambwana ae te Air Kiribati.

Iai ara kantaningaki ma ara toma ma ara tari akana kain Nauru te Tia babaire. Ma aikai iaoni kawaina te Tia babaire ma n te tai aei te Tia babaire ao I aki kona moa n anga te kona ni kaeka are ara ataeiimwane aikai bwa are bon iai kawaia are a na kona ni kakae nako iai.

Ma e koaua ti a nora anne noria ma korakoran ara Air Kiribati ngkana arona. E rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Minitita ao e a bon rauaki te Tia tei ni kaekakin ana titiraki anne, ao n te tai aio ti na nakon ara titiraki are imwina are e na bon tabekaki naba iroun te Tia tei mai Makin ae karineaki ae Hon. Pinto Katia. E nakoim te Tia tei.

KAREKEAN TE IBUOBUOKI NAKOIA ABAMWAKORO IBUKIN KARAIAN KAAKO N TAIN TE ORA

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa riki *Deputy Madam Speaker* ao aio ngkanne au titiraki ae nambwana 186 ae e kangai taekana. *N na butia te Minitita ae karineaki bwa e na kona ni karekea te anga n ibuobuoki nakon abamwakoro ake akea rawaia n karaian kaako n tain te ora.* Ko rabwa *Deputy Madam Speaker.*

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia tei e na kaekaki am titiraki aio iroun te Minitita n te Botaki ni mwakuri ibukin Kaneweaba, Bitineti, Karaobwai ao Boboti; Hon. Tangariki Reete. E nakoim te Minitita.

Hon. Tangariki Reete: Ko rabwa Deputy Madam Speaker ao e kangai ngkanne kaekan ana titiraki te Tia tei ae karineaki mai Makin. *Te Tibiika ae korine, I kukurei ni kaongoa te Tia tei mai Makin ae karineaki bwa e tauraoi te Tautaeka ni kakaea angan tobwan te kanganga aio.* Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Minitita, te Tia tei.

Hon. Pinto Katia: Ko bati n rabwa Deputy Madam Speaker ao e koaua I karabwa riki te Minitita n aron ana kakaeka are a tauraoi ni kakaea angan buokan te bubuti aio. Ma tao e koaua tao ngaira riki abamwakoro ake kanga a bon akea namana n aron au abamwakoro ae Makin.

N tabetai a roko kaibuke ao a bon tuatua naba. Ti tangiria bwa e na kabaneaki ngkai kaako n te tai aio. Ngkana e aki bane ao ti na manga oki.

Makin teuana te aba iaon abara ae Kiribati ae bon akea namana ao te kabuanibwai ngkanne bwa inanon tain tao tera. N aron ae ti bon ataia iai te ora, te iai te iabuti.

Ngkana e ora ao te kanganga ngkanne bwa are e nang boo te uraki man te tabo riki ae raroa.

Nanona ti tebo ti a kona n roko n te tabo are kanga tao iai tari iai.

Ngaia ngkanne ti a bon tabekia bwa te bubuti bwa kanga n tabetai ao e a bon irouia ara botannaomata are a kangai; ti a bon kua. Bwa are nanona a nang nako riki n anaia riki man te tabo ae e a marawa ke e a raroa riki man te aba.

Tao ti na bubuti nakon te Minitita ngkana e kona n nora riain aio bwa tao a kona ni kabirimwaka tao ni kakaea angan te ibuobuoki n aio. Ko rabwa *Deputy Madam Speaker.*

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia tei, te Minitita.

Hon. Tangariki Reete: Ao e rabwa riki buokan ana titiraki te Tia tei ae karineaki mai Makin ao I rang n kakoaua boutokan ana titiraki. Bwa ti kakoaua bwa Makin bon teuana naba mai ibuakon aba ae e rang n kanganga aron te roko iai, riki kaibuke ake kanga n tabetai e bon kanganga naba aron rokoia n taabo akana iai te kanganga n aia rawa ke e bon kanganga aron te rororake iai. I rangi ni kakoaua.

Ma e aoria bwa ti a reitaki ma kain ara *KCCI* ni kataia ma ara *partners* ake kanga ke tao kain te *private sector* riki nake a *operate* te kaibuke.

Bwa ti a kakaea riki te anga ae e na kona ni ibuobuoki iai bwa e bon kainanoa te marooro.

Ao I rang n karautaeka ngkana arona bwa e teimatoa aron te kanganga aei ma ti na kakaea angana.

Ti a reitaki ma ara *private sectors* ake tao a bon *operate* riki ke a bon kabuta te *Shipping* bwa a na kakaei anga riki ni kona ni buoka aia kanganga abamwakoro akana ti tebo aia kanganga ma kain Makin. Ao ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Minitita, te Tia tei.

Hon. Pinto Katia; Ko rabwa riki *Deputy Madam Speaker* ao I kaitaua te Minitita ae karineaki n aron ana ibuobuoki ni kakaea angan te itera aio.

Tao ti N na katabetabea riki te Minitita ae karineaki ke tao bon te Tautaeka ngkana e tamaroa te rawa. Bwa ngkana e bon roko te rawa ae e rang n bubura kaei nakon te matabaiawa ao tao anne ae e na rang n ibuobuoki riki. Ngaia are tao e kona n noraki naba anne bwa teuana te ibuobuoki tao nakon te

Tautaeka. Ngaia ae N na bubuti bwa tera ngke e nora naba riaina.

Bwa ngaira ara rawa n are i Makin bon nukan te kaora ao e a bon tiku naba iai.

Ngaia are e na manga kokokaki ngkanne te booti n ua te tabo are kanga e a bon ora, e a tekateka naba ikanne te booti.

Ngaia are N na bon butia naba te Minitita ngkana e kona n reke aio bwa kanga katabetabeana. Ao I kaitaua riki raou n Tia tei are te Minitita are e mena irarikia bwa bon aio are ti bon maroroakinna n taai aika nako. Ngaia are tera ngke e kona n nora riaina riki bwa e na kabirimwakai itera aikai. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia tei, e na buokaki kaekakin am titiraki te Minitita n te Botaki ni mwakuri ibukin Rongorongo, Itoman ao Mwamwananga Hon. Alexander Teabo. E nakoim te Minitita.

Hon. Alexander Teabo: Ko rabwa *Deputy Madam Speaker* ao I karabwa ana titiraki Makin ao N na buoka mwaneu are te Minitita n te Bitineti te Tia babaire.

Ao e koaua n aron are I a tia n taekinna, bane n iai te naan matabiawa ae ti kinai n abamwakoro ni kabane.

Ao ngkana arona bwa iai te kanganga n aron aikai te Tia babaire, anne ti katabeaki iai.

E raoiroi bwa are e a tia ni kaeka aio te *Commerce* ao ti a *note* ngaira ngkanne man te *MICT* te Tia babaire are n te *Marine Division.*

Ao I a tia n taekinna ae I kangai, iai kanga ara kambwana ae ti a tia ni katikua bwa e na tataraki itera aikai. Kanga e nang kakarekemwane ara kambwana aio ngkana ti taraia ao ara kantaningaki bwa ana karekemwane e na *invest* te naan *outer islands* n te buoka.

Ao anne ngkanne ara tamnei ao aio ara baronga ae ti barongaia ngkai ibukin aekaki n itera aikai riki ara Maritime te access nakon ara kaibuke aika a na kona ni karaoi taabo n roro.

Ngaia are katikua iroura ao e rabwa bwa e a mwemwe ao ti a *note* ae Makin iai teutana te kanganga n ana tabo n roro. E rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Minitita, te Tia tei.

Kanga e a bon rauaki raoi te Tia tei mai Makin aio, ao ti na nakon ara titiraki are imwina. Ae e na tabekaki iroun te Tia tei mai Nonouti temanna ae karineaki ae Hon. Sir Ieremia Tabai. E nakoim te Tia tei.

ANA BABAIRE TE BERETITENTI IBUKIN AKI IRIN KIRIBATI N TE KAMAEKA I AOTITERIA

Deputy Speaker: Ti na nakon ara titiraki are imwina ae e na tabekaki

iroun te Tia tei mai Nonouti ae karineaki ae Hon.Ieremia Tabai. E nakoim te Tia tei.

Hon.Ieremia Tabai: Te Tia babaire ko rabwa ao aio au titiraki. *N te Auti ae nako ao te Beretitenti ni kaekan te titiraki iaon te kamaeka i Aotiteria ae aki iri iai kain Kiribati are e moanaki n te ririki ae nako ao e taku: bwa e na karaoa moa te reitaki ma te botannaomata.*

I kan titiraki bwa e a bwaka iaa te marooro are e iangoia ao tera kanoan te marooro anne ma te botannaomata.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia tei e na bon kaekaki am titiraki aio iroun te Beretitenti ae karineaki, H.E. Taneti Mamau. E nakoim te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: Te Tibiika ae ko rine, I a reitaki ma te botannaomata e a tia ni karaoaki n Tun 2024 n te wiki ae nako n rinanon aia Kauntira ao ni Maati 2025 n te ririki aei ni Wikin te kiba nakon te Rikirake. E rabwa *Madam Speaker.*

Madam Speaker: Ko rabwa te Beretitenti te Tia tei buokan am titiraki.

Hon.Ieremia Tabai: Te Tia babaire e rabwa te kaeka, e a tia ni karaoaki te marooro anne ma Kauntira.

Ko kona n tuangai bwa tera, antai ae e mwananga nako Nonouti ni consult ma kain te Kauntira ao tera ae a taekinna ngke a mwananga nako ikekei?

Madam Speaker: Ko rabwa te Tia tei, te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: E rabwa buokan te titiraki. Nako Nonouti, iai te reta ae e nako Nonouti. E rairaki nakon te taetae ni Kiribati aron kanoan te program aei ao e bon reke iroun te Kiraka. Te kantaninga e uotaki naba nakon bowin te Kauntira bwa e aonga naba n reke aia tai kain Nonouti n tibwaia nakoia kain aia kawa.

Ao anne ae e reke rongorongona ibukin Nonouti, ao tao ia bon aekana naba ma abamwakoro akana tabeua. E rabwa e rinanon te Kauntira.

Madam Speaker: Ko rabwa te tber te Tia tei.,

Hon.Ieremia Tabai: Te Tia babaire te marooro ae e taekinna te Beretitenti aio a bubuti kain te *Ministry* bwa e na kateaki te *notice.* Ai anne te *consultation* ae e taekinna te Beretitenti. Ao tera mwin te *consultation* anne. A kukurei aomata ke aki, ao tera ana iango te Tautaeka. E raoiroi te waaki ke e aki.

Te Tia babaire I bubuti kaekan anne.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia tei, te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: E rabwa buokan te titiraki, nanona e a noria te Tia tei mai Nonouti temanna n

reitaki ma te Kaitara bwa a nora kakawakin te *Counsultation.*
Bwa ngkai te program aei e bon rangi n kanganga bwa ngaia Aotiteria e bon ewa ana kanganga ni butimwaeia bwa are e bon uota naba aron kanga tua matoan te waaki ngkana ko na kairia am ataei ke natim.

Ao anne ae ti bon makua, are a nang nako. E raoiroi riki ae te mwananga ni mwakuri n ti temanna, ma ngkana ko nang mwananga ma natim ao ko nang kuneaki bwa ko a roko ikekei ao e a mwatare rangam ao akea buokam ae kona n riki. Ngaia anne ngkanne ae ti bon tangiria bwa a na kaongoaki moa te botannaomata.

Ao n otara a tia ni mwananga kanga niman (5). A tia ni kanakoaki araia niman ao ti temanna ae e a tia n nako e bwati. Ao e nako ao e manga oki bwa e taku bwa e aki boraoi kanga te katei. Kanga e aki boraoi te nako ikekei bwa ko na bon tangira raoi ae ko na tauraoi.

Anne ngkanne are temanna te tanga ae e nako te aine moa. E na kaoia ana utu e a oki naba bwa e taku bwa e matoatoa aron kairaia ataei.

Ngaia are kanga a na aki rangi n raa. Kanga otau, a rangi n kakibaki ao ni bwainikirinaki ara botannaomata ni kamwanangaki n akea raoi kanga te kamatebwai ae e karaoaki bwa are e nang mwananga te Utu ao antai tabena n roko ikekei. Bon te Tautaeka.

Tiaki tabeia kain te Kaitara ngkana a reke n te kanganga kain ara botannaomata. Bon te Tautaeka ngaia e kakawaki bwa e na wakinaki raoi te *program.*

Ti aki ataia bwa Aotiteria e aera ngkai e a bon rangi n kakibaia te botannaomata ao ngaia e aki rangi n *friendly* ana tua tabeua, ke aki rangi n tauraoi ni kamarau aia Tua ibukin kainanoia ara botannaomata. Tao anne buokan te titiraki. E rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Beretitenti te Tia tei buokan am titiraki te kabanea n tai.

Hon.Ieremia Tabai: E aki toki nanou te Tia babaire ma e aoria ma N na kanakoa te kabanea n titiraki.

Nanona ngkai ana *advice* te Tautaeka aio e tuangia aomata bwa a na aki nako? Bwa are e buakaka te babaire.

Te Tia babaire aron otau ao e *free* te aomata n nako bwa e kukurei n te *condition* arei ke e aki. A inaomata n nako ke n aki ao ti a mimi te mena ae a tukaki aomata bwa a na aki nako moa.

A inaomata kain Kiribati bwa a kan iri ke aki. Ti aki nora te babaire ae akea nanona, kabanebuakan te tai te Tia babaire.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia tei, te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: E rabwa buokan te titiraki, ti aki kakewea ae

iai inaomataia aomata n nako, ma iai taben te Tautaeka n taraia bwa a na nako ao a na aki bwainikirinaki ara botannaomata. anne taben te Tautaeka, ao te Tia tei mai Nonouti e kananokawaki ana kaeka bwa e kariaia ae a nang nako ao a na akea buokaia. Ma ngkana a bwainikirinaki an bon tioi.

Ma kai tiaki bwa aei. tabera ibukia kain Nonouti ti na buokia naba kain Nonouti n aroia kain Kiribati, ma ti a nanokawaki iroun aia Tia tei ae kanga e a bon mata mwane bwa e kona n tabeki taeka akanne ae a nang kanakoaki te botannaomata ni bon oin nanoia. N inaomataia ma are bon anne aron te mena.

Iai inaomataia ma aki ata te kanganga ae a na nako ni kaitara ma ngaia ikekei ao a mwatare rangaia ao a na bwainikirinaki.

Ma tao e aki noria te Tia tei mai Nonouti ao aki noria kain te Kaitara. E rabwa *Deputy Speaker.*

Deputy Speaker: Ko rabwa te Beretitenti e a bon roko n tokina buokan te titiraki anne. Ti na nakon te titiraki are imwina, are e na tabekaki iroun te Tia tei mai Tabiteuea Meang temanna ae karineaki ae Hon.Taberannang Timeon. E nakoim te Tia tei.

TATAREN BAEKI N TAKATAKA IAON ABAMWAKORO

Hon.Taberannang Timeon: Ko rabwa Madam Deputy Speaker. Ao imwain ae I kanakoa au titiraki aio Madam Speaker, ao I a kan iria ma te bwana ni kamauri riki ngkai te wiki aio bon te wiki ae tabu irabong imwain kauringan te Toa ae moan te kakawaki iroura ngaira Kiritian ae Maten ao Manga utin ara Tia Kamaeu.

Ti a kamaurira ni kabane. Ti kamauria naba kain ara abamwakoro ake a mena ni Maneabaia aika kakaokoro. Kain Aro iaon Kiribati ae mai tabona nako tabona, I a kamauria naba.

Ao ai boni kain abau ae Tabiteuea Meang, I a raonai ma raou n Tia tei ni bane ni kamauri ngkami n te tawanou ae tamaroa aio. Kam na bane ni mauri!

Ao aio ngkanne taekan au titiraki Madam Deputy Speaker are nambwana 188. E kangai: *Te Tibiika ae ko rine, e kona n reke ana ibuobuoki te Minitita are tabena n irekereke ma te kanganga ma tataren baeki n takataka iaon abamwakoro?* Ko rabwa te Tibiika.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia tei ao e na kaekaki am titiraki aio iroun te Minitita n te Botaki ni mwakuri ibukin Kaneweaba, Bitineti Karaobwai ao Boboti ae Hon. Tangariki Reete. E nakoim te Minitita.

Hon. Tangariki Reete: Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki ao e kangai ngkanne kaekan ana titiraki te Tia tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang. *Te Tibiika ae ko rine, I kukurei ni kaongoa te Tia tei mai Tabiteuea Meang ae karineaki bwa e tauraoi te Tautaeka n ibuobuoki iaon te itera aio.* Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Minititia, buokan am titiraki te moantai te Tia tei.

Hon.Taberannang Timeon: Ko rabwa te Tibiika ao I karabwa te Minitita are e kaeka au titiraki aio are e kangai, bwa e tauraoi te Tautaeka ni ibuobuoki iaon te kanganga aio.

Au titiraki te Tibiika ae moan te uarereke nakon te Minitita ae moan te karineaki, bwa bukin tera ngkai e a reke aio. Nanona e aki ata te bae e riki iaon au abamwakoro bwa te kanganga aio Madam Speaker e tieuataake tataren baeki n takataka.

Ao aio ae e rota maeuia ara botannaomata tao i tinanikun te Tarawa te Tia babaire. I kona ni butia te Minitita bwa e kanga n reke aio. Akea te ribooti ae roroko inanon baina n ana aobiti mai iaon abamwakoro mai irouia taan katine n ara abamwakoro aika kakaokoro *Madam Speaker.* E rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia tei, te Minitita.

Hon. Tangariki Reete: Ko rabwa te Tia tei ke e rabwa riki buokan te titiraki ngkai I rangi n karautaeka bwa te kanganga aei e bon tieuataake ngkai. Ao I kakoaua bwa bon akea tera ibukin ana rongorongo te Tia tei ae karineaki e bon rotaki ngkai bwa e tuai roko aia ota kain te KCDL. E na roko n 20 n Eberi, ao te kanganga ae e riki aei n aron te rongorongo are a kaongoai. E bon riki man tera kainanoan te baeki ae e a rangi ni korakora. E nang korakora. Ngkekei ngkoa a taneiai n otana ae tao ti uoua aia konteina ao ngkai tarakina e aki tau te konteina bwa a tangira 3 ao a ota inanon 3 namwakaina. Kanga te aekaki n tei anne.

Teniua te tai n te ririki ma au kantaninga bwa n rokon aia ota aei ao e na aki manga riki ngkanne are imwina bwa a riai n ata mwaitin are e kainanoaki iaon Kiribati ae bwanin. Ko rabwa ngkana e na ibuobuoki nakon te Tia tei.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Minitita, te Tia tei.

Hon.Taberannang Timeon: Ko rabwa Deputy Madam Speaker ao I karabwa te Minitita ni kamatatan aei te Tibiika.

Ao e koaua ae e kananokawaki n te bwai ae e riki aio te Tibiika, bwa ngaia aki nora te raka ke mwaitin te baeki are e na kainanoaki riki ni butimwaea mwaitin te ben are e na oreaki irouia taan oroben mai iaon abamwakoro aika kakaokoro. E rangi ni kananokawaki aei bwa a riai ni kaman tia n nora aio ao a riai ni kaman tia n otana te mwaiti ae e mwaiti riki bwa e na aki riki te kanganga aio te Tibiika.

Ngaia are ti a bon bubutia te Minitita bwa e na butia ana taani mwakuri ke e na kamatoatoa ana taeka nakoia ana taani mwakuri ana *Ministry* bwa e na manga aki oki n riki te kanganga aio. Bwa te kanganga aio e rotia taan oroben iaon abamwakoro te Tibiika bwa are a katine ao maeuia ni katoa bong.

Akea kaokoron te maeu iaon Tarawa ma ae iaon abamwakoro te Tibiika. Ti bane ni maeuakina te bwai ae e aranaki bwa te tianti.

Ao ngkana akea ara tianti ngaira iaon abamwakoro, ti baki. Ao ti baki ao ti un ao ti kangai; bwa e aera ngkai e reke. Ao ngkana e reke irouia taani mwakuri, a *fail* bwa aki nora te bwai ae a na riai ni karaoia. Ao anne ae ti bubuti bwa e na manga aki oki n riki te Tia babaire iroun te Tautaeka ae e kabuta ana waaki n te tai aei. Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia tei, te Minitita.

Hon. Tangariki Reete: Ao e nang rabwa riki buokan te titiraki mairoun te Tia tei mai Tabiteuea Meang, ao akea te kanganga. Rokon te ota ae ngkai ae tao n te kaibuke ae n 20 n Eberi, ao ti a taraia ngkanne bwa e na aki manga riki te aekaki ni kanganga aei ao a na aki manga rotaki ara taan oroben.

Ao ti kakoaua bwa kain aonnaba a bon maeu n aroia kain Tarawa n aron are e taekinna te Tia tei ae karineaki. E aoria bwa are a bon ongora au taani mwakuri riki bon kain ara kambwana ae te KCDL bwa a na bon riai naba n ata aron te bwai ae a na riai ni karaoia bwa e na aki tare.

A riai n ata mwaitin te ota. A riai n ataia bwa n ningai te tai ae a na manga reiti aia ota are imwina n te aro bwa a na akea te tare ao ti na mwakuria. E na aki raraoma te Tia tei, ti na kakaea angana ae e na toki iai te kanganga aei bwa e na aki manga riki. Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Minitita, te Tia tei.

Hon.Taberannang Timeon: Ko rabwa Madam Deputy Speaker ao e rabwa riki te Minitita are e butimwaea aei ma te nanorinano bwa ti taku bwa aio boni kaekana raoi. Ao a na riai n ongora ara botannaomata.

A na ongora ara botannaomata bwa e na manga aki oki n riki aio te Tia babaire.

Iai kanikina ae ko anganaki ngkoe te tia Tautaeka n te tai teuana ma te tai teuana, bwabwakan te karau ao tera riki ao tera riki ao mwaitin te ben ae e a raka riki nakon are mai imwaina ao tera riki.

Ti na reita are mai imwaina, ti aki ataia bwa ngaia e a raka riki ana mwane te botannaomata. Bwa kam memena iaa, kam memena iaa? Kam anganaki te mwiokoaki bwa kam na kamaeuia te botannaomata. Kam mwaninga ami stat n ami department akana tabeua.

Te bwai n aoraki e tatare, bwa e aera.

Deputy Speaker: Ao N na butiko ko a nakon am titiraki taiaoka.

Hon.Taberannang Timeon: Ngaia te mauri bwa te tautau Madam Speaker ao I a karabwa te Minitita ao e taku bwa e na manga oki n riki aei. E na bon aki manga oki n reke aio Madam Speaker ao rikin te

naan *sectors* akana tabeua . Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia tei, te Minitita.

Hon. Tangariki Reete: Ae bon ongora au karaki te Tia tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang ao te kanganga aei e na aki manga riki. Ao are a riai n ataia kain te KCDL e na aki manga tare te baeki n te tai ae I taetae iai ngkai.

Ngkana manga iai te tare ao bon iai te bwai ae e na kona ni karaoaki ngkanne bwa tiaki n are ti memena irarikia ni katoa tai, ti riai ni waekoa ni kakaongoaki.

Ma e aoria bwa ti anaia bwa te kakaewenako nakoira bwa ti na taraia naba ara aomata ake ara botannaomata iaon aba bwa a na aki manga rotaki n te kanganga ae e taekinaki n te tai aei.

Ao akea te kanganga iroun te Tautaeka e na bon waakina ana waaki are e a kona n tobwa raoi iai ana botannaomata. Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Minitita, ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekia te Tia tei temanna ae karineaki mai Abemama are te Leader n te Kaitara, Hon. Tessie Eria Lamborne. E nakoim te Tia tei.

KABWAKAAN BOON BAOIA AORAKI

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika ao ni bwanan raou n Tia tei ao kain abara ae Abemama ao aei taekan aia titiraki. *A mwaiti taian truck iaon Abemama aika tangoaki ibukin baoia aoraki ake a na nako Tarawa aika tuai bwaka booia man te ririki ae nako.*

A tia ni kanakoaki bebwa n kabane nakon te Botaki ni mwakuri ibukin te Mauri ao Katoki aoraki. A moanna taan bwaibwai n rawa ni baonia aoraki ao aei e na bon karekea te kanganga ae rangi ni bubura.

I kan titiraki bwa bukin tera ngkai a tuai bwaka boon tangoan truck aikai? Ko rabwa te Tibiika.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia tei ao e na kaekaki am titiraki aio iroun te Minitita n te Botaki ni mwakuri ibukin Tararuan te Mauri ao Katoki Aoraki, Hon. Booti Nauan: E nakoim te te Minitita.

Hon. Booti Nauan: I karautaeka n te kanganga are e a tia n riki aio ma I kukurei n taekinna nakon te Tia tei ae rine bwa e a tia n roko te DW n ana Kauntira Abemama n te namwakaina ae nako ibukin buokan te itera aio. Ko rabwa te Tia babaire.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Minitita, te Tia tei.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa n ana kaeka. Ao ti rangi n kakaitau nakoia kain ana aobiti, te tia Koroboki ao ana koraki ngkai e roko inanon baia te kanganga aei ao a biriakinna naba.

Ao I rangi n kukurei n taekinna bwa a tia ni bane n itiaki ngkai mwin

tangoan te naan *truck* are man te ririki ae nako.

Tao bon buokan te titiraki te Tibiika, ibukin tao te kanganga aei. Tera ana anga ngkai te Minitita ibukin ae a na aki manga wene ni maan te naan raa, kanga kaboan mwin boon tangoan te naan *truck* aikai.

E kanga ngkai aron ana iango ae e na aki manga oki n riki aei. E mena iaa tao te kanganga ae ngaia ae kamwarara iai karaoan aei. I a bon bubutia te Minitita taiaoka.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia tei, te Minitita.

Hon. Booti Nauan: E rabwa buokan te titiraki te Tia babaire. E koaua n aron kaongoakiu ao e koaua tao ti nanokawaki n te bwai ae e riki n aron are I kaeka, ma I taku bwa te bwai ae riki bon rimwin rokon taian *claims* akanne n roko inanon baira.

Ao ngkanne ngke e a roko inanon baira ao ti a kataia ni mwakuria n te tai ae waekoa. I taku bwa aio naba te Tia babaire e rekereke ma aron ke n te ririki ae nako ao e rekereke ma aron tokin te akaunti ao kainakina ao bon tera riki.

Ma anne raoi tarana. Ma kanga n aron ongorau ao bon rimwin rokon taian *claims* akanne inanon baira. Ngkana arona e kaeka anne buokan te titiraki te Tia babaire.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Minitita, te Tia tei.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika tao iai tabeua ake a kaman kanakoaki n te ririki ae nako ae ngaia bon oin te titiraki aei. Ao tao aikai e a riki bwa te naan kauring nakoira ake iai tibwangara, ao tao ti na bon bubutia naba ra koraki iaon abara ae Abemama ake a tangoaki aia *truck* bwa a na waekoa naba ni kakarin aia bebwa.

Ma I taku bwa te kanganga are ngkana e bane n tia ni karekei bebwa aikai ara botannaomata, ao ngkanne ai kabwakana ae ngaia te kanganga ae e a rangi ni maan.

Ao tao e koaua bwa are e in te akaunti n Ritembwa, e rangi ni maan naba tao iraaua te namwakaina ao e a tibwa bwaka.

Ma ti na bon bubuti te Tibiika nakon te Minitita bwa tera ana anga. Ti na bubuti bwa a na taraia bwa e na aki manga oki n riki naba aei bwa a kawa aomata, ao riki ngkana aikoa kan anga aia truck ibukin baoia aoraki. Aei riki te bwai ae ti nanokawaki iai. Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia tei, te Minitita.

Hon. Booti Nauan: E koaua e rabwa buokan te titiraki te Tia babaire, ti na kataia n taraia man ara Botaki ni mwakuri bwa ti na kakoaua bwa e na aki manga oki n riki aio.

Ma e koaua are n tabetai ti bon aki kona, e a bon riaon ara kona n tabetai ngkana a rimwi taian *claims* ke tera riki.

Ngaia tao bon ara kaunga nano naba ngkai ao ti boutoka naba ane

e tabekia te Tia tei e karineaki mai Abemama.

Ao ngkai e a rekereke aio ma aron rimwin taian *claims* ao ti na kaungaia ara MAs iaon aba ao bon ara *Nurses,* Are a tangoi bwaai ao ke an kabaiti naba ni kakaei angaia ni karokoi i Tarawa.

Ngkana iai te kanganga n aron anne, ao a kona ni waekoa n reitaki ma ara aobiti iaon tao aki kaekan aia bubuti ke bwaai akana a kanakoi.

Ma ti rangi n tauraoi n ibuobuoki n aron aio te Tia babaire ma ti na kataia n tarataraia riki bwa tera raoi bon oin te kanganga n te itera aei. Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita, te Tia tei. Ko rabwa.

Ti a nakon ara titiraki are imwina are e na bon tabekaki naba iroun ara Tia tei ae karineaki mai Abemama temanna are bon te Leader n te Kaitara, Hon. Tessie Eria Lamborne. E nakoim te Tia tei.

KAINNANOAN TE NEETI N TE KAWA AE MANOKU ABEMAMA

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika ao aei kabanean aia titiraki kain abara ae Abemama. *E a maan n akea te Neeti n ara kawa ae Manoku. E a mwaiti aia kanganga kain ara kawa ae Manoku are bon kain aia Kura ni kataneiai Mitinare ao bon kain te kawa.*

Ngkai a ririanna Tebanga ao Kabangaki ibukin kainanoan te Neeti. E aki tamaroa aei ibukin te waaki ni kuakua nakoia ara botannaomata.
N na butia te Minitita are tabena bwa n ningai ae e na roko iai aia Neeti kain ara kawa ae Manoku, taiaoka? Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia tei, e na kaekaki naba am titiraki aio iroun te Minitita ibukin te Botaki ni mwakuri ibukin Tararuan te Mauri ao Katoki aoraki, Hon. Booti Nauan. E nakoim.

Hon. Booti Nauan: E na tauraoi n okirikaki te Neeti ibukin Manoku nakon te wiki ae imwaira aio 11 n Eberi. Nanona e na riai n tia n roko. Aio kanga a karaoia kain au Botaki ni mwakuri imwain 11 n Eberi. E rabwa te Tia babaire.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Minitita, te Tia tei buokan am titiraki te moantai.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika tao te bubuti ibukia bwa bon te kanganga bon te baao ni mwamwananga riki irouia ara koraki ake tao aikoa kona ni mwakuri.

Te neeti i Manoku ngkana aoraki kain ana kawa n tabetai e bon nako ni kawaria iaan mwengaia. Ao anne kanga kakawakin ae e na bon iai aia Neeti n taainako.

Tao ti ata teutana rongorongon te kanganga ibukin tao akean te neeti i Manoku.

A nang kakaitau kain Manoku ngke iai are e roko moa n onomwi, ao ngke e a manga nako ai akea naba ae e roko n onomwi ni karokoa tao ngkai. Ngkana e a tia n roko ngkai te Neeti.

Ma ti te bubuti bwa ngkana arona bwa iai tao mwanangan te Neeti tao ibukin te aoraki ke tao te bung ke tao tera riki ke tao te kataneiai. Ao ti na rangi n bubuti ngkana e kona n ae e bon karokoaki temanna ae e na bon tiku n te tabo ane akea kaina ni karokoa e manga oki kaina.

Ao ngkai are e aki, ti teutana ana tai ao e manga nako.

Ti a bubuti e na kona reke aei ae e na aki manga oki n akea te neeti taiaoka. E rabwa .

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia tei, te Minitita.

Hon. Booti Nauan: E koaua e rabwa buokan te titiraki te Tia babaire, kanga te kantaninga ke te moanbwai ae riki raoi iroun te Neeti aio are e a manga bikoukou. E nakomai ni bung, e ana ana maternity. Aio te kanganga irouia aine ao a na kataia ni babairei riki aia utu ara tia mwakuri aikai.

Ma ngaia are e nakomai ni bung ao e na bon riai ni kaman oki. E na uarereke riki ana kanganga Manoku Abemama ma e a manga bwakaria te aoraki ao a manga bon tuoa taian taokita ngaia are e a manga bon tauaki riki. E a manga bon tauaki riki bwa e na karekea te marurung mwina akea manenan are e nako ao e nang aki kona n aenako ni kumekumeia taian aoraki bwa ai bon te tenaki baina ni wene n aoraki.
Eng kanga te kantaninga ngkanne bwa taian MAs ngkanne a na kona ni cover up ni bonota mwin te neeti are e nakonako ke e nako Tarawa n te tai anne, ke tao neeti akana a uaakan aia Kiriniki ma Manoku.

Eng kanga anne teutana kanga kabwarabwaran te kanganga, ma e koaua ae ti kataia naba n taratara aio ma are e na aki manga reke te aekaki ni mena aekakin aio are e tare te neeti. Ma kanga aio te *practice* ae e tia ni kakaraoaki mai imwaina. Are ngkana e nako Tarawa te Neeti n te Kiriniki teuana, ao te MA are ngaia te kabanea n *senior* n abamwakoro. E na tauraoi ni *cover up* te Kiriniki are akea kaina n te tai anne. Ko rarabwa te Tia babaire.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Minitita, te Tia tei.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika tao bikoukou tiaki te kanganga bwa are bon aei tibwangara ngaira aine ma e riai ni karaoaki naba te baronga n aron are e ataki are e nang riai ni bung te Neeti ao e ataki ana tai are e na motirawa iai. Ao I taku bwa anne kanga te bwai ae ti kan katuruturua riki te Tibiika ni bubuti. Are ngkana e bon ataia te Botaki ni mwakuri ae e na bung ana tia mwakuri ao e na riai ni kaman baronga onean mwina are e na bon tiku bwa te tai ae e maan bwa tiaki te tai ae e uarereke.

Ae tao ti anne ara bubuti ae e rangi n kakawaki tao bon iai kanga bwaai aika a karina ae tao te aoraki anne e aki ataia te tabo ni mwakuri bwa te bwai ae e karina.

Ma n te bong aei I taku bwa aei e riai ni kaman barongaki ao ti na bubuti bwa e na aki manga oki n riki, bwa ara botannaomata a rangi ni korakora kainanoia ao riki kain ara kawa ae Manoku e a rangi n tiraua kaina n aron ae ti bon bane n ataia. Ara botannaomata angina are a bon mena ikekei ao e rangi n kakawaki bwa n te tai are e kainanoa iai te neeti ao e na reke irouia ao a na aki biriaitua ni manga kakaea baoia. Kanga ti anne ara bubuti ao ti na karabwarabwa ngkana arona bwa e a roko aia neeti ngkai ni waaki ao e a toki te kanganga.

Ma tao ti taran ae e na aki manga oki n reke n taai ae na roko taiaoka. Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia tei, te Minitita.

Hon. Booti Nauan; E rarabwa buokan te titiraki te Tia babaire. Tao ibukin ana rongorongo te Tia tei ae karineaki ao tao a bon ataia kain Abemama. Bwa ngke e nakomai ara Neeti are i Manoku bwa e na nakomai ni bung ao iai te tia bonomwi are e kanakoaki nako Manoku. Ao e roko i Manoku n 17 n Nobembwa 2024 n te ririki ae nako ao e riai n okira Tarawa ngkanne n 9 ni Beberuare. Ngkanne ngke e oki ao te neeti are i Tebanga kiriniki e na riai ni *cover up* n te tai ae uarereke. Ma te kanganga bwa e aki uarereke te tai anne bwa are e a manga bwaka n aorakin neiere ara neeti are e bung arei.

Ngaia are e a karekea te *cap* ae e abwabwaki riki, ma bon iai te tia bonomwi are e kanakoaki ngke e bung te neeti are i Manoku. Ao ma are e manga oki ao ngkanne e kantaningaki neiere i Tebanga bwa e na bonomwi teutana ma ibukina bwa iai ana kanganga neiere te neeti are bon te tia mwakuri bwa e manga aoraki, ngaia are e a manga tiku riki ni maan. Ma tao ngaia anne are a nora iai te kanganga. Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita, te Tia tei. Ko rabwa ao ti a nakon ngkanne ara titiraki are imwina, are e tabekaki mairoun te Tia tei temanna mai Marakei ae Hon. Moannata Ientaake. E nakoim te Tia tei.

RAKAN ANA MWANE N TANIA TE KAUNTIRA NI MARAKEI MAN TE SMALL GRANT

Hon. Moannata Ientaake: Ko bati n rabwa *Madam Speaker* ao I a rimoa n tabeka aia kamauri kain Marakei n reitaki ma raou ae te Minitita nakoim *Madam Speaker* ao kain am aobiti, te Beretitenti ma ana Minitita. Te Leader n te Kaitara ma kain te Kaitara ao bon ngaira Taan tei ni kabane. Ao ai kain Kiribati ake a ongora n te tai aio. Ni bwanan te maeu ao te marurung kam na bane moa ni mauri!

Ao e kangai taekan au titiraki. *E kona te Minitita are tabena ke te Tautaeka ni kaongoa te Maneaba ni*

Maungatabu aei bwa e a tia ni karinaki rakan ana Mwane n tania Marakei man te small grant are e rin 2021 ao 2022? Ko bati n rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia tei ao e na kaekaki am titiraki aio iroun te Kauoman ni Beretitenti are bon te Minitita n te Botaki ni mwakuri ibukin te mwane ao Babairean Karikirake; Hon. Dr. Teuea Toatu. E nakoim te Kauoman ni Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: Ko bati n rabwa *Deputy Madam Speaker* ao e rabwa naba ana titiraki te Tia tei temanna ae karineaki mai Marakei ao aio kaekana. *I kukurei ni kaongoa te Tia tei e karineaki mai Marakei bwa e a tia n Ikotaki rakan ana Mwane n tania Marakei are e karekea man ana small grant ibukin 2021 ao 2022 ibuakon rabwatan ana Mwane n tania te Kauntira ni Marakei.* E rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Kauoman, te Tia tei.

Hon. Moannata Ientaake: Ko bati n rabwa *Madam Speaker* ao I a kan butia iraua tabwanin raoi ngkai ana mwane Marakei n ana *small grant* ae e a tia ni karinna.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia tei, te Kauoman ni Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: Ko rabwa riki buokan te titiraki. Ao n tokin te namwakaina ae Beberuare n te ririki aio, ao ana kabanemwane ngkai Marakei ae inanon te Mwane n tania aio are bon ana bwai mai iai $221,937.00 ao mai ikanne are $107,560 are bon reke man aia *small grant* ke te *livelihood* tibwaia *allocation* Taan tei ake uoman ibukin te ririki 2021 ao 2022 ngkana e na ibuobuoki anne. E rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Kauoman, te Tia tei.

Hon. Moannata Ientaake: Ko rabwa te Kauoman ni Beretitenti ae ko karineaki ni kaekan au titiraki. Ao e teretere bwa $107,560 mwaitin tibwara ngaira Taan tei. Ao iraua ae e reke mairoun temanna te Tia tei inanon uoua ririki aikanne taiaoka?

Deputy Speaker: Te Kauoman.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa buokan ana titiraki te Tia tei ae e karineaki ao e koaua tao N na karautaeka moa n te tai aei bwa e tuai reke aron tibwatibwakin ane kamaenakoan te mwaiti ane $107,560 bwa iraua ibukin temanna bwa are uoman Taan tei aika a rineaki mai Marakei.

Ao e koaua iaan aia boraraoi ma abaia ae Marakei ao a tia ni kukurei kain te abamwakoro bwa a na kanakoa te *small grant* bwa e na reke bwa kanga turabuan aia Mwane n tania Kauntira.

Ma ngkana e kukurei te Tia tei imwain tokin te bong aio ao N na anganna taian ware are ibukin tibwaia are e na kamaenakoaki te mwaiti aei ae $107,560 bwa e kangara n reke ao iraua tibwan temanna te Tia tei mai iai iaan tibwaia iaan te *small grant.* Ngkana e na ibuobuoki anne. E rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Kauoman ni Beretitenti, te Tia tei buokan am titiraki te kabanea n tai.

Hon. Moannata Ientaake: Ao I a karabwa te Kauoman n aron kaekan au titiraki aio ao I a bon karabwaia naba taani mwakuri. Ti reitana teutanta ngkana e kona ni karina ngkanne te mena are kanga e na bane ni menaki ni kabane taian mena ibukin te ririki aio ae *small grant.* E kona ni manga raa I bubuti ngkana arona bwa e kariaia naba tao ni moan 2025.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia tei, te Kauoman.

Hon. Dr. Teuea Toatu: Ko rabwa Deputy Madam Speaker bwa are bon nanoia Taan tei aika karineaki ao e moamoa naba ma nanoia kain aia abamwakoro ae a tia ni baireia. Bon akea waean anne bwa are inaomataia ao I taku bwa e nang tikiraoi naba *Deputy Madam Speaker* bwa aio naba bon te tamnei ae e rangi n tamaroa ao a tia ni kateia Taan tei aika karineaki mai Marakei ao bon aia abamwakoro ae Marakei are a tia ni bonnanoia bwa a nang bon karaia aia mwane ibukin te *livelihood* are arana ngkoa te *small grant* bwa e nang manga reke bwa e nang karinaki inanon aia mwane tania ni Kauntira anne.

Ae I taku bwa aio bon te tamnei ae e kona naba ni kaungakia abamwakoro ake a tabu. Ma are e koaua ti aki kona n anaa inaomatan te Kauntira teuana ma te abamwakoro teuana ma teuana ma ai bon nakoia. Ma ae I taekinna aio, I taku bwa kanga te tamnei ae e anai nano. Ma iai raoiroina n arana te *small grant* ke te *livelihood.*

E raoiroi te aeka ni waaki ae a karaoia kain Marakei aio rinanon aia Tia tei bwa e a bon tieuataake iai te mabiao mai iai n te abamwakoro. E aki nakon tao te *Community* ke tao te utu teuana ke tao te kurubu teuana bwa ngke e karinaki inanon te Mwane n tania ; ao e a bon bane naba n tieuataake ni mabiao iai te i-Marakei.

Kanga akea ae e koro tiaki nakon te mwakoro ke te Aro ke tao te community. Ngaia are I taku bwa bon te tamnei ae rangi n tikiraoi bon ara taeka ni kimarimari nakoia antai. I karabwaia kain Marakei rinanon aia Tia tei ngkai e kona naba n reke te aeka n tamnei ae e rangi n tamaroa aio. E rabwa.

Deputy Speaker: E a bon bane buokan te titiraki anne. Ko rabwa te Kauoman ni Beretitenti ao ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei mai Abaiang temanna ae karineaki Hon. Lavinia Teatao Teem. E nakoim te Tia tei.

E NA TI TETIKINA BWAKAN TE MWANE NI KARA AO TE MWANE N AKI MWAKURI

Hon. Lavinia Teatao Teem: Ko bati n rabwa *Madam Speaker* ao I a kukurei n tabeka au titiraki iaon te Ota bebwa ae nambwana 192 ae e kangai taekana: *Bwakan te Mwane ni kara ma te bwaka n Aki*

mwakuri a kakaokoro taia ni bwaka iaon Tarawa ma aonnaba.

E kona te Tautaeka n taraia bwa a na bwaka mwane aikai n te tai ae ti teuana.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia tei ao e na kaekaki am titiraki aio iroun te Minitita n te Botaki ni mwakuri ibukia Aine, Roronrikirake, Takakaro ao Kamweraoaia Aomata; Hon. Ruth Cross Kwansing. E nakoim te Minitita.

Hon. Ruth Cross Kwansing: *Te Tibiika ae e rine ao I karabwa te Tia tei ae karineaki mai Abaiang ibukin ana titiraki. Ao I kukurei n taekinna bwa e a waaki au Botaki ni mwakuri rinanon kamatebwaian aron tein bwakamwane iaon aba ibukin barongan ma bairean taian bwakamwane ibukin mwane ni buoka aika.*

Deputy Speaker: Ko rabwa Minitita, te Tia tei.

Hon. Lavinia Teatao Teem: Ko rabwa *Madam Speaker,* ao I a karabwa riki te Minitita are tabena aio ni kaekan au titiraki. Tao bon buokan au titiraki, I bubuti bwa e na bwaka te mwane ni kara ao te mwane n aki mwakuri teuana te tai. E bwaka i Tarawa ao e bwaka naba iaonnaba. Kanga anne au titiraki n au bubuti aio. E rabwa te Tibiika.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia tei, te Minitita.

Hon. Ruth Cross Kwansing : Ko rabwa te Tia tei ae ko karineaki n am tabeka aio, ao I kukurei n taekinna bwa man moan te ririki ao e a tia ni katiteboaki aia tai ni karekea ke ni butimwaea aia *DW* kain taian abamwakoro ae bon ti tebo naba aia tai ma Tarawa Teinainano ao Betio.

E koaua bwa n ririki aika nako ao a bane ni kakaokoro tain taian *payment* aikai. E bon kaokoro ma tain te mwane ni mwauku ao e kaokoro naba ma tain reken aia *DW* ibukin te mwane ni kara.

Ao e koaua bwa ti bon nora te kanganga ae riki man aio ao riki ti bon nora naba ae kanga e aki *fair.* Are n taai aika nako ao e bwaka moa aia *payments* kain Tarawa Teinainano ao Betio ao e rimwi aia *DW* kain abamwakoro.

Ao n te tai aio I kukurei n taekinna bwa ngkai a bane n ti tebo aia tai ni karuoaki aia *DW* ni kabane taian abamwakoro. Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Minitita, te Tia tei.

Hon. Lavinia Teatao Teem: Ao e rabwa riki *Madam Speaker* n ana kabwarabwara te Minitita ae karineaki ao bon buokan te titiraki.

Bwa n aron ae ti ataia ao bwakan te mwane ae ti noria ni karokoa te tai aei, e bon kaokoro are bwaka iaon Tarawa ao e kaokoro are bwaka iaonnaba.

Ngaia are bon buokan te titiraki bwa n te tai are e bwaka iai iaon Tarawa bwa tao 15 tao n Eberi ke tao n ningai. E kona n ti tebo te tai anne ma te tai are e na bwaka naba iai

irouia kain ara Kauntira iaon aba. Bwa ti noria ngkai, e eti are e nako te *DW* ma e kaokoro taina ni bwaka.

Te bubuti e kona n are e bwaka i Tarawa, e bwaka i Maiana, e bwaka i Abaiang, e bwaka riki iaa. Bon te bubuti ao te kaoriori nakon te Minititia ae karineaki. Bwa are kam bon ataia bwa te mwane ni kara ao te mwane n aki mwakuri, kain buki ngkai a bon rangi n *depend* iaon te mwane anne.

Ngkana e aki naba bwaka bwa e rimwi, ao a bon tangiroa naba. Ao n aron ae ti bon ataia ngaira Taan tei ao bon kain te Tautaeka, ngkana e aki naba bwaka ara mwane n tain ara bwakabwai ao ti ngurengure naba. Bwa are aio buokan maeura inanon te bong teuana ma teuana.

Ngaia are bon ti au titiraki ae I karinna n te tai aei bwa e na ti tebo. E aoria ngkana e a nako te *DW* ma ma ti na bubuti bwa e na bwaka n te tai ae ti teuana bwa e aonga n ae akea te kakaokoroaki imarenan Tarawa ao buki.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia tei, te Minititia.

Hon. Ruth Cross Kwansing : Ko rabwa te Tia tei ae ko karineaki ni buokan am titiraki. Ao e koaua e eti te bwai ae ko taekinna bwa ti nora naba te kanganga aio are kakaokoro aia tai ni bwaka mwane taian abamwakoro ma are e karaoaki iaon Tarawa Teinainano ao Betio.

E koaua bwa ara bwakamwane e waaki iaon Tarawa Teinainano ma Betio ai bon Kaonobongina imwin te *payment date* anne are 15.

Ma ti ataia bwa kanga te naan island *treasurers* ao taani mwakuri man te Kauntira iaon abamwakoro, kanga e kakaokoro aron aia tai ibukin bairean ao kabwakakin aia bwakamwane ke aia *payments* nake a buokaki n te mwane ni buoka aio.

Ao e koaua n te tai aio ao ti taba ni mwakuria aio ao ti karaua ni kamatebwaia bwa ti na kanga ni karaoa aia standard of procedure are a na ira naba kanoan ara babaire aio ni kabane taian abamwakoro bwa ti aonga n roko n te stage ae bon ti te tikina arona ibukin abamwakoro ao bon Kiribati ae bwanin.

Ao e koaua ti bon nora naba riain aio ao ti na kataia ni mwakuria bwa e aonga ni waaki ao e aonga ni bane n titebo aron taian bwakamwane aikai.

Ti kantaningaia bwa ngkana e koro bukin aio ao a bon ata raoi aia tai ni bwakamwane ni katoa namwakaina ke ni katoa *quarter* nake a *receive* te buoka man te Tautaeka. Ko bati n rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Minititia, buokan am titiraki te kabanea n tai te Tia tei.

Hon. Lavinia Teatao Teem: Ao I a kaitaua riki te Minititia ae karineaki n ana taeka ao e rabwa anne.

Ao buokan te titiraki. E kona ni bon baronga raoi aron ana bwakamwane

te Minitita nakoia Mwauku ao tao Kaara ao te mwane n aki mwakuri. Bwa ti noria ngkai riki tao irouia Kaara iai tabeman are e bwaka ngkai aia mwane a bon tia n anaia ao ngke a manga roko imwina ao manga akea. Ma ti na bubuti bwa e kona n nora are e babane kanoan ana *list* are e bwaka n taina, ao tao riki ibukia nake a manga akea araia. E manga aki reke aia mwane ao e a tiku nako ma e a tiku nako, e kona n ae tao ai 2 te namwakaina.

Bon te bubuti ao te kaoriori nakon te Minitita bwa ngkana a baronga aron aio ao a make sure naba bwa a ana bon bane n rin kain aia bwaka mwane n te tai anne.

Ao e rabwa te Tibiika ao I a kaitaua riki te Minitita n ana baronga, ao tera ngke e boni kona ni karekea n aron ngkai tao e a *move* nakon tokin te namwakaina. An bon kotea te *date* are tao 30 ke tao iraua bwa aonga naba aomata bwa a na ataia bwa n te tai arei e na bwaka te mwane ao akea manga te tangitang. E rarabwa Tibiika ao I a kaitaua riki te Minitita ae karineaki n ana kaeka ao are ieta.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia tei ao te Minitita.

Hon. Ruth Cross Kwansing : Ko rabwa te Tia tei ae ko karineaki ibukin buokan am titiraki ao am iango naba ni katamaroa iaon te *issue* aio. Ao e koaua bwa ti nanokawaki n ongo bwa iai taian kaara ao mwauku ae a tia n rotaki bwa tao a kantaningaia bwa e na bon iai araia n toka ao ngaia bon akea araia n toka. Ao e koaua I rangi n nanokawaki n ongo te kanganga ao ai bon ara bubuti naba te ikarekebai ma ngkami bwa kam a ibuobuoki ni karokoa araia nake a rotaki n te kanganga aio. Bon nakoira n ara *SPU team* ao mai irouia ami *ASWO* naba n ami abamwakoro are ngaia bon tabeia kanga tarakin taian *claims* ao kanga kibaraken taian kanganga aikai bwa ti aonga n ataia bwa iai te *issue.* Bwa n te tai are e aki reke irouia n ao e koaua bwa e na iai aia *claim* ao ti rangi n kainanoa araia nakanne bwa e aonga n ae ti kaeta te *issue* aio.

Eng ao eng ibukin te *date* are kam taketenna ao e koaua ngkai ti bon mwakuria ara *date* ae ti taekinna bwa 15. Are ti na kataia ngkai n roko n te *stage* are e bon matoa raoi te *date* aio. Ao bon man te *date* anne are kanga e na roko iai te *DW*. Bon iai ara deadline mai imwaina riki are kanga ti kakarokoi araia te naan list irouia kain te Finance bwa e aonga ni barongaki te *list*. Are ngaia man matoan te *date* anne ao a bane naba ni matoa ara *date* are mai imwaina.

Are iai te *date* ae a na karokoaki ara, ao imwain te *date* anne ao a na bane n tia n roko aia *reconciliations* man te namwakaina are mai imwaina ke te *payments* are mai imwaina are ti na ataia bwa iai ae e aki reke aia *claims* ke tao aki roko n anaa aia bwakamwane n te tai anne. Are ngaia ti kataia ngkai ni kamatoa ara *date* anne 15 ni katoa namwakaina are ngaia are e na rereke iai aia mwane kaara ao mwauku, ke tao aia *DW* are e na

roko iai n te date anne ao te *payment date* are e na barongaki are te *first available date* ke te *date* ae angaraoi irouia te naan *island treasurers* ke tao iroun te *Finance* bwa e aonga ni matoa raoi te waaki ae baronga ae ti te te tikina arona. Ko bati n rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Minitita ao ngkai e a bon bane buokan ara titiraki anne, ao ti na nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei temanna ae karineaki mai Kiritimati ao Kanton ae Hon. Jacob Teem. E nakoim te Tia tei.

Hon. Jacob Teem: Ko rabwa te Tibiika. Te Tibiika I noria n te Ota bebwa n te ingabong aio kanga iai au titiraki akana 7 akana a itaotao mai buki. Ao au tai ngkai ti 5 te miniti ma N na keiaki.

Ao N na butiko Tibiika bwa ko a bubutia Taan tei ake a rangi n kuananau aron buokan aia titiraki tao riki bon neiere mai imwaiu arei.

AIA MWANE NI MOTIRAWA TAAN MWAKURI N TE KAUNTIRA IBUKIN 2025

Ma N na bubuti te Tia babaire ae ko karineaki. N na tabeka au titiraki ae kangai taekana nambwana 193. *Iai taani mwakuri n te Kauntira i Kiritimati aika tuai mani bwaka aia mwane ni motirawa n te ririki aio, kioina bwa aongkoa iai araia ibuakon ara ibukin te bwaka mwane ibukin te aki mwakuri. E a tia ni kaetaki aio ao e bon teimatoa naba n aki bwaka nakoia te mwane ni motirawa. E kona te Minitita are tabena ni buoka aio te Tia babaire?* Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia tei, e na kaekaki am titiraki aio iroun te Minitita ibukin te Botaki ni mwakuri ibukin Katein Abara ao Tautaeka Inanoa Hon. Harry Tekaiti. E nakoim te Minitita.

Hon. Harry Tekaiti: Ko rabwa Madam Speaker ao I kaitaua te Tia tei ae karineaki temanna mai Kiritimati n ana titiraki ao aio ana kaeka te Tautaeka. *Te Tibiika I kukurei ni kaongoa te Tia tei ae rine bwa iaoni kawaina ni bwaka aia leave grant kain te Kauntira ni Kiritimati.* Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Minitita, te Tia tei.

Hon. Jacob Teem: Ko rabwa te Tia babaire ao I kaitaua te Minitita. N na buoka au titiraki. N otau ao iaoni kawaina. Are nanona bwa e na bwaka ma iaon kawaina. Ngaia aio te Minitita. Ko rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia tei, te Minitita.

Hon. Harry Tekaiti: E aitau te Tia tei ao e koaua are ngkai te babaronga are a bon tia ni kaongoaki ana Kiraka te Tia tei tao riki Taan tei mai Kiritimati. Bwa te naan *Urban Council* ngkai n te tai aio are a kainanoaki aia *bank account* ibukin kabwakakin te mwane aei nakoia. Kanga e kaokoro teutana

bwa tiaki te *DW* bwa a bon *pay* naba nakon aia akaunti are te *ANZ Bank.*

Ao e koaua are kanga bon te titiraki are bon iai are e bon nanonna are ngkana aki ao tao bon iai naba ngkai nake 2 ngkai n te Kauntira ni Kiritimati aika a bon aki kona n reke ngkai aia *leave grant* n aron kaongoakiu n aron baike a tia ni karaoia ibukin aki irakin nanon te Kainibaire ibukin te mwane ae te *leave grant.* Ma tao bon ti iai ngkanne aika a na teimatoa n aki kona n reke ma I kukurei ni kaongoa te Tia tei bwa Kiritimati n taubobongan aio ao n rokona n aobitin te mwane ao e a bwaka naba.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Minitita, te Tia tei.

Ao tao ti na kanakoa am titiraki are imwina. Te titiraki are imwina e nakon riki te Tia tei mai Kiritimati ao Kanton Hon. Jacob Teem.

KAINANOAN TE KATAMAROA NAKON AIA AUTI TAAN MWAKURI IAON KIRITIMATI

Hon. Jacob Teem: Ko rabwa te Tibiika. Au titiraki ae boou ae kangai taekana n nambwana 194 ae kangai. *Aia auti taani mwakuri iaon Kiritimati a nang kainanoa te katamaroa iaon te onobwai. Tera ana iango te Tautaeka iaon aio taiaoka?*

Deputy Speaker: Am titiraki aio e na kaekaki iroun te Minitita ibukin Botaki ni mwakuri ibukin te Aono n Raina ao Karikirake te Itera Mainiku; Hon. Mikarite Temari. E nakoim te Minitita.

Hon. Mikarite Temari: E koaua te Tibiika imwain ae I kaeka naba ana titiraki te Tia tei mai Kiritimati ao e bon raoiroi n akea te kabwara ria inanon ikai. Ko buoka am titiraki ko a bon ti kanakoa naba. Ngaia e na kaekaki n ae uarereke bwa e aonga ni bane taian titiraki. E a rangi n reeanau iai te waaki. Aio kaekana. *Honourable Speaker, e teimatoa te Tautaeka aio rinanon au Ministry ae te Linnix ni mwakuri korakora n tiaki ti ni karaoi mwakuri n onobwai nakon aia auti taani mwakuri i Kiritimati aika a rangi n bongata taia ma e bon teimatoa naba ni kakorakora ni kateitei auti aika boureirei.* Ko rabwa te Tibiika.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Minitita, te Tia tei.

Hon. Jacob Teem: Ko rabwa Madam Speaker. N na buoka au titiraki te Tia babaire ao N na kamatata teutana iaan am Tua ni kaetieti.

Bwa e koaua ara Auti iaon Kiritimati tao a bon bongata ao tao bon angina mai imwin te kambwana ke tao bon mwin te roko mai England ao e rawata naba karaoan auti aika a boou.

Ma taran te onobwai, iai ae a bon rangi n wene nako ao e a rangi n kamwengabuaka aron te maeka iai.

Ti na kakoaua bwa ngke arona bwa bon ngaira aika ti maeka n auti aikai ao ti na bon namakina te

mwengabuaka, riki ngaira ake tao taan kairiri.

Ti na butia te Tautaeka bwa e kona n nora aio ao ni waekoa ni buokia taiaoka. Ao e rabwa.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia tei, te Minitita.

Hon. Mikarite Temari: Ko rabwa te Tibiika ao I aki boraoi n iango ao n titiraki n aron te Tia tei ae karineaki bwa auti man ana tai te kambwana a bane n akea, a tia naba n oneaki.

Ao n ara tai naba n Tautaeka man 2016 ni karokoa ngkai, ti teimatoa n ononoi auti n taai nako.

Ao ni moan ara tei ao e anganira te Tautaeka $1,000,000 tabun. Ti a tai n onoi auti ae 20 tabun mwaitia, ao n te ririki ae nako naba ti a manga anganaki naba $1,000,000 tabun ibukin buokan te auti.

Ngkai ti kantaninga bwa ti na onei. E na bane te ririki aio ao e na tei riki 40 te auti aika a boou.

Ao ti kakoaua bwa bon iai ana kataumwane te Tautaeka $150,000 iaon te *maintenance.* Ma ngkana iai aika tuai n oneaki n ana taratara. I nanonna ngai naba a tia n oneaki ma I taku bwa a manga riai riki katamaroana. Ko rabwa te Tibiika ao ti teimatoa ni mwakuria iaon te *maintenance* bwa iai te *maintenance fund* ae $150,000 ae e manga raka nakon $300,000 n te ririki aio. Ko rabwa te Tibiika.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Minitita ao N na kabwara bure nakon te Tia tei are n ara tai ngkai ao e a tia ni kitana 12.30pm. E na bwaka buokan am titiraki are ko a tia ni kanakoa.

Hon. Jacob Teem: Ko rabwa te Tibiika ao I a mwaninga au *supplementary question.*

N na kabwara au bure te Tia babaire, ngkana ngaia bwa e bure otau n aron ae e taekinna te Minitita bwa iai Auti aika man te kambwana ae tuai mani karaoaki ni karokoa te bong aei. Ma ngai n otau, iai. Bwa angina autin Banana.

Tao e koaua iai te moan n ramwana are te iterana ke tao rarikina are te iterana, ma kaina. Ma rabwatana bon rabwatan auti ake man tain te kambwana.

Ngaia are N na bon butia te Minitita bwa n aekakin ara kawa ae Banana, angia taani mwakuri n te Tautaeka. Ao I rangi n aki noori auti aika boou i Banana. Aio ae I nanonna te Tibiika, I ataia bwa ko a rangi n kan nako n amwarake *Madam Speaker.*

Ma anganai au tai teutana n aron naba ae ko angania Taan tei ake mai imwaiu ake anga aia tai teutana ni kabwarabwara aia titiraki.

Ma N na mena iaan am babaire. Buokan au titiraki te Tibiika, N na butia te Botaki ni mwakuri bwa e na karaoa raoi riki tao ana kamatebwai bwa tera raoi aron mwengaraoia ngkai ara botannaomata ke riki taani mwakuri aika a mena n autin te Tautaeka iaon Kiritimati. Ngkana

e kona ni karaoa aio n te tai ae waekoa te Tia babaire.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Tia tei ao N na kabwara bure ai bon anne naba buokan am titiraki. E nakoim te Minitita.

Hon. Mikarite Temari: Ko aitau te Tibiika, e riai n iraki am babaire bwa ngkana am babaire e na bon iraki naba bwa ngkoe e babaire iaon ikai. Ko nang mwaka te Tibiika.

Ma e aoria ti na kataia ni kaeka naba te titiraki. Ti bon teimatoa, e aki kabwaka te Tautaeka bwa are e teimatoa te maintenance fund nako n anga nako Kiritimati bwa ti na katamaroai auti aike a roko aia *application* ni bubuti rinanon te *Housing* bwa a riai ni *maintenance* aia auti. Ao anne ngkanne ti a tibwa kona ni karaoa te auti ngkana iai te bubuti ae e kainanoaki.

Ao ngkana iai ngkai ae e aki noria ngkai te Linnix through te maintenance housing. I a bon tia ni marooro ma au Tia Koroboki n taainako.

Iai kain Banana aika a tia ni kawarai riki tao te neeti iaon ana auti. Ma te auti anne ti a bon tia naba n oneia. Ma I taraia e a manga tei naba oneana.

Ao I a tia naba n tuanga naba te Tia Koroboki bwa e riai ni kibaraki te neeti n te tai ae waekoa bwa e bongana te neeti iaon Banana.

Ao I nanokawaki ngkanne iroun te Tia tei ae karineaki bwa are e aki mwaneweia nakoira ngkai ni kamatata bwa tera te auti iaon Banana ae kainanoa karaoana.

Bwa are te maintenance $300,000 tabun ao ngke e boni mwanewei aikai ao tao ti kibaria naba n te tai ae waekoa. Ngaia ngkai e anganira ana titiraki e kanga kabuta, e aki kangai bwa arei ao arei. Ti nanokawaki iai ma e bon teimatoa te Linnix ni karaoi auti ni maintenance upon reguest ake apply nakon te Housing. Ko rabwa te Tibiika.

Deputy Speaker: Ko rabwa te Minitita ao N na kabwara bure nakon te Tia tei mai Kiritimati ao Kanton. Ngke arona bwa e a kaman karini ana titiraki. Ngkai ana titiraki bon te naan kabanea raoi mai inano. Ngke arona bwa iai nanona e a kaman karini ana titiraki ao a kaman mena mai ieta ana titiraki. Nikiran ara titiraki n te tai aio Taan tei 7 ao 5 mai ibuakona te Tia tei n aekakin ae ko atonga. Nimaua mai ibuakona nikirana bon am titiraki.

Ao n aekakin are I a tia n atonga nakon ara Leader n te Kaitara ao te Tia tei mai Abemama are ibukin mwin rineakin te Beretitenti. Ao imwin aia marooro kain au aobiti ma kain te Electrol commission ke tao te Komitin n rinerine ao kanga a bon taneiai ae e na tataiboranaki n te Maneaba ni Maungatabu. Ngaia are kanga e tuai ngkanne n roko mwina irouia kain te aobiti ikai i Ambo.

Ao teuana riki ibukin ami rongorongo ae kam noria bwa akea te Tia tei mai Tarawa Teinainano temanna ae Hon. Tebuai Uaai. E rin

man te wiki ae nako n te O n aoraki, ao e tuai man otinako. Ngaia are N na bubuti bwa kam a ururinga n ami tataro bwa e aonga n ae e kamarurungaki ara Tia tei ae karineaki mai Tarawa Teinainano aio.

Ao e a bon roko n tokina ngkai ai naon 1.00pm, ao eng te Tia tei mai Kiritimati I a rangi n kan amwarake bwa I aki ka-ingabong.

Ai bon bwanau ni kakaitau n aron ana participation inanon ara tetere n te moan ingabong aio, ao riki ai bon te kabanea aio ni bong ibukin ara kateniua n auti n ara Maneaba ni Maungatabu aio.

Ao bwanau ni kabwara bure ngkana arona bwa iai kanganga aika kam a tia n noori ao namakini ae kanga e riaon au taratara inanon te 2 ni wiiki ae e tia n nako aio.

Ai bon au kabanea aio n tekateka, e na tekateka te Tibiika ae karineaki nakon te bwakantai aio.

Ngaia are ai boni bwanau ni katekeraoi ngkami ao ni kabwara bure ngkana arona bwa iai baika I a tia n tibanako iai. Ti na kabanea riki ara kabanea n tamaroa nakoimi ara Taan tei aika kam karineaki.

Ao bwanau naba ni kakaitau nakoia te nati ni Kiribati ake a tia n rereitira iaon Bwanan Kiribati ara *Live Streaming* ao ngkana arona bwa iai te kanganga ae kam a tia ni kaitiboaki ma ngaai, bwana naba ni kabwara bure ao ti na kabanea ara kabanea n tamaroa are bon bwaai ni Imatang ma ti a kekeiaki ni kabanea ara kabanea n tamaroa ibukimi taan mataku ao taan ongora ni Bwanan Kiribati ao te *Live Streaming.*

Bwanau ni katekeraoi nakoimi. I a reita ma kain ara aobiti ao kain au abamwakoro ae Maiana ao raou n Tia tei ni katekeraoi ngkami. Ni moa mairoun ara Beretitenti, ara Kauoman, te Leader n te Kaitara, Minitita, Taan tei ni kabane ao ai bon ngkami ni kabane taan ongora ao kain Kiribati n taabo ake kam a mena iai n te wiki ae tabu aio ni matena ao manga Utin ara Tia Kamaiu.

Kam na tekeraoi ngkami ni kabane. Ao mani bwanau aikai ao e a motirawa moa te Auti n te tai aio. Ti na manga okira te Auti te aoa 2.00pm kakang.

Kam rabwa ao e motirawa moa te Auti.

KATAWANOU

<u>Tibiika</u>: Kam rabwa Taan tei ao e uara ti a bubuti riki e a tau bwa are ai bon te kabanea ni bong aio ma ti a manga kaururingira nakon taai aika imwaira. Ti a kakaea raoi ami tai, e maorariki ami Biira bwa are te bwai ae e kakawaki bwa are te karao tua.

Te bae e kakawaki ae kam na bon bane n tekateka inanon Maneabami n te tai anne.

I a kanakoa nakoim te Kauoman ni Beretitenti ae ko karineaki ko a tabeka am Biira. Te Kauoman ni Beretitenti.

MOAN WAREKAN TE BIIRA

VALUED ADDED TAX (Amendment) Bill 2025 (Moan Warekana)

Hon. Teuea Toatu: Ko bati n rabwa te Tibiika ae ko karineaki.

Imwain ae I waaki ai bon te bwana ni kamauri nakoira ni kabane te Tibiika ae moan te karineaki, ara Timwa te Beretitenti ae ko rine. Raou ni Minitita aika kam rine, te Leader n te Kaitara ma Taan tei ni kabane aika kam rine. Ao ai te nati ni Kiribati ni kabane n Ikotaki ma kain au abamwakoro ae Abaiang mai Ribono nako Nuotaea. N Ikotaki ma raou n Tia tei ake uoman. Mimitongina ao n arana ae tabu kam na bane ni mauri!

Te Tia babaire, I kukurei ni kawenea imatan te Auti aio te Biira n onono nakon Tuan te Vat ibukin moan warekana.

N aron ae kam ataia ao te Vat bon te angabwai ae tiatinaki iaon boon kaako ao mwakuri ake a kaoaki mai I-Abatera ao bon mai iaon Kiribati.

Te Tibiika ai bon tibwa te moantai aio are e karaoaki te onono nakon te Tua aio ae te *Vat Act 2013* imwin 11 te ririki man te tai are e moanaki iai kabonganakina n 1 Eberi 2014.

E kona ni kakoauaki bwa bon iai rakan te karekemwane ae rereke man te aekaki n angabwai aio ae te *Vat* ni kabotauaki ma te mwaiti are e kona n reke man aekakin *tax* nako ake tabeua n aron te angabwai mairouia taan karikirake ke bitineti ke *company tax*. Aia angabwai taan mwakuri ke n arana ae teuana te *income tax* ao ai te angabwai iaon kaako tabeua are e aranaki bwa te *excise tax.*

Te titiraki bwa bukin tera ae e a tangiraki te onono nakon te Tua aio n te tai aei. Aikai bukina te Tia babaire.

1. Bon uarokoan riki te Tua aio nakon tuan te tax ae e bwainaki n te aonnaba.

   Te katoto teuana, bon te mwaing man te FOB nakon te *CIF* ibukin tiatinakin te *Vat.* Iaan te Tua ngkai ao e te *Vat* e bon tiatinaki iaan te FOB.

   N te onono ae e nang manga tiatinaki te *Vat* iaon te CIF ao ti tiaki te FOB.

   N na manga bon kabwarabwara raoi aio imwina.

Ibukin ana rongorongo te Auti aio ao e a bon bane ni kabonganaki te CIF n aban nako te Betebeke ma ai bon ti Niue ao Kiribati ae a tuai ni kabongana te CIF ibukin te angabwai iaon kaoakin kaako.

Ngaia are e a bon riai bwa ti na eweka naba aio ni iri tua ma waaki aika a bwainaki n te aonnaba.

2. Bon te katamaroa nakon te Tua aio bwa e aonga n totokoi anga are a na kona ni

kauarerekea mwaitin te angabwai are e na bon riai n reke. Aio are e aranaki bwa te *improved compliance* mairouia taan *tax payer*s ke taan angabwai.

Mai ikai ao e na bon kona ni katamaroa riki te karekemwane man te *VAt*.

3. Bon te katamaroa ni kaitara rikiraken kabonganan te bobwai on line ike a kona n otanaki iai kaako mai tinaniku tiaki rinanon te supplier ma rinanon te aomata ke te *middleman* are ana bwai te baere e aranaki bwa te *electronic distribution platform* are a otanaki kaako mai iai nakon te tia bitineti ke bon te aomata temanna i Kiribati.

Te rikirake aio e bon irekereke ma birimwakan te reitaki iaon te *internet*

E noraki bwa n taai aikai ao iai keraken mwaitia kain Kiribati ae a kabongana te *Visa credit card* ni bobwai iaon te *internet* ke *on line.*

4. Bon katamaroan tabeia taan karikirake ake a kabaeaki iaan tuan te Vat. Katerean katua nakoia ake aki ira te tua ibukin te kabae ara n te *Vat (registration),* kamaunan te kabae ara (cancelation of registration) ngkana a na bon riai n aki ao man aki karokoan bebwa ni kakoaua nakon aobitin te *Tax* ngkana e kainanoaki n aron te tax *invoice.*

5. Bon kateimatoan ao katamaroan te anga ni karekemwane ma karaoan onono ake a tia ni kabwarabwaraki. N aron kamanoan aan tuan te angabwai mani karaoan mwakuri aika a na kona ni kauarerekea mwaitin te angabwai ae e reke nakon are e bon kantaningaki bwa e na riai n reke.

Katamaroan te Tua n irekereke ma te aonnaba ni karikirake ae akea rabwatana ae aranaki bwa te *Digital economy* ao uarokoan ara Tua nakon Tua aika a bwainaki n te aonnaba.

Te Tibiika ae ko rine, I kukurei n taekinna bwa 34 mwaitin te onono ae e karaoaki nakon te Oin Tua n te *Vat 2013* ao aikai kabwarabwarakia.

i) E kaotia bwa atun te Biira n onono aio, bon te Tua n onono nakon tuan te angabwai ke te *VAT* (*Amendment Bill).*

ii) E kaotia bwa te tai aei e na moanaki iai kabonganakin te onono aio bon man 1 Tianuare 2026.

iii) E kaotia bwa te Oin Tua bon Tuan te Angabwai n te *VAT Act* 2013.

iv) E kaoti kabwarabwaran taeka aika a boou n aron

te mwane ae akea rabwata ke te *digital currency* n taabo ni bobwai aika akea rabwataia ke te *electronic distribution platform* ao tabeua riki naba ni Ikotaki naba ma onean taeka tabeua ake bon kanoan te Oin tua n aron kabanemwane iaon kaboan karaobwai ake a na riai n taekinaki n aron te tioka, baa oni mwamwananga ao tabeua riki.

v) E oneaki te kibu 4 ni kaotia bwa kinakin raoiroin kabonganakin te bwai bon teuana naba mai ibuakon kabwarabwaran te kaako ke te mwakuri irarikin matoatoaia ao aron mwakuria are e na kona naba n taraki ibukin kakean boon te kaako ke te mwakuri teuana ae iai kairuan boona.

vi) E oneaki te Kibu 5 are e kabwarabwaraki iai bwa te mwane ae akea rabwatana ke te *digital currency* e na kinaki naba bwa te mwane.

vii) E oneaki te kibu 6 iaon kaboan mwakuri ake a karaoaki mai Abatera nakoia taan karikirake mai Kiribati (*unregistered business*).

viii) E oneaki te kibu 7 iaon te Tua ibukin mwakurian te angabwai iaon mwakuri ake a karaoaki mai Abatera bwa e a kabwakaki nakoia taan karikirake mai Kiribati ake tao ti aranaki bwa taan *unregistered businesses.*

ix) E oneaki naba te kibu 8 n irekereke ma te kabaeara n te *Vat.*

x) E oneaki te Kibu 10 ni katamaroa mani kabwarabwara katabeaia taan karikirake ake a kateaki iaan Tuan te Vat bwa a na riai ni katokai n aia website ao social media account ake a kabonganai ibukin aia karikirake n aia *Vat registration certificate.*

xi) E oneaki te kibu 11 ni kabwarabwara te bitaki ni katamaroa nakon kawain kamaunan aran te tia karikirake ma tuan te Vat ngkana ana karekemwane inanon te 12 namwakaina e kerikaki iaan te mwaiti are e katauaki ibukin te kabaeara.

xii) Teuana naba kanoan te onono n te kibu aio, bon karaoan te bitaki man te bubuti *application* iroun te tia karikirake nakon karokoan rongorongo nakon te Kamitina inanon kanoakin te boomwa.

xiii) E karinaki te boou ae te Kibu 11(A) are e kaota te tua iaon mwakurian kaokimwane nakoia taan karikirake ake a tia ni karokoi rongorongoia iroun te Kamitina bwa a nang kamaunaki araia ke n aki kabaeaki araia iaan Tuan te *Vat.*

xiv) E oneaki te Kibu 14. Kanoan te onono aio bon te kamataata riki iaon tuan te boraraoi iaon kaboan kaako ke tao e aranaki bwa te higher purchase agreement ao kaboan mwakuri rinanon te riiti ke te boraraoi are e katereaki inanon aron katian te mwakuri ao kabwakan booia n taai aika a kakaokoro.

xv) E oneaki te kibu 15 are e kamataata riki te tua iaon otanako ke kaboan kaako ake a uarereke booia mai Abatera rinanon mwakete ke titoa ake akea rabwataia. Aio kanga ti aranna n aron ae I a tia n taekinna bwa te *digital platform* ke te taian *photo.*

xvi) E oneaki te kibu 16 iaon kinakin mwakuri ake a karaoaki i Kiribati ngkana te tia karikirake mai Abatera e karaoi ao e kabonakoia mwakuri *supply of services* aika akea rabwataia. Te digital product n aron te e-book nakoia taan bobwai i Kiribati.

xvii) Karinakin te kibu ae boou ae te kibu 16A, are kaoti tua aika a iranaki irouia taan karikirake mai Abatera ake a kabongana te tabo ni bobwai are akea rabwatana (electronic distribution platfom ni kabonakoi aia kaako.

xviii) E kamaunaki te kibu 18 iaon tuan karokoan karaoakin mwakuri aika a karaoaki mai Abatera ao ni kaboaki ni kabonganaki irouia kain Kiribati.

xix) E kamaunaki te kibu aio ibukina bwa e a tia ni mwaneweaki inanon te Oin tua.

xx) E oneaki te kibu 20. Kanoan te onono e bon kabwarabwara taekan te tia karikirake are e a tia ni kateaki iaan te Tua n angabwai bwa e na kawakini rekooti ake a bane ni kakoauan boon tutara ake a kaboi mairouia taan karikirake ake a tuai ni kabaeaki iaan tuan te angabwai.

xxi) E oneaki te kibu 21 iaan te *right ke te option* ao te *voucher.*

E kabwarabwaraki n te onono aio bwa te *right ke te option* e bon aki kona n tiatinaki n te angabwai ma

ngkana e kabongana ana *right* ke ana *option t*e tia bwaibwai n te kambwana ni kabonakoa ao e riai ngkanne n tiati te angabwai iaon boona are e kaboaki nako iai.

E oneaki Kibu 22 iaon aron mwakurian te angabwai iaon kabonakoan kaako ke mwakuri inanon te boraraoi bwa bon ti te arona ngke arona bwa e aki kamaunaki te boraraoi.

E onekai te kibu 24 iaon mwakurian te angabwai iaon boon kaako ake a roko mai Abatera bwa a nang mwakuriaki iaon boon te kaako. Ana insurance ao kantokana n aron ae I a tia ni kabwarabwara n aron au moan kaukuki.

E oneaki te kibu 25 iaon bebwa ni kakoaua angabwai ake a na Ikotaki bwa a na riai ni karokoaki n aobitin te angabwai ibukin mwakuriaia inanon 12 te namwakaina imwin te tai are e nikiraki iai.

E oneaki te kibu 26 are e kabwarabwaraki iai bwa taan karikirake mai Abatera aki kariaiakaki bwa a na kauarerekea mwaitin te angabwai ke te *vat* are a tia n rikoia mani mwaitin te angabwai.

Are kabanemwane iai ibukin kaoan ke otanakin aia kaako.

E oneaki te kibu 30 iaon manin te tai ni bubuti ibukin mwakurian te angabwai are e n riai ni kaokaki iai tao te *refund* nakon te tia karikirake bwa teuana te ririki imwin tokin te kauoua ni kuata.

E oneaki te kibu 32 are kaotaki iai bebwan kakoauan te bobwai ke te *tax invoice* e na riai n anganaki taan bobwai n aroia taan karikirake ake a kabonakoai aia karaobwai. Riki bon taan karikirake ake kabaeaki araia iaan tuan te *vat.*

Rongorongo ake a na oti ni kanoan te *income tax invoice*, a na ira kanoan te *regulation.* Ao ibukia taan karikirake ake a kaboi mwakuri mai Abatera ke imported services, a kabaeaki bwa a na katauraoi ao n anga bebwan kakoauan aia bobwai.

E oneaki n te kibu 33 kanoan te onono aio ao e kabwarabwaraki iai bwa bebwan kaetan taian bobwai ke te credit not ao te debit note imarenaia taan karikirake ao taan bobwai, a na riai n oti iaoia rongorongo ake a kaotaki iroun te aan tua ke te *regulation.*

E oneaki te kibu 38 iaon kabaeaia taan karikirake *(unregistered businesses)* bwa a na nikiri rongorongon mwaitin te angabwai are a na riai ni kabwaka nakon aobitin te *tax* inanon 15 imwin tokin te kuata.

Onean te kibu 39 iaon tain kabwakan te angabwai irouia taan karikirake ake a kabaeaki iaan te tua are bon 15 te bong imwin tokin te kuata.

N te onono naba aio ao e katereaki inanon kabaeaia taan karao bwai ao taan kamwakuri n te mwakete ake akea rabwataia. *(Operator of the electronic distribution platform)* bwa

a na riai n angan te *custom officer* bebwan kakoauan mwaitin te angabwai are a tia n rikoia.

Kamaunakin te kibu 41, ao e oneaki mwina n aika a boou ni kabwarabwara ao ni kamatoa riki iai kabaean te karaobwai mai Abatera.

Karinan te kibu ae boou ae te kibu 41A, are e kaota kabaeaia taan rikirake mai Kiribati ake a bobwai mai Abatera bwa a na riai ni kauringia taan kabonakoi aia kaako ke mwakuri mai Abatera ae e kabaeaki iaan tuan te angabwai i Kiribati.

Onean te kibu 42 iaon kaetan mwaitin te angabwai ke te *Vat* iaon boon kaako ke mwakuri ake iai kairuaia.

Onean te kibu 44 iaon katuaa ngkana aki iraki tuaia ibukin karaoan karokoan bebwa ni kakoaua iaon te angabwai ake a kainanoaki man aobitin te angabwai.

Onean te kibu 28, iaon raian mwanen te aba teuana nakon mwanen Aotiteria.

Te katoto bon kabonganan te *rate* ae are tauraoi man te *Reserve of Australia* ni katoa bong ke te *exchange rate.*

Te kabanea n onono bon karinakin te kibu ae boou ae te kbiu 48A, are kaota kabaeaia taan karikirake ake a ira buakon ana tenta ni katauboo te Tautaeka. Bwa a na riai n anga mwaitin aia katauboo ae e Ikotaki ma te angabwai ke te *Vat.*

Oin te onono n te kibu aio, bon katiteuanakin taan ira buakon ana tenta ni katauboo te Tautaeka iaan Tuan te angabwai ke te *Vat Act 2013.*

Te Tibiika ae ko rine, tao I karautaeka teutana n aron abwabwakin kawenean taian onono nako matan te Auti aio ao te ongora, ao e bon ataki bwa te Tua aio bon teuana te Tua ae e rang n abwabwaki.

Ao e rabwa n te tai aio bwa e noraki riaina bwa iai riki te kantaningaki are e riai ni karaoaki ao ni manga kakorakoraki riki te Tua ae ti mena inanona ngkai ae te *Vat Act 2013.*

Ara kantaningaki bwa e na ibuobuoki au kabwarabwara aio ibukin te kaotaota iaon te Tua ibukin te Vat ao aan taian onono ake I a tia ni kabwarabwarai n au marooro aio.

Ma e ngae n anne te Tibiika ae karineaki, ao are bon iai tain marooro iaon te Biira aio ao N na tauraoi ni butimwaei taian kamataata ke taian titiraki ke tao taian nano kokoraki ake tao a kona n irekereke ma aron te Tua ibukin te angabwai aio ao ibukin taian onono ake I a tia ni kawenei nakon te Maneaba ni Maungatabu aio.

E rabwa te ongora ao ti na bane n tekeraoi n taainako inanon ara waaki moamoa riki inanon te wiiki ae tabu aio, ao e na raonira n

taainako ana bau Kiribati are te Mauri, te Raoi ao te Tabomoa.

Ko bati n rabwa te Tibiika ae ko karineaki.

Tibiika: Ko rabwa te Kauoman ni Beretitenti ae ko karineaki, ao ti a kanakoa nakon te Leader n te Kaitara. I anganiko te floor Hon. Tessi Eria Lambourne.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika, ao ti a manga kauataoi riki kamauri n tamaroan te bwakantai aei te Tibiika nakoira ni kabane. Ngaira aika ti tekateka inanon te Maneaba ni Maungatabu n Ikotaki ma taan rabakau ake a roko ni boutoka moan warekan te Biira ae e kakawaki aei ao ai bon nakoia taan ongora. Ti na bane moa ni mauri!

Ao ti kakaitau nakon te Kauoman ni Beretitenti ibukin uotakirakean ana Biira n onono ibukin onean te Tua iaon rikoan te angabwai ibukin tao te naan kaako ma te naan *service* ake a roko i Kiribati ke a karaoaki iaon abara ae Kiribati ae te *Valued Added Tax ke te Vat (Amendment Bill) 2025.*

te Tibiika ti butimwaea ana Biira n onono te Tautaeka aio, bwa ti nora kakawakin ana anga ni karekemwane te Tautaeka are bon teuana mai ibuakona bon te angabwai.

Iai te angabwai are nakoia nake a karekemwane are bon tatabemania nako *income tax* n te naan kambwana. Ao aei naba teuana ana anga ni karekemwane te Tautaeka ae e rang n kakawaki ibukin rikoan te *Vat*.

Ao ti ataia bwa tao n ririki aika nako ao tao te katautau n te ririki aei ao e kantaningaia te Tautaeka bwa e na reke ana mwane ae $30te mirion man rikoan te *Vat.*

Ao ti noori ana onono tabeua ae kaineti ma aron manga karinan riki tao n ana taratara te Tautaeka bwaai aika a rang n kakawaki ibukin kanakoraoan riki rikoan ana karekemwane Kiribati inanon te waaki n iokinibwai ao te karao bwai iaon abara ae Kiribati.

Ngaia are ti ataia bwa aei ana karekemwane te Tautaeka te bwai ae moan te kakawaki.

Ti ataia ae rang n rawata kainanoan te karekemwane ibukin kakoroan nanon taben te Tautaeka ibukin ana botannaomata. Kakoroan nanon ana berita nakoia ana botannaomata n aron ae ti mamaroroakinna inanon te Maneaba ni Maungatabu aei. Kanganga ibukin ririmwin te naan bwakamwane, ao ti aki ti nakoia te botannaomata ma nakoia bitineti are e bobwai mairouia te Tautaeka.

A rawata te kanganga ae a noria ara botannaomata n irekereke ma kainanoan riki te korakora n te mwane ibukin kakoroan nanon te naan kanganga ke te naan *service* ke tibwangan te Tautaeka ae e kakawaki ibukia ana botannaomata.

Iai naba kanoan ana Motinnano te Tautaeka ibukin ana karekemwane.

Ao I taku bwa ngke ingabong ao iai teuana te titiraki ke n te wiki ae nako ao ti ongora teuana te titiraki ibukin kakoroan nanon ana Motinnano te Tautaeka ake a rang n tiraua.

Ao aei teuana mai ibuakon kakawakin te Biira n onono aei, bwa te kantaninga bwa e na tamaroa riki aron ana karekemwane te Tautaeka.

Ti aki ataia bwa ngkai tao te $30n mirion ao tao tera ana kantaninga te Tautaeka ngkai n ana onono aikai. Tao iraua ae e kantaningaia tao e nang rokoroko n te $50m, $70m ngkana arona bwa a waaki kanoan ana onono aei.

Anne bukin ae ti boutoka ana onono te Tautaeka ae ibukin kakawakin ana karekemwane. Ao aei te karekemwane are e na karekea mairouia ana bitineti ao n tokin te tai bon mairouia te botannaomata ake a na kabooi tao te naan kaako ke te naan mwakuri ake a rekereke iaan tuan te *Vat.*

E kangai te Tua te Tia babaire tao bon ibukin manga te kabwarabwara manga kaotakin tao riki ara botannaomata are a ongora. Bwa are te naan bitineti ake a na riai ni karinaki araia iaan Tuan te *Vat,* bitineti ake e roko aia karekemwane n $100,000 n te ririki ke e riaon te mwaiti anne. Aei te *threshold.* Ma I taku bwa aei e rang n kakawaki.

Tao iai itera tabeua kanoan te onono aei ae tao iai naba ara iango ibukin manga rinanoakia riki iaan ae tao teuana moa ti na taraia bwa e na rang n uarereke rotakia ara botannaomata n aron manga biriraken boon te naan kaako riki te naan kaako ake e irekereke ma te *vat.* Ao anne ae e rang n kakawaki ao tera te anga, bwa n aron ae ti noria e na bon iai rakana n ara taratara ngaira ao tera ana anga te Tautaeka tao n ti taraia bwa e na aki rang n korakora rotakia ara botannaomata.

Ao aikai tao ai kanoan Kometenakin te Biira te Tibiika. Iai ara iango naba ae ti kan uotiarake bwa ti tangiria ni boutoka ana karekemwane te Tautaeka ma e na taraki naba bwa e na aki manga korakora te kanganga ae e na reke tao teuana bon nakoia ara botannaomata ake te naan bitineti ake a irekereke ma te Tua aei ao tao te onono riki aei bwa are e a rababa riki baina ngkai.

Ao riki bon ara botannaomata ake ngaia ae a na kabooi bwaai aikai n tokin te tai. Ngaia ae I taku bwa anne te bwai ae e rang n kakawaki.

Kanga e aki rang n mataata bwa kanga a tera raoi te kantaninga imwin te onono aei n aron te kabwarabwara ae e aki rang n mataata tao ibukia taan ongora bwa tera nanon te onono aei nakoia. Are nakeke ara botannaomata iaan mwenga.

Ngaia are kakawaki bwa ara tua aei e rang n mataata iaan kibun te tua aei are 8 bwa e na riai n roko ni karekemwane n te mwaiti anne.

Ngkana e roko am karekemwane n te mwaiti anne ao ko a kabaeaki iaan te Tua bwa ko na riai kanga n rikorikoa te *vat* ke te karekemwane aei. Kanga iai kabaeam iai bwa ko na kakarokoa iroun te Tautaeka.

Ao I taku bwa aikai te naan bwai aika a kakawaki ae ti na kamataatai iaan te naan onono aikai aei teuana ae e kakawaki.

Ngaia tao teuana ngaira tibwangara bwa ti na taraia bwa tera rotakia ara botannaomata.

Ti na kanga n rang n taraia bwa e na riai n aki rang n korakora rotakia bwa are ngkai e a bon rang n korakora biriraken te kaako.

Ao te onono aei tera rotakin boon te kaako ngkana e a manga bwati are e a karaoaki nanona. Tera aron rotakia ara botannaomata.

I taku bwa a rang n tangiria ni kan ongora bwa are aei bon arona. Ao ngkanne e a kanga boon te kaako. E na riai rakana ngkai ngka e manga iai biaki akanne.

Anne teuana ae e taku bwa ti a manga karaua n taraia n iraorao ma te Tautaeka iai n te mwaneka are imwina iaon are ti na kanga n taraia bwa e na aki rang n korakora rotakia ara botannaomata.

Teuana naba ae I taku bwa e rang n kakawaki tao iaan ara Tua aei bwa ibukia bitineti ake a tauaki mwia, are *registered person* ke ngaia aia karekemwane anne ao e rawata riki. Ma teuana te mena ae e rang n mataata n ara Tua, bwa mwaitin te karekemwane.

Ao anne ngkanne ae ngaia ae e n kaokoroia nake a na riai ni kabaeaki iaan te Tua ao e nake a na aki kabaeaki iaan te Tua.

Ke bwa te kantaninga bwa te naan karekemwane aikai, ke te naan angabwai aikai e na karokoaki inanon bain te Tautaeka.

Ao ngkai iai kabaeaia bitineti aikai bwa a na riai ni kakarokoa aia ribooti ke aia *return* ni katoa 3 te namwakaina ke te kuata.

Ao I taku bwa e riai naba ni botau aron karaoan tibwangaia ma te bwai naba ae karaoan tibwangan naba te aobiti are tabena aei.

Bwa I taku bwa e bon ataki iroun te Kauoman ao tao iroun te Tautaeka ataia ara bitineti bwa e bon rawata naba te naan kanganga aika a rinanona inanon karaoan tibwangaia.

Ao ti noria bwa anne a kaoka aia ribooti ao e na iai te mwane ae e na riai ni kaokaki nakoia ao e aki kona n reke naba n te tai anne.

Ao n tabetai e kona ni manga tauaki nakon te ribooti are imwina ngkana iai te *refund* ke te kabomwi ae e na anganaki te bitineti ao e kona ana aobiti te Kauoman n aki kanakoa ao e na riai ni kanakoaki.

E aki kanakoa bwa e taua ao e a manga taninga e ribooti are imwina ao e a kona ngkanne anne. Ti a taninga are imwina bwa mwina ko a

manga tarau ao ngkanne aikai bwaai ae tao tararuan kakoroan nanon te tua aei. E rang n kakawaki bwa ti karawata tibwangaia ara bitineti ao ti na riai naba ngaira ake tabera rikoan ke tararuan te Tua aei. Ti na riai naba ni kabaititira ni karaoi naba tabera, bwa e na karaoaki te mwakuri ae tiaki ae e na boo itera bwa e rang n tiraua tabeia ara bitineti ao te aobiti are e tararua te tua aei ke ngaia ae e katabeaki ibukin rinanoan te naan ribooti aikai e aki kakaraoa tibwangana n te tai ae e na riai ni karaoia iai.

Ao I taku bwa aikanne katamaroa ae ti taku bwa e na riai ni fair ke n eti ao n riai aron te naan onono ke mwakuri ae ti tangiri ni manga Karin riki. Ti rangi ni boutoka te onono iaon karinan te naan waaki ngkai n iokinibwai ae ti a noria n taai aikai, e a rang n korakora iaon te bae te rabakau ae boou n aron ae e a tia ni kabwarabwara te Kauoman ao aei ti rang n boutokaia.

Are aei naba te anga ni karekemwane e riai naba n taraki bwa e na riai naba n iai ana angabwai ae e na kabwaka. Te naan *digital e-commerce* ti tebo ngkai bwa te waaki ngkai n iokinibwai iaon te *computer.* Are e a karaoaki naba n te *computer* ao tao n angin te tai tao ngkana rabwatan te naan kaako a na roko, ao tao ngkanne ai tibwa te tai anne ae e ataia te Tautaeka ae iai te iokinibwai ae e a tia ni karaoaki *online* ke n e computer ae e reke bebwaia.

Ao tao a na bae naba iai ae e na akea mwina bwa tao tiaki ae akea rabwatana are e na roko are ko na kona raoi n noria *physical goods* are ko na kona n ataia.

E kona naba ae e te mwakuri ae e a karaoaki naba on line ao e a karaoaki naba te iokinibwai iaona ae akea rabwatana are e roko n te uabu ke te Port are e na kona ngkanne n taraki ngkai n aron ngkai tarakina bwa ti na kanga ni karaoa te *Vat* iaon kaako ake a roko mai tinaniku nakon Kiribati.

Ao I taku bwa aei teuana ae nang kakawaki ngaia ti rang n boutoka naba te onono aei bwa a riai n rin aikai.

Ma I taku bwa ti na riai naba ni karaua n taraia ao tao bon te titiraki bwa e uara ngkai kabonganan te bae te rabakau ae boou. Ti riai naba aei ni kabongana n aron tararuan karaoan nanon te Tua aei.

Kanga iai ongongora n aba aika irarikira bwa e rang n bebete aron rikoan te mwane aei mairouia nake a kabaeaki. Bwa ngaia iai tao te bwai are anganaki are iai ae a karaoa aia iokinibwai bebwana ni kabane, a bon bane naba n roko inanon bain te tabo are tabena, tao te *Tax.* Ke antai are iai rekerekena ao a bon karaoaki naba te naan raa.

Kanga e rang n uarereke aia ribooti bitineti aikai a na manga tangiraki bwa a na manga ribooti ni katoa 3 te namwakaina.

Ma I taku bwa ikai kabonganan te rabakau ae boou, ti aki ti noori waaki aika a karaoaki ae iaon te

rabakau ae boou ti na bon riai naba ni kabonganai ibukin kabebetean weteaia taan kakoroa nanon te Tua aei.

Ao teuana mai ibuakon ae ti ongongora irouia bitineti ake ngaia a rin araia iaan te *Vat*, bwa bon mwakuriana. Anne teuana te *administrative burden* iaoia.

Mwakurian kakoroan nanon te Tua aei ae I taku bwa ngkana arona bwa e na kona naba n reke kabebetean tibwangaia n te aro are kanga akea te bebwa ma tera bwa ai bon ti mena are anganaki n aron ae kanga i Biti. Kanga ti ongo bwa anne te bwai ae a karaoia, e nang bebete.

Ao I taku bwa aei teuana te bwai te kantaninga ae ti riai naba n uaiakinna, bwa e na riai ni bebete tibwangaia bitineti ake iai kabaeaia iaan te Tua aei. E na bebete naba taben te *Tax* ke te *Board* are tabena te *Customs* ke antai, a na bane ni bebete tabeia ao e na rangi ni waekoa n reke ana karekemwane te Tautaeka n te aro ae e na aki rang n tangira te mwakuri ni kanoan te *form* teuana ma teuana.

Bwa ngke a roko bebwa ake a rangi ni kakawaki ibukin karaoan te *Vat* ao e a bon rin naba ao tao te aekaki ni waaki anne.

Ngkai ti a roko n *e-commerce* ao ti na bubuti naba bwa e na taraki te itera aei, bwa ngkai ti tebo bwa e a rangi ni korakora riki tabeia ara bitineti ae a kabaeaki iai iaan te onono aei. E a rang n tiraua riki.

Ao ti tebo ma e a manga rababa nako bwa e a manga mwaneweaki te bitineti are e na riai n aki rinnako arana iaan te Tua aei, ke *unregistered business.*

Bwa aikai bitineti ake aki roko n te *threshold* are 100,000. E aki matatata n te onono aei bwa ti tebo ma a bon karinaki naba ao e aki mataata bwa a nang kanga ngkanne ni karinaki ae aki ira nanon te Tua are ni mwakoro 8 iaan te Tua aei.

Ao I taku bwa aei kanga bon te rule ae e rang n kakawaki ae e na riai ngkanne n te Kainibaire. Ko roko ikai, ko kabaeaki. Ko aki roko ikai, ko aki kabaeaki.

Ao ngkai ti tebo ma aei tao teuana ae ngaia ae tao ti kona n iraorao iai ma te Tautaeka n te Komete bwa a na karauaki raoi ni kamataataki bwa e kanga ngkanne bitineti are ngkana a bon aki riai ni kabaeaki iaan te Tua, e aera ngkai e na manga kabaeaki.

Ngaia ae I taku bwa anne teuana te titiraki e nang kakawaki.

Ao tao iai n te Tua ngkai ae ngkoe are ko riai ni karina aram n tauaki mwim iaan te Tua aei. Ko riai n tauaki mwim ao ko kabaeaki iai. Ao iai te katua ngkanne ae e a manga rin n te onono aei.

Ao I taku bwa aei e na riai ni kamatoaki ao ti na riai n aki karinia rabwata are a bon riai n aki

rin iaan te Tua aei bwa a na kabaeaki iaan te Tua aei bwa ti na bon ti karinia nake a bon kabaeaki iai ao a na katuaeaki. Ti kariaia e na riai n iai te katuaa.

Ma I taku bwa te katuaa anne e na karababaki naba te Tibiika bwa a na aki ti katuaeaki ara bitineti ae iai tabeia ikai. A riai naba ni katuaeaki rabwata ake iai tabeia ibukin tararuan te Tua aei, bwa ngkana e rimwi kaokan ana mwane te bitineti are n ana *credit* ao e na riai naba n tuaa.

E riai ni baranti raoi bwa iai iaan tao te kibu 42, taekinan te bwai ae te *fraud* ke e babaka n ikawai. Akea ibuakon ngkai te katuaa ae ti karinna ae e rin n te Biira aei ae e taraia bwa tera tuaia aomata ake tao a bitii te naan ware n aia bebwa. Ngkana a bon kuneaki bwa a tia ni karaoa te babaka n ikawai, a riai naba n iai tuaia.

Ma I taku bwa aei ngaia kanoan te iraorao te Komete ae e riai n raa. Ngkana ti na katuaa, ti a bane ni katuaeia ake iai tibwangaia ao aki karaoa tibwangaia.

Bwa e kona n reke aei iroun te bitineti, e kona naba n reke irouia taan mwakuri ake a kabaeaki.

Ngaia ae I taku bwa aei e rang n kakawaki bwa ti na tararua raoi naba ana mwane te botannaomata. Ti a tararua aron te waaki ae e aki tamaroa bwa e na riai n raa, tiaki ti taekinna ma e na riai n iai te katuaa.

Ao tao anne tao e bwaka mai ibuakon te katuaa ngkai iaan te Biira aei, ma I taku bwa e kona ni karababaki ao e na riai n tuaa te itera aei ao e na tuaa naba te itera aei.

Anne bwaai ae ti noori iaon te katuaa ae kariaia ae e na riai n iai te katuaa nakoia ake aki karaoa te mwakuri.

Ma I taku bwa karinaia ake te naan *unregistered business* kanga ngaira iroura a riai n aki rin.

Bwa ngkana aki roko aia karekemwane n te mwaiti are te *threshold* are $100,000 n te ririki ao I taku bwa a riai ni karinaki.

I taku bwa anne ae kanga ngaia ae e rang n kakawaki bwa ti na kamataata are te *threshold* arei te Tia babaire.

Iaon ngkanne bitakin te ware are e na kabonganaki ibukin karaoan te *Vat* ao riki te naan iokinibwai kaako ao tao e naan mwakuri ake a na roko mai tinaniku.

E a tia ni kabwarabwara te Kauoman bwa ngkai n te tai aei ara Tua ngkai, e ti karaoa te *Vat 12.5%.* Aei mwaitin te *Vat* n te *rate* ae e na karaoaki man boon te kaako anne. Bon ti boon te kaako te *free on board. (FOB).* Ngkai aei ae e a kabonganaki.

Ao e taekinna ngkai te Kauoman bwa are ti nang riai naba ni katotongia aba aika irarikira. Ti nang naba nakon are tiaki ti boon

te kaako bwa boon kantokana ao tao ana *insurance (CIF).*

Ngaira ngke ti mwakuria ao ti mwakuri ma te naan *invoice* tabeua ao ti bon noria e na bon iai rakan boon te kaako anne.

E na bon iai rakana n aron ae ti karaua n taraia. Ti tara te iokinibwai ke te kaoan te bwai ae te tioka are mai *Thailand 25kg.* Kanoan teuana te *container* 1,000.

Mwaitin te kaako aei ae tao teuana te konteina $26,000 tabun. Ao aei ngkanne are e na karaoaki iai te *Vat* are ti 12.5%.

Ao n aron are ti karaoia ao tao $30.00 boon teaina te baeki. Ngkanne e tuai rin ana *mark-up* ana raka te tia kao kaako. Ma aei are boona ngke e a roko kanga ana *landed cost* ti aei moa iaon te *FOB*. Tiaki tarai ake tabeua ma iaon ngkai ae e irekereke ma te *Vat.*

Ngkanne ngkana e a karinaki kantokana ao te *insurance,* ao kantokana ao ana *insurance* $5,000 tabun. Ao ngkanne aei ngkanne mwaitin aei ao kantokana ao e reke tao $32,000.

Te ware ngkanne are e na karaoaki te *vat* mai iaon $32,000.

Ao ngkanne e bon oti bwa boon ngkanne teaine te baeki n tioka n te *landed cost* ae ti iaon te *Vat* $37.00. Iai te raka. E na bon iai te raka nakon boon te kaako are e na roko ngkana e a karaoaki te *Vat* ae e aki bitaki bwa bon ti tebo n tiaki ti are kantokan te kaako aei ma e na noraki naba te kabanemwane ibukin ana *insurance* are ti boon te kaako n te F0B ao e nang karinaki ngkanne kantokana ao te *insurance.*

Kanga aikanne ae ngaia ae ti na riai n taraia. Ao e eti bwa tao aei ana anga te Tautaeka ni karekemwane te Tautaeka bwa are e a taraia ao e na bubura riki ana karekemwane iai are e na reke nakoina.

Tera ngkanne tarakia ara botannaomata bwa are e na bon bae n iai ke e na bon raka boon te kaako iai, n aron bebwa ake ti bon mwakuri ma ngaia.

Kanga akanne ti kataia ni kaotaira ma ake kanga a kabwarabwaraki ao aei ti tebo ma e na bon iai bwa are e a kaokoro te mwaiti are ko na mwakuri ma ngaia bwa e a raka riki.

Anne ngkanne ae e na taraki ao ngkana aei ae e tangiria te Tautaeka, anne akea te kanganga bwa are aei e bon kainanoa riki te karekemwane ae na rang n bubura.

Ma e nang kakawaki bwa tera riki anga ae ti na kona ni kauarerekea iai rotakia ara botannaomata.

Ngkana tao tiaki n aei ma tao iai ana anga te Tautaeka riki n itera tabeua ma I taku bwa aei e rang n kakawaki.
Iai naba ngkanne n te onono aei ae a nang karinaki nake e ota te aba mairouia mai tinaniku, te naan *foreign suppliers.* A nang riai naba n kabwaka te *vat.*

Ao iaan ngkanne te onono ao e na kanga ni karaoaki aei bwa are ti okiokira te bwai are te *dress hold*. E na kanga ngkanne n *tax* te aobiti are tao e na karaoa te kamatebwai iaon aei. E na kanga n ataia bwa e roko n te dress hold kambwana aikai, bwa are aki kabaeaki kambwana aikai bwa a na anga aia ribooti iaon aia karekemwane ao tao tera aia karaobwai nakoia. Bwa are mwakan ara tua e aki roko n aba tabeua.

Ma te bwai are e na kona n riki bwa are a na kona ni katuaeaki. Ma ngaira ti tabeaianga iai.

Ao ngkana arona bwa tao a katuaeaki bwa a tuangaki, kam na riai ni kabwaka te *security* bwa are aei ngkai te onono kam na riai ni kabwaka. Ngkana kam aki kabwaka te security ao kam na katuaeaki. Ao e na riai n iai ami aomata ikai ae ngaia ae e na tararua aron te *Vat.*

Bon iai ngaia ngkai n ara Tua ma kanga ti tebo ma e a rang n korakora riki kanga katabeaia iaan ara Tua ae e nang kabwaka te *Vat*, ngaia ae ti okiokira are te *threshold.* Bwa are aei ae e na baireia bwa antai ae e na riai ni kabwaka te *Vat* ke e na rikoa te *Vat* n aron ae iaan ara Tua aei.

Ngaia are tao e na kanga ni karaoaki ngkanne anne. Ko na kanga bwa antai, bwa nanon ani kabane te naan *supplier* ke bon ake a kaninganingaki bwa tao mwaitin aia mwane are e reke man ti kaako ake a karokoaki ikai ae ngaia ae e na reke iai te kantaningaki ae e reke n ara kataratara.

Tabeaiangara ngaira te Tibiika, bwa ngkana arona bwa e a taraia tao te tia karokoa te tioka mai tinaniku, amwarake ke tera riki.

Ao e a kangai; ngaia e na rang n rawata au kanganga n iokinibwai mai Kiribati bwa e a rang n rawata bwaai ae a tangiria I-Kiribati bwa ngaia N na manga tabeakini.

Ao e a kona ni kangai; e aki kainanoiko Kiribati. E aki kani kabooi au kaako nakoia.

Tera ngkanne ae e na kona n riki ngkana arona bwa e a roko n anne, bwa are ti bon ataia taan bitineti a nang kataia ni kauarerekea tabeia. A na kauarerekea aia kabanemwane ao ngkana a manga tuangaki, a riai ni kabwaka te *security.* Ao ngkana a rawa? Ao tera ngkanne taran aei ngkana a kangai; I aki kani manga anganiko au tioka ke tao tera. I aki kan manga anganiko bwa ngaia e a rang n korakora tabeua ma tiaki anne tabeu. Ma ti aki anne tabeua ma bon ti taben am bitineti are e kaoa au kaako ti tabena bwa e na anganiko te mwane.

Ma e area ngai N na manga rinnako ibuakon ami waaki.

Kanga aikai ae ti tarai te Tibiika, kanga tao e nang karababaki angan te karekemwane. Ti na karaua naba n taraia bwa iai aika a bon eti ao e bon riai bwa ti na karaoa aei ke tao iai riki angana.

Ao tao ai anne kanoan te iraorao ngkanne ma te Tautaeka n aron te mwaneka are imwina.

I taku bwa e rang n kakawaki naba te marooro ma ake a na rotaki n aei. Ao tao te moan moa n rabwata ae e na rotaki iai bon anne, ara bitineti.

Ao I taku bwa e rang n kakawaki bwa a na mataata raoi ni kanoan te onono aei, bwa a na ataia bwa e a reke te katuaa ao tao e na manga karababaki riki te katuaa.

Ao ngkana aki bwa a bon aki kakaraoa tabeia iaan te Tua, ao e na riai ni mataata bwa a nang katuaeaki $500.00 tera riki.

Aikanne tuaa ae bon irian te naan Tua, bwa e a bon taraki bwa a kainano kain te Tax bwa e a rang n rawata te aki ongotaeka ao e a bon riai naba ae e nang riai n iai te katuaa are e na bon mwananga naba te katuaa anne mai inano ni karokoa te kabanea tao ni matoatoa.

Ao tao aikanne ae e na taraki naba.

Ma I taku bwa e rang n kakawaki te marooro ma ara bitineti ao riki nake a *registered* ao tao a na manga rin nake tao aki *registered* ae tao e irekereke ma te waaki n raa.
Bwa nake a irekereke ma te waaki n iokinibwai iaon te *computer* ke te *onlind* te naan *digital platforms of market* ao I taku bwa e rang n kakawaki ae a na marooro te aba ma ngaia ao tera aia iango iai. Ao e na kanga n taraki bwa a reke iaan te Tua aei n te *threshold* ibukin te karekemwane.

Ma I taku bwa anne teuana ae e rang n kakawaki, tera nanoia ara bitineti ao ti ongo bwa aongkoa e a tia n roko bwanaia rinanon aia aomata are e mena iaon te *board.*

Ao anne e riai ngaira iroura n iai te marooro ma ara bitineti ake a irekereke ma te Tua aei ao riki tao kanoan te onono aei, aoria n ae e bon mataata raoi n tibwangaia ao a na kona ni karaoa tabeia iaan te Tua.

Ma tao e bon rawata naba ae e kanga iai ae a manga tibwa rinnako, tao e a manga roko aia karekemwane n te $100,000. Ao I taku bwa e rang n kakawaki ae a na buokaki ni kamataataki bwa mwina a reke n te kanganga.

Teuana naba ae I taku bwa ngkai ae ti a marooroakina aei ao iaan ara Tua naba are te Biira are ti maroroakinna ibukin kamanoan rongorongon te aomata. Kanga a ti mwaneweaki aran Tua ake tauan mwin araia bitineti, tauan mwia kambwana. Ma I taku bwa aei naba teuana te Tua, ao n tuaa ake a irekereke ma ngaia a riai naba n iai naba te kamanomano naba iai bwa are ko *register* a na bane n oti rongorongom ngkoe te tia bitineti ke te bitineti.

Ao aikai a na riai naba ni kamanoaki, ma e kakawaki naba bwa e rangi ni boou n ara kantaninga bwa ti na karina naba aei bwa e aoria n ae e reke naba

katabetabeaia taan kawakini rongorongo aikai n ana aobiti te Kauoman bwa a na kamanoi naba bwa a na aki anga n aki akaka ao a na kabaeaki iaan te Tua ao a na katuaeaki naba ngkana aki karaoa tabeia.

Ma teuana ngkanne te Tibiika, tao ai bon aei nne tao bwaai tabeua ae ti kona ni maroroakini iaan te Tua ae moan te kakawaki aei ae ngkai ae e na oneaki.

Ma I taku bwa teuana te bwai ae tao a kan ongora naba ara botannaomata bwa ti ongo bwa tao a bon tuai naba ni bwaka aia mwane ni motirawa taan mwakuri n rabwata aikai. Bwa ara aikai bitineti are te *Vat registered businesses* are n ana Motinnano te Tautaeka a na bwaka aia mwane ni motirawa ae $3,000 n te ririki.

Ao I taku bwa iai ae a tuai naba. Tao iai naba aika a kakarei taningara ao tao iai tabeua ae tao bon iai bukina ao tao iai naba ae tao aki rang n mataata bwa tera bukin ae a tuai bwaka.

Ao tao iai are a taku bwa e a itiaki, a itiaki ara ribooti. Aei ti na manga karinna ikai bwa manga kanoan katabetabean te Kauoman bwa e a manga tarai riki ana bitineti akana iaan ara Tua aei are a *registered* bwa a bwaka ni bwaka aia mwane ni motirawa aia koraki ke a tuai.

Ao ngkana iai are e a bon akea are e a itiaki taekaia are a riai ni bwaka, I taku bwa aikanne ae ti na rang n bubuti bwa a na kabwaka. Ao ngkana a tuai, are ngkanne tao a bon ataia aia bitineti, ti na manga kaungaia bwa a na kakaonimaki ni karokoi mwin aia ribooti n aron kabaeaia iaan te Tua bwa e aoria n are e reke riki ana karekemwane te Tautaeka. E na kona riki ni manga raka korakorana ibukin kakoroan nanon tibwangana ana service te botannaomata ao kanoan ana Motinnano ke ana berita nakoia te botannaomata are 149 mwaitina bwa e aoria n ae e kona ni koro nanona.

Ngaia ae ti na bubuti ti na kekeiaki ni karaoi tibwangara ni kabane, ti na karaoia bwa ti na tarai ara Tua bwa e na eti ao e na riai aron tarakin te itera teuana ma te itera teuana bwa e na kabarantaki raoi.

Bwa ngkana e rang n korakora tibwan arei ao e na katuaeaki arei ao a na bon iai ae a na katuaeaki ngkana aki karaoa tabena.

Ngaia ae ti kakaitau riki. I taku bwa anne noran tamaroan te Biira aei ao tao iai itera tabeua ae ti na manga iraorao ma te Tautaeka n tain te Komete bwa ibukin tarakina riki bwa e aoria n ae na rang n bebete aron tararuakin te Tua aei irouia ni kabane ke iai tabeia bwa a na uarereke riki rotakia ara botannaomata ma imwin te onono aei.

Man taeka aikanne te Tibiika, ti butimwaea moan warekan te Biira n onono ibukin Tuan te *Vat* 2025. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Leader n te Kaitara ao ngkanne N nang kanakoa nakon ara tia marooro are imwina. Te Tia tei temanna ae karineaki mai Marakei, Hon. Moannata Ientaake. Te Tia tei.

Hon. Moannata Ientaake: Ko bati n rabwa Tibiika, ao I a bon reitai ma kain abau ae Marakei ma tariu ae te Minitita n anganiko ara kamauri ma kain am aobiti, kain te Kabineti, kain Opposition ao te Leader n te Kaitara ao ai boni ngaira ni kabane ao ai kain Kiribati ake a ongora. Kam na bane moa ni mauri!

Te Tibiika n te tai aio ao I taku ngai bwa e a tia ni mataata te Biira bwa buokan aia Taxe ke te Biira ibukin karaoan te Tua ibukin te Iokinibwai.

Ao te iokinibwai te Tibiika, ti bon kakoaua bwa iai bwaai aika ti na riai ni kakoaua bwa e na iai bitakin te Tua n te tai aei. Ma imwain ae I waaki, ao I a karabwaia moa Minitita n te mwane ae te Kauoman ni Beretitenti ma ana koraki ni mwakuri ngkai e a bita te Tua nakon te tai aio. Ao I karabwaia naba n aia kekeiaki ae a tia naba n anganira n tain ara *workshop* kanga n aron aia kabwarabwara.

Ngkana ko nora te Tua aio ke te Biira ae uotaki n te tai aio te Tibiika, ao ti kakoaua bwa iai ngkoa te aekaki ni waaki aio ke akea.

Iai ngkoa te aekaki ni waaki aio ke akea. Ao tao N na bon kaokia rikaki nakon ana tai tao te Tia kamaiu are Iesu.

Ao eng ngkana ko nora ana tai ngkoa Iesu ao iai naba nake taan rikoriko.

Ngkana ko wareka te kibu are Mataio 17;26 ao e bon kaeka Iesu. Bwa e roko Betero ao e taku; tera ae a karaoia taan rikoriko ao Iesu e a kaman ataia ngke e kaeka. Ngaia a rikoa naba kanga te tiute. Te tiute ae a rikoa naba n taai akekei.

Nanona e a kaman karaoaki te bwai ae te *Tax.* Ao bwaai aika ti karaoi ngkai, ti a kataia ni karokoira riki n uarokoira n te rabakau ae boou.

Ao I taku ngai bwa akea burena bwa tiaki te bae e a tibwa karaoaki.

N taai naba aikekei ao e moan karaoaki naba iroun teuare kanga e aranaki bwa Tioti Williams are ngaia are kanga e karaoia i Amerika 1789.

Ao nanona tiaki te bwai ae e boou. Ma eng e na bitaki te bwai aio bwa bukina bwa a tia n noria kain rimoa.

N ana tai teuare Tioti Washington ao ti 5% te *tax* ae e anga ao ngkai e a birirake teutana te *tax.* Tiaki ibukina bwa e ara ngkoa bwa bon bitakin taian bwai aika ti noria ngkai taian kaako.
Ma te bwai ae I kukurei iai ngkai ti tebo te bwai ae ti noria man taai akekei, ibukina bwa ti bane ni mwakuri iaon boon bwaai are e a karaoaki kanga te totoko. Kanga e karaoaki te *tariff* ke te tiute bwa kanga totokoan kaako ake a na roko mai tinaniku.

Bwa e noria ngkoa n te tai arei teuare Johsua Cilton ao e noria bwa e rang n rawata kain Amerika ae a rawata aia bwai ni karokoi mai tinaniku.

A nang moanna n akea ngkai kanga aron maeuia. Ngaia are e a *impose* ti 5% te bwai ae te *tax* iaon bwaai ake a otanaki mai tinaniku.

E totokoaki bwaai ake a na roko ao e totokoia bwa e aonga ni maeuraoi aia botannaomata. E aonga n ae reke teuana n okiri aron maeuia aia aomata. E aonga n ae e okira aron kanam are mai imwaina.

Ao anne kanga aron teuana bukina are kanga e karaoaki iai te *tax* n taai akekei. Ao anne naba ngkai ae tao e karaoaki iai aron te tax n ara tabo ao n ara Tautaeka aio.

E karaoaki te *tax* bwa e na karekemwane iai te Tautaeka. Eng, tiaki te karekemwane ae mena bwa kanga te karekemwane ae kanga n totoko ibukina bwa ataia bwa aomata a kona ni maeu n Imatang.

Ai akea ngkai ae e nang aki mooi tioka. Akea ae e nang aki kan raiti, akea ae e nang aki kang burawa. Ao ngkekei ko kang mai, ko kang bwabwai, ko kang kariki.
Ngaia kanga aikanne bukin bwaai ake a karaoaki n taai akekei.

A karaoaki taian waaki aikai tiaki ibukin bwaai ae kanga ko kaunga te iokinibwai ma ko karaoi baika taian *tariff* ke taian tiute iaan te totoko nakon bwaai ake a na roko mai tinaniku bwa ko na kataia n tuangia am botannaomata bwa a nao kiri aron maeuia. Bwa a na bon korom ben, ana nako ni koro karewe ao nako n akawa.

Ma I taku bwa nang kamoamoa temanna are moan Beretitenti ae e aki toki n tataekinna. Unika kanam, unika maeum. Tai manga tanrikaki n tara bwain nanon te titoa ma bon barongaiko ibon iroum ao amwarake ni bon uaan abam are e anganiko.

Ai kanne kanga bwaai ae e karaoaki te *tax* ibukina ke tiute, kanga kauarerekean bwaai aika a na roko mai tinaniku.

Bwa ti kakoaua bwa n taai aikai e a bon rang n rawata bwaai aika a roko nakon abara. Ao te tiute ae a roko ngkai nakon abara ae e a riki iroura te aoraki ngkai. Akea ae e na aki reke irouna te rietata n rara, akea ae e na aki reke irouna te tioka, akea ae e na aki reke irouna taian aoraki riki aika bati ibukina bwa ti a kanii kanaia Imatang.

Anne teuana bukina. Ao ti karabwa te tiute ke bwaai aika a karaoaki bwa kanga bwai n karekemwane nakon te Tautaeka ao bwaai naba n reirei bwa a na kataia n totokoi bwaai ake aki raoiroi nakon maeura aio.

Ngaia are I taku bwa I rang n kukurei ngkai I ongo bwa e a karaoaki te *tax te* Tibiika, ao I kakoaua bwa te tai aio ao ti a noria ngkai bwa te bwai ae riki nakoira ngkai kanga e a rang n bati boon bwaai n rakarake ngkai ti a bon rotaki teutana.

Bwa are ti bane ngkai n *depend* n te bae te raiti ao te burawa ao te tioka ao terana riki ao ti a bon bane n rotaki. Ae na manga bane n tangiraki bwa e aki tau te mwane. E aki tau boon maeura bwa are ti a bane ni maeu kanga Imatang. Ao ngkana tiaki Imatang, ti maeu man bwaai ake a kaoaki mai Abatera ae ngaia ngkai ae ti taekini taekaia bwa taian tiute ake e na tiatinna te Tautaeka .

Tao anne teuan te kaewenako nakon naba ara Tautaeka. Ao tao n te tai teuana ao tao e nang manga bon karekeaki te tai are kanga ko nang bon kana marina bam e aonga n ae ti kona ni karikirakea tao te *tax* ke tao te tiute ae na roko ao e na aki rotaki maeura are bon te bwabwai, te ika, te ben ao baikara riki. Mooi karewe.

Bwa n taai rimwi ao ngkai e rawata te kaiangatoa iroun Amerika ngkai ae kanga e karaoia, ao ti na rotaki iai.

Ae ko a nora boon te raiti, e a kibarake. Ao riki boon bwaai inanon te titoa , e a kibarake. Boon te bwaa e a kibarake ao bwaai aikai a na manga bane n tang naba aomata nakon te Tautaeka. Ngaia are I taku bwa bon anne bukin raoiroi katean te tiute bwa e na totokoaki bwaai ake a roko mai tinaniku aika ti bon ataia ao a na riki bwa aia kanganga ara botannaomata.

Tibiika, I taku ngai bwa I rang n kamoamoa te Tautaeka aio n aron ana onono ae e a tia ni karaoia nakon tao te tua are e a tia ni bitaki. Ao ngai ngkoa I tatara te bwai aio n te moantai bwa e na rotaki te botannaomata iai ngke ana te CIF bwa a na karaoa te boo iai.

Ma imwin te kabwarabwara are ti tuangaki ao e taekinaki nakoira bwa a tiati iaon te CIF ma a na manga *refund* aia mwane taan bitineti.

Ngkanne I raraoma teutana bwa antai aika ana *refund* bitineti bwa are iai ae bon te *Wholesaler* ao iai naba taian *Retailer.* Ao aomata a bobwai n taabo akana uoua aikanne. A bobwai iroun te *Wholesaler* ao a bobwai naba iroun te *Retailer.* I taku ngkanne bwa N na butia te Tautaeka bwa e na kona n ti tatara ngkanne ake te naan *retailer* bwa a kawa bwa are aki kona n *refund* aia *tax* ke aia *tariff.* Ma tao a na riai ni kakaeaki angaia ni buokaki n aron bwaai akana tao a na bae teutana irouia.

Aikanne bwaai aika kanga I raraoma iai teutana te Tibiika.

Ma e ngae n anne ao I anga au karabwarabwa ao au katekeraoi nakon te Biira aio moara riki ngkai kanga te moan Biira ae kanga e bati te bitaki iai.

E a manga roko ma te *digital*. I taku bwa ngaia anne te kawai ni waerake.

Ao I taku bwa man au marooro ae uarereke aio te Tibiika, ao ngai temanna ae I boutoka te kaoti ao I anga naba aia katekeraoi kain

Marakei ni kabane nakoimi n Ikotaki ma raou te Minitita.

Kam bati n rabwa ao tekeraoi.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei. Ara tia marooro are imwina ngkanne, bon te Tia tei temanna ae karineaki mai Kiritimati; Hon. Teribwa Tabee. Te Tia tei.

Hon. Teribwa Tabee: ko rarabwa te Tibiika ngkai ko anganai naba au tai.

Imwain ae I waaki nako ao ai bon te bwana ni kamauri nakoim ma kain am Taibora. Te Beretitenti, te Kauoman ma Minitita ao te Leader n te Kaitara. Ngaira Taan tei, te naan *Officials* ake a mena irarikira ao bon kain Kiribati ake a kona n ongora ao n teimatoa n anganaki te maeu mairoun teuare ana bwai bwaai. N te bwana ae rang n mangoir, bwanai akain Kiritimati ao Kanton ao kam na bane ni mauri!

Bon te karabwarabwa ibukin te Biira aio te Tibiika, ao ngai naba temanna ae I rang n boutoka te Biira aio iaan bukina naba te Tia babaire aika mwaiti.

Ao tao e koaua bon iai naba tabeua au nanokokoraki aika tao n na bon kawenei naba bwa tao e na manga rinanoi te Tautaeka, ma kanga ni bon tokin te tai ao te Biira aio te Tia babaire tao e koaua ai bon taina ni bitaki n aron are e taekinaki bwa te Biira aio man 2013. Ngkai ti a roko n 2025 ao e a bon rawata taian bitaki irou ngai. Te bwai ae e rang n kakawaki te *modernization of vat.* Ke tao ngkana tiaki ti te *Vat*, tao ai bon ara *income tax* ao te naan bwai ni kabane ake a irekereke ma te *tax.* A nang riai ni *modernize* bwa are ti a bon roko n te tai aei.

Ti aki tiku n te roro rimoa are kanga angin bwaai ti bane ni karaoi iaon te *manual,* tao terana riki.

Ngkai ti a roko n te age ae ti nang kataia ni kakae best practices bwa anga bwaai aika ti na karaoi aika ti a irira te aonnaba.

Ao e koaua n aron are e taekinna te Kauoman te *digital currency e-commerce.* E a mwanging te *other side.* Ngkai e nang moanna n roko te tai are ko aki uouota am *cheque.* Ngkekei ngkoa ko uouota am *cheque* ao ko uouota te mwane ao tao bon iaoni kawaina ae e nang akea bwaai aikai bwa are ko nang kamanena te rabakau aika a boou ibukin am kabanemwane aika a *save* riki ao tao ko *secure* naba iai.

Ngaia are anne teuana bukina te Tia babaire ae I rang n boutoka naba te kaoti aio.

Teuana naba ao e koaua are te mwaing aio tao e a booti naba taian kanganga aika noraki ao tao ngaira are ti a tia n rinnakoa te bwai ae te bitineti ao ti bon kakoaua naba ao n tabetai ti a titiraki. E a kanga boon kantokan ana bwai raora arei ae boon kantokan te *freight* maikekei tao ti $4,000. Ao ngaia boon kantokan ana bwai, e a roko n $6,000. Ngaia tao e a kamwainga kanoan ana *price* n ane *FOB* nakon ana *freight*. Bwa are e ataia bwa te *freight* e aki *Vat* ngaia

are e a kamwangingaki te mena nako nakon te *freight.* Ngkai I taku bwa anne teuana te anga ae e a totokoaki iai te kanganga anne. Akea ae e kona ni manga takakaro ma aron aia *invoice*. Bwa aikai bon bwaai aika a ririki n te aonnaba te Tia babaire.

Ao n aron ae ti taekinna ngaira aika ti mena inanona, ti noori bwaai aika mwaiti. Ao aio I taku bwa teuana te anga ae e a totokoaki iai te kanganga anne. Ko kamwainga boon am kaako nakon am *freight* e nang bon tiatinaki naba te *Vat.* Akea manga a manga ni kona ni kamwainging am *price* bwa a boni bane ni botakaki iaan ai titaki te *FOB* ma ai te *CIF* are e a karinaki iai te *vat.*

Ao tao teuana naba te bae I *note* aio tao te naan kambwana ake a bane *un-registered* ake i tinaniku ake a na roko ni karaoi tao te naan supplies ao te naan works ao te naan services. Ngaia a nang tiatinaki naba n te *vat.* Aio n otau ma I taku bwa aio e anga naba teuana te mena nakoia te naan local businesses te level link field. Te marae ae ti katiteboaki iai.
Bwa ngkai ngaira ake mai Kiribati ngkana ti na ota mai tinaniku ao ti na tenta, ao ti na bon bae n ota mairouia kambwana naba ake a na manga bon tenta naba inanon te tenta ae ti tebo.

Ao n tokin te tai ngaira ake kain te Kiribati ake *businesses* ti *loose out.* Bwa are bon angin te tai e boraoi riki aia boo kain tinaniku.

Ma te bae ae e kakawaki ngkai bwa a nang riai ni karina aia *vat* ao ngaia a na riai naba ni *pay* te *vat*.

Ngkana ko na tenta ibukin te Works te supplies ao te services i Kiribati, ao ngkoe te foreign company n otau, ko na riai naba ni pay te vat.

I taku bwa anne teuana te bwai ae a na riai naba n ongora te naan bitineti imwain ae a bon totokoa naba te kaoti aio, ao a kangai naba.

Bwa are e nang e aki, I taku bwa ngkana kam bon karaua ni keneutia. Aio teuana bonganana ae I noria ao I *understand* bwa angina te naan *contractors* aika a roroko mai tinaniku n taai aika nako, aki kakabwaka aia *vat* nakon te *vat*. Ao bon ti ngaira bitineti ake iaon Kiribati ake ti *registered* bwa te naan vat *registered* ke tera riki ae na bon due te vat nakon te tax.

Teuana naba te bwai ae kanga I noria n te bitaki aio te Tia babaire, ao e koaua ae kanga iai tabeua te naan *State-Owned Enterprise* kanga anne e *subject* naba nakon te vat. Ao ngkana e eti otau ao tao e koaua te *Kiribati Shipping Services Ltd* tao e nang *subject* naba nakon te vat. Ae ngkai n otau ao aki.

Ngaia are ngkana e *compete* te Kiribati *Shipping Services Ltd* ma te naan *Local Shipping Services*, e kakaokoro aroia bwa are nakekei e tiatinaki te *vat,* a *subject* nakon te *quarterly submission* nakoia aia *vat return* ao ana kambwana te Tautaeka e aki.

N otau ngkana e eti ao te bitaki aio a nang ni karinaki. E nang *included te Kiribati supplies company Ltd bwa teuana* ae e na *pay* te *Vat* ao e nang ti tebo ngkanne arona ma te naan *private businesses* ake imwina te Tia babaire.

Ni bon otau ae memere te Tia babaire ao te bitaki aio I taku bwa bon teuana naba kanoan aia requirement te naan donors, taan ibuobuoki.

Ao n aron otau taan ibuobuoki a moanna ni mwainging man te bwai are e aranaki bwa te *traditional Aid donor* are angan te Tautaeka te mwane ao a mwaing ngkai nakon te bwai ae aranaki bwa te *budget support. Ao* uoua iteran te *budget support* n otau te Tia babaire bwa iai te *sector budget support* ao iai ae te *general budget support.* Ao te *general budget support* te Tia babaire e kainanoa ae e na iai te naan *reforms* aika a na karaoaki nakon ara *public finance management,* ao tao teuana ibuakona aio.
Ao n otau ni bwaai aikai bwaai riki ae ko aki kainanoa are ko anganaki te mwane ao ko karaoa te buoka. Bwa are n aron ae ti noria n taai aika nako, angin te naan *Aid donor* mwane ake a nakon te *No.4 Account;* n tabetai a tiku ikekei bwa are te kanganga te *documentation.* Te kanganga te *acquittal,* e mwaiti te kanganga mai iai. Ao n tokin te tai a tiku mwane n aki kakamwakuri.

Te *budget support* n otau te Tia babaire ao e rang n bebete. Ko a bon anganaki te mwane ao e aki kangai te *donor,* ko na iranna ma e na ti noria bwa e na iai am *quality* aika bitaki. Ao teuana tao ibuakona e na riai n iai bitakin am karekemwane te Tia babaire.

Bwa man am karekemwane anne ao e na kona n noria, aikoa tarai te naan document ke tao e na iai te naan reform nakon am legal frame work ke tao terana riki bwaai aika a na karaoaki.

Ti karabwa te Tautaeka bwa ti a tia n noria n taai aika nako ao e nang korakora te bitaki nakon te naan *system* te Tia babaire.

Ti kakoaua bwa ngaia e nang korakora te bitaki, ao man bitaki akanne ao I taku bwa anne naba teuana ae e angan te *donor* te *confidence*. Bwa man ara *system* ake a raraoi akekei ao ti aikoa kangai bwa ti na kanga. Ti a bon anga, iraua are *budget support* ae ti na angani ngkami.

Ti anganingkami kam a bon karaoia. Te bae e kakawaki bwa ti ataia bwa e a moanna riki n tararuaki aron ara mwane ao ami ribooti, ti aki taraia ni bwaai aika a uarereke.

Ma ti a taraia riki n te taratara ae bubura. Tao ti a tararara aron rikirakemi. Ami GDP tao ti a tara riki aron rikirakemi n ami karekemwane ao terana riki.

I taku bwa anne teuana tamaroan te *reform* aio te Tia babaire bitakin te tua aio nakon bwaai aika a boou. Bwa I taku bwa e na bon uotira rake

naba nakon aia kantaninga ara *donors* are ti mwakuri ma ngaia inanon te tai teuana ma te tai teuana.

Ao bon teuana naba te Tia babaire te *Vat ke tao te naan tax* n aekakia nako. Tao e koaua ae e rawata aekakia nako. Ao e koaua ae e rawata aekakin te karinan n *tax.* Iai te *Vat*, iai te *excise duty*. Iai te *income tax,* iai te *PAE* ao terana riki are ibukin te naan *services.* Aio bon teuana ana karekemwane te Tautaeka ae e kona n *control.*

Te *Fishing license* ti bon aki kona n *control.* Te *fishing license e subject* nakon te Catch. E *subject* nakon *number of fishing* ke e nakon tao bitakin kanoan boong ke ilnino, te lanina, tera bwaai ake a tabe. Akea ara *control.*

Ngaia are n taai tabetai, e kona n birirake, e kona ni biri rikaki n taai tabetai e *subject* naba nakon te *currency fluctuation.* Bwa are ngkai tao ti mena ni mwanen Aotiteria ao ngkana ti bota ara price ma Amerika ma e raoiroi mwanen Amerika ao e kona ngkanne ni manga biri rake ara mwane man ara karekemwane man te *Fishing license* ngkana ti convert nakon mwanen Aotiteria. Ao ai aron naba tao te *reserve fund* te Tia babaire. A karekemwane naba man te *reserve fund, e subject* nakoia ara fund *managers.*

A kanga n tararua ara mwane. Ao man te mwane anne ao ngaia are ti a kona ngkanne n noria. Ma e aki naba mena n ara *control.*

Angin ara karekemwane te Tia babaire a bon depend iaon bwaai aika ti otan mai tinaniku bwa are akea te bwai ae ti *export.* E rang n uarereke ara *export*.

Ngke ngaira kain Amerika ao ti na katotonga *Donald Trump* n te tai aio are e a kaibirirakei naba ana *tariff* nako Tiaina are $130% ao ngaira e rang n karako te bwai ae aera. Ngaia are ti aki kona ni pass on ara raa nakoia kain tinaniku.

Ngaia are bon angin te tai ti *import* bwa are angin ara *import* 90% tabun. Ti *import* bwaai te *cost* e na bon okirira ao e na *pass on* nako nano.

Ao e eti are taekinna te Kauoman are e na akea. N otau ao e na akea ana *impact* nakon te *price*.

Bwa are ngkana ti *calculate* ara *price* ngaira te naan bitineti ao e na bon riai n akea te *vat.* Ti na bon ti mwakuri iaon te FOB, ti na riai ni mwakuri iaon te *freight*, ti na riai ni mwakuri iaon te *port charge.* Ti na riai ni mwakuri iaon te *levy* are e tiatinaki n te *custom*. Ti na riai ni mwakuri iaon te *transport* are tao terana riki, te local shipping cost ao terana riki. Kanga ti akanne.

Ti mena ara *markup* ao ti nang manga *charge* ara *cost.*

Ma te kanganga te Tia babaire ngkanne bwa e a bubura riki ae ti na kabwaka.

I taku bwa aio teuana ana sight ae e a bubura riki ae ti na kabwaka.

Bwa are ngkoa ngkekei ti kakabwaka *upfront* n te *port* e ti *base on the FOB.* Ngkai ai te CIF. E a bubura riki ara kabanemwane.

Are nanona bwa ngkana ti *pay* a *front,* ao e na rotaki teutana ara *cashflow* ngaira tao te naan *importers.*

Ao ngkana e a rota ara *cashflow* te Tia babaire, ao tao e na bon ngore naba aron ara ota are imwina ao riki ngaira kain Kiritimati. Bwa are ngkana ti a pay te vat iaon te freight nako Kiritimati ao ko bon nora te vat nako Kiritimati moan te bobuaka.

Tao e koaua ae e na aki rota te *price* i aon Kiritimati ma e na rota korakorara ngaira taan ota bwa e nang uarereke are ti kona n otanna te Tia babaire. Bwa are ara *cash flow* e a tauaki iroun te Tautaeka.

Ao ti rang n kataia n *stripe* te *balance* bwa ti na kataia n *avoid the cargo shortage.* Ti nang kanga ni manga otan riki ara kaako are imwina bwa ara mwane a bae ao ti na ti kona ni *claim after 3 months.*

Ao mwanga te kaibuke nako Kiritimati te Tia babaire bon te bwai naba ae e rang n kanganga arona bwa tao 4 te namwakaina ke 5. Ngkai I taku bwa e a kan koro 5 te namwakaina ao e nang tibwa roko te kaibuke.

Are nanora ngaira kain Kiritimati ti kainanoa te *cashflow* ae e bubura bwa ti na kona n ota kanoan namwakaina aika 6 te Tia babaire.

Bwa man 6 akanne ao ti kona ni cover up aron te supply bwa e na aki rereke te bwai ae e aranaki bwa te shortage ikekei. Aio tao e na iai rotakira teutana te Tia babaire.

Ao irarikina naba te Tia babaire e ngae ngke tao bon akea ana *impact* te *vat* iaon te *CIF,* e na iai te *re-actionary impact respond.* Bon bwaai ni kabane ngkana ko tau ate bwai teuana ao ane e na manga bon *respond* tao te naan *importers* ane e na manga bon *react* nako iai. Ao a na manga bon bae tao ti na kakerakea riki teutana ara *margin* bwa e aonga n ae tao e bubura riki ara mwane. N te tai aio e aonga n ae e bubura ara *cash flow* ao ti otan are imwina.

Anne ni bon te *reality* tao *already* e na akea te *price change* ma in *practical* ao e na bon riai n iai te *change* bwa are a na *react* te naan bitineti nakon anne.

Ma tao e koaua tao ti na bubutia naba te naan bitineti bwa are tao e koaua irarikin ami *financial application* bwa kam tangira tao te *margin* teutana ke ami *legal application* ao iai naba ae te bwai ae e aranaki bwa te *social application* te Tia babaire irouia te naan bitineti.

Ao tao e koaua ae anne ae e kainanoaki iai te Tia babaire bwa ti na bubutia ngkami te naan bitineti. Kam ururinga are irarikin ami margin ao kam ururiga naba ami *social application.* Bon kataia e na bwakara are iai naba te kekerikaki nakon boon bwaai.

Ao e koaua n aron ae e ataki te *operational cost* n aron karaoan te bitineti ngkai e a biri rake. E biririake boon te bwaa, e biririake boon te naan bwai aika te iti. A bane ni biririake.

Ngaia are te *small margin*, a *small increase*, ao e na bon iai ana *impact*. Ao antai aika a na rang n rotaki te Tia babaire. Kain aonnaba bwa are bon ngaia angina kain aonnaba ae aki. Aki *vat registered.* Ti na bubutia te Tautaeka, tao e mena ao iai riki anga tabeua aika e kona n ibuobuoki te *price in capacity*.

Tao e koaua ae tao angina kain te *vat,* tera raoi ami *capacity* ni *correct* ami *revenue.* Kam a bon tia ni *correct* riki ke tao e rawata te *outstanding* ane kam tuai mani kateia n te bowi. Iai te mirion te koraki aika a riai ni *pay* aia mena ao kam tuai kateia n te bowi te Tia babaire. Ao tao e mena ao a kona n noraki akanne.
Ao ngaia tao te mwane ane a boni bae n taabo tabeua ae tao e na kona n *avoid* aio.

Te Tia babaire ni uarereken te tai ao N na bubuti tera ngke e kona te Tautaeka ni butimwaean aio ao tera ngke e kona n *review* te naan *outstanding bill* aika i nanon baina, bwa antai ae e ataia ao ngaia e na mwaiti riki te mwane ane e na *corrected* mairouia nakon ae ti na karina te *CIF.* Tera ngke e kona *reconsider* te *tax rate* tao man 12.5% nakon 10% te Tia babaire.

Ao tera ngke e karaoa naba ana *consultation* te *Ministry* ma kain te *KCCI.* E aonga n ae e reke riki te maeuraoi ae bubura.

Man akanne te Tia babaire ao e koaua ae e uarereke te tai. Ti karabwa riki te Biira aio ti boutokaia n rabwatana ni kabane.

Tera ngke ti kona n tara riki are iaon mwaingingin te *rate* man te *FOB* nakon te *CIF.* Ao tera riki katamaroana ae e kona n tamaroa ibukia taan bitineti.

Ti na teimatoa ni kakabwaiaki n ana kakawakin te Atua ae te Tama, te Nati ao te Tamnei ae raoiroi. Ti na teimatoa n anganaki ana bau Kiribati are te Mauri, te Raoi ao te Tabomoa. Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, ara tia marooro are imwina ngkanne, te Tia tei temanna ae karineaki mai Tarawa Teinainano Hon. Birimwaka Tekanene. Te Tia tei.
Hon. Birimwaka Tekanene: Ko rabwa Honorable Speaker. Ao imwain ae N na waaki bon te bwana moa ni kamauri n tamaroan te bwakantai aio. Kam na bane moa ni mauri!

Mauri te Tibiika.

I karabwa te Biira aio ngkai e tabekaki n arona ae teina ngkai ao n aron ae e ataki ao aio teuana ana anga ni karekemwane te Tautaeka mairoun te botannaomata te *Honorable Speaker.*

N aron ae ti ataia aio e aki mwanea te *resource* tao kaubwain te aba. Ko kona ni katuaia te botannaomata n aia kairua ke tera ae tia ni karaoia.

Ma e a bon nako naba n rota te tia mwakuri ao ae tiaki te tia mwakuri te Tia babaire.

Te Tia babaire n aron ae e oti te marooro ao e a bon maan te Biira aio ke te tua aio ni kamwakuraki 10 tabun te ririki.

Ma n te tai moa aio te Tia babaire iaan bwanaia kain au abamwakoro ao I a bon kaota nanou bwa I aki moa n tauraoi ni boutoka moa te Biira n teina ae ngkai te Tia babaire.

Iaan bukina aikai te Tia babaire: i) n aron are e a tabekaki ni marooro ake imwaiu, ao tao ti na tara moa ana *capacity* te aobiti are e tabe ngkai ni *connect* ao ni mwakuria te naan *tax* ao n Ikotaki ma te *vat t*e Tia babaire.

Ao a bane ni mwakuri ma te aobiti aio ao nibon tain naba te *workshop* ao a bon kaota aia kanganga inanon mwakurian te *vat* ao *tax* ake tabeua ake *income tax.*

Bwa ti riai n taraia bwa I taku bwa e kakawaki imwain ae ti kitana te mwaneka aei ae ti a tia ni mena inanona. Ti na riai raoi n taraia bwa bwaai ni kabane aika ti na mwakuri ma ngaai, a na riai n *round place.* A na riai n *resource* raoi ara taan mwakuri ao te aobiti e na riai n iai ana *capacity* te Tia babaire.

Ngaia are I taku bwa e kakawaki bwa n aron teina anne ane e okiraki iai, te titiraki raoi te Tia babaire bwa iraua te mwane ae e na kainanoia te *Tautaeka* te Tia babaire ao e na anaia mai iaa te Tia babaire.

Ao ngkana arona bwa e okirikaki te bwai arei te aobiti aio ao n taraia raoi ao tao e na iai te mwaiti ni mwane ane e bon rawata e bon tau inanon bain te aobiti anne n taina ae ngkai.

Ngaia tao te tai anne e aki kainanoa riki ae e na manga bitaki. Ma e kainanoia bwa e na *strengthen* te Tia babaire aron te correction mairoun te aobiti aio ngka bon anne tabena ae e kainanoaki nako iai te Tia babaire.

Ti na rang n kakaitau ao ti karabwarabwa nakoia kain te aobiti aio bwa a kekeiaki inanon aia tai ni mwakuri.

E ngae ngke e uarereke aia mwaiti bwa ti ngaia 21, ma tabeia e rang n korakora. Ao ti ataia bwa kam rotaki, kam stress ao kam aera riki ao ti bane n ataia naba bwa akea te raka ni boo ae e a tia ni karaoaki inanon te tai aio imwain ae e uotaki te Biira aio te Tia babaire.

Te Tia babaire angin te tai ngkana e na karekemwane te Tautaeka mairoun te botannaomata ao e taraia bwa tera kaubwain te botannaomata ae e a rang n rawata inanon baina ao e na kona tag nako iai bwa e na manga anaa teuana tibwana mai iai bwa e aonga ni kona n service ana bwai ni mwakuri tabeua ke tao ana karikirake tabeua ae tao e na buoka aron maeuna bwa e maeuraoi ao rikiraken te botannaomata te Tia babaire.

N te tai moa aio te Tia babaire ao kanga bon akea ae I ataia te Tia

babaire ae I tia n noria. Akea tao te raka ni mwane nakon te botannaomata ae e a tia ni karekea bwa te Tautaeka e katauraoi ni kona ni manga anaa tibwana iai bwa e na service na te botannaomata.

Ma ti te bwai ae I ataia te Tia babaire bwa e a raka boon te maeu n te tai aei te Tia babaire n te ririki aio. Ao n aron ae e mwaneweaki ngkana e bwati te tua aio, e nang bwati naba n te ririki ae nako Tianuare 2026 te Tia babaire.

N te tai moa aio te botannaomata te Tia babaire e bae moa ni kataia ni kakaea ao n nikoia ni kaineti ma te raka ke rakan boon te maeu n te tai aio.

Te kantoka n te bwati, e a raka. Te kantoka n te *DAI NIPPON* kotiwei e a raka. Boon te bwaa te Tia babaire e a raka. Boon te raiti e a raka. Boon bwain te titoa a bane n raka te Tia babaire.

E riai moa n taraki moa aio te itera aei te Tia babaire. Te botannaomata te tai aio a *struggle* a keiaki. Te tia akawa e *struggle* ni kataia n nako n akawa n te tai teuana ma teuana.

Te tia mwakete irarikin te kawai e kataia ni keiaki nako iai te Tia babaire. Ao ngaira ake iai ara bwakabwai ti raoiroi teutana bwa are iai ae ti ataia bwa e na roko ni katoa tai. Nakai a *depend* maeuia man bitakin kanoan te bong te *weather* bwa e raoiroi a kon ani mwakete. E buakaka te *weather* aikoa kona n nako ni karekei aroia te Tia babaire.

Ngaia are aio teuana te koaua ae I taraia moa ngkai ni bwanaia au botannaomata e kakawaki bwa ti na tara moa te botannaomata bwa e na mwengaraoi imwain ae te Tautaeka ae e na kona ni manga anai mwane mairoun te botannaomata te Tia babaire.

Te kateniua ngkanne te Tia babaire. N aron ae e mwaneweaki n te Biira ao te naan *licensing authorities* a nang manga raka naba aia anai mwane. Ao tao te katoto are e mwaneweaki inanon tain te *workshop* te Tia babaire te KLTA. Te KLTA bon tibwa te rabwata ae e rang n boou ao e rang n bubura ana tiati iai.

Ao ngkana arona bwa e na manga bwai te tua aio te Tia babaire. Te mwaiti are ko karaoia ngkai ke ko mwakuri ma ngaia ngkai te KLTA e na manga raka naba te Tia babaire. E na manga raka iaon 12.5% bwa are anne te service ae provide nakoim bwa ko na riai n anaia te Tautaeka mairoun te KLTA.

Tiaki ti ngaia te Tia babaire n tuoakin ana *driving license* ao tao tuoakin am kaa.

Bwa te titiraki are imwina te Tia babaire. Tera aron te Administration penalty. Are te administration penalty te minimum $50.00. Nanona e nang manga cancel naba te $50.00 bwa 12.5% iaon te $50.00. E kakawaki ara botannaomata te Tia babaire ao I ataia bwa iai kainanoan ana kariaia te Tautaeka ma ti a taraia moa ara botannaomata.

Ti a taraia moa bwa a na mwengaraoi bwa ti na kona ni mwakuri ma ngaia ngkana e bon tau mwengaraoia ao tao ti a kona ni *progress* nakon are iaona riki te Tia babaire.

Te kabane ngkanne te Tia babaire, iaon te bae te naan *100 step importers.* Are nanona ngkai ngkana e roko te tua aio ao e a bon tabangaki naba.
Bon akea temanna ae e na aki kona ni pay te *vat*, ao te *vat* te Tia babaire tiaki n are ti teuana anakina n aron te *income tax* te Tia babaire.

E anaki ngkai te vat, ni katoa tai are ko nakon te titoa ao e *vat charge* te titoa anne ao e a bon anaki naba mairoum 12.5%. Ngkana 3 am tai ni bobwai, a kakaokoro tiati iaona. 2 am tai ni bobwai e kaokoro am tiati iaona.

Ngaia are ngai au taratara te Tia babaire moa n te tai aio, ti a butia te Tautaeka. Ke e keiaki moa ni karaoa moa ana kamatebwai nakoia te botannaomata.

Ti ongo bwa tao e na iai te *consultation* ane e na karaoaki, ma tera ngke e karaoaki ni kabwabwakaki riki te tai aio te Tia babaire.

Angan moa te tai te botannaomata bwa e aonga ni recover. Ngaira kain Tarawa Teinainano ti na rang n rotaki bwa are ti bon mena ikai.

Ma te bwai aio ti tebo ma tera are once e bwaka iroura ao e bubura nakoira ma ngkanne are imwina e na rang n rotaki iai te botannaomata te Tia babaire.

Ngaia are n te tai moa aio te Tia babaire, tao I a bon kaota bwanau naba I karautaeka ngkana arona bwa e na akea ae e na kaokoro ma are e a tia ni mwaneweaki n te marooro.

Ma iaan bwanaia kain Tarawa Teinainano, n te tai moa aio I aki moa tauraoi ni butimwaea te Biira. Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, ara tia marooro ngkanne are imwina bon te Minitita ibukin Botaki ni mwakuri ibukin Mwakuri ao Babairean Korakora; Hon. Tekeeua Tarati. Te Minitita.

Hon. Tekeeua Tarati Ko rabwa te Tibiika ngkai ko anganai au tai bwa N na marooro naba teutana iaon te Biira ae moan te kakawaki aei.

Ao imwain anne ao I a kamaurira ni kabane n tamaroa ao mwaitoron te bwakantai aei. Kam na bane ni mauri!

E koaua te Tia babaire tao ti okirikaki nakon te karaki ngke e moan bungiaki teuae te *Vat.* Ao n au ururing ao e moan bungiaki teuae te *Vat* n *2005.* Ao imwan te *vat* ao iai te bae e aranaki bwa te *import duty* are ngaia are e a oneaki mwina n te bwai ae te *vat* nakon moan rokon kaako mai tinaniku.

Ngkoa au ara tua te *import duty* ao ko pay iaon kaako aika a kakaokoro. A kakaokoro tein aia *rate* te naan *duty.*

Ngkana ko otana am kaa, iai ae 60% man ana *FOB.* Iai ae 80%, iai ae 45%. Ngkana ko otana te kunikai iai ae 60%, a kakaokoro ngkoa. A *valley* aron aia *import duty* iaon kaako ni kabane aikai.

N 2005 ke tao e noria te Tautaeka n te tai anne bwa e nang karinaki te bwai ae te *vat* ao e a oneaki mwin te bwai ae te *import duty*.

Ao aio te Tibiika, tao N na karaki bwa kanga iai teutana ara atatai iaon te bwai aei.

Aikai boni kanoan te kamatebwai are karaoaki irouia aban te Betebeke ake a kataia ni karina te bwai ae te PICTA, taian boraraoi bwa e kataki bwa e na karaoaki bwa aban te Betebeke ni kabane a na akea aia tiute ke e nang akea aia *duty*. A na *free trade* n aron ae e karaoaki ngkai n te aonanba ae akea te *trade.*

Ao ngkai kam ongora ngkai n te rongorongo n aron are e taekinna te Tia tei mai Kiritimati, e a riki te mangao ngkai n te aonnaba iroun Amerika ma aban te aonnaba bwa e noria Amerika bwa e rang n uarereke ana *export* ke ana kanakobwai are e kanakoa ni kaitara are e kaboa mairouia aba.

Ao aio naba te kantaninga ngke e moan kateaki te bwai ae te *PICTA*. E moan wakinaki man te *PICTA* mwina e a manga bungiaki te bwai ae te *PACER*. Ao aio kanoan te mamarooro are I iria n te tai arei bwa anne tibwangau ngkanne n te tai anne bwa ana tia kairiri te *private sector* ke te *KCCI*.

Ao ti a rang n atai baikai bwa a karioaki bwa bukina bwa e nang karaoaki te bwai ae te *free trade.* A nang akea te tiute imarenan aba n te Betebeke.

Ngai temanna te Tia babaire ae I uneakina te bwai anne. Ao ngkana tao e uringa te *Leader* n te Kaitara ngke e Tia koroboki n te *Commerce* ao ti ira te marooro are e karaoaki i Nadi n teuana te tai, ao ngai ae I rang n uneakina te bwai anne bwa e aki *applicable* nakon Kiribati bwa aikai ti a bon kangaraoi nakon aba aika a rang n kokorakora aia *export. Samoa, Tonga, Biti.* Ti a riki bwa ai te tamping ground Kiribati.

A nakomai ni kabwaroi aia kaako ikai ao a na akea te tiute nakoia.

Man tokin te tai a bwati aikai ao akea ngkai, ti a karina te bwai ae te *vat*. Ae te *vat* te Tia babaire e *free trade.*

Tao ti rawa n taku bwa iai te *vat* ae ti karaoia ae e kaokoro ma aio. Ma te *vat* e kaokoro ana *formula*. E kaokoro ma te *import duty* ngkoa. Bwa te *import duty* ngkana ko *pay* am *custom duty* ke am *import duty* 60%, ko karina am *costing* anne nakon boon am kaako.

Ngkai n te tai aei , tao N na ti kaeta are e taekinna te Leader n te Kaitara

bwa e kaokoro ma are tao e mwaneweia.

Bwa ngkai te *vat* are ko karinna bwa te *import vat* bwa are uoua tein te *vat* ngkai.

i) Te *import vat* ao
ii) Te *vat* are ko karaka iaon boon am kaako.

Te *import vat* ko *pay* ma ko aki karinna n am *costing,* e tabuaki. Ko na ti karina te *insurance, te freight*, ao te naan *handling* ao tao tera riki ake kanga man te KPA ao mairoun am *Agent* ao maiara riki. Ao ko karina anne n am *costing* ma te *vat* ko aki karinna.

Ko aki karina te *vat* are te *import vat* arei, bwa ko na karinna ngkanne n am kaako. Ngke e a otinako am *price* ke am *costing* bwa tao ko nang kabonakoi am kaako.

Boon am raiti are ngke e a *landed* bwa tao $20.00 boon am kaako, ao ko a karina ngkanne te 12.5% nakon am kaako ngkanne anne.

Man tokin te 3 n namwakaina ke n tokin te teniua ni kuata (3/4) ao ko a *retire* ngkanne. Ti tebo bwa ko a submit am ribooti nakon te *tax* are uoua ana rabwata te Tautaeka bwa te Katitam ko *pay* am *import vat.* Ao n tokin 3 namwakaina ao ko a manga ikoikoti am bebwa ao ko uoti nakon te *tax* ao ko kangai. Au mwane ae I karekea mairouia bitineti ngke I tiatinia te *vat* are ko tiainia iaon am *price.* I a tia ni karekea te mwane bwa are kanga bitineti naba a manga reke bwa te naan *tax collectors* n aron are e taekinaki.

I a tia n ikoikotia mairouia bitineti n au kaako are I kabonakoa ao $2,000 ae I a tia ni kareke mairouia bitineti man te *vat* are I *collect* mairouia.

Ao ngke ko kawaerakea am *vat ao* ko a manga kanoa te form are ko na kanoaia.

Ma ae I kabwaka nakon te Katitam ngke I moan kaoi au kaako aikai, I kabwaka $1,750.00 n am *vat* are ngke ko moan ngkoa.

Ao ngkanne ko a *pay* nakon te *tax* ti $250.00. Anne ngkanne aron karaoan te bwai ae te *Vat,* ngaia are ti na aki rangi n taku bwa e kerake te *vat* ao e na rotaki naba boon te kaako. E bon *remain the same*.

Ma te bwai ae kakawaki ae kaokoro ngkanne bwa n te tai aei bwa te FOB ke te vat aio ao te bae ko karaoia. Ko *pay less* nakon te *Custom*, ma *the end of the day* ao ko *pay more* nakon te *tax.*

N te tai aei ngkai e a rin te *CIF,* ao ko *pay more* nakon te *Custom* ao ko *pay less* nakon te *tax at the end of the 3 months ke the end of the quarter.*

Ngaia anne ngkanne kabwarabwarana nakoia ara koraki mwina a taku bwa e a kerake te *vat* nakon te *CIF,* aongkoa e nang raka boon kaako. E kairua anne.

Bwa are anne ko na manga raa. Ngaia are I taku arei, n te tai aei ti tebo ma Kiribati ao anne are I *raise* n te tai teuana n te bowi. Ao I taku: Kiribati e ngae ngke kam tuai roko n te *free trade*, ma Kiribati ae ti a waaki ngkai inanon te *transition* n te tai arei. Ae ti a waaki ngkai bwa Kiribati e a rang n *free trade*. Ngkai ti a *free trade* ngkai.

N teina ngkai ae ti mena inanona, ti a *free trade.* A roko kaako mai Biti, ko *pay* am *vat* tao kaakon Biti ake ko kabooi. Man tokin te 3 n namwakaina ao e a manga moan *refund* am *tax.*

E reke bwa am *credit* are ko aki kona ngkanne, ko a manga karinna bwa am *credit*. Anne karaoan te bwai ae te *vat.*
Ngaia are koaua a rerenako marooro ngkai iaon te bwai ae rakan te maeu bwa aongkoa e nang rotaki te *vat.* E nang rotaki te boo ni kaako n te bwai aikai tao e kakawaki.

N aron are e a tia n taku temanna te Tia tei mai Kiritimati, e kakawaki tera bwa are e koaua e bon abwabwaki te tai ma ngkai ni karokoa te kauoua ni wareware ae na roko.

N na bubuti nakoia kain te Finance bwa a na karababa aia kaongora nakoia kain Kiribati ni kabwarabwara raoia ei, bwa tiaki ti nakoia consumers ma nakoia naba taan bitineti bwa a na ataia bwa tera mwin te bwai aei.

Ma e koaua bwa I kanamakinna bwa n au kataratara ngke I moan karaoa au *calculation* teuare te Tibiika, ao I namakina bwa au kataunari ao I raraoma bwa e uara ana karekemwane te Tautaeka. E na kerake ke e na bwaka.

Ma I a manga karaua n iangoia riki ao I taku; e koaua iai bwaai tabeua ae ko aki kona ni *pass on te customer.* Ko aki kona ni *pass on,* tao riki te naan *assets* n te naan kambwana.

Ngkana tao ngai I otana au kaaa n au kambwana bwa bon au kaa ni mwakuri ao I *pay* te *vat* nako te *Custom.*

Ma I aki kona ni *pay* te *vat* nakoia au *customers* bwa are anne ai au bwai.

Nanona ngkanne ti tebo ma e a ti teuana kawain te *vat* ngkanne ao tao anne ngkanne are e a reke bwa kakerakean ana mwane te Tautaeka bwa are e a mwaiti riki nakon are mai imwaina. Are bon ti tebo naba mai imwaina man te *FOB.*

Ao ngkai are ko a kerake riki bwa are ko a *vat* iaon te bwai ae te *CIF.*

Iai riki ngkanne te *Insurance* are te I, ao iai te F are te *Freight was Insurance and Freight*.

E koaua ti tarai boon bwaai aika a karekerekeaki ma boon te maeu. Ao e koaua boon te maeu ae kam bon ataia.

I a tia ni karaoa teuana au kamatebwai ao I kabanea au tai n reitaki ma koraki ake te naan *source*

ake a mena i Tuvalu, a mena i Nauru, a mena i Matiare. A mena i Biti n te tai anne bwa kanga au *transit* n oki rikaki ao akea te bae I karaoia ao e a reke naba au tai bwa N na karaoa au *research* ae uarereke. Ao I katoka n te *facebook* n te tai anne bwa e na noraki.

Ao I bane n rineia aba aika mwaiti ao I kunea bwa te kabanea ni boraoi Kiribati. I ana teuana te *product* ae te raiti. I anaia bwa Kiribati e rang n uarereke ana margin are e raba mataia te botannaomata bwa te *margin* ae e anganaki taan bitineti e rang n uarereke. E konaki roroan te tia bitineti n te *margin* ae e anganaki. Ko aki kona ni karokoa am raka n te mwaiti ni % arei, ti arei tokim. 15% iaon te *wholesale* ao tao 15% iaon te *retail*. E rang n uarereke.
Ko ataia te Tia babaire, te margin ae e maeuraoi iai te bitineti 40%. Bwa e na kaboa mwin booia ana taan mwakuri, e na kabooi mwin am auti, am *assets* aika bubura. Te *duplication,* e na uruaki am kaa.

N teuana te ririki iraua am kaa ae e na uruaki. Ko na kabooa. Booia am taan mwakuri, boon am *operation* ma am *overhead cost* aika a mwaiti.

Ana rabakau temanna te aomata ngke I mamarooro ma ngaia ao e taku; te ware ae e rang ni mwengaraoi raoi te bitineti iai 40%.

Ma ngaira taan bitineti iaan bwaai aika a *control price*, anganaki ae uarereke *less than* 40% bwa bukina bwa e na kamaeuraoaki ara botannaomata.

Ngaia are ngkana ko karaoa am kakae. Ao N na kaungaia Taan tei. Karaoa am kakae ngkai n tarai aban te Betebeke bwa antai ae te kabanea ni boraoi ana raiti.

Ngkana tiaki ngaira te kabanea ni boraoi ao tao ngaira teuana iaon are te kabanea mai inano.

Ma I taku bwa aikai a riki aikai bwa te Tautaeka e korakora nanona ao e korakora bwanana n rinnako irouia taan karikirake. Bwa are n aron ae kam ataia ao bwaai aika a *control price*, a bane n rinanon moa te *Ministry of Commerce.* Ao a bane ni waerake moa nakoina. Ao tera ae e karaoia te *Ministry* anne. Anganai am *invoice*, anganai am *freight invoice* bwa are a boni kakaokoro bwaai aikai. Anganai am kabanemwane. Tera am kabanemwane. Boon kaotinakoan te konteina, boon te *delivery* man te Uabu ni karokoa am bwaraki. Manga booia ataeini mwane ngke a urakin. Bwa e maiti te *cost* n te bae te *business* teuae te Tia babaire.

A rawa n taku te botannaomata bwa te bitineti e a bon enjoy naba ana *profit*. E aki e nang mwaiti te bae *shoulder.*

Ngkai e a manga *add value* nakon te kaako.

E a buti ana truck nakon te titoa. Ko aki manga nako n ota nakon te *MOEL* ke nakea n nako ni bwati ke tao ni kaa.

Ko a ota naba *online*. Taiaoka bwa I tangira au raiti. Ke teuana a bon

roko kaa n *deliver* nako matan am mataroa. E nang mwaiti te *cost* ae e rekereke nakoia taan karikirake.

Ma ti kakaitau *so far* bwa a nang karaoa tabeia ara taan karikirake ae ngaia e teimatoa n tuai rang n tare te kaako iaon abara ae Kiribati.

E ngae n tain te *covid-19* ae nako, ao ti kakaitau naba bwa Kiribati teuana te aba ae e aki rang n rotaki man aia kekeiaki naba ara taan karikirake.

Ngaia are anne ti riai naba n taratara naba aia itera ara koraki. Ana karikirake te Tautaeka. Ara botannaomata ake a waakina moa te karikirake n *deliver* te naan kaako aikai nakoia ara botannaomata.
Ma I kan taekinna riki ikai, ara taak karikirake a rangi ni rarabwa bwa a rangi ni karinea te Tautaeka n ana babaire. Are aio am *margin* ae ko na aki kona ni karaka iaona. Aio am margin ae ko na aki raa bwa e aonga n ae e teimatoa n tamaroa boon te kaako iaon Kiribati.

E koaua tara naba abara ma aban te Betebeke ke te *cost of living.*

Ao ti a manga kataunarira bwa antai te Betebeke ae e rereke ana mwane ae te mwane n aki mwakuri te *SFU?.* Antai n te Betebeke ae e rereke ana mwane ae te mwane ni kara?

Antai n te Betebeke ae rereke ana mwane te mwauku? Antai n te Betebeke ae rereke ana mwane aika te naan social benefit ngkai.

Ngkana ko bon karaoa am kakae ao ko na bon kunea. Bwa akea n te Betebeke ae e bwabwaka ana SFU. Akea n te Betebeke ae e bwabwaka ana mwane n aki mwakuri. Bon ti te I-Kiribati ae e bwabwaka $50.00 ni katoa namwakaina. $600 n te ririki ae rereke nakon te I-Kiribati.

Ao tao ngaia aio ae e a karekea bwa ti nang aki ewenako. Aio ae a karekea bwa ti nang tiku ni bwatai wae bwa ti nang kataunarii mwane aika a roroko ikai.

I taku bwa aio ngkana e kerake te maeu, kabatia riki am kakamwakuri. E rang n bebete. Kabatia am kakamwakuri ke teuana kauarerekea am kakamwakuri.

Ko kona naba n ataia te Tia babaire bwa antai iaon te Betebeke ae te kabanea ni bubura ana kabanemwane ke ana *import* iaon te bwai ae te *kava.*

N na taekina aio. Antai n te Betebeke ae te kabanea ni bubura ana kabanemwane ni kaboa te aba ae te *kava* man te aba ae Vanuatu. Ao ko ataia bwa antai? Kiribati naba ae te moa.

Ao tao aikai te naan *contribution factors* baika a karekea ae e a uarerekea maeura.

Antai te Betebeke ae te kabanea ni bubura ana kaniwanga n te bingko te Tia babaire? Aikai e kaotia bwa iai te maeuraoi riki irouia ara botannaomata, ngaia are a nako ni kaea bwa iai ae e na reke irouna

ngaia are a nako n takakaro n te bwai ae te bingko.

Ngaia are ikai I taku bwa te naan *signs* nakon kaotan te maeuraoi. Ao tiaki nanona bwa ti nang maeuraoi ao ti a kangai; e aki toki nanora. Anganira riki te Tautaeka.

Ngai temanna ae I kakaungaia au botannaomata ae ngkana I oki nakoia ao I taku: tai karaka arom. Tai karaka arom ngke ko Momoko rauara mai imwaina ao ngkai e a reke am mwane n aki mwakuri, ao ko a moko tikareti.

Tiaki anne, tai karaka arom. Okira arom mai imwaina. Bon koro karewe. Okira raom mai imwaina, bon nako ribana. Okira arom mai imwaina nako nako n akawa. A uki ara marawa. Tai kabanea am tai n te bwai teuana ae e aki bongana ae e na kona ni manga rota maeum ma am Utu.

Bwa am Utu akana kariako, a kariako bwa ngkoe te tia katauraoa te amwarake nakon am taibora.

Ngaia are aikai baika n tabetai ti a kona n aki tuangia ara botannaomata aikai bwa tao e kona n rang n kakang ara marooro ngkana ti taekinna ke ti kona ni kamatauningaia ke tao e kona ni manga reke bwa ribakira ngkana ti taekin taeka aikai.

Ma ngai temanna ae aio au *message* nakoia au botannaomata. Kibarake, am mwane ane ko anganaki mairoun te Tautaeka. Tiaki am mwane ibukin maeum.

Ngke arona bwa akea am mwane? Ko mate? Anne au titiraki.

Ngke akea am mwane ko mate? Ko aki bwa ko bon nako n anai ben.

Te Tautaeka e karaka boon te ben, e karaka boon tera. E anaa am kabanemwane ibukin rooia natim. E kantokania natim nako Tarawa ngkana a na reke n te reirei.

Akanne taben te Tautaeka ae e karaoia ao ngkoe taben tai kabatia te matu. Mwamwakuri. Ngkai e raka boon te maeu teutana, mwakuri. Kataia karaka am mwakuri ao kakerikaka am kabanemwane. Ti uoua baika I tuangia. Kakerikaka am kabanemwane iaon te bwai ae tiaki te *need* nakon mwengam bwa te *want.*

Kataia kauarerekea te *want* ao kabatia riki am kabanemwane iaon te *need* ae bon te *need* ibukin maeuia natim.

Ma te want are te bwai are ko bon kona n aki kabongana, kakea ni kauarerekea.

E koaua I a kaunga ma e ngae n anne ao te Tautaeka ae e bon teimatoa naba ni kakae ana anga n iangoia bwa e na kanga ni kauarerekea riki boon te maeu.

Tao ti kona n tarai te naan *freight* bwa tao teuana te *freight* te *contributing factor* naba ni karokoan te kaako i Kiribati ae e rang n bobuaka.

Tao ti kona n tarai akanne ni kakae riki kaibuke tabeua aika a na kona ni play te competition bwa e aonga ae uoua ke teniua te kambwana ni kaibuke.

Bwa are ngkai n aron ae kam ataia ao bon ti teuana te kaibuke ae roroko mai Tarawa ae e toma Aotiteria/Nu Tiran/Biti nako Tarawa ti teuana. Bon uoua ngkoa ma kambwana aikai a manga bon *merge.* A manga bon botaki ibon irouia, teuana e kaboa are teuana ao tera ae riki ngke e a manga ti teuana. E a manga karokoa naba ieta boon ana *freight.* Ngaia ae aio ae ti bon kakawa iai.

Ngaia are aikai tao kanoan te mwakuri are e bon mena iroun te Minitita n te *Transport.* A manga taraki ngkana a kona n reke uoua. E a bubura ana *volume* Kiribati ao ti taku bwa ti a kona naba ni *more competitive* riki nakon are mai imwaina.

Ngaia are man taeka aikai te Tia babaire, e koaua e uarereke te tai ma I a katokia ikai ao I rang n boutoka aron warekan te Biira.

Ao I rang n karautaeka nakoia tabeman ake tao aki iri n te Kaonobong ae nako, bwa tao ngaia aki rang n ota raoi n te kabwarabwara ngaia ae e a manga karekea te titiraki ae kanga baika a riai ni kaman n nikoaki n tain te *workshop* ae nako. Are au kantaninga n te workshop n te Kaonobong ae nako e rang n teretere ao e rang n mataata nakoia ake a roko n te tai arei.

Ngaia are tao ake aki reke rokoia ngaia ae e a manga kauekeaki te rongorongo ae kanga e kaokoro ma are e a tia ni karokoaki ikai.

Ko rabwa te Kauoman ao a rabwa riki am taan mwakuri ibukin uotakirakean te Biira ae moan te tamaroa aei. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita, iai te *point of order.* Kanakoa am *point of order* te Tia tei.

Hon. Tessi Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika, ti teuana au *point of order* iaon are kaokoron te naan ware are a mwakuri te aba iai are te FOB ao te CIF.

Ao I taku bwa e rang n mataata are I kabwarabwara ma e aki bwarabwara ana point te Minitita bwa e nga ana ware ae mwakuri ma ngaia ae ngaia ae e na kona n ibuobuoki.

Ma I taku bwa te ware a kakaokoro ngaia are anne te kantaninga…

Tibiika: Te Leader n te Kaitara I a butiko bwa are ko a manga debate ngkanne iaon are ko a bon tia n taetae.

Hon. Tessi Eria Lambourne: I ti kaetia bwa are e aki tao e aki mataata n au *point* anne te Tibiika, I taku bwa tao e a mataata.

A kaokoro waare are e mwakuri te aba iai te *FOB* ao te *CIF.* Ae ngaia anne are e karaoaki mai iai te *vat.* Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Leader n te Kaitara. Ara tia marooro are imwina ngkanne bon te Tia tei temanna ae karineaki mai Makin; Hon. Pinto Katia. Te Tia tei

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa Honorable Speaker. Ao e kakawaki bwa ti na manga kamaurira inanon te bwakantai aio. Ni moa nakoim ma am taan mwakuri, te Beretitenti, te Kauoman, Minitita, te Leader n te Kaitara ao ara taan mwakuri aika a roko irarikira n te tai aio man te *Finance*. Kam na bane ni mauri!

E koaua *Honorable Speaker*, are e a bon tia n nako ara itera ngaira bwa ti bon boutoka te onono nakon te *vat* ke te Biira ibukin te *vat* inanon te tai aio te Tia babaire.

Ao tao bon iai bukin tabeua ake ti tabeki bwa e na ongo naba te Tautaeka te Tia babaire.

Ao I taku bwa e bon kakawaki bwa are tao e kona ni kakaokoro aron otara, e kona ni kakaokoro aron ara kataratara. Ma I taku bwa te bwai ae e kakawaki bwa are iai te Biira ae e wene imatara inanon te tai aio ao ngaira ti anga naba ara boutoka nako iai.

Ma tao e na iai tabetabera ngaira ake ti a tia ni mwanewei tabeua.

A tia ni mwaneweaki mairouia Taan tei tabeman. Ma iai ngkanne te bwai ae kanga e rang n tiku inanou bwa tera ngke e noraki naba aio iroun te Tautaeka.

Bwa are ti ataia bwa teuana aio ana karekemwane te Tautaeka n aron te *vat* ao n iter ariki ake e a bon tia ni mwanewei te Kauoman ni Beretitenti ao bon Minitita ma Taan tei ake a tia ni marooro ao iai naba te katuaa.

Te bwai ngkanne ae N na maroroakinna inanon te tai aio kanga te katuaa. Are ti ataia bwa ngaia inanon Eberi n te tai arei, ko na riai ni kabwaka am *vat,* ko na riai ni kabwaka am raa.

Ao ngkana ko bon iangoia te Tia babaire ke te *Honorable Speaker,* ngkana arona bwa iai tao am $10.00 ae e tinetine bwa tao te *minus* nakon am *vat.* Nanona kanga am tinetine iroun te Tautaeka.
Inanon 3 te namwakaina anne ao ko a kona naba n ataia bwa are ni katoa bong iai te bakao are e na reke. Ao anne are e na kabwaka ngkanne tao te kambwana inanon te 3 n namwakaina are imwina te Tia babaire.

Ma au titiraki ngkanne e kangai; ao ngkana arona bwa iai am nikira ni mwane ke tao am *credit* iroun te Tautaeka ke tao aongkoa iroun te *tax.* Ao tao $20.00 ke iraua.

Ngkanne te bwai ae e kananokawai ngkanne bwa are akea bakaona. Are ngaia ngkanne are kanga e na boboto ngkanne au marooro iaon aio te Tia babaire, bwa are kanga ti bon ataia bwa te *tax* e mwakuri naba bwa kanga te tia karekemwane.

Ao ngaira naba ake taan bitineti a kataia naba ni mwakuri naba bwa

taan karekemwane naba te Tia babaire.

Ao imwain ae I waaki nako riki iaon anne ao tao e koaua ae e kona n reke ae a kakaokoro aron ara taratara iaon te *FOB* ao te *CIF.*

Ao tao ti na karautaeka ngaira ake ti aki roko n te workshop n te Kaonobong, bwa are ti a tibwa wareki ara meeti kanga mwin tawanou.

Ao ngai I ongo bwa e tareboniai temanna te Tia tei mai Maiana ao e a tuangai; arei ao arei ao inanon ara tai ni marooro ao e a tuangai; bwa ko mena iaa ae e a boo te *workshop.*

Ngaia are ti na karautaeka bwa are n tabetai ko aki wareka am meeri ao te meeri arei ngaia tao e a tibwa kanakoaki ae tao e a karangaina ke tao e a nukanibong ke tao tera *Honorable Speaker.*

Ngaia ae ti na bon karautaeka ao ngkana tao arona bwa iai naba ara marooro ae tao e na kuri bobuaka ma aron te marooro iaon te marooro inanon te *workshop* ao tao ti na karautaeka naba inanon te tai aio bwa are aikai otara ao tao ti na karautaeka ngkana arona iai te kakaokoro n aron ara taratara.

Ma iai te bwai ae e katabetabea nanou bwa e kangai; bwa are e na bon iai te raka. Ma imwin te tai ao are e na manga bon okiriko n te taina.

I karabwa te Tia tei temanna are e bon tia n taetae kanga mai imwaiu riki mai Kiritimati bwa are e rang n teretere raoi ngkanne. Nanona bon iai te raka ma te bwai ae e na okiraki iai taan bitineti ngkanne bwa are inanon 3 te namwakaina ao e a tibwa kona ni manga okiriko am kabanemwane are kanga aongkoa ko *pay* iaon te *vat* te Tia babaire.

Are anne ngkanne ae ngaia ae ti bon teimatoa iai bwa are tiaki te baere ko pay te vat ngkai ao n ingabong e a reke naba onean mwina.

Anne te bwai ae ti kataia ni katereterea ngkai n te tai aio. N aron ae ti bon ataia ngkana ko nako ni bobwai i Biti *Honorable Speaker.* Tao ko nak oni kaboa am *tv* ao a bon airi ma tera tao boona ao te *vat.* E airi naba ma te *vat.*

N na nako n ingabong, N na kiba n te wanikiba.

Tera te bwai ae ko karaoia? Ko a nako naba nakon te naan *notice* ke tao te naan koroboki are a mena n te *airport* ke te naan marae ni wanikiba.

Ao e mwakoro ngkanne ae e kangai; *tax refund.*

Nanona I bobwai tao n te Kanimabong ao te Moanibong I kiba, ao I a mwananga naba ma au rititi arei. Ao I a nakon naba te *tax registered officers* ke ake kanga a tauraoi n te marae ke tao iaa.

Ao ngke ko angania am rititi ao e anganiko naba am *vat* are mwin am bobwai.

Ngaira ngkai ti maroroakinna kanoan te 3 n namwakaina. Bwa are imwin te 3 namwakaina ao e a tibwa okiriko ngkanne mwin am kabanemwane n te *vat* te Tia babaire.

Are ngaia ngkanne N na okira ngkanne au marooro are ngkana arona bwa iai ana *credit* te kambwana. Are e mena inanon bain ngkoe te Tautaeka ke tao te *tax.*

Te kabuanibwai ngkanne bwa are e bon aki kona ni karikaki ke tao ni karaoaki bakaona.

Ao n aron ae ti bon taneiai naba, kanga e kuri kanganga ae e kangai ae ko na tareboniaki; *'Pinto ko a nakomai n anaa mwin am credit'.* Ao ko aki anganaki n aron ngkai ae e taekinaki bwa ko na anganaki.

Ma e karaoaki nakon are imwina are tao inanon Eberi are I karaoa iai te *vat return* ao I *credit* iai, e aki reke irou e a kuri ni kanganga ae e na oki te mwane.

Ao bon kangai; ko a tataningaia bwa ko na manga *claim* inanon Turai. Bwa are inanon Turai ngkanne, ko a manga karaoa naba am *cash return.* Ngke ko karaoa am mena ao ngaia ko a manga *credit* naba.

Te bwai ngkanne ae ti na ti butia te Tautaeka ngkanne bwa are tera ngke ko nora te naan *credit* aikai nakon te kambwana bwa e na riki bwa kanga tao e a manga karaoa bakaona iai.

Are ngkai ti taneiai ngkai ko mwaninga ni *pay am return* nakon te Tautaeka are aongkoa tao ko nang riai ni kabwaka tao $100.00 ke tao iraua te nga. Ma ngke ko mwaninga ao e a bon *automatic* naba n tiati n te bong are imwina.

Ngkanne ko a karaua naba n iangoia bwa ngkana 3 te namwakaina anne ao ko a manga tiatinaki. Ao n tabetai e roko te *notice* mairouia kain te *Tax* ao a tuangko, iai am tinetine ma ko na riai ni kabwaka.

Ao ko a mimi ngke ko a noria e a rang n korakora te raka, bwa are e *interest* ni katoa bong.

Are tao ti akanne au marooro ae I ti kona kanga ni katikua ni katabetabea iai te Kauoman ma ana taan mwakuri bwa tera ngke e noraki naba bwa ngaira are ara *credit* ke tao bitineti akana iai tao ana tinetine te Tautaeka n aron tao teem iaon te *vat.* Tera ngke e kona n noria ngkanne bwa tao e na manga riki bakaona. Ti ataia ae akea n te Tua n te tai moa aio.

Ma are kanga e ira buaka nakon taan karikirake ke tao antai. Are n te tai are ko mwaninga iai ao ko a tiatinaki naba.

Ngaia are ti na kaitaua te Minitita ke te Kauoman ni Beretitenti ma kain ana tiim ma ti na kaunga bwa tera ngke e bon nako ni boni kabuta mai Makin nako Arorae ni Ikotaki ma te Aono n Raina ma Kiritimati, Rawaki ao n Ikotaki naba ma Banaba.

Bwa are aonga n ae kona raoi ni bon karaua raoi ni bon kamataata te itera aio nakoia ara taan bitineti ao nakoia ara botannaomata.

Are n tokin te tai ngaira n aron ae ti taekinna e na bon bae n iai te raka.

Ngaia are ti a katikui aikai bwa tao katamaroa nakon te tai ae imwaira.

Ngaia are man marooro aikanne *Honorable Speaker.* Ti kaitaua riki te Kauoman ni Beretitenti ma ana taan mwakuri ao rabwata ake a tia n ibuobuoki ibukin karaoakin aio te Tia babaire. Ko bati n rabwa ao ti boutoka moan warekan te Biira inanon te tai aio. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao ngkai I bon taraia ae e nang bon boo 4.00pm, N nang kamotirawa moa te Auti ibukin te *break.* Ti a manga okira ikai n 4.30pm. E a motirawa moa te Auti.

MOTIRAWA NI KATOKI TAKA

Tibiika: Ara tia marooro are imwina, te Tia tei temanna ae karineaki mai Tarawa Teinainano Hon. Tebuai Uaai. Te Tia tei.

Hon. Tebuai Uaai: Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki. Ao imwain ae I kanakoa are I kona ni kanakoa ibukin te Biira ae e tabekaki n te bwakantai aei. Ao I a bon tabeka te inga ao te kamauri moa nakoim te Tibiika ae ko karineaki, ara Beretitenti ae karineaki, te Kauoman, Minitita, Taan tei ni kabane, ao ngaira ake ti bane ni kona n ongora inanon raoiroin te bwakantai aei.

Ao n ana tangira ao n Arana ao n ana Iraorao te Tamnei ae Raoiroi ao I a kangai; kam na bane ni mauri!

Te Tibiika, te moan tabeka are I a kan tabekia boni karabwakia taan mwakuri n ara tabo ae e aranaki bwa te tabo ke te Botaki ibukin ara mwane ni Kiribati.

Kam rabwa bwa kam karaoa ae e tamaroa tiaki ibukin tao tera ma ngkana e eti au taeka, ao aio bon ibukin te Tautaeka. Ibukin au Tautaeka te Tia babaire, am Tautaeka, ana Tautaeka Kiribati.

I aki mwaninga naba te Tia babaire imwain ae I kanakoa are bon te boto ni marooro ngkana ko kariaia te Tia babaire taiaoka. Bwa I kani karabwaia naba taan mwakuri n ara Onaorakiae Nawerewere bwa a karaoa aia mwakuri ae moan te tamaroa ibukia Aoraki. A rang n bati n rabwa.

Ao ara kantaninga bwa a na taua teina anne ngkai ao n taai aika na roko.

Te Tia babaire N na moana au marooro ao katauai bwa N na ti okira te kaongora ae e tabekakin te Kaabong ae e nako. Are e kangai taekana te Tia babaire; bwa tangiran tataekinan te koaua n te Maneaba ni Maungatabu.

Te Tia babaire N na anga te koaua ao N na kawenea raoi te koaua inanon te Maneaba ni Maungatabu aei. Ao I a bia tauraoi naba ni kawenea te koaua iaan Maneaban Kiribati bwa aio ti taekan te

Maneaba aio. Ma e riai naba ni Maneaban nako Kiribati ke n taian social media ke bwaai ibukin te botannaomata.

Ao aio te koaua ae N na kawenea te Tia babaire, ao te koaua aio ibukin te Biira ae e wene imatan ara Maneaba ni Maungatabu aei.

Tera te koaua te Tibiika ae ko karineaki. E aki reke au tai ni marooro ma kain Tarawa Teinainano, te aba n tobwa.

N na taekina raoi te koaua, e bon aki reke au tai ao I bon aki marooro ma ngaia. Ao ibukin anne te Tia babaire, ao N nang bon kaotia ngkanne bwa ai bon au marooro. Ai bon au kanoa n tabeka

Tiaki ana kanoa n tabeka abara ibukina bwa I bon kakoaua ao I taekinna raoi are tangiraki ngkoa n te *Statement* ke tao te marooro bwa ti na taekina ikai te koaua iaon te koaua. Ao anne.

Ao I a moan kanakoa te Tia babaire ae bon au marooro ae bon ngai are I karabwaia kain abara ae Tarawa Teinainano bwa a rineai.

Ao N na kanakoa au marooro ao I kakoaua te Tia babaire bwa iai tabeman aika a kona n raonai, iai naba tabeman aika tao aki bwa a kakantaninga bwa tera au ota are N na anga.

Ao aio te moan te Tia babaire. Te moan te Tia babaire bwa I kani kawenea te kaoriori nakoia taan mwakuri n te tabo ae ti aranna bwa te tabo ni mwane ibukin Kiribati bwa a na karaoa te kaota, a na karaoa te kamataata nakoiu ao nakoia ara botannaomata.

I ataia bwa a na karaoia, bwa are kanga n te tai aio te Tia babaire ao kanga a tiki ma urekaki ara kantaninga bwa iai aika a taku bwa e rang n tamaroa ao iai aika a taku bwa e aki tamaroa.

Ma irou ngkai te Tia babaire ae N na kauarerekea ae bon ngai ao I ti kangai; I rang n boutoka te Biira ae e wene imatara n te tai aio.

Tera bukina te Tia babaire? Au moan koaua ake tao a na raonai iai kain Kiribati ngkana tao e na eti. Bwa te Tautaeka e bon aki kona ni karaoa te bwai teuana ae N na kabuanibwai iai ngai ke ngkoe are ko ongora. Anne au koaua te Tia babaire.

Ngkana tao I kairua tiaki te Tautaeka. Ai tiaki te Tautaeka ma tao ai tera.

Ngke I rineiko ao ko na karaoi bwaai ibukira aika a tamaroa. Ao kanga I ongora kanga bon angina ngkana e eti ongou a bane ni boutoka bwa iai te Tamaroa.

Bwa tera bukina te Tia babaire?

i) Ae ngkana tao e na eti au koaua iai, ao e a tia n aonikaiakaki au Tautaeka. Kabwara au bure iai. E a tia ni aonikaiakaki ao I kabwara bure naba nakoia bitineti ngkana tao e bure au taeka aio. Tao e koaua are bon arona.

Ma n te tai ae nako ao te *vat* e karaoaki iaon aongkoa te *FOB.* Ma tera ae e riki irouia taan bitineti ngkana e eti otau ae I ongo, ngaia a boni karaoa bwaai ni kabane n aron ae e a tabekaki ngkai ae te *CIF.*

Ao te *vat* e ti toka iaon te *FOB.* E aoria a boni kabwarabwara raoi kain te *Finance* ma aio otau ae uarereke. Ao tera ae e riki? Ngaia e a konaki ngkanne au Tautaeka, ara Tautaeka. Bwawa? Ngaia a ti kakabwaka te *vat* iaon te *FOB* ao ngaia I a boni karaoa au boo ma au kunemwaan ma au raa, tiaki iaon te *FOB* te Tia babaire. Iaon te *CIF.*

Ao te Tautaeka e aki anaa te *vat* iaon te *CIF.* I aki kabwaranakoa e bwati te *FINANCE,* ko a karaua ni kabwaranakoa ma aio uarerekena kain Tarawa Teinainano.

Bwa e a tia ngkai. Ae e a waaki ngkai karaoan te bwai ae te *VAT.* Ao te *vat* e ti karaoaki iaon te *FOB* ao boon bwaai ae a bane ni kuakuaki ao a karaoaki iaon te *CIF* ma e konaki ngkanne te Tautaeka te Tia babaire.

Ngaia are e rabwa te nooraba ao ke keiaki nakon ae e nang tamaroa ibuki ara Tautaeka. Bwa te Tautaeka I aki riai ngai n aonikaia te Tia babaire. Bwa tera bukina? Ao aio. I kakoaua bon mai kabin nanou raoi ao ake a raonai bwa te Tautaeka e a tia ni karaoi bwaai ibukira.

Iai tera ae n aron ae e taekinna te Minitita man te MISE. Iai terana, iai terana. I aki kan rang n katuruturui ma I bon ataia ao I namakini. Ao I a kangai ngkanne te Tia babaire.

Tera ae N na karaoia ngai ibukin au Tautaeka. Ao anne te titiraki ae toka.

Ngkana I noria bwa e rang n tamaroa e aera bwa N na aki boutokaia.

Ngaia are ngai te Tia babaire, I bon koaua ao N na kaokia riki ti teutana. Bwa te Tautaeka e bon aki kona ni karaoa te bwai teuana ae e na ribuaka iai nakoira. Ti a noria.

E teimatoa n taku te Tautaeka; boon bwaai akea te kaokoro, akea te bitaki ao anne ti a bon noria n aron ae e taekinaki.

E manga taku te taeka. Iai rakan boon bwaai ao kai ti a nora naba anne.

N na tiku ma ngkoe te tia ongora ao ngaira ni kabane. Ma ngai te Tia babaire I bon kakoaua. Ao tao ngkana I kairua iai, I a karautaeka ma ngai I bon kakoaua bwa aio n aron ae e taekinaki. Ngaia bon akea rotakin boon bwaai. Bwawa? Ao ae e a kaman kuakuaki ikai te *CIF* ngkana e eti ae I ongo.

E a kuakuakia ngkai irouia bitineti ao tera rotakira. E koaua tao iai rakan terana teutana. Ma bon te koaua bwa a nang aki bane n raka boon bwaai te Tia babaire. I a bon bubuti. Kai ae boon te ika, e raka. Boon terana? Te ibo e a raka. Bon terana riki, te were. E raka.

Bwa ngkanne te Tia babaire ngkana e eti ao ko raonai iai te Tia babaire. Ngai ae te tia karikirake I bon tangira naba ngai te raka.

Ngaia are ngkana iai te raka ao taiaoka ara botannaomata. Ti a bubutiko bwa te Tautaeka raou ma ngkami. Ti na butia bwa ngkai iai te raka ao te Tautaeka e bwati n tobwa anne.

Ti aki ataia ao ngaia e na manga kaboa mwina n te anga tera. Ane kam bon kuba ao kam na mimi iai. Ke tao e a manga kaitara n te bwai teuana ane e a manga karaoia.

Bwa ngkai I rinea te Tautaeka te Tia babaire ao I onimaki au kantaninga bwa e na tabe ibukiu. E na kabanea korakorana ibukiu ma e na ti taraia. Anne bon au koaua te Tia babaire.

N na ti kaokia riki ni kangai te Tia babaire, bwa te bubuti nakoimi ara koraki ao tao e koaua tao kain Tarawa Teinainano. Taiaoka ai tera ngkana ti kona ni karekea ae ti na manga anga tera nakon te Tautaeka.

Tiaki nanona bwa e na rang n mwaiti te bae ti na anga.

Ao ngkana ti bon taraia ao I kabwara bure te Tia babaire tao nakon au mwakoro ngai. E korakora ngai te bae I anganaki, ngkoe naba ngkoe te Tibiika tera naba ae ko anga nakon te Mwakoro.

Ngaira aikai ni kabane, ti bane n anga te bwai nakon te Mwakoro. Ao kanga ti kukurei nanora iai ao ngkanne taiaoka. Iai te anga naba ae ti kona ni karaoa anne teutana.

Ti aki nanona bwa e nang bon rang n taka bubura, teutana. Bwa te Tautaeka e bon kabaeaki riki bwa bon baena bwa e na riai n tobwaira ao e na riai n anganira bwa ti aki riai ni maeuraoi iai.

Te Tia babaire N na okira teutana are kanga I taekinna ae te Mwane ni kara. Ao e bon koaua. Bwa aio n aron ae e taekinna naba te Minitita, e bon koaua ao akea ae e kona n taekinna bwa e kairua. Bwa bon iai inanon te Betebeke ae iai te mwane nakoia kaara bon te akea.

N na ti kauarerekea. I mena i Biti n te tai ae nako ao a titirakinai raou tao n aekan te Ai Kamitina mai Tuvalu ao e kangai; e kanga n reke te mwane ni kara.

Ao I a kangai; ao kai I aki ataia. Kai tao ai bon aio ai bon nanon Kiribati.

Ao mai ikanne te Tia babaire I ataia naba bwa ngaia akea te mwane ni kara.

E a manga taku teuare mai Biti. Kam a rang n kaumwane bwa kam a kona ni karekea aia mwane Kaara. Ngai I taku; ao kai tiaki kaumwane ma e na bwakara teutana.

Anne naba ti karaoa te bwai ae te kabanea n tamaroa.

Ngaia are mani bitakin te Tua aio te Tia babaire ae te *Vat,* ao au kantaningaki ae I aki kona n raraoma iai bwa ngkai te Tautaeka e ti tauraoi ni karaoa ae e tamaroa

ibukiu. Ao anne ngai N na bon rang n kakatonga ao N na bon rang n karabwarabwa ao N na rang n boboutoka bwa e karoai bwaai ni kabane ibukiu.

Te Tia babaire N na aki kabwabwaki, N na kauarereke bwa iai aika a kani marooro. Ao I ti kangai te Tia babaire, man ana tangira ao n ana akoi ao ana iraorao te Tamnei ae Raoiroi ao ti a bia anganaki te mamauriaki ao riki abara ae Kiribati n te Biira aio, bwa aio ibukin te Tautaeka ae bon au Tautaeka. Tiaki ana Tautaeka tao antai, au Tautaeka ma ngkoe te Tia babaire. Ara Tautaeka ni kabane ae ti tangiria naba bwa e aonga ni karaoi riki bwaai aika a rang n raneanea ao a na rang n tamaroa, tiaki ibukiu ngkai n te tai aio ma ibukia baika a biribiri aikai. Anne au bubuti ae mangori nakoim te Tautaeka, ao I kakoaua ko kataia ni karaoi bwaai ni kabane. Bwa are e koaua ibukira ngaira ma riki ibukia baika a biribiri n te tai aio.

Man aei te Tia babaire, Tibiika ao taan ongora kam a taiaoka kain Tarawa Teinainano te aba n Tobwa I a butingkami bwa ti a boutoka moa te Biira aio ao ti a noria bwa ti a kataia n nor ate namakin ao ti a bubuti nakoim taan mwakuri n te *Finance* bwa kam a buokia ara botannaomata ni kaotaia riki. Ao mai ikanne e na reke te nim, te reitaki ni koaua.

Man aikai te Tibiika, ko rabwa ao are ieta ngaira. Ao ti na karaoiroaki n ana tangira. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei. Ara tia marooro ngkanne are imwina bon te Minitita n te Aono n Raina; Hon. Mikarite Temari.

Hon. Mikarite Temari: Ko aitokamauea *Honorable Speaker* ngkai ko anganai au tai bwa N na marooro iaon kanga ana kario te Tautaeka bwa e aonga n teimatoa te maeuraoi iroun Kiribati ao a na aki aonikaiakaki naba taan bitineti.

I taku bwa te *vat* e kakaongora ao kabwarabwarana ae e otinako ngkai e rang n rerei ao e tamaroa bwa bon ibukia kain Kiribati ni kabuta.

Ngaia are ko rabwa ngkai ko anganai au tai.

Tao N na moana naba au marooro n te taeka ae kangai; *'tataekinan te koaua inanon te Maneaba ni Maungatabu aio'.* I rang n boutoka ae ti na taekina te koaua inanon te Auti ni Maungatabu.

Bwa ngkana ti a nakomai ao ti a tia n rineaki, ao ti na manga nakomai n tataekini aika aki koaua nakon te botannaomata ake a rineira ao ti aki tau ngkanne n riki bwa taan kairiri ngkana ti a nakomai n anga rongorongo aika aki koaua nakon te botannaomata.

E kamimi ma e koaua te Tibiika, bwa kain te Kaitara aikekei a boutokaia ma a manga karini aia marooro ae a kataia ni kaunia ngkanne kain Kiribati iai.

Ao e tangi nanou ngai bwa a tia n rineaki nakai bwa taan kairiri man aia abamwakoro. E aera aki ira te

workshop, aera aki roko. A taui inaomataia, akea te karinerine irouia. Ao ko na kanga n riki bwa te tia kan kairiri n taai aika na roko ngkana ko aki kan nora naba te aroaro ae e karinerine. Ko aki kona n riki n anne ngkana ko taua inaomatam.

Ngkana ko taku bwa ai ti ngkoe ae ko a rang n wanawana ao ko aki kan ira te *workshop* ae e kakawaki.

Ngai temanna naba ae I rinnako n te *workshop* bwa e bon bati te mengomengo ao e bati te rongorongo ae e kangai nakoiu te Minitita ngkana kam boutoka te *vat* anne ke te Biira ao ti a mate n te kaako bwa e na rang n bobuaka.

A taku taan bitineti aikai bwa e nang bon rang n biririake boon te kaako, boon te maeu, te raiti te burawa. Kam nang bon noria.

Ao ngai I raraoma, eng ngaia tao ti na taonna ma ti na ongora moa n te *workshop* aio.

E kakawaki bwa are ngaira ae ti rineai irouia te botannaomata ao ti riai n ongo te wewete ae iai e *workshop* ae e na waakinna te *Finance.*

E aera ti aki roko iai.

Ao n tokina aio ngkai, kam anga ami marooro ni boutokaia ao kam anga kanoan ami marooro ae e mwamwana Kiribati. E bon mwamwana Kiribati.

Ti a rangi ni mimi n ami marooro. N na marooro te Tia tei mai Makin ao e taku bwa iai ana raka.

I aki kakoaua ae e na iai am raka ae e na tarau iai te Tautaeka.

Bwa n te rongorongo e kangai; ti kakoaua ngkoe te tia bitineti bwa ngke ko moan otani am kaako ao tiatinaki e rang n bubura ae ko na kabwaka. Moan te korakora ae ko na kabwaka. Ao tera? E nanoangaiko te Katitam. Ao anne ana kabwarabwara, iai te *pond.*

Are ko anganaki, te boraraoi ma ngaia ko kakabwaka teutana, teutana teutana bwa ko na aki rotaki iai.

Ko na aki rotaki iai ao ngkami kam a tibena te rongorongo bwa e na iai te raka.

Tibiika ngke e bwara ara *workshop* ao ane a bane n roko n taian meeri.

Ke a bane ni kauki aia meeri Taan tei bwa iai kanoan te workshop ane e boni bwara raoi iai nake a *vat* ao iai nake a *non-vat.* Ao bon akea te raka ae e otinako, akea te raka.

Ma nanona a bon tia n noria bwa a bon rawa ni kan kaukia ma ana bon nakomai moa n taekina ae e aki koaua nakon te botannaomata. Ao anne ae e kananokawai, e kananokawai anne.

Bon akea te raka, akea rotakin te maeu bwa e aki raka boon te raiti, tao boon te burawa. Bwa te marooro aio iaon ti ake a *vat.*

Ma ti kakoaua ngkanne a kam a otea ami karaki angina taan bitineti bwa e a waeremwe ni bwaka boon ara *refund* man te *Vat.* Ao botannaomata ao ae ti a karaka ngkanne boon te kaako bwa are aongkoa e waeremwe man te *Finance.*

Ma ane iai buokami are kam a tia n anganaki mairoun te Katitam are te *pond* arei bwa e na aki rotaki am *cash flow.* Kabwaka moa teutana, kabwaka moa teutana.

Ao te rongorongo ko na clear imwain banen te rongorongo bwa are kanoan te ririki teuana ma teuana. Anne ana kabwarabwara te Katitam.

Ma te rongorongo are kam a tia n angania kain Kiribati. Akea ngaira te *Vat* aio, tarai ngkami e a ribuaka te Tautaeka aio bwa e nang manga raka te kaako n akia kaka. Boon te maeu.

Ma ni bon etina raoi boon te maeu are ko bon kainanoia raoi, e aki rotaki.

Ma are N na bubutia riki nake aki ira te *workshop* bwa a bon tara riki kanoan te *workshop* bwa are n aia meeri.

Ao N na butia naba bwa a na teirake naba ni kabwara aia bure bwa a tia n anga te rongorongo ae e kairua nakon te botannaomata.

Bwa ngai I kakaea te raka, ao bon wareki I kaukia ao bon au meeri naba aio. A bane n roko n *distributed* ngkai imwain ae ti na maroroakinna.

Nanona ngkana aki kan kaukia, ke kam kan kaukia ma kam bon rawa bwa kam na anga te marooro ae e kairua nakon Kiribati. Kam aki tau riki bwa taan kairiri ngkami.

Ngaia are e kakawaki te ongotaeka ni irakin te *workshop* ae karaoaki nakoia Taan tei, bwa ngkana ti iria ao ti kaotia naba bwa ti kamangorira. Ti aki kabotoira bwa tera ngaira bwa e kakawaki te bobonnano ao e nanorinano.

Ao ti a tara ngkai te marooro man te Kaitara a kabuakaka ni kamamaraa aia mwakuri nake ti onimakinia n te Katitam, te *tax* ao n te *Finance.*

E nang tikiraoi te Tibiika, e nang tikiraoi.

Ao ngai ngkanne temanna ae N na oki ao N na tuangia kain Kiritimati. Ngkana a karaka aia boo bitineti, a mwamwanai ngkami bwa bon a bon karaka ma akea rekerekena ma te *vat.*

Ao e bon eti ao oti man te *workshop* bwa bon akea, bon akea.

Ke a bon kamatebwaia te *vat* ao *non-vat*. Ao anne bon te *formula* are kam anganaki, ma ko bon ti kaoka are e anganako te Tautaeka ao tao ko manga bon ti kaokia.

Ao e nga ae ko tiatinaki iai ngkanne. Bwa are e a manga bon oki ana bwai te Tautaeka.

Ngaia are kanga ti bon aki kan teirake bwa ti nora raoiroin te *workshop* bwa e a rau Kiribati iai, ma aongkoa ti na oki ao ti na kaongora n tamaroana.

I a karabwa te Minitita man te *MISE* ae bon ngaia naba te aomata ae e bon bitineti, e a ngae ni bitineti iaon Kiribati.

Ao e rabwa ana kamataata iaona moan te tikiraoi, ao ngke e kamataata ao a bon konaki naba nake n te Kaitara aikekei bwa are anne ngkanne konakia bwa are aki kamatebwai moa.

Ma ngkana a bon kamatebwai Tibiika, tao a bon kan anga te rongorongo ae e bwakee nakon te botannaomata.

Ngaia are ti kangai; e taku te marooro are e taekinaki man te Kaitara n te *statement* 'tataekinakin te koaua inanon te Auti ni Maungatabu aio'. Ao antai ae aki tataekina te koaua? Bon ngkami kain te Kaitara.

Ngaia are au marooro e na uarereke bwa I ti kan katerea bwa e tamaroa irakin te *workshop*. Tai taua inaomatam bwa are e bongana bwa ti na anga te rongorongo ae eti nakon te botannaomata.

Ao ngkai ngai temanna ae I a kukurei bwa N na oki nako Kiritimati ao n tuangia, kam aki aonikaiakaki n te *vat.* Ai bon taan bitineti ngkanne ae a boni karakai aia boo.

Ma ngkana a kangai nakoimi; bwa e a raka boon ara kaako bwa e waeremwe bwakan au *vat.* E kairua te rongorongo anne, e kairua. Iai te *pond* are ko a tia n anganaki.

E nanoangaiko naba te Tautaeka, e nora am kainano bwa are ko aki kona n *pay* te *lump sum* ae bubura.

E nga am nikira ae ko taku bwa e na tarau iai te Tautaeka. Bwa are ngke ko otana am kaako, e nora kainanom te Tautaeka bwa are e na manga iraua te ngaa ae e na kabwaka ngkai.

Ao ngaia are ko a kawara te Katitam n ana taetae te mataniwi n te Katitam, iai te *pond* ae kam anganaki. Ao ko kona n uaatabeuaia tabeuaia bwa ko na maan ni karokoa e raka naba am bitineti.

Ngaia are aio kanoan te marooro ae e uarereke te Tibiika, I aki kani kananaua riki. Bwa e a bon tia ni kaira raoi nanou kanoan te *workshop* ae e bon tamaroa.

I kaoka riki au kakaitau nakon tariu ae n te MISE bwa ngkai bon te tia bitineti ae bon honest ni kamataata nakon te botannaomata. Ngaia are ti a karabwa te iango ngkai iroun te Tautaeka bwa e nang akea ngkanne bwa e nang tiati iaon tao *CIF.* E aera ti na aki rinnakoia ni kakoaua ae kam boutoka anne. E riai n rinnako Kiribati nakon anne, ma I taku bwa e nang kakawaki ae ti na tataekina te koaua inanon te Auti ni Maungatabu aio.

Ko aki tokanikai, ko aki kona n anaa te kai n tekateka ae rietata ngkana ko angangania aomata te rongorongo ae ko mwamwana Kiribati.

Taan tei naba aikai ni kabane ti bane n ata anuan temanna ma temanna ao ngkana ko aki kan ongongotaeka n iri babaire ake a taraia kain te Auti ni Maungatabu aio, ngaia aika a na katekatekako ao ngkana ko aki. Ao ko bukinibaia ko aki kan raa. Ngaia are ti a bon aki kan rineiko. Bon akea nnem, ko a bon tangiroa naba mani kakarenarena ma antai ae e na kubariko.

Anne aekaki ni waaki ngkana ko aki kan karinna. Are e bon taku naba te Baibara, karaoa ane ko tangiria bwa e na karaoaki nakoim. *Do what to others what you wanting to do to you.* Ao anne raoi.

Ma ti kakaitau ni kanoan te bwakantai aio riki ni kanoan te Biira ae e tamaroa te *vat.* I taku bwa a na ongo kain Kiritimati ngkai.

A na ongo bwanau bwa a na aki rotaki iai ni boon te maeu. Bon akea te bae e rotaki iai te maeu, ma ai bon aia karakaraka taan bitineti ao a otei aia karaki ao ti na tiringa naba aia karaki.

Ngai naba temanna ae kanga I kanamakinna Tibiika bwa iai ngkanne taan bitineti ake a karabaia aike a rawa ni kabwaka aia *vat* ao a nako tao ni kaunia Taan tei tabeman. Ao nakai a bon aki ongotaeka ao e aera ngke a na karabaia ngkoa.

Ngaia are n tabetai iai tabeman bitineti a manga bon tiakana te botannaomata.

A bon aonika te botannaomata ao a manga kekeweia te botannaomata. Ao te Tautaeka aio e na karaoa te *vat* ao ngkanne ngaira ti nang kabirirakei bwa ngaia aki kakabwaka aia *vat.*

Ma I taku bwa e aonga n eti te marooro bwa are aio bon ti iaon te *vat* ae e aki rekereke riki ma te maeu.

Ti bon koaua ngaira aika ti mena n te Tautaeka ngkai. Ti kakoaua bwa ti tataekina te koaua bwa akea rotakin te maeu man te Biira ae e karaoaki aio ngkai ae e katamaroan te *vat,* bon akea bon akea.

Ao ngkana a taku bwa antai ae a keweira. Noria ao taraia bwa e bon etiruru kanoan te waaki aio.

Ngaia are I aki kananau te Tibiika, e a kani boo au tai ma te bae e kakawaki tao ai bon te kabanea naba ni bong aio n ara Auti n tei aio ao tao ti a manga kaitibo n ananau te maeu inanon Aokati.

Ma tao e bon kakawaki naba bwa ti na bon teimatoa ni kakaitau nakon am Kai n tekateka, nakoia taan mwakuri ni kabane. Akea tokin te tamaroa, ma I taona tabon inam.

N na katokaki iaon am kai n tekateka anne n uarokoa te Auti ni Maungatabu bwa bon te kabanea riki ni mimitong iaon te Betebeke naba ae e na bon kanganga te

rinnako ikai. Bon ti nake a kariaiakaki ao *member of parliament*. E aonga n ae e bon tonu raoi ao e tamaroa raoi ara Auti ni Maungatabu aio.

E noraki te bae e a tia n tia, ni karaoaki n am tai ngkai ao ti noria bwa e bon tamaroa.

Ngai temanna ae I rang n kakamoamoa ae I bon tangira te eti ao te riai n taainako.

Tia a course, ti a rinnako ma ara *course.* Ngkoa aki kauniwaenia aomata, a kamangora te tabo. Bon angina kain te Kaitara ma ngkeke ti moan Tautaeka ao a bane n rawa ni kaunia, a raw ani kooti ao a rawa n raa. Ao e a ngaa ae karineia iai aia botannaomata, ma are te Auti ni Maungatabu bon karineakia naba ara botannaomata aika a rineira.

Ngaia are e rabwa am tamnei, I rang n boutoka te iango anne bwa e na bon bura ieta. Bwa are kanoan ara marooro nakoia aomata ao kain Kiribati e bura ieta te Auti ni Maungatabu.

Ao ngkana e bura ieta, bon karokoa n te kabanea naba ni bura ieta e aonga ni bon bubura a naba te I-Kiribati n noraki bwa bon iai te Auti ae ti atonga n ara *theme* bwa e Mimitong. E mimitong. Ti atoatonga n taainako e bura ao e mimitong. Ao N na bubutiko naba bwa are bon te mata ae taraia aikana a kauniwaenia n te *slippers* ke aera. Kaotinakoia ao tao katamaroa riki.

Ti noria bwa e a rerei ao e bane n tamaroa. Tao ai bon aia katekeraoi kain te Nati ni Kiritimati nakoim te Tibiika ma am taan mwakuri ni kabane.

Ti a katekeraoia naba inanon maenakora aio. Ti bia kakawakinaki ni kabane ao ti bia mamauriaki ao ti a manga bia kaitiboaki ma ngkoe ao kain am aobiti inanon am tai are ko a tia ni manga katanoata naba are aongkoa inanon Aokati.

Ti a katekeraoira ni kabane, Ngkana iai buren te marooro ti a kawenea bwa te kabwara bure ao ti a katoka naba iai ara bau are bon ana bau Kiribati are te mauri, te raoi ao te tabomoa. I aki bibirinako man ana bubuti au Tama Martin are i Tabuaeran. E tutuangai te Tama Martin bwa N na anga n taainako ana onimaki te Katorika are ti na bwabwaina n taainako. Are te tangira, te onimaki ao te kantaninga. E kakawaki anne iroura ni kabane. Ti na bwabwaina te tangira, te onimaki ao te kantaninga n taainako. E rabwa ao I toki ikai *Honorable Speaker.*

Tibiika: Ko rabwa te Minitita, te *point of order* iroun te Kaitara.

Hon. Tessi Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika. Tao 3 au *point of order* te Tibiika.

I ti kan kaeti kanoan au marooro ake e taekin te Minitita.

i) te kabuakaka. Ma I taku bwa akea te kabuakaka n ara marooro ao tao e aki rang n kabwarabwara bwa

e nga raoi ae tao e aki eti ae kawenea.

ii) te bwai are e katoto are ti anga tiaki taekan te raiti bwa te raiti ae aki *vat* ma te tioka. Ao iraua mwaitin boona n te *FOB* ao te *CIF*. Ti ngaia anne ao aikai are e rang n mataata, ma I taku bwa e kairua ao e aki kawenea ana koaua.

iii) Are ko ataia bwa e aki toki ni mwamwaneweaki; kam aki ira te *workshop.*

Ti karautaeka n ae e nako bwa are ti bon aki ataia ae iai te *workshop* n te Kaonobong bwa are e aki katanoataki ikai.

Tiaki nanona bwa anne, ma I taku bwa nnen raoi te marooro bon aei. Ao ngkana iai otam ao e nang kakawaki ae na kamataataki ikai. Tao ti anne ae e nang kakawaki bwa te tabo aei ni marooro. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Leader n te Kaitara, ara tia marooro ngkanne are imwina. Te Minitita n te *Labour;* ae Hon. Auria Kitina. E nakoim te Minitita.

Hon. Auria Kitina: Ko rabwa te Tibiika. Ao imwain ae ti kanakoa bwanara ni mwaitoron te bwakantai aei ao ti a manga tabeka te bwana ni kamauri. Ngaira Unimwane, Unaine, kain ara abamwakoro ae Makin n reitaki ma raou n Tia tei ae karineaki. Te kamauri nakoim te Tibiika ae ko karineaki, te Beretitenti, te Kauoman ae kam karineaki, Minitita aika karineaki, te Leader n te Kaitara ae karineaki ma Taan tei ni kabane ao ai taan ongora ni kabane n te tai aio. Ni bwanan te maeu ao te marurung ao kam na bane moa ni mauri!

Te Tia babaire imwain ae I kanakoa au marooro iaon te Biira aio, I a rimoa moa n tabeka te bwana ni kaitau nakon te Kauoman ni Beretitenti ibukin ana Biira ae e uotiarake n te tai aio n reitaki ma ana aobiti ibukin kataauraoan te Biira ae moan te bongana aio.

Honorable Speaker, I taku bwa aio te Biira teuana ke tao te onono teuana ae moan te kakawaki nakon te Tua iaon te *Vat.*

N aron ae ti kakoaua te Tibiika, ao te bwai ae te *Vat* bon te bwai ae e boou ngke e moan karioaki kabonganakina iaon abara ae Kiribati.

Inanon mwakurian te Tua aio ao e noraki bwa iai bwaai tabeua aika aki rang n turuturu ke n aki rang n mataata raoi inanon te Tua ae te tua aio. Ao tabeua tao a bon aki naba iraki nanona, ngaia are te onono iaon te Tua aio ae te *Vat* ao ti tebo bwa ti bon nora riaina ao tamaroana n te tai aio.

Te *vat Honorable Speaker* I taku bwa bon ana bwai ni mwakuri te Tautaeka ae e rang n kakawaki. Teuana ibukin karakakin riki ana kabanemwane are e na buoka butin ana waaki te Tautaeka ibukin ana botannaomata.

Ao ngkai ti a bane i mena inanon te bwai ae aranaki bwa te *digital age* ao I taku bwa e bon riai naba n uarokoira nako iai n ara Tua ibukin te *Vat.*

Ti karabwarabwa bwa n te onono aio ao a bane ni karinaki bebwa aika a irekereke ibukin karinakin kaako bwa a na karokoaki te aro n rabakau aika boou *(electronic copies)* ao I taku bwa e na kona n anga naba te tamnei ae itiaki iaon te mwaiti raoi ibukin boon kaako ake kaokaki nako Kiribati irouia irouia taan kao kaako.

Honorable Speaker, n te onono naba aio ao iai naba karinakin te kibu ae boou iaan te Tua ibukin te *vat* ni kaotia bwa te *vat* iaon boon kaako ake a otanaki mai tinaniku, e na karokoaki iaon te *CIF* n aron are e mwaneweaki n te tai aio.

Te onono aio are e na kabaea te tia otana te kaako bwa a na tabeakini boon kaako ake a karokoi n Ikotaki ma boon kantokan kaako nakon te *board of distribution* ao te *insurance courage* are iaan te *CIF* ao tao n Ikotaki naba ma taabo ake a tutuoi kaako inanon mwamwananga man te tabo teuana nakon teuana.

N otau ae memere Honorable Speaker, ao te onono aio e na bon anga raoi te ware ae e itiaki riki iaon ana kabanemwane te bitineti teuana ma teuana are e na kona n anga te ware ae e itiaki ibukin boon kaako ake a otanaki mai tinaniku ao man anga naba mwaitin karekemwane ae e bon riai n reke nakon te Tautaeka are bon ana mwane te botannaomata mani kaoakin kaako mai tinaniku ke man te *Import.*

Teuana naba *Honorable Speaker* tao ibuakon te onono, boni karinan te *inservices* bwa ana *vat.* Ao e rang n eti aio bwa te *vat* e bon riai naba n *apply* nakon kaako tao *services* mairouia bitineti ake a otani kaako mai tinaniku.

Inanon naba te onoo *Honorable Speaker* ao iai naba katuaa aika a kaotaki naba inanon te Tua ngkana aki iraki tua ibukin bebwa ni kakoaua iaon te *vat* ake a kainanoaki.

Te onono naba ibukin te Tua ao te taua ni mwi ao *compliance* nakon te tua ibukin te *Vat* a rang n kakawaki *Honorable Speaker* ibukin mwakurian ao waakinan te Tua iaon te *Vat* iaon Kiribati.

Iai te Kibu teuana are e karinaki naba ibuakon te onono naba n te tai aio. Ao aio are bon 58A, are kaotia bwa boon ana tenta te Tautaeka e riai naba n Ikotaki ma te *vat.* Ao I rang n boutoka te onono aio Honorable Speaker n te aro bwa bitineti ake a *vat registered,* a na bon angaraoi naba aia ware aika a itiaki ibukin te tenta.

Tao aikai au marooro tabeua *Honorable Speaker,* ao te Kauoman ni Beretitenti ma kain ana tabo ni mwakuri ibukin uotakin te Biira ae moan te kakawaki aio, are I kaotia naba ikai bwa I a boutokaia naba n te tai aio.

Aikai bwanau tabeua *Honorable Speaker,* ngkai ai bon te kabanea ni bong aio. Ti a bane n reita te bwana ni katekeraoi nakoimi ni kabane ara koraki.

N te tai aio ngkai bon ara kabanea ni bong aio, ara katekeraoi ni kabane ngkai ara kabanea ni bong ni bowi aio ao ara bwai te mauri, te raoi ao te tabomoa. Ko rabwa *Honorable Speaker,* ao I a toki ikanne.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita. Ti a nakon ara tia marooro ngkanne are imwina bon te Minitita man te Botaki ni Kuakua; Hon. Booti Nauan.
E nakoim te Minitita.

Hon. Booti Nauan: Ko rabwa te Tia babaire. E rabwa ngkai e reke ara marooro iaon te Biira ae moan baan te tamaroa aio.

Imwain ae I waaki ao ti a bon karabwa moa te Kauoman ni Beretitenti ma ana taan mwakuri ake a tia ni baronga aron karaoan ae moanbaan te tamaroa aio.

Te Tia babaire are e a bon tia ni bane ana kabwarabwara te Kauoman ni Beretitenti iaona ao ti na aki okiokiria.

A na uarereke ara marooro. Ma te bwai are e kateirakeai te Tia babaire kanga bon taran te bwai ae te angabwai tao te *vat* ke ana tiati te Tautaeka iaon aia mwakuri bitineti ni kaobwai mai tinaniku, ao are e a karekea mai iai te Tautaeka.

E koaua te Tia babaire, ao ti na kaoki moa ara taratara nakon tain te Baibara.

Te bwai ae te angabwai. E a kaman waaki te angabwai te Tia babaire n aron marooro naba ake mai imwaina.

Ngaia are n tokina ngke a nang kamwanea Iesu nakekei Bwaretaio ma Iutaia ao a uota te mwane nakoina; Iesu ngkana ti aki angabwai? Ti aikoa roko i karawa tao ti na bwaka i Mone ke ti na aera?

Ao Iesu e taku; aau bwa tera te bwai anne. Kanga tiaki angabwai tera raoi ae e na reke nakoira Iesu. Ao kani kangai te bwai anne. Ma are anganna te mwane bwa a na kamwanea.

Ao Iesu ao e anaia ao e taraia ao rairairia ao e taku; antai tamneina iaon te mwane aio? *Willie Tokataake.* Kabwara bure bwa are N na mwaneweiko te Tibiika bwa are kanga ngkoe ara boto ngkai. Ao kam bon aki nako n angan Willie Tokataake ana bwai ao ti nang irana te bwai aio. Angan Kaitara ana bwai ao angan Iesu ana bwai.

Are nanona e tuangira naba Iesu kanga nanon kibun te Baibara aio bwa bon iai te angabwai, e bon riai n iai te angabwai. Waakina anne ao tai tabetangai ao tai kamwengauai ma te bwai anne.

Bon nako angan Kaitara ana bwai n arona ane e baireaki te Tautaeka n

Roma ao ngai bon anganai au bwai are I tangiria.

Ti a karababa riki te marooro te Tia babaire ao ti a manga uringa te aine are e kainano neiei. E nakon te temporo ao neiei akea buna bwa e kakaki. E aki e a tia ni mate bunate *widow* ao e a nakonako ao e nang nanomaraki ao e anaa ana mwane ae 2 ao e Karaba ao kanga e mama n angabwai bwa e uarereke ana mwane. E a Karaba naba ni karea nanon te tabo ni karemwangko ao Iesu ma ana abotoro n te tai anne a mena n te temporo ao e taku Iesu: kam ata are e anga te aine arei. E bubura riki ao e korakora nakon are anga aomata ae a kaubwai. Bwa tabeman ake a kaubwai a kamoamoa. Imwain are a nang karea te tabo ni karemwangko ao a taratara nako moa, ao ngke a noraki ae kanga a tarataraki ao $20,$40,$60,$80, ao taian $50, taian $100.

Kanga boton te iango aikai te Tia babaire e kangai; te anganga ma nanom ni kamoanibwaia te tangira ao te koaua e kakawaki riki nakon are ko na anganga ao ko na kantiroaki.

Buokaia kainano n ae e bon reke iroum e rangi ni kakawaki.

Te Tia babaire e koaua e mwaneweaki ni marooro ake mai imwaina bwa te bwai aio e rang n kakawaki ao a bane ni karaoia Tautaeka ni kabane, Tautaeka n Inaomata, Tautaeka n raa. Bwa aia anga ni karekemwane ibukin kabutan aia waaki.

Ngaia are e na bon iai bwaai aikai bwa anne ana anga ni karekemwane te Tautaeka.

A bon rang n nanokawaki nanora ao a kubanako te Tia babaire ngkai ti ongo bwa ngaia te *vat* are e karaoaki mai imwaina iaon te *FOB.* Ngaia nanona kanga e tara riki ni uarereke bwa ngaia taan tia bitineti a manga bon karaoi riki aia tiati n anga aia *vat* imwina te *CIF.*

Ma are e aoria te Tia babaire bwa te bwai aio te Tia babaire ti na kaoka ara marooro aio nakoia naka a kaubwai ao aron bwa aki tatauraoi n anganga ao n aron are a mwemwe marooro mai imwaina; kakaraoan te koaua ao tataekinan te koaua.

Ti a bon katikua nakoia bitineti ao e oki naba nakoira n te kibu n taeka are e kangai; *te Atua e noori bwaai ni kabane ao e atai ara iango ma ara waaki ni kabane.*

Ngaia are ngkana ti karaoi ara waaki n aonikaia te botannaomata ke n aonikaia te waaki, tao ti kona ni birinako mai iai ma te Atua e noria.

Te Tia babaire tao e na mwemwe te titiraki ikai are e na kona ni kangai tabeman; ao ngkana e a karaoaki aio te Tia babaire e nang bobuaka te kaako. N aron ae ti ataia te kantaninga bwa te mwakuri ae e na karaoaki aio e na ti kabatia ao ni kakorakora riki ana anga ni karekemwane te Tautaeka ibukin ana *revenue* ma ana akea rekerekena ma boon te kaako.

Bwa te kantaninga te Tia babaire n ana *equation* te *vat* e tiatinaki n te *importer* n te *vat.*

Ao te *importer* anne e a manga kabonakoi ana bwai ni manga karina te *vat* iai ni kaboa mwin are e tiatinaki mairoun te Tautaeka.

Tao te boto n iango anne, kanga e rang n *simple* te *equation* aio. Ao ngkanne e a manga kangai; ao ngkanne *retailer* ake a kaboi aia bwai mairouia nakai. Ao ma are buokaia ngkanne te *mark-up* ao e tiatiania te *control price.* Ngaia are n tabetai aomata a manga bon kabirirakei aia boo iaon te *control price.*

Ngaia are kanga ti noria te Tia babaire kanga a na akea te bwai ae e na rotaki iai, ma te bwai ae ti nang kamoamoa iai bwa ngkai e a uotiarake te Kauoman ni Beretitenti are boni ngaia ae te tia tararua aron ana karekemwane Kiribati ao e noria ma ana taan rabakau bwa aio teuana ae e na kabirimwaka aron te karekemwane, ao ti na *dispute* nako iai bwa kanga ai bon baikara ana bebwa.

Ao are ngkana arona bwa iai aia kairua nakai, e a manga noraki nakon te tai are imwina ao a na tauraoi ni kerikaki te koraki aikai.

Ma ngai n aron au taratara n aron ae e a tia ni mwaneweia te Kauoman ni Beretitenti ae e a tia ni karaoaki aron te marooro iai, ao I taku bwa e rang n kabanea n tamaroa.

Te Tia babaire ngkanne te bwai naba teuana ae e karekea teirakeu kanga bon taran aron te iango ae te karekemwane ke ana karekemwane te Tautaeka iaon kaako ake a kaboaki ke a otanaki mai tinaniku.

Ngai ngkanne N na tarai itera tabeua ake kanga a bwaka iaan te bwai ae e aranaki bwa taian *shipped goods* ao bwaai riki tabeua aika a karekea. Kanga tera raoi kabwarabwaran bwaai aikai. Baika ti bon aki raa, ngkana akea ao ti na bon maeu. Ao teuana mai ibuakona te nangkona.

E aki rin te nangkona iaan te *excise tax.* Tao e na manga taraki naba aio, bwa ngkai ti bon tara aron ana waaki teuae te Nangkona. Te Tia babaire kanga e roko te taeka are e roko n taabo ni kabane. E oroi tabuki ma rengerenge. E katoai maninginingin te aonnaba aika 4 aikai. E katoai maningining nako Kiribati. Ko roko ikanne te nangkona, ko marooro ikanne te nangkona. E a bon karautaeka kabonganakin te nangkona.

Ngaia are kanga tao N na karekea ngkai bwa katinetinean au marooro nakon te Kauoman ni Beretitenti ma kain ana Botaki ni mwakuri, ana taan rabakau.

Ngkana a tara te bwai ae te nangkona bwa e na riai naba n taraki arona. Te Tia babaire n reitaki ma anne ao iai ngkai te waaki ane e waakinna ara Botaki ni Kuakua n reitaki ma te Tautaeka. Ao e waakinna ara Botaki ni Kuakua bwa e na mwakuri te bwai aio ni parallel ane e waakinna ngkai

kanga aongkoa te boto n iango iaon te Komete teuana ane e kateia te Auti ni Maungatabu ibukin taran aron katean te rabwata are e na kona n uota te karekemwane nakon itera ni kabane ake a na rekereke ma ana kabanemwane te Itera ni Kuakua.

Ngaia are e a karinai te marooro te Tia babaire are I kangai; e a bon roko naba te tai are e na waaki te *vat* ao e na waaki naba aron te tiati n te *tax* iaon itera ni kaako tabeua ake a bon aki kainanoaki. Ao itera ni kaako aikai ake a karekea te kanganga nakon marurungin te I-Kiribati.

Ao teuana mai ibuakona eng, tao ti kona ni kangai te moko. Ti kona n tara tao te nangkona. Ngkai e a bon rang n tiraua te aomata ae e nangkona. Ao n au Botaki ni mwakuri ae te Kuakua ngke ti nako Butaritari n te tai ae nako ao a karaoa aia tutuo ao e nang rawata ae iai aorakina ae e rekereke ma kabonganakin te kava.

I taekinna ikai te Tia babaire ae kabonganaki te kava, bwa ngkana ko kabonganai bwaai aikai in *moderation,* are e bon tau ao e raoiroi.

Ma ngkana e a rang n riao n aron are kantaningaki ke nakon are e na kona rabwatam ni kaitara korakoran te *drug* anne, ao anne ngkanne e aki ti rota marurungin te aomata bwa e rooti naba marurungia kain ana utu ao kain rarikina naba.

E matu te aomata te aoa 5.00pm ao e a matu naba ni karokoa tao manga te aoa 4.00pm n te bwakantai ao e uti. E kabururu ao tao e mamaka ana moko teutana ao tao e kakariki teutana ao e manga boo 5.00pm ke 6.00pm, e a manga moan nakon naba te bwaa n nangkona ao e a manga tiku naba n te bwaa n nangkona ni karokoa manga te aoa 5.00pm naba n te karangaina.

Ao e taku aia taeka ngkana e a ruru te aomata. E a ruru, akea ngaira ake ti mena. Ah akan te maeu naei kuriko, kuriko.

Ti na kabaitira bwa e a maeu raomi aio.

Ma n te koaua ni koaua e a bon boitin te rabwata, ngaia are e a reke aekakin *reactions* akanne.

Ao ngaira iroura ngaira I-Kiribati, ti na uaiakina te aekaki anne ni katoa bong. Ao anne e rang n dangerous nakon ara *health.*

Ngaia are I ata ngkanne te tai aio ao tao I a katinetinea ni boboa rangan te Kauoman ma ana taan rabakau bwa a taratara te *concept* aio ke te iango aio. Ao ti a tenaingibwebwera ngaira kain te Onaoraki ao kain te *Tax,* ao kain te Katitam bwa ti a tara te itera aio.

Bwa ngai temanna ae I kakoaua ae ngkana ti moantai ni katea te rabwata teuana.

Iai te rabwata teuana i Aotiteria n aba tabeua ae e tia ni kateaki ae aranaki bwa te *Victoria and National*

health foundation ao a na karekemwane te *foundation* aio, e karekea man te *extra tax* iaon taian *sim good* ao man te *Tax.* Ke te karekemwane are e reke anne ao e tauaki n teuana te bwaketi ao e kateaki Kometen te *Foundation* anne.

Bwa ngkana ko a manga kainanoa te mwane ibukin am *activities aika a healthy. Te sport* te *workshop,* tera. Ao ko kona n *apply* nakon te *Foundation aio* bwa e na buoka ngkanne am karekemwane. E na kaboaki am reirei ma am waaki are e *healthy* arei ibukin kateimatoan te marurung.

E a roko te tai te Tia babaire ae ti na riai naba n tara aio. Ngaia are I a kareketai n te tai aio bwa I a karibwa irarikin te waaki aio, bwa e na roko te koaua are e kangai. E na kangai te I-Kiribati. E aera e a bobuaka te moko, e aera e a manga bobuaka riki te biia. E aera e a manga bobuaka riki te matoatoa. Ao e na kangai te kabwarabwara. Bwa are n te ririki ae nako, e tiku n arona boona arei bwa ti te *revenue* are e reke mai iai te *tax ao* e anganaki ana *revenue* te Tautaeka.

Ao ngkai e a manga karakaki riki 1% iaon taian *goods* aikai ni kabane bwa e na kanoaki te *foundation* ae e nang aranaki bwa te Kiribati *National Health Fondation.*

Ngaia are e kangai ngkanne te koaua, ko na bon *drink and smoke as much as you want ma n te same time.* Ko *contribute* nakon te risk ke te kanganga are e na reke iroum ngkana ko Aoraki.

Ko nang bon *contribute* nako iai. E na roko ara *diocese* te Tia babaire, e nang *expensive* kabutan te *diocese* ke e riai n iai te aekaki ni *foundation* aio. Bwa e na kona n *provide* te *funding as sustainable* ao a noria ara *donor partners* bwa te iango ngke ti nora te iango ae raoiroi.

Ao tao ti kona ni kawakawanakoa riki ara *tax* aio nakon taian *luxury goods.* N aekakin te *Oreo,* te betiketi, *ice cream*. Bwa ngkana ko aki *ice cream*, ko a mate. Ti a karaka .1% te *ice cream.*

Ti a katikui aikai te Tia babaire bwa kanga katinetinean ara iango ao ara waaki raon ae e a manga kakanoa te bwaketi teuana ae e na kona n raa.

Ao e na kakaeaki te *donor* bwa a katea aia *diocese clinic* ae e rang n *expensive ana operational.*

Ma ngkana akea te *donor* ke raraora ke ara *partners* man te *National Health Foundation. That* a I-Kiribati *smart move, a clever move.*

E na *continuous* aron aia *support ara partners* n aron aei.

Ngaia are I a karina aio. E rabwa uotakirakean te onono aio. I a karibwaa aio irarikina. E nambwakeketi te Biira aio, e rarabwa.

Kam rabwa kain te *Tax,* kain te *Finance* ao te *Customs* n ami Biira

ae moanban te tamaroa aio. Ao I a kareketai naba n bubuti bwa ti a mwakuri ma ngkami ni katenai ingibwebwera iaon are e nang kakawaki arei.

I a taua naba rangan te Kauoman aio.

Man au marooro aikai te Tia babaire, ti a katoka iaora te mauri, te raoi ao te tabomoa n reitaki ma ana bau te Teniman n temanna. Ngkai ao n aki totoki. Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita. Ao ngkai ai bon akea ae e kani marooro, N nang kaokia nakoim te Kauoman ni Beretitenti bwa ko a sum up am Biira. Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: Ko bati n rabwa te Tibiika ae karineaki. Imwain ae I waaki ni karaoa au *sum up* ao I a bon anga moa bwanau ni kakaitau nakoia taan taetae ake a tia n anga bwanaia iaon te Biira ae e rang n kakawaki aio ao moamoa riki te boutoka ae e a tia ni kaotaki n ami itera aika uoua.

Ao bon au kakaitau naba nakoia tao nake tao aki rang n boutoka te Biira aio, ma au kantaninga bwa imwin taian kabwarabwara ao taian marooro n aroia taan tia taetae aika a tia n nako tao e na manga reke buokan riki te kaota nakoina ao tao te kantaninga bwa e na manga bon okiria ana botannaomata n angania riki te kamataata.

I karabwaia naba Minitita ake a tia n taetae n reitaki ma te Minitita n te Onaorakiare e a bon ngaia te kabanea n taetae are a tia naba n anga aia boutoka ae e nang mataata ao a kataia naba ni buoka aron te kaotaota iaon kanga te bae taekan te *Act* aio.

Bwa ti bon kakoaua bwa kanga bon te bae e rang n *technical.* Kanga n tabetai e bon kanganga ae ko nang bon ota naba n te moantai.

Ao ngkana kam bon nora te *Act* anne are bon te *original act,* ao n Ikotaki ma te onono kanga e bon rang n ananau. Kanga e bon tangiria bwa ko na warekia tao iraua am tai ao tao e a tibwa reke te ota.

Ngkanne n te tai aio te Tibiika ae karineaki, ao tao N na bon manga kataia riki te kamataata teutana ngkana e na ibuobuoki riki ao ni kaekai taian titiraki ma taian raraoma ake a tia n tabekaki irouia taan tia taetae n aia tai ni marooro.

Tao e koaua kanga bon teuana ae kanga e bon katuruturua te Leader n te Kaitara ao kain ara itera aika tabeman, kanga aron aia nano uoua iaon ae e na aki raka te boo ngkana arona bwa e a kabonganaki ke tao iai te bitaki man te *FOB nakon te CIF* are e na karaoaki iaona te *vat.*

Tao bon kaekana naba ae e uarereke kanga e bon kangai; bon akea te raka ae e na reke. Bwa bukin tera? Ibukina bwa teuana, e aki raka te *vat.*

2. E aki raka te *basis* ke e aki bitaki aron aia karao boo taian bitineti. Bwa are n aron ae a tia n taekinna

taan tia marooro. E ngae ngke e kabonganaki te *FOB,* te katei boo irouia bitineti a karina naba te *cost insurance and freight.*

Ngaia are kanga e kuri n *artificial* kabonganan te taeka ae *FOB.* Bwa n te katauboo irouia taan *importers* ngke a karaoa aia boo nakon te mwakete ao a *include* naba are te *insurance* ao te *freight*. Ngaia are kanga e kuri n rang n *mean English* te taeka ae *FOB.* Bwa n tain are te katauboo raoi ke te kateiboo taian bitineti a kabongana te *CIF.*

Ao e bon eti, I rang n boutoka ana taeka temanna te Tia tei ae karineaki mai Tarawa Teinainano Hon. Tebuai Uaai, are kanga bon iai teutana tera. Ao tao N na taetae ma *we been respect.* Kanga bon iai te mwakuri n aonikai teutana bwa ko tiatinaki te *vat* iaon te *FOB.* Ao ngke ko a nako ni karaoa am *vat,* ko a kabongana te *CIF.*

Ngaia are kanga bon akea te bitaki bwa ngke arona bwa iai te raka iaon te vat ao e raka ke e kaokoro aron te katauboo bwa akea ngkoa te insurance ao te freight mai imwaina ao tao e eti ngkanne e na iai. Ma are e a kaman rin bwaai akanne e ira te bitaki man te *FOB* nakon te *CIF.*

Kanga bon akea te okoro bwa are a bon kaman kabonganaki baikana uoua akanne n aia kateiboo taan bitineti. E ngae ngke te *vat* e tiatinaki iaon te *FOB.*

E eti ngkanne ae e taekinna te Tia tei ae karineaki mai Kiritimati temanna bwa are e koaua bwa are ti te bae e kaokoro ngkanne. Bwa iroun te *importer,* e a raka te *vat* are e nang kabwaka are te *entry at board.*

N te tai are e moan roko iai te kaako mai tinaniku, ao imwain ae e anaa ana kaako man te Katitam e nang *pay* ngkanne te mwaiti ae e a bubura riki bwa are e a *calculated* ngkanne te mwaiti anne iaon te *CIF* ao tiaki te *FOB.* Ao e bon eti bwa are ngkana e bubura te *basis* are ko mena iai ao e na bon riai ni bubura te mwaiti are e na otinako.

Ma ti uringa bwa are n tokin te tai te mwaiti anne e na manga bon kaokia te tia bitineti ngkana e kabonakoi taian kaako akekei inanon 3 namwakaina.

Ngaia are nanona e ngae ngke e bon raka ao e na manga bon oki naba ana *vat* arei.

Ngaia are kanga bon kaeka e kangai; e aki kona n raka te boo bwa are bukina e aki bitaki te *vat* ao te kauoua, bon ti tebo naba aron aia kateiboo bitineti. E ngae ngke a riai ni kabongana te *FOB* ni karaoa aia boo, aki bwa a manga bon kabongana naba taian *CIF.*

Ngaia are kanga bon iai etin ana marooro te Tia tei mai Tarawa Teinainano ae karineaki ae Hon. Tebuai Uaai are e bon taekinna bwa ti tebo ma iai kanga te mwaan ae e aki raoiroi ngke ngaia ko tiatinaki te *vat* iaon te *FOB* ao ngke ko a karaoa am *vat* nakon te botannaomata. Ko a tiati iaon te *CIF.*

Ngaia are kanga bon tiaki tera ao I taku bwa e aki eti anne.

E koaua ae tao e taekinna naba te Tia tei ae karineaki mai Kiritimati temanna, ao e koaua baika a na bon rotaki iai taian bitineti ngke ibukina bwa e bon bubura riki te *vat* are e nang kabwaka *at board* ae te *entry.*

Tao a na bon rotaki aia *cash flow.* Ma a tia n taekinna taan marooro tabeman, bwa e ngae ngke n anne ao are bon iai naba taian babaire ae e kona n ibuobuoki iai au tab oni mwakuri tao e moamoa te *Customs* riki are n aron ae iai te *pond warehouse* are e kona ni kawakinaki iai aia mena ao a kona ni kabwaka teutana imwin teutana. Ke tao tera riki anga aika a na karaoaki riki.

I kukurei naba ngke e taetae te Tia tei mai Kiritimati temanna ae e taekinna naba bwa kanga e bon noraki naba kanga te bae te *FOB aio.* E bon iai naba te mwakuri naba aika aki raraoi ae a kona ni karaoaki bwa are ko kakamwaiea am kabanemwane imarenan bwaai akana teniua akanne. Te *cost* ao te *insurance* ao te *freight.*

Ngke ko ataia bwa e aki *vat* te *insurance* ao te *freight,* are bon te *cost* moa ko manga karai ni kangai bwa e aonga ni uarereke are e nang riai ni karaoaki am *vat* iai.

Kabwara au bure n aei, tiaki nanona bwa a bane ni karaoia bitineti ma te bae e karaoaki n te aonnaba.

Bwa are ngkana ko mena iaon te *FOB* te bae e na bon reke, ko na kauarerekea am *vat.*

Ko na kanga ni kauarerekea am *vat.* Are ko nang kakamwaiei am kabanemwane akekei imarenan te *insurance, te cost ao te freight* ao e na *end up* ae e a uarereke te *cost basic.*

Ao ngke e a karaoaki ae e a uarereke te *cost,* e a uarereke te *vat.*

E rabwa naba ana taeka te Tia tei ae te Leader n te Kaitara, are e koaua bwa te bae e kona ni kamangaoi bwaai ni kabane ngkanne aron te karaobwai iai te *excise tax* are iaon taian *single.* Te tioka, tera riki.

Anne ngkanne e koaua ma are e na bon riai n uringaki naba bwa kanga bon akea naba te okoro. Bwa are ngkana iaan te *system* aio, ngkana arona bwa e nang rin te *excise tax*, e manga bon rin bwa ana *additional valuable iaan te FOB.*

Ngkana e rin te *FOB* bwa e ngae ngke e *FOB* ao a manga karaoa naba aia katauboo iaon te *cost, insurance and freight plus excise tax,.*

Ngaia are bon nanona akea naba te Tibiika bwa are na bon *already* e na *reflected* naba ikekei.

Ngaia I taku bwa anne te bae e kakawaki ae ti na ibuobuoki ao ti na kamataata nakon ara botannaomata, bwa are aikai e ngae ngke bwaai aikai ibukina bwa taian bitineti a kaman mwakuri

iaon te *CIF* ao tiaki te *FOB*. Ngaia are e na bon akea te kaokoro.

E na koaua te aro aei ma ti te bae e na bon rotaki iai taian *importers* bwa are e a bubura riki te mwaiti are a na kabwaka ae te *entry* ngke e moan roko aia kaako mai tinaniku ngke a nang anaa aia kako man te Katitam ao anne ngkanne.

Ma are n aron ae I taekinna, te mwaiti anne are e na manga bon okiria inanon 3 te namwakaina ngkana a manga kabonakoi aia kaako akanne nakon te botannaomata bwa a nang manga tiatina ngkanne are 12.5%.

Ao ngkanne te bae a nang kabwaka nakon te *tax,* ti te kaokoro are imarenan are e a tia ni *paid are at board* ao arei ao a ti kabwaka ngkanne te *balance* ngkana arona bwa anne.

Ngaia anne ngkanne aron anne ao kanga e a mataata anne n aron ae eti.

Ao e nang kakawaki ae e taekinaki naba ae ti bon riai naba ni karaoa te proda consultation ao te public awareness nakoia tiaki ti bitineti ma bon nakoia naba ara botannaomata.

Ao bon tara naba ara iraorao nakoia ara taan bitineti, bwa are kanga ti aki karaoa are e aranna naba temanna te *importer* are e aranaki bwa te *social responsibility.* Ngkana ti nang kabongana te raraoma aio ao ti nang karakai ara boo.

Bwa are bon etina n aron ae ti a manga kabwara, te bae ti karaoia ngkai e na aki rota boon te kaako.

Ma ngkana arona bwa iai te raka, tao ai bon tera ngkanne aroia bitineti bwa tao a bon karini bwaai aika tao a na riai n aki rin, ti ibukin ae e taekinna te Tia tei mai Kiritimati ae karineaki. Tao a nang kaboa mwin are bukina ngke e a raka riki aia bwakamwane n te *court* bwa are e a raka te *basis* ae e karaoaki iai te *vat* ao a nang kangai. Ngke e kerikaki ara *cash flow* tao ti na manga aranna bwa te bae te *premium* are ti na kataia ni manga *cover up* te aekaki ni kainano anne ke te aekaki ni kauarereke anne nakon korakorara are ti na kona n otana iai te kaako.

Ao e rabwa tao e mataata anne aron kaokoron aki rotakin te boo ngkana ti mwaing nakon te *FOB* nakon te *CIF.*

E koaua iai naba te titiraki ae e taekinaki tao e koaua mairoun te *Leader* n te Kaitara. Bwa bukin tera ae ti na tiatinia bitineti ake a na *send* aia *vat.*

Ao I nang karabwa naba te Tia tei ae nang karineaki mai Kiritimati ngke e manga bon kaeka. Bwa are e bon eti, ti bon noria ngkana iai ngkai tenta aika a karaoaki. A bon aonikaiakaki ara *local business people* bwa nakekei akea te *vat* ae a tiatinaki iai ngkana a karaoa aia katauboo, ma ara bitineti a tiatinaki te *vat.*

Ngaia are kanga a *under price* irouai bitineti mai tinaniku. Ngaia aio raoiroina ngkai e karaoaki aio, kanga bon iai naba iai naba te *level frame field* ae e karaoaki ao tao n Ikotaki naba ma te onono are e kaineti bwa ana mena te Tautaeka ao a riai naba ni kabwaka te *vat* bwa aio are e na bon karekea naba te marae n takakaro ae e booraoi.

Bwa are ngkana te kabo iaon te tenta iaon te kaibuke, e aki aonikaiakaki te *private* ngkana ai bon ti tebo bwa akea te *vat* ae e na tiatinaki.

E taekinaki naba tao te *delay cash refund.* I taku bwa anne e bon eti naba bwa bukin tera ngkana te *refund* e karaoaki ao e aki nang maan.

Ao e koaua tiaki te maan anne ma e tauaki ma are ni bon tabetai, e bon maan ngkana e aki bobonga raoi bebwa te *refund* arei bwa tao te akaunti are e karaoaki iai e buretata ke tao taian *documented* aika a tangiraki aki rokoraoi.

Ngaia are e manga bon reke are ti te kaokioki imarenan te *Tax office* ao te tia bitineti na are e kona n reke iai anne.

E koaua ae e taekinna naba te Tia tei ae e rang n karineaki mai Makin are e aera ngke a tiatinaki taian *interest* iaon te mwane are e tinetine ao e aera ngkai e na aki rin te *interest* iaon te mwane are e na riai n *refunded* ma e bae bwa e tauaki.

Ao e koaua n aron te *briefing* ae I anganaki ao ngaia bon iai naba te mena iaon anne are iaan te *Revenue Administration Act* ae e na bon iai naba te bakao iaon anne.

Ao ngkanne te tuaa nakoia nake a na riai n *register* bwa e a raka aia *turn over* iaon $100,000 n te ririki ke tao aki. Iai te tuaa nakoia nakanne? Ao kaekana iaan te tua, ma e koaua kanga e aki rang n matoatoa raoi ke kanga n itiaki iaan te Tua ngaia e bon riai. Ngkai ti $500.00 e aki rang n mataata naba.

Ma e aki rang n mataata ma te bae e kakawaki bwa iai te tuaa nakoia nake ko bon ataia bwa e a kaman roko aia *sales* ngke e *turn over* iaon $100,000 n te ririki are a bon kataia ni ikaraba ma te mena. Bwa are teuana, kanga e bon aranaki anne bwa te *tax support* bwa a na kataia n *avoid* te *tax* ae a rabunia bwa aongkoa e tuai man roko n te mwaiti n $100,000 n te ririki.

Ma ngkana ko bon taraia, ko aki naba kona n ataia bwa a na kanga n ota mai tinaniku iraua aia konteina. Ae ko nora mwaitin aia kaa ma aia raa a bane n raa.

Ko a bon ataia naba bwa e a bon rang n bubura angan baia.

Ma are e koaua bwa are bukin are a riba ni kabwaka te *vat,* a kataia n rawa n *register.*

Ma are e koaua bwa are iai ngkanne taian mena iaon te Tua are a na katuaeakaki naba nakanne.

Ma tao e koaua anne te itera are tao ti na kakorakora riki ma tao inanon te kauoua n wareware bwa ti na kataia ni kamatoa bwa nake aera. Are aia boo are ieta riki bwa are te *vat* ngkanne e nang rin iaon aia *price* ngkanne.

Bwa iroun te aomata are e *registered*, e aki kona n rin ana *pricing* bwa are tiaki ana mwane bwa te mwane ae e na kaokia nakon te *tax.*

Ma irouia nake aki *registered,* aia mwane bwa are aki kona ni kaoka te mwane anne nakon te *tax* ma e nang rin bwa te *part of the cost.*

Are ngaia ngke a karaoa aia boo, ao e nang rin ngkanne te *vat* iaana ngkanne.

Ma are ti bon ataia bwa ti bon karaka bon about 90% taan ti a ota iaon Kiribati bon *vat registered companies* ke tao rabwata ao 10% nake a *non-registered.*

Ngaia are kanga e bon uarereke naba taian tax iaon te mena aio.

Ao tao e koaua ngkanne tao N na manga bon kaoki riki taian aeng are ngkana ko aki *vat* ao e mataata naba iaan te Tua are I taekinna arei ma aio e na riai n kamataata iaon te *section A* iaon te tua ae ngkai. Ao iai naba *section 44/45.* Aikanne ae I taku bwa iaan te onono ngkai aika a karaoaki.

Ma I taku bwa n te kauoua ni wareware ao ti na kataia ni manga kaitiaka riki anne ao ni kakorakora riki. N Ikotaki ma tabeua aron taian bitaki ae a tia n tabeki taan tia marooro.

Ao tao ngkai N nang totoki ao I boni manga kani kaokia riki, e koaua I rang n boutoka te iango ae ti na karaoa riki te itoman ke te iraorao ke te kaongora ma te botannaomata, bitineti ao botannaomata ni kabane n te tai ae waetata i mwain ae ti roko ni kauoua ni wareware ao ti na kabwarabwara raoi nakoira tera raoi te bae e na riki. Tera nanon ae I tia n taekinna n te Auti aio. Bukin tera ngkai e na aki rotaki boon taian kaako ma te bitaki aio man te *FOB* nakon te *CIF.* Ao I taku bwa anne e nang kakawaki ao ti bon ataia, bwa aio bon te tua teuana n aron ae I taekinna.

Ngai naba ngke I warekia ao bon te tua ae te kabanea ni matoatoa n tua ae e bon tangiria ko na warekia iraua te tai.

Ao irarikin anne ti tebo ti na manga kataia riki ni manga kamatoa riki ara reitaki ma bitineti ni kabwarabwara riki aron te bae e te *vat,* aron karaoana.

Bwa I taku bwa anne teuana te bwai ae aki rang n mataata iai.

Ao e rabwa I kuri ni mwaninga ana tabeka raou ae te Minitita man te Onaoraki are iaon kanga katean te *Foundation fund* arei.

I taku bwa anne te oi n iango naba ae e rang n tikiraoi ao e na aki raraoma. Ma are e koaua ti na kateinai inginibwebwera iaon te

waaki iaon te iango ae e rang n tamaroa aio ibukin te botannaomata.

E koaua a moanna n rereke ara taeka aika a rang n kamaeu.

Ao e rabwa te Tibiika ae karineaki, tao N nang totoki au marooro mai ikai.

Te karabwarabwa riki nakon taian marooro aika a rang n *constructive* ke a rang n ibuobuoki nakon te Biira aio, ao te karabwarabwa riki nakoia tao man te itera riki arei ngkai a kona ni boutoka te Biira ao a nora raoiroin te *vat.* Ti kataia ni karaoia tiaki ti ibukira ma ibukin te botannaomata.

Ao ai bon te katekeraoi riki nakoira iaon te wiki ae tabu aio ao inanon te *Easter* ae e nang roroko ae imwaira aio.

Ngaia are man taeka akanne, I a kawenea imatan te Auti aio bwa te Biira n onono ibukin tuan te Valued Added Tax 2025, e na warekaki n te moantai. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Kauoman ni Beretitenti, ao ngkanne ngkai e a tia n tabekaki te kaoti n aron are e taekinna te Kauoman ni Beretitenti. N nang kanakoa te kaotinano iaona. Bwa are a butimwaeaki ke kangai eng, ao ake aki ke a kangai ti aki. Ake a butimwaeia, ao ake aki. E a butimwaeaki te kaoti.

Ti a nakon ara bwai are imwina. Ara bwai are imwina bon te kaoti mairoun te Tia babaire man Kometen Babaire kanoan te Maneaba ni Maungatabu, ae te Tia tei temanna mai Nikunau ae Hon. Tauanei Marea. Te Tia babaire I anganiko.

Hon. Tauanei Marea: Ko rabwa te Tia babaire.

Ao imwain ae I tabeka ana kaoti ara Komete ae te *Business Standing Committee*, ao I a reitai ma kain ara Komete.

Iai ara Kauoman n Tia babaire te Tia tei temanna mai Tarawa Teinainano, Hon. Tebuai Uaai. Ara Komete ae te Tia tei temanna mai Makin; Hon. Pinto Katia ao te Tia tei temanna mai Maiana, Hon. Koraubati Remuera ao te Tia tei mai Onotoa temanna ae Hon. Riteta Iorome.

I a reitai ma raou ni Komete ni kamauriko te Tibiika, kain am Taibora, te Beretitenti, te Kauoman, Minitita, te Leader n te Kaitara, Taan tei ni kabane, kain ara abamwakoro aika kakaokoro. Te kamauri n te moan tairiki aio ke n te tanimaeao n tai aio. Kam na bane ni mauri!

Ao e rabwa. Aio kanoan ana kaoti te Komete ae e kangai taekana. *Bwa te Maneaba aio e na butimwaea te karinrin nakon te Tua ni Kaetieti 64, imwin (6) ma (7). Ma taekana ae e kangai: E n rinanoa ao man uotirake iango n ibuobuoki nakon te Maneaba ibukin butimwaeakin onono nakon Tuan kairakin bowin te Maneaba ni Maungatabu.*

Ao te mwakoro aio e na aki totokoa Inaomataia Taan tei ao Minitita ibukin aia kaoti n onono nakon

tuan kairakin bowin te Maneaba ni Maungatabu.

Honorable Speaker, e na aki rang n ananau tao te marooro iaon aio ngkai e bon rang n mataata ao e rang n teretere aron ara onono aio nakon Kibun ke mwakoron ara Tua ni kaetieti ae 64 ae e na ti karinaki te mwakoro 7, e aonga ni kona te Komete ni karaoa ke n rinanoa aron te Tua ni kaetieti ao n uotirake iango n ibuobuoki ake a na kunei iaon ara Tua ni kaetieti nakon te Maneaba aio ibukin riki tao nakoraoin aron waakin te Auti inanon te tai teuana ma te tai teuana.

Tao bon kanoan te katamaroa ao kanoan te waaki rake aio are e a noria te Komete are e a tia n onimakinaki man te Maneaba aio n te tai aei, ao aio kanoan ana iango ao ana nonori ibukin naba kanga aron te waaki rake *Honorable Speaker.*

E na kona naba ni kabebetea aron te kabanemwane te Tibiika n aron ae ti ataia tao n aron taai aika nako ao e na bae ni kateaki teuana te Komete ae e na kona n *review* ke e na kona n rinanoa ana Tua ni kaetieti ara Maneaba ke te Maneaba ni Maungatabu.

N te onono aio ao e nang kona n akea te Komete ae e na kateaki bwa are e a riki naba bwa ai taben te *Business Committee.*

Ao anne ngkanne kanga te iango iai mairouia kain te Komete ao a kona ni manga kabebeteaki ke e kona ni kauarerekea naba aron te kabanemwane iaon rinanoan te Tua ni kaetieti.

E taraia naba te Komete bwa e na kona naba ni kabirimwaka aron te mwakuri ni katamaroa ao n onono nakon ara Tua ni kaetieti.

N aron ae I taekinna, are tao e aki manga taningaki te Komete teuana bwa are bon iai te Komete ae e bon tei ao e a katabeaki naba iai ibukin katamaroan aron taian onono n te Tua ni kaetieti.

Tao e koaua tao aro ana nonori te Komete n te tai aio, tao baika a tarai ke a noori ni kabotauaki ma taian Auti ni Maungatabu ke te Maneaba ni Maungatabu naba ke *Pariament* aika irarikira, riki tao bon te *Parliament* are kanga ti aranna bwa tarira are *ACT* i Aotiteria. Ao iai aia Komete teuana are e aranaki bwa te *Administration and Procedure committee.* Kanga e bon ti tabe ma aron te *procedure.*

Ao anne te Komete anne ae kanga e a bon tabeakina aron te *review* iaon aia Tua ni kaetieti ao a karaoa ni katoa 3 te ririki inanon teuana ana teem aia Auti ni Maungatabu. Eng, anne taben te Komete anne. E koro 3 te ririki ao a *review.* Tao e na iai riki tao tera are cover n te review, ma anne te bwai ae e noria te Komete n te tai aio bwa iai te Komete ae e kateaki anne. Ngaia are ngaira tao ti a noria naba bwa ai aio naba taben ara *business committee.*

E karaoaki naba i Nu Tiran. Iai te Komete teuana are a bon aranna bwa te *Standing Order.*

Aio naba tabena ae e *review* te *rule of procedure* ni katoa te kabanea n ririki ke te kaaua (4) n ririki n aia *Parliament term.* Ao tao te kabanea ngkanne, e na bon kabebetea aron ana mwakuri te Maneaba ni Maungatabu iaon taian bitaki ma katamaroa aika a na uotaki irouia Taan tei.

Aikai tabeua kanga ana iango ma ana nonori te Komete ae I a tabekia n te tai aio nako matan am Maneaba ni Maungatabu *Honorable Speaker* ibukiin maroroakinana inanon te bwakantai aio.

Ao I a toki naba ikai te Tibiika, Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te *Chairman n te business committee.* Ao ngkanne I a kanakoa bwa ena kaekaki man te Tautaeka. Ti a kanakoa nakon te Minitita n te
Tua, Hon. Martin Moreti.

Hon. Martin Moreti: Ko rabwa *Honorable Speaker.* Ao imwain ae I kanakoa te kaeka tao te kaoti n te onono nakon tauan ara Auti ke tao te kaetieti ibukin kairan ara Tua ae Maungatabu aio ao I a rimoa moa ni kaitaua te Tia tei ae moan te karineaki are bon ngaia naba te *Chairman* n te Komete are te *Business committee.*

Ti kaitaua ma kain ana Komete n norakin aia onono n te tai aio are a tia n uotiarake kanga te onono ni katamaroa nakon ara Tua ni kairiri nakon ara Tua ae Maungatabu.

Te Tia babaire I a moantai naba ni kanakoa ana kaeka te Tautaeka; bwa ti rang n kukurei ni butimwaea te onono aio. Ibukina te Tia babaire kanga otara e aki bita nanon ara Tua ni kaetieti ae ngkai ma kanga manga iai te karinrin ni katamaroa.

Ao I taku bwa anne te bwai teuana ae ti kakaitau iai bwa n aron tabekan ana onono ao ngke e kabwaranakoa ao e reke te mataata ae I taku bwa iai te kantaninga iroun te Komete bwa e kan karekea riki tibwangana iaan te *Rules* ae ngkai. Are bon iai tibwangana are e a kaman tia ni wene naba iaan are bon te *Rules* ke tao te Mwakoro 64.

Ma kanoan tabena ma aron tibwangana, aron kainakina. Aron tibwangaia inanon te tai teuana ma teuana. Kanoan baronngan te Auti ni Maungatabu, kanoan te Biira ma te *motion* ao terana riki. Akana a boni bane n teretere iaan (1) nakon (6).

N te tai aio ngkanne te Tia babaire, e ti kataia ngkanne ni karina are (7) ma te kantaninga ae e anaki iai te onono aio ke te kaoti aio n aron ae e tia n taekinna. Kanga e a manga iango ni ibuobuoki ni katamaroa are e a kona naba ni kaotia iai tao tibwangan te Komete ae e na kona ni karinna.

Ma are ara Tua ngkai, otara e aki kona ni karaoaki te onono i tinanikun ara Auti ni Maungatabu aio. Angin te naan onono ake a na iangoi Taan tei ke tao te Tautaeka n

reitaki ma te Komete, e na teimatoa ni kaweneaki inanon ara Auti aio ao ni kabwataki. Ao ngkanne anne e rin bwa kanoan ara Tua ni kairiri nakon ara Auti ni Maungatabu.

Ngaia are otara e aki bita nanon te Tua ae ngkai ma kanga e na bon ti katamaroa.

Bwa kanga iai naba teuana te tibwanga ae kanga e kataia ni karinna te Tia babaire, ae I taku bwa kanga ti nora naba tamaroana bwa e na manga iai te *review* iaon ara Tua ni kairiri aio. Ao tera naba ngke e kona n noria naba te Auti aio bwa e kona n tabeakinna naba ni karaoia inanon tao mwawan aia tai.

Ma I taku bwa anne naba teuana ae e kona naba ni kauarerekea te kabanemwane nakon ara Auti ni Maungatabu.

Anne naba teuana kanga tein te onono aio ngkai ti kakauongo.

Kanga otara e na aki kuai Komete are a kateaki, ma e na ti kona n *review* te Tua ni kaineti ma ara Tua ni kairiri.

Kanga anne teuana n aron are e mwaneweia ao ti rang n kukurei te Tia babaire n nora nanoia kain te Komete aio.

Ti a kaitauia ni kabane. Moa mairoun te Tia babaire, te Kauoman, ao members ake a tia ni mwaneweaki araia. Bwa I taku bwa aio teuana te Komete ae ti nora kakawakina are bon te *standing committee* inanon ara Maneaba ni Maungatabu ao ti nora kaokoron tibwangaia n te tai aio bwa ti tebo ma aki rauaki n tibwangaia are a tataneiai iai.

Kanga ti tataneiai irouia Komete ae kanga a kakauarerekei tibwangaia a bibirinako ni kakanakoi kanoan tibwangaia. Ao aio e kamimi te Komete aio te Tia babaire, bwa aki rauaki n are anganaki. A tangira riki ae e bubura, tao bon iai bukina. Tao bukina ae bon aomata aika kanga a bon tara ni *committed* raoi nakon tibwangaia are a tia n rineaki nako iai.

Ngaia are bon bwanan te Tautaeka te Tia babaire ni kakaitau nakoia ara Komete aikai. Ao ti rang n kukurei ni boutoka te kaoti n onono nakon Tuan kairan ara Auti ni Maungatabu n te tai aio.

Ao man taeka akana a uarereke akanne ao a na tekeraoi kain ara Komete ao boni ngaira ni kabane ao ti butimwaea te kaoti n onono. Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita, I nora ana taura te Leader n te Kaitara bon te Tia tei naba temanna mai Abemama ae Hon. Tessi Eria Lambourne. Te Tia tei.

Hon. Tessi Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika. Ao ti karabwa ara Tia babaire n ara Komete ae te *Business Committee* ao kain ana Komete ni kabane ibukin aia kaoti iaon naba kanoan tibwangaia ae a noria bwa e nang kakawaki naba ibukira.

Ao man ara itera naba te Tibiika ao ti boutoka te kaoti aei.

Ao tao e rawata bukin te boutoka ae e a tia ni kanakoa ana boutoka te Tautaeka ao ngaira ti nora tao aei teuana tibwangan te Komete ae e noria bwa tao e riai naba n anganaki.

N otara n tibwangana aei e na rinanon te naan iango ibukin onean ara Tua ni kaetieti ao e na anga ana iango ni ibuobuoki nako iai.

Ngaia anne ae kanga ti taku bwa e kakawaki naba ae iai ae e reke ana tai ni bon manga rinanon te naan iango ao e a manga anganira ara iango ni ibuobuoki ke ana *recommendation* ikai.

Ma I taku bwa anne e rang n kakawaki ao ngkana tao e eti bwa a tara n aki rauaki n tibwangaia are a tia ni manga anganaki riki. Ao tao ti a kantaninga ngkanne n te bowi ae na roko ao e nang tiraua ana ribooti ara Komete aei imwin te bowi n taai aika nako.

Bwa are ngkai e riki bwa te *Standing committee* n aekakin naba te *PAC,* ao tibwangana e aki n ae ai tibwa ngkai bwa are e reitinako man are mai imwaina n aron naba te *PAC*. E aki tiku tibwangana are ai tibwa ribooti aika a kaweneaki ngkai. E tarai naba ma ngkekei.

Ae kanga aikai otara ae a rang n kakawaki. Ao tao teuana te titiraki bwa e kanga ngkanne arona. E kanga ngkanne arona ngkana tao iai iango ibukin onono. Antai ae tao te Tia tei temanna tao e na angania moa kain te Komete ke e na uotaki mai ikai ao e na manga anganaki kain te Komete bwa a na manga rinanona.

Kanga aikanne ae e na rang n ibuobuoki naba kabwarabwaran kawaina bwa I taku bwa e kakawaki naba te tibwangana aei.

Ao tibwangan ara Komete aei e rang n ibuobuoki are a tia n anganaki ibukira ngaira Taan tei bwa ti na ataia bwa e a bwaka iaa kaekan ara kaoti ke ara titiraki are e a tia ni butimwaei te Tautaeka. Ao anne e rang n kakawaki ao ngaia tao n te bowi ae na roko a nang bane n rin ana ribooti aika a tiraua.

Teuana naba tabena ae ti taku bwa e rang n kakawaki bwa e na tataraia naba. Bwa are ngkai iai uoua ana ribooti ara *PAC* ae e nang aki reke taina ngkai.

Ao iai tibwangana ane n (6) ara Komete aei bwa e na taraia bwa iai kainanoan ae e na reitinako ara bowi ibukin rinanoan ribooti aikai.

Ao inanon ara tai ni maroroakina ana ribooti te *PAC* ake ti a tia ni maroroakin ao ti rang n nora kakawakin ae e na riai ni moantai ni maroroakinaki ana ribooti ara Komete ibukin ana mwane te botannaomata.

Ao aei teuana tibwangan ara *Business committee* n (6) bwa e na riai n tarai itera aikai. Ao ngkai ti tebo ma akea taekan ae tao e na aki bwara n te bong aei bwa tao n ingabong ma ti nang rinanon ana ribooti te PAC ibukin ana kambwana te Tautaeka aika uoua.

Ao aikanne ae I taku bwa e nang kakawaki ngkai e reke tain maroroakinan tibwangan ara Komete ae te *Business Committee* ae moan te kakawaki aei. Ao I taku bwa aei naba teuana ae ti na rang n ururingia naba bwa a na aki naba mwamwaninga, riki aia ribooti ara koraki ae tao bon ngaia ao kain te *PAC.*

Ao tao aei tao e na tiku bwa kauringakia ke kaungakia ibukin ara bowi ae na roko.

Ma te kantaninga ngkana ti bwara n ara bowi teuana ao e na akea aia ribooti ara Komete ae e na tiku n aki rinanoaki n aron ngkai ai uoua ana ribooti te *PAC* ae e nang aki reke taina ngkai.

Kanga aikanne ae ti kan manga karin ara marooro. Ti boutoka ana iango te Komete ao e eti ae e aki tuka naba inaomatan te Tia tei temanna ma temanna ni karin ana iango.

Ma ngaira otara bwa e karinaki te iango ikai ao tao e na manga anganaki bwa e na noria ke e na mwakuria ke e na manga kawenea ana iango.

E uarereke te tai ni marooro te Tibiika, ma I taku bwa te bwai ae e kakawaki bwa are ngkai are e bon kona naba ni oneaki. Tao aron oneakin ara Tua ni kaetieti. Tera raoi arona ao angana ae e na rang n tamaroa. Bwa ngkai e a kaan ae e a katoa bowi ao iai te onono nakon ara Tua ni kaetieti.

Ao ti na bubutia naba am aobiti te Tibiika bwa e a riai ni katoka ara Tua ni kaetieti ae ngkai ae a bane n rin iai te naan onono. Bwa te kabanea ngkai ae e a mena iroura, bwain Aokati. Ao ti a rabwa ni bwaina n ara *point of order* ao ngaia a manga aki bwai bwa ngaia iai riki aika aki rin iai.

Ngaia ti na bubuti bwa tao aki kamenaki n te boki ma e na iai n te *website* bwa e aoria n are ti a kakai nako naba n anai ke n noori ara kaobi iai.

Ao are ti a moanna ni birinako man tera, tao ti nang kitana te bebwa ao tao anne ti na bubutia am aobiti. E nang kakawaki aei ibukira ngaira Taan tei.

Ao man taeka akanne, ti karabwa riki ara Komete. Te Tia babaire, ana Kauoman, ao kain te Komete ibukin aia kaoti ao ti boutokaia. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Leader n te Kaitara, ara tia marooro are imwina bon te Tia tei temanna ae karineaki mai Abaiang; Hon. Betero Atanibora. Te Tia tei.

Hon. Betero Atanibora: Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki. Ao I kan anga naba au boutoka nakon te *Business Committee* ma kain ana Komete are a tia n uotia nakon te tai aio. Ao ti bon nora kakawakin aio iaan tao riki n aron are e a bon tia ni mwaneweia te Leader, te update n te onono nakon te *Rules*. Are e koaua are iai naba te onono n te Auti ae nako. Tao ngaia ae e tuai bwainaki bwa ibukina ae e boni

mena naba iroura ngkai kanoan te onono ae bubura kaei aei ae bwain Aokati te ririki ae nako. Aokati are mai imwaina.

Ngaia are I uringa ae iai te onono naba n te tai ae nako are kanga ana onono te Tia tei mai Tarawa Teinainano temanna.

Ao te kauoua, I karabwa naba bwa tao ngkana e kona naba ni karekea naba aia tai naba te naan *private members* ibukin aia Bill *workshop.* Are bon akea raoi te *workshop* ibukin aia Biira *private members* bwa are ai bon ti kain naba te Tautaeka. Tao ibukina are e *fund* man aia *Ministry* ma are ngaira ngkanne are bon ara Ministry te Auti n tei e na bon riai ni karaoa naba taina te Auti n tei. Bwa Taan tei naba a raoiroi naba ni bon kabwarabwarakinb aron te Biira arei ao ni moantai ni karaoaki ke n nikoaki mai ikekei. Bwa ngkana baika a noraki bwa aki rang n toaraoi tein te Biira. Are te Biira arei, ana Biira te Auti. E ngae ngke ko tabekia bwa am Biira ma bon ana Biira te Auti.

Ma kanga ti nora naba anne teutana kabwakan itera akanne ngkana e kona n tobwa anne naba te Tia babaire n te Komete ibukin te *Business Committee* ao e na rang n kakukurei riki.

E koaua kanga ai bon akea kanga ti akanne tabeua au *comments* iaon te mena aio ao I rang n karabwarabwa n ana nonori te Komete aio ibukin anakin tibwanga tabeua ae moan te kakawaki. Riki n Anakin te *Rules of Procedure* bwa e na kona ni mena iaana bwa e na kona n *update* iai.

Ma e koaua ti te titiraki are e taekinna te Leader n te Kaitara, ti na kanga ngaira ngkanne n nako Taan tei. Tao manga bon iai ana *workshop* ae e na kraoia imwain te tai are e na kauntaekaki n te Auti ikai e aonga n ae karinaki naba aia iango Taan tei. Ke tao e na *call* Taan tei temanna imwin temanna bwa e aonga n raa ke e kanga ngkanne ana iango. Kanga bon taian iango ni kan ongora bwa are e kakawaki aio bwa are aio bon ara Tua ni kabane.

N tokin te tai ao boni ngaira ae ti na manga bon kukurei iai ao ti na aki kukurei iai. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, ara tia marooro are imwina bon te Tia tei ae karineaki mai Tarawa Teinainano; Hon. Tebuai Uaai. Te Tia tei.

Hon. Tebuai Uaai: Ko rabwa te Tibiika. Ao imwain ae I kanakoa au marooro ae uarereke, e na aki abwabwaki.

I a karabwa ara Tia babaire ao tariu n ara Komete aei n aron ae ti keiaki teutana. E rabwa.

E aoria te Tia babaire, I aki kan kaekai bwa tao tera ma I taku bwa N na bon ti anga ngai ae bon otau ao I taku bwa otara ni kabane.

Bwa ara katamaroa aio, tiaki te baere ti na wakoroira iaona. I taku bwa e bon teretere are e taekinaki ae ngkoe te Tibiika ao ngai ao ngaira ti kona n tabeki ara onono

inanon te Maneaba ni Maungatabu aei. Tao ngke arona bwa kanga ngkana e eti tao otau ao otan ara Komete, bwa ngke arona bwa ti kangai bwa ti na kabaea kaona teutana bwa ti na anganaki. I taku bwa kanga ti a kumea teutana are bon inaomatami Taan tei.

Ngaia ae I noria ao ti noria naba ngaira bwa bon ti anne ara kaoriori ae mangori n aron are ti na kona. N aron ae e taekinaki ti nang karini ake mai imwaina ao ngkana iai ti na manga waakinna.

I aki kan titiraki ke ni kaekai ake tabeua n aron tao tera bwa bon iai ara Tia babaire n aron tao tera te *PAC* ae kanga te katoto ake bwaai ake tao a rang n bunginako ao e kona ni kaokii. Ao e koaua ngaira ngkai ti aki kona ni kaoki. Kanga n tokin otara are ko anganira te Tibiika bwa kanga ti tiku iaon ae kanga te *current* ti a tiku naba.

Ngaia are e rabwa aio tao e na reke bwa tera. E aoria bwa e a tiku nakon ara Tia babaire, ma bon nanora ao mai kabin nanora ti kan okirikaki kanga n toua mwin are e karaoia naba te *PAC.* Bwa kanga ti noria bwa a bon kawa taian titiraki ao tao taian kaoti ake a wene ao ai antai ngkanne ae e nang okiri, ma are e bon nakon ara Maneaba aio.

Bwa ngkana anne ao ai rarabwara.

Ao kabaneana te Tia babaire, I taku bwa bon ara Komete aio e rang n kakoaua ae aio tiaki ara bwai. Ti aki bwaibwai iaona te Tibiika ae ko karineaki, bon am bwai. Bwa aio bon am bwai ni mwakuri.

Ngaia are bwaai ni kabane ti na bon oki nakoim ao ti na oki naba nakon naba te Tautaeka. Ti aki kona n are ti a bon waaki naba ao tao ti a bon toua nako naba.

Aio ae bon boo nanora iai ngaira bwa ngkai ti aki ara bwai bwa bon am bwai te Tibiika tao e koaua ana bwai naba te Maneaba aio, ti na bon riai moa n okiriko moa ao manga bon te Tautaeka. N te aro bwa e aonga ni wene raoi ae tao ti kan tabekia ke e kanga.

Man aikai te Tibiika, ao I karabwa te Tia babaire ao ngaira Komete ao e rabwa riki te Leader n te Kaitara ao te Minitita are e a tia n anga te boutoka ae rang n tamaroa. Are ieta ao ti na kakabwaiakaki.

Ko rabwa te Tia babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ae karineaki, te Beretitenti.

H. E Taneti Mamau: Ko rabwa te Tibiika ae ko karineaki ao n reitaki ma kain te Auti. I ti kaongoko bwa e a boo 6.00pm n ara Tua ni kaetieti. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti ao I anganiko bwa ko a sum up te Tia babaire n te *Business Committee.* E a nakoim te Tia tei.

Hon. Tauanei Marea: Ko rabwa *Honorable Speaker.* Ao eng I a rimoa n anga bwanau ni kaitau nakon te Tautaeka ao riki bon te Minitita are ngaia ae e mwiokoaki bwa e na kaeka ara kaoti aio ae bon te Minitita n te Tua.

Ti karabwa ana boutoka ao ti kaitaua n aron kanga aron ara marooro riki are kanga e karina angira ngaira kain te Komete. N aron are kanga e noria bwa e koaua ae kanga ti a manga tangira riki kanga kaatian riki ara mwakuri. Karawatakin riki tabera.

Ao e koaua kanga bon aio ae a noria ara Komete, eng ti kona riki ni manga karawata riki tabera ae kanga ti na kona ni mwakuria ibukin naba ara beku ibukin te botannaomata.

Ngaia are e rabwa riki ana kaeka te Tautaeka ibukin boutokan ara kaoti aio.

I reitia riki ma ara kaitau nakon te Leader n te Kaitara are e nang boutoka naba ara onono aio.

Ao e koaua bwa tao iai ngkanne baika e mwanewei bwa tao e na kanga ngkanne aron karaoan aio. Ao n aron ae kanga e a tia ni mwaneweia teutana raou ni Komete ae bon ara Kauoman n Tia babaire ao te Tia tei temanna mai Tarawa Teinainano Hon. Tebuai Uaai. E a tia n taekinna are kanga tao e na bon tiku n arona are e bon mwaneweaki are bon te onono are bon Taan tei ao Minitita, bon iai inaomatami n tabeka ami onono ngkana iai te kibu ae kam noria.

Ao kam kona n tabeka ami onono nakon te Maneaba aio.

Eng tao ngaira ngkanne ngkai e a bwati aio, ao ngkai iai taben naba te Komete bwa e na kona n tabeka naba te onono ikai ni kawenea te iango ni ibuobuoki iai. Eng, tao anne naba ae ngkana tao kam taku Taan tei ma Minitita ngkana kam kan angan te Komete, I taku bwa e a tauraoi te Komete ni butimwaea ami iango iaon anne.

Te kabanea kanga aron are ngkana arona bwa e a tangiria te Maneaba bwa e nang *review* te Tua, are akea taina ngkai bwa tao ni katoa n ningai n aron are I taekinna. I Aotiteria ni katoa 3 te ririki ao i Nu Tiran ni katoa 4 te ririki.

Ngaira are kanga bon akea raoi taina. Ma ngaia are ngkana te tai are e tangiria te Maneaba bwa e nang *review* ara Tua ni kaetieti ao ngkanne I taku ngai bwa e a roko ngkanne are tabera ngaira te Komete bwa ti nang karaoa te *review* n tarai raoi mai moana ni kabane n aron are e na karaoia te Komete are e na kateaki.

Ngaia anne ngkanne tabera ao ti a kawenea ngkanne ara ribooti nakon te Maneaba aio ao ni marooroakinna ma ngkami taian iango n ibuobuoki ake e kunei te Komete inanon tain te *review.*

Are ngkanne te *review* kanga akea taina ae e kaotaki ma tao ngkana ai te tai are e a baireaki n te Maneaba bwa e a kainanoaki bwa e nang *review* te Tua.

Ao ngkai ae ti ataia e a oneaki, e manga oneaki. Iai aia onono akanne, iai aia onono anne.

Ae nanona ngkana tao e bon noria naba te Komete ngkai bwa tao e a

tangiraki bwa e nang *review,* ao ngkanne anne teuana te mena ae ti na manga kona n tabekia naba nakon te Maneaba ikai bwa e nang riai n *review* te Tua. Tao e a tiku n arona moa anne.

I karabwa naba te Tia tei mai Abaiang temanna ae Hon. Betero Atanibora ibukin ana boutoka nakon ara onono aio. E rabwa te onono ao e koaua are e a tia naba n taekinna te Leader n te Kaitara ibukin kanga aron taian onono mairouia Taan tei ao e eti are bon iai inaomatami bwa kam bon kona n tabeka ami onono.

Ao ngkanne I a bon kaitaua ara Kauoman n Tia babaire ngkai e reita naba aron te kamataata riki iaon boutokan riki aron tabekan ara kaoti aio nakon te Maneaba aio.

Ao tao ai bon te kaitau riki nakoimi ni kabane n aron ae ti ataia bwa iai nanomi naba n nora raoiroin aio ngkai a oti bwanaia tarimi, mwanemi ni boutoka aio. I taku bwa ai bon nanomi naba ni kabane raora n Taan tei inanon te tai aio.

Ti kaitaua riki te Tautaeka n aron butimwaean ara onono aio.

Ao tao ai bon te bwana ni katekeraoi nakon te Easter ae imwaira. Ko rabwa te *Honorable Speaker.*

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao e a tia ni mwemwe te kaoti ibukin bitakin Tuan ami bowi ke tuan te Maneaba ni Maungatabu n aron are e a tia ni taekinaki. Ao N nang kanakoa te kaotinano iaona. Bwa akea buokia ke a kangai eng, ao ake aki. Ao e nakoia ake a buokia.

Ao ngkai e a bon tia mwemwe ana mena te Beretitenti, ao I a kaokia nakoim te Beretitenti.

H. E. Taneti Mamau: Ko rabwa te Tibiika. Ao bwa te Maneaba aei e nang motirawa moa ngkai ni karokoa te tai are e na manga baireaki iai. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: E a tia ni mwemwe te kaoti ibukin te bwara ni karokoa te tai are e na manga baireaki iai te bowi are imwina. N aron ae kam kan ataia Taan tei aika kam karineaki are e a tia ngkai kanoan ara bowi n te tai aio. Kam a bon tia n noria n aron are e a tia ni buti nakoimi bwa a bane ara tai ni bowi are 3. A bane n tia reke iroumi taina iroumi.

Au kantaninga bwa e karaoaki aio bwa e aonga naba n ae e na reke ami tai ni karaoi nako ami *program* inanon te tai.

Ma I taku bwa ngkai e a bon tia n tabeka ana kaoti te Beretitenti ao e kakawaki bwa N na kaokia riki nakoimi Taan tei. Ao ngkana iai am ikan taetae iaon ana kaoti te Beretitenti, ao I a kanakoa te marooro nakoimi Taan tei ngkana iai ae e kani marooro tabeua te tai.

Te Beretitenti ti anganiko moa.

H.E. Taneti Mamau: Ao ko rabwa te Tibiika ti a kawa ni biri nako man are kanga ai katein ngkai ara Auti imwain te bwaranako.

E nang kakawaki te moan bon nakoim te Tibiika ma te Deputy Speaker ao n reitaki ma te Kiraka ao kain te aobiti ni kabane. Te Kauoman ni Beretitenti ma Minitita, te Leader n te Kaitara ao Taan tei ni kabane n reitaki ma te Tia Koroboki n te Kabineti ao taan Koroboki ni kabane ma ara taan mwakuri ake a bane n tia ni ibuobuoki inanon te 2 ni wiki ae e a toki ngkai, n aki mwaninga naba ara Utu ake a tia naba ni buokira inanon karaoan tabera aika a kakawaki.

Are e a bwakara ke ti a kaan ma te Bakate ao te Easter n reitaki naba ni kanakoa ara ururing ao ara katekeraoi nakoia Kautun Aro ni kabane n reitaki ma kain ara Ekaretia n aia Easter ao te Bakate ae iaoni kawaina ngkai ni karaoaki.

Ao ai bon nakoimi kain Kiribati ni kabane iaon Kiribati are kam a tia n ongongora ao n reitaki ma ake a tia ni boboutoka ana Maneaba ni Maungatabu Kiribati are kanga bon anne te tabo ke te tabo teuana ae e rang n kakawaki ibukin kamatoan ara Tua ke karaoan ara Tua iaon abara ae Kiribati, ao ai bon ni kabane taan ongora. Ti a kamaurira n rabanen ara Auti ae ti a roko iai n te tai aei. N ara Uea ao kam na bane ni mauri!
Ti teimatoa ni kaitaua te Atua n ana kakawaki nakoira ni kabane. E rabwa bwa ti a tokanikai inanon te 2 ni wiiki. E ngae ngke iai te Aoraki iroun temanna ke uoman Taan tei ma e rabwa bwa tokin te tai ao ti a manga bane ni marurung raoi n reitaki ma kain abara ao kain ara Auti n tei.

Te kaitau naba ae e onoti nakoim te Tibiika ma kain am *Parliament.* Ti nora te bitaki man te ririki are nako n te Auti n tei ae nako ni karokoa manga te Auti n tei aei ni baika a tia ni karaoaki nakon ara aobiti.

Iai kateitei aika a boou ake ti ataia bwa a moanna naba n tobwaki ma te botannaomata ake a bon kan roko naba n aia Auti n tei Kiribati.

Ngaia are kanga ti nora te kakamwakuri ae uaiakinan riki te tamaroa man am aobiti ao n reitaki ma am taan mwakuri. Kam bati n rabwa ti a boni bane ni kakaitau ngaira kain te Tautaeka n reitaki ma Taan tei ni kabane.

Ao ai bon nakoia ara utu ni kabane ake a tia naba ni buokira inanon te uoua ni wiiki. Kam bati n rarabwa ao ai nakoimi taan ongora ni kabane. Ara kantaninga ao ara onimaki are ti kauntaekaia n te Auti aei, bon arora n uneaki ni koaua aika a kakawaki ibukia ara botannaomata aika aki kona naba n ti tebo aia iango. A bane ni kakaokoro ana iango temanna ma temanna, ma te bae e kakawaki n tokin te tai ao iai te boonnano ae e noraki n ana Auti ni Maungatabu ao te Ikarinerine ibon imarenara n ana Auti ni Maungatabu abara ae Kiribati.

Te katekeraoi ngkanne. Ti a bane ni katekeraoira ni kabane n reitaki ma kain ara abamwakoro ngkana e reke okia imwain te Easter aei. Kam a uota ara kamauri ni kabane are bon ami Tautaeka naba ao n reitaki ma ngkami nakoia ara botannaomata ni kabane.

Ma iriara n taainako ana bau abara ae Kiribati are te mauri, te raoi ao te tabomoa.

Ao mai ikanne ngkana iai kairua aika a tia ni karaoaki, I a kawenea bwa ai te bwana n raraoma man ana itera te Tautaeka ao bon ngkami ni kabane raora n Tia tei aika kam karineaki. Ao ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti ao iai riki aika a kani marooro, te Leader n te Kaitara. Hon. Tessi Eria Lambourne te Tia tei e nakoim.

Hon. Tessi Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika. Ao e kakawaki naba ae ti na anga bwanara n ara kabanea ni bong aei, n anga bwanara ni kakaitau nakon teuare ara tia Kamaeu ibukin teimatoan te marurung nakoira ngaira Taan tei tao inanon mamaran te rabwata ao e a manga reke te marurung. Ti karabwa ibukin ana bwai n tangira ae e teimatoa.

Ao ti a kan moana ara kaitau naba nakoim te Tibiika. Ao e koaua ti reita bwanan te Beretitenti ma te Tautaeka n noran nakoraoin am kairiri ao nakoraoin naba ana kairiri am Kauoman n Tibiika. Te Tibiika ae e rang n korakora naba tibwangana n ara bowi aei. Ti nang kamoamoa naba irouna ao ni karabwa ibukin tibwangana.

Ao nakon te Kiraka ma kain te aobiti. I taku bwa ikai ami tai n rang n tabetabe ibukira ao ti taku bwa ti kukurei aron ami waaki ma ami kekeiaki.

Ti aki naba mwaninga taekaia ara Komete ke ara *Standing committee* n te PAC ao te *Business Committee* are e nang korakora tibwangaia naba ibukin ara bowi ao ibukin ara Maneaba ni Maungatabu.

Ao ti kan kaitauia naba te Beretitenti, te Kauoman, Minitita, Tia Koroboki n te Kabineti, taan Koroboki, taan mwakuri ni kabane ake a tia ni ibuobuoki ni kakoroi nanon tibwangan te Tautaeka nakon te Maneaba ni Maungatabu.

Ti karabwaia naba ana Kambwana, ma aia Baba n tararua ma aia Manatia ni kabane taan mwakuri n te kambwana ibukin naba tibwangaia are e a tia naba n rinnako ibuakon kanoan ara bowi aei te Tibiika. Ao ti rang n kakaitau ao reita naba bwanan te Beretitenti ao te Tautaeka ni kaitauia ara Utu ake a teimatoa n tetei irarikira ni boutokai aron tibwangara ae ti a tia n anganaki irouia ara botannaomata, ao ai bon nakoia ara botannaomata ake a teimatoa n tei naba irarikira ni boutokaira ao ni buobuokira ni karaoan tibwangara ibukia.

Ao ti na anga naba bwanara n raraoma te Tibiika bwa ti ataia bwa aei te tabo ae ti na uneakini iai ara koaua.

N tabetai tao iai aika aki rang n kukurei ma kanoan ke uneakinan te koaua. Ti karautaeka ao ti kabwara bure ngkana iai aika a na matauninga ke a na kaokoro aia namakin inanon te waaki aikai. Ti karautaeka, ma I taku bwa aei teuana ae e rang n kakukurei bwa e tiku inanon ara Maneaba ni

Maungatabu aei, ao ngkana ti otinako ao ti a manga bon reitaki n aron te Utu ae ti teuana te Tibiika.

Ti a kan reitan naba te taeka ni katekeraoi inanon te wiiki ae tabu aei ao n aron te Toa ae imwaira te Bakate, te Easter ngkai ai bon tain kamaeuara iroun te Tia Kamaeu are e nang tine n te kaibangaki ni kabwarai ara bure.

N ae e nako te Tibiika ao e bwara n te Kiritimati, e bungiaki. Ao ngkai ti a manga bwara e nang karaoa tibwangana are e roko iai ibukira. Ao ti kan karabwako naba ibukin ae ko anganira ara tai n tain te bowi ae e ko a tia ni kawenea, e rang n ibuobuoki te Tibiika.

Ko rang n bati n rabwa bwa e a reke ara tai ni kakatauraoi ma ara botannaomata imwain te tai anne.

Tao man taeka aikai, ti karabwarabwa riki nakoia raora n Tia tei. Ti karautaeka ngkana iai tao te matauninga inanon tain uneakinan te Koaua. Tiaki anne te kantaninga ma ti karabwai ngkami ao ti karabwako riki te Tibiika, te Kauoman ao kain te aobiti ao kain ara *party.* E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Leader n te Kaitara ngkanne N na kanakoa ngkanne are imwina nakon te Tia tei temanna ae karineaki mai Tarawa Teinainano, Hon. Birimwaka Tekanene. Te Tia tei.

Hon. Birimwaka Tekanene: Ko rabwa *Honorable Speaker.* Ao ti aki raroa ma te naan marooro aika a tia n nako.

Ti a moana ara marooro ma te kakaitau *Honorable Speaker,* nakoim ma am Taibora. Kain am aobiti ao n raonaki ma *Deputy Madam Speaker* n noran kanoan te 2 ni wiiki aio ae rang n moan baan te tamaroa.

Ti a kairia ngkanne ma te kabwara bure ngkana arona bwa iai ara kairua inanon tain te marooro n 2 te wiiki aei. Ti a bon moanna mairoum *Honorable Speaker, Hon. Deputy Madam Speaker,* te Beretitenti, Minitita , Taan tei ni kabane. Ai bon bwanara ni kabwara bure ni karautaeka nakoimi ao ngkana iai tibanakon ara marooro inanon te tai teuana ma teuana.

Ti a kaitaui riki ngkami n ami nanorinano, ami tauraoi n reitaki nakon ara marooro ao ami tauraoi riki ni buokira ni kakaeti kawaira nakon are e kantaningaki ibukia ara botannaomata ma tiaki ibukira.

Ti a katekeraoia. Ti anga te bwana ni katekeraoi nakon te *Easter* ao te Bakate ae e nang roko aio. Ti a bane ni katekeraoira ni kabane ngkai e anga maeuna ara Tia kamaeu ibukin ara bure ni kabane ao ti a bane naba n nano teuana nako iai.

Ti a kawenea bwa te bwana ni bubuti bwa ngkana kam okira mwengami kea mi abamwakoro, kam a karokoa bwanara ni karautaeka ni kabwara bure nakoia ami Unimwane ma ami Unaine, kain abami ngkana tao arona bwa iai bwanara aika tangi buaka inanon ara tai ni marooro inanon te Auti n tei.

Ti aki nanon ara kantaninga bwa ti na karaoia n arona anne ma boni kanoan te waaki. Ti na katikui bwain te Maneaba aio bwa a tiku ao ngaira ma ngkami ti a manga bane n Ikarekebai n tokin aio.

Ara bwai n taainako ana bau abara ae Kiribati; ae te mauri te raoi ao ta bomoa. Ao are ai bon te wiiki ae tabu, ti a butia te Tamnei ae raoiroi bwa e na raonira te Atua te Tama, te Atua te Nati ao te Atua te Tmanei ae Raoiroi. Ko rabwa te Tibiika ao I a toki naba ikanne.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ae ko karineaki, iai riki ae kan taetae.

Te Tia tei mai Maiana are bon te *Deputy Madam Speaker*, I anganiko te *floor.*

Hon. Ruta Babo Nemta: Te Tibiika ae ko karineaki, imwain ae N na waaki ao te bwana ni kamauri nakon ara Beretitenti, te Kauoman, te Leader n te Kaitara, Minitita, Taan tei ni kabane. Taan ongora ni bwanan Kiribati ao ake a mataku n te *Live Streaming* ao ai bon ngaira ni kabane ake ti a bane n roko n te tai aio. Kam na bane ni mauri!

E koaua te Tibiika are iai te party are e aki roko ma tao I anaa aia tai. Aki roko tao ngke ngkai a na bon anga bwanaia. Ma I anaa aia tai bwa are aki n te tai aei.

I a kan reita te bwana ni kakaitau ake a tia n tabekaki ni moa mairoun ara Beretitenti, te Leader n te Kaitara. Aia kairiri kain te party are teuana. Ao I a tabeka bwanau ni kakaitau ma raou n Tia tei, kain au abamwakoro ae Maiana ni kani karokoa aia katekeraoi nakoimi ni kabane ma kain ami abamwakoro ni kabane. Kam na okirikaki ao kam angania aia kamauri kain te Bau ni Maiana aika a bobotonimwane ao ai bon kain Maiana mai Tebikerai ni karokoa Bubutei ni kamauri ao ni kakatekeraoi inanon te *Season Easter aio.*

Teuae te Tibiika, I a kan anga naba bwanau ni kakaitau nakoia kain aobiti aika a kakaokoro, Ministries aika kakaokoro aika a tia n tauraoi ni ibuobuokia Minitita ni kakaekai ara titiraki. Ao ti a kaitauia.

Tao ngaira ti mena ikai ao ti tekateka ao a biribiri i tinaniku ni kakaei reken ara titiraki ma buokara. Ai boni bwanara ni kakaitau nakoia.

I a kani karababa au kakaitau nakoia ataeinimwane ma ataeinnaine ake a raonira inanon te *Chamber* ikai man te moan ingabong ni karokoa e bong.

Aki kona n tare ara kanre, n tabetai a manga bua ara kanre n te moan ingabong.
Ti tebo iai taan riko kanre teuae te Tibiika. Ma ko na manga noria bwa ngkana e bwara ao e na manga bane n rikoaki irouia naba bon am ataeinimwane ma am ataeinnaine aikai.

Bwanara ni kakaitau nakoia bwa a bon raonira naba n aki mamatu, ngkana e moan waaki te Auti ni karokoa ae e bon toki n tokina n te tai are e toki iai.

Ngaia bwanara ni kakaitau nakoia. Bwanara ni katekeraoi nakoimi ni kabane ma kain am aobiti teuae te Tibiika ae ko botonimwane ma am Kiraka naba ae botonimwane ae e tekateka mai moa aei.

Ao mani bwanau aikai teua te Tibiika, ao I a katoka iaora ana bau bara ae Kiribati are te Mauri, te Raoi ao te Tabomoa. Ko bati n rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Deputy Speaker ao ngkanne N na kanakoa nakon te Tia tei temanna mai Beru ae karineaki ae Hon. England Iuta. Te Tia tei.

Hon. England Iuta: Ko rabwa te Tibiika. Ma N na ti kaitiakai are bon ti temanna ngai, ma tiaki ngai kain te Party are I aki roko, I bon mena ikai.

I bon mena ikai ngaia are e bon riai bwa N na taetae bwa are e aki oti bwanau.

E ngae n anne ai bon ti reitan bwana ni kaitau. I a raonai ma kain au abamwakoro, raou n Tia tei mai Beru.
Ti a kaitau kanoan ae uoua te wiiki ae e nako aio.

Tao bon arona bwa are kanga bon ara bwai te Kabineti. Ti anga te bwana ni kaitau nakoimi.

Kam rabwa ni kanoan ae e a tia ni waaki iai te waaki ao kanoan are bon arona kanoan te Auti n tei, aki iruwa iai kain Kiribati ao a unga bwa a nori ngkami n aron bwanami are kam tataetae n te rerio.

Ti a nanorinano ni kaitau ngkana tao iai naba tibanakou ae ti ngai. I a kabwara bure naba n reita kanoan aikai are bon wiiki n nanokawaki aikai. Boong n nanokawaki man nano maraki, ti a kamangorira ni kanoan butimwaean ae imwaira ao I a reiti naba bwana ni kabane ake a bane n tia n tabekaki. N reitaki ma ake ni boutokai arora ma moan mwanangara nako nanon te Auti aio ao ni manga tarai arora inanon te Auti aio. Ao bon te kairiri ae e tamaroa are e a tia naba ni kaira bowi inanon 2 te wiiki.

Man au taeka ikanne tabeua, e rabwa I taku bwa I a itiaki ngkanne irouia kain au abamwakoro ae tiaki ngai kain te *Party* ae I aki roroko, I bon mena ikai. Ao e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao kam rabwa Taan tei. Ao kai tao teutana mairou are N na kanakoa imwain ae e aera. I ataia kam a ingainga ni kan motirawa ni kan oki nako. Ma tabeua au mwanewe ae tao N na kanakoi man ara Taibora aio ao ti a bwara nako naba.

Bon te kakaitau e moa nakoimi ni kabane kain te Maneaba ni Maungatabu ni moa mairoun te Beretitenti, te Kauoman. Minitita, te Leader n te Kaitara, Taan tei ni kabane ao ai bon nakoia ni kabane nake a tia ni boboutoka n ara tai ni bowi ae te 2 ni wiiki ae nako.

Ao n aron ae e ataki are ti bon bane ni beku ni kabane ibukia kain Kiribati ao ara kantaninga bwa ara mwakuri aika ti karaoi aikai a na bane ni bongana ni kabane ibukia ara botannaomata.

E koaua iai tao n taai tabetai, iai te naan tibanako, kauntaeka inanon ara Auti aio. Ao n aron ae kam bon taekinna, ake a bon tiku naba inanon te Maneaba ni Maungatabu aio ke tao inanon te Maneaba aio n aki iringkami ngkana kam otinako mai ikai.

Ao anne I taku bwa e bon rang n nakoraoi.

Bon mai iroura ngkanne man te Taibora ao man tao te aobiti ngkana arona bwa iai tibanako naba aika noraki. Tao iai mwakuri, tao iai tabera ake tao a tia n aki karaoaki inanon ami tai ni bowi ao inanon taai aika nako aikai. Ti a kabwara bure mai iai ibukina ao ti na keiaki riki ni karaoa are e tamaroa riki nakon ara tai ae imwaira.

E koaua e rang n kakawaki iroura bwa ti na kataia ni keiaki man ami Taibora riki.

Moara man te Taibora, ti na kataia ni keiaki ni kakoroa nanon te naan Tua ni kairiri inanon ami Maneaba ni Maungatabu aio bwa e aonga n ae e nakoraoi ao n tikiraoi ami Maneaba ni Maungatabu. Ti na keiaki n tataon nanora man baika aera.

N tabetai e bon koburake bwaai aika aki nakoraoi nanora, N na buti ngkami bwa kam na keiaki n tataoni bwa are bon arona.

A na un ami marooro ma a na aki un ami kantaninga ao rabwatami.

Iai kauring tabeua n aron are iai Maneaba are e uarereke are kam tangiria Taan tei ibukin bon kawarakimi irouia ami botannaomata. Ti na butingkami bwa kam na kabongana raoi.

Are ngkana iai aika a na kawari ngkami ao are kam na kaitibo ma ngaia n ami Maneaba arei.

Kam kona ni kabongana n te tai are kam taku bwa kam kan kabongana iai.

Ibukin te Auti n tei ae e na roko n aron ae kam bon ataia are e a tia ngkai ke kam ata naba tain te Auti ae na roko.

Ibukin nako ami bwai ae kam na karini ami titiraki ke ami kaoti ke tao ami raa riki. Ao are ngkanne n te tai ae na roko e nang aki nako nakon te EA bwa are e nang nako ngkanne nakon are tabena are te *Table and Research officer* n aron are kanga e a bon tia naba n taekinaki anne n ami *Induction Workshop* ae nako aio. E nang tabenna te EA bwa e nang tabenna ngkanne te aomata are I atonga arana arei.

Ngaia are ami motion ke tao ami titiraki ke baikara riki. Arei ngkanne nnena ae kam nang nikiri iai bwa e aonga n are kam ataia ngkanne.

Ibukin are iai ara marooro ibukin te *Bill workshop* ibukia Taan tei are tiaki ana *Bill* te Tautaeka bwa ami Biira Taan tei.

Ti a tia naba ni maroroakinna ma kain ara aobiti, ao anne naba

ngkanne. N te Auti n tei ae na roko, e nang karaoaki naba te *Bill Workshop* ibukia Taan tei ake iai aia Biira are a tabekia. Ae ti na kakaea naba angan buokan anne man te aobiti.

N aron te *Rules* n aron are e mwaneweaki naba n aron te naan onono ma baikara riki are kanga a tia ni karaoaki. Akanne ngkanne a na katokaki ni kabane n te *website* e aonga n are kam a kona naba n noria imwain are ti nang bon manga karekea te bebwa ao e na manga kabutaki nakoimi.

Ao e koaua I karabwai riki ngkami n aron ami kimarimari ke tao kukurein nanomi n aron baike a tia ni karaoaki man te aobiti. I taku bwa are bon anne bukin ami aobiti. Ao ami aobiti e na riai ni keiaki n taainako ni beku ibukimi Taan tei ni katamaroa te *service* nakoimi Taan tei. I taku bwa anne bukin tekatekara n te aobiti aio bwa ti na riai ni kabanea korakorara ni kauarerekea kainanomi Taan tei.

Ngaia are kam rabwa n ami kimarimari.

Ai bon te kabanea ngkanne, ai bon te karabwarabwa nakon te *Deputy Speaker.*

Ko rabwa te *Deputy Speaker* ni korakoram are ko a tia ni kekeiaki iai inanon te 2 ni wiki ae nako. I rangi ni karabwako bwa ko bon rang n tau.

Ngaia ae I taku bwa e bon rang n materaoi rineam nakon nnem anne bwa ko kona, ko konamaki ao I taku bwa ko bon kona te baere ko na riai ni karaoia.

Ngaia are ko rangi n rabwa.
Anne au karabwarabwa nakoimi ae I taku bwa e rang e riaon karabwarabwa nako. I a boni katikua bwa kanga au bwai n te kabane.

Ngaia are ko rang n rabwa te Tia tei ae ko karineaki mai Maiana *Deputy Speaker.*

I a reitia naba nakon te Kiraka, kain te aobiti ni kabane n aia *support* ao aia bekutata naba ibukimi Taan tei aika kam karineaki.

N aron are I taekinna, ti aki kona n toki n te Tamaroa.
Ti na bon keiaki ni kabanea korakorara nakon are ara kabanea n tamaroa.

Ma are n aron are kam bon tataekinna, akea naba tokin te tamaroa. Ti na keiaki riki, ngkana e aki raoiroi riki ti a manga keiakinna riki ni katamaroa nakon taai aika na roko.

N aron ae I taku; anne bukin tekatekara n te tabo aio.

Ngaia are kam rabwa riki ni kabane Taan tei aika kam karineaki.

I anganingkami te katekeraoi n te Bakate, te Easter ae imwaira aio. Ti na bane ni mamauriaki n taainako.

Ao mai ikai ngkanne are I a kabwara te Auti ni karokoa te tai are kam a bon tia n ataia are e a tia n roko

iroumi inanon ami kaetieti are e a tia n nako man te aobiti.

Ngaia are I a kabwara te Auti ma ngkai ni karokoa manga Aokati n te ririki naba aio. Ao e a motirawa moa te Auti ngkai.

(E bwara ni karokoa te tai are e na manga baireaki iai).

KAONGORA

Kaongora	Iroun	Iteraniba
Manga rinanoan ana Kanoa te Tautaeka	HE Taneti Mamau	1
Karabwakin te Tautaeka ni karekean te 'Dialysis Machine'	Hon Choy Freddy	150
Taekinan te koaua inanon te Maneaba ni Maungatabu	Hon Ieremia Tabai	313
Korean Tian ke mwaaken ana Karawa Kiribati	Hon Alexander Teabo	586

TITIRAKI	TABEKAKI IROUN	No.	Iteraniba
TIIM ARE TABE MA KARAOAN ONOBWAI NAKON BOOTI ARAMANIM AO FIBERGLASS IAON ABA	Hon. Tawaria Komwenga	102	2
ANA KAINIBAIRE TE TAUTAEKA NI KATAMAROA NAKOIA AORAKI MA ANA TAAN MWAKURI	Hon.England Iuta	101	5
WENE NI MAAN AKI BWAKAN AIA MWANE ATAEI AKE A SCHOLARSHIP I BITI	Hon.Betero Atanibora	105	11
RONGORONGON KARAOAN TE KIRINIKI ARE I TANAEANG ONOTOA	Hon. Riteta Iorome	104	15
KARAOAKIN TAIAN RAWA N RORORAKE IBUKIA BOOTI MA SPEED BOAT IAON MARAKEI	Hon. Moannata Ientaake	21	17
TE KAINIBAIRE IBUKIN KABWAKAKIN AIA ARAUENTI TE NATI NI KIRIBATI IBUKIN TE TARARUA N TAIN TE COVID-19	Hon. Birimaaka Tekanene	60	19
KABWAKAN AIA BWAKABWAI TAAN ONOMWI N TE KAUNTIRA AKE A TUAI MANI BWAKA NI KAROKOA NGKAI	Hon.England Iuta	108	24

RINANOAN ANA KAINIBAIRE TE TAUTAEKA IBUKIA AORAKI AKE A TIKU I BITI IBUKIN AIA KAMARURUNGAIA	Hon.Betero Atanibora	107	27
KARIARIAAN TIBWAN TABITEUEA MEANG SOLAR LIGHT	Hon. Taberannang Timeon	110	32
RONGORONGON TE MITIN NI KARAO RAN IBUKIN ARORAE	Hon. Niiti Itaka	17	36
KATAMAROAN TAIN BWABWAKAN AIA MWANE KAARA	Hon. Taberannang Timeon	111	37
KARAOAN TE URUAKI NAKON TENAAN ICE MAKER/PLANT IAON ARORAE	Hon. Niiti Itaka	116	40
TIKU N TAINA KATAMAROAN KIEIA ATAEI HOSPITAL	Hon. Taberannang Timeon	112	43
TE KATAMAROA NAKON TERIKIAI BWA TE TABO N RORORAKE IROUIA KAIBUKE	Hon. Taberannang Timeon	113	45
BABAENIKAIN AO TATAREN MWANEN TE TAKATAKA IAON KURIA	Hon.Banuera Berina	119	49
KATEAKIN TE O NI KABWEBWE IBUKIN TE WERE NI KAWAN TABITEUEA MEANG AIKA KABUNA AO TAUMA	Hon. Taberannang Timeon	114	51

KAINNANOAN TE ONOBWAI NAKON TE AUTI N TAKATAKA IAON ARORAE	Hon. Niiti Itaaka	118	54
MWAKURI NI KATAMAROA NAKON TE MWANE N AKI MWAKURI	Hon.Banuera Berina	120	55
KARINAN AIA MWANE TABEMAN INANON TE ACCOUNT TEUANA AE A BON ONIMAKINNA	Hon. Tebuai Uaai	QWN1	153
ANA KAWAI TE TAUTAEKA IBUKIN BUOKAIA KAIN KIRIBATI NI BIRIRAKEN BOON KAAKO	Hon.Banuera Berina	121	155
TATAREN BWAIN AORAKI AO RIKI BWAAI NI KAIKEIKE IAON BETIO	Hon. Choy Freddy	126	159
TE KATAMAROA NAKON AIA MWANE KAARA	Hon.Banuera Berina	122	162
KAINNANON RIKI TEUANA ANA TABO NI KABWARO MANGE BETIO	Hon. Choy Freddy	125	164
BWAKA IAA RONGORONGON ANA LIVELIHOOD GRANT ST MICHAEL BERU	Hon.Banuera Berina	123	165
ANA BABAIRE TE TAUTAEKA IBUKIN NORAN TE IKOIKOTAKI IROUIA RORONRIKIRAKE N TE BWAKANAKO N TAI	Hon. Choy Freddy	127	168

NORAN RIAIN MANGA KARAOAN TE BONO N TE KAAWA AE AUTUKIA I NONOUTI	Hon. Dennis Waysang	131	170
BABAIRE IBUKIN KARAOAN SEAWALL ARE I TABONTEKATI NAKON TE ONAORAKI ARE RED BEACH	Hon. Choy Freddy	129	173
NORAN RIAIN KARAOAN TE OO NI KARABUUTI IMATANG I NONOUTI NGKAI E A MAAN N AKI KABONGANAAKI	Hon. Dennis Waysang	134	175
BWAKA IAA NGKAI KARAOAN TE ONAORAKI ARE E BOOU I BETIO	Hon. Choy Freddy	130	178
TERA BABAIRE IBUKIN ONOBWAI NAKON MANEABAN TE KAUNTIRA I NONOUTI	Hon. Dennis Waysang	135	180
KATOAMAUAN REIREI NI BWAAI N REIREI N ARON AE KAKARAOAKI NGKAI NAKOIA PRIMARY SCHOOLS	Hon. Tarakabu Tofinga	137	182
BWAKA IAA NGKAI TAEKAN BARONGAAN AIA MANEABA UNIMWANE AO UNAINEN BETIO AE NIPPON MANEABA	Hon. Choy Freddy	128	185
NORAN RIAIN KATEAN TE TABO NI KABOWI I NONOUTI AE NA BON ONOTI IROUNA	Hon. Dennis Waysang	136	187
BUBUTI KARINAN ONOBWAI NAKON PRESCHOOL IAAN ANA KATAUMWANE TE KAUNTIRA	Hon. Tarakabu Tofinga	138	189
ANA MOTINNANO TE BERETITENTI AE TUAI MAN KORO NANOIA INANON TE 4 N RIRIKI	Hon. Ieremia Tabai	140	191
KATARATARA IAON KATEAN AUTI N TAKATAKA IAON ABA AKE ANA KONA NI KABONGANAAKI IBUKIN KAMANTAKIN TAKATAKA	Hon. Tarakabu Tofinga	139	193

TE KATAUMWANE E BUOKAKI MAN TE MWANE N TANIA	Hon. Ieremia Tabai	141	196
TE KAMATEBWAI IAON TE RAN I BANABA	Hon. Iakoba Jacob Karutake	143	202
BARONGAAN AIA MWANE NI MWANANGA TAAN MWAKURI N TE TAUTAEKA IBUKIN KAEAN BOWI I TINANIKU	Hon. Dr Tinte Itinteang	147	318
TANGIRAN TE KABOMWI NAKON URUAKIN ABAIA KAIN BANABA IAON ABANABA	Hon. Iakoba Jacob Karutake	144	322
TANGIRAN KARAOAKN TE GEOLOGICAL SUVEY IAON BANABA	Hon. Iakoba Jacob Karutake	145	326
TOTOKOAN RINNAKON TAARI MAN TE KOTIWEI ARE IMARENAN KPC TEUAABU MA TE KATORIKA ARE KARIKA TE TARIKA NAKON MWANIBWA I NONOUTI	Hon. Dennis Waysang	132	329
ANA KAINIBAIRE TE TAUTAEKA IBUKIN BUOKAIA BITINETI AKE A URUAKI AIA BWAI MAN MATEMATEN TE ITI	Hon. Dr Tinte Itinteang	148	331
KATAMAROAN RAAWA NI BOOTI N KAAWA AIKA TANIMAINIKU, TANIMAIAKI AO BIKATI IAON BUTARITARI	Hon. Tinian Reiher	111	334
KARAKAAN MWAITIA ANA TAAN TEI BETIO NAKON AMAN	Hon. Dr Tinte Itinteang	149	337
NORAN RIAIN MANGA KATEAN TEUANA TE CLINIC I UKIANGANG MAIAKI BUTARITARI	Hon. Tinian Reiher	153	340
IAI ANA IANGO TE ANZ BANK NI MANGA WAAKINA RIKI ANA PROGRAM ARE TE FINANCIAL LITERACY KE MONEY MINDED NAKOIA GRASSROOT COMMUNITIES IAON BETIO	Hon. Dr Tinte Itinteang	150	343
KATAMAROAN TE KARIKIRAKE NAKON AUTI NI MAEKA IBUKIA TAAN REIREI IBUKIN TE REIREI AE ST LEO I BUTARITARI	Hon. Tinian Reiher	154	346

KAUKAN TE MATABAIAWA I TABOIAKI BERU E AONGA NI MANGA BEBETE ARON KARAIAN KAAKO MA TAKATAKA	Hon. Tawaria Komwenga	157	347
UNIKAKIN TE KAI AE TE KAIBWAABWAA IAON BUTARITARI	Hon. Tinian Reiher	155	349
E BWAKA IAA NGKAI TE BARONGA IAON MANEABAN JSS IAON NONOUTI NGKAI E A MAAN N TUAI KABONGANAKI	Hon. Dennis Waysang	158	351
KARAOAN KAMATEBWAI IAON NEI NI IKA AKE A NA MANGA KONA NI KABONGANAKI IBUKIN TE REITA NI MAEU	Hon. Tinian Reiher	156	353
KANOAN ANA RIBOOTI TE KOMETE IAON KATAMAROAN KANAIA KAIN KIRIBATI	Hon. Ieremia Tabai	160	356
AKI KATOKAAKIN TE BWAA MAI KIRITIMATI NAKO TABUAERAN N ANA CHARTER TE REIREI IBUKIN BAOIA ATAEI	Hon. Kaotitaake Kokoria	165	359
E TEIMATOA N NAMAKINAKI TE RAN BA TE KANGANGA IAON BANABA IBUKIN TE MAEU	Hon. Tibanga Taratai	161	362
KATAMAROAN ANA SERVICE TE POST OFFICE ARE I KIRITIMATI	Hon. Kaotitaake Kokoria	163	366
TE KAKAITAU NAKON TE TAUTAEKA IBUKIN ANA MITIN N RAN BANABA	Hon. Tibanga Taratai	162	369
AKI BWABWAKAN BOON KANAIA AORAKI N TAINA IAON TABUAERAN	Hon. Kaotitaake Kokoria	164	372
KAREKEAN INCUBATORS IBUKIA ATAEI AKE AKI KORO UNAIA	Hon. Kaotitaake Kokoria	166	448
KAINNANOAN TE KAMWAWA IAON TABUAERAN	Hon. Kaotitaake Kokoria	167	452
TAEKINAN TE KOAUA NAKON RAONA NI MINITA MAI NUTIRAN	Hon. Tessie Eria Lambourne	80	453
KABOAN MWIIN AIA BOOTI KAAIN TE KAAWA AE AONIMAN BERU	Hon.England Iuta	85	457
TAEKAN ANA FORM 7 SCIENCE TEABIKE COLLEGE	Hon. Taberannang Timeon	109	459

KAINNANOAIA RIKI SPECIAL CONSTABLES IBUKIN KAAWAN NONOUTI TABEUA	Hon. Dennis Waysang	133	462
KABONGANAAN ATIBUN BANABA IBUKIN TE KARAOAN KAWAIN AO ANA MARAE NI WANIKIBA BANABA	Hon. Iakoba Jacob Karutake	146	465
TE KAKATAI IAON UNIKAN TE KAI AE TE NANGKONA IAON BUTARITARI	Hon. Tinian Reiher	152	468
TEUANA KANOAN ANA MOTINNANO TE TAUTAEKA ARE KAREKEAN BWAUNAIA ATAEIN TE REIREI	Hon. Ieremia Tabai	159	471
KATEAN TE BONO ARE EA TIA N URUAKI ARE E NA TUKA TE KANAKINAKO I PAELAU IAON TABUAERAN	Hon. Kaotitaake Kokoria	168	473
KAREKEAN BUOKAN BANABA MAN TE SMALL ISLAND FOOD AND WATER PROJECT	Hon. Tibanga Taratai	170	475
KATEAN ANA AUTI N TAKATAKA TABUAERAN	Hon. Kaotitaake Kokoria	169	476
KAROKOAN TE MOBILE SERVICE IAON BANABA	Hon. Tibanga Taratai	171	478
KAINANNOAN TE IBUOBUOKI IAON ANA KARIKIRAKE BERU AKE A MWANENAKI MAN TE SMALL GRANT IBUKIN TE RIRIKI 2023 – 2024	Hon. Tawaria Komwenga	174	480
KAINNANOAN AIA LEAVE GRANT TAAN MWAKURI N TE KAUNTIRA IAON TABUAERAN	Hon. Matanga Aran	176	483
TE REIREI IBUKIN TE AKAWA I BANABA	Hon. Tibanga Taratai	172	485
OKIOKIN TE KANGANGA NI IREMWEN TE MWANE NI BACKPAY MAN 2024 NI KAROKOA 2025	Hon. Moannata Ientaake	175	487
TE KATAMAROA IAON INTININ ANA FERRY TABUAERAN	Hon. Matanga Aran	177	489

TEIMATOA BANABA N NAMAKINA TE KANGANGA IAON TE MAEU IBUKIN AKEAN AIA KAREKE TIANTI	Hon. Tibanga Taratai	173	492
ARAUENTI NAKOIA TAAN IBUOBUOKI N TAIN TE RINERINE IAON TABUAERAN	Hon. Matanga Aran	178	494
RONGORONGON LEASE AKE A BOOU AKE A TIA NI KANAKOAKI MA A TUAI MAN KABWATAKI IAON TABUAERAN	Hon. Matanga Aran	179	495
ANA KATAMAROA TE TAUTAEKA NAKON AIA AUTI TAAN REIREI IAON TABUAERAN	Hon. Matanga Aran	180	498
TAEKAN ANA MULTI-PURPOSE CULTURAL CENTRE TABUAERAN	Hon. Matanga Aran	181	500
KATAMAROA NAKON FEEDER ROAD IAON BETIO	Hon. Dr Tinte Itinteang	14	592
RINANOAKIN RIITIN ABA AKE A RITINAKI IROUN TE TAUTAEKA NI KAINETI MA TE 3 N RIRIKI IAAN TUAN TE ABA	Hon. Birimaaka Tekanene	29	594
TIBWAN TERAINA TEWANA TE TURAKI IBUKIN BUOKAN KARAIAN AO ANA TE KATINE TAKATAKA	Hon. Bautaake Beia	66	596
IREMWEN BWAKAN AIA MWANE MWAUKU IAON MAIANA INANON RITEMBWA 2024	Hon. Koraubati Remuera	72	598
KENAKIN ANA RAWA N RORORAKE TARATAI IBUKIN KAURINGAN ROKON TE MAN	Hon. Tonganibeia Buraieta Koakoa	99	601
KATAMAROAN TE RATE AE $20.00 ARE BWAINAKI IROUIA TAAN MWAKURIA TE KAAKO IAON ABAMWAKORON	Hon. Tawaria Komwenga	103	604
KARAOAN AIA RIITI KAIN ABAIANG AKE A UOTAKI ARAIA	Hon.Betero Atanibora	106	606

RINANOAN KATEAN TE MULTI-PURPOSE COURT IAON ARORAE IBUKIA TE RORONRIKIRAKE	Hon Niiti Itaka	115	608
RONGORONGON AIA LEAVE GRANT TAAN REIREI N TE PRE-SCHOOL IAON TABUAERAN	Hon. Matanga Aran	182	610
10 TE RIRIKI MAN TE TAI ARE TAUAKI IAI TE KANNANNA IROUIA KAIBUKE N AKAWA IAON BUTARITARI	Hon. Tinian Reiher	183	612
KATAMAROAN RIKI TE KANGANGA AE TARETAREN TE BWAI N AORAKI IAON ABAIANG	Hon. Lavinia Teatao Teem	184	613
TE BARONGA IBUKIN KABONAKOAN TE WANIKIBA AE DASH 8	Hon. Pinto Katia	185	616
KAREKEAN TE IBUOBUOKI NAKOIA ABAMWAKORO IBUKIN KARAIAN KAAKO N TAIN TE ORA	Hon. Pinto Katia	186	619
ANA BABAIRE TE BERETITENTI IBUKIN AKI IRIN KIRIBATI N TE KAMAEKA I AOTITERIA	Hon. Ieremia Tabai	187	612
TATAREN BAEKI N TAKATAKA IAON ABAMWAKORO	Hon. Taberannang Timeon	188	624
KABWAKAAN BOON BAOIA AORAKI	Hon. Tessie Eria Lambourne	189	627
KAINNANOAN TE NEETI N TE KAWA AE MANOKU ABEMAMA	Hon. Tessie Eria Lambourne	190	629
RAKAN ANA MWANE N TANIA TE KAUNTIRA NI MARAKEI MAN TE SMALL GRANT	Hon. Moannata Ientaake	191	631
E NA TI TETIKINA BWAKAN TE MWANE NI KARA AO TE MWANE N AKI MWAKURI	Hon. Lavinia Teatao Teem	192	633
AIA MWANE NI MOTIRAWA TAAN MWAKURI N TE KAUNTIRA IBUKIN 2025	Hon. Jacob Teem	193	637
KAINANOAN TE KATAMAROA NAKON AIA AUTI TAAN MWAKURI IAON KIRITIMATI	Hon. Jacob Teem	194	638

TAIAN KAOTI

Subject	Mover	Motion No.	Page
Ana Ribooti te PAC iaon ana Akaunti te Kiribati Housing Corporation ibukin 2019 nakon 2022	Hon Tarakabu Tofinga	14	59
Ana Ribooti Te PAC iaon ana Akaunti te Air Kiribati LTD ibukin ririki aika 2014-2022	Hon Tarakabu Tofinga	15	94
Ana Ribooti te PAC iaon ana Akaunti te Kiribati Insurance Corporation ibukin te ririki 2012 nakon 2020	Hon Tarakabu Tofinga	16	206

TAIAN BIIRA

Mover	Short Title	First Reading	Committee Stage	Second Reading	Date Assented
Hon Betero Atanibora	Gaming and Lottery Amendment Bill 2025	09/04/25			
HE Taneti Mamau	Public Service Commission (Amendment) Bill 2025	10/04/25			
Hon Dr Teuea Toatu	State Own Enterprises (Amendment) Bill 2025	10/04/25			
Hon Birimaka Tekanene	Election of Te Beretitenti (Amendment) Bill 2025	11/04/25			
Hon Dr Teuea Toatu	Valued Added Tax (Amendment) Bill 2025	14/04/25			